

К. МАРКС
I
Ф. ЕНГЕЛЬС

ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Москва, 1963

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КН УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КНРС

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ

Київ · 1967

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ

26

ЧАСТИНА

II

К.МАРКС

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина друга (розділи VIII—XVIII)

[РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ]

ПАН РОДБЕРТУС.
 НОВА ТЕОРІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ
 (ВІДСТУП)¹

[1] НАДЛИШОК ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ.
 ПОВІЛЬНІШИЙ РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА ПОРІВНЯНО
 З ПРОМИСЛОВІСТЮ В УМОВАХ КАПІТАЛІЗМУ]

[X—445] *Herr Rodbertus*. Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851.

Спочатку слід зробити таке зауваження. Коли ми говоримо, що необхідна заробітна плата дорівнює 10 годинам, то найпростіше роз'яснити це так: якщо праця протягом 10 годин (тобто сума грошей, що дорівнює 10 годинам) дає в середньому можливість сільськогосподарському поденному робітникові купувати всі потрібні йому життєві засоби — продукти землеробства, промисловості і т. д., — то це і є середня заробітна плата за некваліфіковану працю. Отже, тут мова йде про *вартість* того щоденного продукту робітника, який повинен дістатися йому. Ця вартість існує спочатку у формі того *товару*, що його він виробляє, тобто у вигляді певної *кількості цього товару*, в обмін на яку він — після відрахування споживаної ним самою частини цього товару (якщо він споживає цей товар) — може придбати потрібні йому життєві засоби. Таким чином, тут для його необхідного «доходу» мають значення промисловість, землеробство і т. д., а не тільки та *споживна вартість*, яку він сам виробляє. Але це міститься в самому понятті *товару*. Робітник виробляє товар, а не просто продукт. Отже, про це немає потреби багато говорити.

Пан Родбертус насамперед досліджує, як стоїть справа в країні, де володіння землею і володіння капіталом *не відокремлені* одне від одного, і приходять тут до того важливого висновку, що рента (під якою він розуміє всю *додаткову вартість*)

просто дорівнює неоплаченій праці або тій кількості продуктів, в якій ця неоплачена праця виражається.

Насамперед слід сказати, що Родбертус має на увазі тільки зростання *відносної* додаткової вартості, тобто зростання додаткової вартості, оскільки воно зумовлюється зростаючою продуктивністю праці, а не зростання додаткової вартості, що виникає внаслідок подовження робочого дня. Всяка абсолютна додаткова вартість, звичайно, в певному розумінні відносна. Праця повинна бути досить продуктивною для того, щоб робітникові не доводилося затрачати весь свій час на підтримання свого власного життя. Але саме тут і починається відмінність. А втім, якщо спочатку праця мало продуктивна, то і потреби надзвичайно прості (як у раба), і самі пани живуть не набагато краще, ніж слуги. Відносна продуктивність праці, потрібна для того, щоб міг появитися загрибаючий прибуток паразит, дуже невелика. І коли ми зустрічаємо високу норму прибутку там, де праця ще дуже непродуктивна, де не застосовуються машини, поділ праці і т. ін., то це пояснюється тільки такими обставинами: або, як це має місце в Індії, потреби робітника зовсім малі і сам він пригнічений настільки, що опускається ще нижче цього мізерного рівня потреб, а, з другого боку, низька продуктивність праці відповідає малим розмірам основного капіталу у відношенні до тієї частини капіталу, яка затрачається на заробітну плату, інакше кажучи, на працю затрачається велика частина капіталу порівняно з розміром сукупного капіталу, — або ж робочий час надзвичайно подовжений. Останнє має місце в таких країнах (наприклад, Австрія та ін.), в яких уже існує капіталістичний спосіб виробництва, але яким доводиться конкурувати з країнами, що досягли далеко вищого ступеня розвитку. Заробітна плата тут може бути дуже мала — почасти тому, що потреби робітника менш розвинуті, почасти тому, що землеробські продукти продаються по дешевшій ціні, або, що для капіталіста означає те саме, мають меншу грошову вартість. При низькій продуктивності праці незначною є і та кількість продукту, яка йде на заробітну плату робітника і виробляється протягом, скажімо, 10 годин необхідного робочого часу. Та коли — замість 12 годин — він працює 17, то це може компенсувати [для капіталіста] низьку продуктивність праці. Взагалі не слід уявляти собі справу так, ніби внаслідок того, що в будь-якій даній країні відносна вартість праці падає в міру зростання продуктивності праці в цій країні, заробітна плата в різних країнах обернено пропорціональна продуктивності праці. Справа стоїть якраз навпаки. Чим продуктивніша країна в порівнянні з іншою на світовому ринку, тим

Усіх, що втручались у справу, та інших, що втручались у справу...
Листопад 1867

Відомо, що в 1867 році... (The following text is a dense, handwritten manuscript in Russian, which appears to be a historical document or report. It contains multiple paragraphs of text, some of which are crossed out with a large 'X' on the left side. The handwriting is in an older style, and the ink is somewhat faded. The text is difficult to transcribe accurately due to the cursive and abbreviations used. There are some numbers and letters scattered throughout, possibly serving as a table of contents or index markers.)

Перша сторінка другої частини рукопису К. Маркса
«Теорії додаткової вартості»
(сторінка 445 в X зошиті рукопису 1861—1863 років)

вища в ній заробітна плата в порівнянні з іншими країнами. Не тільки номінальна, але й реальна заробітна плата в Англії вища, ніж на континенті. Робітник їсть більше м'яса, задовольняє більшу кількість потреб. Проте це має силу тільки у відношенні до промислового робітника, а не у відношенні до сільськогосподарського. Але заробітна плата в Англії вища не в такій мірі, в якій продуктивність англійських робітників перевищує продуктивність робітників інших країн.

Земельна рента взагалі (тобто сучасна форма земельної власності) — самий факт її існування, крім різниці в земельній ренті, зумовленої відмінністю в родючості земельних ділянок, — була б можлива вже тому, що середня заробітна плата сільськогосподарських робітників нижча від середньої заробітної плати промислових робітників. Через те що тут капіталіст, спершу за традицією (адже орендар старих часів стає капіталістом раніше, ніж капіталісти стають орендарями), віддавав з самого початку частину своєї виручки землевласникові, то він компенсує себе зниженням заробітної плати нижче її рівня. Коли робітники почали тікати з села, заробітна плата повинна була підвищитись, і вона дійсно підвищилась. Але як тільки таке тиснення стає відчутним, запроваджуються машини і т. д., і на селі знову створюється перенаселення (відносно) (пор. Англію). Додаткова вартість може бути підвищена без подовження робочого часу і без збільшення продуктивної сили праці, а саме — шляхом зниження заробітної плати нижче її традиційного рівня. І це дійсно відбувається скрізь, де сільськогосподарське виробництво ведеться капіталістичним способом. Де цього не можна досягти з допомогою машин, там цього досягають, обертаючи орні землі у пасовища для овець. Отже, тут була б уже в наявності *можливість* [446] земельної ренти, тому що *фактично* заробітна плата сільськогосподарських робітників не дорівнює середній заробітній платі. Ця можливість існування земельної ренти зовсім не залежала б від *ціни* продукту, яка, за припущенням, дорівнює його вартості.

Інший тип підвищення земельної ренти — одержання її з більшої кількості продуктів, які продаються по тій самій ціні, — знає і Рікардо, але не враховує його, бо земельну ренту він обчислює на квартал, а не на акр. Він не сказав би, що земельна рента підвищилась тому, що 20 кварталів по 2 шил. становлять більше, ніж 10 кварталів по 2 шил. або 10 кварталів по 3 шил. (*таким способом* земельна рента може підвищитись і при зниженні ціни).

До того ж, як не пояснювати саму земельну ренту, в неї лишається *та значна відмінність* порівняно з промисловістю,

що у промисловості надлишкова додаткова вартість утворюється завдяки дешевшому виробництву продуктів, а в землеробстві — завдяки дорожчому виробництву. Якщо середня ціна фунта пряжі становить 2 шил., а я можу виробляти її по 1 шил., то я, щоб завоювати ринок, неминуче продаватиму її по $1\frac{1}{2}$ шил. або, в усякому разі, трохи нижче 2 шил. Це навіть абсолютно необхідно. Бо дешевше виробництво передбачає виробництво в ширших масштабах. Таким чином, я викликаю переповнення ринку порівняно з тим, що було до цього. Я мушу продавати *більше*, ніж раніш. Якщо 1 фунт пряжі обходиться мені тільки в 1 шил., то це зумовлене тим, що я виробляю, скажімо, 10 000 фунтів замість колишніх 8 000. Дешевина постає тільки в результаті того, що основний капітал розподіляється на 10 000 фунтів. Коли б я продав тільки 8 000 фунтів, то зношування машин уже підвищило б ціну кожного фунта на одну п'яту, або на 20%. Тому, щоб мати можливість продати 10 000 фунтів, я продаю свою пряжу по ціні, меншій від двох шилінгів [скажімо, по $1\frac{1}{2}$ шил.]. При цьому я все ще одержую надприбуток в $\frac{1}{2}$ шил., тобто в 50% на вартість мого продукту, яка дорівнює одному шилінгу і куди уже ввійшов звичайний прибуток. В усякому разі я цим знижую ринкову ціну, і в результаті споживач взагалі одержує продукт по дешевшій ціні. А в землеробстві я продаю в аналогічному випадку по 2 шил., бо, коли б моєї родючої землі було досить, не довелося б обробляти менш родючу землю. Якби кількість родючої землі або родючості гіршої землі настільки збільшилась, що я міг би задовольнити попит, то і всій цій історії був би кінець. Рікардо не тільки не заперечує цього положення, а й з цілковитою певністю підкреслює його.

Таким чином, навіть коли ми визнаємо, що відмінністю в родючості ґрунту пояснюється не сама земельна рента, а тільки відмінність земельних рент, то лишається в силі той закон, що тоді як у промисловості надприбуток утворюється, як правило, від здешевлення продукту, в землеробстві відносна величина ренти виникає не тільки в результаті відносного подорожчання (підняття ціни продукту родючої землі вище його вартості), а й в результаті того, що дешевий продукт продається за витратами виробництва дорожчого продукту. Але це, як я уже показав (Прудон)², — тільки закон конкуренції, що виникає не із «землі», а з самого «капіталістичного виробництва».

Далі, Рікардо мав би рацію ще й в іншому пункті, тільки він, за звичаєм політико-економів, перетворює історичне явище у вічний закон. Це історичне явище полягає у відносно швидшому розвитку промисловості (власне буржуазної галузі

виробництва) на протилежність землеробству. Останнє стало продуктивнішим, але не в такій мірі, як промисловість. Там, де продуктивність промисловості збільшилась у 10 разів, продуктивність землеробства збільшилась, може, у 2 рази. Отже, землеробство стало *відносно* менш продуктивним, хоч абсолютно воно стало більш продуктивним. Це тільки доводить, що розвиток буржуазного виробництва надзвичайно примхливий і що йому властиві суперечності. Але через це не перестає бути правильним те положення, що землеробство стає відносно менш продуктивним, тобто що у відношенні до продукту промисловості вартість землеробського продукту, а разом з тим і земельна рента, підвищується. Що землеробська праця в міру розвитку капіталістичного виробництва ставала відносно менш продуктивною, ніж промислова праця, означає тільки те, що продуктивність землеробства розвивалась не з такою швидкістю і не в такій мірі.

Припустимо, що відношення галузі виробництва *A* до галузі *B* дорівнює 1 : 1. Але ж спочатку землеробство було продуктивнішим, бо тут у виробництві бере участь створена самою природою машина, а не просто сили природи; за допомогою цієї машини окремий робітник працює тут з самого початку. Тому в стародавні часи і в середні віки землеробські продукти були відносно значно дешевші, ніж промислові, що видно вже з того (див. *Уейда*)³, в якій пропорції перші і другі входять в середню заробітну плату.

Нехай відношення 1 : 1 разом з тим показує продуктивність обох галузей виробництва. Якщо тепер галузь *A* = 10, тобто в десять разів збільшила свою продуктивність, тоді як галузь *B* = 3, тобто лише потроїла її, то обидві галузі виробництва, що відносилися раніше як 1 до 1, будуть відноситись як 10 до 3, або як 1 до $\frac{3}{10}$. Відносно продуктивність галузі *B* зменшилась на $\frac{7}{10}$, хоч абсолютно вона зросла втричі. Для найвищої ренти це — у відношенні до промисловості — рівнозначне тому, як коли б найвища рента підвищилась через те, що найгірший ґрунт став на $\frac{7}{10}$ менш родючим.

Правда, звідси зовсім не випливає, як думає Рікардо, що норма прибутку знизилась через те, що заробітна плата підвищилась в результаті відносного подорожчання землеробських продуктів [447] — адже середня заробітна плата визначається не відносною, а абсолютною вартістю продуктів, які входять до неї. Але звідси дійсно виходить, що норма прибутку (власне кажучи, норма додаткової вартості) підвищилась не в такій мірі, в якій підвищилась продуктивна сила обробної промисловості, і що причиною цього є відносно менша продуктивність земле-

робства (а не ґрунту). І це не підлягає ніякому сумніву. Зменшення необхідного робочого часу є незначним у порівнянні з прогресом промисловості. Це виявляється в тому, що такі країни, як Росія та ін., спроможні побити Англію на ринку землеробських продуктів. Менша вартість грошей в багатших країнах (тобто відносно незначні розміри витрат виробництва грошей для багатших країн) не відіграє тут ніякої ролі. Бо питання полягає саме в тому, чому в конкуренції багатших країн з біднішими ця обставина не впливає на їх промислові продукти, а впливає тільки на їх землеробські продукти. (А втім, це не доводить, що бідні країни виробляють дешевше, що їх землеробська праця продуктивніша. Навіть у Сполучених Штатах, як недавно доведено статистичними дослідженнями, збільшилась, правда, загальна кількість пшениці, яку продають по даній ціні, але це сталося не тому, що з кожного акра збирається більше, а тому, що обробляється більша кількість акрів. Не можна говорити, що ґрунт більш продуктивний у тих країнах, де є великі масиви землі і де великі ділянки її, злегка оброблені, дають при затраті однієї і тієї самої праці абсолютно більшу кількість продуктів, ніж далеко менші ділянки землі в більш розвинутих країнах.)

Перехід до обробітку *менш продуктивного* ґрунту не є безперечним доказом того, що землеробство стало менш продуктивним. Навпаки, це може свідчити про те, що землеробство стало більш продуктивним. Неродючий ґрунт обробляється не тільки тому, що ціни сільськогосподарських продуктів піднялись до того рівня, при якому повертається вкладений в землю капітал, але й тому, що засоби виробництва досягли такого розвитку, коли непродуктивний ґрунт став «продуктивним» і коли він здатний вже оплачувати не тільки звичайний прибуток, але й земельну ренту. Той ґрунт, що виявляється родючим для даного ступеня розвитку продуктивних сил, є неродючим для нижчого ступеня.

У *землеробстві* абсолютне подовження робочого часу — а значить і збільшення абсолютної додаткової вартості — можливе тільки в незначній мірі. В землеробстві не можна працювати при газовому освітленні тощо. Звичайно, літом і весною можна рано починати роботу. Але це зрівноважується короткими днями в зимову пору, коли взагалі можна виконувати лише відносно невелику кількість роботи. Отже, в цьому відношенні *абсолютна додаткова вартість більша у промисловості*, якщо тільки нормальний робочий день не регулюється в порядку законодавчого примусу. Тривалість періоду, протягом якого сільськогосподарський продукт перебуває в процесі виробни-

цтва без докладання до нього нової праці, є другою причиною того, що в землеробстві створюється менша маса *додаткової вартості*. Але, з другого боку, за винятком деяких галузей сільського господарства, як-от скотарство, пасовищне вівчарство і т. ін., де населення зовсім витісняється, відношення кількості зайнятих людей до вкладеного постійного капіталу — навіть у найбільш прогресивному великому сільському господарстві — все ще далеко вище, ніж у промисловості, принаймні, ніж у панівних галузях промисловості. Таким чином, з цього боку норма прибутку в сільському господарстві може бути вища, ніж у промисловості, навіть коли, внаслідок зазначених причин, маса додаткової вартості тут відносно менша, ніж вона була б у промисловості при застосуванні *такої ж* кількості людей, причому ця остання обставина почасти знов-таки паралізується падінням заробітної плати сільськогосподарських робітників нижче її середнього рівня. А коли б у землеробстві були наявні які-небудь причини (сказане вище намічено нами тільки в найзагальніших рисах) для підвищення норми прибутку (не тимчасового, а такого, яке має місце в середньому порівняно з промисловістю), то вже самий факт існування землевласників призвів би до того, що цей додатковий прибуток, замість увійти в процес вирівнювання загальної норми прибутку, консолідувався б і діставався б землевласникові.

[2] НОРМА ПРИБУТКУ В Ї СПІВВІДНОШЕННІ З НОРМОЮ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.

ВАРТІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ

В загальній постановці питання, на яке треба дати відповідь при розгляді теорії Родбертуса, зводиться ось до чого.

Загальна форма авансованого капіталу така:

Постійний капітал	Змінний капітал
Машини. Сировий матеріал	Робоча сила

Два елементи постійного капіталу в їх найбільш загальній формі, це — засоби праці і предмет праці. Останній не обов'язково повинен бути товаром, продуктом праці. Отже, він може й не існувати як *елемент капіталу*, хоч завжди існує як *елемент процесу праці*. Земля є предметом праці⁴ для землероба, поклади вугілля — для вуглекопа, вода — для рибалки, і навіть ліс — для мисливця. Але найповніша форма капіталу буває тоді, коли всі три згадані елементи процесу праці виступають

і як три елементи капіталу, тобто коли всі вони — товари, споживні вартості, що мають мінову вартість і являють собою продукт праці. В цьому разі всі три елементи входять також і в процес утворення вартості, хоч машини входять у нього не в тому розмірі, в якому вони входять у процес праці, а тільки в тій мірі, в якій вони споживаються процесом праці.

Таким чином, питання, про яке йдеться, полягає ось у чому: чи може відсутність одного з цих елементів збільшувати *норму прибутку* (не норму додаткової вартості) в тій галузі виробництва, в якій цей елемент відсутній? Відповідь на це питання дає в загальному сама формула:

Норма прибутку дорівнює відношенню додаткової вартості до всієї суми авансованого капіталу.

Все дослідження ведеться з тим припущенням, що *норма додаткової вартості*, тобто розподіл вартості продукту між капіталістом і найманим робітником, лишається незмінною.

[448] Норма додаткової вартості $= \frac{m}{v}$; норма прибутку $= \frac{m}{c+v}$. Оскільки m' — норма додаткової вартості — дано, то дано і v , а $\frac{m}{v}$ припускається як постійна величина. Отже, величина $\frac{m}{c+v}$ може змінюватися тільки в тому разі, коли змінюється $c + v$, а через те що v дано, то $\frac{m}{c+v}$ може зростати або зменшуватися тільки при зменшенні або зростанні c . І притому $\frac{m}{c+v}$ зростатиме або зменшуватиметься не у відношенні c до v , а у відношенні c до суми $c + v$. Коли б c дорівнювало 0, то $\frac{m}{c+v}$ дорівнювало б $\frac{m}{v}$. Інакше кажучи, норма прибутку в даному разі дорівнювала б нормі додаткової вартості, і цей випадок виражає ту межу, вище якої норма прибутку піднятися не може, бо ніякий спосіб обчислення не може змінити величини v і m . Якщо $v = 100$, а $m = 50$, то $\frac{m}{v} = \frac{50}{100} = \frac{1}{2} = 50\%$. Коли б до цього був доданий ще постійний капітал у 100, то норма прибутку становила б $\frac{50}{100+100} = \frac{50}{200} = \frac{1}{4} = 25\%$. Норма прибутку зменшилася б наполовину. Якби до 100 було додано 150, то норма прибутку становила б $\frac{50}{150+100} = \frac{50}{250} = \frac{1}{5} = 20\%$. В першому випадку весь капітал дорівнює v , дорівнює змінному капіталові, тому і норма прибутку дорівнює нормі додаткової вартості. У другому випадку весь капітал дорівнює $2 \times v$, а тому норма

прибутку становить уже тільки половину норми додаткової вартості. В третьому випадку весь капітал $= 2^{1/2} \times 100 = 2^{1/2} \times v = 5/2 \times v$. Тут v становить лише $2/5$ всього капіталу. Додаткова вартість становить $1/2$ від v , $1/2$ від 100, а тому — тільки $1/2$ від $2/5$ всього капіталу, тобто тільки $2/10$ всього капіталу. ($250/10 = 25$, а $2/10$ від 250 = 50.) А $2/10$ являють собою 20% [тобто норму прибутку, в $2^{1/2}$ рази меншу, ніж норма додаткової вартості].

Отже, такий твердо встановлений вихідний пункт. Якщо v і $\frac{m}{v}$ лишаються незмінні, то цілком однаково, з яких частин складається величина c . При певній величині c — наприклад, 100 — цілком однаково, чи розпадається c на 50 сирового матеріалу і 50 у вигляді машин, чи на 10 сирового матеріалу і 90 у вигляді машин, чи на 0 сирового матеріалу і 100 у вигляді машин або навпаки, — тому що саме відношення $\frac{m}{c+v}$ визначає норму прибутку; як відносяться, як вартісні частини, до всього c ті елементи виробництва, з яких c складається, — це тут не має значення. Наприклад, у виробництві вугілля можна сировий матеріал (відрахувавши те вугілля, яке, в свою чергу, само є допоміжним матеріалом) вважати рівним 0 і припустити, що весь постійний капітал складається з машин (включаючи будівлі, робочий інструмент). З другого боку, можна вважати, що у кравця машини дорівнюють 0 (а саме там, де великі кравці ще не застосовують швейних машин і, таким чином, — як це тепер почати практикується в Лондоні, — економлять навіть на приміщенні, примушуючи своїх робітників працювати дома; це — така новина, при якій другий поділ праці виступає знов у формі першого ⁵), — так що весь постійний капітал зводиться у такого кравця до сирового матеріалу. Якщо вуглепромисловець затрачає 1 000 на машини і 1 000 на найману працю, а кравець — 1 000 на сировий матеріал і 1 000 на найману працю, то при однаковій нормі додаткової вартості однаковою буде в обох випадках і норма прибутку. Якщо ми припустимо, що додаткова вартість становить 20%, то норма прибутку в обох випадках становитиме 10%, а саме — $\frac{200}{2000} = \frac{2}{20} = \frac{1}{10} = 10\%$. Отже, якщо співвідношення між складовими частинами c — сировим матеріалом і машинами — впливає на норму прибутку, то це можливо тільки у двох випадках: 1) коли внаслідок того, що це співвідношення змінилося, видозмінюється абсолютна величина c ; 2) коли завдяки цьому співвідно-

шенню складових частин *c* видозмінюється величина *v*. Тут мали б статися органічні зміни в самому виробництві; справа тут не зводиться до простої тавтології, що коли певна частина *c* становить тепер меншу частку всієї суми, то друга частина *c* повинна становити більшу частку.

Звичайно у бюджеті англійського фермера *заробітна плата* = 1 690 ф. ст., *добрива* = 686 ф. ст., *насіння* = 150 ф. ст., *корм для корів* = 100 ф. ст. Таким чином, на «сировий матеріал» припадає 936 ф. ст., більше половини того, що витрачається на заробітну плату. (Див. *Newton F. W. Lectures on Political Economy. London, 1851, стор. 166.*)

«У Фландрії» (бельгійській) «добрива і сіно ввозять у ці місцевості з Голландії» (для льонарства тощо; взамін вивозять льон, *льняне сім'я* та ін.)... «Покидьки в голландських містах стали предметом торгівлі і регулярно продаються по високих цінах у Бельгію... Миль за двадцять від Антверпена вгору по Шельді можна бачити резервуари для добрив, які привозяться з Голландії. Торгівлю добривами веде капіталістична компанія на голландських суднах» і т. д. (*Бауфілд*)⁶.

Таким чином, навіть таке добриво, як звичайний гній, стало предметом торгівлі, а тим більше кістяна мука, гуано, поташ і т. ін. Тут перед нами не тільки формальна зміна у виробництві, яка полягає в тому, що елемент виробництва *оцінюється* в грошах. З метою підвищення *продуктивності* в ґрунт привносяться нові речовини, а його старі речовини продаються. Це також і не просто формальна відмінність між капіталістичним способом виробництва і тим способом, що йому передував. Навіть торгівля насінням набрала більшого значення лише в тій мірі, в якій почали розуміти важливість заміни насіння. Щодо землеробства у власному розумінні було б через це смішно говорити, що в нього не входить «сировий матеріал», і до того ж сировий матеріал як товар, все одно, чи відтворює його само землеробство, чи він купується, одержується як товар іззовні. Таким же сміховинним було б твердження, що у машинобудівника [449] та машина, яку він сам застосовує, не входить в його капітал як елемент вартості.

Німецький селянин, який рік у рік сам виробляє елементи свого виробництва (насіння, добрива та ін.) і сам разом із своєю сім'єю з'їдає частину свого хліба, витрачає (для самого виробництва) гроші тільки на придбання небагатьох сільсько-господарських знарядь та на заробітну плату. Припустимо, що вартість усіх його затрат дорівнює 100 [причому 50 з них виплачуються грішми]. Половину продукту він споживає *in natura* * ([сюди входять і] витрати виробництва [в натуральній

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

формі)]. Другу половину він продає і виручає, скажімо, 100. Його валовий [грошовий] доход в такому разі дорівнює 100. І якщо [свій чистий доход у грошах] він обчислює на капітал в 50, то це становить 100% [прибутку]. Якщо тепер третина від [одержаних як прибуток] 50 йде на ренту і третина на сплату податків (разом — $33\frac{1}{3}$), то в нього лишається $16\frac{2}{3}$, що становить $33\frac{1}{3}\%$ на 50. А на ділі він одержав тільки $16\frac{2}{3}\%$ [на затрачені 100]. Селянин просто неправильно розрахував і сам себе обдурив. У капіталістичного фермера таких помилок в розрахунку не буває.

За договором оренди споловини (наприклад, у провінції Беррі), — як говорить *Мат'є де Домбаль*, «*Annales agricoles*» etc., випуск 4-ий, Париж, 1828, —

«землевласник дає землю, будівлі і звичайно, повністю або частково, худобу і сільськогосподарське знаряддя, потрібні для виробництва; орендар, з свого боку, дає свою працю і більше нічого або майже нічого; а продукти землі вони ділять пополам» (стор. 301). «Орендарі-половинщики, як правило, це люди, що нидіють у злиднях» (стор. 302). «Коли половинщик, авансуючи 1 000 фр., добивається зростання валового продукту на 1 500 фр.» (так що 500 фр. становлять валовий прибуток), «то він повинен ділити цей валовий продукт пополам з землевласником і, значить, одержує тільки 750 фр., тобто втрачає 250 фр. із свого авансованого капіталу» (стор. 304). «При старій системі землеробства видатки, або витрати виробництва, робилися майже виключно натурою, із самих продуктів, які йшли на корм для худоби, на споживання землероба і його сім'ї; грошових витрат майже не було. Тільки це могло дати привід думати, що землевласник і орендар мають можливість ділити між собою всю ту частину врожаю, яка не була спожита під час виробництва; однак такий спосіб дій можливий тільки в сільському господарстві даного типу, тобто лише при *жалюгідному стані землеробства*; коли ж хочуть запровадити у землеробстві будь-яке поліщення, то відразу помічають, що цього можна досягти тільки шляхом певних попередніх затрат, які в своїй сукупності мають бути відраховані з валового продукту, щоб їх можна було використати на виробництво наступного року. Тому всяка дільба валового продукту між землевласником і орендарем стає непереборною перешкодою для будь-якого поліщення» (стор. 307).

[3] ВАРТІСТЬ І СЕРЕДНЯ ЦІНА? У ЗЕМЛЕРОБСТВІ. АБСОЛЮТНА РЕНТА]

[а) ВИРІВНЮВАННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ В ПРОМИСЛОВІСТІ]

Пан Родбертус, як видно, взагалі уявляє собі здійснюване шляхом конкуренції регулювання нормального прибутку, або середнього прибутку, або загальної норми прибутку, так, ніби конкуренція зводить товари до їх *дійсних вартостей*, тобто так регулює відношення між цінами товарів, що у грошах або в будь-якому іншому мірілі вартості дістають свій

вираз співвідносні кількості робочого часу, уречевлені в різних товарах. Це відбувається, звичайно, не тим шляхом, що ціна того або іншого товару коли-небудь, в будь-який даний момент, дорівнює його вартості або повинна їй дорівнювати. [Справа, за Родбертусом, відбувається ось яким чином.] Ціна, наприклад, товару *A* піднімається вище його вартості і притому так, що якийсь час ціна міцно тримається на цьому високому рівні або навіть підвищується далі. Разом з тим прибуток капіталіста *A* піднімається вище середнього прибутку, тому що *A* привласнює не тільки свій власний «неоплачений» робочий час, а й частину неоплаченого робочого часу, «виробленого» іншими капіталістами. Цьому неминуче відповідає зниження прибутку — при незмінній грошовій ціні інших товарів — в тій чи іншій сфері виробництва. Коли даний товар, як загальний життєвий засіб, входить у споживання робітників, то це викличе зниження норми прибутку в усіх інших галузях; коли він входить складовою частиною у постійний капітал, то цим буде викликано зниження норми прибутку в тих галузях виробництва, де даний товар становить елемент постійного капіталу.

Нарешті, можливий ще один, останній випадок, який полягає в тому, що цей товар не входить складовим елементом в який-небудь постійний капітал і не є *необхідним* життєвим засобом для робітників (бо ті товари, які робітник може на свій розсуд купувати чи не купувати, він споживає як споживач взагалі, а не як робітник), а являє собою предмет споживання, предмет індивідуального споживання взагалі. Коли цей товар, як предмет споживання, входить у споживання самих промислових капіталістів, то підвищення його ціни ніяк не зачепило б суму додаткової вартості або норму додаткової вартості. Та коли б капіталіст захотів зберегти той самий рівень свого споживання, то та частина прибутку (додаткової вартості), яку він затрачає на індивідуальне споживання, збільшилася б у відношенні до тієї частини, яку він затрачає на промислове відтворення. Остання, виходить, зменшилася б. Отже, в результаті підвищення цін в *A*, або підвищення прибутку в *A* над його середньою нормою, через певний проміжок часу (який теж визначається відтворенням) знизилася б маса прибутку в *B*, *C* і т. д. Якби предмет *A* входив тільки у споживання непромислових капіталістів, то, в порівнянні з тим, що було раніше, вони почали б тепер споживати більше в товарі *A*, ніж у товарах *B*, *C* і т. д. Попит на товари *B*, *C* і т. д. зменшився б; їх ціна впала б, і в цьому випадку підвищення ціни *A*, або підвищення прибутку *A* над середньою нормою, зумовило б у

B , C і т. д. падіння прибутку нижче середньої норми (на відміну від попередніх випадків, коли грошові ціни B , C і т. д. [450] лишалися незмінні) тим шляхом, що підвищення ціни A викликало зниження грошових цін B , C і т. д. Капітали, зайняті в B , C і т. д., де норма прибутку впала нижче звичайного рівня, почали б виходити із своєї сфери виробництва і переходити у сферу виробництва A ; це насамперед стосується частини капіталу, який раз у раз знов появляється на ринку: цей капітал, природно, з особливою силою ринув би у більш прибуткову сферу A . Внаслідок цього ціна предмета A через деякий час впала б нижче його вартості і протягом більшого чи меншого часу продовжувала б падати, поки знов не набрав би сили протилежний рух. У сферах B , C і т. д. мало б місце зворотне явище — почасті внаслідок того, що пропозиція товарів B , C і т. д. через відплив капіталу зменшилась, тобто часті внаслідок органічних змін, які відбуваються в самих цих сферах, а часті внаслідок тих змін, які сталися в A і тепер діють на B , C і т. д. в протилежному напрямі.

Зауважимо мимохідь: можливо, що при схарактеризованому тільки що русі грошові ціни товарів B , C і т. д. (вартість грошей припускається тут незмінною) ніколи вже не досягнуть знову свого попереднього рівня, хоч вони і піднімаються вище вартості товарів B , C і т. д., отже, піднімається вище загальної норми прибутку також і норма прибутку в B , C і т. д. Поліпшення, винаходи, більша економія в засобах виробництва і т. ін. застосовуються не тоді, коли ціни піднімаються вище свого середнього рівня, а саме тоді, коли ціни падають нижче цього рівня, отже, коли і прибуток падає нижче своєї звичайної норми. Таким чином, протягом того періоду, коли ціни товарів B , C і т. д. падають, може падати їх *дійсна вартість*, інакше кажучи, може зменшуватись мінімум потрібного для вироблення цих товарів робочого часу. В цьому випадку товар може повернутися до своєї попередньої грошової ціни тільки тоді, коли надлишок ціни товару над його вартістю дорівнює різниці між ціною, яка виражає його попередню, вищу вартість, і ціною, що виражає його нову вартість. В даному випадку *ціна* товару змінила б його вартість, — впливаючи на пропозицію, на витрати виробництва.

А результат описаного вище руху такий: якщо взяти середню величину підвищень і знижень цін товарів у відношенні до їх вартості, або, інакше кажучи, якщо взяти періоди, протягом яких відбувається вирівнювання підвищень і знижень, — періоди, які весь час повторюються, — то *середня ціна* дорівнює *вартості*, а значить і середній прибуток певної сфери вироб-

ництва дорівнює загальній нормі прибутку; бо, хоч у цій сфері разом з підвищенням або падінням цін — або ж разом із збільшенням чи зменшенням витрат виробництва при незмінній ціні — прибуток підвищувався або падав у відношенні до своєї попередньої норми, все ж товар продавався, в середньому для даного періоду, по своїй *вартості*; отже, одержаний прибуток дорівнює загальній нормі прибутку. Таким є уявлення А. Сміта, а ще більше — *Рікардо*, бо останній послідовніше додержується справжнього поняття вартості. Від них сприйняв це уявлення і п. Родбертус. А проте це — неправильне уявлення.

Що виходить в результаті конкуренції капіталів? *Середня ціна* товарів на протязі будь-якого з періодів вирівнювання така, що ціни в кожній сфері дають товаровиробникам одну й ту саму норму прибутку, наприклад 10%. Отже, що це означає? Те, що ціна кожного товару на одну десяту перевищує ті витрати виробництва, яких він коштував капіталістові, які капіталіст затрачає, щоб виробляти цей товар. Це загалом означає лиш те, що капітали однакової величини дають однакові прибутки, що ціна кожного товару на одну десяту перевищує ціну того капіталу, який в ньому авансований, спожитий, або представлений. Але цілковитою помилкою було б твердити, ніби капітали в різних сферах виробляють відповідно до їх величини однаково додаткову вартість {тут ми зовсім не беремо до уваги те, чи примушує один капіталіст працювати довше, ніж інший; ми припускаємо тут для всіх сфер один і той самий *абсолютний* робочий день; відмінність абсолютних робочих днів почасти вирівняна в робочих днях різної тривалості інтенсивністю праці і т. ін., почасти ці відмінності виражаються лише в довільних надприбутках, винятках тощо}. Це — хибне твердження, навіть коли виходити з припущення, що абсолютний робочий день в усіх сферах однаковий, тобто навіть коли припустити, що норма додаткової вартості дана.

При *однаковій* величині капіталів — і при згаданому тільки що припущенні — маса додаткової вартості, яка виробляється цими капіталами, неоднакова, *по-перше*, залежно від співвідношення їх органічних складових частин, тобто змінного і постійного капіталу; *по-друге*, залежно від часу їх обігу, оскільки цей час визначається співвідношенням між основним і оборотним капіталом і різними періодами відтворення різних видів основного капіталу; *по-третьє*, залежно від тривалості періоду власне виробництва, на відміну від тривалості самого робочого часу⁸, що знов-таки зумовлює істотну відмінність у співвідношенні періодів виробництва і обігу. (Перше із вказаних співвід-

ношень, а саме співвідношення між постійним і змінним капіталом, само може походити з дуже різних причин. Наприклад, воно може бути тільки формальним — в тому разі, коли оброблюваний в одній сфері виробництва сировий матеріал є дорожчим, ніж оброблюваний в іншій сфері виробництва, — або ж це співвідношення може постати від різної продуктивності праці і т. д.).

Отже, коли б товари продавалися по їх вартостях, або коли б *середні ціни* товарів дорівнювали їх вартостям, то норма прибутку мала б бути зовсім різною в різних сферах виробництва; в одному випадку вона становила б 50%, у другому — 40, 30, 20, 10% і т. д. Якщо взяти, наприклад, сукупну масу товарів сфери *A* за цілий рік, то її вартість дорівнювала б авансованому в ній капіталові плюс неоплачена праця, яка міститься в ній. Те саме — у сферах *B* і *C*. Та оскільки вміщена в *A*, *B*, *C* маса неоплаченої праці різна, — наприклад, в *A* більша, ніж у *B*, а в *B* більша, ніж у *C*, — то товари *A* давали б своїм виробникам, припустимо, $3M$ (M — це додаткова вартість), товари *B* — $2M$, товари *C* — M . І тому що норма прибутку визначається відношенням додаткової вартості до авансованого капіталу, а останній, за припущенням, однаковий у сферах *A*, *B*, *C* і т. д., то, [451] — коли позначити авансований капітал через K , — різні норми прибутку становитимуть у цих сферах $\frac{3M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{M}{K}$. Конкуренція капіталів може, таким чином, вирівняти норми прибутку тільки тим шляхом, що вона в наведеному, наприклад, випадку встановить для сфер *A*, *B*, *C* норми прибутку, які дорівнюють $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$. Тоді *A* продавав би свій товар на $1M$ дешевше його вартості, а *C* — на $1M$ дорожче. Середня ціна у сфері *A* була б нижча, а в сфері *C* — вища від вартості товарів *A*, *C*.

Як показує випадок *B*, *може*, звичайно, збігатися і середня ціна з вартістю товару. Це буває тоді, коли вироблена у самій сфері *B* додаткова вартість дорівнює середньому прибуткові, отже, коли в цій сфері різні частини капіталу стоять одна до одної в такому відношенні, в якому вони перебувають, коли сукупна сума капіталів, весь капітал класу капіталістів, береться як єдина *величина*, на яку й обчислюється сукупна додаткова вартість, незалежно від того, в якій сфері сукупного капіталу вона була вироблена. В цьому сукупному капіталі вирівнюються періоди обороту і т. д.; весь цей капітал обчислюється, наприклад, як капітал, що обертається протягом одного року, і т. д. Тоді справді виявилось б, що кожна частка цього *сукуп-*

пояснити, коли вартість товарів визначається вміщеною в них працею; що, навпаки, його приходиться виводити тоді з якогось іншого джерела, — коли при цьому взагалі виходить з припущення, що вартість товару повинна включати прибуток, що його товар реалізує. Бо затрачена на виробництво товару праця складається 1) з праці, що міститься в машині, яка зношується, а тому знов появляється у вартості продукту, машині тощо, 2) з праці, що міститься у використаній сировині. Обидва ці елементи, стаючи елементами виробництва нового товару, не збільшують, звичайно, через це кількість тієї праці, яка містилася в них до вироблення нового товару. Отже, лишається 3) праця, вміщена у заробітній платі, що була обмінена на живу працю. Але ця праця, за Мальтусом, не більша від тієї уречевленої праці, на яку вона обмінюється. Значить, товар не містить ніякої частки неоплаченої праці, а містить тільки працю, що заміщує еквівалент. Звідси випливає, що, коли б вартість товару визначалася вміщеною в ньому працею, товар не давав би ніякого прибутку. Коли ж він дає прибуток, то це, за Мальтусом, є *надлишок* ціни товару над вміщеною в ньому працею. Виходить, що для того щоб бути проданим по своїй вартості (яка включає прибуток), товар повинен розпоряджатися такою кількістю праці, що дорівнює праці, затраченій на його вироблення, плюс надлишок праці, яка і становить прибуток, що реалізується при продажу товару.

(5) СМІТІВСЬКЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО НЕЗМІННУ ВАРТІСТЬ ПРАЦІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАЛЬТУСА)

Для того щоб довести, що праця, — не кількість праці, потрібної для виробництва, а праця як товар, — є мірою вартостей, Мальтус, далі, твердить, що

«вартість праці постійна» («The Measure of Value» etc., стор. 29, примітка).

[В цьому немає нічого оригінального, це переказ і дальший розвиток такого положення А. Сміта з 5-го розділу І книги «Багатства народів» (франц. переклад Гарньє, том I, стор. 65—66):

«Завжди і всюди однакова кількість праці повинна мати однакоку вартість для робітника, який виконує цю працю. При звичайному здоров'ї, силі й бадьорості і при звичайному умінні й спритності, які він може мати, він завжди повинен віддавати одну й ту саму частку свого дозвілля, своєї свободи, свого щастя. Ціна, яку він виплачує, завжди лишаєть-

ся незмінною, якою б не буда кількість товарів, що він одержує в обмін на ту ціну. Правда, за таку ціну він може купити іноді більше цих товарів, іноді менше, але змінюється тут вартість цих товарів, а не вартість праці, яка купує їх. Завжди і всюди *дорогим* є те, що важко дістати, або придбання чого коштує великої праці, а *дешевим* є те, що легко дістати, або що можна дістати при незначній затраті праці. Таким чином, праця, ніколи не змінюючись у своїй власній вартості, є єдиною дійсною й остаточною мірою, яка завжди і всюди може бути за оцінку і порівняння вартості всіх товарів» [Російський переклад: А. Сміт. Исследование о природе и причинах богатства народов. М. — Л., 1935, том I, стор. 32—33.]

[Далі, те відкриття Мальтуса, яким він так пишається і про яке він твердить, що воно зроблене вперше ним (а саме, положення про те, що вартість дорівнює кількості праці, вміщеній у товарі, плюс кількість праці, яка становить прибуток), це відкриття, напевно, теж є просто-напросто зведенням в одне двох наведених нижче фраз Сміта (Мальтус ніколи не перестас бути плагіатором):

«Дійсна вартість усіх різних складових частин ціни вимірюється кількістю праці, яку кожна з них може купити, або дістати в своє розпорядження. Праця вимірює вартість не тільки тієї частини ціни, що зводиться до *праці*, а й тієї її частини, яка зводиться до *ренди*, і тієї, що зводиться до *прибутку*» (книга I, розділ 6, переклад Гарньє, том I, стор. 100) [Російський переклад, том I, стор. 47].]

[761] Відповідно до цього Мальтус каже:

«Коли підвищується попит на працю, то вищий заробіток робітника зумовлений не підвищенням вартості праці, а зниженням вартості того продукту, на який праця обмінюється. А в разі надлишку праці низький заробіток робітника зумовлений підвищенням вартості продукту, а не зниженням вартості праці» («The Measure of Value» etc., стор. 35; пор. також стор. 33—34).

Дуже вдало висміює Бейлі мальтусівське *обгрунтування* положення про те, що *вартість праці* постійна (дальшу аргументацію Мальтуса, не Сміта; а також взагалі положення про незмінну вартість праці):

«Таким самим чином можна було б довести, що будь-який предмет має незмінну вартість, — наприклад, 10 аршинів сукна. Бо, чи даємо ми за 10 аршинів сукна 5 ф. ст., чи 10 ф. ст., сплачувана сума завжди дорівнюватиме по вартості тому сукну, за яке вона сплачується, або, інакше кажучи, щодо сукна вона матиме незмінну вартість. Але те, що дається за річ, яка має незмінну вартість, само мусить бути незмінним; отже, 10 аршинів сукна повинні мати незмінну вартість... Коли ми говоримо, що заробітна плата має незмінну вартість, тому що вона, хоч і змінюється у величині, але розпоряджається однією і тією самою кількістю праці, то таке твердження не більш обгрунтоване, ніж твердження, що *сума*, яка дається за капелюх, має незмінну вартість, бо ця сума, хоч вона

було у землеробстві, то тут поділ *додаткової вартості* на *прибуток* і *ренту* аж ніяк не був би доказом того, що праця тут сама по собі «продуктивніша» (в розумінні виробництва додаткової вартості), ніж в обробній промисловості; не було б, отже, ніякої підстави вигадувати, що земля має якусь чудодійну силу, — це, зрештою, вже само по собі смішно, бо *вартість до-рієннює праці і додаткова вартість, таким чином, ніяк не може дорівнювати землі.* (Правда, відносна додаткова вартість може залежати від природної родючості ґрунту, проте це ні в якому разі не могло б мати своїм наслідком *вищу ціну* продуктів землі. Скоріше навпаки.) Не було б потреби вдаватися і до теорії Рікардо, яка, будучи сама по собі неприємно зв'язана з мальтусівською негіддю, приводить до мерзенних висновків і, зокрема, коли й не суперечить теоретично моєму вченню про відносну додаткову вартість, то практично все ж помітно при-меншує його значення.

У Рікардо вся суть питання полягає ось у чому:

Земельна рента (наприклад, у землеробстві), там, де — як припускає Рікардо — обробіток землі ведеться по-капіталістичному, де є *орендар*, не може бути чимсь іншим, як тільки надлишком над загальним прибутком. Цілком однаково, чи те, що одержує землевласник, дійсно є цією рентою в буржуазно-економічному розумінні. Це може бути і простим відрахуванням із заробітної плати (порівняй Ірландію) або ж почасти це являє собою відрахування з прибутку орендаря, що падає в цьому разі нижче середнього рівня прибутку. Всі ці можливі випадки тут абсолютно нічого не міняють. *Рента* є особливою характерною формою додаткової вартості в буржуазній системі лише остільки, оскільки вона являє собою надлишок над при-бутком (загальним).

Але як це можливо? Пшениця як товар продається, подібно до всякого іншого товару, по своїй *вартості*, тобто цей товар обмінюється на інші товари відповідно до вміщеного в ньому робочого часу. (Це — перша неправильна передпосилка, яка штучно ускладнює проблему. Товари обмінюються по своїх вартостях тільки як виняток. Їх *середні ціни* визначаються інакше. Vide supra *.) Орендар, який вирощує пшеницю, одержує такий самий прибуток, як і всі інші капіталісти. Це доводить, що він, як і всі інші, привласнює собі неоплачений робо-чий час своїх робітників. Звідки ж в такому разі виникає ще й рента? Вона не виражає нічого іншого, крім робочого часу. Чому ж у землеробстві додаткова праця повинна ділитися

* — Дивись вище. Ред.

на прибуток і ренту, тоді як у промисловості вона дорівнює тільки прибуткові? І як це взагалі можливо, коли прибуток у землеробстві дорівнює прибуткові в усякій іншій сфері виробництва? (Неправильні уявлення Рікардо про прибуток і пряме змішання його з додатковою вартістю є шкідливими і тут. Вони утруднюють йому розгляд питання.)

Рікардо уєуває *утруднення* тим, що припускає його в *принципі* не існуючим. (І це, справді, *єдиний спосіб* принципово усунути утруднення. Але зробити це можна двома способами. Або доводять, що явища, які суперечать даному принципові, є лише чимсь *позірним*, лише видимістю, викликаною розвитком самої речі. Або ж, як це робить Рікардо, утруднення *відкидається в одному пункті*, який береться потім за вихідний пункт, з якого можна пояснити існування явища, що викликає утруднення, в іншому пункті.)

Рікардо припускає такий випадок, коли капітал орендаря, подібно до капіталу всякого іншого капіталіста, дає тільки прибуток (чи йде мова про ту частку капіталу окремої ферми, яка не платить ренти, чи про ту частину землі фермера, яка не платить ренти; отже, тут ідеться взагалі про такий вкладений у землеробство капітал, який не платить ренти). Це припущення є навіть вихідним пунктом для Рікардо, і воно може бути виражене ще й таким чином:

Спочатку капітал орендаря дає тільки прибуток (проте ця *псевдоісторична* форма є тут чимсь неістотним, і вона являє собою щось спільне для всіх буржуазних економістів, що конструюють і інші подібні «закони»), а земельної ренти цей капітал не платить. Капітал орендаря не відрізняється від усякого іншого капіталу, зайнятого у виробництві. Рента появляється тільки тому, що зростає попит на хліб, в результаті чого, на відміну від інших галузей виробництва, доводиться вдаватися до «менш» родючого ґрунту. Від подорожчання життєвих засобів орендар (за припущенням, первісний орендар) терпить так само, як і всякий інший капіталістичний підприємець, оскільки і орендар теж повинен більше платити своїм робітникам. Але він виграє завдяки тому, що ціна його товару піднялась вище вартості цього товару. Він виграє від цього, по-перше, остільки, оскільки інші товари, які входять в постійний капітал орендаря, падають у відносній вартості порівняно з його товаром, і орендар, таким чином, купує їх по дешевшій ціні; по-друге, остільки, оскільки він має свою додаткову вартість у дорожчому товарі. Отже, прибуток цього орендаря піднімається вище середньої норми прибутку, яка, однак, упала. Тоді другий капіталіст переходить до гіршої ділянки II, яка, при цій меншій

нормі прибутку, може давати продукт по ціні продукту ділянки I або навіть, може, трохи дешевше. Як би там не було, тепер у нас на ділянці II знов установилося [453] нормальне відношення, при якому додаткова вартість зводиться тільки до прибутку, але зате ми пояснили ренту для ділянки I, і саме тим, що існує двояка ціна виробництва [Produktionspreis], причому ціна виробництва для II є разом з тим ринкова ціна для I. Справа стоїть цілком так само, як і з фабричним товаром, який виробляється за більш сприятливих умов і дає тимчасовий надприбуток. Хоч ціна пшениці, яка містить в собі, крім прибутку, ще й ренту, теж складається тільки з уречевленої праці, хоч вона і дорівнює вартості цієї пшениці, але дорівнює вона не тій вартості, яка міститься в ній самій, а вартості тієї пшениці, яку вирощено на ділянці II. Бо існування двох ринкових цін неможливе. {В той час як Рікардо вводить орендаря II у зв'язку з падінням норми прибутку, Стірлінг примушує його виступити на сцену внаслідок того, що заробітна плата *впала*, а не підвищилась через хлібні ціни. Це зниження заробітної плати дає можливість орендареві II обробляти ґрунт № 2 з тією самою нормою прибутку, хоч цей ґрунт і менш родючий и.} Коли існування земельної ренти таким шляхом пояснено, все інше вивести вже легко. *Відмінність земельних рент*, яка відповідає відмінності в родючості і т. ін., лишається, природно, в силі. Але відмінність родючості сама по собі не є доказом того, що необхідно переходити до все гіршого ґрунту.

Отже, така є теорія Рікардо. Оскільки підвищена ціна пшениці, яка дає орендареві I додатковий прибуток, приносить орендареві II навіть не стару норму прибутку, а ще меншу, то ясно, що продукт № 2 містить більше вартості, ніж продукт № 1, або що він — продукт більшого робочого часу, що в ньому міститься більша кількість праці; значить, для вироблення того самого продукту, наприклад одного квартера пшениці, потрібно більше затратити робочого часу. Зростання ренти відповідатиме цьому зростанню неродючості землі, або збільшенню тієї кількості праці, яку треба затратити на те, щоб виробити, наприклад, один квартал пшениці. Рікардо, звичайно, не говорив би про «зростання» ренти, коли б збільшилося тільки число кварталів, з яких виплачується рента,— для Рікардо рента зростає в тому разі, коли зростає ціна того самого, одного квартера, підвищуючись, наприклад, з 30 до 60 шилінгів. Рікардо, правда, забуває часом про те, що *абсолютна величина ренти може зрости при зниженні норми ренти, подібно до того як абсолютна маса прибутку може зрости при зниженні норми прибутку.*

Інші (наприклад, *Кері*) пробують обійти утруднення, заперечуючи існування його прямо протилежним способом. Земельна рента — це, мовляв, просто процент на той капітал, який раніше був вкладений в землю¹². Таким чином, земельна рента теж є тільки однією з форм прибутку. Отже, тут заперечується існування *земельної ренти*, і від неї справді, в результаті такого пояснення, нічого не лишається.

Інші, наприклад *Б'юкенен*, розглядають ренту просто як наслідок монополії. Дивись також *Гопкінса*¹³. У нього рента цілком зводиться до *надбавки над вартістю*.

У пана *Опдайка* земельна власність, або земельна рента, стає «*легалізованим відображенням вартості капіталу*»¹⁴. Це характерно для янкі*.

У Рікардо дослідження питання утруднюється двома хибними припущеннями. [Рікардо, правда, не є тим, хто відкрив теорію ренти. Уест і Мальтус опублікували свої праці з теорії ренти до нього. Але джерело — це *Андерсон*. Щоб, однак, відрізнити Рікардо (хоч і в Уеста не зовсім відсутнє розуміння дійсного зв'язку), то це — взаємозв'язок між його теорією земельної ренти і його теорією вартості. Мальтус, як свідчить його пізніша полеміка з Рікардо в питанні про земельну ренту, навіть не зрозумів запозиченої в Андерсона теорії.] Коли виходити з правильного принципу, що вартість товарів визначається необхідним для їх вироблення робочим часом (і що вартість взагалі є не що інше, як уречевлений суспільний робочий час), то напрашується висновок, що *середня ціна* товарів визначається необхідним для їх вироблення робочим часом. Цей висновок був би правильним, якби було доведено, що *середня ціна* дорівнює *вартості*. Але я доводжу якраз протилежне: саме *тому*, що вартість товарів визначається *робочим часом*, середня ціна товарів (за винятком того *єдиного* випадку, коли, так би мовити, індивідуальна *норма прибутку* в якій-небудь окремій сфері виробництва, тобто прибуток, який визначається додатковою вартістю, виробленою в самій цій сфері виробництва, дорівнює середній нормі прибутку сукупного капіталу) *ніколи не може* дорівнювати їх вартості, хоч це визначення середньої ціни є лише похідним від вартості, яка визначається робочим часом.

Звідси насамперед той висновок, що вище чи нижче своєї власної вартості можуть продаватися і такі товари, середня ціна яких (коли не брати до уваги вартість постійного капіталу)

* [486] (Подібно до того як Опдайк називає земельну власність «*легалізованим відображенням вартості капіталу*», так капітал є *легалізованим відображенням чужої праці*.) [486]

розпадається тільки на заробітну плату і прибуток, причому і заробітна плата і прибуток стоять на своєму нормальному рівні, є середньою заробітною платою і середнім прибутком. І, значить, подібно до того як та обставина, що додаткова вартість будь-якого товару виражається тільки в рубриці нормального прибутку, аж ніяк не доводить, що цей товар продано по його вартості, — подібно до цього та обставина, що товар дає, крім прибутку, ще й [454] земельну ренту, зовсім не доводить, що цей товар продано *вище* його іманентної вартості. Раз встановлено, що *середня норма прибутку*, або *загальна норма прибутку на капітал*, яка реалізується даним товаром, може стояти *нижче* його власної норми прибутку, яка визначається додатковою вартістю, що дійсно міститься в цьому товарі, то звідси виходить ось що: коли товари будь-якої *окремої сфери виробництва* дають, крім цієї середньої норми прибутку, ще добавочну кількість додаткової вартості, яка має особливу назву, скажімо, *земельної ренти*, — то це не робить необхідним, щоб прибуток плюс земельна рента, сума прибутку і земельної ренти була більшою від *додаткової вартості*, вміщеної в самому цьому товарі. Оскільки прибуток [що дістається капіталістові] може бути меншим від додаткової вартості, іманентної даному товарові, тобто меншим від тієї кількості неоплаченої праці, яка міститься в даному товарі, то прибуток плюс земельна рента зовсім не обов'язково повинні бути більші від іманентної додаткової вартості товару.

Правда, лишалося б ще пояснити, чому таке явище має місце в певній *окремій* сфері виробництва на відміну від інших сфер виробництва. Але розв'язати цю проблему було б уже значно легше. Товар, який дає ренту, відрізнявся б цим від усіх інших товарів. В одній частині цих інших товарів їх середня ціна є *вищою* їх іманентної вартості, проте лише настільки, наскільки це необхідно для того, щоб їх норма прибутку *піднялась* до загальної норми прибутку; в другій частині інших товарів їх середня ціна є *нижчою* їх іманентної вартості, проте лише настільки, наскільки це необхідно, щоб *знижити* їх норму прибутку до загальної норми прибутку; нарешті, у третій частині цих інших товарів їх середня ціна дорівнює їх іманентній вартості, але тільки *тому*, що ці товари дають загальну норму прибутку, коли вони продаються по своїй *іманентній* вартості. Товар, який дає земельну ренту, відрізняється від усіх цих трьох випадків. При всіх обставинах ціна, по якій він продається, така, що він дає *прибуток більший, ніж середній*, який визначається загальною нормою прибутку на капітал.

І от постає питання: який з цих трьох випадків — або ж скільки з них — може тут мати місце? Чи *реалізується* в ціні товару, що дає ренту, *вся вміщена в ньому додаткова вартість*? Якщо справа стоїть так, то відпадає випадок 3, де мова йде про такі товари, вся додаткова вартість яких тому реалізується в їх середній ціні, що тільки при цій умові вони дають звичайний прибуток. Отже цей випадок сюди не відноситься. Не відноситься сюди, при *цьому* припущенні, і випадок 1, де додаткова вартість, реалізована в ціні товару, *вища* від його іманентної додаткової вартості. Бо у нас якраз припущено, що в ціні товару, який дає ренту, «реалізується вміщена в ньому додаткова вартість». Таким чином, випадок цей аналогічний випадкові 2, де фігурують товари, іманентна додаткова вартість яких перевищує додаткову вартість, реалізовану в їх середній ціні. Як і в цих останніх товарів, та іманентна товарам окремої сфери виробництва додаткова вартість, що виступає у формі прибутку і знижується до рівня загальної норми прибутку, становить тут прибуток на затрачений капітал. Проте, на відміну від *товару № 2*, в ціні виняткових товарів, які ми розглядаємо, реалізований також і *надлишок іманентної їм додаткової вартості над* цим прибутком, але дістається цей надлишок не власникові капіталу, а іншому власникові, а саме — власникові землі, природного фактора, рудника тощо.

Чи, може, ціна цих товарів роздувається настільки, що вона дає більше, ніж *середню норму прибутку*? Це буває, наприклад, при монопольних (у власному значенні слова) цінах. *Таке припущення* — щодо будь-якої сфери виробництва, де капітал і праця можуть бути вільно застосовані, а виробництво, оскільки йдеться про масу застосованого капіталу, підпорядковане загальним законам, — не тільки було б *petitio principii* *, а й *прямо суперечило б* основам науки і капіталістичного виробництва, теоретичним виразом якого і є ця наука. Бо таке припущення уже передбачало б якраз те, що треба пояснити, а саме, що в певній окремій сфері виробництва ціна товару *неминуче має* давати більше, ніж загальну норму прибутку, більше, ніж середній прибуток, і що для цього товар *неминуче має продаватися вище* своєї вартості. Припускалося б, значить, що землеробські продукти *не підлягають* діянню загальних законів товарної вартості і капіталістичного виробництва. І все це припускалося б тому, що окреме існування ренти

* — логічна помилка, яка полягає в тому, що яка-небудь теза доводиться за допомогою такого аргументу, який сам має силу тільки при допущенні істинності тези доведення. *Ред.*

поряд з прибутком *prima facie* * створює таку видимість. Отже, зазначене припущення є безглуздом.

Тому не лишається нічого іншого як припустити, що в цій окремій сфері виробництва існують особливі умови, такі впливи, внаслідок яких ціни товарів реалізують [всю] іманентну їм додаткову вартість, — на відміну від фігуруючих у випадку 2-му товарів, які в своїй ціні реалізують лише стільки із вміщеної в них додаткової вартості, скільки залишає їм загальна норма прибутку. А в окремій сфері виробництва, яка розглядається, середні ціни товарів не падають нижче їх додаткової вартості — саме настільки нижче, щоб вони давали тільки загальну норму прибутку, або щоб їх середній прибуток був не більший, ніж в усіх інших сферах застосування капіталу.

Цим проблема вже значно спростилась. Ідеться вже не про те, щоб пояснити, як це виходить, що ціна певного товару дає, крім прибутку, ще й ренту, — отже, *начебто* порушує загальний закон вартості і в результаті підняття ціни даного товару вище його *іманентної додаткової вартості* дає на капітал даної величини *більше, ніж припадає відповідно до загальної норми прибутку*. Навпаки, йдеться про пояснення того, як це виходить, що в процесі вирівнювання цін товарів і зведення їх до середніх цін цей товар не повинен віддавати іншим товарам із своєї *іманентної додаткової вартості* стільки, щоб у нього залишався тільки *середній прибуток*; яким чином виходить, що цей товар реалізує ще й ту частину своєї власної додаткової вартості, яка становить надлишок *над* середнім прибутком. Отже, мова йде про те, як це можливо, що орендар, який вкладає капітал в цю сферу виробництва, продає свій товар по таких цінах, що товар цей приносить йому звичайний прибуток і разом з тим дає можливість виплачувати третій особі, земле-власникові, реалізований надлишок додаткової вартості товарів *над* цим прибутком.

[455] Так сформульована проблема сама собою приводить до свого власного розв'язання.

(в) ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ
ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ІСНУВАННЯ
АБСОЛЮТНОЇ РЕНТИ. ПОДІЛ ДОДАТКОВОЇ
ВАРТОСТІ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ НА ПРИБУТОК І РЕНТУ]

Справа стоїть зовсім просто: *приватна власність* певних осіб на землю, рудники, води і т. д. дає цим особам можливість підхоплювати, захоплювати, перехоплювати вміщений у това-

* — на перший погляд. Ред.

рах цієї окремої сфери виробництва, цієї окремої сфери застосування капіталу, *надлишок додаткової вартості над прибутком* (середнім прибутком, прибутком, який визначається загальною нормою прибутку) і перешкоджати тому, щоб цей надлишок ввійшов у той загальний процес, за допомогою якого утворюється загальна норма прибутку. Частина цієї додаткової вартості захоплюється навіть в усякому промисловому підприємстві, бо за використовувану земельну ділянку (відведену під фабричний будинок і т. ін., під робітний дім і т. ін.) скрізь виплачується рента, — адже навіть там, де порядкувати землею можна цілком вільно, фабрики будуються тільки в місцевостях, уже більш-менш густонаселених і багатих на шляхи сполучення.

Коли б товари, які одержуються з найгіршого ґрунту, належали до 3-ої категорії товарів, середня ціна яких дорівнює їх вартості, тобто до категорії тих товарів, які реалізують у своїй ціні всю свою іманентну додаткову вартість, бо тільки при цій умові вони дають звичайний прибуток, — то ця земля не платила б ренти, і власність на землю була б тут лише номінальною. Якби тут виплачувалась *оренда*, то це доводило б тільки те, що дрібні капіталісти, як це почасти має місце в Англії (див. *Ньюмена*)¹⁵, задовольняються прибутком, *нижчим* від середнього. Те саме має місце завжди в тому разі, коли норма ренти більша від різниці між *іманентною* додатковою вартістю товару і *середнім прибутком*. Є навіть така земля, обробіток якої компенсує щонайбільше заробітну плату, бо хоч робітник протягом усього свого робочого дня працює тут на самого себе, його робочий час перевищує суспільно *необхідний* робочий час. Його праця так мало продуктивна — у відношенні до панівної продуктивності в цій галузі праці, — що, хоч людина працює на себе дванадцять годин, вона ледве виробляє таку кількість продукту, яку при більш сприятливих умовах виробництва робітник виробляє за вісім годин. Це — те саме відношення, яке мало місце у ручного ткача, що конкурував з механічним ткацьким верстатом. Продукт цього ручного ткача містив, звичайно, дванадцять робочих годин, але він дорівнював тільки восьми — або й того менше — суспільно *необхідним* робочим годинам і тому мав вартість всього тільки восьми *необхідних* робочих годин. Якщо в подібному випадку бідняк-орендар платить оренду, то вона є просто відрахуванням з його *необхідної* заробітної плати і не становить ніякої додаткової вартості, а тим більше — ніякого надлишку над середнім прибутком.

Припустимо, що в якій-небудь країні, наприклад у Сполучених Штатах, кількість конкуруючих фермерів ще така незнач-

на і привласнення землі має ще такий формальний характер, що кожен знаходить вільну ділянку для того, щоб вкласти свій капітал в обробіток землі без дозволу тих власників або орендарів, які вже до нього обробляли землю. При таких обставинах протягом більш або менш тривалого часу можливо, — виняток становлять ті землі, які, будучи розташовані в густонаселених місцевостях, займають монополічне становище, — що додаткова вартість, вироблювана орендарем понад середній прибуток, не реалізується в ціні його продукту, що орендареві доводиться ділити одержану ним додаткову вартість з співбратими-капіталістами, як це відбувається з додатковою вартістю всіх тих товарів, що давали б додатковий прибуток, тобто прибуток, який перевищує загальну норму прибутку, коли б в їх ціні реалізувалась уся вміщена в них додаткова вартість. В такому разі загальна норма прибутку підвищилася б, тому що пшениця та ін. продавалась б, як і інші — промислові — товари, *нижче* своєї вартості. Такий продаж *нижче* вартості не становив би винятку, а, навпаки, перешкодив би пшениці бути винятком серед інших товарів тієї самої категорії.

Припустимо, по-друге, що в якій-небудь країні вся земля — однакової якості, але саме такої, що коли б уся вміщена в товарі додаткова вартість реалізувалась в його ціні, товар давав би капіталові звичайний прибуток. В цьому разі не виплачувалося б ніякої земельної ренти. Це відпадиння земельної ренти ані в найменшій мірі не вплинуло б на загальну норму прибутку, не підвищило б її і не знизило б, так само як не впливає на норму прибутку те, що до тієї ж категорії належать і інші — несільськогосподарські — продукти. Адже ці товари тому й належать до даної категорії, що їх *іманентна додаткова вартість* дорівнює *середньому прибуткові*; отже, вони не можуть змінити висоту цього прибутку, а, навпаки, перебувають у відповідності з нею і зовсім не впливають на неї, хоч вона і впливає на них.

Припустимо, по-третє, що в усій країні земля — однакова, причому вона така неродюча і капітал, вкладений в неї, так мало продуктивний, що його продукт належить до тієї категорії товарів, у якої додаткова вартість — нижча від середнього прибутку. Додаткова вартість (через те що заробітна плата, внаслідок малої продуктивності землеробства, повсюди підвищилася б) могла б в даному разі стояти на вищому рівні, звичайно, тільки там, де можливим було б подовження абсолютного робочого часу; далі, там, де сировий матеріал, наприклад залізо і т. ін., не був би продуктом землеробства або ж являв би собою — як, наприклад, бавовна, шовк та ін. — предмет імпорту

і продукт більш родючого ґрунту. В цьому разі ціна [землеробського] товару, щоб давати звичайний прибуток, повинна була б включати вищу додаткову вартість, ніж та, яка іманентна товарові. В результаті цього загальна норма прибутку впала б, хоч ренти і не існувало б.

Або ж припустимо, що у *випадку 2* земля дуже непродуктивна. Тоді та обставина, що додаткова вартість цього землеробського продукту дорівнює середньому прибуткові, показувала б, що середній прибуток тут взагалі низький, тому що в землеробстві з дванадцяти робочих годин одинадцять, можливо, потрібні тільки для того, щоб виробити заробітну плату, а додаткова вартість становить всього тільки одну годину або ще менше.

[456] Ці різні випадки ілюструють ось що:

В першому випадку *відпадиння або відсутність земельної ренти* пов'язані і співіснують з *підвищеною нормою прибутку* в порівнянні з іншими країнами, де земельна рента вже розвинулась.

У другому випадку *відпадиння або відсутність земельної ренти* зовсім не впливають на норму прибутку.

У третьому випадку вони — в порівнянні з іншими країнами, де земельна рента існує, — пов'язані з *низькою, відносно низькою загальною нормою прибутку* і є показником цього його низького рівня.

Таким чином, з цього випливає, що сам по собі розвиток окремої земельної ренти не має абсолютно нічого спільного з *продуктивністю землеробської праці*, бо відсутність або відпадиння ренти можуть бути пов'язані і з тією нормою прибутку, що підвищується, і з незмінною, і з тією, що знижується.

Питання тут не в тому, чому в землеробстві і т. д. захоплюється *надлишок додаткової вартості над середнім прибутком*; навпаки, слід скоріше поставити таке питання: з яких причин тут повинно було б мати місце протилежне явище?

Додаткова вартість є не що інше, як неоплачена праця; середній прибуток, або нормальний прибуток, є не що інше, як та кількість неоплаченої праці, яка, згідно з припущенням, реалізується кожним капіталом даної величини. Коли говорять, що середній прибуток становить 10 процентів, то це означає тільки те, що на капітал у 100 одиниць припадає 10 одиниць неоплаченої праці, або що уречевлена праця, яка дорівнює 100, розпоряджається *неоплаченою* працею в розмірі $\frac{1}{10}$ своєї власної величини. *Надлишок додаткової вартості над середнім прибутком* означає, таким чином, що в товарі (в його ціні або в тій частині його ціни, яка складається з додаткової вартості) міститься більша кількість неоплаченої праці, ніж та, яка

утворює середній прибуток і яка, значить, в середній ціні товарів становить надлишок ціни товару над витратами його виробництва. Витрати виробництва виражають в кожному окремому товарі авансований капітал, а надлишок над цими витратами виробництва виражає ту *неоплачену працю*, якою розпоряджається авансований капітал; отже, відношення цього надлишку ціни до витрат виробництва виражає ту *норму*, відповідно до якої капітал даної величини, застосований в процесі виробництва товарів, розпоряджається неоплаченою працею, незалежно від того, чи дорівнює цій *нормі*, чи не дорівнює їй неоплачена праця, що міститься в товарі даної окремої сфери виробництва.

Що ж примушує окремого капіталіста продавати, наприклад, свій товар по середній ціні? (Ця середня ціна *нав'язується* капіталістові як щось вже усталене, це зовсім не є його вільною дією: капіталіст волів би продавати свій товар *вище* його вартості.) Отже, що примушує капіталіста продавати по такій ціні, яка дає йому тільки середній прибуток і при якій він реалізує менше неоплаченої праці, ніж фактично міститься в його власному товарі? — До цього його примушує тиснення інших капіталів внаслідок їх конкуренції. Адже всякий капітал такої ж величини міг би теж спрямуватися в галузь виробництва *A*, де відношення неоплаченої праці до авансованого капіталу, наприклад до 100 ф. ст., більше, ніж у сферах виробництва *B*, *C* і т. д., продукти яких своєю споживною вартістю цілком так само задовольняють яку-небудь суспільну потребу, як і товар сфери виробництва *A*.

Значить, коли існують такі сфери виробництва, де певні природні умови виробництва, як, наприклад, орна земля, поклади вугілля, залізні рудники, водоспад тощо, — умови, без яких не може відбуватися процес виробництва, без яких не може бути вироблений товар даної сфери, — перебувають не в руках власників або володільців уречешеної праці, капіталістів, а в інших руках, то ця друга група *власників умов виробництва* заявляє капіталістові:

Коли я дам тобі в користування ці умови виробництва, то ти виручатимеш свій середній прибуток, привласнюватимеш собі нормальну кількість неоплаченої праці. Але твоє виробництво дає надлишок додаткової вартості, неоплаченої праці, над нормою прибутку. Цей надлишок ти не повинен кидати до спільної каси, як ви, капіталісти, це звичайно робите. Цей надлишок привласнюю собі я, він належить мені. Така угода може тебе цілком влаштувати, бо в цій сфері виробництва твій капітал дає тобі стільки ж, скільки і в усякій іншій сфері, та

до того ж це дуже солідна галузь виробництва. Зверх 10% неоплаченої праці, що становлять середній прибуток, твій капітал дає тобі тут ще 20% *надлишкової* неоплаченої праці. Їх ти заплатиш мені, а для того щоб ти зміг це зробити, ти до ціни товару прирахуєш ці 20% неоплаченої праці, але не внесеши їх у спільний рахунок з іншими капіталістами. Подібно до того як твоя власність на одну з умов праці — на капітал, уречевлену працю — дає тобі можливість привласнювати певну кількість неоплаченої праці робітників, так і моя власність на другу умову виробництва — на землю і т. ін. — дає мені можливість перехоплювати у тебе і в усього класу капіталістів ту частину неоплаченої праці, яка становить надлишок над твоїм середнім прибутком. Ваш закон вимагає, щоб при нормальних умовах однаковий капітал привласнював собі однакову кількість неоплаченої праці, і ви, капіталісти, можете [457] один одного примушувати до цього шляхом конкуренції. Чудово! Цей закон я саме й застосовую до тебе. З неоплаченої праці твоїх робітників привласни собі не більше, ніж ти, застосовуючи той самий капітал, міг би привласнити в усякій іншій сфері виробництва. Але закон цей не має ні найменшого відношення до надлишку неоплаченої праці, «виробленого» тобою зверх її нормальної кількості. Хто мені може перешкодити привласнити собі цей «надлишок»? З якої речі мав би я, як це заведено у вас, кидати його до спільного котла капіталу для розподілу серед класу капіталістів, щоб кожний з них одержав певну частку цього надлишку, відповідно до того паю, яким він володіє в сукупному капіталі? Я не капіталіст. Та умова виробництва, користуватися якою я тобі даю можливість, є дар природи, а не уречевлена праця. Чи можете ви фабрикувати землю, або воду, або рудники, або вугільні поклади? Ні, не можете. Отже, у відношенні до мене не існує того засобу примусу, який можна застосувати у відношенні до тебе, щоб примусити тебе виплюнути частину захопленої особисто тобою додаткової праці. А тому, давай лишень її сюди! Єдине, що можуть зробити твої співбрати-капіталісти, це — вступити в конкуренцію не зі мною, а з тобою. Якщо ти почнеш виплачувати мені додатковий прибуток в розмірі меншому, ніж різниця між привласненим тобою *додатковим робочим часом* і тією часткою додаткової праці, яка припадає тобі згідно з законом капіталу, — то на сцені з'являться твої співбрати-капіталісти і своєю конкуренцією змусять тебе чесно виплачувати мені *повну суму* того, що я можу витиснути з тебе.

Тепер треба було б дослідити: 1) перехід від феодальної земельної власності до іншої, комерційної земельної ренти, яка

регулюється капіталістичним виробництвом; або, з другого боку, перехід цієї феодальної земельної власності у вільну селянську земельну власність; 2) як виникає земельна рента в таких країнах, як Сполучені Штати, де земля спочатку не була приватною власністю і де, принаймні формально, з самого початку панує буржуазний спосіб виробництва; 3) азіатські форми земельної власності, які ще й досі існують. Все це сюди не відноситься.

Отже, згідно з теорією, яку ми розвиваємо, приватна власність на об'єкти природи, як-от земля, вода, рудники і т. ін., власність на ці умови виробництва, на ту чи іншу дану природою умову виробництва — не є тим джерелом, звідки виникає вартість, бо вартість дорівнює тільки уречевленому робочому часу; не є ця власність так само і тим джерелом, звідки виникає надлишкова додаткова вартість, тобто надлишок неоплаченої праці над тією неоплаченою працею, що міститься в прибуткові. Але ця власність — джерело доходу. Вона — титул, засіб, що дає власникові цієї умови виробництва можливість привласнювати собі в тій сфері виробництва, куди предмет його власності входить як умова виробництва, ту частину витисненої капіталістом неоплаченої праці, яка в протилежному разі була б кинута, як надлишок над звичайним прибутком, в загальну касу капіталу. Ця власність є засобом до того, щоб поставити перепону згаданому вище процесові, який відбувається в інших сферах капіталістичного виробництва, і затримати вироблену в цій окремій сфері виробництва додаткову вартість в межах цієї ж сфери, так що додаткова вартість ділиться тепер між капіталістом і землевласником. Таким способом земельна власність стає асигновкою на неоплачену працю, на дарову працю, такою ж асигновкою, якою є і капітал. І подібно до того як в капіталі уречевлена праця робітника виступає пануючою над робітником силою, так само в земельній власності та обставина, що вона дає своєму власникові можливість віднімати у капіталіста частину неоплаченої праці, набирає такого вигляду, ніби земельна власність є джерело вартості.

Це пояснює сучасну земельну ренту, її існування. Різну величину земельної ренти *при однаковому вкладенні капіталу* можна пояснити тільки *неоднаковою родючістю земельних ділянок*. Різну величину ренти *при однаковій родючості* можна пояснити тільки *різною величиною вкладених капіталів*. У першому випадку земельна рента зростає тому, що підвищується її норма у відношенні до затраченого капіталу (а також і у відношенні до земельної площі). У другому випадку вона зростає тому, що при однаковій нормі — або навіть при нормі,

в якій є відмінності (коли друга доза капіталу, що вкладається в землю, менш продуктивна) — зростає маса ренти.

За цією теорією, не є необхідним ні те, щоб найгірший ґрунт зовсім не давав земельної ренти, ні те, щоб він давав ренту. Дали, зовсім не є необхідним, щоб продуктивність землеробства зменшувалась, хоч різниця в продуктивності, коли вона не усунута штучно (що можливо), далеко більша в землеробстві, ніж у межах однієї і тієї самої сфери промислового виробництва. Коли ми говоримо про більшу або меншу продуктивність, мова йде про продукт *одного й того самого виду*. Як відносяться один до одного різні продукти, — це інше питання.

Земельна рента, обчислювана на саму землю, є загальна сума ренти, її маса. Вона може підвищуватись і тоді, коли норма ренти не зростає. При незмінній вартості грошей відносна вартість землеробських продуктів може зростати не тому, що землеробство стає менш продуктивним, а тому, що хоч воно і стає продуктивнішим, але не в такій же мірі, як промисловість. Навпаки, підвищення грошових цін землеробських продуктів, при незмінній вартості грошей, можливе тільки в тому разі, коли сама їх вартість підвищується, тобто коли землеробство стає менш продуктивним (ми не говоримо тут про тимчасове тиснення попиту на пропозицію, як це буває і з іншими товарами).

У бавовняній промисловості, в міру того як розвивалась сама промисловість, сировий матеріал весь час падав у ціні; те саме відбувалося в залізобудівній промисловості і т. д., у вугільній і т. д. Зростання ренти тут було можливим не тому, що підвищувалась її норма, а тільки тому, що застосовувалось більше капіталу.

Рікардо вважає, що такі сили природи, як повітря, світло, електрика, пара, вода, є даровими, а земля — внаслідок її обмеженості — не є даровою. Таким чином, уже тільки через це землеробство, на думку Рікардо, є менш продуктивним, ніж інші галузі виробництва. Коли б земля була таким же спільним, не перетвореним у власність, добром і коли б її можна було мати в якій завгодно кількості так само, як і інші елементи й сили природи, то виробництво, на думку Рікардо, було б далеко продуктивнішим.

[458] Насамперед треба відмітити, що коли б земля, як елемент природи, була у вільному розпорядженні всіх і кожного, то відсутнім був би один з головних елементів *для утворення капіталу*. Одна з найбільш істотних умов виробництва і — коли не брати саму людину і її працю — єдина первинна умова виробництва не могла б підпадати відчуженню і привласненню, отже, не могла б протистояти робітникові як чужа влас-

ність і в результаті цього обертати його в найманого робітника. Продуктивність праці в рікардовському розумінні, тобто в капіталістичному розумінні, «виробництво» чужої неоплаченої праці було б, таким чином, неможливе. Тим самим прийшов би кінець капіталістичному виробництву взагалі.

Щодо тих сил природи, на які вказує Рікардо, то їх, звичайно, можна почасти мати даром, і капіталістові вони нічого не коштують. Вугілля коштує йому, але пара не коштує йому нічого, якщо капіталіст має воду даром. Однак, візьмемо, наприклад, пару. Властивості пари існували завжди. Але виробниче використання пари є нове наукове відкриття, яке капіталіст собі привласнив. В результаті цього відкриття зросла продуктивність праці, а тому й відносна додаткова вартість. Це значить: кількість неоплаченої праці, привласнювана капіталістом протягом одного робочого дня, зросла завдяки парі. Таким чином, відмінність між продуктивною силою пари і продуктивною силою землі полягає тільки в тому, що перша дає неоплачену працю капіталістові, а друга — землевласникові, відбираючи неоплачену працю робітника не [безпосередньо] в цього останнього, а в капіталіста. Звідеи мрії капіталіста про «скасування власності» на цей елемент природи.

В рікардовському підході до питання правильним є тільки ось що:

При капіталістичному способі виробництва капіталіст — не тільки необхідний, а й панівний агент виробництва. Навпаки, землевласник при цьому способі виробництва цілком зайвий. Все, що потрібно для капіталістичного способу виробництва, це — те, щоб земля *не* була загальною власністю, щоб вона протистояла робітничому класові як *не належна* йому умова виробництва, і ця мета досягається цілком тоді, коли земля стає державною власністю і земельну ренту одержує, таким чином, держава. Землевласник, який виконував у стародавньому і в середньовічному світі такі істотні функції у виробництві, є у промисловому світі зайвим наростом. Тому радикальний буржуа (маючи, крім того, на увазі скасування всіх інших податків) теоретично приходив до заперечення приватної земельної власності, яку йому хотілося б перетворити у формі державної власності в загальну власність класу буржуазії, капіталу. Однак на практиці йому бракує сміливості, бо напад на одну форму власності — на одну форму приватної власності на умови праці — був би дуже небезпечним і для другої форми. Крім того, буржуа сам себе територіалізував*.

* — придбав землю. Ред.

[4] БЕЗПІДСТАВНІСТЬ ПОЛОЖЕННЯ РОДБЕРТУСА
ПРО ТЕ, ЩО У ЗЕМЛЕРОБСТВІ СИРОВИЙ МАТЕРІАЛ
НЕ МАЄ ВАРТОСТІ]

Тепер звернімося до пана Родбертуса.

На думку Родбертуса, у землеробстві зовсім не враховується сировий матеріал, тому що німецький селянин, як запевняє Родбертус, не вважає затратою для себе самого насіння, корму і т. ін., не бере до уваги цих витрат виробництва, тобто рахує *неправильно*. Виходить, що в Англії, де фермер уже більше 150 років робить розрахунок правильно, *ніякої* земельної ренти не повинно було б існувати. Отже, Родбертус мав би зробити звідси не той висновок, що орендар виплачує ренту тому, що його норма прибутку вища, ніж у промисловості, а зовсім інший висновок: орендар виплачує, мовляв, ренту тому, що, в результаті неправильного розрахунку, він задовольняється *нижчою* нормою прибутку. Докторові Кене, який сам був сином орендаря і добре був обізнаний з французькими орендними відносинами, Родбертус не припав би до душі. Адже Кене під рубрикою «авансів», серед «щорічних авансів», визначає в один мільярд вартість того «сирового матеріалу», який орендар застосовує у своєму господарстві, хоч і відтворює його *in natura*.

Коли в одній частині промисловості майже зовсім немає основного капіталу, або машинного устаткування, то в другій частині, в усій транспортній промисловості — тій промисловості, яка перевозить (використовуючи вози, залізниці, кораблі тощо), — зовсім не застосовується сировий матеріал, а застосовуються тільки знаряддя виробництва. Чи дають ці галузі промисловості, крім прибутку, ще й земельну ренту? Чим відрізняється ця галузь промисловості, скажімо, від гірничої промисловості? В обох випадках є лише машинне устаткування і допоміжні матеріали, як, наприклад, вугілля для пароплавів та локомотивів, а також і для рудників, фураж для коней і т. ін. Чому норма прибутку повинна для одного виду виробництва обчислюватися інакше, ніж для іншого? Припустимо, що ті затрати, які селянин робить для свого виробництва *in natura*, становлять $\frac{1}{5}$ всього авансованого ним капіталу; до цього треба додати $\frac{4}{5}$, які становлять затрати на куповані ним машини і на заробітну плату; нехай весь цей видаток дорівнює [за вартістю] 150 кварталам. Якщо, далі, селянин одержує 10 % прибутку, то це становить 15 кварталів. Отже, валовий продукт дорівнював би 165 кварталам. Коли б селянин відрахував із затраченого ним капіталу $\frac{1}{5}$, тобто 30 кварталів, і рахував би

15 кварталів тільки на 120, то прибуток його становив би $12\frac{1}{2}\%$.

Ми могли б це виразити ще й так. Вартість продукту селянина, або його продукт, дорівнює 165 кварталам (330 ф. ст.). Селянин оцінює свої затрати у 120 кварталів (240 ф. ст.). 10 % з них становлять 12 кварталів (24 ф. ст.). Але його валовий продукт дорівнює 165 кварталам, з яких, таким чином, [на заміщення грошових затрат і на 10% прибутку з них] іде тільки 132 квартали; лишається 33 квартали. Але з цих 33 кварталів 30 кварталів витрачаються *in natura*. Лишається, значить, у вигляді надприбутку 3 квартали (= 6 ф. ст.). Сукупний прибуток цього селянина дорівнює 15 кварталам (30 ф. ст.) замість 12 кварталів (24 ф. ст.). Отже, він може платити ренту в 3 квартали, або в 6 ф. ст., і *уявляти* при цьому, ніби одержав, як і всякий інший капіталіст, 10% прибутку. Але ці 10% існують тільки в уяві. На ділі він авансував не 120 кварталів, а 150, і 10 % з них становлять 15 кварталів, або 30 ф. ст. На ділі він недоодержав 3 квартали, тобто $\frac{1}{4}$ від одержаних ним 12 кварталів, [459] інакше кажучи, він недоодержав $\frac{1}{5}$ всього того прибутку, який мав би одержати, — і це тому, що він $\frac{1}{5}$ своїх затрат не врахував як затрати. Виходить, що досить було б селянинові навчитися вести рахунок по-капіталістичному, як він відразу ж перестав би платити земельну ренту, що дорівнювала б тільки різниці між його нормою прибутку і звичайною нормою прибутку.

Інакше кажучи, продукт неоплаченої праці, що міститься в 165 кварталах, дорівнює 15 кварталам, або 30 ф. ст., або 30 робочим тижням. Якщо ці 30 робочих тижнів, або 15 кварталів, або 30 ф. ст., відносити до сукупної затрати, що дорівнює 150 кварталам, то вони становили б тільки 10%; якщо відносити їх тільки до 120 кварталів, то вони становитимуть вищу норму прибутку. Бо 12 кварталів на 120 кварталів дають 10%, а 15 кварталів на 120 кварталів становитимуть не 10%, а $12\frac{1}{2}\%$. Це означало б: хоч селянин і зробив згадані натуральні затрати, але оскільки він їх не врахував капіталістичним способом, то збережену ним додаткову працю він відніс не до всієї суми своїх затрат; при такому стані речей ця додаткова праця являла б собою вищу норму прибутку в порівнянні з іншими галузями виробництва і могла б давати ренту, яка виникала б, таким чином, тільки через помилку в розрахунку. Коли б селянин знав, що, для того щоб оцінювати в грошах затрати, які він робить, і розглядати їх через це як товар, йому зовсім немає потреби обертати їх спочатку в гроші, тобто *продавати*, то всій цій історії прийшов би кінець.

Без цієї помилки в розрахунку (яку можуть допустити в своїй масі німецькі селяни, але якої не зробить жоден фермер-капіталіст) була б неможливою родбертусівська рента. Вона можлива тільки там, де сировий матеріал входить у витрати виробництва, але неможлива там, де він у ці витрати *не входить*. Вона можлива тільки там, де сировий матеріал входить у виробництво, проте *не* враховується виробником. Але вона неможлива там, де сировий матеріал не входить у виробництво, — хоч п. Родбертус і хоче вивести ренту *не з помилки в розрахунку*, а з *відсутності* однієї дійсної статті в авансованих затратах.

Візьмемо гірничу промисловість або рибальство. Тут сировий матеріал входить у виробництво тільки як допоміжний матеріал, а це ми можемо лишити осторонь, бо застосування машин завжди (за дуже небагатьма винятками) передбачає також і споживання допоміжних матеріалів, які є для машини своєрідними життєвими засобами. Припустимо, що загальна норма прибутку становить 10%. 100 ф. ст. затрачено на машини і заробітну плату. Чому прибуток на 100 має перевищувати 10 в тому разі, коли ці 100 затрачені, скажімо, не на сировий матеріал, машини і заробітну плату [а тільки на машини і заробітну плату]? Або ж в тому разі, коли ці 100 затрачені тільки на сировий матеріал і заробітну плату? Коли тут має місце яка-небудь відмінність, то вона могла б походити лише від того, що в *різних випадках* співвідношення вартостей постійного капіталу і змінного капіталу взагалі *складалося б різним способом*. Це різне співвідношення давало б різну додаткову вартість навіть у тому разі, коли *норма* додаткової вартості припущена як постійна. А відношення різної додаткової вартості до *рівних за величиною* капіталів повинно було б, звичайно, давати неоднакові прибутки. Але ж, з другого боку, загальна норма прибутку означає не що інше, як вирівнювання цих відмінностей, абстрагування від органічних складових частин капіталу і такий розподіл додаткової вартості, при якому однакової величини капітали дають однаковий прибуток.

Те, що маса додаткової вартості залежить *від величини затраченого капіталу*, стосується — відповідно до загальних законів додаткової вартості — зовсім не капіталів у *різних* сферах виробництва, а *різних капіталів* в *одній і тій самій* сфері виробництва, де припускається однакове співвідношення *органічних* складових частин капіталу. Коли я, наприклад, кажу: маса прибутку відповідає, скажімо, у *прядильній промисловості* величині затрачених капіталів (що теж не зовсім вірно, коли до цього не додати: *припускаючи продуктивність постійною*), — то я, по суті, кажу тільки, що при даній нормі експлуатації

прядильників сума експлуатації залежить від числа експлуатованих прядильників. Коли ж я, навпаки, кажу, що маса прибутку в різних галузях виробництва відповідає величині затрачених капіталів, то це значить, що норма прибутку для кожного капіталу даної величини одна й та сама, тобто що маса прибутку може мінятися тільки разом із зміною величини цього капіталу, а це, інакше кажучи, знов-таки означає, що норма прибутку не залежить від органічного співвідношення складових частин капіталу в якій-небудь окремій сфері виробництва, що вона взагалі не залежить від величини додаткової вартості, створюваної в цих окремих сферах виробництва.

Гірничу справу слід було б з самого початку віднести до промисловості, а не до землеробства. На якій підставі? Саме на тій підставі, що ні один продукт рудника *in natura* — в тому вигляді, в якому він виходить з рудника, — не входить знову, як елемент виробництва, в постійний капітал, який застосовується на руднику (те саме має місце в рибальстві, в мисливському промислі, де затрати в далеко ще більшій мірі зводяться тільки до засобів праці і до заробітної плати або до самої праці). [460] Інакше кажучи, це походить від того, що тут кожний елемент виробництва — навіть коли його сировий матеріал добувається з рудника — спочатку, перш ніж знову ввійти як елемент у гірниче виробництво, не тільки видозмінює свою форму, а й перетворюється у товар, тобто повинен бути *куплений*. Єдиний виняток становить вугілля. Але як засіб виробництва вугілля появляється тільки на тій стадії розвитку, коли гірнопромисловець вже є освіченим капіталістом, що веде італійську бухгалтерію, згідно з якою він не тільки записує в борг самому собі свої затрати, не тільки він є дебітором у відношенні до своєї власної каси, але і його власна каса стає дебітором у відношенні до самої себе. Таким чином, саме тут, де сировий матеріал дійсно не входить у затрати, повинно з самого початку переважати капіталістичне рахівництво, а значить неможлива і та помилка, яку може допустити селянин.

Візьмемо навіть обробку промисловість, і саме ту частину її, де всі елементи процесу праці фігурують також і як елементи процесу утворення вартості, де, значить, всі елементи виробництва входять у виробництво нового товару разом з тим і як затрати, як такі споживні вартості, що мають вартість, тобто як *товари*. Тут є істотна різниця між промисловцем, який виробляє перший напівфабрикат, і другим та всіма дальшими промисловцями (відповідно до послідовності фаз виробництва), у яких сировий матеріал не тільки входить до виробництва як товар, але і являє собою вже товар другого ступеня, тобто

такий товар, який прибрав уже форму, відмінну від натуральної форми першого товару, сирового продукту, і пройшов уже другу фазу виробничого процесу. Наприклад, прядильник. Сировим матеріалом для нього є бавовна, але це — сировий продукт уже як товар. А для ткача сировим матеріалом є пряжа — продукт прядильника; сировим матеріалом для вибійника або красильника є тканина, продукт ткача, і всі ці продукти, що з них кожний в будь-якій дальшій фазі процесу знову виступає як сировий матеріал, являють собою разом з тим товари¹⁶. [460]

[461] Ми тут, очевидно, знов натрапили на те питання, на якому спинялися вже двічі: один раз, розбираючи погляди Джона Стюарта Мілля¹⁷, потім — при загальному розгляді співвідношення між постійним капіталом і доходом*. Те, що це питання знову і знову виникає, показує, що тут є щось не розгадане. Це питання відноситься, власне кажучи, до розділу III — про прибуток¹⁸. Проте краще розглянути його тут Отже, візьмемо приклад:

4 000 фунтів бавовни	= 100 ф. ст.;
4 000 фунтів пряжі	= 200 ф. ст.;
4 000 ярдів ситцю	= 400 ф. ст.

Згідно з цим припущенням, 1 фунт бавовни = 6 пенсам, 1 фунт пряжі = 4 шил., 1 ярд ситцю = 2 шил.

Припустимо, що норма прибутку дорівнює 10%. Тоді:

A) у 100 ф. ст. — затрата	= $90^{10/11}$, прибуток = $9^1/_{11}$.
B) у 200 ф. ст. — затрата	= $181^9/_{11}$, прибуток = $18^2/_{11}$.
C) у 400 ф. ст. — затрата	= $363^7/_{11}$, прибуток = $36^4/_{11}$.

A — це бавовна, продукт селянина (I), B — пряжа, продукт прядильника (II), C — тканина, продукт ткача (III).

При цьому припущенні цілком однаково, чи до самих $90^{10/11}$ ф. ст. продукту A входить прибуток, чи не входить. До них не входить прибуток, коли вони є таким постійним капіталом, який сам себе заміщує. Так само для B не має значення, чи містять 100 ф. ст. [які представляють вартість продукту A] прибуток, чи не містять його, і так само стоїть справа з C у відношенні до продукту B.

Стан речей у бавовняра (I), у прядильника (II) і у ткача (III) можна подати в такому вигляді:

I) Затрата — $90^{10/11}$,	прибуток — $9^1/_{11}$.	Сума — 100.
II) Затрата — $(100 (I) + 81^9/_{11})$,	прибуток — $18^2/_{11}$.	Сума — 200.
III) Затрата — $(200 (II) + 163^7/_{11})$,	прибуток — $36^4/_{11}$.	Сума — 400.
Вся сума дорівнює 700.		

Прибуток дорівнює $9^1/_{11} + 18^2/_{11} + 36^4/_{11} = 63^7/_{11}$.

* Див. цей том, частина I, стор. 113—114 і 195. Ред.

Авансований в усіх трьох галузях капітал дорівнює $90^{10}/_{11} + 181^9/_{11} + 363^7/_{11} = 636^4/_{11}$.
Надлишок 700 над $636^4/_{11}$ дорівнює $63^7/_{11}$. Але $63^7/_{11} : 636^4/_{11} = 10 : 100$.

Продовжуючи аналіз цієї нісенітниці, ми одержимо таке:

I) Затрата — $90^{10}/_{11}$,	прибуток — $9^1/_{11}$.	Сума — 100.
II) Затрата — $(100 (I) + 81^9/_{11})$,	прибуток — $(10 + 8^2/_{11})$.	Сума — 200.
III) Затрата — $(200 (II) + 163^7/_{11})$,	прибуток — $(20 + 16^4/_{11})$.	Сума — 400.

Бавовняр (I) нікому не повинен виплачувати прибуток, бо припускається, що до його постійного капіталу, який дорівнює $90^{10}/_{11}$, не входить прибуток, що це тільки постійний капітал. В затрату прядильника (II) входить весь продукт бавовняра (I) як постійний капітал. Частина [продукту II, що становить] постійний капітал, який дорівнює 100, заміщує бавовняреві $9^1/_{11}$ прибутку. В затрату ткача (III) входить весь продукт прядильника (II), який дорівнює 200; [постійний капітал ткача] заміщує, таким чином, прибуток у $18^2/_{11}$. Це, однак, не перешкоджає тому, що прибуток бавовняра нітрохи не більший від прибутку прядильника і ткача, тому що в такій самій пропорції менший той капітал, який має бути заміщений бавовнярем, а прибуток відповідає величині капіталу, зовсім незалежно від того, з яких частин складається цей капітал.

Припустимо тепер, що ткач (III), виробляє все сам. Тоді справа *наچهбто* міняється. [Але ж норма прибутку при цьому не змінюється.] Затрати ткача стають тепер такими: $90^{10}/_{11}$ вкладено у виробництво бавовни; $181^9/_{11}$ — у виробництво пряжі і $363^7/_{11}$ — у виробництво тканини. Він купує всі три галузі виробництва, отже, він повинен в кожну з цих галузей вкласти певний постійний капітал. Складемо ці капітали в одну суму: $90^{10}/_{11} + 181^9/_{11} + 363^7/_{11} = 636^4/_{11}$. Обчислені на цю суму 10% дають рівно $63^7/_{11}$, як і вище, — тільки тепер все це цілком кладе в свою кишеню одна особа, тоді як раніше ці $63^7/_{11}$ розподілялись між I, II і III.

[462] Чому ж здається [ніби при цьому змінюється норма прибутку]?

Але спершу зробимо ще одне зауваження.

Коли ми з 400, з яких $36^4/_{11}$ становлять прибуток ткача, відрахуємо цей прибуток, то залишиться $363^7/_{11}$, що становить його затрату. З цієї затрати 200 заплачено за пряжу. З цих 200 припадає на прибуток прядильника $18^2/_{11}$. Коли ми відрахуємо ці $18^2/_{11}$ з затрати в $363^7/_{11}$, то залишиться $345^5/_{11}$. Але у 200, заміщених прядильникові, міститься, зверх того, ще $9^1/_{11}$ — прибуток бавовняра. Коли ми його відрахуємо з $345^5/_{11}$, то

залишиться $336\frac{4}{11}$. Коли ж ми ці $336\frac{4}{11}$ відрахуємо з 400, тобто з сукупної вартості тканини, то виявиться, що в ній міститься прибуток, який дорівнює $63\frac{7}{11}$.

Але прибуток в $63\frac{7}{11}$ на $336\frac{4}{11}$ дорівнює $18\frac{34}{37}\%$.

Раніше ці $63\frac{7}{11}$ обчислювались на $636\frac{4}{11}$, і це становило прибуток у 10%. Надлишок сукупної вартості в 700 над $636\frac{4}{11}$ становив якраз $63\frac{7}{11}$.

Отже, відповідно до нашого нового розрахунку, на 100 того самого капіталу припадало б $18\frac{34}{37}\%$, тоді як за попереднім розрахунком — тільки 10%.

Як це узгоджується одне з одним?

Припустимо, що I, II і III — одна й та сама людина, яка, однак, свої три капітали застосовує не одночасно (один капітал — у бавовництві, другий — у прядінні, третій — у ткацтві), а таким чином: лише після того як вона закінчила вирощувати бавовник, вона починає прясти, і тільки закінчивши прядіння, береться за ткацтво.

Тоді розрахунок був би такий:

$90\frac{10}{11}$ ф. ст. затрачає цей капіталіст на вирощування бавовнику й одержує 4 000 фунтів бавовни. Щоб спрясти всю цю кількість, він повинен зробити дальшу затрату на машини, допоміжні матеріали та заробітну плату — всього $81\frac{9}{11}$ ф. ст. За допомогою цього він виробляє 4 000 фунтів пряжі. Нарешті, він обертає їх у 4 000 ярдів тканини, що коштує йому нової затрати $163\frac{7}{11}$ ф. ст. Якщо тепер скласти всі його затрати, то його авансований капітал становитиме $90\frac{10}{11}$ ф. ст. + $81\frac{9}{11}$ ф. ст. + $163\frac{7}{11}$ ф. ст., тобто $336\frac{4}{11}$ ф. ст. 10% цієї суми становитимуть $33\frac{7}{11}$, тому що $336\frac{4}{11} : 33\frac{7}{11} = 100 : 10$. Але $336\frac{4}{11}$ ф. ст. + $33\frac{7}{11}$ ф. ст. = 370 ф. ст. Виходить, він продав би 4 000 ярдів тканини за 370 ф. ст. замість 400 ф. ст., на 30 ф. ст. дешевше, тобто на $7\frac{1}{2}\%$ дешевше, ніж раніш. Отже, коли б вартість тканини справді дорівнювала 400 ф. ст., то він міг би продавати свій товар, одержуючи звичайний прибуток у 10%, і платити ще ренту в 30 ф. ст., бо його норма прибутку дорівнювала б відношенню не $33\frac{7}{11}$, а $63\frac{7}{11}$ до затрат в $336\frac{4}{11}$, — тобто вона становила б $18\frac{34}{37}\%$, як ми це бачили вище.

І це, як видно, і є на ділі той прийом, за допомогою якого п. Родбертус обчислює земельну ренту.

В чому ж полягає помилка? Насамперед видно, що прядіння і ткацтво, коли б вони були поєднані одне з одним, повинні були б [за Родбертусом] давати земельну ренту так само, як і в тому випадку, коли прядіння поєднане з землеробством або ж коли землеробство ведеться окремо.

Тут, очевидно, двояка історія.

По-перше, ми обчислювали $637\frac{7}{11}$ ф. ст. тільки на капітал у $336\frac{4}{11}$ ф. ст., тоді як ми повинні їх обчислювати на три капітали сукупною вартістю в $636\frac{4}{11}$ ф. ст.

По-друге, в останньому капіталі (III) ми брали затрату в $336\frac{4}{11}$ ф. ст. замість $363\frac{7}{11}$ ф. ст.

Ці два пункти треба розглянути окремо.

По-перше, коли капіталіст, який поєднує в одній особі бавовняра, прядильника і ткача, оберне в пряжу весь продукт свого врожаю бавовни, то він не вживе зовсім ніякої частини цього врожаю на заміщення свого землеробського капіталу. Він не застосовує [одночасно] одну частину свого капіталу на [463] вирощування бавовнику — на витрати по вирощуванню бавовнику, на насіння, заробітну плату, машини — і другу частину на прядіння, а спочатку він вкладає частину свого капіталу у вирощування бавовнику, потім цю частину, додавши другу, — у прядіння, а тоді обидві перші частини, які вже містяться у пряжі, додавши ще третю частину, він вкладає у ткацтво. Коли, нарешті, тканина 4 000 ярдів готова, то як може він замінити їх елементи? Поки він ткав, він не займався прядінням і не мав також і матеріалу, потрібного для цього, а поки він пряв, він не вирощував бавовнику. Значить, його елементи виробництва *не можуть бути ним заміщені*. Полегшимо собі завдання і скажемо: так, наш мболодець продає ці 4 000 ярдів і потім на частину виручених за них 400 ф. ст. «купує» пряжу та елементи бавовни. Але до чого це зводиться? Тільки до того, що ми насправді допускаємо наявність трьох капіталів, які одночасно зайняті, вкладені в діло, авансовані на виробництво. Щоб можна було купити пряжу, вона повинна бути в наявності, щоб мати можливість купити бавовну, остання теж повинна бути в наявності, а для того щоб і бавовна і пряжа були на ринку і могли б, таким чином, замінити зіткану пряжу і спрядену бавовну, капітали, які їх виробляють, мають бути вкладені в діло одночасно із вкладеним у ткацтво капіталом і повинні перетворюватися в бавовну і пряжу в той самий час, коли пряжа перетворюється в тканину.

Отже, чи об'єднує III всі три галузі виробництва, чи вони поділені між трьома виробниками, — три капітали повинні бути в наявності одночасно. Капіталіст не може з тим самим капіталом, з яким він вів ткацтво, вести також і прядіння і вирощування бавовнику, коли він хоче виробляти в *тому самому* масштабі. Кожний з цих капіталів зайнятий у виробництві, і те, що вони взаємно один одного заміщують, не має ніякого відношення до питання, яке нас цікавить. Капітали, які

заміщують один одного, являють собою постійний капітал, і кожний з них повинен бути вкладений в ту чи іншу з трьох галузей і має перебувати в дії одночасно з іншими. Якщо в 400 ф. ст. міститься прибуток у $63\frac{7}{11}$ ф. ст., то це тільки тому, що III, крім свого власного прибутку в $36\frac{4}{11}$ ф. ст., одержує ще — в нашому розрахунку — і той прибуток, який він повинен платити виробникам II і I і який, відповідно до припущення, реалізується в його товарі. Однак цей прибуток вони одержали не з його $363\frac{7}{11}$ ф. ст., а справа стоїть так: землероб одержав його окремо із своїх $90\frac{10}{11}$ ф. ст., а прядильник — із своїх $181\frac{9}{11}$. Якщо III забирає собі весь прибуток, то він одержав його знов-таки не з $363\frac{7}{11}$ ф. ст., вкладених ним у ткацтво, а з цього капіталу плюс два інші капітали, які він вклав у прядіння і вирощування бавовнику.

По-друге, якщо ми у III обчислюємо затрату в $336\frac{4}{11}$ ф. ст., а не в $363\frac{7}{11}$ ф. ст., то виходить це ось чому:

Зроблену ним затрату на вирощування бавовнику ми обчислюємо тільки в $90\frac{10}{11}$ ф. ст., а не в 100. Але ж йому потрібний весь продукт бавовництва, а останній становить 100 ф. ст., а не $90\frac{10}{11}$. Прибуток в $9\frac{1}{11}$ уже міститься в цьому продукті. Інакше III застосував би такий капітал в $90\frac{10}{11}$ ф. ст., який не давав би йому ніякого прибутку. Вирощування бавовнику не дало б йому прибутку, а замістило б лише затрату в $90\frac{10}{11}$ ф. ст. Так само і прядіння не дало б йому прибутку, і весь продукт прядіння замінив би лише затрати.

В цьому разі його затрати дійсно зводяться до $90\frac{10}{11} + 81\frac{9}{11} + 163\frac{7}{11} = 336\frac{4}{11}$. Таким чином, з цього склався б його авансований капітал. 10% з цього капіталу виразилися б в $33\frac{7}{11}$ ф. ст. Вартість продукту дорівнювала б тоді 370 ф. ст. Ця вартість не була б ні на копійку вища, бо, за припущенням, обидві перші частини — I і II — ніякого прибутку не дали. Тому III зробив би далеко краще, коли б він не кинувся в галузі I і II і залишався при старому методі виробництва. Бо замість $63\frac{7}{11}$ ф. ст., що їх I, II і III могли проїсти раніше, III має тепер сам тільки $33\frac{7}{11}$ ф. ст., тоді як раніше, коли його співбрати проїдали свій прибуток разом з ним, він мав $36\frac{4}{11}$ ф. ст. прибутку. Він був би справді нікчемним ділком. Він зекономив би затрату $9\frac{1}{11}$ ф. ст. в галузі II тільки тому, що в галузі I він не одержав би прибутку, і він зекономив би затрату $18\frac{2}{11}$ ф. ст. в галузі III тільки тому, що не одержав би прибутку в галузі II. Виручені ним $90\frac{10}{11}$ ф. ст. у вирощуванні бавовнику і $81\frac{9}{11} + 90\frac{10}{11}$ у прядінні замістили б тільки самі себе. І тільки третій, вкладений у ткацтво, капітал в $90\frac{10}{11} + 81\frac{9}{11} + 163\frac{7}{11}$ дав би прибуток в 10%. Отже це означало б, що

100 ф. ст. дають 10% прибутку у ткацтві, але ні копійки не дають у прядінні та вирощуванні бавовнику. Правда, це було б дуже приємно для III в тому разі, коли I або II — то не він, а інші особи, але аж ніяк не тоді, коли він об'єднує всі три галузі у своїй дорожчій особі, розраховуючи *привласнити собі самому цю економію на такому любому для його серця прибутку*. Економія в затратах на оплату прибутку (тобто на оплату тієї складової частини [464] постійного капіталу однієї з цих трьох галузей, яка для інших є прибутком) утворилася б, виходить, внаслідок того, що на ділі в продуктах галузей I і II не містилося б ніякого прибутку і в цих галузях не було б виконано ніякої додаткової праці; ці галузі розглядали б себе тільки як найманих робітників, заміщуючи собі тільки *свої витрати виробництва*, тобто свої затрати на постійний капітал і заробітну плату. Але в цих випадках — коли б тільки I і II не захотіли працювати, скажімо, на III, в результаті чого, однак, прибуток входив би в рахунок *цього останнього* — було б, значить, виконано взагалі менше праці, і для III було б зовсім однаково, чи затрачалась та праця, яку він повинен оплатити, тільки на заробітну плату, чи на заробітну плату і прибуток. Це було б для нього одне й те саме, оскільки він купує і оплачує продукт, *товар*.

Чи заміщується постійний капітал цілком або частково *in natura*, тобто чи заміщується він виробниками того товару, для якого він є постійним капіталом, — це не має ніякого значення. Насамперед, всякий постійний капітал мусить бути кінець кінцем заміщений *in natura*: машина заміщується машиною, сировина — сировиною, допоміжні матеріали — допоміжними матеріалами. У землеробстві постійний капітал може входити у виробництво також і як *товар*, тобто може бути прямо опосереднений купівлею і продажем. Він мусить бути, звичайно, — оскільки у відтворення входять органічні речовини — заміщений продуктами цієї ж сфери виробництва. Але зовсім не обов'язково, щоб його замістили ті самі окремі виробники всередині цієї сфери виробництва. Чим більшого розвитку досягло землеробство, тим більшою мірою всі його елементи входять в нього як товари не тільки формально, але й реально, тобто ці елементи приходять іззовні, будучи продуктами інших виробників (насіння, добрива, худоба, продукти тваринництва та ін.). У промисловості безупинне переміщення, наприклад, заліза на машинобудівний завод, а машин — в залізний рудник має такий же постійний характер, як і переміщення пшениці з комори в землю і з землі — в комору фермера. В землеробстві продукти заміщують себе безпосередньо. Залізо

не може замінити машини. Але залізо в кількості, що має таку ж вартість, як і машина, замінює [в обміні між виробником заліза і машинобудівником] одному — машину, а другому — залізо, оскільки машина [продана машинобудівником виробникові заліза] сама замінюється — по вартості — залізом.

Зовсім не можна зрозуміти, яка різниця буде для норми прибутку, якщо землероб ті $90^{10}/_{11}$ ф. ст., які він затрачає на продукт у 100 ф. ст., почне обчислювати, скажімо, так, що 20 ф. ст. він відноситиме за рахунок насіння і т. д., 20 — за рахунок машин і т. д., а $50^{10}/_{11}$ — за рахунок заробітної плати. Адже 10% прибутку він вимагає з усієї цієї суми в цілому. Ті 20 ф. ст. продукту, які він прирівнює до насіння, не містять прибутку. Тимчасом вони так само становлять 20 ф. ст., як і ті 20 ф. ст. у вигляді машин, в яких міститься прибуток, скажімо, в 10%. Правда, це може бути чимсь тільки формальним. Ці 20 ф. ст. у вигляді машин можуть на ділі так само не представляти ні копійки прибутку, як і 20 ф. ст. у вигляді насіння. Це, наприклад, має місце в тому разі, коли згадані 20 ф. ст. є тільки заміщенням складових частин постійного капіталу машинобудівника — тих складових частин, які машинобудівник бере, скажімо, із сфери землеробства.

Подібно до того як невірно, що вся сукупність машин входить у землеробство як його постійний капітал, так само помилковим є і те, що весь сировий матеріал в його сукупності входить в обробку промисловості. Дуже значна частина його залишається у землеробстві, будучи тільки відтворенням постійного капіталу. Друга частина входить в дохід безпосередньо як життєвий засіб і почасти — як, наприклад, фрукти, риба, худоба тощо — не проходить через «промисловий процес». Отже, було б неправильно примушувати промисловість розплачуватися за весь «сфабрикований» землеробством сировий матеріал. Звичайно, в тих галузях обробної промисловості, до яких, у вигляді затрат, входить, поряд з заробітною платою і машинами, сировий матеріал, — в цих галузях авансований капітал мусить бути більший, ніж у тих галузях землеробства, які постачають цей сировий матеріал. Можна було б також припустити, що коли б у цих галузях обробної промисловості мала місце своя окрема норма прибутку (відмінна від загальної), то вона була б тут менша, ніж у землеробстві, і саме внаслідок того, що тут застосовується менше праці. Отже, більший постійний капітал і менший змінний капітал при однаковій нормі додаткової вартості обов'язково дають меншу норму прибутку. Але це стосується

також і певних галузей обробної промисловості в їх відношенні до інших її галузей, а також певних галузей землеробства (в економічному розумінні) в їх відношенні до інших його галузей. Найменше це мало б місце саме в землеробстві у власному розумінні, тому що воно, хоч і постачає промисловості сировий матеріал, але все-таки всередині своєї власної сфери охоплює, як різні частини своїх затрат, сировий матеріал, машини і заробітну плату; а промисловість ні в якому разі не оплачує землеробству *сировий матеріал*, ту частину постійного капіталу, яку землеробство заміщує з власного виробництва, а не шляхом обміну на продукти промисловості.

[5] ХИБНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ ТЕОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ РОДБЕРТУСА]

[465] Дамо тепер коротке резюме думок пана Родбертуса.

Спочатку він зображає той стан речей,— як він його собі уявляє,— коли землевласник (який самостійно господарює) разом з тим є і капіталістом і рабовласником. Потім настає поділ. Відібрана у робітника частина «продукту праці» — «єдина натуральна рента» — поділяється тепер на «земельну ренту і прибуток з капіталу» (стор. 81—82) [Російський переклад: *К. Родбертус*. Экономические сочинения. Ленинград, 1936, стор. 285]. (Пан *Гопкінс* — див. зошит¹⁹ — пояснює це ще набагато простіше і грубіше.) Далі п. Родбертус ділить «сировий продукт» і «промисловий продукт» (стор. 89) [Російський переклад, стор. 291] між землевласником і капіталістом — *restitutio principii*. [А насправді] один капіталіст виробляє сирові продукти, а другий — промислові продукти. Навпаки, землевласник не виробляє нічого, він навіть і не «власник сирових продуктів». Це уявлення [іби землевласник є «власник сирових продуктів»] характерне для німецького «власника маєтку», яким і є п. Родбертус. В Англії капіталістичне виробництво почалося одночасно у промисловості і в землеробстві.

Спосіб, яким утворюється «ставка прибутку на капітал» (норма прибутку), п. Родбертус виводить просто з того, що тепер у вигляді грошей є «масштаб» прибутку для «вираження відношення прибутку до капіталу», чим і «дається належне мірило для вирівнювання прибутків на капітал» (стор. 94) [Російський переклад, стор. 295]. Родбертус не має ніякого уявлення про те, що ця *рівність прибутку суперечить* в кожній галузі виробництва рівності між «рентою» і неоплаченою працею, що вартості товарів і їх середні ціни повинні через це

розходитись. Ця норма прибутку стає регулюючою і для землеробства, бо *«доход з майна може обчислюватися тільки на капітал»*, а в промисловості «застосовується далеко більша частина національного капіталу» (стор. 95) [Російський переклад, стор. 295]. Ні слова про те, що разом з розвитком капіталістичного виробництва само землеробство зазнає перевероту — не тільки формально, а й матеріально — і що земле-власникові залишається роль простого одержувача грошей, він перестає виконувати будь-які функції у виробництві. На думку Родбертуса,

«у промисловості фігурує в складі капіталу — як матеріал — це й вартість сукупного продукту сільського господарства, чого не може бути у виробництві сировини» (стор. 95) [Російський переклад, стор. 295].

Щодо сукупного продукту, то це *неправильно*.

Слідом за тим Родбертус ставить собі питання, чи залишається, після відрахування промислового прибутку, прибутку на капітал, ще «частина ренти, що припадає на сировий продукт», і «коли залишається, то з яких причин» (стор. 96) [Російський переклад, стор. 297].

Адже Родбертус припускає,

«що сировий продукт, як і продукт промисловості, обмінюється відповідно до затраченої праці, що вартість сирового продукту дорівнює тільки затраченій на нього праці» (стор. 96) [Російський переклад, стор. 297].

Правда, як зауважує Родбертус, це припускає також і Рікардо. Але це невірно, принаймні *prima facie*; бо товари обмінюються не по їх вартостях, а по відмінних від цих вартостей середніх цінах, причому це впливає з визначення вартості товарів «робочим часом», з цього закону, який начебто суперечить даному явищу. Коли сировий продукт дає, зверх середнього прибутку, ще й відмінну від нього земельну ренту, то це можливо тільки при тій умові, що сировий продукт продається *не* по середній ціні; чому справа стоїть саме так — це якраз і слід було б пояснити. Але подивимось, як міркує Родбертус.

«Я припустив, що рента» (додаткова вартість, неоплачений робочий час) «ділиться пропорціонально в а р т о с т і сирового продукту і промислового продукту і що ця вартість визначається затраченою працею» (робочим часом) (стор. 96—97) [Російський переклад, стор. 297].

Перевіримо насамперед це перше *припущення*. Воно виражає іншими словами лише те, що *додатковій вартості*, які містяться в товарах, відносяться між собою як *вартості* цих товарів, або, інакше кажучи, що кількості *неоплаченої праці*,

які містяться в товарах, відносяться між собою як кількості *вміщеної* в них *праці* взагалі. Якщо кількості праці, які містяться в товарах *A* і *B*, відносяться як 3 до 1, то і вміщені в них кількості неоплаченої праці — або додаткові вартості — теж відносяться як 3 до 1. Нічого не може бути більш помилкового. Нехай при даному необхідному робочому часі, який дорівнює, припустимо, 10 годинам, один товар (*A*) є продуктом 30 робітників, а другий (*B*) — продуктом 10 робітників. Якщо 30 робітників працюють тільки по 12 годин на день, то вироблена ними додаткова вартість дорівнює 60 годинам, або 5 дням (5×12); якщо 10 робітників працюють по 16 годин на день, то вироблена ними додаткова вартість теж дорівнює 60 годинам. При цьому вартість товару *A* дорівнюватиме 30×12 , тобто 360 робочим годинам, або 30 робочим дням [12 годин = робочому дню], а вартість товару *B* дорівнюватиме 160 робочим годинам, або $13 \frac{1}{3}$ робочого дня. *Вартості* товарів *A* і *B* відносяться як 360 до 160, або як 9 до 4. А додаткові вартості, які містяться в цих товарах, відносяться як 60 до 60, або як 1 до 1. Додаткові вартості були б в такому разі однакові, хоч вартості відносилися б як 9 до 4.

[466] Отже, додаткові вартості товарів не відносяться одна до одної як вартості цих товарів насамперед тоді, коли різні абсолютні додаткові вартості, тобто неоднакове подовження робочого часу за межі необхідної праці, — значить, коли різні *норми додаткової вартості*.

По-друге, коли припустити, що норми додаткової вартості одні й ті самі, то додаткові вартості, — залишаючи осторонь інші обставини, пов'язані з обігом і з процесом відтворення, — залежать не від відносних кількостей праці, які містяться у двох товарах, а від відношення затраченої на заробітну плату частини капіталу до тієї частини, яка затрачена на постійний капітал — на сировину і машини; а це відношення може бути зовсім різним у товарів однакової вартості, чи будуть ці товари «землеробськими продуктами», чи «продуктами промисловості», що взагалі не має ніякого відношення до справи, *принаймні prima facie*.

Тому в корені помилковим є перше припущення пана Родбергуса, ніби з визначення вартості товарів робочим часом випливає, що кількості неоплаченої праці, які *містяться* в різних товарах, — або їх додаткові вартості — прямо пропорціональні вартостям. Отже, невірно і те, що

«рента ділиться пропорціонально *вартості* сирового продукту і промислового продукту», якщо «ця вартість визначається *затраченою працею*» (стор. 96—97) [Російський переклад, стор. 297].

«Цим, звичайно, сказано також, що величина цих частин ренти визначається не величиною того капіталу, на який обчислюється прибуток, а безпосередньо затраченою працею, чи то буде праця сільськогосподарська, чи промислова, плюс та праця, яку треба прирахувати внаслідок зношування знарядь і машин» (стор. 97) [Російський переклад, стор. 297].

Це знов-таки неправильно. Величина додаткової вартості (а це і мається на увазі в словах «частини ренти», тому що ренту Родбертус розуміє як щось загальне, на відміну від прибутку і земельної ренти) залежить тільки від безпосередньо затраченої праці, а не від зношування основного капіталу, а також і не від вартості сировини, взагалі не від будь-якої частини постійного капіталу.

Звичайно, цим зношуванням визначається те відношення, в якому має бути відтворений основний капітал (його виробництво залежить разом з тим від новоутворення капіталу, від його нагромадження). Але додаткова праця, виконувана при виробництві основного капіталу, так само не має відношення до тієї сфери виробництва, в яку цей основний капітал входить як основний капітал, як не має до неї відношення, наприклад, та додаткова праця, що входить у виробництво сирового матеріалу. Навпаки, для всіх цих галузей виробництва — для землеробства, машинобудування та обробної промисловості — в однаковій мірі має силу те положення, що в усіх них додаткова вартість визначається тільки масою застосовуваної праці, якщо дано норму додаткової вартості, і тільки нормою додаткової вартості, якщо дано масу застосовуваної праці. Пан Родбертус робить спробу «проштовхнути» зношування, щоб виштовхнути «сировий матеріал».

Навпаки, — вважає п. Родбертус, — «та частина капіталу, яка міститься у вартості матеріалу», ніколи не може мати впливу на величину частин ренти, тому що, «наприклад, до тієї праці, яку затрачено на окремих продуктах, що ним є пряжа або тканина, не може входити затрата праці, яка припадає на вовну як сировий продукт» (стор. 97) [Російський переклад, стор. 298].

Робочий час, потрібний для прядіння або ткання, цілком такою самою мірою залежить, або, точніше, цілком такою самою мірою не залежить, від робочого часу, потрібного для виробництва машини, тобто від її *вартості*, як і від робочого часу, якого коштує сировий матеріал. Як машина, так і сировий матеріал входять у процес праці, але ні машина, ні сировина не входять у процес збільшення вартості.

«Навпаки, вартість сирового продукту, або вартість матеріалу, все-таки фігурує як *затрата капіталу* в складі тієї суми капіталу, на яку власник обчислює, як прибуток, частину ренти, що припадає на промис-

ловий продукт. А в сільськогосподарському капіталі цієї частини капіталу немає. Сільське господарство не потребує продукту як матеріалу попереднього виробництва — адже тільки з сільського господарства взагалі починається виробництво; такою частиною майна, яка аналогічна матеріалові, у сільському господарстві могла б бути сама земля, але припускається, що вона не коштує ніяких витрат» (стор. 97—98) [Російський переклад, стор. 298].

Це — уявлення німецького селянина. В сільському господарстві (за винятком рудників, рибальства, мисливського промислу, але ні в якому разі не скотарства) насіння, корм, худоба, мінеральні добрива і т. ін. становлять той матеріал, [467] з якого виробляється продукт, і цей матеріал є продукт праці. У відповідності з розвитком підприємницького землеробства розвиваються і ці «затрати». Всяке виробництво — з того моменту, коли мова йде вже не про звичайний захват і привласнення, — є відтворення і тому потребує «продукту як матеріалу попереднього виробництва». Все, що у виробництві є результатом, є разом з тим і передумова. І чим вищий рівень розвитку великого землеробства, тим більше купує воно продуктів «попереднього виробництва» і тим більше продає своїх власних продуктів. У формі товарів ці затрати — вони перетворені в товар за допомогою рахункових грошей — входять у землеробство з того самого часу, коли фермер стає взагалі залежним від продажу свого продукту і коли починають фіксуватися ціни різних сільськогосподарських продуктів (наприклад, сіна), тому що і в землеробстві виникає поділ сфер виробництва. Навіть у селянина мало б усе переплутатися в голові, коли б квартал пшениці, який він продає, він вважав *догодом*, а квартал пшениці, яку він віддає землі, не вважав би при цьому *затратою*. А втім, нехай п. Родбертус спробує взагалі «почати» де-небудь «виробництво», наприклад, льону або шовку без «продуктів попереднього виробництва». Це — чистісінька нісенітниця.

Такою ж нісенітницею є і всі подальші висновки Родбертуса:

«Таким чином, для сільського господарства і промисловості є спільними ті дві частини капіталу, які впливають на визначення величини частин ренти; однак для них не є спільною та частина капіталу, яка такого впливу не робить, але на яку разом з іншими частинами обчислюється, як прибуток, частина ренти, що визначається вказаними вище частинами капіталу; ця третя частина капіталу є тільки у промисловому капіталі. Ми припустили, що вартість сирового продукту, як і продукту промислового, визначається затраченою працею і що рента ділиться пропорціонально цій вартості між власниками сирового і промислового продуктів. Так от, коли, через це, частини ренти, які створюються у виробництві сирового і промислового продуктів, навіть пропорціональні тим кількостям праці, яких коштував відповідний продукт, то все-таки

застосовані в сільському господарстві і промисловості капітали, на які розподіляються, як прибуток, ці частини ренти (притому в промисловості — самостійно, а в сільському господарстві — за ставкою прибутку, усталеною в промисловості), не перебувають у тому ж відношенні один до одного, в якому знаходяться згадані кількості праці і визначувані ними частини ренти. Навпаки, при однаковій величині частин ренти, що припадають на сировий і промисловий продукти, промисловий капітал буде більший від сільськогосподарського капіталу на всю величину вміщеної в ньому вартості матеріалу. Оскільки ж ця вартість матеріалу збільшує промисловий капітал, на який обчислюється, як прибуток, частина ренти, що припадає на нього, але не збільшує самого прибутку, що веде ще до зниження ставок прибутку, яка регулює також і прибуток в сільському господарстві, — то з тієї частини ренти, яка припадає на сільське господарство, неодмінно мусить утворюватись залишок, який не поглинатиметься обчисленням прибутку за цією ставкою» (стор. 98—99) [Російський переклад, стор. 298—299].

Перша хибна передпосилка: якщо промисловий продукт і продукт землеробський обмінюються по їх вартостях (тобто у відповідності з потрібним для їх вироблення робочим часом), то вони дають своїм власникам рівновеликі додаткові вартості, або рівновеликі кількості неоплаченої праці. Додаткові вартості не відносяться одна до одної як вартості відповідних товарів.

Друга хибна передпосилка: оскільки Родбертус вже припускає норму прибутку (яку він охрестив «ставкою прибутку на капітал»), то неправильна його передпосилка, ніби товари обмінюються відповідно до їх в а р т о с т е й. Одна передпосилка заперечує другу. Вартості товарів повинні вже видозмінитись, перетворитися в середні ціни або ж перебувати в безперервному процесі такого видозмінення, щоб могла встановитися норма прибутку (загальна). В цій загальній нормі вирівнюються ті окремі норми прибутку, які в кожній сфері виробництва визначаються відношенням додаткової вартості до авансованого капіталу. Чому ж, в такому разі, цього не буває у землеробстві? Саме в цьому і полягає питання. Але у Родбертуса навіть постановка питання неправильна, бо він, по-перше, припускає, що загальна норма прибутку вже наявна, а по-друге, припускає, що окремі норми прибутку (а, значить, і відмінності між ними) не вирівняні, тобто що товари обмінюються по їх вартостях.

Третя хибна передпосилка: вартість сирового матеріалу не входить у землеробство. А в дійсності затрати у вигляді насіння тощо є тут складовими частинами постійного капіталу і враховуються фермером як такі. В тій мірі, в якій землеробство стає просто однією з галузей підприємництва і капіталістичне виробництво вкорінюється на селі, [468] в тій мірі, в якій

землеробство виробляє на ринок, виробляє *товари*, предмети для продажу, а не для власного споживання, — в такій самій мірі землеробство враховує свої затрати і кожна їх статтю розглядає як товар, незалежно від того, чи купує воно цей предмет у себе самого (тобто у своєму *виробництві*), чи у третьої особи. В тій самій мірі, в якій товарами стають *продукти*, стають, природно, товарами також і *елементи виробництва*, бо ці елементи являють собою зовсім такі самі продукти. Отже, оскільки пшениця, сіно, худоба, всіляке насіння і т. ін. *продаються* як товари, причому істотне значення має саме продаж цих продуктів, а не використання їх для безпосереднього споживання, — то й у виробництво вони теж входять як *товари*; і фермер справді був би дурнем, коли б не вмів користатися грішми як рахунковими грішми. Проте спочатку це — тільки формальність обчислення. Але в такій самій мірі *розвиваються* і ті умови, при яких той чи інший фермер купує *затрачувані ним у виробництві продукти* — насіння, чужу худобу, добрива, мінеральні речовини і т. ін., в той час як свій *доход* він продає; так що для окремого фермера ці затрати входять у виробництво як затрати [не тільки за своєю суттю, але] й по формі, бо вони — *куплені товари*. (Тепер вони вже завжди є для фермера товарами, складовими частинами його капіталу, і фермер вважає їх *проданими* самому собі як виробникові, коли повертає їх назад виробництву *in naturali* *.) І такий стан речей набирає все більшої сили в міру того, як землеробство розвивається і кінцевий продукт все більше й більше виробляється по-фабричному, відповідно до капіталістичного способу виробництва.

Отже, це неправда, що нібито тут у промисловість входить така частина капіталу, яка *не* входить у землеробство.

Якщо, таким чином, відповідно до (*хибної*) *передпосилки Родбертуса*, «частини ренти» (тобто міра участі в додатковій вартості), що їх дають землеробський продукт і промисловий продукт, є пропорціональні *вартостям* цих продуктів; якщо, інакше кажучи, промисловий продукт і продукт землеробський, маючи *рівновеликі вартості*, дають своїм власникам *рівновелику додаткову вартість*, тобто містять *однакові кількості неоплаченої праці*, — то [навіть при цьому припущенні] зовсім не виникає будь-якої диспропорції через те, що у промисловість входить *така* складова частина капіталу (затрачувана на сировий матеріал), яка нібито не входить у землеробство, так що, наприклад, однакова додаткова вартість обчислюється,

* — в натуральній формі. *Ред.*

мовляв, у промисловості на капітал, *збільшений* на цю складову частину, і тому дає зменшену норму прибутку. Адже така сама *складова частина* капіталу входить також і в землеробство. Отже, лишалося б тільки розв'язати питання: чи входить вона *в тій самій пропорції*? Але тоді ми мали б справу з *чисто кількісними відмінностями*, тоді як п. Родбертус намагається знайти тут «*якісну*» відмінність. Такі самі *кількісні відмінності* мають місце в різних *промислових* сферах виробництва. Вони вирівнюються в загальній нормі прибутку. Чому ж, в такому разі, не вирівнюються відмінності між промисловістю і землеробством (якщо такі відмінності існують)? Оскільки п. Родбертус допускає участь землеробства в одержанні *загальної норми прибутку*, то чому ж він не допускає участі землеробства в утворенні цієї загальної норми прибутку? Але тоді всій його теорії прийшов би, зрозуміло, кінець.

Четверта хибна передпосилка: неправильною і довільною передпосилкою є те, що Родбертус *зношування машин* і т. ін., — цю одну з частин *постійного капіталу*, — включає у *змінний капітал*, тобто в ту частину капіталу, яка створює додаткову вартість і, зокрема, визначає норму додаткової вартості, а сировий матеріал він сюди не включає. Ця *помилка в обчисленні* робиться для того, щоб можна було дістати бажаний з самого початку результат обчислення.

П'ята хибна передпосилка: п. Родбертус, якщо він хоче провести різницю між землеробством і промисловістю, мусив би знати, що той *елемент капіталу*, який складається з машин, знарядь, тобто з основного капіталу, цілком належить *промисловості*. Цей елемент капіталу, оскільки він як елемент входить в той чи інший капітал, завжди входить тільки в *постійний капітал* і ні на гріш не може збільшити *додаткову вартість*. З другого боку, він, як *продукт промисловості*, є результатом певної сфери виробництва. Отже, його ціна, або та частина вартості, яку він становить в усьому капіталі суспільства, виражає разом з тим *певну кількість додаткової вартості* (зовсім так само, як це має силу для сирового матеріалу). Цей елемент входить, правда, в землеробський продукт, але одержується він з промисловості. Якщо п. Родбертус у своїх розрахунках розглядає сировий матеріал як такий елемент капіталу, який приходить у промисловість іззовні, то машини, знаряддя, посуд, будівлі і т. ін. він повинен розглядати як такий елемент капіталу, який іззовні приходить у землеробство. І він повинен був би сказати: у промисловість входять тільки заробітна плата і сировий матеріал (бо основний капітал, оскільки він не складається з сирового матеріалу, є продукт

промисловості, її власний продукт); а в землеробство входять тільки заробітна плата [469] і машини і т. ін., тобто основний капітал, бо *сировий матеріал*, оскільки він не міститься у знаряддях і т. ін., є продукт землеробства. В такому разі довелось б дослідити, який вийшов би розрахунок у промисловості після того, як в ній відпала одна «стаття» витрат виробництва.

По-шосте. Цілком вірно, що в гірничу промисловість, рибальство, мисливський промисел, лісове господарство (в тій мірі, в якій ліси ростуть самі собою) і т. ін. — одним словом, у *добувну промисловість* (у добування сирових продуктів, при якому не відбувається *відтворення in naturali*) — *сировий матеріал не входить*, якщо не рахувати *допоміжних матеріалів*. Землеробства це не стосується.

Але не менш вірно, що *те саме* відбувається в дуже великій частині *промисловості*, у *транспортній промисловості*. Тут робляться *затрати* тільки на машини, допоміжні матеріали та заробітну плату.

Нарешті, не підлягає сумніву, що в інших *галузях промисловості*, беручи відносно, входять у виробництво тільки сировий матеріал і заробітна плата, але не входять машини, основний капітал та ін., — як це, наприклад, має місце у кравецькій справі тощо.

В усіх цих випадках величина *прибутку*, тобто *відношення додаткової вартості до авансованого капіталу*, залежала б не від того, чи складається авансований капітал — після відрахування *змінної, або затраченої на заробітну плату, частини капіталу* — з машин чи сирового матеріалу або з обох елементів разом, а залежала б від того, наскільки великою є ця частина капіталу в порівнянні з тією його частиною, яка *затрачується на заробітну плату*. В результаті цього в різних сферах виробництва повинні були б існувати (незалежно від модифікацій, які викликає обіг) різні норми прибутку, вирівнювання яких саме й утворює загальну норму прибутку.

Про що п. Родбертус туманно догадується, то це про *відмінність додаткової вартості від її спеціальних форм*, особливо від прибутку. Але він не влучає в ціль, тому що в нього мова йде з самого початку тільки про витлумачення *одного певного явища* (земельної ренти), а не про розкриття загального закону.

В усіх галузях виробництва має місце *відтворення*; однак це пов'язане з виробництвом *відтворення збігається з природним відтворенням* тільки в землеробстві, а не в *добувній промисловості*. Тому в добувній промисловості продукт у своїй *натуральній формі* не стає знову елементом свого власного від-

творення [за винятком тих випадків, коли він фігурує у вигляді допоміжних матеріалів].

Землеробство, скотарство і т. ін. відрізняє від інших галузей виробництва, *по-перше, не те*, що продукт стає тут засобом виробництва, бо так справа стоїть і з усіма промисловими продуктами, які не мають остаточної форми індивідуальних життєвих засобів, а також і з тими, що мають цю форму, оскільки вони стають засобами виробництва самого *виробника*, який відтворює себе і зберігає свою робочу силу тим, що він їх споживає.

По-друге, продукти сільського господарства відрізняються і *не тим*, що вони входять у виробництво як *товари*, тобто як складові частини капіталу; вони входять у виробництво в тому самому вигляді, в якому виходять з нього: вони виходять з нього як товари і входять в нього знову як товари, — товар є як передумовою, так і результатом капіталістичного виробництва.

Таким чином, залишається *тільки третя* відмінність: вони входять як засоби свого власного виробництва в той процес виробництва, продуктами якого вони є. Це характерне також і для машин. Машина виробляє машину. Вугілля допомагає піднімати вугілля з шахти, вугілля перевозить вугілля, і т. д. В землеробстві це виступає як процес природи, який спрямовується людиною, хоч цей процес «трошечки» створює і саму людину. В інших галузях виробництва це виступає прямо як дія виробництва.

Та коли п. Родбертус на цій підставі вважає, що *землеробські продукти* не можуть входити у відтворення як «товари» — через ту своєрідну форму, в якій вони (технологічно) входять у нього як «споживні вартості», — то він стоїть на цілком хибному шляху і спирається, очевидно, на спогади про той час, коли землеробство ще не було капіталістичним підприємством, коли тільки *надлишок* продуктів землеробства над тим, що споживав сам виробник, ставав *товаром* і коли ці продукти, оскільки вони входили у виробництво, не були для землеробства *товарами*. Це — корінне нерозуміння того впливу, що його капіталістичний спосіб виробництва робить на весь процес виробництва. Для капіталістичного виробництва *всякий* продукт, який має вартість — який, значить, *an sich* * є *товар*, — також і втрачується як товар.

* — «в собі», в можливості, в потенції. *Ред.*

**[6] НЕРОЗУМІННЯ РОДБЕРТУСОМ СПІВВІДНОШЕННЯ
МІЖ СЕРЕДНЬОЮ ЦІНОЮ І ВАРТІСТЮ В ПРОМИСЛОВОСТІ
І В ЗЕМЛЕРОБСТВІ. ЗАКОН СЕРЕДНІХ ЦІН]**

Припустимо, що, наприклад, в гірничій промисловості постійний капітал, який складається тільки з машин, дорівнює 500 ф. ст., а капітал, який затрачається на заробітну плату, теж дорівнює 500 ф. ст.; тоді, якщо додаткова вартість становить 40%, тобто 200 ф. ст., прибуток становив би 20%.

Отже, в цьому разі ми маємо:

Постійний капітал (машини)	Змінний капітал	Додаткова вартість
500	500	200

Коли б у галузях обробної промисловості (або так само у галузях землеробства), куди входить сировий матеріал, був затрачений такий самий змінний капітал; коли б, далі, застосування його (тобто використання цієї певної кількості робітників) вимагало машин та ін. на 500 ф. ст., то тут дійсно долучилася б, як третій елемент, вартість матеріалу, скажімо, теж у 500 ф. ст. В цьому разі ми маємо:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість
Машини	500	500	200
Сировий матеріал	500		
Разом.....	1000		

Ці 200 ф. ст. додаткової вартості довелося б тепер обчислити на 1500 ф. ст., і це становило б тільки 13 $\frac{1}{3}$ %. Наведений приклад лишається в силі, коли в першому випадку береться транспортна промисловість. Коли ж, навпаки, у другому випадку співвідношення було б таким, що машини коштують 100, а сировий матеріал — 400, то норма прибутку залишилася б та сама.

[470] Пан Родбертус уявляє, виходить, що, в той час як у землеробстві затрачається 100 на заробітну плату плюс 100 на машини, у промисловості затрачається 100 на машини, 100 на заробітну плату та x на сировий матеріал. Схема мала б такий вигляд:

I. Землеробство

Постійний капітал (машини)	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма прибутку
100	100	50	$\frac{50}{200} = \frac{1}{4}$

II. Промисловість

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма прибутку
Сировий матеріал x			50
Машини100	100	50	$\frac{50}{200+x}$
Разом $x + 100$			

Отже, норма прибутку в усякому разі менша, ніж $\frac{1}{4}$. Звідси, мовляв, і виникає земельна рента в І.

По-перше, ця відмінність між землеробством і обробною промисловістю є *уявною*, не існуючою; отже вона не має *ніякого значення* для тієї форми земельної ренти, яка визначає всі інші її форми.

По-друге, п. Родбертус міг би знайти таку саму відмінність між нормами прибутку в будь-яких двох окремих галузях промисловості; ця відмінність залежить від *співвідношення між величиною постійного капіталу і величиною змінного капіталу*, — від співвідношення, яке, в свою чергу, знов-таки може визначатись, але може і не визначатись тим, чи входить сировий матеріал. В тих галузях промисловості, куди входять і сировий матеріал і машини, вартість сирового матеріалу, — тобто та відносна величина, яку він становить в усьому капіталі, — природно, має, як я показав раніше, дуже важливе значення²⁰. До земельної ренти це не має ніякого відношення.

«Тільки в тому разі, коли вартість сирового продукту падає *нижче* затраченої праці можливе таке, що і в сільському господарстві вся *частина ренти, яка припадає на сировий продукт, поглинається прибутком, обчислюваним на капітал*; бо тоді ця частина ренти може настільки зменшитись, що між нею і сільськогосподарським капіталом, хоч він і не містить в собі вартості матеріалу, все-таки створюється таке саме процентне відношення, яке існує між частиною ренти, що припадає на промисловий продукт, і промисловим капіталом, хоч в цьому останньому і міститься вартість матеріалу; отже, тільки в цьому разі, як виявляється, є можливим, щоб і в сільському господарстві не лишалося ніякої ренти, крім прибутку на капітал. Та оскільки існуючий обмін, як правило, *принаймні тяжіє до того закону, за яким вартість дорівнює затраченій праці*, остільки і земельна рента, як правило, є наявною; коли ж ніякої земельної ренти не одержують, а одержують тільки прибуток на капітал, то це — не первісний стан, як гадає Рікардо, а тільки ненормальність» (стор. 100) [Російський переклад, стор. 301—303].

Таким чином, якщо залишитись при наведеному вище прикладі, то картина буде така (для більшої наочності ми тільки припустимо, що сировий матеріал дорівнює 100 ф. ст.):

I. Землеробство

Постійний капітал (машини)	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Ціна продукту	Прибуток
100	100	50	250	$233\frac{1}{3}$	$16\frac{2}{3}\%$

II. Промисловість

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Ціна продукту	Прибуток
Сировий матеріал	100	100	50	350	350	16 ² / ₃ %
Машини	100					

Тут норма прибутку в землеробстві і промисловості зрівнялася б, нічого не лишаючи для земельної ренти, тому, що землеробський продукт продається на 16²/₃ ф. ст. *нижче своєї вартості*. Навіть коли б приклад цей був настільки ж правильним, наскільки він є помилковим *для землеробства*, то і в такому разі те, що вартість сирового продукту падає «*нижче затраченої праці*», тільки відповідало б цілком і повністю законові *середніх цін*. В дійсності ж слід пояснити, *чому «як виняток»* це почасти не має місця в землеробстві і чому тут вся додаткова вартість (або принаймні більша її частка, ніж в інших галузях виробництва; *надлишок* над середньою нормою прибутку) *залишається* в ціні продукту цієї окремої галузі виробництва, а не йде в загальний розрахунок при утворенні загальної норми прибутку. Тут видно, що Родбертус не знає, що таке норма прибутку (загальна) і що таке середня ціна.

Щоб вяснити цей *закон середніх цін*, — що далеко важливіше, ніж аналіз поглядів Родбертуса, — візьмемо п'ять прикладів. Норму додаткової вартості ми скрізь приймаємо за однакову.

Немає ніякої потреби порівнювати товари *рівновеликої* вартості; товари слід порівнювати тільки за *їх вартістю*. Заради спрощення тут порівнюються товари, вироблені рівновеликими капіталами.

[471]

	Постійний капітал		Змінний капітал (заробітна плата)	Додаткова вартість	Норма додаткової вартості	Прибуток	Норма прибутку	Вартість продукту
	машини	сировий матеріал						
I	100	700	200	100	50%	100	10%	1 100
II	500	100	400	200	50%	200	20%	1 200
III	50	350	600	300	50%	300	30%	1 300
IV	700	нема	300	150	50%	150	15%	1 150
V	нема	500	500	250	50%	250	25%	1 250

Тут ми маємо в категоріях I, II, III, IV і V (це — п'ять різних сфер виробництва) товари, *вартості* яких становлять відповідно 1 100, 1 200, 1 300, 1 150 і 1 250 ф. ст. Такі були б

ті грошові ціни, по яких ці товари обмінювалися б в тому разі, коли б вони обмінювались по своїх *вартостях*. В усіх цих сферах виробництва авансований капітал має *однакову* величину — 1 000 ф. ст. Коли б ці товари обмінювались по їх вартостях, то норма прибутку була б для I тільки 10%, для II вдвоє вища — 20%, для III — 30%, для IV — 15%, для V — 25%. Якщо скласти ці окремі норми прибутку, то їх сума дорівнюватиме 10% + 20% + 30% + 15% + 25%, отже дорівнюватиме 100%.

Якщо розглядати весь авансований капітал в усіх п'яти сферах виробництва, то одна частина його (I) дасть 10%, друга частина (II) — 20% і т. д. Прибуток, що його весь капітал дає в середньому, дорівнює тій середній величині, яку дають ці п'ять частин. А це становить:

$$\frac{100 \text{ (сукупна сума норм прибутку)}}{5 \text{ (число різних норм прибутку)}}$$

тобто 20%. І справді ми знаходимо, що 5 000 ф. ст. капіталу, авансованого в п'яти сферах, дають прибуток, рівний $100 + 200 + 300 + 150 + 250 = 1\,000$, тобто дають 1 000 на 5 000, що становить $\frac{1}{5}$, або 20%. Так само, якщо ми вирахуємо *вартість сукупного продукту*, то вона становитиме 6 000 ф. ст.; а надлишок над 5 000 ф. ст. авансованого капіталу дорівнює 1 000 ф. ст., або 20% у відношенні до *авансованого капіталу*; у відношенні до *всього продукту* це становитиме $\frac{1}{6}$, або $16\frac{2}{3}\%$. (Це знов-таки ще інший розрахунок.)

Так от, для того щоб кожний з авансованих капіталів (I, II, III і т. д.), або, що те саме, *рівновеликі капітали*, або ж *капітали*, що розглядаються лише з боку їх величини, тобто лише щодо тієї пропорції, в якій вони являють собою частини авансованого сукупного капіталу, — щоб кожний з цих капіталів дійсно одержував свою частку з додаткової вартості, яка припадає на сукупний капітал, — для цього на кожний з них може припасти тільки 20% прибутку, але саме стільки й мусить неодмінно [472] припадати на його долю. А для того щоб це було можливо, продукти різних сфер повинні продаватися то *вище* своєї вартості, то в більшій або меншій мірі *нижче* своєї вартості. Інакше кажучи, сукупна додаткова вартість має бути розподілена між ними не пропорціонально тому, скільки виробляється додаткової вартості в кожній окремій сфері виробництва, а пропорціонально *величині* авансованих капіталів. Усі сфери виробництва повинні продавати свій продукт за 1 200 ф. ст., щоб таким чином надлишок вартості продукту над авансованим капіталом дорівнював $\frac{1}{5}$ останнього, тобто 20%.

В результаті цього розподілу в нас виходить:

	Вартість продукту	Додаткова вартість	Середня ціна	Співвідношення між середньою ціною і вартістю	Співвідношення між прибутком і додатковою вартістю в процентах	Обчислений прибуток
I	1 100	100	1 200	Надлишок середньої ціни над вартістю 100	Надлишок прибутку над додатковою вартістю 100%	200
II	1 200	200	1 200	0 Вартість = ціні	0	200
III	1 300	300	1 200	Падіння середньої ціни нижче вартості 100	Падіння прибутку нижче додаткової вартості 33 $\frac{1}{3}$ %	200
IV	1 150	150	1 200	Надлишок ціни над вартістю 50	Надлишок прибутку над додатковою вартістю 33 $\frac{1}{3}$ %	200
V	1 250	250	1 200	Надлишок вартості над ціною 50	Надлишок додаткової вартості над прибутком 25% Падіння прибутку нижче додаткової вартості 20%	200

Тут ми бачимо, що тільки в одному випадку (II) середня ціна дорівнює вартості товару, бо *додаткова вартість* випадково дорівнює тут *нормальному середньому прибуткові* у 200. В усіх інших випадках від одного товару віднімається і до другого додається то більше, то менше додаткової вартості і т. д.

Коли п. Родбертус повинен був що-небудь показати, то саме те, чому в *сільському господарстві* цього не відбувається, чому там товар повинен продаватися по своїй *вартості*, а не по *середній ціні*.

Дія конкуренції полягає у вирівнюванні прибутків, тобто у зведенні *вартостей* товарів до *середніх цін*. Подібно до того як окремих капіталіст, говорить п. Мальтус, сподівається одержати прибуток в рівній мірі від кожної частини *свого* капіталу²¹, — а це, інакше кажучи, означає тільки те, що кожну частину капіталу (незалежно від її *органічної функції*) капіталіст розглядає як самостійне джерело прибутку, що таким джерелом йому *уявляється* кожна частина капіталу, — так само кожний капіталіст, у відношенні до класу капіталістів, розглядає свій *капітал* як джерело прибутку такої ж величини, який дає всякий інший капітал *рівної величини*; тобто кожний капітал в окремій сфері виробництва розглядається лише як *частина сукупного капіталу, авансованого на сукупне виробництво*; кожний капітал претендує на свою частку в сукупній додатковій вартості — в сукупній масі неоплаченої праці або продуктів неоплаченої праці — пропорціонально своїй величині, своїй акції, пропорціонально тій частині, яку він становить в сукупному капіталі. Ця *видимість* зміцнює у капіталіста, який взагалі все в конкуренції *уявляє* хибно, — і не тільки у нього, але й у деяких його найвідданіших фарисеїв і книжників — те уявлення, ніби капітал є *незалежне* від праці джерело доходу, оскільки дійсно прибуток на капітал в кожній окремій сфері виробництва зовсім не визначається лише тією кількістю неоплаченої праці, яку даний капітал сам *«виробляє»*; цей прибуток потрапляє до спільного котла маси прибутку, звідки окремі капіталісти одержують свої частки пропорціонально своїй участі в сукупному капіталі.

Отже, у Родбертуса — нісенітниця. Мимохідь треба ще зауважити, що в деяких галузях сільського господарства — як, наприклад, в самостійному скотарстві — змінний капітал, тобто капітал, що затрачається на заробітну плату, дуже незначний в порівнянні з постійною частиною капіталу.

[Родбертус каже:]

«Орендна плата по своїй природі завжди є *земельна рента*» (цит. твір, стор. 113).

Неправда. Оренда завжди виплачується землевласникові; от і все. Та коли, як це дуже часто буває на практиці, вона являє собою, частково або цілком, відрахування з нормального прибутку або з нормальної заробітної плати {дійсна додаткова вартість, тобто прибуток плюс рента, ніколи не буває *відрахуванням* і з заробітної плати, вона є та частина продукту праці робітника, яка лишається *після відрахування* заробітної плати з цього продукту}, — то, з економічного погляду, вона не є

земельна рента, і це відразу ж доводиться практикою, як тільки [473] умови конкуренції відновлюють нормальну заробітну плату і нормальний прибуток.

Таким чином, в *середніх цінах*, до яких конкуренція завжди намагається звести *вартості* товарів, має місце, за винятком випадку II в наведеній вище таблиці, постійне *додавання до вартості*, у відношенні до продукту однієї сфери виробництва, і постійне *відрахування з вартості*, у відношенні до продукту іншої, і тільки цим шляхом й утворюється *загальна норма прибутку*. У товарів тієї окремої сфери виробництва, де відношення змінного капіталу до сукупної суми авансованого капіталу [норма додаткової праці припущена даною, однаковою] відповідає середньому відношенню суспільного капіталу, вартість дорівнює середній ціні — тут, значить, немає ні *додавання до вартості*, ні *відрахування з вартості*. Коли ж внаслідок особливих умов, які не підлягають тут розглядові, в рамках певних сфер виробництва вартість товарів, — незважаючи на те, що вона *перевищує* середню ціну, — не зазнає *відрахування* (в середньому, а не як тимчасове явище), то це вдержування *всієї додаткової вартості* в тій або іншій окремій сфері виробництва, — яке має місце незважаючи на те, що воно підвищує [реалізовану] *вартість* товару над *середньою ціною* і тому дає більшу, ніж середня, норму прибутку, — слід розглядати як привілей таких сфер виробництва. Як *особливість*, як *виняток* тут доводиться розглядати і пояснювати не те, що *середня ціна* товарів опускається *нижче* їх вартості — це загальне явище і необхідна передумова вирівнювання, — а те, чому дані товари, на відміну від інших товарів, продаються якраз *по* їх вартості, що *перевищує* середню ціну.

Середня ціна товару дорівнює його *витратам виробництва* (авансованому в ньому капіталові, чи то у формі заробітної плати, сирового матеріалу, машин, чи чого-небудь іншого) плюс середній прибуток. Отже, якщо [дана середня норма прибутку] (в наведеному вище прикладі середній прибуток становить 20 %, тобто $\frac{1}{5}$), то середня ціна кожного товару дорівнює K (авансованому капіталові) плюс $\frac{P}{K}$ (середня норма прибутку). Якщо

$K + \frac{P}{K}$ дорівнює *вартості* цього товару, тобто якщо вироблена в цій сфері виробництва додаткова вартість M є рівною P , то вартість товару дорівнює його середній ціні. Якщо $K + \frac{P}{K}$ менша, ніж *вартість* товару, якщо, значить, вироблена в цій сфері додаткова вартість M більша від P , то [реалізована] вартість

товару *опускається* до його середньої ціни, і частина його додаткової вартості додається до вартості інших товарів. Нарешті, якщо $K + \frac{P}{K}$ більша, ніж *вартість* товару, тобто якщо M менша від P , то [реалізована] *вартість* товару піднімається до його середньої ціни, і до [іманентної] вартості даного товару добавляється додаткова вартість, вироблена в інших сферах виробництва.

Нарешті, коли існують такі товари, які продаються по їх вартості, хоч їх *вартість* більша, ніж $K + \frac{P}{K}$, або такі товари, [реалізована] *вартість* яких опускається принаймні не в такій мірі, щоб вони могли бути зведені до їх нормальної середньої ціни $K + \frac{P}{K}$, то тут мають діяти особливі умови, які забезпечують цим товарам виняткове становище. В цьому випадку реалізований в таких сферах виробництва прибуток стоїть *вище* загальної норми прибутку. Якщо капіталіст одержує тут загальну норму прибутку, то *землевласник* може одержати додатковий прибуток у формі земельної ренти.

[7) ПОМИЛКИ РОДБЕРТУСА В ПИТАННІ ПРО ФАКТОРИ, ЯКІ ВИЗНАЧАЮТЬ НОРМУ ПРИБУТКУ І НОРМУ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ]

Те, що я називаю нормою прибутку, нормою процента і нормою земельної ренти, Родбертус називає «*висотою прибутку на капітал і висотою позичкового процента*» (стор. 113) [і «*висотою земельної ренти*»].

«Висота прибутку на капітал і висота позичкового процента визначається їх відношенням до капіталу... У всіх цивілізованих народів сума капіталу в 100 прийнята за одиницю виміру, яка і є масштабом для обчислення висоти. Отже, чим більше відносне число, що виражає ту величину прибутку або позичкового процента, яка припадає на капітал у 100, інакше кажучи, чим «більше процентів» дає капітал, тим *вище* стоять прибуток і позичковий процент» (стор. 113—114) [Російський переклад, стор. 305].

«Висота *земельної ренти і орендної плати* визначається їх відношенням до даної земельної ділянки» (стор. 114) [Російський переклад, стор. 305].

Це нікуди не годиться. Норму земельної ренти слід, насамперед, обчислювати на капітал, отже обчислювати як *надлишок ціни товару над витратами його виробництва* і над тією частиною *ціни*, яка становить *прибуток*. Пан Родбертус веде рахунок на акри і моргени, при якому внутрішній зв'язок

втрачається, він бере [474] *зовнішню видимість* речі, тому що вона пояснює йому деякі явища. Рента, яку дає акр,— це сума ренти, абсолютна маса ренти. Вона може підвищуватись, коли норма ренти лишається незмінною або навіть падає.

«Висота вартості землі визначається капіталізацією земельної ренти, одержуваної з даної земельної ділянки. Чим більша сума капіталу, яку дає капіталізація земельної ренти з ділянки певної площі, тим вища вартість землі» (стор. 114) [Російський переклад, стор. 306].

Слово «висота» тут є безглуздя. Справді, яке відношення виражає це слово — відношення до чого? Що капіталізація з 10% дає більшу суму, ніж капіталізація з 20%, — це ясно, але одиницею виміру є при цьому 100. Весь вислів «висота вартості землі» — така ж загальна фраза, як *високий* або *низький рівень* товарних цін взагалі.

Пан Родбертус хоче дослідити:

«Що ж визначає висоту прибутку на капітал і висоту земельної ренти?» (стор. 115) [Російський переклад, стор. 306].

[а) ПЕРШЕ ПОЛОЖЕННЯ РОДБЕРТУСА]

Спочатку він досліджує: що визначає «висоту ренти взагалі», тобто що визначає *норму додаткової вартості*?

«І) При даній вартості продукту, або при продукті даної кількості праці, або, що знов-таки те саме, при даному національному продукті, висота ренти взагалі перебуває в зворотному відношенні до висоти заробітної плати і в прямому відношенні до висоти продуктивності праці взагалі. Чим нижча заробітна плата, тим вища рента; чим вища продуктивність праці взагалі, тим нижча заробітна плата і тим вища рента» (стор. 115—116) [Російський переклад, стор. 306—307].

«Висота» ренти,— норма додаткової вартості,— залежить, каже Родбертус, від «величини цієї частини, що залишається для ренти»,— тобто частини, яка лишається після відрахування заробітної плати з сукупного продукту, причому тут «може бути залишена осторонь та частина вартості продукту, яка йде на заміщення капіталу» (стор. 117) [Російський переклад, стор. 307].

Це правильно (я маю на увазі те, що при такому розгляді додаткової вартості постійна частина капіталу «залишається осторонь»).

Трохи дивним є той погляд Родбертуса, що

«коли заробітна плата падає, тобто коли вона віднині становить менш значну частку всієї вартості продукту, то і сукупний капітал, на який повинна обчислюватись у вигляді прибутку друга частина ренти» {тобто промисловий прибуток}, «стає меншим. Однак висоту прибутку і земельної ренти встановлює само тільки співвідношення між вартістю, що перетворюється в прибуток на капітал або в земельну ренту, і тим капіта-

дом або, відповідно, тією площею землі, на які згадана вартість обчислюється як прибуток або земельна рента. Тому, якщо заробітна плата залишає для ренти більшу вартість, то навіть на зменшений капітал і площу землі, яка лишається незмінною, має обчислюватись більша вартість як прибуток на капітал і як земельна рента; відносна величина їх обох, що впливає звідси, стає більшою і, значить, обидві, разом узяті, — або рента взагалі — стають вищими... Припускається, що вартість продукту взагалі лишається незмінною... Від того тільки, що стає меншою заробітна плата, затрачувана на працю, що не стає меншою праця, затрачувана на продукт» (стор. 117—118) [Російський переклад, стор. 308].

Останнє правильно. Але неправильно, що коли зменшується змінний капітал, тобто капітал, затрачуваний на заробітну плату, то обов'язково повинен зменшитися і *постійний капітал*; інакше кажучи, невірно, що *норма прибутку* {залишаючи тут осторонь цілком недоречну вказівку на співвідношення між додатковою вартістю і площею землі та ін.} повинна підвищуватися тому, що підвищується *норма додаткової вартості*. Заробітна плата падає, наприклад, внаслідок того, що праця стає більш продуктивною, і це підвищення продуктивності в усіх випадках дістає своє вираження в тому, що в один і той самий час один і той самий робітник переробляє більше сирового матеріалу, — таким чином, зростає ця частина постійного капіталу; те саме стосується і машин та їх вартості. Отже, норма прибутку може знижуватись і при зменшенні заробітної плати. *Норма прибутку* залежить від *величини додаткової вартості*, яка визначається не тільки нормою додаткової вартості, а й кількістю зайнятих робітників.

Родбертус правильно визначає необхідну заробітну плату як рівну

«сумі необхідного утримання робітника, що становить для певної країни і певного періоду часу приблизно однаково, певну реальну кількість продукту» (стор. 118) [Російський переклад, стор. 308—309].

[475] Однак ті положення про зворотне відношення прибутку і заробітної плати і про визначення цього відношення продуктивністю праці, які висунув Рікардо, п. Родбертус викладає дуже *заплутано, суперечливо*, зовсім безпорадно. Виникає ця суперечливість почасти від того, що він, замість того, щоб узяти за міру робочий час, ні до ладу ні до прикладу бере *кількості продукту* і проводить безглузді розмежування між *висотою вартості продукту* і *величиною вартості продукту*.

Наш мблodeць розуміє під *«висотою вартості продукту»* не що інше, як відношення продукту до робочого часу. Якщо за *один і той самий* робочий час виробляється велика кількість продуктів, то *вартість продукту*, тобто вартість кожної окремої частини цієї кількості, низька; в противному разі справа

стойть навпаки. Якби один робочий день давав спершу 100 фунтів пряжі, а потім 200 фунтів, то в другому випадку вартість пряжі була б удвоє менша, ніж у першому. В першому випадку вартість фунта пряжі дорівнювала б $\frac{1}{100}$ робочого дня; в другому випадку — $\frac{1}{200}$ робочого дня. Через те що робітник одержує одну й ту саму кількість продукту, незалежно від того, *високою чи низькою є вартість* останнього, тобто чи містить продукт більше чи менше праці, то заробітна плата і прибуток перебувають у зворотному відношенні одне до одного, і заробітна плата, залежно від продуктивності праці, становить більш значну або менш значну частину сукупного продукту. Родбертус висловлює це в таких заплутаних положеннях:

«...Якщо заробітна плата, як необхідне утримання робітника, являє собою певну реальну кількість продукту, то вона повинна становити при високій вартості продукту велику вартість, а при низькій вартості його — невелику вартість; тому заробітна плата, оскільки припускається, що в розподіл надходить однакова вартість продукту, повинна поглинати при високій вартості продукту значну частину її, а при низькій вартості продукту — невелику частину і в результаті цього залишати, таким чином, для ренти значну або, відповідно, незначну частку вартості продукту. Та коли має силу те правило, що вартість продукту дорівнює кількості праці, затраченої на нього, то, знов-таки, *висоту вартості продукту* визначає *тільки продуктивність праці*, або відношення маси продукту до кількості праці, затраченої на його вироблення... Якщо одна й та сама кількість праці виробляє більше продукту, інакше кажучи, якщо продуктивність підвищується, то в тій самій кількості продукту міститься менше праці; і, навпаки, якщо одна й та сама кількість праці виробляє менше продукту, інакше кажучи, якщо продуктивність знижується, то в тій самій кількості продукту міститься більше праці. Але *кількість праці* визначає *вартість продукту*, а *відносна вартість певної кількості продукту* визначає *висоту вартості продукту*... Отже, рента взагалі повинна бути... *тим вища, чим вища продуктивність праці взагалі*» (стор. 119—120) [Російський переклад, стор. 309—310].

Проте це правильно тільки в тому разі, коли продукт, який виробляється робітником, належить до категорії тих продуктів, що входять, як життєві засоби, у споживання робітника — за традицією чи в силу необхідності. Якщо продукт, що виробляється робітником, не належить до цієї категорії продуктів, то продуктивність праці робітника не має ніякого значення для відносної висоти заробітної плати і прибутку, так само як і для *величини додаткової вартості* взагалі. На долю робітника у вигляді заробітної плати припадає [тоді] *одна й та сама частина вартості* всього продукту, однаково, великим чи малим буде те число продуктів або та кількість продукту, в якій виражається ця частина вартості. В *розподілі вартості* продукту не станеться в цьому разі ніяких змін, які б зміни не стались у продуктивності праці.

[б) ДРУГЕ ПОЛОЖЕННЯ РОДБЕРТУСА]

«II) Якщо при даній вартості продукту дано висоту ренти взагалі, то висота земельної ренти і, відповідно, висота прибутку на капітал перебувають у зворотному відношенні як одна до одної, так і до відповідної продуктивності праці у виробництві сировини і в виробництві промислових виробів. Чим вища або нижча земельна рента, тим нижчий або вищий прибуток на капітал, і навпаки; чим вища або нижча продуктивність праці у виробництві сировини або промислових виробів, тим нижча або вища земельна рента або прибуток на капітал, отже, — коли поміняти місцями прибуток на капітал і земельну ренту — тим вищий або нижчий прибуток на капітал або земельна рента» (стор. 116) [Російський переклад, стор. 307].

Спочатку ми мали (в пункті I) рікардовське положення про те, що заробітна плата і прибуток перебувають у зворотному відношенні одне до одного.

Тепер ми маємо друге рікардовське положення — інакше сплетене, або, точніше, сплутане Родбертусом, — що прибуток і рента перебувають одне до одного в зворотному відношенні.

Цілком ясно, що коли дана додаткова вартість ділиться між капіталістом і землевласником, то частка одного тим більша, чим менша частка другого, і *vice versa* *. Але п. Родбертус вносить сюди ще й дещо від себе, і це дещо слід розібрати докладніше.

Насамперед, п. Родбертус розглядає, як якесь нове відкриття, те положення, що *додаткова вартість взагалі* («та вартість продукту праці, яка має бути поділена як рента взагалі»), тобто сукупна витиснута капіталістами *додаткова вартість*, «складається з вартості сирового продукту плюс вартість промислового продукту» (стор. 120) [Російський переклад, стор. 310].

Спочатку п. Родбертус повторює нам знову своє «відкриття» про відсутність «вартості матеріалу» в [476] землеробстві. Цим разом це дається у вигляді такого словесного потоку:

«Та частина ренти, яка припадає на промисловий продукт і яка визначає ставку прибутку на капітал, обчислюється як прибуток не тільки на капітал, дійсно затрачений на виготовлення цього продукту, але також і на всю вартість сирового продукту, яка теж фігурує, у вигляді *вартості матеріалу*, в підприємницькому фонді фабриканта; але така вартість матеріалу *відсутня* для тієї частини ренти, яка припадає на сировий продукт і з якої *відраховується прибуток на затрачений у виробництві сировини капітал, прибуток, обчислений відповідно до даної в промисловості ставки прибутку*» (звичайно! відповідно до даної ставки прибутку), «а остача становить земельну ренту» (стор. 121) [Російський переклад, стор. 311].

Ми повторюємо: ні, не відсутня!

Припустимо, — чого п. Родбертус не довів і при тому, як він міркує, довести не може, — що *існує земельна рента*, отже,

* — навпаки. Ред.

що певна частина додаткової вартості сирового продукту дістається землевласникові.

Далі, припустимо, що

«при даній вартості продукту висота ренти взагалі» (*норма додаткової вартості*) «теж дана» (стор. 121) [Російський переклад, стор. 310].

Це означає, що, наприклад, в товарі вартістю у 100 ф. ст. певна частина, скажімо половина, тобто 50 ф. ст., становить неоплачену працю; ця половина утворює, таким чином, той фонд, з якого оплачуються всі підрозділи додаткової вартості — рента, прибуток і т. ін. В такому разі цілком очевидно, що при дільбі цих 50 ф. ст. один з учасників дільби одержує тим більше, чим менше одержує другий, і *vice versa*, або що прибуток і земельна рента перебувають у зворотному одне до одного відношенні. Тепер постає питання, що ж визначає поділ додаткової вартості на ці дві частини?

В усякому разі залишається правильним, що доход підприємця (чи буде він сільський господар, чи фабрикант) дорівнює тій додатковій вартості, яку підприємець здобув від продажу виробленого продукту (видушивши цю додаткову вартість з робітників у своїй сфері виробництва), і що земельна рента (там, де вона не йде прямо від *промислового продукту*, як у випадку з *водоспадом*, що продається промисловцеві; останнє стосується також і ренти з *житлових будинків* і т. ін., бо будинки ж не є *сировим продуктом*), — що земельна рента виникає тільки з додаткового прибутку (з тієї частини додаткової вартості, яка не входить в загальну норму прибутку), що міститься в сирових продуктах і сплачується орендарем землевласникові.

Цілком правильно, що, коли вартість сирового продукту підвищується [або знижується], то в галузях промисловості, які застосовують сировий матеріал, норма прибутку падатиме або підвищуватиметься в зворотному відношенні до вартості сирового продукту. Якщо вартість бавовни подвоюється, то при даній заробітній платі і даній нормі додаткової вартості норма прибутку знизиться, як це показано мною раніше на одному конкретному прикладі²². Але те саме має місце і в землеробстві. Коли урожай поганий, а виробництво має вестись в тих самих розмірах (ми тут припускаємо, що товари продаються по їх *вартості*), то більш значна частина сукупного продукту або його вартості мала б бути повернута землі, і після відрахування заробітної плати — при умові, що остання лишається незмінною, — менш значна частина продукту становила б додаткову вартість орендаря; отже, і менша кількість вартості залишиться для розподілу між ним і землевласником. Хоч одиниця про-

дукту і мала б вищу вартість, ніж раніше, все ж не тільки кількість продукту, що залишається, але й *частка вартості*, яка залишається, була б менша. Дещо інше відбувається тоді, коли внаслідок [зростлого] попиту продукт продається *вище* його вартості і до того ж настільки вище, що менша кількість продукту має тепер вищу *ціну*, ніж раніше мала більша кількість його. Однак це *суперечить* прийнятому нами припущенню, що продукти продаються по їх вартості.

Припустимо протилежний випадок. Кількість зібраної бавовни подвоїлась, і та частина її, яка безпосередньо повертається землі,— наприклад, у вигляді добрива і насіння,— коштує менше, ніж раніш. В цьому разі та частина вартості, яка, після відрахування заробітної плати, залишається у бавовняра,— більша, ніж вона була раніше. Норма прибутку підвищилася б у бавовництві так само, як вона підвищилася б у бавовняній промисловості. Звичайно, цілком правильно, що та вміщена в одному аршині ситцю частина вартості, яка припадає на сировий продукт, була б тепер менша, ніж раніше, а та частина, яка припадає на вартість обробки цієї сировини, була б більша, ніж раніше. Припустимо, що аршин ситцю коштує 2 шил., якщо вартість вміщеної в ньому бавовни дорівнює 1 шил. Якщо тепер ціна бавовни падає з 1 шил. до 6 пенсів (а це, коли припущено, що *вартість* бавовни дорівнює її ціні, можливо тільки тому, що бавовництво стало продуктивнішим), то вартість аршина ситцю дорівнює 18 пенсам. Вона впала на $\frac{1}{4}$, тобто на 25%. Але там, де бавовняр продавав раніше 100 фунтів по 1 шил., він тепер мусить продавати 200 фунтів по 6 пенсів. Раніше вартість всієї бавовни дорівнювала 100 шил.; тепер вона теж дорівнює 100 шил. Хоч бавовна становила раніше більш значну частину вартості і продукту, бавовняр за свою бавовну, яка давала йому 100 шил. при ціні 1 шил. за фунт, одержував раніше тільки 50 арш. ситцю; тепер він (навіть коли б одночасно з цим у бавовництві знизилась норма додаткової вартості) одержує за свої 100 шил., продаючи фунт бавовни по 6 пенсів, $66\frac{2}{3}$ арш.

Коли припустити, що товари продаються по їх *вартостях*, то неправильно, що доход виробників, які беруть участь у виробництві продукту, *неодмінно* перебуває в залежності від того, які складові частини вартості [477] становлять їх продукти в *сукупній вартості* продукту.

Припустимо, що вартість сукупного продукту в одній галузі становить 300 ф. ст., у другій — 900 ф. ст., у третій — 1 800 ф. ст.; при цьому беруться різні промислові товари, в тому числі й машини.

Якби було вірно, що пропорція, в якій вартість всього продукту поділяється між вартістю сирового продукту і вартістю промислового продукту, визначає ту пропорцію, в якій додаткова вартість — рента, як говорить Родбертус, — поділяється на прибуток і земельну ренту, то це мало б бути правильним також і для тих продуктів різних сфер виробництва, в яких сировий матеріал і промисловий продукт беруть участь в різних пропорціях.

Якщо з вартості в 900 ф. ст. на промисловий продукт припадає 300 ф. ст. і на сировий продукт — 600 ф. ст.; якщо 1 ф. ст. = 1 робочому дню; якщо, далі, дано *норму додаткової вартості*, наприклад 2 години на 10 при 12-годинному нормальному робочому дні, — то в 300 ф. ст. [промислового продукту] міститься 300 робочих днів, а в 600 ф. ст. [сирового продукту] — вдвоє більше (2×300). Сума додаткової вартості в першому продукті дорівнює 600 годинам, у другому — 1 200 годинам. Це означає тільки те — і нічого більше, — що при даній нормі додаткової вартості *величина її залежить від числа робітників, тобто від кількості одночасно зайнятих робітників*. Оскільки, далі, *припущено* (але не доведено), що з додаткової вартості, яка входить у вартість землеробських продуктів, одна частина дістається землевласникові як земельна рента, то звідси мало б виходити, далі, що справді *величина земельної ренти зростає в такій самій пропорції, в якій зростає вартість землеробського продукту порівняно з «промисловим продуктом»*.

В наведеному вище прикладі землеробський продукт відноситься до промислового продукту як 2 : 1, як 600 : 300. Припустимо тепер, що це відношення дорівнює 300 : 600. Оскільки земельна рента залежить від додаткової вартості, яка міститься в землеробському продукті, то ясно, що коли додаткова вартість у першому випадку дорівнює 1 200 годинам, а в другому випадку — тільки 600 годинам, то земельна рента, раз вона становить *певну частину цієї додаткової вартості*, в першому випадку повинна бути більша, ніж у другому. Інакше кажучи: *чим більшу частину вартості землеробський продукт становить у вартості всього продукту, тим більша частка додаткової вартості всього продукту припадає на землеробський продукт*, бо в кожній частині вартості продукту міститься певна частка додаткової вартості, і чим більша та *частка додаткової вартості всього продукту*, яка припадає на землеробський продукт, тим більша земельна рента, тому що в *земельній ренті* представлена певна пропорціональна частина *додаткової вартості землеробського продукту*.

Припустимо, що земельна рента дорівнює $\frac{1}{10}$ додаткової вартості, виробленої в землеробстві; тоді земельна рента до-

рівнює 120 годинам, якщо вартість землеробського продукту становить 600 ф. ст. (із сукупної вартості в 900 ф. ст.), і тільки 60 годинам, якщо вона становить 300 ф. ст. Таким чином, *величина земельної ренти справді змінювалася б разом з величиною вартості землеробського продукту, отже й разом з відносною величиною вартості землеробського продукту в порівнянні з продуктом промисловості. Але «висота» земельної ренти і прибутку, — тобто їх норма, — не мала б до цього абсолютно ніякого відношення.* В першому випадку вартість продукту дорівнює 900 ф. ст., з яких 300 ф. ст. — продукт промисловості і 600 ф. ст. — землеробський продукт. З цієї суми 600 годин додаткової вартості припадає на продукт промисловості і 1 200 годин — на землеробський продукт. Всього 1 800 годин. З них на земельну ренту припадає 120 годин, на прибуток — 1 680 годин. У другому випадку вартість продукту дорівнює 900 ф. ст.; з них 600 ф. ст. — продукт промисловості і 300 ф. ст. — землеробський продукт. Отже, на промисловість припадає додаткова вартість у 1 200 годин, а на землеробство — в 600 годин. Всього 1 800 годин. З цієї суми на земельну ренту припадає 60 годин, а на прибуток — 1 200 годин у промисловості і 540 годин у землеробстві, всього — 1 740 годин. У другому випадку продукт промисловості (за вартістю) вдвоє більший від землеробського продукту, в першому випадку — навпаки. У другому випадку земельна рента дорівнює 60 годинам; у першому — 120 годинам: вона просто зросла в тій самій пропорції, в якій зросла вартість землеробського продукту. У скільки разів зросла ця остання величина, у стільки ж разів зросла і величина земельної ренти. У відношенні до сукупної додаткової вартості (що дорівнює 1 800 годинам) земельна рента в першому випадку становить $\frac{1}{15}$, а в другому $\frac{1}{30}$.

Якщо тут разом з величиною *частини вартості*, що припадає на землеробський продукт, підвищується і *величина земельної ренти*, а разом з цією її величиною також і її *пропорціональна частка в сукупній додатковій вартості*; отже, якщо частка додаткової вартості, що дістається земельній ренті, підвищується також і в порівнянні з тією її часткою, яка дістається прибуткові, — то це має місце тільки *тому*, що Родбертус припускає, ніби земельна рента свою частку з *додаткової вартості землеробського продукту* одержує у певній пропорції. Так воно, звичайно, і повинно вийти, якщо цей факт дано або *припущено*. Але само по собі це аж ніяк не виходить з тієї нісенітничі, яку Родбертус знову підносить нам щодо «вартості матеріалу» і яку я навів вище, на сторінці 476, на самому її початку*.

* Див. цей том, частина II, стор.67—68. Ред.

Що ж до висоти земельної ренти, то вона не зростає і у відношенні до [додаткової вартості, що міститься в тому] продукті, звідки земельна рента одержує свою частку, бо це відношення становить, як і раніше, $\frac{1}{10}$. Величина земельної ренти зростає тому, що зростає цей продукт, а через те що при відсутності зростання «висоти» земельної ренти її величина все-таки зростає, то — в порівнянні з кількістю [сукупного] прибутку або з тією часткою, яку цей прибуток становить у [478] вартості всього сукупного продукту, — зростає і «висота» ренти. Оскільки припущено, що ренту тепер дає більш значна частина вартості сукупного продукту, що більш значна частина додаткової вартості може перетворюватися в ренту, то природно, що та частина додаткової вартості, яка перетворена в ренту, збільшилась. Все це не має абсолютно ніякого відношення до «вартості матеріалу». А твердження Родбертуса, що

«більша рента» є разом з тим і «більш високою», «тому що площа землі, — або кількість моргенів, на яку обчислюється ця збільшена земельна рента, — не змінилася, отже на кожний морген припадає більша сума вартості» (стор. 122) [Російський переклад, стор. 312], —

таке твердження — безглуздя. Це значить — вимірювати «висоту» ренти за допомогою такого «масштабу», при якому трудність самого питання обминається.

Нам слід було б трохи видозмінити наведений вище приклад — адже ми ще не знаємо, що таке рента. Коли б для землеробського продукту ми залишили таку саму норму прибутку, як і для продукту промислового, додавши тільки $\frac{1}{10}$ для земельної ренти, то справа набрала б іншого вигляду, і ясніше стало б, що власне потрібно [для розв'язання проблеми], бо передумовою є наявність однієї і тієї самої норми прибутку.

	Промисловий продукт	Землеробський продукт	[Додаткова вартість і її розподіл]
I	600 ф. ст. [7 200 годин]	300 ф. ст. [3 600 годин]	1 200 годин додаткової вартості дістаються промисловості, 600 годин — землеробству, 60 годин припадає на земельну ренту. Всього — 1 860 годин, з них 1 800 становлять прибуток.
II	300 ф. ст. [3 600 годин]	600 ф. ст. [7 200 годин]	600 годин додаткової вартості дістаються промисловості, 1 200 годин — землеробству, 120 годин припадають на земельну ренту. Всього — 1 920 годин, з них 1 800 становлять прибуток.

Земельна рента у випадку II вдвоє більша, ніж в I, бо та частина вартості [сукупного] продукту, до якої вона присмокталася, як воша, — а саме, землеробський продукт, — тут більша в порівнянні з промисловим продуктом. Маса прибутку в обох випадках лишається одна й та сама — 1 800 годин. [Земельна ж рента становить] в першому випадку $\frac{1}{31}$, у другому — $\frac{1}{16}$ сукупної додаткової вартості.

Коли Родбертус що б то не стало хоче «вартість матеріалу» віднести за рахунок самої тільки промисловості, то йому передусім належало б скинути виключно на землеробство ту частину постійного капіталу, яка складається з машин і т. ін. Ця частина капіталу входить у землеробство як переданий йому промисловістю продукт, як «промисловий продукт», що є засобом виробництва для вирощування «сирового продукту».

Щодо промисловості, то та частина вартості машин, яка складається із «сирового матеріалу», вже *дебітована* промисловістю під рубрикою «сировина», або «вартість матеріалу», бо тут іде мова про розрахунок між двома фірмами. Отже, ця частина не може бути записана двічі. Друга *частина вартості машин*, які застосовуються в промисловості, складається з доданої «промислової праці» — минулої і теперішньої, а ця остання розпадається на заробітну плату і прибуток (оплачену працю і неоплачену працю). Таким чином, авансована тут частина капіталу (крім тієї його частини, яка міститься в сировому матеріалі машин) складається [як це може здаватись] *тільки* з заробітної плати, тобто збільшує не тільки суму авансованого капіталу, але й масу додаткової вартості, яка повинна бути обчислена на цей авансований капітал, — отже, збільшує прибуток.

(Неправильність, яка допускається при такому розрахунку, полягає завжди [в нерозумінні того], що, хоч, наприклад, зношування машин або інструментів, вміщене у самій машині, в її вартості, і може бути кінець кінцем зведене до *праці*, — чи буде то праця, вміщена в сировому матеріалі, чи праця, яка перетворила сировий матеріал у машину і т. ін., — все-таки ця *минула праця* ніколи більше не входить ні в прибуток, ні в заробітну плату, а функціонує, — оскільки необхідний для відтворення робочий час не змінився, — вже тільки як вироблена умова виробництва; якою б не була споживна вартість цієї умови виробництва в процесі праці, вона в процесі утворення вартості фігурує лише як вартість постійного капіталу. Це дуже важливо і вже з'ясовано мною при дослідженні питання про обмін постійного капіталу і доходу*. Але, крім того, це слід ще

* Див. цей том, частина I, стор. 219—225. *Ред.*

докладніше розвинути у відділі про нагромадження капіталу.)

Навпаки, щодо землеробства, тобто простого виробництва сировини, або так званої первинної галузі виробництва, то при взаємному розрахунку між фірмою «первинна галузь виробництва» і фірмою «обробна промисловість» ту частину вартості капіталу, яка входить у землеробство, як машини, знаряддя тощо і є частиною постійного капіталу, ні в якому разі не можна розглядати інакше, як таку статтю, що входить у землеробський капітал, але не збільшує вироблюваної ним *додаткової вартості*. Якщо землеробська праця, внаслідок застосування машин і т. ін., стає продуктивнішою, то зростання продуктивності її буде тим меншим, чим вища ціна цих машин і т. д. Споживна вартість машин, а не їх *вартість*, — от що збільшує продуктивність землеробської праці, як і всякої іншої праці. Крім того, можна було б так само сказати, що продуктивність промислової праці зумовлена насамперед наявністю сировини і її властивостями. Але тут знов-таки споживна вартість сировини, а не її вартість, є умовою виробництва для промисловості. Вартість являє собою скоріше негативну сторону. Отже, [479] *mutatis mutandis* *, до [вживаних у землеробстві] машин і т. д. стосується буквально те саме, що п. Родбертус говорить про «вартість матеріалу» у відношенні до промислового капіталу:

«Наприклад, до тієї праці, що *затрачена* на окремий продукт, яким є пшениця або бавовна, не може входити затрата праці, що припадає на плуг або джиги** як на машини (а також затрати праці, які припадають на водостічну каналу або на стайню). «Навпаки, вартість машини, або машинна вартість, все-таки фігурує у складі тієї суми капіталу, на яку власник обчислює, як прибуток, частину ренти, що припадає на сировий продукт» (пор. Родбертуса, стор. 97) [Російський переклад, стор. 298] ²³.

Інакше кажучи: та частина вартості пшениці і бавовни, якою представлена вартість зношеного плуга або джина, не є результат праці, затраченої на оранку землі або на відділення волокон бавовни від її насіння, а є результат тієї праці, якою були вироблені плуг або джиги. Ця складова частина вартості входить у землеробський продукт, хоч вона і не вироблена в землеробстві. Землеробство для неї — тільки проміжна стадія, бо за допомогою цієї частини вартості землеробство тільки заміщує зношені плуги і джиги новими, купуючи їх у машинобудівника.

Ці застосовувані у землеробстві машини, знаряддя, будівлі та інші промислові продукти складаються з двох частин: 1) із си-

* — з відповідними змінами. *Ред.*

** — машина для очищення бавовни. *Ред.*

ровини для цих промислових продуктів [і 2) з праці, докладеної до сировини].

Хоч ця сировина є продуктом землеробства, однак вона становить ту частину землеробського продукту, яка ніколи не входить ні до заробітної плати, ні до прибутку. Навіть коли б у землеробстві ніяких капіталістів не існувало, все-таки землероб, як і раніше, не міг би записати на свій рахунок цю частину свого продукту як заробітну плату. Справді, він мусив би даром віддати її фабрикантові машин, щоб той виготовив для нього з неї машину, і, крім того, мусив би оплатити додану до цієї сировини працю (= заробітній платі + прибуток). В дійсності так воно і буває. Машинобудівник купує сировину, але цю сировину доводиться знову викупляти сільському господареві, коли він купує машину. Отже, це те саме, як коли б сільський господар нічого не продав машинобудівникові, а тільки позичив би йому сировину, щоб той надав сировині форму машини. Таким чином, та частина вартості застосовуваних у землеробстві машин, яка зводиться до сировини, — хоч вона і являє собою продукт землеробської праці і є частинною створеною цією працею вартості, — належить все-таки виробництву, а не виробникові, і тому фігурує у виробника серед його витрат, як і насіння. А друга частина, якою представлена вкладена в машини промислова праця, є «промисловий продукт», що як засіб виробництва входить у землеробство цілком так само, як сировина входить в обробну промисловість як засіб виробництва.

Отже, коли правильно, що фірма «виробництво сировини» постачає фірмі «обробна промисловість» «вартість матеріалу», що входить як окрема стаття в суму капіталу фабриканта, то не менш правильно і те, що фірма «обробна промисловість» постачає фірмі «виробництво сировини» вартість машин, яка цілком (включаючи частину, що складається з сировини) входить в суму капіталу фермера, хоч ця «складова частина вартості» і не дає фермерові додаткової вартості. Саме з цієї причини в high agriculture *, як це називають англійці, норма прибутку є менш високою, ніж у примітивному землеробстві, хоч у першому норма додаткової вартості вища.

Водночас із цим п. Родбертус міг би почерпнути тут різючий доказ того, як для суті *затрати капіталу* не має значення те, чи заміщується частина вартості продукту, що вкладається в постійний капітал, *in natura* і тільки враховується як товар — як грошова вартість, — чи вона дійсно була відчужена і пройшла через процес купівлі і продажу. Коли б, наприклад,

* — удосконаленому землеробстві, інтенсивному землеробстві. *Ред.*

виробник сировини віддав даром машинобудівникові вміщені у купованій в нього машині залізо, мідь, дерево і т. ін., так що машинобудівник поставив би йому в рахунок при продажу машини тільки додану працю і зношування своєї власної машини, то купована машина обійшлася б сільському господареві якраз в таку ж суму, в яку вона обходиться йому тепер, і та сама *складова частина вартості* фігурувала б в його виробництві як постійний капітал, як затрата, — подібно до того як зовсім не має значення, чи продає селянин свій урожай цілком і на ту частину його вартості, якою представлене насіння (сировий матеріал), купує насіння на стороні, — скажімо, для того щоб провести таку корисну заміну сорту насіння і таким способом уникнути виродження рослин в результаті постійного розмноження одного й того самого сорту, — чи він безпосередньо відраховує із свого продукту ту частку, в якій представлена ця складова частина вартості, і повертає її землі.

Але п. Родбертус, щоб сконструювати свій розрахунок, неправильно характеризує ту частину постійного капіталу, яка складається з машин.

Другий пункт, який слід розглянути, аналізуючи друге положення пана Родбертуса, полягає ось у чому:

У пана Родбертуса мова йде про ті промислові і землеробські продукти, з яких складається *дохід*, а це означає щось зовсім інше, ніж ті промислові й землеробські продукти, з яких складається *сукупний річний продукт*. Навіть коли б у відношенні до сукупного річного продукту і було правильно сказати, що, після того як з нього відраховано всю ту частину землеробського капіталу, яка складається з машин і т. ін., [480] а також ту частину землеробського продукту, яка безпосередньо повертається землеробському виробництву, — що після відрахування обох цих частин розподіл *додаткової вартості* між фермером і промисловцем (отже, і розподіл додаткової вартості, яка дістається фермерові, між самим фермером і землевласником) повинен визначатися *величиною* тих часток, які мають в сукупній вартості продуктів промисловість і землеробство; навіть коли б все це і було правильно, то далеко ще не ясно, чи правильно це тоді, коли мова йде про продукти, з яких складається *суспільний фонд доходу*. Доход (тут віднімається та частина, яка, в свою чергу, перетворюється в *новий* капітал) складається з продуктів, що входять в індивідуальне споживання, і саме тут виникає питання, скільки з цього спільного котла здобувають промисловці, фермери і землевласники. Чи визначається кожна з цих частин тією пайкою, яку промисловість і виробництво сировини мають у *вартості* продуктів, з яких складається дохід? Інакше

кажучи, чи визначається вона тими пайками, на які поділяється між землеробською працею і промисловою працею вартість всього продукту, що становить дохід?

Та маса продуктів, з якої складається дохід, зовсім не містить в собі, як я показав раніше *, усіх тих продуктів, що входять у виробництво як знаряддя праці (машини), допоміжні матеріали, напівфабрикати і сировина для цих останніх і що становлять частину річного продукту праці. Вона зовсім не містить в собі не тільки *постійного капіталу*, застосовуваного у виробництві сировини, але також і постійного капіталу машинобудівників і всього того постійного капіталу фермерів і [промислових] капіталістів, який, хоч він і входить у процес праці, *не входить* в процес утворення вартості. Далі вона зовсім не містить в собі не тільки постійного капіталу, але і тих продуктів, які, не входячи в індивідуальне споживання, становлять *дохід* їх виробників і які, для заміщення використаного постійного капіталу, входять у капітал виробників продуктів, що споживаються як дохід.

Масу продуктів, що споживається як дохід і є на ділі тією частиною багатства, яка становить дохід і за своєю *споживною вартістю*, і за *міноюю вартістю*, — цю масу продуктів, як я показав раніше **, можна розглядати як таку, що складається тільки із *знов доданої* (протягом року) *праці*, чому вона і зводиться *тільки* до доходу, тобто до заробітної плати і прибутку (останній, в свою чергу, розпадається на *прибуток* [що залишається в капіталіста], *ренту*, *податки* і т. ін.), причому жодна частинка цієї маси не містить ні вартості сировини, що входить у виробництво, ні вартості зношування машин, що входить у виробництво, або взагалі засобів праці. Таким чином, якщо ми (залишаючи цілком без уваги похідні форми доходу, бо вони показують тільки, що власник доходу поступається своєю часткою у згаданій масі продуктів іншому, чи то за послуги і т. ін., чи на сплату боргу і т. ін.) розглянемо цей дохід і припустимо, що заробітна плата становить $\frac{1}{3}$ доходу, прибуток — $\frac{1}{3}$ і земельна рента — $\frac{1}{3}$, а продукт за своєю вартістю дорівнює 90 ф. ст., то кожний з представників цих видів доходу зможе із загальної маси здобувати продуктів на 30 ф. ст.

Оскільки маса продуктів, яка становить дохід, складається тільки із *знов доданої* (доданої протягом року) праці, то здається, що справа стоїть дуже просто: якщо землеробська праця входить до цієї маси продуктів у розмірі $\frac{2}{3}$, а промислова праця — у розмірі $\frac{1}{3}$, то промисловці і сільські господарі ділять між собою

* Див. цей том, частина I, стор. 219—225. *Ред.*

** Див. там же, стор. 210—219. *Ред.*

дану вартість відповідно до цього відношення. Одна третина вартості вказаної маси продуктів припала б на долю промисловців, дві третини — на долю сільських господарів, і пропорціональна величина додаткової вартості, реалізованої у промисловості і сільському господарстві (припускаючи і там і тут одну й ту саму норму додаткової вартості), відповідала б тим часткам, що їх промисловість і сільське господарство мають у вартості сукупного продукту; а земельна рента зростала б відповідно до того, як зростає маса прибутку фермера, до якої рента присмокталась, як воша. І все ж таке трактування питання неправильне. Справа в тому, що одна з частин вартості, яка складається з [продуктів] землеробської праці, становить *доход* тих фабрикантів, що виробляють основний капітал, який заміщує зношену в землеробстві частину цього капіталу. Таким чином, співвідношення між землеробською і промисловою працею, як *складовими частинами вартості продуктів, що становлять доход*, зовсім не показує тієї *пропорції*, в якій вартість маси продуктів, що становить доход, або сама ця маса продуктів розподіляється між промисловцями і фермерами, а також не показує і того *співвідношення*, в якому промисловість і сільське господарство беруть участь в сукупному виробництві.

Родбертус каже далі:

«Але знов-таки тільки продуктивність праці у виробництві сировини і в промисловості визначає відповідну висоту вартості сирового продукту і промислового продукту, або ті частки, що їх вони становлять в загальній вартості всього продукту. Вартість сирового продукту буде тим вища, чим нижча продуктивність праці у виробництві сировини, і навпаки. Так само вартість промислового продукту буде тим вища, чим нижча продуктивність промислової праці, і навпаки. Тому, коли нам дано висоту ренти взагалі, то, оскільки висока вартість сирового продукту зумовлює високу земельну ренту і низький прибуток на капітал, а висока вартість промислового продукту зумовлює високий прибуток на капітал і низьку земельну ренту, — висота земельної ренти і висота прибутку на капітал повинні перебувати у зворотному відношенні не тільки одна до одної, але й до продуктивності відповідної праці, тобто праці у виробництві сировини і праці у промисловості» (стор. 123) [Російський переклад, стор. 312—313].

Коли порівнювати продуктивність двох *різних* сфер виробництва, то це може бути зроблено тільки відносно. Це значить: береться за вихідний який-небудь пункт, де, наприклад, вартості прядива і полотна — отже, співвідносні кількості вміщеного в них робочого часу — відносяться як 1 до 3. Якщо це відношення змінюється, то правильно буде сказати, що змінилася продуктивність цих різних видів праці. Але неправильно буде твердити, що виробництво золота «менш продуктивне», ніж виробництво заліза, на тій підставі, що потріб-

ний для вироблення унції золота [481] робочий час дорівнює 3, а час, потрібний для вироблення тонни заліза, теж дорівнює 3.

Вартісне відношення двох товарів показує, що один з них виробляється з більшою затратаю робочого часу, ніж другий; не можна, однак, на цій підставі твердити, що одна галузь виробництва «продуктивніша» за другу. Це було б правильним при тій умові, коли б робочий час затрачався в обох випадках на виробництво *одних і тих самих* споживних вартостей.

Виходить, якщо вартість сирового продукту відноситься до вартості промислового продукту як 3 до 1, то звідси зовсім не випливає, що промисловість втрое продуктивніша від землеробства. Тільки в тому разі, коли б відношення це змінилося, наприклад стало 4 : 1 або 3 : 2 або 2 : 1 і т. д., можна було б сказати, що відносна продуктивність в цих двох галузях змінилася. Отже, це твердження можливе тільки в разі підвищення або зниження продуктивності.

[В] ТРЕТЄ ПОЛОЖЕННЯ РОДБЕРТУСА]

«III) *Висота прибутку на капітал* визначається тільки *висотою вартості продукту* взагалі і *висотою вартості сирового продукту* і промислового продукту зокрема, або *ступенем продуктивності праці* взагалі і праці у виробництві сировини і в промисловості зокрема; *висота земельної ренти* залежить, крім того, також і від *величини вартості продукту*, тобто від *кількості праці*, або *продуктивної сили*, яка застосовується у виробництві при даному ступені продуктивності» (стор. 116—117) [Російський переклад, стор. 307].

Інакше кажучи: *норма прибутку* залежить тільки від *норми додаткової вартості*, остання ж визначається тільки *продуктивністю праці*; навпаки, *норма земельної ренти* залежить також і від *маси застосовуваної праці* (від кількості робітників) при даній продуктивності праці.

У цьому твердженні майже стільки ж помилок, скільки й слів.

По-перше, *норма прибутку* зовсім не визначається самою тільки *нормою додаткової вартості*, — про це ми зараз скажемо. Але насамперед невірно те, ніби *норма додаткової вартості* залежить тільки від продуктивності праці. При даній продуктивності праці норма додаткової вартості змінюється залежно від *тривалості додаткового робочого часу*. Отже, норма додаткової вартості залежить не тільки від продуктивності праці, але й від *кількості застосованої праці*, бо кількість *неоплаченої праці* може зростати (при незмінній продуктивності) без того, щоб при цьому зростала кількість *оплаченої праці*, тобто без

того, щоб зростала затрачувана на заробітну плату частина капіталу. Додаткова вартість — як абсолютна, так і відносна (а Родбертус, ідучи за Рікардо, знає тільки останню) — неможлива, коли праця продуктивна принаймні не настільки, щоб від робочого дня після відрахування часу, потрібного для власного відтворення робітника, залишався ще додатковий робочий час. Але якщо наявність додаткового робочого часу припущено, то — *при даному мінімумі продуктивності* — норма додаткової вартості змінюється разом із зміною тривалості додаткового робочого часу.

Отже, *по-перше, неправильно*, ніби норма прибутку, або «*висота прибутку на капітал*», — тому що це, мовляв, має силу для норми додаткової вартості, — визначається тільки продуктивністю експлуатованої капіталом праці. *По-друге, припустимо, як дану вже, норму додаткової вартості*, що змінюється при даній продуктивності праці залежно від зміни *тривалості* робочого дня, а при даному нормальному робочому дні — залежно від *продуктивності праці*. Тоді сама *додаткова вартість* буде різна в залежності від *кількості* робітників, з кожного робочого дня яких видушується певна кількість додаткової вартості, інакше кажучи, — в залежності від *величини* змінного капіталу, що затрачається на заробітну плату. Але *норма прибутку* залежить від *відношення цієї додаткової вартості* до змінного капіталу плюс постійний капітал. *Величина додаткової вартості*, при даній *нормі додаткової вартості*, залежить, звичайно, від *величини змінного капіталу*, але *висота прибутку*, тобто *норма прибутку*, залежить від *відношення цієї додаткової вартості* до сукупного авансованого капіталу. Отже, тут норма прибутку визначатиметься, звичайно, ціною сировини (якщо вона використовується в даній галузі промисловості) і вартістю машин певної ефективності.

Тому в корені помилковим є те, що твердить Родбертус:

«В тій самій пропорції, в якій збільшується, внаслідок *збільшення вартості продукту*, сума прибутку на капітал, збільшується, значить, і та сукупна вартість капіталу, на яку має обчислюватися прибуток, і попередня пропорція між прибутком і капіталом зовсім не змінюється внаслідок цього збільшення прибутку на капітал» (стор. 125) [Російський переклад, стор. 314].

Це твердження правильне тільки в тому разі, коли воно означає *тавтологію*: при даній *нормі прибутку* (а норма прибутку дуже відрізняється від норми додаткової вартості і від самої додаткової вартості) *величина застосовуваного капіталу не має значення* саме тому, що норма прибутку припущена *постійною*. Взагалі ж норма прибутку може зростати незважаючи на те, що

продуктивність праці залишається *постійною*, або може *падати* незважаючи на те, що продуктивність праці зростає, і до того ж зростає в кожній сфері.

А потім знову появляється недоладний фокус з земельною рентою (стор. 125—126) [Російський переклад, стор. 314—315], просте збільшення якої підвищує, мовляв, її норму, тому що вона в кожній країні обчислюється на «незмінну кількість моргенів» (стор. 126) [Російський переклад, стор. 315]. Коли зростає маса прибутку (при даній нормі прибутку), то зростає і маса капіталу, з якого вона одержується; коли ж зростає земельна рента, то змінюється, мовляв, тільки один фактор — сама рента, тоді як її масштаб, «кількість моргенів», лишається фіксованим, незмінним.

[482] «Тому земельна рента може підвищуватися з причини, яка скрізь виникає в ході економічного розвитку суспільства, — внаслідок збільшення застосовуваної у виробництві праці, інакше кажучи, внаслідок зростання населення, якщо водночас не підвищується вартість сирового продукту, бо вже те, що земельна рента береться з більшої кількості сирового продукту, повинно мати такий результат» (стор. 127) [Російський переклад, стор. 315—316].

На стор. 128 Родбертус робить дивне відкриття, що навіть коли б земельна рента і зовсім зникла внаслідок падіння ціни сирового продукту *нижче* його нормальної вартості, то неможливо було б,

«щоб прибуток на капітал коли-небудь міг становити 100 процентів» (саме при тій умові, що товар продається по його вартості); «яким би високим не був прибуток, він завжди мусить бути значно меншим» (стор. 128) [Російський переклад, стор. 316].

А чому?

«Тому що він» (прибуток на капітал) «має місце тільки в результаті поділу вартості продукту. Через це він завжди може становити тільки *дробову частину* цієї одиниці» (стор. 127—128) [Російський переклад, стор. 316].

Це, пане Родбертусе, цілком залежить від способу *Вашого* обчислення.

Припустимо, що авансований постійний капітал дорівнює 100, авансована заробітна плата дорівнює 50, а надлишок продукту праці над цими 50 становить 150. Ми мали б тоді такий розрахунок:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість	Витрати виробництва	Прибуток
100	50	150	300	150	150, тобто 100%

Для того щоб цей випадок був можливий, потрібне тільки одно — припустити, що робітник працює $\frac{3}{4}$ робочого дня на свого господаря, тобто що для власного відтворення робітника досить однієї чверті робочого часу. Звичайно, якщо п. Родбертус бере вартість продукту, що дорівнює 300, як єдине ціле, коли він не виділяє вміщеного в ній надлишку над витратами виробництва, а каже: цей *продукт* має бути розподілений між капіталістом і робітником, — то частка капіталіста справді може становити тільки частину цього продукту, навіть коли б вона дорівнювала $\frac{999}{1000}$ всього продукту. Але цей розрахунок помилковий або, щонайменше, майже у всіх відношеннях безплідний. Коли хто-небудь затрачає 150 і виручає 300, то він звичайно не говорить, що одержує 50% прибутку, якщо тільки він не рахує 150 на 300 (замість того щоб рахувати їх на 150).

Припустимо, що в наведеному вище прикладі робітник працював 12 годин: 3 години — на себе, 9 годин — на капіталіста. Припустимо тепер, що він працює 15 годин: отже 3 години він працює на себе і 12 — на капіталіста. У відповідності з попереднім співвідношенням у виробництві [між засобами виробництва і кількістю живої праці] до постійного капіталу мала б добавитись додаткова затрата у 25 (в дійсності менша, бо затрати на машини зросли б не в тому самому відношенні, в якому збільшується кількість праці). Отже:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість	Витрати виробництва	Прибуток
125	50	200	375	175	200, тобто 114 $\frac{2}{7}$ %

Далі Родбертус знову підносить нам свої міркування відносно зростання *«земельної ренти до безконечності»*, тому що він, по-перше, приймає звичайне зростання величини земельної ренти за її підвищення, тобто про підвищення він говорить і в тому разі, коли та сама норма земельної ренти виплачується з більшої маси продуктів. Далі, тому, що ренту він обчислює на «морген» як масштаб, — дві речі, які не мають нічого спільного між собою.

* * *

Дальші пункти можна відмітити зовсім коротко, бо вони не мають ніякого відношення до мого завдання.

«Вартість землі» є *«капіталізована земельна рента»*. Тому для цього її грошового виразу визначальне значення має висота панівної процентної ставки. При капіталізації з 4% земельна рента має бути помножена на 25, бо $4\% = \frac{1}{25}$ від 100; при капіта-

лізації з 5% — на 20, бо $5\% = \frac{1}{20}$ від 100. У вартості землі це становило б різницю в 20% (стор. 134). Навіть внаслідок зниження вартості грошей *земельна рента*, а тому і *вартість землі*, номінально підвищилася б, бо тут немає, мовляв, того, що має місце у відношенні до капіталу. Коли позичковий процент або прибуток виражається в більшій кількості грошей, то вночіс із цим однаково підвищується в своєму грошовому виразі і капітал. Навпаки, виражена в більшій кількості грошей земельна рента повинна, мовляв, розподілятися «на незмінну кількість моргенів земельної ділянки» (стор. 132).

Свою премудрість щодо економічного розвитку Європи п. Родбертус резюмує так:

1) «...У європейських націй продуктивність праці взагалі — праці у виробництві сировини і в промисловості — зростає... Внаслідок цього та частка національного продукту, яка йде на заробітну плату, зменшилась, а частка, що залишається як рента, збільшилась... Отже, *рента взагалі підвищилась*» (стор. 138—139) [Російський переклад, стор. 322—323].

2) «...Продуктивність у промисловості зростає в *більшій мірі*, ніж у виробництві сировини... Внаслідок цього тепер при однаковій величині вартості національного продукту частка ренти, що припадає на сировий продукт, більша за ту, що припадає на промисловий продукт; отже, незважаючи на підвищення ренти взагалі, *підвищилась* все-таки тільки *земельна рента*, а *прибуток на капітал*, навпаки, *впає*» (стор. 139) [Російський переклад, стор. 323].

Таким чином, тут п. Родбертус цілком так само, як і Рікардо, пояснює підвищення земельної ренти і падіння норми прибутку одне другим; падіння однієї рівнозначне підвищенню другої, а підвищення земельної ренти пояснюється *відносною непродуктивністю* [483] *землеробства*. Рікардо десь навіть виразно говорить, що йдеться не про абсолютну, а про «відносну» непродуктивність*. Та навіть коли б він і сказав протилежне, то це не впливало б з принципу, який він висуває, бо дійсний автор погляду, що його обстоює Рікардо, *Андерсон*, виразно говорить про абсолютну здатність усякого ґрунту до поліпшення.

Якщо «*додаткова вартість*» взагалі (*прибуток і рента*) підвищилась, то норма всієї ренти у відношенні до постійного капіталу не тільки може впасти, а вона неодмінно впаде, тому що підвищилась продуктивність праці. Незважаючи на те, що збільшилась кількість зайнятих робітників і зріс ступінь їх експлуатації, затрачений взагалі на заробітну плату капітал — хоч він абсолютно і зріс — все-таки *відносно* впав; бо все зростаючу частину сукупного капіталу становить [постійний] капітал, який приводять в рух ці робітники і який, будучи авансованим

* Див. цей том, частина II, стор. 344—345. *Ред.*

продуктом минулої праці, входить у виробництво як його *передумова*. Тому норма прибутку і земельної ренти, разом узятих, впала, незважаючи на те, що підвищилась не тільки їх сума (їх абсолютна величина), але й норма експлуатації праці. Цього п. Родбертус не може побачити, тому що для нього постійний капітал є винахід промисловості, про який землеробство нічого не знає.

Що ж до *відносної* величини прибутку і земельної ренти, то з того, що землеробство відносно менш продуктивне, ніж обробна промисловість, аж ніяк не випливає, що через це *норма прибутку* повинна абсолютно впасти. Якщо її відношення до земельної ренти дорівнювало раніше 2 : 3, а тепер воно дорівнює тільки 1 : 3, то раніше вона становила $\frac{2}{3}$ земельної ренти, а тепер — тільки $\frac{1}{3}$; інакше кажучи, якщо раніше прибуток становив $\frac{2}{5}$ сукупної додаткової вартості ($\frac{8}{20}$), а тепер — тільки $\frac{1}{4}$ ($\frac{5}{20}$), то вона впала, значить, на $\frac{3}{20}$, тобто з 40% до 25%.

Припустимо, що вартість фунта бавовни дорівнювала 2 шил. Вона падає до 1 шилінга. 100 робітників, які раніше перетворювали за один день у пряжу 100 фунтів бавовни, тепер перетворюють у пряжу 300 фунтів бавовни. Затрата капіталу на 300 фунтів бавовни раніше становила 600 шил.; тепер вона становить тільки 300 шил. Припустимо, далі, що вартість машин в обох випадках дорівнює $\frac{1}{10}$ [суми, затраченої на бавовну в першому випадку], тобто 60 шил. Нарешті, заробітна плата для перетворення в пряжу 300 фунтів бавовни раніше затрачалася на 300 робітників і становила 300 шил., а тепер затрачається тільки на 100 робітників і становить 100 шил. Оскільки продуктивність праці робітників «збільшилась» і ми повинні припустити, що вони оплачуються тут продуктом своєї власної праці, то допустимо, що раніше додаткова вартість становила 20% заробітної плати, а тепер 40%.

Отже, 300 фунтів пряжі коштують:

I) в першому випадку —
сировина 600, машини 60, заробітна плата 300, додаткова вартість 60,
разом — 1 020 шил.;

II) у другому випадку —
сировина 300, машини 60, заробітна плата 100, додаткова вартість 40,
разом — 500 шил.

Витрати виробництва у першому випадку 960 шил., *прибуток* 60 шил., *норма прибутку* $6\frac{1}{4}\%$.

Витрати виробництва у другому випадку 460 шил., *прибуток* 40 шил., *норма прибутку* $8\frac{6}{23}\%$.

Якщо рента становила, скажімо, $\frac{1}{3}$ від кожного фунта бавовни, то в першому випадку вона дорівнювала 200 шил., або 10 ф. ст., а в другому — 100 шил., або 5 ф. ст. Рента тут впала, бо сировий продукт подешевшав на 50%. Але весь продукт подешевшав більш як на 50%. Знов додана промислова праця відносилася до вартості сировини в першому випадку — як 360 : 600, або 6 : 10, або 1 : $1\frac{2}{3}$; в другому випадку — як 140 : 300, або 1 : $2\frac{1}{7}$. Продуктивність промислової праці зросла в більшій мірі, ніж продуктивність землеробської праці; проте, в першому випадку норма прибутку нижча, а рента вища, ніж у другому випадку. В обох випадках рента становить $\frac{1}{3}$ сировини.

Припустимо, що маса сировини у випадку II подвоїлась і що в пряжу перетворено 600 фунтів бавовни; тоді співвідношення було б таке:

II) 600 фунтів бавовни (сировина) — 600 шил., 120 шил. — машини, 200 шил. — заробітна плата, 80 шил. — додаткова вартість; разом 920 шил. — витрати виробництва. Прибуток — 80 шил., норма прибутку — $8\frac{16}{23}\%$.

Норма прибутку зросла б порівняно з I. Величина ренти була б точно така сама, як в I. 600 фунтів пряжі коштували б тільки 1 000, тоді як раніше вони коштували 2 040 шил.

[484] З відносної дорожнечі землеробського продукту аж ніяк не випливає, що він дає ренту. Та коли припущено, що рента приростає, як процент, до кожної частини вартості землеробського продукту, — як це припускає Родбертус, бо його мнимий доказ є нісенітниця, — то з такого припущення, звичайно, виходить, що рента підвищується в міру зростання дорожнечі землеробського продукту.

«...Внаслідок зростання населення надзвичайно збільшилася також і сума вартості національного продукту... Тому тепер у нації є *більше заробітної плати, більше прибутку, більше земельної ренти...* Це *збільшення* суми земельної ренти спричинилося ще й до підвищення рівня земельної ренти, тоді як у відношенні до заробітної плати і прибутку *збільшення* загальної суми кожної з них не могло так вплинути» (стор. 139) [Російський переклад, стор. 323].

[8] СПРАВЖНЯ СУТЬ ЗАКОНУ, ПЕРЕКРУЧЕНОГО РОДБЕРТУСОМ]

Відкинемо тепер у пана Родбертуса всі його нісенітниці (не кажучи вже про ті хиби в його поглядах, про які я докладно говорив вище, наприклад, ніби норма додаткової вартості («*вистота ренти*») може підвищуватися тільки при збільшенні

продуктивності праці, що, таким чином, означає нерозуміння абсолютної додаткової вартості, і т. д.).

А саме, відкинемо:

[першу] нісенітницю, ніби в землеробстві у власному значенні слова (в капіталістичному землеробстві) до затрат зовсім не входить «*вартість матеріалу*»;

другу нісенітницю, яка полягає в тому, що другу частину постійного капіталу, яка входить у землеробство і в промисловість (*машини і т. ін.*), Родбертус не розглядає як таку «складову частину вартості», що — цілком так само, як «вартість матеріалу», — не є результат праці тієї сфери виробництва, куди вона входить у вигляді машин, і на яку, значить, теж повинен обчислюватись одержаний в кожній сфері виробництва прибуток, хоч *вартість* машин так само ні копійки не додає до цього прибутку, як і «вартість» матеріалу, — незважаючи на те, що і машини і сировий матеріал є засобами виробництва і як такі входять до процесу праці;

третю нісенітницю, яка полягає в тому, що Родбертус не ставить землеробству в рахунок — як затрату — *всю* «складову частину вартості», утворювану «машинами», які входять у землеробство, і т. д., і що він ту частку цієї «складової частини вартості», яка не зводиться до сирового матеріалу, не розглядає як такий дебет землеробства у відношенні до промисловості, в оплату якого землеробство повинно *даром* постачати промисловості частину сирового матеріалу, яка не входить, таким чином, в затрати промисловості, що розглядається як єдине ціле;

четверту нісенітницю, ніби в усі галузі промисловості входить, крім машин і потрібних для них допоміжних матеріалів, також ще й «вартість матеріалу», тоді як цього зовсім не буває ні в транспортній промисловості, ні в добувній промисловості;

п'яту нісенітницю, яка полягає в нерозумінні того, що в багатьох галузях обробної промисловості (і тим більшою мірою, чим з більшим правом про них можна сказати, що вони постачають готові вироби для споживання), хоч до них і входить, крім змінного капіталу, також і «сировий матеріал», та зате друга складова частина постійного капіталу майже зовсім відпадає або ж є мінімальною, незрівнянно меншою, ніж у великій промисловості і землеробстві;

шосту нісенітницю, яка полягає в тому, що він змішує середні ціни товарів з їх вартостями.

Коли відкинути всі ці нісенітници, які дають Родбертусу можливість виводити *своє* пояснення земельної ренти з *неправильного розрахунку*, що його робить фермер і сам п. Родбертус, — так що земельна рента мала б зникати в міру того, як фермер

починає дійсно враховувати зроблені ним затрати, — то прихованим під цими нісенітницями зерном лишається тільки таке твердження:

Коли сирові продукти продаються по їх *вартостях*, то їх вартість стоїть вище *середніх цін* інших товарів, або вище їх *власної середньої ціни*, тобто вона перевищує витрати виробництва плюс середній прибуток, і, значить, дає *додатковий прибуток*, який і складає *земельну ренту*. Це означає, далі, що змінний капітал (коли припустити однакову *норму* додаткової вартості) більший — в порівнянні з постійним капіталом — у виробництві сирових продуктів, ніж — в середньому — у тих сферах виробництва, які належать до промисловості (що не заважає тому, що в деяких галузях промисловості змінний капітал вищий, ніж у землеробстві). Або в ще більш загальній формі: землеробство належить до того ж розряду, до якого належать ті промислові сфери виробництва, де відношення змінного капіталу до постійного вище, ніж у сферах промисловості, взятих в середньому. Тому додаткова вартість в землеробстві, що обчислюється на зроблені тут витрати виробництва, повинна стояти вище, ніж — в середньому — у сферах промисловості. Це, в свою чергу, означає, що *особлива норма* прибутку в землеробстві перевищує *середню, або загальну, норму прибутку*. А це знов-таки означає, що особлива норма прибутку в кожній сфері виробництва — якщо норма додаткової вартості однакова, а сама додаткова вартість дана — залежить від відношення змінного капіталу до постійного капіталу в окремих сферах.

Таким чином, ми мали б тут лише застосування до окремої галузі виробництва того закону, який я розвинув в його *загальній формі* *.

[485] Далі —

1) слід було б довести, що землеробство належить до тих особливих сфер виробництва, де *вартості товарів* перевищують їх *середні ціни* і де, таким чином, прибуток, якщо ці сфери самі привласнюють його, а не віддають для вирівнювання загальної норми прибутку, перевищує *середній прибуток*, так що після відрахування цього останнього у них залишається ще й *додатковий прибуток*. Це положення, як видно, є правильним, в середньому, для землеробства, бо в ньому відносно ще переважає ручна праця, а буржуазному способі виробництва властиво розвивати промисловість швидше, ніж землеробство. А втім, ця відмінність *історична*, і вона може зникнути. В цьому корениться також причина того явища, що вартість засобів виробництва, які промисловість постачає землеробству, в цілому

* Див. цей том, частина II, стор. 58—63. *Ред.*

знижується, тоді як вартість сирового матеріалу, що його постачає землеробство промисловості, в цілому підвищується; внаслідок цього постійний капітал у значній частині обробної промисловості відносно більший за вартістю, ніж у землеробстві. Добувної промисловості це здебільшого не стосується.

2) Не можна, як це робить Родбертус, твердити: якщо землеробський продукт — відповідно до загального закону — продається в середньому по його *вартості*, то він повинен давати додатковий прибуток, *alias* * земельну ренту, — як коли б подібний продаж товару по його *вартості*, але *вище* його середньої ціни становив загальний закон капіталістичного виробництва. *Навпаки*, треба показати, чому у виробництві сировини — як виняток і на відміну від того розряду промислових продуктів, *вартість яких так само стоїть вище їх середньої ціни*, — вартості не знижуються до середніх цін і внаслідок цього дають додатковий прибуток, *alias* земельну ренту. Це пояснюється просто існуванням *власності на землю*. Вирівнювання відбувається тільки тим шляхом, що капітал діє проти капіталу, бо тільки капітали, що впливають один на одного, мають силу здійснювати іманентні закони капіталу. Тим-то мають рацію ті, хто виводить земельну ренту з *монополії*; цілком так само як *монополія* капіталу одна тільки дає капіталістові можливість видувати з робітника додаткову працю, так і монополія власності на землю дає можливість землевласникові витискувати у капіталіста ту частину додаткової праці, яка могла б утворити постійний *додатковий прибуток*. Ті, хто виводить земельну ренту з монополії, помиляються в тому, що вважають, ніби монополія дає землевласникові можливість роздувати *ціну товару вище його вартості*. Навпаки, діяння монополії полягає тут в тому, щоб тримати *вартість товару на рівні, вищому від його середньої ціни*, — в тому, щоб робити можливим продаж товару не *вище* його вартості, а саме *по* його вартості.

Якщо внести у погляди Родбертуса такі зміни, то перед нами буде правильне розуміння справи. Тоді дістане своє пояснення існування *земельної ренти*, тимчасом як Рікардо пояснює тільки існування *різних земельних рент* і фактично позбавляє *земельну власність* всякого *економічного* значення. Далі, при такому розумінні справи усувається — у самого Рікардо, зрештою, лише довільна і для ходу його думок непотрібна — надбудова у вигляді твердження, ніби землеробське виробництво стає все менш продуктивним, і на противагу цьому твердженню визнається зростання продуктивності в землеробстві. Справа тіль-

* — інакше кажучи. *Ред.*

ки в тому, що на буржуазній основі землеробство є *відносно менш продуктивним* — інакше кажучи, повільніше розвиває продуктивні сили праці, — ніж промисловість. Рікардо має рацію, коли він виводить «надлишкову додаткову вартість» у землеробстві не з більшої родючості, а з більшої неродючості.

**[9] ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА І АБСОЛЮТНА РЕНТА
В ЇХ СПІВВІДНОШЕННІ. ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР
ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ. ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОД
ДОСЛІДЖЕННЯ У СМІТА І РІКАРДО]**

Щодо *відмінності земельних рент*, то при однаковому вкладенні капіталу на рівновеликих ділянках землі вона пояснюється *відмінністю в природній родючості*, особливо, насамперед, для тих продуктів, з яких виробляється хліб, цей головний продукт харчування; а при рівних земельних ділянках однакової родючості відмінність рент пояснюється *неоднаковим вкладенням капіталу*. Перша, *природна* відмінність зумовлює відмінність не тільки у величині земельної ренти, але і в її висоті, або нормі, в порівнянні з затраченим капіталом; друга, *промислова відмінність* зумовлює тільки *збільшення* земельної ренти пропорційно величині затраченого капіталу. Відмінність в результаті *може* бути також і при послідовних вкладеннях капіталу на одній і тій самій ділянці землі. Існування *різних додаткових прибутків*, або *різних земельних рент*, на земельних ділянках різної родючості ще не є тим, що відрізняє землеробство від промисловості. Що відрізняє землеробство від промисловості, то це — *фіксованість* цих додаткових прибутків, які тут ґрунтуються на базисі, даному природою (цей базис, правда, *може* бути більш або менш вирівняний), тоді як у промисловості — при однаковому середньому прибутку — вони мають завжди лише *мінущий характер* і завжди виникають *тільки* тому, що відбувається перехід до більш продуктивних машин і до більш ефективних комбінацій праці. У промисловості додатковий прибуток, одержуваний внаслідок *зниження* середніх цін, завжди дістається від *найбільш продуктивного* капіталу, що приходить останнім. У землеробстві ж причиною додаткового прибутку *може* бути — і *дуже часто неминуче буває* — не абсолютне збільшення родючості кращих ділянок, а відносне збільшення їх родючості, зумовлене тим, що в обробіток вводиться *менш родюча* земля. У промисловості вища *відносна* продуктивність, додатковий прибуток (що швидко зникає) *завжди* має бути результатом абсолютного збільшення продуктивності знов

вкладеного капіталу порівняно з попереднім. У промисловості ніякий капітал (ми не говоримо тут про короткочасне збільшення попиту) не може давати такого *додаткового прибутку*, який був би *зумовлений* тим, що в дану галузь промисловості *знову* вступають менш продуктивні капітали.

[486] Але і в землеробстві (як це принукає і Рікардо) більш родючий ґрунт — ґрунт, який або більш родючий від природи, або, завдяки новітнім успіхам техніки, стає родючішим, ніж той самий ґрунт при старій техніці, — *може* вступити в обробіток на більш пізній стадії, *може* навіть стати причиною того, що (як це має місце в гірничій промисловості й у виробництві колоніальних продуктів) частина старого ґрунту буде *вилучена з обробітку* або що на старому ґрунті буде запроваджений *інший вид* землеробського виробництва, який дає *інший* продукт.

Те, що *відмінності* земельних рент (додаткових прибутків) більш або менш *фіксуються*, відрізняє землеробство від промисловості. Проте зовсім не ґрунт, а *конкуренція, капіталістичне виробництво* є причиною того, що середні умови виробництва визначають *ринкову ціну* і таким чином підвищують ту ціну продукту, яка стоїть нижче цього середнього рівня, вище *ціни* даного продукту і навіть вище його *вартості*; отже, це не закон природи, а суспільний закон.

Згідно з цією теорією, немає потреби ні в тому, щоб з найгіршої землі виплачувалася *земельна рента*, ні в тому, щоб з такої землі *ніякої* ренти не виплачувалося. Так само можливе і те, що там, де не дістають *ніякої земельної ренти*, а дістають тільки звичайний прибуток, або *навіть* там, де немає і цього *останнього*, — все-таки виплачується *оренда*, тобто землевласник одержує *земельну ренту*, хоч з економічного погляду *ніякої земельної ренти тут немає*.

Візьмемо *перший* випадок: *земельна рента (додатковий прибуток) виплачується тільки з кращого (більш родючого) ґрунту*. Тут земельна рента «як така» не існує. В подібних випадках *додатковий прибуток* здебільшого і не виступає як фіксований у вигляді земельної ренти, подібно до того як не фіксується додатковий прибуток у промисловості (це має місце, наприклад, на *Заході Сполучених Штатів Північної Америки*)²⁴. [486]

[486] Так буває там, де, з одного боку, порівняно багато наявних земель *ще не перетворено в приватну власність* і де, з другого боку, природна родючість досить велика для того, щоб, незважаючи на *незначний розвиток* капіталістичного виробництва, — отже, незважаючи на великий змінний капітал у його відношенні до постійного, — *вартості* землеробських продуктів дорівнювали їх *середнім цінам* (а іноді були б і *нижчими* від

них). Коли б вони були вищі від цих останніх, то конкуренція знизила б їх до цього рівня. Навпаки, було б безглуздя говорити, як це робить, наприклад, Родбертус, що [земельною рентою є] той, скажімо, долар, та незначна, майже номінальна ціна, яку держава стягає з кожного акра *. З таким же правом можна було б посилатись на те, що держава бере «промисловий податок» з кожної галузі промисловості [і робити з цього висновок, що промисловість дає «промислову ренту»]. У випадку, який тут розглядається, діє закон Рікардо [про те, що земельна рента сплачується тільки з кращих земель]. Земельна рента існує тут тільки для відносно більш родючих земель, та й то вона здебільшого ще не фіксована, а перебуває в плинному стані, подібно до надприбутку в промисловості. Грунт, який не платить земельної ренти, не платить її не внаслідок своєї неродючості, а навпаки, *внаслідок своєї родючості*. Кращі ґрунти платять ренту тому, що, будучи відносно більш родючими, вони мають таку родючість, яка перевищує середню.

Але в тих країнах, де існує власність на землю, такий же випадок, — а саме, що ґрунт, введений в обробіток останнім, не платить земельної ренти, — був би можливий через *протилежну* причину [тобто внаслідок відносної неродючості цього ґрунту]. Це мало б місце, коли б *вартість*, наприклад, зерна стояла на такому низькому рівні (а цей низький рівень не мав би ніякого відношення до того, що сплачується *земельна рента*), що для ґрунту, введеного в обробіток останнім, ця вартість дорівнювала б тільки *середній ціні*. Це було б наслідком відносно низької родючості цього ґрунту, в результаті чого тут, при затраті такої ж кількості праці, як і на ґрунті, який дає ренту, *число*, скажімо, *квартирів* (що припадає на затрачений капітал) було б таким малим, що при реалізації середньої вартості хлібних продуктів виходила б тільки *середня ціна*, наприклад, пшениці.

[487] Припустимо, наприклад, що останній ґрунт, який дає *ренту* (а ґрунт, який дає *найменшу* ренту, представляє *чисту* ренту, інші — вже диференційовану ренту), виробляє, при затраті капіталу в 100 ф. ст., продукт, що дорівнює 120 ф. ст., або 360 кварталам пшениці, по $\frac{1}{3}$ ф. ст. за квартал. В такому разі 3 квартали пшениці коштують 1 ф. ст. Нехай 1 ф. ст. дорівнюватиме тижневій праці, 100 ф. ст. = 100 робочим тижням, а 120 ф. ст. = 120 робочим тижням. Отже, 1 квартал пшениці дорівнює $\frac{1}{3}$ тижневої праці, або 2 робочим дням. Нехай з цих 2 днів, або з 24 годин (якщо нормальний робочий день дорівнює 12 годинам), одна п'ята частина, або $4\frac{4}{5}$ години, становить не-

* Див. цей том, частина II, стор. 155. Ред.

оплачену працю, яка дорівнює додатковій вартості, що міститься в одному кварталі. 1 квартал = $\frac{1}{3}$ ф. ст. = $\frac{6^2}{3}$ шил. = $6^{\frac{6}{9}}$ шил.

Якщо середній прибуток дорівнює 10%, то *середня ціна* 360 кварталів дорівнюватиме 110 ф. ст., а середня ціна одного квартала = $6^{\frac{1}{9}}$ шил. Таким чином, якби квартал пшениці продавався по його вартості, то вартість всього продукту була б на 10 ф. ст. вища від середньої ціни. Оскільки ж середній прибуток становить 10%, то земельна рента дорівнювала б половині додаткової вартості, тобто 10 ф. ст., або $\frac{5}{9}$ шил. на квартал. Вищі розряди ґрунту, які дають, при затраті тих самих 120 тижнів праці (що з них, однак, тільки 100 являють собою оплачену працю, однаково, уречевлену чи живу), більшу кількість кварталів, давали б, при ціні $6^{\frac{6}{9}}$ шил. за квартал, більш високу ренту. А найгірша з оброблюваних земель давала б ренту в 10 ф. ст. на 100 ф. ст. капіталу, або $\frac{5}{9}$ шил. на квартал пшениці.

Припустимо, що в обробіток вводиться новий ґрунт, який при затраті 120 тижнів праці дає тільки 330 кварталів. Якщо вартість 3 кварталів [раніше] дорівнювала 1 ф. ст., то вартість 330 кварталів дорівнювала 110 ф. ст. Тепер же один квартал дорівнював би 2 дням і $\frac{2^2}{11}$ години, тоді як раніше він дорівнював тільки 2 дням. Вартість квартала раніше становила $6^{\frac{6}{9}}$ шил., або 6 шил. 8 пенсів, а тепер (оскільки фунт стерлінгів дорівнює 6 дням) вартість квартала становить 7 шил. 3 пенси $\frac{1^1}{11}$ фартинга. Тепер квартал мав би продаватися на 7 пенсів $\frac{1^1}{11}$ фартинга дорожче, щоб бути проданим по його *вартості*, при реалізації якої він теж давав би ренту в $\frac{5}{9}$ шил. *Вартість* пшениці, вирощеної на кращому ґрунті, виявляється тут *нижчою від вартості* пшениці, вирощеної на найгіршому ґрунті; якщо цей найгірший ґрунт продає свій продукт по ціні квартала найближчого кращого ґрунту, або такого, що дає ренту, то він продає його *нижче* його вартості, але по його *середній ціні*, тобто по такій ціні, при якій найгірший ґрунт дає звичайний прибуток у 10%. Отже, ґрунт цей може оброблятися і давати капіталістові звичайний середній прибуток.

У двох випадках найгірший ґрунт давав би тут, крім прибутку, ще й ренту.

По-перше, в тому випадку, коли б *вартість* квартала пшениці перевищувала $6^{\frac{6}{9}}$ шил. (*ціна* квартала могла б перевищувати $6^{\frac{6}{9}}$ шил., — тобто його вартість, — внаслідок підвищення попиту, але цього випадку ми не досліджуємо; $6^{\frac{6}{9}}$ шил., ціна квартала, яка давала ренту в 10 ф. ст. для найгіршої з оброблюваних раніше земель, дорівнювала *вартості* пшениці, вирощеної на *цьому* ґрунті, що дає недиференційовану земельну ренту), тобто в тому випадку, коли б найгірша з оброблюваних

раніше земель і всі інші ґрунти — для того щоб давати *таку саму* ренту — були відносно менш родючі, так що вартість їх продуктів більшою мірою *перевищувала б* їх середню ціну і середню ціну інших товарів. Таким чином, та обставина, що *новий* найгірший ґрунт *не* дає земельної ренти, є наслідком не його неродючості, а *відносної родючості інших земельних ділянок*. Найгірша з оброблюваних земель, що дає ренту, представляє у відношенні до нового розряду ґрунту, в який вкладається новий капітал, *ренту взагалі, недиференційовану* ренту. І рента, що одержується з найгіршого ґрунту, який дає ренту, — не вища від цього свого рівня саме з причини *родючості* цього ґрунту, що дає ренту.

Припустимо, що, крім останнього ґрунту, який дає ренту, існує ще три розряди. Розряд II (який стоїть вище розряду I, останнього ґрунту, що дає ренту) *приносить на* $\frac{1}{5}$ більше ренти, бо цей ґрунт на $\frac{1}{5}$ родючіший від розряду I, розряд III знов-таки — на $\frac{1}{5}$ більше, ніж розряд II, бо він на $\frac{1}{5}$ родючіший від останнього; так само і розряд IV, тому що він на $\frac{1}{5}$ родючіший від розряду III. Через те що рента в розряді I дорівнює 10 ф. ст., то в розряді II вона дорівнює $10 + \text{п'ята частина} = 12$ ф. ст., в розряді III — $12 + \text{п'ята частина} = 14\frac{2}{5}$ ф. ст., а в розряді IV — $14\frac{2}{5} + \text{п'ята частина} = 17\frac{7}{25}$ ф. ст.²⁵

Коли б родючість розряду IV була меншою, то рента розрядів III—I включно була б [488] більшою, і рента розряду IV була б також абсолютно більшою (та чи залишилося б відношення між ними тим самим?). Це можна розуміти двоюко. *Якби розряд I був більш родючий, то рента в розрядах II, III, IV була б відповідно меншою*. З другого боку, розряд I відноситься до II, розряд II — до III і розряд III — до IV так, як нововведений розряд ґрунту, що не дає ренти, відноситься до розряду I. Новий розряд ґрунту не дає ренти тому, що *вартість* пшениці розряду I не перевищує середньої ціни продукту нового ґрунту. Вона перевищувала б цю середню ціну в тому разі, коли б розряд I був менш родючим. Тоді новий ґрунт теж давав би ренту. Але те саме має місце і у відношенні до I. Коли б розряд II був більш родючим, то ґрунт I не давав би ренти або давав би меншу ренту; так само стоїть справа і з розрядом II у відношенні до III і з розрядом III у відношенні до IV. Отже, кінець кінцем тут має місце зворотна послідовність: абсолютна родючість розряду IV визначає ренту розряду III; коли б розряд IV був ще більш родючим, то розряди III, II і I давали б меншу ренту або зовсім не давали б ренти. Таким чином, рента, яку дає розряд I, недиференційована рента, визначається родючістю розряду IV, подібно до того як та обставина, що новий

грунт зовсім не дає ренти, визначається родючістю розряду I. Виходить, тут діє закон *Шторха*, який полягає в тому, що рента *найродючішого* ґрунту визначає ренту останнього ґрунту, який взагалі дає ренту²⁶, тобто визначає також і різницю між ґрунтом, який дає недиференційовану ренту, і ґрунтом, який зовсім не дає ренти.

Отже, те явище, що тут п'ятий розряд, нововведений в обробіток ґрунт I', не дає (на відміну від I) ренти, зумовлюється не його *власною неродючістю*, а його *відносною* неродючістю в порівнянні з розрядом I, тобто відносною родючістю розряду I в порівнянні з I'.

[*Що-друге.*] Вартість продукту розрядів ґрунту, які дають ренту — I, II, III, IV, — що становить $6\frac{2}{3}$ шил., або 6 шил. 8 пенсів, за квартал (для більшої вірогідності можна замість квартала поставити *бушель*), дорівнює *середній ціні* розряду I і стоїть *нижче* власної вартості цього розряду. Але тут може бути багато проміжних ступенів. Коли б розряд ґрунту I' на затрату капіталу в 100 ф. ст. давав ту чи іншу кількість бушелів у межах між його справжнім урожаєм в 330 бушелів і урожаєм розряду I, що дорівнює 360 бушелюм, — наприклад, 333, 340, 350, аж до $(360 - x)$ бушелів, — то вартість бушеля, яка дорівнює 6 шил. 8 пенсам, була б вища від середньої ціни (за *бушель*) в розряді I', і цей ґрунт, введений в обробіток останнім, давав би ренту. Що він взагалі дає *середній прибуток*, це зумовлюється відносною неродючістю розряду I, а значить, і всіх розрядів I—IV. Що він не дає ренти, це зумовлюється відносною родючістю розряду I і його власною відносною неродючістю. Останній введений в обробіток ґрунт I' міг би давати ренту, коли б вартість бушеля *перевищувала* 6 шил. 8 пенсів, тобто коли б ґрунти I, II, III, IV були менш родючі, тому що в цьому разі вартість пшениці стояла б вище. Але останній введений в обробіток ґрунт міг би давати ренту і в тому разі, коли б вартість бушеля дорівнювала 6 шил. 8 пенсам, тобто коли б родючість ґрунтів I, II, III, IV залишалася *такою самою, даною*, але ґрунт I' сам був би родючішим, давав би більше 330 бушелів і, *значить*, вартість в 6 шил. 8 пенсів за *бушель* була б вища від *середньої ціни* бушеля на цьому ґрунті, інакше кажучи, коли б його середня ціна була тепер *нижча* за 6 шил. 8 пенсів, тобто *нижча* за вартість пшениці, вирощуваної на ґрунтах I, II, III, IV. Коли вартість перевищує середню ціну, то має місце додатковий прибуток зверх середнього прибутку, отже, і можливість ренти.

Таким чином, ми бачимо:

При порівнянні *різних* сфер виробництва, — наприклад, промисловості і землеробства, — той факт, що вартість пере-

вищу середню ціну, свідчить про більшу *неродючість* тієї сфери виробництва, яка дає додатковий прибуток, надлишок вартості над середньою ціною. Навпаки, в межах *однієї і тієї самої* сфери цей факт свідчить про *більшу продуктивність* даного капіталу в порівнянні з іншими капіталами тієї ж сфери виробництва. В наведеному вище прикладі розряд I дає земельну ренту, взагалі кажучи, тому, що в землеробстві відношення змінного капіталу до постійного більше, ніж у промисловості, — тобто в землеробстві доводиться долучати більше нової праці до уречевленої, — і тому, що, внаслідок існування власності на землю, цей надлишок вартості *над* середньою ціною не вирівнюється конкуренцією капіталів. Але [зокрема] ґрунт розряду I дає взагалі земельну ренту ще й тому, що вартість бушеля в 6 шил. 8 пенсів не є *нижчою* від середньої ціни продукту цього ґрунту, тобто тому, що цей ґрунт не такий уже *неродючий*, щоб вартість його власного продукту була вищою від 6 шил. 8 пенсів за бушель; *ціну* ж продукту визначає не *вартість власного продукту цього ґрунту*, а вартість пшениці, вирощуваної на ґрунтах II, III, IV, або, точніше, на ґрунті II. Чи буде тепер ця *ринкова ціна* лише дорівнювати *середній ціні власного продукту* цього ґрунту, чи вона перевищуватиме цю середню ціну, інакше кажучи, чи буде *вартість* продукту ґрунту I *перевищувати його середню ціну*, — це залежить від власної продуктивності цього ґрунту.

Тим-то і помилковим є погляд Родбертуса, ніби всякий капітал, що дає у землеробстві середній прибуток, *неодмінно* дає земельну ренту. Цей хибний висновок випливає у Родбертуса з [489] хибної основи його теорії. Родбертус міркує так: капітал дає у землеробстві, скажімо, 10 ф. ст., та оскільки у землеробство, на відміну від промисловості, *не входить сировий матеріал*, то 10 ф. ст. обчислюються тут на меншу суму, — отже, виходить більше 10 процентів. Але суть питання ось у чому: справа не в тому, що тут нібито не входить у виробництво сировий матеріал (останній, навпаки, входить до землеробства у власному розумінні; але навіть коли б він і не входив у землеробство, то це не мало б ні найменшого значення, оскільки в землеробстві було б відносно більше *машин* і т. ін.); не цим зумовлене те, що вартість землеробських продуктів перевищує *середню ціну* (їх власну і середню ціну інших товарів). Причиною цього є більш високе співвідношення змінного капіталу до постійного, ніж те, яке існує не в тих або інших *окремих сферах виробництва* у промисловості, а *в середньому* в усій промисловості. Ця *загальна* відмінність визначає своєю величиною розмір та існування земельної ренти на ґрунті I — абсолютної,

недиференційованої, а тому і *найменшої* земельної ренти. А ціна пшениці на ґрунті I', — нововведеному в обробіток ґрунті, який зовсім не дає земельної ренти, — визначається *не вартістю* власного продукту цього ґрунту, а вартістю продукту ґрунту I, отже — середньою *ринковою ціною* пшениці, яку постачають розряди I, II, III, IV.

Привілей землеробства (зумовлений власністю на землю), який виражається в тому, що землеробство продає свій продукт не по *середній ціні*, а по *вартості* продукту, коли ця вартість *перевищує* середню ціну, — цей привілей аж ніяк не поширюється на вирощені на різних землях продукти в їх відношенні один до одного, на різні за вартістю продукти, вироблені всередині *однієї і тієї самої* сфери виробництва. У відношенні до промислових продуктів вони претендують лише на те, щоб бути проданими по своїх вартостях. У відношенні до інших продуктів тієї ж сфери вони визначаються ринковою ціною; і від родючості ґрунту розряду I залежить те, чи буде вартість — вона тут дорівнює середній ринковій ціні — достатньо високою або низькою, тобто чи є ця родючість ґрунту I достатньо високою або низькою для того, щоб розряд I', якщо його продукт продається по *цій* вартості, мав незначну частку, велику частку або ж зовсім не мав ніякої частки в загальній різниці між вартістю і середньою ціною пшениці. Та оскільки п. Родбертус взагалі не розрізняє вартостей і середніх цін, оскільки він вважає, ніби загальним законом для всіх товарів є те, що вони продаються по *їх* вартостях, — Родбертус не розуміє, що це є привілей землеробських продуктів, — то він, природно, повинен думати, що і продукт найгіршого ґрунту теж має продаватися по *його* індивідуальній вартості. Проте цей продукт позбавляється такого привілею в конкуренції з продуктами *того ж* виду.

Але може виявитись, що середня ціна продукту I' перевищує вартість продукту I — 6 шил. 8 пенсів за бушель. Можна припустити (хоч це і не зовсім правильно), що для того, щоб ґрунт I' взагалі вступив в обробіток, повинен підвищитися попит. Внаслідок цього ціна пшениці ґрунту I неодмінно піднялася б *вище її вартості*, тобто вище 6 шил. 8 пенсів, і притому підвищення це було б сталим. В такому разі ґрунт I' вводиться в обробіток. Якщо він може при ціні продукту в 6 шил. 8 пенсів давати середній прибуток — хоч вартість його продукту *перевищує* цю ціну — і задовольняти попит, то ціна пшениці буде зведена до 6 шил. 8 пенсів, тому що попит тепер знову відповідає пропозиції; таким чином, розряд I знову має продавати свій продукт по 6 шил. 8 пенсів, так само як і розряди II, III, IV, а значить також і I'. Але коли б *середня ціна* продукту

розряду I' становила 7 шил. 8 пенсів, так що цей розряд тільки при такій ціні (яка була б значно нижчою його індивідуальної вартості) давав би звичайний прибуток, то, при неможливості задовольнити попит іншим способом, вартість бушеля встановилася б на рівні 7 шил. 8 пенсів, а відповідна попиту ціна бушеля в розряді I піднялася б вище його [індивідуальної] вартості. Ціна бушеля в розрядах II, III, IV уже перевищує її індивідуальну вартість. Вона підвищилася б ще більше. Та коли б передбачався ввіз хліба, що ні за яких умов не допустив би такої фіксації ціни бушеля на рівні 7 шил. 8 пенсів, то все-таки ґрунт розряду I' міг би бути введений в обробіток, коли б знайшлися дрібні фермери, які задовольнилися б прибутком меншим, ніж середній. Це завжди має місце в землеробстві, як і в промисловості. І в цьому випадку, — так само як і в тому, коли ґрунт I' дає середній прибуток, — могла б сплачуватися земельна рента, але вона була б просто відрахуванням з прибутку фермера. Коли б і цього не можна було зробити, то землевласник міг би здати землю в оренду біднякам, що — як і ручний ткач — дбають головним чином про те, як би виручити свою заробітну плату, а весь інший надлишок, великий чи малий, сплачують землевласникові у формі ренти. Цей надлишок може навіть, як у ручного ткача, бути просто відрахуванням не тільки з продукту праці, а й з *плати за працю*. В усіх цих випадках могла б виплачуватися земельна рента. В одному випадку вона була б відрахуванням з прибутку капіталіста. У другому — землевласник привласнював би собі додаткову працю робітника, звичайно привласнювану капіталістом. А в останньому випадку землевласник жив би за рахунок скорочення заробітної плати робітника, як це часто роблять також і капіталісти. Але *капіталістичне виробництво* у великому масштабі можливе тільки там, де остання введена в обробіток земля дає щонайменше середній прибуток, тобто лише там, де вартість продукту розряду I забезпечує розрядові I' щонайменше середню ціну.

Ми бачимо тут, як розрізнення *вартості* і *середньої ціни* надзвичайно вдало розв'язує питання і показує, що мають рацію і Рікардо і його противники ²⁷.

[XI — 490] Коли б розряд I — ґрунт, що дає абсолютну земельну ренту, — являв собою єдиний сорт оброблюваного ґрунту, то він продавав би бушель пшениці по його *вартості*, тобто по 6 шил. 8 пенсів, або по $6\frac{8}{9}$ шил., і не знижував би його ціну до середньої ціни, яка виражається в $6\frac{1}{9}$ шил., або в 6 шил. $1\frac{1}{3}$ пенса. Коли б попит зріс, коли б весь ґрунт країни був одного й того самого сорту і коли б площа оброблюваного

грунту збільшилась в десять разів, то, за припущення, що розряд I дає ренту в 10 ф. ст. на 100 ф. ст., рента зросла б до 100 ф. ст., хоч і існував би тільки *одним один розряд ґрунту*. Однак щодо своєї норми, або висоти, рента не зросла б ні у відношенні до *авансованого капіталу*, ні у відношенні до площі *оброблюваної землі*. Було б оброблено в десять разів більше акрів і авансовано в десять разів більше капіталу. Отже, ми мали б тут просто збільшення *загальної суми ренти*, маси ренти, а не її висоти. Норма прибутку не знизилася б, бо вартість і ціна землеробських продуктів лишилися б ті самі. В десять разів більший капітал може, природно, давати в десять разів більшу ренту, ніж капітал у десять разів менший. З другого боку, коли б на одній і тій самій земельній площі було застосовано в десять разів більше капіталу з тим же результатом, то норма ренти, в порівнянні з затраченим капіталом, залишилася б *та сама*; вона підвищилася б у відношенні до площі землі, але теж не внесла б ніяких змін у норму прибутку.

Але припустимо тепер, що оброблюваний ґрунт I став більш родючим не тому, що змінилась якість ґрунту, а тому, що було затрачено більше постійного і менше змінного капіталу, більше капіталу у вигляді машин, коней, мінеральних добрив і т. ін., і менше — у вигляді заробітної плати; тоді вартість пшениці наблизилася б до її середньої ціни і до середньої ціни продуктів промисловості, бо зменшилася б частка змінного капіталу в порівнянні з постійним. В цьому разі рента впала б, а норма прибутку лишилася б незмінною. Коли б тут сталася така зміна у способі виробництва, що відношення змінного капіталу до постійного зрівнялося б із середнім відношенням їх у промисловості, то надлишок вартості пшениці над її середньою ціною відпав би, а разом з тим відпала б і рента, додатковий прибуток. Розряд I вже не платив би ренти, і власність на землю стала б номінальною (якби зміна в способі виробництва не супроводилася додатковим вкладенням капіталу в землю, так що землевласник по закінченні строку оренди одержував би проценти з капіталу, якого він не авансував, що і є одним з головних засобів збагачення землевласників і за що в Ірландії і йде боротьба навколо орендного права). Якби крім ґрунту I існували ще ґрунти II, III, IV, на які теж поширився б цей новий спосіб виробництва, то вони все-таки давали б земельні ренти внаслідок своєї більшої природної родючості порівняно з I і в міру цієї більшої родючості. Розряд I в цьому разі перестав би давати земельну ренту, а ренти з розрядів II, III, IV відповідно впали б, бо загальне співвідношення продуктивності в землеробстві зрівнялося б з тим співвідношенням, яке має місце у

промисловості. Рента з розрядів II, III, IV відповідала б законові Рікардо; вона дорівнювала б тільки додатковому прибутку з більш родючого ґрунту в порівнянні з менш родючим й існувала б тільки як саме додатковий прибуток — так само як подібні додаткові прибутки існують і в промисловості, з тією лише різницею, що в промисловості вони не мають такого базису для фіксування, який був би даний природою.

Закон Рікардо панував би так само і в тому разі, коли б зовсім не існувало власності на землю. Із скасуванням власності на землю і при збереженні капіталістичного виробництва цей додатковий прибуток, який походить від різниці в родючості, не зник би. Коли б держава присвоїла собі власність на землю, а капіталістичне виробництво існувало б і далі, то рента з розрядів II, III, IV сплачувалася б державі, але сама рента збереглася б. Якби власність на землю перетворилася в *народну власність*, то перестав би існувати взагалі базис капіталістичного виробництва, та основа, на якій ґрунтується перетворення умов праці у відокремлену від робітника силу, що йому протистоїть.

Пізніше, при розгляді земельної ренти, треба буде розглянути питання про те, яким чином земельна рента може зростати за *вартістю* і *масою* при більш інтенсивній культурі, хоч норма земельної ренти у відношенні до авансового капіталу при цьому знижується. Це, очевидно, можливе тільки через те, що збільшується *маса авансованого капіталу*. Якщо земельна рента становить $\frac{1}{5}$, а потім дорівнює $\frac{1}{10}$, то $20 \times \frac{1}{5} = 4$, а $50 \times \frac{1}{10} = 5$. До цього все і зводиться. Та коли б при більш інтенсивній культурі в землеробстві установилось те співвідношення між елементами виробництва, яке є середнім співвідношенням у промисловості, — замість того щоб тільки *наближатися* до цього співвідношення, — то рента з найменш родючого ґрунту зовсім відпала б, а для ґрунту більш родючого вона звелася б тільки до диференціації ґрунтів. *Абсолютна рента* відпала б.

Припустимо тепер, що внаслідок підвищення попиту стався перехід від розряду I до розряду II. Розряд I платить абсолютну ренту, II платив би диференційовану ренту, але *ціна пшениці* (вартість для I, надлишкова вартість для II) лишилася б та сама. Не змінилася б так само і норма прибутку. Так справа йшла б аж до розряду IV. Отже, якби ми склали весь затрачений в розрядах I, II, III, IV капітал, то піднялася б і *висота ренти*, її норма. Але середня норма прибутку в розрядах II, III, IV так само дорівнювала б нормі прибутку в розряді I, яка дорівнює нормі прибутку в промисловості, загальній нормі прибутку. Таким чином, при [491] переході до більш родючого

грунту рента за своєю масою і нормою може зростати, хоч норма прибутку і ціна пшениці залишаються незмінні. Збільшення висоти і маси ренти тут було б викликане зростанням продуктивності капіталу в розрядах II, III, IV, а не зменшенням його продуктивності в розряді I. Однак більша продуктивність не викликала б, як це неодмінно буває у промисловості, підвищення прибутку і зниження як ціни товару, так і заробітної плати.

Та коли б перехід відбувся у протилежному напрямі — від IV розряду до III, II і I, — то ціна бушеля піднялася б до рівня 6 шил. 8 пенсів, при якому пшениця в розряді I дає ще ренти в 10 ф. ст. на 100 ф. ст. [затраченого капіталу]. А саме, рента з пшениці в розряді IV дорівнює $17\frac{7}{25}$ ф. ст. на 100 ф. ст. [затраченого капіталу], з яких, проте, $7\frac{7}{25}$ ф. ст. становлять надлишок [ринкової] ціни [всього продукту, одержаного в розряді IV] над вартістю [всього] продукту розряду I. Розряд I давав би на капітал у 100 ф. ст. (при ренті в 10 ф. ст. і при вартості бушеля в 6 шил. 8 пенсів) 360 бушелів пшениці, II розряд — 432 бушелі, III розряд — $518\frac{2}{5}$ бушеля і IV розряд — $622\frac{2}{25}$ бушеля. Але ціна бушеля в 6 шил. 8 пенсів давала б розрядові IV $7\frac{7}{25}$ ф. ст. додаткової ренти на 100 ф. ст. IV розряд продає 3 бушелі за 1 ф. ст., або $622\frac{2}{25}$ бушеля за $207\frac{9}{25}$ ф. ст. Але [індивідуальна] вартість його продукту становить тільки 120 ф. ст., як і в розряді I; те, що перевищує цю цифру, становить надлишок його [ринкової] ціни над його [індивідуальною] вартістю²⁸. IV продавав би бушель по його вартості, якби продавав його по 3 шил. $10\frac{8}{27}$ пенса, і при цій ціні він одержував би ренти в 10 ф. ст. на 100 ф. ст. [затраченого капіталу]. Коли ж тепер відбувається перехід від IV до III, від III до II і від II до I, то ціна бушеля (а разом з тим і рента) підвищується, поки вона врешті не досягне рівня 6 шил. 8 пенсів у розряді I, де ця ціна дає тепер таку саму земельну ренту, яка раніше була в розряді IV. З підвищенням ціни [землеробського продукту] норма прибутку впала б, почасти через те, що підвищилася б вартість життєвих засобів і сировини. Перехід від IV до III міг би відбуватися таким чином. Внаслідок збільшення попиту ціна в розряді IV піднімається вище його вартості, отже цей розряд дає не тільки ренту, але й додаткову ренту. Внаслідок цього вводиться в обробіток розряд III, який, продаючи свої продукти по цій ціні, не повинен давати ніякої ренти при звичайному середньому прибутку. Якщо внаслідок підвищення ціни продукту розряду IV знизилася не норма прибутку, а заробітна плата, то розряд III даватиме [той самий] середній прибуток. Але внаслідок додаткової пропозиції з боку розряду III заробітна плата повинна знову

піднятися до нормального рівня; тоді в розряді III падає норма прибутку — і т. д.

Отже, в разі цього низхідного руху норма прибутку падає при наявності *допущених передумов*, а саме, — що розряд III не може давати ренти при ціні розряду IV і що він може оброблятися, даючи ту саму норму прибутку, тільки тому, що заробітна плата тимчасово впала нижче свого рівня.

За цих передумов ми знову маємо справу з рикардовським законом. Та навіть коли дотримуватись концепції Рікардо, закон цей не виражає чогось необхідного. Він всього тільки *можливий* при певних поєднаннях умов. А в дійсності рухи перехрещуються.

* * *

Сказаним теорією ренти по суті вичерпана.

Пан Родбертус, внаслідок своєї концепції «вартості матеріалу», мислить земельну ренту як закладену у вічній природі речей, принаймні — у вічній природі капіталістичного виробництва. В нашому розумінні земельна рента є наслідком *історичної відмінності* у співвідношенні між органічними складовими частинами капіталу, — відмінності, яка може бути почасти зглажена і може навіть зовсім зникнути з розвитком землеробства. Правда, та відмінність, яка походить тільки від різниці в природній родючості ґрунту, лишається, навіть коли б відпала *абсолютна* рента. Але — зовсім не беручи до уваги можливого вирівнювання природних відмінностей — ця *диференціальна рента* пов'язана з регулюванням ринкової ціни, отже вона відпадає разом з ціною і капіталістичним виробництвом. Залишалося б в силі тільки те, що *суспільна праця обробляє ґрунт неоднакової родючості*, причому, незважаючи на різницю в кількості застосовуваної праці, ця праця може ставати більш продуктивною на всіх ґрунтах. Але більша маса праці, якої коштує продукт гіршого ґрунту, аж ніяк не породжуватиме того наслідку, який має місце при буржуазному ладі, а саме, що також і продукт кращого ґрунту має оплачуватись більшою кількістю праці. Навпаки, праця, збережена на ґрунті IV, була б використана для поліпшення ґрунту III, праця, збережена на ґрунті III, — для поліпшення ґрунту II, а праця, збережена на ґрунті II, — для поліпшення ґрунту I; таким чином, весь капітал, що його пожирають тепер землевласники, послужив би тоді для того, щоб вирівняти працю на різних ґрунтах і зменшити загальну кількість праці, затраченої в землеробстві.

* * *

[492] [Коли А. Сміт, як ми бачили вище*, спочатку висловлює правильний погляд на вартість і на співвідношення між прибутком, заробітною платою і т. ін. як складовими частинами вартості, а потім стає на протилежний шлях і, припускаючи як щось дане ціни заробітної плати, прибутку і земельної ренти, пробує визначити їх як самостійні величини і одержати, склавши їх, *ціну товару*, то цей перехід на протилежний погляд означає ось що: спочатку Сміт бере речі в їх *внутрішньому зв'язку*, а потім — *в тій хибній формі, у якій вони проявляються в конкуренції*. Обидва ці способи розгляду у нього наівно перехреснюються, причому він не помічає суперечності між ними. Рікардо, навпаки, свідомо *абстрагує від форми конкуренції, від видимості, створюваної конкуренцією, щоб розглянути закони як такі*. Йому слід закинути, з одного боку, те, що він проводить абстракцію не до кінця, не досить повно, так що, коли, наприклад, він розглядає *вартість* товару, то уже з самого початку піддається визначальному впливові також і всіляких конкретних відношень; з другого боку — те, що він форму прояву розуміє як *безпосереднє, пряме* підтвердження або вираження загальних законів; він ніяк не розкриває *розвитку* цієї форми. Щодо першого з цих моментів його абстракція є далеко неповною, щодо другого вона — абстракція формальна, хибна сама по собі.]

**(10) НОРМА РЕНТИ І НОРМА ПРИБУТКУ. СПІВВІДНОШЕННЯ
МІЖ ПРОДУКТИВНІСТЮ ЗЕМЛЕРОБСТВА
І ПРОДУКТИВНІСТЮ ПРОМИСЛОВОСТІ
НА РІЗНИХ СТУПЕНЯХ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ]**

Тепер повернемося до Родбертуса і коротко розглянемо те, що залишилося ще у нього розглянути.

«Збільшення заробітної плати, прибутку на капітал і земельної ренти, яке виникає внаслідок збільшення вартості національного продукту, не може підвищити в нації ні заробітної плати, ні прибутку на капітал, бо більша заробітна плата тепер розподіляється між більшою кількістю робітників, а зростий прибуток падає на збільшений в такій же пропорції капітал; земельна ж рента в усякому разі має *підвищитись*, бо вона завжди припадає на *незмінні за своєю величиною* земельні ділянки. Таким чином, теорія, яку я розвиваю, може задовільно пояснити значне збільшення *вартості землі*, — ця вартість є не що інше, як капіталізована за звичайною процентною ставкою земельна рента, — не вдаючись при цьому до припущення зростаючої непродуктивності сільськогосподарської праці, яке прямо суперечить ідеї про здатність людського суспіль-

* Див. цей том, частина I, стор. 40—56 і 64—69. *Ред.*

ства удосконалуватись, а також усім сільськогосподарським і статистичним фактам» (стор. 160—161) [Російський переклад, стор. 340—341].

Насамперед слід зауважити, що Рікардо [проти якого спрямоване це міркування Родбертуса] *ніде* і не старається пояснити «значне збільшення вартості землі». Це не становить для нього *ніякої проблеми*. Потім, Рікардо (див. далі, при аналізі поглядів Рікардо) сам виразно говорить про те, що при незмінній вартості хліба або [взагалі] землеробського продукту, при даній нормі земельної ренти, рента може *збільшуватись**. Але це збільшення знов-таки не становить для Рікардо проблеми. Для нього є проблемою не збільшення загальної суми ренти при незмінній нормі ренти, а підвищення *норми ренти*, тобто ренти, взятої у її відношенні до авансованого землеробського капіталу; а тому також і не підвищення вартості *всієї маси* землеробського продукту, а підвищення вартості тієї самої кількості землеробського продукту, наприклад квартера пшениці,— підвищення, разом з яким зростає надлишок вартості продукту над його середньою ціною, а внаслідок цього і надлишок ренти над нормою прибутку. Пан Родбертус відкидає тут рікардовську проблему (не кажучи вже про хибну родбертусівську концепцію «вартості матеріалу»).

Звичайно, може підвищуватись і *норма ренти* у відношенні до авансованого капіталу, тобто відносна вартість землеробського продукту в порівнянні з промисловим продуктом, хоч землеробство і стає все *більш продуктивним*. І притому це може відбуватися з двох причин.

По-перше, візьмемо наведений вище приклад, де має місце перехід від ґрунту розряду I до розрядів II, III, IV, тобто до все більш родючого ґрунту (причому, однак, кількість продукту, який дає більш родючий ґрунт, недостатньо велика для того, щоб був припинений обробіток розряду I, або для того, щоб зменшити різницю між вартістю і середньою ціною до такої величини, при якій розряди IV, III, II давали б пропорціонально нижчі ренти, а розряд I зовсім не давав би ренти). Якщо розряд I дає 10 ф. ст. ренти, розряд II — 20 ф. ст., розряд III — 30 ф. ст., розряд IV — 40 ф. ст. і якщо в усі чотири розряди вкладено по 100 ф. ст., то рента у I становить $\frac{1}{10}$, або 10% на авансований капітал, у II — $\frac{2}{10}$, або 20%, у III — $\frac{3}{10}$, або 30%, і у IV — $\frac{4}{10}$, або 40%. Всього 100 ф. ст. на 400 ф. ст. авансованого капіталу, що дає середню норму ренти в $\frac{100}{4}$, тобто в 25%. Коли взяти весь вкладений у землеробство капітал, то рента становить тепер 25%. Коли б тривав обробіток тільки

* Див. цей том, частина II, стор. 323. *Ред.*

грунту I (найбільш неродючого ґрунту), то рента становила б 40 ф. ст. на 400 ф. ст., тобто, як і раніше, 10%, і не зросла б до 25%. Але в першому випадку (коли на затрату 100 ф. ст. в розряді I припадає 330 бушелів) було б вироблено тільки 1 320 бушелів по ціні 6 шил. 8 пенсів за бушель; у другому випадку [коли обробляється ґрунт всіх чотирьох розрядів] виробляється 1500 бушелів по тій же ціні. В обох випадках авансовано один і той самий капітал²⁹.

Проте збільшення висоти ренти тут тільки позірне³⁰. Справді, якщо ми обчислимо затрату капіталу у відношенні до продукту, то виявиться, що в розряді I треба затратити 100 ф. ст., щоб виробити 330 бушелів, і 400 ф. ст., щоб виробити 1 320 бушелів. А тепер треба затратити лише 100 + 90 + 80 + 70, тобто всього 340 ф. ст.³¹, щоб виробити 1 320 бушелів. 90 ф. ст. виробляють в розряді II стільки ж, скільки 100 в I; 80 в III — стільки ж, скільки 90 в II; 70 в IV — стільки ж, скільки 80 в III. Норма земельної ренти в розрядах II, III, IV підвищилася в порівнянні з розрядом I.

Коли розглядати все суспільство в цілому, то тепер для вироблення того самого продукту застосовано капітал в 340 ф. ст. замість 400 ф. ст., тобто тільки 85% [попереднього] капіталу.

[493] 1 320 бушелів були б тільки інакше розподілені, ніж у першому випадку. Орендар мусить тепер на 90 ф. ст. [авансованого капіталу] віддавати стільки ж [ренти], скільки раніше на 100 ф. ст., на 80 ф. ст. — стільки ж, скільки раніше на 90 ф. ст., і на 70 ф. ст. — стільки ж, скільки раніше на 80 ф. ст. Але затрати капіталу в 90, 80, 70 ф. ст. дають йому якраз стільки ж продукту, скільки раніше давала затрата в 100 ф. ст. Він віддає більше не тому, що мусить затратити більший капітал, щоб одержати той самий продукт, а тому, що він затрачає менше капіталу; не тому, що його капітал став менш продуктивним, а тому, що цей капітал став більш продуктивним, проте орендар продає свій продукт, як і раніше, по ціні продукту розряду I, як коли б для вироблення тієї ж кількості продукту йому був потрібний той самий капітал, що й раніше.

[По-друге.] Крім цього підвищення норми ренти, — яке збігається з неоднаковим підвищенням надприбутку в окремих галузях промисловості, хоч у промисловості це підвищення не фіксується, — можливий тільки ще другий випадок, коли норма ренти може підвищитися незважаючи на те, що вартість продукту землеробства лишається та сама, тобто що праця не стає тут менш продуктивною. Цей випадок має місце або тоді, коли продуктивність у землеробстві лишається такою ж, як і

раніше, але підвищується продуктивність у промисловості, причому це підвищення виражається у зниженні норми прибутку; тобто тоді, коли у промисловості відношення змінного капіталу до постійного зменшилось. Або ж це буває тоді, коли продуктивність підвищується також і в землеробстві, але не в такому відношенні, як у промисловості, а в меншому. Коли продуктивність у землеробстві підвищується як 1 : 2, а в промисловості як 1 : 4, то це *відносно* те саме, як коли б у землеробстві продуктивність залишилася тією самою, а в промисловості подвоїлася б. В цьому випадку зменшення змінного капіталу у відношенні до постійного відбувалося б у промисловості вдвоє швидше, ніж у землеробстві.

В обох цих випадках впадала б норма прибутку в промисловості, а внаслідок її *падіння* підвищилася б норма земельної ренти. В інших випадках норма прибутку падає не абсолютно (вона скоріше лишається *постійною*), але вона падає у відношенні до земельної ренти, не тому, що вона падає *сама по собі*, а тому, що підвищується земельна рента, норма земельної ренти у відношенні до авансованого капіталу.

Рікардо цих випадків не розрізняє. За винятком наведених випадків (тобто коли норма прибутку (хоч вона і є сталою) відносно падає через диференційовані ренти, що припадають на долю капіталу, застосовуваного на більш родючих ґрунтах, — або коли внаслідок збільшення продуктивності промисловості змінюється загальне співвідношення між постійним і змінним капіталом і *через це* збільшується надлишок вартості землеробського продукту над його середньою ціною) норма земельної ренти може підвищуватися тільки при тій умові, коли норма прибутку падає без збільшення продуктивності промисловості. А це можливо тільки в тому разі, коли внаслідок зниження продуктивності землеробства підвищується заробітна плата або підвищується вартість сирового матеріалу. В цьому разі падіння норми прибутку і збільшення висоти земельної ренти є результатом однієї і тієї самої причини — зменшення продуктивності землеробства, застосованого в землеробстві капіталу. Так уявляє собі справу Рікардо. При *незмінній* вартості грошей це має тоді проявитись у підвищенні *цін* сирових продуктів. Коли підвищення цін *відносно*, як це було розглянуто вище, то ніяка зміна ціни грошей не може абсолютно підвищити грошові ціни землеробських продуктів порівняно з продуктами промисловості. При зниженні вартості грошей на 50% один квартал пшениці, який коштував 3 ф. ст., коштуватиме 6 ф. ст., але й один фунт пряжі, який коштував 1 шил., коштуватиме 2 шил. Таким чином, зміною вартості грошей ніколи не можна пояснити *абсолютне* підвищення

грошових цін землеробських продуктів в порівнянні з продуктами промисловості.

Загалом слід визнати, що при примітивному, докапіталістичному способі виробництва землеробство *продуктивніше*, ніж промисловість, тому що природа тут бере участь в роботі людини як машина і організм, тоді як у промисловості сили природи ще майже цілком заміщаються людською силою (як, наприклад, в ремісничій промисловості та ін.). У бурхливий період капіталістичного виробництва розвиток продуктивності в промисловості, порівняно з землеробством, відбувається дуже швидко, хоч розвиток промисловості і *передбачає*, що в землеробстві *сталася* вже значна зміна у співвідношенні між змінним і постійним капіталом, тобто передбачає, що масу людей зігнано з землі. Згодом продуктивність зростає і в промисловості і в землеробстві, хоч і неоднаковим темпом. Але на певному ступені розвитку промисловості ця диспропорція повинна почати спадати, тобто продуктивність землеробства повинна збільшуватись відносно швидше, ніж продуктивність промисловості. Сюди належать: 1) Заміна фермера-лідера промисловцем, сільськогосподарським капіталістом, перетворення землеробів у чисто найманих робітників, ведення землеробства у великому масштабі, тобто за допомогою концентрованих капіталів. 2) Особливо ж ось що: власне наукову основу великої промисловості становить механіка, яка у XVIII столітті до певної міри досягла свого завершення; тільки у XIX столітті, особливо в пізніші його десятиліття*, розвиваються ті науки, які *безпосередньо* є для землеробства специфічними основами в більшій мірі, ніж для промисловості, [494] — хімія, геологія та фізіологія.

Говорити про більшу чи меншу продуктивність двох різних галузей промисловості на підставі простого порівняння вартості їх товарів — це безглуздя. Якщо фунт бавовни коштував у 1800 році 2 шил., а фунт пряжі — 4 шил. і якщо вартість бавовни у 1830 році дорівнює 2 шил. або, скажімо, 18 пенсам, а вартість пряжі дорівнює 3 шил. або ж 1 шил. 8 пенсам, то можна було б порівнювати те відношення, в якому продуктивність зростає в цих двох галузях. Але це можливо тільки тому, що рівень 1800 року береться за вихідний пункт. На підставі ж того, що фунт бавовни коштує 2 шил., а фунт пряжі — 3 шил., тобто на підставі того, що праця, яка виробляє бавовну, у два рази більша [від знов доданої] праці прядильника, було б безглуздом робити висновок, ніби один вид праці вдвоє продуктивніший, ніж другий, — подібно до того як безглуздом було б таке твердження:

* — тобто в 40-і та 50-і роки. Ред.

оскільки виготовлення полотна обходиться дешевше, ніж картина, написана на цьому полотні художником, то праця художника менш продуктивна, ніж праця по виготовленню полотна.

Правильно тут тільки ось що (коли при цьому поняття *«продуктивна праця»* брати також і в його капіталістичному розумінні, тобто в розумінні праці, яка виробляє додаткову вартість, і враховувати разом з тим відносні маси продукту):

Коли в середньому, для того щоб дати у бавовняній промисловості роботу 100 робітникам, які обходяться в 100 ф. ст., треба, відповідно до умов виробництва, затратити 500 ф. ст. на сировину, машини і т. ін. (при даній їх вартості) і коли, з другого боку, для того щоб дати у виробництві пшениці роботу 100 робітникам, які теж обходяться в 100 ф. ст., треба затратити 150 ф. ст. на сировину і машини, — то в першому випадку змінний капітал становив би $\frac{1}{6}$ сукупного капіталу, що дорівнює 600 ф. ст., і $\frac{1}{5}$ постійного капіталу; у другому випадку змінний капітал становив би $\frac{2}{5}$ сукупного капіталу, що дорівнює 250 ф. ст., і $\frac{2}{3}$ постійного капіталу. Таким чином, кожен 100 ф. ст., вкладені у бавовняну промисловість, можуть містити в собі тільки $16\frac{2}{3}$ ф. ст. змінного капіталу і обов'язково містять в собі $83\frac{1}{3}$ ф. ст. постійного капіталу; у другому ж випадку — 40 ф. ст. змінного капіталу і 60 ф. ст. постійного. В першому випадку змінний капітал становить $\frac{1}{6}$ сукупного капіталу, тобто $16\frac{2}{3}\%$, у другому — 40%. В якому жалюгідному стані перебувають теперішні праці з історії цін, це ясно. Та вони й не можуть не бути жалюгідними, поки теорія не покаже їм, що саме треба досліджувати. При даній нормі додаткової вартості, яка дорівнює, наприклад, 20%, додаткова вартість становила б у першому випадку $3\frac{1}{3}$ ф. ст. (значить, прибуток дорівнював би $3\frac{1}{3}\%$); у другому ж випадку — 8 ф. ст. (значить, прибуток дорівнював би 8%). Праця у бавовняній промисловості була б не такою продуктивною, як у виробництві зерна, але саме тому, що вона була б більш продуктивною (тобто ця праця була б не такою продуктивною в розумінні вироблення додаткової вартості, тому що вона була б більш продуктивною в розумінні вироблення продукту). Ясно — зауважимо мимохідь — що, наприклад, у бавовняній промисловості співвідношення $1 : \frac{1}{6}$ [між сукупним капіталом і змінним капіталом] можливе тільки в тому разі, коли постійний капітал (це залежить від машин і т. ін.) затрачений, скажімо, в розмірі 10 000 ф. ст., а заробітна плата — в розмірі 2 000 ф. ст., так що сукупний капітал становить 12 000. Коли б затрачено було тільки 6 000, причому заробітна плата становила б 1 000, то машини були б менш продуктивні і т. д. На 100 ф. ст. зовсім не можна було б вести діло.

З другого боку, можливо, що при затраті у 23 000 ф. ст. відбувається таке збільшення ефективності машин, досягається така економія в інших відношеннях і т. д., що, може, не всі 19 166 $\frac{2}{3}$ ф. ст. цілком припадуть на постійний капітал, а більша кількість сировини і та сама маса праці потребуватимуть менше машин і т. д. (за вартістю), причому на них буде збережено 1 000 ф. ст. Отже, тоді знову зростає відношення змінного капіталу до постійного, але тільки через те, що капітал збільшився абсолютно. Це один з факторів, які перешкоджають падінню норми прибутку. Два капітали по 12 000 ф. ст. виробляють ту саму кількість товару, яку виробляє один капітал у 23 000 ф. ст., але при цьому, поперше, товари були б дорожчі, бо на них було затрачено на 1 000 ф. ст. більше, а по-друге, норма прибутку була б менша, тому що в капіталі у 23 000 ф. ст. змінний капітал становить більшу частку, ніж $\frac{1}{6}$ сукупного капіталу, отже, і більшу, ніж та, яку він становить в сумі двох капіталів по 12 000 ф. ст. кожний. [494]

[494] (З одного боку, при прогресі промисловості машини стають ефективнішими й дешевшими, і, значить, ця частина постійного капіталу землеробства зменшується — в тому разі, коли машини застосовуються тут лише в *такій самій кількості*, як і раніше; однак кількість машин зростає швидше, ніж їх здешевлення, бо цей елемент ще мало розвинутий у землеробстві. З другого боку, в міру збільшення продуктивності землеробства падає ціна сировини — прикладом може бути бавовна, — так що сировина як складова частина процесу утворення вартості збільшується не в такій самій пропорції; в якій вона збільшується як складова частина процесу праці.)³²

* * *

[494] Уже *Петті* говорив, що лендлорди в його час боялись поліпшень у землеробстві, тому що в результаті цих поліпшень падають ціни землеробських продуктів і земельна рента (щодо її висоти); що з тієї ж причини вони боялись і *збільшення площі земель* і обробітку раніше не використаної землі, щб рівнозначне збільшенню площі землі. (В Голландії таке збільшення земельної площі слід розуміти ще в більш прямому значенні слова.) *Петті* говорить:

«Лендлорди бурчать і скаржаться на осушення боліт, розчистку лісів, обгороджування общинних земель для перетворення їх в орну землю, на розведення еспардету і конюшини — як на те, що спричиняється до зниження ціни харчових припасів» («Political Arithmetick», London, 1699, стор. 230) [Російський переклад: *Петті, Вільям*. Экономические и статистические работы. Москва, 1940, стор. 186]. «Рента з усієї Англії, Уель-

су і рівнинної частини Шотландії становить приблизно 9 млн. ф. ст. на рік» (там же, стор. 231) [Російський переклад, стор. 187].

Петті бореться проти цих поглядів лендлордів, а Давенант розвиває [495] далі ту думку, що висота ренти може зменшуватись, тоді як маса ренти, або загальна сума ренти, може при цьому збільшуватись. Давенант каже:

«Ренти можуть падати в деяких місцевостях і в деяких графствах, і все-таки в цілому земля нації» (він має на увазі вартість землі) «може весь час поліпшуватись; наприклад, якщо розчищаються парки й ліси і обгороджуються общинні землі, якщо осушуються болота і багато земельних ділянок поліпшується шляхом обробітку й удобрення, то це, звичайно, повинно зменшувати вартість тієї землі, яка вже раніше була повною мірою поліпшена і не піддається вже дальшому поліпшенню; але хоч в результаті цього рентний дохід окремих приватних осіб знижується, проте одночасно з цим підвищується завдяки таким поліпшенням загальна рента королівства» (*D'Avenant. Discourses on the Publick Revenues etc., Part II. London, 1698, стор. 26—27*). «В період між 1666 і 1688 роками приватні ренти впали, але підвищення загальної суми ренти в королівстві було протягом цього часу порівняно більшим, ніж у попередні роки, тому що в цей період поліпшення ґрунту були значнішими і мали більш загальний характер, ніж будь-коли раніше» (там же, стор. 28).

Тут ми бачимо також і те, що англієць під висотою ренти розуміє завжди відношення ренти до капіталу, а зовсім не відношення ренти до сукупної земельної площі королівства (або взагалі до акра, як це має місце у пана Родбертуса).

[Р О З Д І Л Д Е В' Я Т И Й]

**ЗАУВАЖЕННЯ ПРО ІСТОРІЮ ВІДКРИТТЯ
ТАК ЗВАНОВО РІКАРДОВСЬКОГО
ЗАКОНУ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ.
[ДОДАТКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ
ПРО РОДБЕРТУСА] (ВІДСТУП)**

(1) ВІДКРИТТЯ ЗАКОНУ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ
АНДЕРСОНОМ. ПЕРЕКРУЧЕННЯ ПОГЛЯДІВ
АНДЕРСОНА В ІНТЕРЕСАХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ
У ЙОГО ПЛАГІАТОРА — МАЛЬТУСА]

Андерсон був практиком-орендарем. Його перший твір, в якому *мимохідь* розглядається природа ренти, появився 1777 р.³³, в той час, коли сер Джеймс Стюарт для значної частини публіки був ще найбільш авторитетним економістом, але загальна увага була разом з тим спрямована на «Wealth of Nations», що вийшов за рік до того³⁴. Навпаки, твір шотландського орендаря, написаний з приводу одного безпосередньо практичного питання, що дебатувалося в той час, — твір, в якому автор говорив про ренту не *ex professo* *, а з'ясовував її природу тільки між іншим, — не міг привернути до себе увагу. Андерсон розглядає тут ренту лише в зв'язку з іншими питаннями, а не *ex professo*. Так само *мимохідь* торкається він цієї своєї теорії в одному або двох із своїх нарисів, виданих ним самим у вигляді тритомного зібрання нарисів під назвою «Essays relating to Agriculture and Rural Affairs», 3 vols., Edinburgh, 1775—1796. Те саме стосується і до «Recreations in Agriculture, Natural-History, Arts» etc., London, що видавалися в 1799—1802 рр. (Подивитися в Британському музеї³⁵.) Все це — твори, які призначалися для орендарів і спеціалістів сільського господарства. Коли б Андерсон уявляв собі важливість зробленого ним відкриття і подав його публіці окремо, як «Inquiry into the Nature of Rent» **, або коли б він мав хоч би трохи таланту промишляти власними ідеями так само успішно, як його земляк Мак-Куллох промишляв чужими, — то справа стояла б інакше.

* — спеціально. *Ред.*

** — «Дослідження про природу земельної ренти». *Ред.*

Репродукції його теорії появилися в 1815 р. відразу ж у вигляді окремих *теоретичних* досліджень про природу ренти, як це показують уже назви відповідних творів Уеста і Мальтуса:

Мальтус — «Inquiry into the Nature and Progress of Rent».
Уест — «Essay on the Application of Capital to Land».

Мальтус скористався, далі, з андерсонівської теорії ренти для того, щоб вперше дати своєму законові народонаселення водночас і політико-економічне і реальне (природниче) обґрунтування, тоді як запозичена ним у попередніх авторів нісенітниця щодо геометричної і арифметичної прогресії була чисто химерною гіпотезою. Пан Мальтус відразу «ухопився» за надану йому можливість. А Рікардо зробив це вчення про ренту, як він сам говорить у передмові ³⁶, однією з найважливіших ланок в загальній системі політичної економії і надав йому, — не кажучи вже про практичний бік справи, — цілком нової теоретичної ваги.

Рікардо безперечно не знав Андерсона, бо в передмові до своєї політичної економії він називає родоначальниками теорії ренти Уеста і Мальтуса. Уест, судячи з оригінальної манери, в якій він викладає закон, теж, мабуть, не знав Андерсона, — подібно до того як Тук не знав Стюарта. Інакше стоїть справа з паном Мальтусом. Детальне порівняння його твору з працями Андерсона показує, що Мальтус знає Андерсона і користується ним. Мальтус взагалі був професіональним *плагіатором*. [496] Досить тільки порівняти *перше видання* його твору про народонаселення ³⁷ з цитованим мною раніше твором його преподобія Таунсенда ³⁸, щоб переконатися, що Мальтус не переробляє твір Таунсенда як людина вільної творчої думки, а списує і переказує як рабський плагіатор, хоч *ніде не називає його, приховуючи* його існування.

Характерним є той спосіб, яким Мальтус використав погляди Андерсона. Андерсон обстоював вивізни премії, які заохочують вивіз хліба, і ввізні мита, які скорочують ввіз хліба, — виходячи аж ніяк не з інтересів лендлордів, а з пригущення, ніби таке законодавство «знижує середню ціну хліба» і забезпечує рівномірний розвиток продуктивних сил землеробства. Мальтус сприйняв цей практичний висновок Андерсона тому, що Мальтус — як справжній член англіканської державної церкви — був професіональним сикофантом* земельної аристократії, чії ренти, синекури, марнотратство, безсердечність і т. ін. він *економічно* виправдував. Мальтус захищає інтереси промислової буржуазії тільки в тій мірі, в якій вони тотожні з інтересами земельної власності, аристократії, тобто захищає

* — підлабузником, прислужником. Ред.

їх від народних мас, від пролетаріату; але там, де інтереси земельної аристократії і промислової буржуазії розходяться і вороже протистоять одні одним, Мальтус стає на бік аристократії проти буржуазії. Звідси його оборона «непродуктивних працівників», надспоживання і т. ін.

Навпаки, Андерсон пояснював відмінність між землею, яка платить ренту, і землею, яка не платить ренти, або між землями, що платять неоднакові ренти, відносно неродючістю того ґрунту, який не дає ренти або ж дає меншу ренту, порівняно з ґрунтом, що дає ренту, або ґрунтом, що дає більшу ренту. Але він цілком виразно говорив, що відносна родючість різних ґрунтів, а значить і відносна неродючість гірших ґрунтів в порівнянні з кращими, зовсім нічого спільного не має з абсолютною продуктивністю землеробства. Навпаки, він не тільки наголошував, що абсолютна родючість усіх ґрунтів може весь час збільшуватись і в міру зростання населення мусить збільшуватись, а й ішов далі і твердив, що нерівність в родючості різних ґрунтів може все більше і більше вирівнюватись. Він говорив, що теперішній ступінь розвитку землеробства в Англії не дає хоч би найменшого уявлення про можливий його розвиток. Він казав у зв'язку з цим, що в одній країні ціна хліба може бути високою, а рента — низькою, а в іншій країні ціна хліба може бути низькою, а рента — високою; і це впливало з його основного положення, бо в обох країнах висота рент і саме їх існування визначаються відмінністю між родючим і неродючим ґрунтом, але в жодній з цих країн ренти не визначаються абсолютною родючістю; в кожній із цих країн вони визначаються тільки відмінністю в родючості існуючих ґрунтів, але в жодній з них вони не визначаються середньою родючістю цих ґрунтів. Звідси він робив висновок, що абсолютна продуктивність землеробства не має зовсім нічого спільного з рентою. Тому він оголосив себе згодом, як ми побачимо далі *, непримиреним ворогом мальтусівської теорії народонаселення і навіть гадки не мав, що його власній теорії ренти судилося стати обґрунтуванням для цього страхітливого вимислу. Андерсон пояснював підвищення хлібних цін в Англії у період від 1750 до 1801 р. в порівнянні з періодом від 1700 до 1750 р. зовсім не тим, що в обробіток вводилися все менш родючі ґрунти, а впливом законодавства на землеробство протягом цих двох періодів.

Що ж робить Мальтус?

Замість своєї (теж украденої) химери з приводу геометричної та арифметичної прогресії, що її він зберіг як «фразу», він

* Див. цей том, частина II, стор. 143—144. Ред.

для підтвердження своєї теорії народонаселення використав теорію Андерсона. Він зберіг практичні висновки теорії Андерсона, оскільки вони відповідали інтересам лендлордів, — один уже цей факт доводить, що Мальтус так само мало, як і Андерсон, розумів зв'язок цієї теорії з системою політичної економії буржуазного суспільства; — він повернув цю теорію проти пролетаріату, не вдаючись у розгляд контраргументів її автора. На долю Рікардо випало зробити той теоретичний і практичний крок вперед, який поставав з цієї теорії: теоретично — для визначення *вартості* товару та ін. і для з'ясування природи земельної власності; практично — проти необхідності приватної власності на землю *на основі буржуазного виробництва* і, більш безпосередньо, проти всіх тих заходів держави, як-от хлібні закони, що сприяли зростанню цієї земельної власності. Єдиний практичний висновок, зроблений Мальтусом, полягав у захисті протекційних мит, що їх вимагали в 1815 р. лендлорди, — сикофантська послуга аристократам, — і в новому *виправданні* злиднів виробників багатства, в новій апології експлуататорів праці. З цього боку — сикофантська послуга капіталістам-підприємцям.

Характерною для Мальтуса є *глибока низькість думки*, — низькість, яку може собі дозволити тільки піп, [497] що в людських злиднях бачить кару за гріхопадіння і взагалі не може обійтися без «земної юдолі скорботи», а разом з тим, маючи на увазі одержувані ним церковні доходи і використовуючи догму про приречення, вважає для себе дуже вигідним «прикрашати» пануючим класам перебування в цій юдолі скорботи. Ця низькість думки проявляється і в його наукових заняттях. *По-перше*, у безсоромному *плагіаторстві*, що стало його ремеслом. *По-друге*, в тих *повних оглядках*, але не *безоглядно сміливих*, висновках, які він робить з наукових передпосилок.

**[2] ВИМОГА РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
ЯК ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП РІКАРДО В ОЦІНЦІ
ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ. АПОЛОГЕТИКА НАЙБІЛЬШ
РЕАКЦІЙНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПАНУЮЧИХ КЛАСІВ
У МАЛЬТУСА. ФАКТИЧНЕ СПРОСТУВАННЯ МАЛЬТУСІВСЬКОЇ
ТЕОРІЇ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ДАРВІНОМ]**

Рікардо вважає капіталістичний спосіб виробництва за найвигідніший для виробництва взагалі, за найвигідніший для створення багатства, і Рікардо має цілковиту рацію щодо своєї епохи. Він хоче *виробництва для виробництва*, і він *має рацію*. Заперечувати проти цього, як робили сентиментальні противники

Рікардо, тим, що виробництво як таке не є ж самоціллю, значить забувати, що виробництво заради виробництва є не що інше, як розвиток продуктивних сил людства, тобто *розвиток багатства людської природи як самоціль*. Якщо протипоставити цій меті благо окремих індивідів, як робив Сісмонді, то це значить твердити, що розвиток всього людського роду повинен бути *затриманий* заради забезпечення блага окремих індивідів, що, виходить, не можна вести, приміром, ніякої війни, бо війна завжди веде до загибелі окремих осіб. (Сісмонді має рацію тільки у відношенні до економістів, які *затушовують* цей антагонізм, заперечують його.) Такий підхід до питання не дає зрозуміти того, що цей розвиток здібностей роду *«людина»*, хоч він спочатку відбувається за рахунок більшості людських індивідів і навіть цілих людських класів, кінець кінцем зруйнує цей антагонізм і стане тотожним з розвитком кожного окремого індивіда; що, значить, більш високий розвиток індивідуальності дістається тільки ціною історичного процесу, в ході якого індивіди приносяться в жертву. Ми не говоримо вже про безплідність подібних повчальних міркувань, бо в світі людей, як і в світі тварин і рослин, інтереси роду завжди прокладають собі дорогу за рахунок інтересів індивідів, і це діється тому, що інтерес роду збігається з *інтересом окремих індивідів*, в чому і полягає сила цих останніх, їх перевага.

Отже, прямолінійність Рікардо була не тільки *науково чесною*, але й *науково неодмінною* для його позиції. Але тому для Рікардо і зовсім не має значення, чи поражас на смерть дальший розвиток продуктивних сил земельну власність, чи робітників. Коли цей прогрес знецінює капітал промислової буржуазії, то Рікардо це теж вітає. Якщо розвиток продуктивної сили праці знецінює наполовину *наявний* основний капітал, то що з того? — каже Рікардо, — зате продуктивність людської праці подвоїлась. Отже, тут — *наукова чесність*. Якщо точка зору Рікардо і відповідає в цілому інтересам *промислової буржуазії*, то це тільки *тому*, що її інтереси збігаються — і тільки *в тій мірі, в якій* вони збігаються, — з інтересами виробництва, або з інтересами розвитку продуктивності людської праці. Там, де буржуазія вступає в суперечність з цим розвитком, Рікардо так само *нещадно* виступає проти буржуазії, як в інших випадках — проти пролетаріату й аристократії.

Але *Мальтус!* Цей негідник робить з добутих уже наукою (і кожного разу *украдених* ним) передпосилок тільки такі висновки, які *«приємні»* (вигідні) аристократії проти буржуазії і їм обом — *проти* пролетаріату. Через це він хоче не *виробництва заради виробництва*, а лише такого виробництва, яке під-

тримує або зміцнює *існуючий лад* і є вигідним для пануючих класів.

Вже його перший твір³⁹, один із найзнаменніших літературних прикладів успішного плагіату за рахунок оригінальних праць, ставив собі *практичну* мету — «економічно» довести, в інтересах *існуючого* англійського уряду і *землевласницької аристократії*, утопічність перетворювальних прагнень французької революції та її *прихильників в Англії*. Словом, це був панегіричний памфлет на захист існуючого ладу проти історичного розвитку; до того ж це було і виправданням війни проти революційної Франції.

Його твори 1815 р. про протекційні мита і земельну ренту⁴⁰ почасти мали підтвердити стару апологію злиднів виробників, але насамперед — захистити реакційну земельну власність від «освіченого», «ліберального» і «прогресивного» капіталу, особливо ж виправдати той *крок назад* англійського законодавства, який проектувався тоді в інтересах аристократії проти промислової буржуазії⁴¹. Нарешті, [498] його «Principles of Political Economy», спрямовані *проти* Рікардо, по суті мали на меті звести абсолютні вимоги «промислового капіталу» і тих законів, за якими розвивається його продуктивність, до таких «меж», які були б «вигідні» і «бажані» з точки зору існуючих інтересів землевласницької аристократії, «державної церкви» (до якої належав Мальтус), пенсіонерів уряду і пожирателів податків. Проте людину, яка намагається *приспосувати* науку до такого погляду, взятого не з самої науки (як би остання не помилялась), а *іззовні*, до такого погляду, що продиктований *чужими* науці, *привнесеними* інтересами, — таку людину я називаю «*низькою*».

З боку Рікардо немає нічого низького в тому, що він прирівнює пролетарів до машин, в'ючних тварин або товару, тому що «виробництву» (з його точки зору) сприяє те, що вони тільки машини або в'ючні тварини, або тому що вони в буржуазному виробництві справді тільки товари. Це — стоїцизм, це об'єктивно, це науково. Оскільки це можливо *без гриха* проти своєї науки, Рікардо завжди філантроп, яким він і був у *практичному житті*.

Зовсім інакше у попа Мальтуса. Він [теж] заради виробництва зводить робітників до становища в'ючних тварин, прирікає їх навіть на голодну смерть і безшлюбність. [Однак] там, де ті ж самі вимоги виробництва скорочують лендлордові його «ренту», де вони загрожують «десятині» державної церкви або інтересам «пожирателів податків», або й у тих випадках, коли частина промислової буржуазії, інтереси якої гальмують прогрес виробництва, приноситься в жертву тій частині буржуазії,

яка є представницею цього прогресу, — словом там, де який-небудь інтерес аристократії протистоїть інтересам буржуазії, або там, де який-небудь інтерес консервативних і застійних верств буржуазії протистоїть інтересам прогресивної буржуазії, — в усіх цих випадках «піп» Мальтус не жертвує окремим інтересом в ім'я виробництва, а з усієї сили *старається* принести в жертву вимоги виробництва окремим інтересам пануючих класів або класових груп в існуючому суспільстві. І заради цієї мети він *фальсифікує* свої висновки в галузі науки. В цьому його низькість *щодо науки*, його гріх проти науки, не кажучи вже про його безсоромне плагіаторство, що стало його ремеслом. Висновки Мальтуса в наукових питаннях сфабриковані «з оглядкою» на пануючі класи взагалі і на реакційні елементи цих пануючих класів особливо; а це значить: Мальтус *фальсифікує* науку на догоду інтересам цих класів. Навпаки, його висновки *безоглядно-рішучі, нещадні*, оскільки справа стосується пригноблених класів. Він не тільки *нещадний*, але й *виставляє напоказ* свою нещадність, цинічно пишається нею і *доводить* свої висновки, оскільки вони спрямовані проти «знедолених», *до крайності*, навіть *перевищуючи* ту міру, що з його точки зору ще могла б бути якось науково виправдана*.

Ненавість англійського робітничого класу до Мальтуса — «*попа-дуриствита*», як його *грубо* називає Коббет (хоч Коббет видатний англійський *політичний* письменник нашого століття, однак йому бракувало лейпцігської професорської освіти⁴², і він був одвертим ворогом «вченої мови»), — ця ненавість до Мальтуса, таким чином, цілком виправдана; народ інстинктом правди відчув, що проти нього виступає тут не *людина науки*, а куплений його ворогами адвокат пануючих класів, їх безсоромний сикофант.

Людина, що вперше відкрила яку-небудь ідею, може, добросовісно помиляючись, доводити її до крайності; а плагіатор, який доводить її до крайності, завжди робить з цього «вигідне дільце».

У творі Мальтуса про народонаселення — перше видання — немає жодного *нового* наукового слова; цей твір слід розглядати тільки як настирливу капуцинську проповідь, як викладений в стилі Абрагама а Санта Клара⁴³ варіант міркувань Таунсенда, Стюарта, Уоллеса, Ербера та ін. І оскільки він дійсно розрахований на те, щоб справляти враження лише своєю *популярною*

* [499] Рікардо (див. вище), коли його теорія приводить його, наприклад, до того висновку, що зростання заробітної плати вище її мінімуму не підвищує *вартості* товарів, прямо висловлює це. А Мальтус обстоює низький рівень заробітної плати з тією метою, щоб на цьому *наживався буржуа*. [499]

формою, то й *народна** ненависть обертається проти нього з цілковитим правом.

Єдина заслуга Мальтуса, в порівнянні з тими нікчемними проповідниками гармонії інтересів, які подвизаються в буржуазній політичній економії, полягає саме в посиленому наголошенні дисгармоній, які, правда, *зовсім не він відкрив*, але які він, в усякому разі, з попівськи-самовдоволенням цинізмом фіксує, розмальовує і виставляє напоказ.

* * *

[499] *Чарлз Дарвін* у вступі до своєї книги «On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life» (5th thousand), London, 1860 [стор. 4—5] каже:

«В наступному розділі буде розглянуто *боротьбу за існування* між органічними істотами всього світу, яка неминуче виникає з їх здатності до розмноження у високій геометричній прогресії. Це — вчення *Мальтуса*, застосоване до всього царства тварин і рослин».

Дарвін, відкривши в своєму чудовому творі «геометричну» прогресію в царстві тварин і рослин, не бачив, що він *розбив* теорію Мальтуса. Теорія Мальтуса ґрунтується саме на тому, що він геометричну прогресію Уоллеса щодо розмноження людей протипоставив химерній «*арифметичній*» прогресії тварин і рослин. У творі *Дарвіна*, наприклад там, де мова йде про вимирання видів, є і детальне (не кажучи вже про основний принцип *Дарвіна*) природознавче спростування мальтусівської теорії. Оскільки ж теорія Мальтуса спирається на теорію ренти *Андерсона*, вона була спростована *самим Андерсоном*⁴⁴. [499]

(3) ПЕРЕКРУЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОГЛЯДІВ

НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ РОШЕРОМ.

ПРИКЛАДИ НАУКОВОЇ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ РІКАРДО.

РЕНТА ПРИ ВКЛАДЕННІ КАПІТАЛУ В ЗЕМЛЮ

І РЕНТА ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІНШИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРИРОДИ.

ДВОЯКИЙ ВПЛИВ КОНКУРЕНЦІЇ]

[499] Перший твір *Андерсона*, в якому він мимохідь розвиває теорію ренти, мав *практичний* характер полемічного твору, що трактував не про ренту, а про протекціонізм. Він появилася 1777 р., і вже його назва вказує на те, що він, по-перше, ставить собі практичну мету і, по-друге, має на увазі безпосе-

* Гра слів: «populär» означає «популярний», а також «народний». *Ред.*

редньо підготовлюваний тоді законодавчий акт з питання, в якому інтереси промисловців і землевласників протилежні: «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777.

Закон 1773 р. (в Англії; про це треба подивитися в каталозі *Мак-Куллоха*⁴⁵) в 1777 р. мав бути (начебто) запроваджений у Шотландії (подивитися в Британському музеї).

«Закон 1773 р.» — каже Андерсон, — «був викликаний *відкрито вираженим* наміром знизити для наших промисловців ціну хліба, щоб заохочуванням ввозу з-за кордону забезпечити нашому власному народові дешевше харчування» («A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain», London, 1801, стор. 50).

Праця Андерсона була, таким чином, полемічним твором на захист інтересів сільських господарів, включаючи лендлордів (протекціонізм), проти інтересів промисловців. Андерсон опублікував свою працю як твір, що «відкрито» обстоює інтереси певної партії. Теорія ренти порушується тут тільки між іншим. Та і в його пізніших творах, які постійно, в більшій чи меншій мірі, торкаються цієї *боротьби інтересів*, теорія ренти знову згадується, один або два рази, тільки мимохідь, ніде не претендуючи на науковий інтерес або хоч би на те, щоб бути *самостійним* предметом викладу. Після цього можна судити про правильність такого зауваження *Вільгельма Фукідіда Рошера*⁴⁶, який, очевидно, не знає творів Андерсона:

«Дивно, що вчення, яке в 1777 р. лишилося *майже* непоміченим, в 1815 і в наступних роках почали раптом з величезним інтересом обстоювати одні й заперечувати другі, бо це вчення торкалося антагонізму між грошовитими людьми і землевласниками, який так загострився за цей час» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3-te Auflage, 1858, стор. 297—298).

В цій фразі стільки ж перекручень, скільки слів. *По-перше*, Андерсон висунув свій погляд не як «вчення», як це зробили Уест, Мальтус і Рікардо. *По-друге*, цей погляд лишився не «*майже*», а «*зовсім*» непоміченим. *По-третє*, він був мимохідь висловлений вперше у творі, в якому *спеціально* обговорювалася *тільки* протилежність інтересів промисловців і лендлордів, що значно розвинулась на початок 1777 р., і який «торкався» тільки цієї практичної боротьби інтересів, але зовсім «не торкався» загальної [500] теорії політичної економії. *По-четверте*, в 1815 р. цю теорію проповідував один з тих, хто її відтворив, Мальтус, зовсім так само в інтересах хлібних законів, як це робив Андерсон. *Одне й те саме* вчення було спрямоване

його автором і Мальтусом на захист земельної власності, а Давідом Рікардо — проти неї. Таким чином, найбільше, що можна було б сказати, це те, що одні з прихильників цієї теорії захищали інтереси земельної власності, тоді як інші боролися проти цих же інтересів, але не можна сказати, що в 1815 р. проти цієї теорії боролися захисники земельної власності (бо Мальтус обстоював цю теорію до Рікардо) або що її обстоювали противники земельної власності (бо Давіду Рікардо не доводилося «захищати» цю теорію проти Мальтуса, тому що він сам вважав Мальтуса за одного з її авторів і за свого власного попередника; йому доводилося «заперечувати» тільки мальтусівські практичні висновки з цієї теорії). По-н'яте, той антагонізм між «грошовитими людьми» і «землевласниками», якого «торкається» Вільгельм Фукідід Рошер, досі не мав абсолютно ніякого відношення ні до теорії ренти Андерсона, ні до її відтворення, ні до її захисту, ні до боротьби проти неї. Вільгельм Фукідід міг би довідатися з книги Джона Стюарта Мілля («Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, стор. 109—110), що 1) під висловом «грошовитий клас» англієць розуміє осіб, які дають у позику гроші; що 2) ці особи, які дають у позику гроші, або взагалі живуть на проценти, або ж є позикодавцями з професії, як-от банкіри, біржові маклери та ін. Всі ці люди, будучи «грошовитим класом», як зауважує той самий Мілля, протистоять «виробляючому класові» (під яким Мілля розуміє «промислових капіталістів», залишаючи осторонь робітників) або принаймні відрізняються від нього. Отже, Вільгельм Фукідід повинен був би бачити, що інтереси «виробляючого класу», тобто промисловців, промислових капіталістів, і інтереси грошовитого класу — це дві зовсім різні речі і що ці класи — різні класи. І далі, Вільгельм Фукідід повинен був би бачити, що боротьба між промисловими капіталістами і лендлордами зовсім не була, таким чином, боротьбою між «грошовитими людьми» і «землевласниками». Коли б Вільгельм Фукідід знав історію хлібних законів 1815 р. і боротьбу, яка точилася навколо них, то він знав би вже з праць Коббета, що поміщики (землевласники) і позикодавці (грошовиті люди) ішли разом проти промислових капіталістів. Але Коббет «грубий». Нарешті, з історії періоду від 1815 по 1847 р. Вільгельм Фукідід повинен був би знати, що грошовиті люди в своїй більшості і почасти навіть торговці (наприклад, у Ліверпулі) в боротьбі навколо хлібних законів були серед союзників землевласників проти промислових капіталістів. [500]

[502] (Пана Рошера могла б здивувати щонайбільше та обставина, що одне й те саме «вчення» в 1777 р. стояло на захисті

«землевласників», а в 1815 р. стало зброєю *проти* них і тільки *тоді* вперше звернуло на себе увагу ^{47.}) [502]

[500] Коли б я хотів так само докладно висвітлити всі подібні грубі перекручення історії, що мають місце у Вільгельма Фукідіда в його історико-літературних довідках, то мені довелось б написати працю, таку ж велику, як його «Grundlagen», і така праця справді «не варта була б того паперу, на якому вона була б написана». Але який шкідливий вплив вчено неучтво якого-небудь Вільгельма Фукідіда може зробити, в свою чергу, на дослідників в інших галузях науки, видно на прикладі п. А. *Bastian*, який у своєму творі «Der Mensch in der Geschichte», 1860, том I, стор. 374, примітка, подає наведений вище уривок з Вільгельма Фукідіда, щоб підтвердити одне «психологічне» положення. Про *Bastian*, між іншим, не можна сказати: «*materialiam superabat opus*»*. Скоріше «*opus*»** не справляється тут із своїм власним сировим матеріалом. Крім того, що стосується тих небагатьох наук, які я «знаю», то я виявив, що п. *Bastian*, який знає «*всі*» науки, дуже часто покладається на такі авторитети, як-от Вільгельм Фукідід, що для «універсального вченого» взагалі неминуче.

[501] Я сподіваюсь, що мені не закинуть «безжалісність» щодо Вільгельма Фукідіда. З якою «безжалісністю» цей шкільний педант поводитьсь з самою наукою! Про «цілковиту відсутність істини» у нього я можу казати, в усякому разі, з таким же правом, з яким він насмілюється в самовдоволено поблажливому тоні говорити про «напівістини» Рікардо ^{48.} До того ж Вільгельм Фукідід зовсім не є «доброчесний» у своїх посиланнях на літературу предмета. Хто не «респектабельний», той для нього не існує й історично; так, наприклад, Родбертус не існує для нього як теоретик земельної ренти, тому що він «комуніст». Крім того, Вільгельм Фукідід не точний і щодо «респектабельних письменників». Наприклад, для Мак-Куллоха Бейлі існує і навіть розцінюється ним як людина, що зробила епоху. Для Вільгельма Фукідіда Бейлі не існує. Для того щоб у Німеччині розвивати і популяризувати *науку* [502] політичної економії, такі люди, як Родбертус, повинні були б заснувати журнал, сторінки якого були б відкриті для всіх дослідників (але не для шкільних педантів і вульгаризаторів) і який ставив би собі за головну мету викривати неучтво професійних учених — як в галузі самої науки, так і в галузі її історії. [502]

* — «матеріал перевершила майстерність» (Овідій, «Метаморфози»). *Ред.*

** — «майстерність» автора. *Ред.*

* * *

[501] Андерсон був далекий від будь-якого дослідження питання про те, як відноситься його теорія ренти до системи політичної економії, і це тим менше може викликати здивування, що його перша книга вийшла через рік після «Wealth of Nations» А. Сміта, тобто в такий час, коли «система політичної економії» взагалі ще тільки складалася, бо система Стюарта появилася теж всього за кілька років перед тим. Але щодо обсягу матеріалу, який мав у своєму розпорядженні Андерсон, розглядаючи даний спеціальний предмет, то матеріал цей був безперечно ширший, ніж у Рікардо. Подібно до того як Рікардо в своїй теорії грошей, що відтворила теорію Юма, мав на оці переважно тільки події за період з 1797 по 1809 р., так у вченні про ренту, що відтворювало теорію Андерсона, він мав на оці тільки економічні явища підвищення хлібних цін з 1800 по 1815 рік.

* * *

Для характеристики Рікардо дуже показові такі його висловлювання:

«Я дуже шкодуватиму, якщо міркування про *вігоди* будь-якого окремого класу призведуть до затримки зростання багатства і населення країни» (Ricardo. An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock etc. 2nd edition. London, 1815, стор. 49) [Російський переклад: Рікардо, Давид. Сочинення, том III. Москва, 1955, стор. 40].

При вільному ввозі хліба «земля вилучається з обробітку» (там же, стор. 46) [Російський переклад, том III, стор. 39]. Отже, земельна власність приноситься в жертву розвиткові виробництва.

Але при тому ж вільному ввозі хліба мало б місце таке:

«Не можна заперечувати, що *певна кількість капіталу була б втрачена*. Але *щоб являя собою володіння капіталом або збереження його* — мету чи засіб? Без сумніву, засіб. В чому ми відчуваємо потребу, то це в *достатку товарів*» (в багатстві взагалі), «і коли б можна було довести, що, *пожертвувавши частиною нашого капіталу, ми могли б збільшити річне виробництво*» (die jährliche Produktion) «тих предметів, які служать для нашої втіхи і нашого щастя, то нам не слід було б нарікати з приводу *втрати частини нашого капіталу*» («On Protection to Agriculture». 4th edition. London, 1822, стор. 60) [Російський переклад, том III, стор. 74].

«*Нашим капіталом*» Рікардо називає капітал, який належить не нам або йому, а який вкладений в землю *капіталістами*. Але хто це ми? — Це нація, як щось середнє. Збільшення «*нашого*» багатства є збільшення *суспільного* багатства, що є

метою саме як суспільне багатство, незалежно від тих, хто має частку в цьому багатстві!

«Людині, що має капітал у 20 000 ф. ст., який приносить їй щороку 2 000 ф. ст. прибутку, цілком однаково, чи дає її капітал роботу для 100 чи для 1 000 чоловік, чи продається вироблений товар за 10 000 чи за 20 000 ф. ст., якщо тільки в усіх цих випадках одержуваний нею прибуток не падає нижче 2 000 ф. ст. Чи не таким є і реальний інтерес цілої нації? Якщо тільки її чистий реальний дохід, її рента і прибуток, не змінюється, то не має ніякого значення чи складається ця нація з 10 чи з 12 мільйонів жителів» («Principles of Political Economy», 3rd edition, стор. 416) [Російський переклад: Рікардо, Давид. Сочинення, том I. Москва, 1955, стор. 285].

Тут «пролетаріат» приноситься в жертву багатству. В тій мірі, в якій пролетаріат не має значення для існування багатства, багатство не має значення для його існування. Маса сама по собі — людська маса — тут «нічого не варта».

Ці три приклади [502] ілюструють наукову неупередженість Рікардо.

* * *

{*Земля (природа)*} і т. ін. — це той елемент, в який вкладається застосований в землеробстві капітал. Тому земельна рента дорівнює тут надлишкові *вартості* продукту праці, створеного в цьому елементі, *над середньою ціною* цього продукту. Коли ж який-небудь елемент природи (або речовина), що перебуває у приватній власності окремого індивіда, входить до якого-небудь іншого виробництва, (фізичну) основу якого він не становить, то земельна рента — якщо вона виникає тільки завдяки тому, що даний елемент просто входить у виробництво, — не може складатися з надлишку *вартості* цього продукту над середньою ціною, а складається тільки з надлишку *загальної середньої ціни* цього продукту над його *власною середньою ціною*. Наприклад, водоспад може замінити фабрикантові парову машину і дати йому можливість заощадити вугілля. Маючи цей водоспад, фабрикант весь час продаватиме, скажімо, пряжу дорожче її [індивідуальної] *середньої ціни* й одержуватиме додатковий прибуток. Цей додатковий прибуток дістається землевласникові у вигляді ренти, якщо водоспад знаходиться в його володінні, і п. Гопкінс у своїй книзі, яка трактує про «ренту», зауважує, що в Ланкаширі водоспади дають не тільки ренту, а навіть, залежно від їх природної сили падіння, і *диференціальну ренту*⁴⁹. Тут рента є не що інше, як надлишок *ринкової середньої ціни* продукту над його *індивідуальною середньою ціною*.] [502]

* * *

[502] {В конкуренції треба розрізняти двоякий рух вирівнювання. Капітали *всередині* однієї і тієї самої сфери виробництва вирівнюють ціни товарів, вироблених в цій сфері, в одну й ту саму *ринкову ціну*, як би не відносилися [індивідуальні] вартості цих товарів до цієї ринкової ціни. *Середня ринкова ціна* мала б *дорівнювати* [ринковій] *вартості* товару, коли б не відбувалося вирівнювання між *різними* сферами виробництва. Між цими різними сферами конкуренція вирівнює [ринкові] вартості в *середні ціни*, оскільки діяння капіталів один на одного не гальмується, не порушується третьою силою — земельною власністю і т. д.}

**[4] ПОМИЛКА РОДБЕРТУСА В ПИТАННІ
ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ВАРТІСТЮ І ДОДАТКОВОЮ ВАРТІСТЮ
В РАЗІ ПОДОРОЖЧАННЯ ПРОДУКТУ]**

Зовсім помилковим є погляд Родбертуса, що коли один товар *дорожчий* від другого (отже, коли в першому уречевлено більше робочого часу, ніж у другому), то він має через це містити в собі також і більше *неоплаченого робочого часу, додаткового робочого часу* — при однаковій *нормі додаткової вартості, або при однаковій експлуатації робітників у різних сферах.*

Якщо *одна й та сама* праця на неродючому ґрунті (або в неврожайний рік) дає 1 квартал пшениці, а на родючому ґрунті (або в урожайний рік) — 3 квартали; якщо *одна й та сама* праця на дуже багатій на золото землі дає 1 унцію золота, а на менш багатій на золото або вже виснаженій землі — тільки $\frac{1}{3}$ унції; якщо однаковий робочий час потрібен як для вироблення 1 фунта вовни, так і для перетворення 3 фунтів вовни у пряжу, — то, насамперед, вартості 1 квартала пшениці і 3 кварталів, 1 унції золота і $\frac{1}{3}$ унції, 1 фунта вовни і 3 фунтів вовняної пряжі (після відрахування вартості вміщеної в них вовни) рівні за величиною. Вони містять в собі однакову кількість робочого часу — отже, згідно з припущенням [про однакову норму додаткової вартості], *однакову кількість* також і додаткового робочого часу. Звичайно, кількість додаткової праці, що міститься в одному кварталі [пшениці, вирощеної на неродючому ґрунті], більша [ніж в одному кварталі пшениці, вирощеної на родючому ґрунті], та зате в першому випадку ми і маємо тільки 1 квартал пшениці, тоді як у другому випадку є 3 квартали, або ж у першому випадку ми маємо 1 фунт вовни, тоді як у другому випадку

ку — 3 фунти пряжі (мінус вартість матеріалу). Отже, *маси* [додаткової вартості] в обох випадках рівні. Але рівні також і *пропорціональні величини додаткової вартості*, якщо порівнювати одиницю одного товару з одиницею другого товару. В 1 кварталі [пшениці, вирощеної на поганому ґрунті] або в 1 фунті вовни міститься, за припущенням, стільки ж праці, скільки у 3 кварталах [пшениці, вирощеної на доброму ґрунті] або в 3 фунтах пряжі. Тому капітал, затрачений на заробітну плату, в обох випадках буде в однаковому відношенні до додаткової вартості. В 1 фунті вовни міститься втричі більше робочого часу, ніж в 1 фунті пряжі. Якщо додаткова вартість втричі більша, то і припадає вона на втричі більший капітал, затрачений на заробітну плату. Таким чином, відношення залишається *те саме*.

А Родбертус застосовує тут зовсім неправильний розрахунок, він помилково порівнює затрачений на *заробітну плату* капітал з [503] більшою або меншою *кількістю* товарів, в якій уречевлюється виконана за цю заробітну плату праця. Але це зовсім неправильний розрахунок, коли, як Родбертус *припускає*, *заробітна плата* (або *норма додаткової вартості*) дана. Одна й та сама *кількість праці*, наприклад 12 годин, може виразитися в x або в $3x$ товару. В одному випадку $1x$ товару містив би в собі стільки ж праці і додаткової праці, скільки їх містить в собі $3x$ у другому випадку; але *в жодному з цих випадків* не було б затрачено більше одного робочого дня, і в жодному з них норма додаткової вартості не була б більша, наприклад, від $\frac{1}{5}$. В першому випадку $\frac{1}{5}$ від одного x відносилася б до x так, як у другому випадку $\frac{1}{5}$ від $3x$ відноситься до $3x$, і якщо ми кожний з трьох x назвемо x' , x'' , x''' , то в кожному x' , x'' , x''' містилося б $\frac{4}{5}$ оплаченої і $\frac{1}{5}$ неоплаченої праці. З другого боку, цілком вірно, що коли в умовах меншої продуктивності має бути вироблено *стільки ж товару*, скільки його виробляється при *більшій продуктивності*, то в товарі міститиметься більше праці, а значить і більше додаткової праці. Але тоді і затрачається відповідно більший капітал. Для того щоб виробити $3x$, треба затратити (на заробітну плату) втричі більше капіталу, ніж для вироблення $1x$.

Не викликає ніякого сумніву, що промисловість не може переробити більше сировини, ніж її постачає землеробство, — отже, не може, наприклад, переробити в пряжу більше фунтів вовни, ніж її вироблено. Тому, якщо продуктивність прядіння вовни потроюється, то доводиться, — припустивши, що умови виробництва вовни лишаються *незмінними*, — затратити на працю у виробництві вовни в три рази більше часу, ніж раніше, застосовувати для виробництва вовни в три рази більше капіталу.

лу, тоді як для переробки у пряжу цієї потроєної кількості вовни буде потрібний тільки *той самий* робочий час прядильника. Але *норма* [додаткової вартості] залишиться та сама. Одна й та сама кількість праці прядильника створювала б таку саму вартість, як і раніше, і містила б в собі таку саму додаткову вартість. Праця, що виробляє вовну, містила б у собі втричі більшу додаткову вартість, але відповідно до цього *потреїлася* б і вся вміщена у вовні праця або авансований на заробітну плату капітал. Таким чином, втричі більша додаткова вартість обчислювалася б на втричі більший капітал. Не можна, виходить, *на цій підставі* сказати, що в прядильному виробництві норма додаткової вартості стоїть нижче, ніж у виробництві вовни. Можна було б тільки сказати, що затрачуваний на заробітну плату капітал в три рази більший в останній галузі, ніж у першій (бо тут припускається, що зміни у прядінні і у виробництві вовни не виникають через будь-яку зміну в їх постійному капіталі).

Тут треба розрізнити таке. Одна й та сама праця плюс постійний капітал дають менше *продукту* в неврожайний рік, ніж в урожайний, на неродючому ґрунті, ніж на родючому, в біднішому на метал руднику, ніж у багатшому. Отже, перший *продукт* дорожчий, тобто в *тій самій* кількості продуктів тут міститься *більше* праці і *більше додаткової праці*; зате у другому випадку більша *кількість* цих продуктів. Далі: на *відношенні* між оплаченою і неоплаченою працею в кожній одиниці продукту обох категорій це нітрохи не позначається, бо якщо одиниця продукту містить в собі менше неоплаченої праці, то, відповідно до припущення, вона в такій же пропорції містить в собі менше й оплаченої праці. Адже тут передбачається, що співвідношення між органічними складовими частинами капіталу — між змінним і постійним капіталом — не зазнало ніяких змін. Припущено, що *одна й та ж сума змінного і постійного капіталу* дає за різних умов *різні, більші або менші, кількості продукту*.

Пан Родбертус, як видно, весь час плутає ці речі і з простого подорожчання продукту робить висновок — начебто це само собою розуміється — про *більшу додаткову вартість*. Щодо *норми* додаткової вартості, то такий висновок неправильний вже згідно із зробленим припущенням, а щодо її суми, то це правильно тільки при тій умові, коли в одному випадку авансовано більше капіталу, ніж в другому, тобто коли дорожчого продукту виробляється стільки ж, скільки раніше вироблялося дешевшого, або коли збільшення кількості дешевшого продукту (як у наведеному вище прикладі з прядінням) передбачає відповідне збільшення кількості дорожчого продукту.

[5] ЗАПЕРЕЧЕННЯ АБСОЛЮТНОЇ РЕНТИ У РІКАРДО ЯК НАСЛІДОК ЙОГО ПОМИЛОК В ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ]

[504] Що рента, отже й вартість землі, може збільшуватись, хоч *норма ренти* залишається та сама або навіть зменшується, що підвищується також і продуктивність землеробства, — про це Рікардо іноді забуває, хоч він це знає. В усякому разі це знає Андерсон і знали вже Петті і Давенант. Питання не в цьому.

Рікардо залишає осторонь питання про абсолютну ренту, яку він в ім'я теорії заперечує, бо виходить з хибної передпосилки, що коли вартість товарів визначається робочим часом, то середні ціни товарів начебто повинні дорівнювати їх вартостям (тому він робить також і той суперечний практиці висновок, що конкуренція більш родючих ґрунтів повинна витіснити з обробітку менш родючі землі навіть у тому разі, коли останні давали раніше ренту). Коли б вартості товарів і їх середні ціни були тотожні, то абсолютна земельна рента, — тобто рента з найгіршої з оброблюваних земель або ж з тієї землі, яка оброблялася вперше, — була б в обох цих випадках неможлива. Що таке середня ціна товару? Затрачений на його вироблення сукупний капітал (постійний капітал плюс змінний) плюс той робочий час, який міститься в середньому прибутку, що становить, скажімо, 10%. Отже, коли б капітал, який функціонує в якому-небудь елементі, виробляв — тільки тому, що це особливий елемент природи, наприклад земля, — вищу вартість, ніж середня ціна, то вартість цього товару перевищувала б його вартість, і ця надлишкова вартість суперечила б поняттю вартості, згідно з яким вартість дорівнює певній кількості робочого часу. Вийшло б, що елемент природи, — щось специфічно відмінне від суспільного робочого часу, — створював би вартість. Але цього бути не може. Отже, капітал, вкладений в землю просто як землю, не може давати ніякої ренти. Найгірший ґрунт є просто ґрунт *. Якщо кращий ґрунт дає ренту, то це доводить тільки те, що в землеробстві різниця між суспільно необхідною працею і працею індивідуально необхідною фіксується, тому що вона має тут даний природо базис, тоді як у промисловості вона весь час зникає.

Виходить, що абсолютна земельна рента не має права на існування і що існувати може тільки диференціальна земельна рента. Бо допустити існування абсолютної ренти означало б допустити, що одна й та сама кількість праці (уречевленої праці, вкладеної в постійний капітал, і праці, купленої на заро-

* Гра слів: «der schlechteste Boden» — «найгірший ґрунт», «Böden schlechthin» — «просто ґрунт», «ґрунт взагалі». *Ред.*

бітну плату) створює *різні вартості* залежно від того, в який елемент ця праця вкладається, або від того, який матеріал вона обробляє. Але допустити, що ця *різниця вартості* має місце, хоч у кожній із сфер виробництва в продукті матеріалізується *один і той самий* робочий час, — значить допустити, що *не робочий час визначає вартість*, а щось специфічно відмінне від нього. Ця різниця *величин вартості* відкинула б поняття вартості, спростувала б положення про те, що її субстанцію становить суспільний робочий час, що, значить, різниця у вартості може бути тільки кількісною і що ця кількісна різниця може дорівнювати лише різниці в кількості затраченого суспільного робочого часу.

Таким чином, з цієї точки зору, для того щоб зберегти категорію *вартості* — не тільки визначення величини вартості різною величиною робочого часу, але й визначення субстанції вартості суспільною працею, — потрібне *заперечення абсолютної земельної ренти*. А заперечення абсолютної земельної ренти може бути виражене двоюко.

По-перше. Не може, мовляв, давати ренту *найгірший* ґрунт. Щодо кращих сортів ґрунту рента пояснюється тим, що ринкова ціна однакова як для продуктів, вироблених на більш родючих ґрунтах, так і для продуктів, вироблених на менш родючих ґрунтах. А найгірший ґрунт є *просто ґрунт*. Він в межах свого розряду не є диференційованим. Він відрізняється від промислового застосування капіталу лише як *особлива* сфера застосування капіталу. Коли б він давав ренту, то остання виникала б від того, що *одна й та сама кількість праці*, яка застосовується в *різних сферах виробництва*, виражалася б у *різних вартостях*, так що не кількість праці сама по собі визначала б вартість, і продукти, в яких містяться однакові кількості праці, не дорівнювали б один одному [за вартістю].

[505] Або ж [по-друге] не може, мовляв, давати земельну ренту *та земля, яка оброблялася вперше*. Бо що таке вперше оброблена земля? «Вперше» оброблений ґрунт не є ні кращим, ні гіршим ґрунтом. Це — просто ґрунт, недиференційований ґрунт. Спочатку вкладення капіталу в землеробство може відрізнятись від вкладення його у промисловість тільки щодо тих *сфер*, в які вкладено ці капітали. Але оскільки рівні кількості праці виражаються в *рівних вартостях*, то немає абсолютно ніякої підстави для того, щоб вкладений в землю капітал давав, крім прибутку, ще й ренту, якщо тільки *та сама* кількість праці, вкладена в цю *сферу*, не виробляє *більшу* вартість, так що надлишок цієї вартості над вартістю, вироблюваною в промисловості, становить додатковий прибуток, який дорівнює ренті. Але це значило б

твердити, що земля, як така, створює вартість, тобто означало б спростувати саме поняття вартості.

Отже, *вперше* оброблена земля не може давати *спочатку* ніякої ренти; інакше вся теорія вартості була б спростована. З цим, далі, легко поєднується (*хоч зовсім не обов'язково*, як це видно в Андерсона) уявлення про те, що люди *спочатку* вибирають собі для обробітку, природно, не найгіршу, а найкращу землю, — отже, що земля, яка спочатку не давала ренти, згодом починає давати її, тому що люди змушені переходити до все гірших сортів ґрунту, і що таким чином при цьому спусканні на дно, при переході до все гірших ґрунтів, в міру розвитку цивілізації і зростання населення, рента повинна виникати на *вперше обробленому найродючішому ґрунті* і потім, щабель за щаблем, на нових щодо якості ґрунтах, тоді як *найгірший ґрунт*, що завжди є просто ґрунт — *особлива* сфера застосування капіталу, — *ніколи* ніякої ренти не дає. Всі ці положення логічно більш або менш пов'язані одне з одним.

Якщо, навпаки, відомо, що середні ціни і вартості не тожні, що середня ціна товару може дорівнювати його вартості, але може бути також більшою або меншою за неї, то питання відпадає, відпадає сама проблема, а разом з тим відпадають і ті *гіпотези*, які висуваються для її розв'язання. Залишається тільки таке питання: чому в землеробстві *вартість товару* (або, в усякому разі, його *ціна*) *перевищує* — не його *вартість*, а — його *середню ціну*? Але це питання вже зовсім не зачіпає основу теорії, визначення вартості як таке.

Рікардо, звичайно, знає, що «*відносні вартості*» товарів модифікуються залежно від різного співвідношення між застосованими в їх виробництві основним капіталом і капіталом, який затрачається на заробітну плату. {Ці два капітали, проте, не становлять протилежності; протилежні один одному основний капітал і оборотний капітал; а останній охоплює не тільки заробітну плату, але й сировину і допоміжні матеріали. Наприклад, у гірничій промисловості і рибальстві могло б існувати таке ж співвідношення між капіталом, що затрачається на заробітну плату, і основним капіталом, яке існує у кравецтві між тим капіталом, що затрачається на заробітну плату, і тим, що затрачається на сировий матеріал.} Але Рікардо разом з тим знає, що ці відносні вартості вирівнюються конкуренцією. Більше того: зазначені модифікації він запроваджує тільки для того, щоб при цих різних вкладеннях капіталу одержувався *один і той самий середній прибуток*. Це значить: ті *відносні вартості*, про які він говорить, являють собою не що інше, як *середні ціни*. У нього навіть не виникає думки про те, що *вартість*

і середня ціна різні. Він бере як вихідний пункт тільки їх *тотожність*. Та оскільки при різному співвідношенні органічних складових частин капіталу такої тотожності *не існує*, він припускає її як нез'ясований, викликаний конкуренцією факт. Через це у нього і не постає питання: чому вартості землеробських продуктів не вирівнюються в середні [506] ціни? Навпаки, він припускає, що *вони вирівнюються*, і саме з цієї точки зору ставить проблему.

Абсолютно не можна зрозуміти, чому такі молодці, як-от Вільгельм Фукідід *, обстоюють теорію земельної ренти Рікардо. На їх погляд, «напівістини» Рікардо, як поблажливо висловлюється Фукідід, втрачають *всю* свою цінність.

Для Рікардо проблема існує тільки тому, що вартість визначена робочим часом. У цих молодців справа стоїть не так. За Рошером природа, *як така*, має вартість. Див. про це далі ⁵⁰. Це значить: Рошер абсолютно не знає, що таке вартість. Що ж може перешкодити йому допустити, що *вартість землі* з самого ж початку входить у витрати виробництва і утворює ренту, — зробити вартість землі, тобто ренту, передумовою для пояснення ренти?

Фраза про «витрати виробництва» у цих молодців зовсім нічого не означає. Ми бачимо це у Сея. Вартість товару він визначає витратами виробництва — капіталом, землею, працею. А ці витрати він визначає попитом і пропозицією. Це значить: тут взагалі немає ніякого визначення вартості. Оскільки земля робить «продуктивні послуги», то чому б ціні цих «послуг» не визначатися попитом і пропозицією — так само, як Сей визначає ціну послуг, що їх робить праця або капітал? А через те що «послуги землі» перебувають у володінні певної групи продавців, то чому б їх товарів не мати ринкової ціни і, значить, чому б земельній ренті не існувати як елементу ціни?

Ми бачимо, що у Вільгельма Фукідіда не було хоч би найменшої підстави так ретельно «обстоювати» теорію Рікардо.

**(6) ПОЛОЖЕННЯ РІКАРДО ПРО ПОСТІЙНЕ ПІДВИЩЕННЯ ЦІН
НА ХЛІБ. ТАБЛИЦЯ СЕРЕДНЬОРІЧНИХ ЦІН НА ХЛІБ
З 1641 РОКУ ПО 1859 РІК]**

Якщо залишити осторонь абсолютну земельну ренту, то у Рікардо лишається таке питання:

Населення і разом з ним попит на землеробські продукти зростають, в результаті чого ці продукти підвищуються в ціні,

* — Рошер. Ред.

як це відбувається в подібних випадках у промисловості. Але у промисловості таке підвищення цін припиняється, як тільки попит зробив свій вплив і викликав збільшену пропозицію товарів. Продукт тепер знижується до своєї попередньої вартості або навіть падає нижче від неї. Але в землеробстві цей *додатковий продукт* викидається на ринок не по старій ціні і не по нижчій ціні. *Він коштує більше*, і цим викликається тут постійне підвищення ринкових цін, а разом з тим і підвищення ренти. Як пояснити це, коли не тим, що доводиться вдаватися до все менш родючих ґрунтів, що потрібна все більша затрата праці для вироблення того самого продукту, що продуктивність землеробства падає в усе зростаючій мірі? Чому — залишаючи осторонь вплив знецінення грошей — в Англії з 1797 по 1815 р. разом із швидким зростанням населення підвищувалися ціни на землеробські продукти? Нічого не доводить той факт, що вони потім знов упали. Нічого не доводить і те, що був відрізаний підвіз із закордонних ринків. Якраз навпаки. Це тільки створило *належні* умови для того, щоб закон земельної ренти міг виявитись у *своєму чистому вигляді*. Бо саме відрізаність від закордону змушувала вдаватися всередині країни до обробітку *все менш родючого ґрунту*. Не можна пояснювати це *абсолютним збільшенням* ренти, бо зросла не тільки загальна сума ренти, але й норма ренти. Підвищилася ціна квартера пшениці і т. д. Не можна також пояснювати це і *знеціненням грошей*, бо таке знецінення могло б тільки пояснити, чому — при високому ступені розвитку продуктивності в промисловості — промислові продукти впали в ціні і, значить, відносно підвищилися в ціні землеробські продукти. Знецінення грошей не могло б пояснити, чому ціни землеробських продуктів весь час абсолютно підвищувались *крім* цього *відносного підвищення*.

Так само навряд чи можна вважати це *наслідком* падіння норми прибутку. Падіння норми прибутку *ніколи* не могло б пояснити зміну в *цінах*, а тільки *зміну* в розподілі вартості або *ціни* між лендлордом, промисловцем і робітником.

Щодо *знецінення грошей*, то припустимо, що той самий 1 ф. ст. тепер дорівнює 2 ф. ст. Квартер пшениці, який коштував раніше 2 ф. ст., тепер коштує 4 ф. ст. Припустимо, що промисловий продукт подешевшав у 10 разів, що раніше його вартість виражалась у 20 шил., а тепер — у 2 шил. Але тепер ці 2 шил. дорівнюють 4 шил. Знецінення грошей — так само як і невротка — могло б, звичайно, зробити тут свій вплив.

[507] Проте, залишаючи все це осторонь, можна припустити, що за *тодішнього стану землеробства* (у відношенні до пшениці)

була введена в обробіток *неродюча* земля. Згодом ця сама земля стала родючою, бо диференціальні ренти — за своєю нормою — знизилися, як показує найкращий барометр — ціни пшениці.

З найвищих цін 1800 і 1801 рр. та 1811 і 1812 рр. перші припадають на неврожайні роки, другі — на роки максимального знецінення грошей. Так само 1817 і 1818 рр. були роками знецінення грошей. Та коли відкинути ці роки, то, треба думати (подивитися потім), залишиться середня за той або інший період ціна.

Порівнюючи ціни пшениці і т. ін. в різні періоди, треба разом з тим зіставляти *вироблені маси* продукту з ціною за один квартал, бо саме цим способом виявляється той вплив, що його робить на ціни додаткова кількість виробленого хліба.

Середньорічні ціни на пшеницю

I

	Середньорічна ціна	Найвища ціна	Найнижча ціна
1641—1649	60 ш. 5 ² / ₃ п.	75 ш. 6 п. (1645)	42 ш. 8 п. (1646)
1650—1659	45 ш. 8 ⁹ / ₁₀ п.	68 ш. 1 п. (1650)	23 ш. 1 п. (1651)
1660—1669	44 ш. 9 п.	65 ш. 9 п. (1662)	32 ш. 0 п. (1666 і 1667)
1670—1679	44 ш. 8 ⁹ / ₁₀ п.	61 ш. 0 п. (1674)	33 ш. 0 п. (1676)
1680—1689	35 ш. 7 ⁸ / ₁₀ п.	41 ш. 5 п. (1681)	22 ш. 4 п. (1687)
1690—1699	50 ш. 4 ¹ / ₁₀ п.	63 ш. 1 п. (1695)	30 ш. 2 п. (1691)

Таким чином, за 50 років з 1650 по 1699 р. середньорічна ціна становить 44 шил. 2¹/₃ пенса.

Протягом періоду (9 років) з 1641 по 1649 р. найвища середньорічна ціна — 75 шил. 6 пенсів — припадає на рік революції — 1645 р., далі 71 шил. 1 пенс — на 1649 р., 65 шил. 5 пенсів — на 1647 р., а найнижча ціна — 42 шил. 8 пенсів — на 1646 рік.

II

	Середньорічна ціна	Найвища ціна (за кожний десятирічний період)	Найнижча ціна
1700—1709	35 ш. 1 ¹ / ₁₀ п.	69 ш. 9 п. (1709)	25 ш. 4 п. (1707)
1710—1719	43 ш. 6 ⁷ / ₁₀ п.	69 ш. 4 п. (1710)	31 ш. 1 п. (1719)
1720—1729	37 ш. 3 ⁷ / ₁₀ п.	48 ш. 5 п. (1728)	30 ш. 10 п. (1723)
1730—1739	31 ш. 5 ⁵ / ₁₀ п.	58 ш. 2 п. (1735)	23 ш. 8 п. (1732)
1740—1749	31 ш. 7 ⁹ / ₁₀ п.	45 ш. 1 п. (1740)	22 ш. 1 п. (1743 і 1744)

Середньорічна ціна за 50 років з 1700 по 1749 р. — 35 шил. 9²⁰/₅₀ пенса.

[508]

III

	Середньорічна ціна	Найвища ціна (за кожний десятирічний період)	Найнижча ціна (за кожний десятирічний період)
1750—1759	36 ш. $4\frac{5}{10}$ п.	53 ш. 4 п. (1757)	28 ш. 10 п. (1750)
1760—1769	40 ш. $4\frac{9}{10}$ п.	53 ш. 9 п. (1768)	26 ш. 9 п. (1764)
1770—1779	45 ш. $3\frac{2}{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1774)	33 ш. 8 п. (1779)
1780—1789	46 ш. $9\frac{2}{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1783)	35 ш. 8 п. (1780)
1790—1799	57 ш. $6\frac{5}{10}$ п.	78 ш. 7 п. (1796)	43 ш. 0 п. (1792)

Середньорічна ціна за 50 років з 1750 по 1799 р.— 45 шил. $3\frac{13}{50}$ пенса.

IV

	Середньорічна ціна	Найвища ціна (за кожний десятирічний період)	Найнижча ціна (за кожний десятирічний період)
1800—1809	84 ш. $8\frac{5}{10}$ п.	119 ш. 6 п. (1801) 113 ш. 10 п. (1800)	58 ш. 10 п. (1803)
1810—1819	91 ш. $4\frac{8}{10}$ п.	126 ш. 6 п. (1812) 109 ш. 9 п. (1813) 106 ш. 5 п. (1810)	65 ш. 7 п. (1815) 74 ш. 4 п. (1814) 74 ш. 6 п. (1819)
1820—1829	58 ш. $9\frac{7}{10}$ п.	68 ш. 6 п. (1825)	44 ш. 7 п. (1822)
1830—1839	56 ш. $8\frac{5}{10}$ п.	66 ш. 4 п. (1831)	39 ш. 4 п. (1835)
1840—1849	55 ш. $11\frac{4}{10}$ п.	69 ш. 5 п. (1847)	44 ш. 6 п. (1849)
1850—1859	53 ш. $4\frac{7}{10}$ п.	74 ш. 9 п. (1855)	40 ш. 4 п. (1850)

Середньорічна ціна за 50 років з 1800 по 1849 р.— 69 шил. $6\frac{9}{50}$ пенса.

Середньорічна ціна за 60 років з 1800 по 1859 р.— 66 шил. $9\frac{13}{15}$ пенса.

Отже, ми маємо такі середньорічні ціни:

Період	шил.	пенси
1641—1649	60	$5\frac{2}{3}$
1650—1699	44	$2\frac{1}{5}$
1700—1749	35	$9\frac{29}{50}$
1750—1799	45	$3\frac{13}{50}$
1800—1849	69	$6\frac{9}{50}$
1850—1859	53	$4\frac{7}{10}$

* * *

Навіть Уест каже:

«За поліпшеного стану землеробства можна на землі другорядної або третьорядної якості провадити виробництво з такими ж невеликими витратами, як на землі найкращої якості при старій системі» (Sir Edw. West. Price of Corn and Wages of Labour. London, 1826, стор. 98).

(7) ЗДОГАД ГОПКІНСА ПРО ВІДМІННІСТЬ МІЖ АБСОЛЮТНОЮ І ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЮ РЕНТОЮ; ПОЯСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ ПРИВАТНОЮ ВЛАСНІСТЮ НА ЗЕМЛЮ]

Гопкінс правильно схоплює відмінність між абсолютною і диференціальною рентою:

«Принцип конкуренції робить неможливим існування в одній і тій самій країні двох норм прибутку; але цим визначаються відносні земельні ренти, проте не загальна середня рента» (*The Hopkins. On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population. London, 1828, стор. 30*).

[508a] *Гопкінс* так розрізняє продуктивну і непродуктивну працю, або, як він висловлюється, працю первинну і вторинну:

«Якби всі працівники використовувалися з такою ж метою, з якою використовуються гранувальники алмазів і оперні співаки, то незабаром зникло б потрібне для їх існування багатство, тому що жодна частина виробленого багатства не ставала б капіталом. Якби значна частина робітників була зайнята подібною працею, то заробітна плата стояла б на низькому рівні, бо тільки порівняно невелика частина виробленого була б використана як капітал; але якби подібною працею було зайнято тільки небагато працівників і, значить, майже всі були б орачами, шевцями, ткачами тощо, то капіталу було б вироблено багато, і заробітна плата могла б бути відповідно високою» (там же, стор. 84—85). «В один ряд з гранувальником алмазів і співаком треба поставити всіх тих, хто працює на лендлордів або на рантьє і хто одержує частину їх доходу у вигляді заробітної плати, тобто всіх тих, чия робота зводиться всього тільки до вироблення таких речей, які приносять задоволення лендлордам і рантьє; в обмін за свій труд ці працівники й одержують частину ренти лендлорда або частину доходу рантьє. Всі вони — продуктивні працівники, але вся їх праця спрямована на те, щоб перетворити багатство, що існує у формі земельної ренти і доходу з грошового капіталу, в яку-небудь іншу форму, яка більш задовольнятиме лендлорда і рантьє; тому ці працівники є вторинними виробниками. Всі інші працівники — первинні виробники» (там же, стор. 85).

Алмаз і спів — і те і друге розглядається тут як уречевлена праця — можуть бути, як і всі товари, перетворені у гроші, а як гроші — в капітал. Але при цьому перетворенні грошей у капітал треба розрізнити дві речі. Всі товари можуть бути перетворені у гроші, а як гроші — в капітал тому, що у грошовій формі, якої вони набувають, погашені їх споживна вартість і особлива натуральна форма цієї останньої. Вони — уречевлена праця в тій суспільній формі, в якій ця сама праця може бути обмінена на будь-яку реальну працю, отже, може бути перетворена в будь-яку форму реальної праці. Навпаки, чи можуть товари, продукти праці, знову як саме ці продукти ввійти у продуктивний капітал як його елементи, — це залежить від того, чи дозволяє даним товарам природа їх споживних

вартостей знову ввійти в процес виробництва — чи то у вигляді об'єктивних умов праці (знаряддя виробництва і матеріал), чи у вигляді суб'єктивних умов праці (життєві засоби для робітників), — значить, у вигляді елементів постійного капіталу або змінного капіталу.

«В Ірландії, за помірним підрахунком, згідно з переписом 1821 р., весь чистий продукт, що дістається лендлордам, державі і одержувачам десятини, становить $20\frac{3}{4}$ млн. ф. ст., а вся заробітна плата — тільки 14 114 000 ф. ст.» (Гопкінс, там же, стор. 94).

«Землероби в Італії платять загалом половину, і навіть більше половини, продукту як ренту землевласникові, і це — при невисокій культурі землеробства і при зовсім незначних розмірах їх основного капіталу. Більша частина населення складається із вторинних виробників і землевласників, а первинні виробники, як правило, являють собою убогий і принижений клас» (стор. 101—102).

«Те саме мало місце у Франції за Людовіка XIV [і за його наступників — Людовіка XV і Людовіка XVI]. За [Артуром] Юнгом, ренти, десятини і податки виражалися в сумі 140 905 304 ф. ст. При цьому землеробство перебувало в жалюгідному стані. Населення Франції становило тоді 26 363 074 чоловіка. Якби трудове населення налічувало навіть шість мільйонів сімей, — що явно перебільшено, — то й тоді кожна трудова сім'я щороку, прямо чи посередньо, мала б давати в середньому приблизно 23 ф. ст. чистого багатства землевласникам, церкві й урядові. За даними Юнга, — коли взяти до уваги ще всякі інші міркування, — на трудову сім'ю припадає щороку 42 ф. ст. 10 шил. продукту, причому 23 ф. ст. з цієї суми вона віддає іншим особам, а 19 ф. ст. 10 шил. залишаються у неї самої на її власне існування» (там же, стор. 102—104).

Залежність народонаселення від капіталу:

«Помилку пана Мальтуса і його послідовників треба шукати в припущенні, що зменшення робітничого населення не спричиняється до відповідного зменшення капіталу» (там же, стор. 118). «Пан Мальтус забуває, що попит [на робітників] лімітується кількістю тих коштів, які є заробітною платою, і що ці кошти не виникають самі собою, а завжди попередю створюються працею» (там же, стор. 122).

Це — правильний погляд на *нагромадження капіталу*. Але [Гопкінс не бачить, що] створювані працею кошти можуть збільшитися, — а значить може збільшитись кількість додаткового продукту або додаткової праці, — без того, щоб маса вживаної праці збільшилася рівною мірою.

«Дивним видається це наполегливе бажання зображати *чисте* багатство як щось *благодотворне* для робітничого класу, бо воно дає, мовляв, *роботу*. Тимчасом, цілком очевидно, [509] що воно може давати роботу не тому, що воно *чисте*, а тому, що воно — *багатство*, тобто щось таке, що *було створене працею*. А, з другого боку, в той же час додаткова кількість робітничого населення змальовується як *шкідлива річ* для робітничого класу, хоч ці робітники виробляють втричі більше того, що вони споживають» (там же, стор. 126).

509

Висновок: середній ціновий індекс за період 16 років становить 100,00. Це означає, що ціни на пшеницю за цей період збільшилися в 1,00 рази, тобто залишилися незмінними. Це свідчить про те, що цінові коливання були симетричними відносно базисного року.

I

1641 - 49.	24.	$\frac{24}{5}$
1650 - 59	45	$\frac{45}{5}$
1660 - 69	44	$\frac{44}{5}$
1670 - 79	44	$\frac{44}{5}$
1680 - 89	35	$\frac{35}{10}$
1690 - 99	50	$\frac{50}{10}$

Середній ціновий індекс:

1650-1699, б. н. = 100,00
 1641-1649, б. н. = 100,00
 1650-1659, б. н. = 100,00
 1660-1669, б. н. = 100,00
 1670-1679, б. н. = 100,00
 1680-1689, б. н. = 100,00
 1690-1699, б. н. = 100,00

1650-59:	654,0	100,00
1660-69:	652,0	99,88
1670-79:	652,0	99,88
1680-89:	412,0	63,11
1690-99:	622,0	95,11

II

1700 - 1709:	35	$\frac{35}{10}$
1710 - 1719:	43	$\frac{43}{10}$
1720 - 1729:	37	$\frac{37}{10}$
1730 - 1739:	34	$\frac{34}{10}$
1740 - 1749:	31	$\frac{31}{10}$

1700-1709: 352,0
 1710-1719: 692,0
 1720-1729: 482,0
 1730-1739: 382,0
 1740-1749: 322,0

1750-59:	582,0	89,11
1760-69:	452,0	69,56
1770-79:	322,0	49,54
1780-89:	302,0	46,46
1790-99:	322,0	49,54

III

(всього)

Сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» з таблицями середньорічних цін на пшеницю за роки 1641—1749

«Коли б шляхом застосування кращих машин вся первинна продукція могла бути збільшена з 200 до 250 або 300, тоді як на *чисте* багатство і прибуток так само припадало б тільки 140, то ясно, що як фонд заробітної плати для первинних виробників залишилося б 110 або 160, замість 60» (там же, стор. 128).

«Становище робітників *погіршується* або внаслідок того, що їх продуктивній силі завдається шкоди, або внаслідок того, що у них відбирають те, що вони виробили» (стор. 129).

«Ні, говорить п. Мальтус, зовсім не тим, що *ваш тягар важкий*, пояснюється ваше убожество, а постачає воно виключно від того, що є *надто багато осіб, які несуть* цей тягар» (там же, стор. 134).

«*Первісні матеріали* [земля, вода, мінерали] не віднесено до того загального принципу, що мінову вартість всіх товарів визначають *витрати виробництва*; однак претензії *власників* цих матеріалів на продукт [одержуваний в результаті користування цими первісними матеріалами] призводять до того, що *земельна рента* у вартість входить» (*The Hopkins. Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money. London, 1822, стор. 11*).

«*Земельна рента*, або податок за користування [землею], природно виникає з *власності* [на землю], або з установлення *права приватної власності*» (там же, стор. 13).

«Ренту може давати все те, що має такі властивості: по-перше, рідкість в тій чи іншій мірі; по-друге, здатність сприяти праці у великій справі виробництва» (там же, стор. 14). «Не слід, звичайно, припускати той випадок, коли земля є так багато *порівняно з тією працею і тим капіталом, які могли б бути застосовані до неї* {велика кількість або рідкість землі, звичайно, *відносні*, вони визначаються за відношенням до тієї кількості праці і капіталу, яку можна мати в своєму розпорядженні}, «що було б неможливо запроваджувати податок у вигляді *земельної ренти* — через те, що земля не була б рідкістю» (стор. 21).

«В деяких країнах землевласник може *видушувати 50%*, а в інших не може *видушити і 10%*. У родючих місцевостях Сходу людина може жити на $\frac{1}{3}$ продукту своєї праці, застосованої до землі; навпаки, в деяких районах Швейцарії і Норвегії стягання 10% могло б обезлюдити країну... Ми не бачимо ніяких інших *природних* меж для ренти, яку можна було б *видушити*, крім обмежених можливостей платників» (стор. 31) і «крім *конкуренції гіршого ґрунту з кращим*, — там, де є земля гіршої якості» (стор. 33—34).

«В Англії багато необроблюваної землі, природна родючість якої така сама, яку мала значна частина *оброблюваної тепер землі, перше ніж вона була введена в обробіток*; і все-таки *витрати, потрібні для перетворення необроблюваної землі в оброблену*, такі великі, що вона не зможе *оплачувати звичайних процентів на гроші, затрачені на поліщення землі*, а на сплату *ренти за природну родючість ґрунту* вже взагалі нічого не *залишиться*. І це — незважаючи на всі переваги негайного застосування такої праці, яка користується допомогою вміло застосовуваного капіталу і забезпечується дешевими промисловими товарами, і незважаючи на наявність до того ж хороших шляхів, які пролягають поблизу, і т. д. Сучасних землевласників можна розглядати як *власників усієї нагромадженої праці, яка протягом століть затрачалася для того, щоб довести землю до сучасного стану її продуктивності*» (там же, стор. 35).

Остання обставина має дуже важливе значення для *земельної ренти* — особливо тоді, коли населення раптом дуже швидко

зростає, як це було в 1780—1815 рр. внаслідок розвитку промисловості, і коли в результаті цього *раптом* вводиться в обробіток велика кількість раніш не оброблюваних земель. Новооброблювана земля може бути такою ж родючою, як стара, і навіть більш родючою, ніж була ця остання *до*ти, *поки* в ній не нагромадилася *культура століть*. Але що вимагається від нової землі — для того щоб вона продавала свій продукт по ціні *не дорозжчій*, — так це те, щоб її родючість дорівнювала сумі, *по-перше*, природної родючості обробленого [510] ґрунту і, *по-друге*, його *штучної родючості*, яка створена культурою, але тепер *стала природною*. Таким чином, новооброблюваний ґрунт повинен бути набагато родючішим, ніж був старий ґрунт *до* його обробітку.

Але можуть сказати:

Родючість обробленого ґрунту залежить насамперед від його природної родючості. Отже, від природних властивостей новооброблюваного ґрунту залежить, чи він має, чи не має цієї родючості, що йде від природи і зумовлена природними факторами. В обох випадках ця родючість нічого не коштує. Друга ж частина родючості обробленої землі є штучний продукт, зобов'язаний своїм існуванням культурі, вкладенню капіталу. Але ця частина продуктивності коштувала витрат виробництва; останні оплачуються як процент на вкладений в землю основний капітал. Ця частина земельної ренти є просто процент на доданий до землі основний капітал. Тому вона входить у витрати виробництва продукту давно вже введеної в обробіток землі. Отже, треба тільки вкласти такий самий капітал в новооброблювану землю, і вона так само матиме цю другу частину родючості; подібно до того як це має місце у відношенні до уже давно введеної в обробіток землі, проценти на капітал, затрачений на створення цієї родючості, увійдуть в ціну продукту. Чому ж в такому разі нова земля, — не будучи далеко більш родючою, — не могла б бути введена в обробіток без підвищення ціни продукту? Якщо природна родючість однакова, то різниця зумовлюється лише вкладенням капіталу, і процент на цей капітал в обох випадках рівною мірою входить у витрати виробництва.

Проте це міркування помилкове. Частина *витрат* на розчищення під оранку не оброблюваної досі землі і т. ін. в дальшому не покривається з тієї причини, що створена таким чином родючість, як це зауважив уже *Рікардо*, частково зрослася з *природними якостями* землі (наприклад, витрати на використання пеньків, на меліорацію, осушення, планування, хімічну зміну складу ґрунту в результаті багато разів повторених хімічних процесів тощо). Таким чином, — для того щоб мати мож-

ливість продавати свій продукт по тій самій ціні, що й останній з уже введених в обробіток ґрунтів,— новооброблюваний ґрунт повинен бути досить родючим, щоб ця *ціна* покривала для нього ту частину витрат на розчищення під оранку не оброблюваної досі землі, яка входить у витрати виробництва новооброблюваного ґрунту, але яка перестала вже входити у *витрати* раніш освоєного ґрунту і зрослася тут з природною родючістю ґрунту.

«Вигідно розташований *водоспад* дає нам приклад такої ренти, яка виплачується за обернений у приватну власність дар природи, що має таку виняткову властивість, яку тільки можна собі уявити. Це добре розуміють у промислових районах, де чималі ренти виплачуються за великі водоспади — особливо, якщо висота падіння води велика. Сила, що здобувається від таких водоспадів, дорівнює силі, яку дають великі парові машини; тому користуватися цими водоспадами, навіть при умові виплати великої ренти, так само вигідно, як і затратати великі суми на спорудження та експлуатацію парових машин. Серед водоспадів одні — більші, другі — менші. Близькість до промислових підприємств також є перевагою, що дає вищу ренту. У графствах Йорк і Ланкастер між рентою, що виплачується за найменший водоспад, і рентою, виплачуваною за найбільший водоспад, існує, як видно, далеко більша різниця, ніж та, що існує між рентою за 50 акрів найменш родючої землі і рентою за 50 акрів найбільш родючої землі, що використовується як звичайна орна земля» (*Гопкінс*, там же, стор. 37—38).

**[8) ВИТРАТИ НА РОЗЧИЩЕННЯ ПІД ОРАНКУ
ЗЕМЛІ, ЯКА ЩЕ НЕ ОБРОБЛЯЛАСЬ.
ПЕРІОДИ ПІДВИЩЕННЯ ЦІН НА ХЛІБ І ПЕРІОДИ
ЇХ ЗНИЖЕННЯ (1641—1859 рр.)]**

Якщо ми порівняємо наведені вище середньорічні ціни на хліб * і відкинемо те, що зумовлене, по-перше, знеціненням грошей (1809—1813 рр.) і, по-друге, особливо неврожайними роками — як, наприклад, роки 1800 і 1801,— ми побачимо, як багато важить та обставина, *скільки нової землі* було введено в обробіток в даний момент або протягом даного періоду. Підвищення ціни на оброблених землях вказує тут на *зростання населення* і, внаслідок цього, на надлишок ціни хліба [над вартістю]; з другого боку, це саме збільшення попиту викликає введення в обробіток нової землі. Якщо маса оброблюваної землі *відносно* дуже збільшилась, то зростаюча ціна, *більш висока ціна* в порівнянні з попереднім періодом, доводить тільки те, що значна частина *витрат на розчищення під оранку землі, яка ще не оброблялась*, входить в ціну додаткової кількості вироблених

* Див. цей том, частина II, стор. 131—132. *Ред.*

продуктів харчування. Коли б ціна хліба не підвищилась, то збільшення виробництва не мало б місця. Результат *цього збільшення*, падіння ціни, може проявитися тільки згодом, тому що в ціну продуктів харчування, вироблених недавно вкладеними капіталами, входить такий елемент витрат виробництва або ціни, який у попередніх вкладеннях капіталу в землю і на попередніх частинах оброблюваного ґрунту давно вже погашений. Різниця була б навіть ще більша, коли б витрати на введення в обробіток нового ґрунту, внаслідок підвищення продуктивності праці, не впали в значній мірі порівняно з тим, якими вони були в попередні часи.

[511] Перетворення нової землі, чи буде вона більш родючою, ніж стара, однаково родючою чи менш родючою, приведення її в такий стан (а цей стан визначається загальною, пануючою на оброблюваній уже землі, нормою освоєння для землеробської культури), який *робить її придатною* для застосування капіталу і праці *за тих самих умов*, при яких капітал і праця застосовуються в середньому на вже оброблюваній землі, — це освоєння має бути оплачене витратами на перетворення землі, яка ще не оброблялась, в орну землю. Ця різниця у витратах виробництва має бути покрита нововведеною в обробіток землею. Якщо згадана різниця не входить у ціну продукту нововведеної в обробіток землі, то можливі тільки два випадки здійснення цього результату. *Або* продукт нововведеної в обробіток землі не продається *по його дійсній вартості*. Його ціна стоїть нижче його вартості, що справді буває з більшою частиною землі, яка не дає ренти, бо ціна її продукту визначається не *його власною вартістю*, а вартістю того продукту, що вироблений на більш родючому ґрунті. *Або* нововведена в обробіток земля повинна бути *такою родючою*, що її продукт при продажу по його власній, іманентній йому вартості, відповідно до уречевленої в ньому кількості праці, продавався б по нижчій ціні, ніж продукт землі, яка оброблялась уже раніше.

Коли б різниця між *ринковою ціною*, яка регулюється вартістю продукту того ґрунту, який уже давно обробляється, і *внутрішньою вартістю* продукту нововведеного в обробіток ґрунту *дорівнювала, наприклад, 5%* і коли б, з другого боку, розмір *процента*, який входить у витрати виробництва цього продукту і обчислюється на капітал, затрачений для підняття нового ґрунту на той же ступінь продуктивної здатності, що є звичайним для старого ґрунту, теж дорівнював 5%, — то новооброблена земля давала б продукт, який міг би при тій самій ринковій ціні оплачувати звичайну заробітну плату, прибутки і земельні ренти. Якби на затрачений капітал доводилося виплачувати

тільки 4%, тоді як родючість нової землі перевищувала б родючість старої більш як на 4%, то ринкова ціна, — після відрахування з неї того, що за чотирипроцентною ставкою припадає на капітал, затрачений для приведення нової землі в «придатний для обробітку» стан, — давала б надлишок, або ж продукт міг би продаватись нижче *ринкової ціни, регульованої в а р т і с т ю* продукту найменш родючого ґрунту. Внаслідок цього разом з ринковою ціною продукту знизилися б і всі ренти.

Абсолютна рента є надлишок *вартості* над *середньою ціною* сирового продукту. *Диференціальна рента* є надлишок *ринкової ціни* продукту, виробленого на більш родючому ґрунті, над *вартістю* власного продукту цього більш родючого ґрунту.

Тому, якщо у певний період часу відносно значна частина додаткових продуктів харчування, яких потребує зростаюче населення, виробляється на ґрунті, вперше введеному в обробіток, і одночасно з цим підвищується або ж лишається незмінною *ціна сирового продукту*, то це ще не доводить, що родючість ґрунту в країні зменшилася. Це доводить тільки, що родючість збільшилася не в такій мірі, щоб покрити новий елемент витрат виробництва, який міститься в процентах на капітал, затрачений на те, щоб підняти необроблену землю до рівня звичайних умов виробництва, при яких на даній стадії розвитку обробляються старі землі.

Таким чином, навіть *незмінна або зростаюча ціна*, — якщо відносна кількість новооброблюваного ґрунту різна в різні періоди, — не доводить, що новий ґрунт неродючий або що він дає *менше продукту*, а доводить лише те, що у вартість його продуктів входить такий елемент витрат, який уже погашений на раніш освоєних ґрунтах, і що цей новий елемент витрат лишається в силі, хоч при нових умовах виробництва витрати на розчищення під оранку землі, яка ще не оброблялась, значно знизилися порівняно з тими витратами, які були потрібні для того, щоб привести старий ґрунт з *первісного, природного* стану родючості в його теперішній стан. Отже, греба було б [512] установити *відносну частку* обгороджувань [общинної землі та її розчищення під оранку] в різні періоди⁶¹.

Взагалі ж наведена вище таблиця (стор. 507—508) показує нам таке:

Якщо розглядати *десятирічні періоди*, то виявляється, що *період 1641—1649 рр.* стоїть *вище*, ніж будь-який інший десятирічний період до 1860 р., за винятком десятирічних періодів 1800—1809 і 1810—1819 років.

Якщо розглядати *п'ятдесятирічні періоди*, то виявляється, що період *1650—1699 рр.* стоїть *вище*, ніж період *1700—1749 рр.*,

а період 1750—1799 рр. стоїть вище періоду 1700—1749 рр. і нижче періоду 1800—1849 рр. (або 1800—1859 рр.).

Падіння цін відбувається регулярно в період 1810—1859 рр., тоді як в період 1750—1799 рр., хоч середня ціна цього п'ятидесятиріччя нижча, має місце рух по висхідній лінії; він так само регулярно підвищується, як рух за 1810—1859 рр.—знижується.

Дійсно, в порівнянні з періодом 1641—1649 рр. відбувається в цілому безперервне зниження середніх за десятиріччя цін, поки це зниження у два останніх десятиріччя першої половини XVIII століття не досягає своєї *крайньої межі (найнижчої межі)*.

З середини XVIII століття відбувається підвищення; воно починається з такої ціни (36 шил. $4\frac{5}{10}$ пенса в 1750—1759 рр.), яка нижча від середньої ціни за другу половину XVII століття і приблизно відповідає, з деяким перевищенням, середній ціні періоду 1700—1749 рр.—35 шил. $9\frac{20}{50}$ пенса (ціні *першої* половини XVIII століття). Цей рух по висхідній лінії триває неухильно і протягом двох десятирічних періодів 1800—1809 і 1810—1819 років. В останній з цих періодів він досягає своєї найвищої межі. З цього часу знов відбувається регулярний рух по низхідній лінії. Якщо ми візьmemo середню за період підвищення 1750—1819 рр., то його середня ціна (трохи більша від 57 шил. за квартал) [приблизно] дорівнює вихідному пункту періоду зниження, який починається з 1820 р. (а саме, трохи більша від 58 шил. для десятирічного періоду 1820—1829 рр.),—цілком так само, як вихідний пункт для другої половини XVIII століття [приблизно] дорівнює середній ціні його *першої* половини.

Який сильний вплив на середню цифру можуть робити окремі обставини — неврожаї, знецінення грошей і т. ін., — показує перший-ліпший арифметичний приклад. Так, наприклад, $30 + 20 + 5 + 5 + 5 = 65$, середнє = 13, хоч тут всі три останні числа — всього тільки п'ятірки. Навпаки, $12 + 11 + 10 + 9 + 8 [= 50]$, середнє = 10, хоч, коли в першому ряді викреслити числа 30 і 20, які становлять виняток, середнє будь-яких трьох років у другому ряді було б вище.

Якщо відрахувати диференціальні витрати на оплату капіталу, який послідовно застосовувався для розчищення під оранку нових земель і входив протягом певного періоду, як окрема стаття, у витрати виробництва, то ціни 1820—1859 рр., можливо, будуть нижчими, ніж усі попередні. І це почасти, треба думати, яось витало перед очима тих дурнів, які пояснюють ренту процентом на вкладений в землю основний капітал.

**[9] АНДЕРСОН ПРОТИ МАЛЬТУСА. ЗЕМЕЛЬНА
РЕНТА В РОЗУМІННІ АНДЕРСОНА. ПОЛОЖЕННЯ АНДЕРСОНА
ПРО ЗРОСТАЮЧУ ПРОДУКТИВНІСТЬ ЗЕМЛЕРОБСТВА
І ЇЇ ВПЛИВ НА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНУ РЕНТУ]**

Андерсон говорить в «*A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain*» (London, 1801):

«З 1700 по 1750 р. ми маємо постійне зниження цін за квартал пшениці з 2 ф. ст. 18 шил. 1 пенса до 1 ф. ст. 12 шил. 6 пенсів; з 1750 по 1800 р.— постійне підвищення цін з 1 ф. ст. 12 шил. 6 пенсів до 5 ф. ст. 10 шил. за квартал» (стор. 11).

Отже, Андерсон, на відміну від Уеста, Мальтуса, Рікардо, мав перед своїми очима не одностороннє явище зростання шкали цін на хліб (за 1750—1813 рр.), а, навпаки, двоєке явище: ціле століття, перша половина якого демонструє постійне спадання, а друга — постійне зростання шкали хлібних цін. При цьому Андерсон в категоричній формі зауважує:

«Населення однаково зростало як у першій, так і в другій половині XVIII століття» (там же, стор. 12).

Андерсон — переконаний ворог теорії народонаселення⁵², і він з усією рішучістю підкреслює зростаючу і повсякчасну здатність землі до поліпшення:

«Землю можна *все більше поліпшувати* з допомогою хімічних впливів та обробітку» (там же, стор. 38)⁵³.

[513] «При раціональній системі господарства продуктивність ґрунту може підвищуватись рік у рік на протязі необмеженого періоду часу, поки, нарешті, вона не досягне такої висоти, про яку ми тепер ледве можемо скласти собі уявлення» (стор. 35—36).

«З певністю можна сказати, що тепер населення так мало в порівнянні з тим, скільки міг би прогнати цей острів, що дуже ще далеко до того, щоб воно могло викликати хоч трохи серйозні побоювання» (стор. 37).

«Скрізь, де збільшується населення, разом з ним неодмінно збільшується і виробництво країни, *якщо тільки люди не дозволяють яким-небудь моральним впливам розладнувати економіку природи*» (стор. 41).

«Теорія народонаселення» є «найнебезпечнішим передсудом» (стор. 54). Андерсон старався довести з допомогою історичних прикладів, що «продуктивність землеробства» підвищується в міру зростання населення і знижується в міру його зменшення (стор. 55, 56, 60, 61 і далі).

Коли правильно розуміти *ренту*, то насамперед повинна була, природно, виникнути та думка, що джерелом ренти є не ґрунт, а *продукт землеробства*, тобто праця, *ціна продукту праці*,

наприклад пшениці, — *вартість* землеробського продукту, вкладена в землю праця, а не сама земля, — і на цьому правильно наголошує Андерсон.

«Не рента, одержувана з землі, визначає ціну її продукту, а ціна цього продукту визначає земельну ренту, хоч ціна цього продукту часто буває найвищою в тих країнах, де земельна рента найнижча».

{Таким чином, рента не має ніякого відношення до *абсолютної* продуктивності землеробства.}

«Це здається парадоксом, що потребує пояснення.

В кожній країні існують різні сорти ґрунту, які за ступенем своєї родючості значно відрізняються один від одного. Ми їх поділимо на різні розряди, які позначимо літерами *A, B, C, D, E, F* і т. д. Розряд *A* охоплює ґрунти з найбільшою родючістю, а всі дальші літери позначають різні розряди ґрунту, кожний з яких тим нижчий за своєю родючістю, чим далі він стоїть від першого розряду. Оскільки *витрати на обробіток найменш родючого ґрунту такі ж великі, як і витрати на обробіток найбільш родючого ґрунту, або навіть перевищують їх*, то звідси неодмінно випливає, що *коли одна й та сама кількість хліба, все одно, з якого поля вона добувається, може продаватись по одній і тій самій ціні*, — то прибуток від обробітку найбільш родючого ґрунту має бути далеко вищим, ніж прибуток від обробітку інших ґрунтів»

{мова йде про надлишок ціни [продукту] над витратами, або над ціною авансованого капіталу},

«і через те що цей прибуток продовжує зменшуватися в міру зменшення родючості, що кінець кінцем має *вийти* так, що в деяких нижчих розрядах ґрунту *витрати на обробіток землі зрівняються з вартістю всього продукту*» (стор. 45—48).

Останній ґрунт не платить ніякої ренти (цитата наведена з книги *Мак-Куллоха «The Literature of Political Economy»*, London, 1845, — Мак-Куллох тут цитує з «*An Inquiry into the Nature of the Corn Laws»* або з «*Recreations in Agriculture, Natural-History, Arts»* etc., London, 1799—1802. Перевірити це у Британському музеї⁵⁴).

Те, що Андерсон називає тут «*вартістю* всього продукту», є в його уявленні, очевидно, не що інше, як *ринкова ціна*, по якій продається продукт, все одно, чи росте він на кращому, чи на гіршому ґрунті. Ця «ціна» (вартість) дає для більш родючих сортів ґрунту більший або менший надлишок над витратами. Останній продукт не дає такого надлишку. Для цього продукту *середня ціна*, тобто ціна, яка визначається витратами виробництва плюс середній прибуток, збігається з ринковою ціною продукту, — отже, тут не існує ніякого додаткового прибутку, який, на думку Андерсона, один тільки і може утворити ренту.

В Андерсона рента дорівнює надлишкові *ринкової ціни* продукту над його *середньою ціною*. (Теорія вартості ще зовсім не турбує Андерсона.) Таким чином, коли внаслідок особливої неродючості ґрунту *середня ціна* продукту цього ґрунту збігається з *ринковою ціною* продукту, то цей надлишок відпадає, тобто не буде фонду для утворення ренти. Андерсон не каже, що останній введений в обробіток ґрунт *не може давати ніякої ренти*. Він тільки каже, що в тому разі, коли затрати (витрати виробництва плюс середній прибуток) такі великі, що різниця між ринковою ціною продукту і його середньою ціною зникає, то відпадає також і рента і що це неминуче діється, коли все нижче спускатися по шкалі. Андерсон прямо заявляє, що передумовою для такого утворення ренти є певна *однакова ринкова ціна* для рівних кількостей продуктів, вироблених при неоднаково сприятливих умовах виробництва. Додатковий прибуток, або надлишок прибутку, на кращих сортах ґрунту порівняно з гіршими, каже він, неодмінно має місце, «якщо одна й та сама кількість хліба, все одно, з якого поля вона добувається, може продаватись по одній і тій самій ціні», — якщо, значить, припускається загальна ринкова ціна.

[514] Андерсон зовсім не вважає, — як це могло б здатися з наведеного вище уривка, — що різна *родючість* є просто продуктом природи. Навпаки, на його думку,

«безконечна різноманітність ґрунтів» пояснюється почасти тим, що «ці ґрунти із свого первісного стану були приведені в зовсім інший за допомогою різних способів обробітку, яким вони піддавалися, за допомогою добрив» тощо («An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe», Edinburgh, 1779, стор. 5).

З одного боку, розвиток продуктивності суспільної праці полегшує розчищення під оранку нових земель; однак, з другого боку, обробіток землі збільшує відмінності ґрунтів, бо цілком можливо, що оброблений ґрунт *A* і необроблений ґрунт *B* спочатку мали однакову родючість, якщо ми з родючості ґрунту *A* відрахуємо ту частку родючості, яка для цього ґрунту тепер є, правда, природною, але раніше була надана йому *штучно*. Таким чином, самий обробіток ґрунту збільшує відмінність в природній родючості між обробленою і необробленою землею.

Андерсон з певністю заявляє, що той ґрунт, для продукту якого середня ціна і ринкова ціна збігаються, *не може сплачувати ніякої ренти*:

«Візьмемо два поля, продуктивність яких приблизно відповідає наведеному вище прикладові, а саме: з одного поля одержується 12 бушелів, що покриває витрати, а з другого — 20 бушелів; якщо не потрібно ніяких

негайних затрат на меліорацію, то за друге поле орендар може сплачувати земельної ренти навіть більше ніж, наприклад, 6 бушелів, тоді як за перше поле ніякої ренти він сплачувати не може. Якщо 12 бушелів вистачає якраз тільки на те, щоб покрити витрати обробітку, то за *оброблену* землю, що дає тільки 12 бушелів, ніякої ренти сплачуватися не може» («Essays relating to Agriculture and Rural Affairs», Edinburgh and London, 1775—1796, том III, стор. 107—109).

Безпосередньо за цим він продовжує:

«Однак не можна сподіватися, що орендар в тому разі, коли більша кількість продукту одержана *безпосередньо завдяки* зробленій ним затраті капіталу і завдяки його зусиллям, *зможе* сплачувати як ренту приблизно таку саму частку продукту. Та коли *протягом певного часу родючість землі весь час залишалася на тому ж високому рівні*, то орендар буде готовий сплачувати ренту у зазначеному вище розмірі, навіть коли *спочатку родючість ґрунту підвищилася завдяки* власним зусиллям орендаря» (там же, стор. 109—110).

Таким чином, нехай продукт найкращої обробленої землі дорівнюватиме, наприклад, 20 бушелів з акра; з них 12 бушелів, за припущенням, оплачують витрати (авансований капітал плюс середній прибуток). В такому разі 8 бушелів *можуть* бути сплачені як рента. Припустимо, що бушель коштує 5 шил. Тоді 8 бушелів, або 1 квартал, коштують 40 шил., або 2 ф. ст., а 20 бушелів (2½ квартали) — 5 ф. ст. З цих 5 ф. ст. відходять, як витрати, 12 бушелів, або 60 шил., тобто 3 ф. ст. Тоді на виплату ренти лишаються 2 ф. ст., або 8 бушелів. Із 3 ф. ст., що становлять витрати, — при нормі прибутку, рівній 10%, — припадають на затрати $54\frac{6}{11}$ шил., а на прибуток — $5\frac{5}{11}$ шил. ($54\frac{6}{11} : 5\frac{5}{11} = 100 : 10$). Припустимо тепер, що орендар повинен провести на необробленій землі, — родючість якої дорівнює *первісній* родючості землі, що дає 20 бушелів, — всілякі поліпшення, щоб привести її в такий стан, який відповідає середньому рівню землеробської культури. Нехай це коштує орендареві, крім затрати в $54\frac{6}{11}$ шил., — або, якщо ми до витрат віднесемо також і прибуток, крім 60 шил., — ще додаткової затрати в $36\frac{4}{11}$ шил.; 10% на них становитимуть $37\frac{7}{11}$ шил., і тільки через 10 років, якщо орендар весь час продаватиме 20 бушелів по 5 шил. за бушель, він зможе почати сплачувати ренту, — тільки після того як буде відтворений його капітал. З цього моменту штучно створена родючість ґрунту враховувалася б як первісна, і її вигоди діставалися б лендлордові.

Хоч новооброблюваний ґрунт є таким же родючим, яким з самого початку був найкращий з освоенних ґрунтів, все-таки для продукту новооброблюваного ґрунту ринкова ціна і середня ціна тепер збігаються, тому що в останню входить стаття ви-

трат, вже погашена для найкращого ґрунту, у якого штучно створена і природна родючість до певної міри збігаються. А в новооброблюваного ґрунту та частина родючості, яка створена штучно, шляхом вкладення капіталу, ще зовсім відмінна від природної родючості ґрунту. Новооброблюваний ґрунт, хоч би він мав таку ж первісну родючість, як і найкращий з освоєних ґрунтів, *не міг би*, значить, сплачувати *ніякої ренти*. Проте через десять років він міг би не тільки взагалі сплачувати ренту, але навіть сплачувати стільки ж ренти, як і раніш *оброблений* найкращий розряд ґрунту.

Таким чином, Андерсон охоплює тут своїм поглядом обидва явища:

1) що диференціальна рента, одержувана лендлордом, є почасти результатом тієї родючості, яку орендар штучно надав ґрунтові;

2) що ця штучно створена родючість через певний період часу починає виступати як первісна продуктивність самого ґрунту, бо перетворився самий ґрунт, а той процес, з допомогою якого було здійснене це перетворення, зник, став непомітним.

[515] Якщо я сьогодні влаштовую бавовнопрядильню і затрачаю на це 100 000 ф. ст., то в мене буде продуктивніша прядильня, ніж та, яку завів мій попередник десять років тому. Я не оплачую різницю між продуктивністю, яка тепер існує в машинобудуванні, у будівельній справі взагалі і т. д., і тією продуктивністю, яка існувала десять років тому. Навпаки, ця різниця дає мені можливість заплатити *меншу суму* за фабрику з тією самою продуктивністю або тільки *ту саму суму* за фабрику з більшою продуктивністю. Інакше стоїть справа у землеробстві. Різниця між первісними ступенями родючості ґрунтів збільшується на ту частину так званої природної родючості ґрунту, яка насправді колись була *створена* людьми, а тепер органічно злилася з самою землею і вже не може бути відрізнена від її первісної родючості. Для того щоб підняти необроблений ґрунт однакової природної родючості до цього *підвищеного* рівня родючості, потрібні, внаслідок розвитку продуктивної сили суспільної праці, вже не ті витрати, які були потрібні для підняття первісної родючості обробленого ґрунту до його теперішньої родючості, яка нині здається первісною; але все-таки для досягнення цього однакового рівня потрібні також і тепер більші або менші витрати. Тому середня ціна нового продукту буде вища від середньої ціни старого продукту, а різниця між ринковою ціною і середньою ціною зменшується і може навіть зовсім зникнути. Але припустимо,

що в наведеному випадку новооброблюваний ґрунт такий родючий, що після додаткової затрати в 40 шил. (включаючи прибуток) він дає не 20, а 28 бушелів. В цьому разі орендар міг би сплачувати ренту в розмірі 8 бушелів, або 2 ф. ст. Але чому? Тому, що новооброблюваний ґрунт дає на 8 бушелів більше, ніж старий, так що він, незважаючи на вищу середню ціну, дає, при однаковій ринковій ціні, такий самий надлишок виручки, як і старий ґрунт. Родючість новооброблюваного ґрунту, коли б вона не коштувала ніяких додаткових затрат, була б удвоє більша, ніж родючість старого ґрунту⁵⁵. Беручи до уваги наявність додаткових затрат, можна сказати, що родючість нового ґрунту цілком така сама, як родючість старого.

[10) НЕСПРОМОЖНІСТЬ РОДБЕРТУСІВСЬКОЇ КРИТИКИ ТЕОРІЇ РЕНТИ РІКАРДО. НЕРОЗУМІННЯ РОДБЕРТУСОМ ОСОБЛИВОСТЕЙ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА]

Тепер остаточно і востаннє вернемося до Родбертуса.

«Вона» (теорія ренти Родбертуса) «пояснює... всі явища заробітної плати, ренти та ін. *поділом продукту праці*, який неминуче настає, якщо дано дві попередні умови: достатню продуктивність праці і власність на землю і на капітал. Вона доводить, що тільки достатня продуктивність праці зумовлює *економічну можливість такого поділу*, бо завдяки цій продуктивності вартість продукту дістає такий великий реальний зміст, що на нього можуть жити ще й інші особи, які самі не працюють; вона також доводить, що тільки власність на землю і на капітал зумовлює *правову дійсність такого поділу*, примушуючи робітників *ділити свій продукт* з непрацюючими власниками землі і капіталу в такому співвідношенні, що саме вони, робітники, одержують з цього продукту лише стільки, щоб мати можливість прожити» (Родбертус, цит. твір, стор. 156—157) [Російський переклад, стор. 337—338].

А. Сміт дає двоїсте трактування проблеми. [Перше трактування:] *Поділ продукту праці*, причому цей продукт розглядається як даний і мова йде по суті про *частку в споживній вартості*. Такого ж погляду дотримується і п. Родбертус. Зустрічається цей погляд також у Рікардо, і за це тим більше треба зробити йому докір, що він не обмежується загальною фразою про *визначення вартості робочим часом*, а бере це визначення всерйоз. Згаданий погляд може бути застосований більш або менш, *mutatis mutandis**, до всіх тих способів виробництва, при яких робітники й ті, хто володіє об'єктивними умовами праці, є різними класами.

* — з відповідними змінами. Ред.

Навпаки, у другому своєму трактуванні Сміт підмічає те, що характерне для капіталістичного способу виробництва. Тому тільки воно і є теоретично плідотною формулою. А саме, тут Сміт розглядає прибуток і ренту як такі, що мають своєю джерелом *додаткову працю*, яку робітник долучає до предмета праці зверх тієї частини праці, якою робітник лише відтворює свою власну заробітну плату. Там, де виробництво базується тільки на міновій вартості, цей погляд є єдино правильним. В ньому закладена основа для розуміння процесу розвитку, тоді як при першому трактуванні *робочий час* припускається незмінним.

У Рікардо односторонність виходить також ось від чого: він взагалі хоче довести, що різні економічні категорії або відношення *не суперечать теорії вартості*, замість того щоб, навпаки, простежити їх *розвиток*, з усіма їх позірними суперечностями, із цієї основи, або розкрити розвиток самої цієї основи.

[516] «Як Вам * відомо, всі економісти вже з часів А. Сміта визнають, що *вартість продукту розпадається на заробітну плату, земельну ренту і прибуток на капітал*; отже, ідея про те, що доходи різних класів і, особливо, частини ренти ґрунтуються на *поділі продукту*, не нова» (що й казати, не нова!). «Але зараз же всі економісти збиваються з правильного шляху. Всі,— навіть і школа Рікардо,— роблять *насамперед* ту помилку, що не розглядають *весь* продукт, *завершене* благо, *весь національний продукт*, як одне ціле, в якому мають свої частки робітники, землевласники і капіталісти: вони розглядають *поділ сирового продукту як особливий поділ*, при якому свої частки одержують *трьох* учасників, а поділ промислового продукту — знов-таки як особливий поділ, при якому свої частки одержують *тільки двох* учасників. Таким чином, ці системи розглядають уже сам по собі сировий продукт і сам по собі промисловий продукт, кожний з них окремо — як якийсь особливе благо, що становить дохід» (стор. 162) [Російський переклад, стор. 342].

Насамперед, А. Сміт справді збив «з *правильного шляху*» всіх пізніших економістів, включаючи Рікардо, а також і пана Родбертуса, тим, що він розкладає «*всю* вартість продукту на заробітну плату, земельну ренту і прибуток на капітал» і таким чином забуває про постійний капітал, який теж становить частину вартості. Відсутність цього розрізнення [між сукупним продуктом праці і продуктом знов доданої праці] робила всяке наукове трактування питання просто-таки неможливим, як це доводиться в моєму аналізі цієї проблеми **. Фізіократи в цьому відношенні були ближчі до істини. «Аванси первісні і щорічні» виділені ними як та частина вартості річного продукту або як та частина самого річного продукту, яка ні для нації, ні для

* — фон Кірхману. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 67—122. *Ред.*

окремої особи не поділяється знову на заробітну плату, прибуток або ренту. За уявленням фізіократів, сільські господарі заміщують безплідному класові у вигляді сировини його аванси (перетворення цієї сировини в машини припадає самим «безплідним»), тоді як, з другого боку, сільські господарі заміщують самі собі із свого продукту частину своїх авансів (насіння, племінну та робочу худобу, добрива тощо), а другу частину (машини і т. ін.) вони заміщують, одержуючи її від «безплідних» в обмін на сировину.

По-друге, п. Родбертус помиляється, коли він ототожнює *поділ вартості* і *поділ продукту*. «*Благо, що становить дохід*», не має ніякого прямого відношення до цього *поділу вартості* продукту. Економісти так само добре, як і Родбертус, знають, що ті частини вартості, які дістаються, наприклад, виробникам пряжі і які виражаються в певних кількостях золота, *реалізуються* в різних продуктах — землеробських або промислових. Це *припускається наперед*, бо виробляють ці виробники *товари*, а не продукти для свого безпосереднього споживання. Оскільки вартість, тобто та складова частина вартості, яка підпадає поділу і яка взагалі зводиться до доходу, створюється всередині кожної окремої сфери виробництва незалежно від інших сфер, — хоч кожна сфера виробництва, внаслідок поділу праці, і передбачає інші сфери, — то Родбертус робить крок назад і вносить плутанину, коли він, замість того щоб розглядати це створення вартості в чистому вигляді, з самого початку заплутує справу питанням: яку частку в наявному сукупному продукті нації забезпечують своїм власникам ці складові частини вартості? У Родбертуса *поділ вартості продукту* відразу ж обертається в *поділ споживних вартостей*. Через те що він цю плутанину підсовує іншим економістам, то стає необхідним пропонуваній ним коректив, який вимагає розгляду промислових і сирових продуктів en bloc *, тобто вимагає такого способу розгляду, який не має відношення до створення вартості і, значить, є неправильним, коли при цьому ставиться завдання пояснити, як вартість створюється.

У *вартості* промислового продукту, оскільки вона зводиться до доходу і оскільки промисловець не платить земельної ренти — чи то за землю під будівлями, чи то за водоспади і т. ін., — мають частку тільки *капіталіст і найманий робітник*. У *вартості землеробського продукту* мають частку здебільшого трое. Це визнає і п. Родбертус. Але його пояснення нічого не змінює в самому факті. Та коли інші економісти, особливо Рікардо, ви-

* — разом, укупі. Ред.

ходять з *поділу на дві частини* — між капіталістом і найманим робітником — і вводять одержувача земельної ренти тільки пізніше, як своєрідний наріст, то це цілком відповідає суті капіталістичного виробництва. Уречевлена праця і жива праця — це ті два [517] фактори, на протиставленні яких ґрунтується капіталістичне виробництво. Капіталіст і найманий робітник — єдині носії функцій виробництва і ті його агенти, взаємовідносини і протилежність між якими випливають із суті капіталістичного способу виробництва.

Обставини, при яких капіталіст, в свою чергу, змушений поділити частину привласненої ним додаткової праці або додаткової вартості з третіми, непрацюючими особами, появляються тільки у другій інстанції. Так само фактом виробництва є те, що — після відрахування тієї частини вартості продукту, яка сплачується як заробітна плата, і тієї частини вартості, яка дорівнює постійному капіталові, — *вся додаткова вартість переходить прямо з рук робітника в руки капіталіста*. У відношенні до робітника капіталіст — *безпосередній* власник всієї додаткової вартості, як би він не ділився потім нею з капіталістом-позикодавцем, з землевласником та ін. Виробництво, як зауважує Джемс Мілль⁵⁶, могло б через це тривати безперерійно, коли б зник одержувач земельної ренти і його місце заступила держава. Він — приватний землевласник — зовсім не є необхідним агентом виробництва для капіталістичного способу виробництва, хоч для останнього необхідно, щоб земля була чітко-небудь власністю — але тільки не робітника; як, наприклад, власністю держави. З самої суті *капіталістичного способу виробництва* — на відміну від феодального, античного тощо — випливає, що класи, які беруть безпосередню участь у виробництві, а значить є і безпосередніми учасниками в дільбі виробленої вартості (отже, і продукту, в якому ця вартість реалізується), — що ці класи зводяться до *капіталістів і найманих робітників* і що тут *виключається землевласник*, який появляється лише *post festum**, внаслідок таких прав власності на сили природи, які *не вирости* з капіталістичного способу виробництва, а *успадковані* ним. Це зведення [безпосередніх учасників виробництва до двох класів] зовсім не помилка у Рікардо та ін., а навпаки, воно являє собою адекватний теоретичний вираз капіталістичного способу виробництва, виражає його *differentia specifica*** . Пан Родбертус ще надто «помічник» старопрусського складу, щоб зрозуміти це. Все це стає зрозумілим і само впадає в око тільки тоді, коли капіталіст оволодіває землеробством

* — після свята, тобто після того, як подія вже сталася; з запізненням. *Ред.*

** — специфічну відмінність. *Ред.*

і всюди, як здебільшого в Англії, стає керівником землеробства — цілком так само, як і промисловості, — *усунувши землевласника від усякої безпосередньої участі в процесі виробництва*. Таким чином, те, що п. Родбертус вважає тут «відхиленням від правильного шляху», є лише нерозумінням з його боку правильного шляху; вся справа в тому, що Родбертус перебуває ще в полоні поглядів, які йдуть від докапіталістичного способу виробництва.

«Він» (Рікардо) «теж не ділить *готовий* продукт між учасниками дії, а подібно до інших економістів розглядає кожний з обох продуктів — і сільськогосподарський і промисловий — як якийсь особливий продукт, що підлягає поділові» (цит. твір, стор. 167) [Російський переклад, стор. 346].

Рікардо розглядає тут не продукт, пане Родбертусе, а *вартість* продукту, і це цілком правильно. Ваш «готовий» продукт і його поділ не мають абсолютно нічого спільного з цим поділом вартості.

«Власність на капітал є для нього» (для Рікардо) «чимсь даним, і *притому ще раніше*, ніж земельна власність... Таким чином, він починає не з підстав, а з *факту* поділу продукту, і вся його теорія обмежується розглядом тих причин, які визначають і видозмінюють *відношення* поділу продукту... Поділ продукту тільки на *заробітну плату* і *прибуток на капітал* він розглядає як *первісний* і як *первісно єдиний*» (стор. 167) [Російський переклад, стор. 346].

Цього Ви, пане Родбертусе, знов-таки не розумієте. З точки зору капіталістичного виробництва *власність на капітал* дійсно фігурує як «первісна», бо вона є той вид власності, на якому базується капіталістичне виробництво і який *в цій системі виробництва* виступає як агент виробництва і носій його функцій, що не має місця у відношенні до земельної власності. Остання, як *виявляється*, є тут чимсь похідним, бо сучасна земельна власність, будучи на ділі *феодалною*, була перетворена тим впливом, який зробив на неї капітал; *отже*, в тій формі, яка властива їй як сучасній земельній власності, вона є *похідною*, являє собою результат капіталістичного способу виробництва. Та обставина, що цей факт, яким він є і як він проявляється в сучасному суспільстві, розглядається у Рікардо також і як щось *історично* первісне (тимчасом як Ви, пане Родбертусе, замість того щоб дослідити сучасну форму, не можете вийти з-під влади поміщицьких спогадів), становить один з проявів тієї помилки, в яку впадають буржуазні економісти при розгляді всіх економічних законів буржуазного суспільства, що уявляються їм як «закони природи», а тому також і як історичне *prigius* *.

* — первинне, попереднє. *Ред.*

[518] Але що там, де мова йде не про *вартість* продукту, а про *самий продукт*, Рікардо має на увазі поділ *всього* «готового» продукту, — це п. Родбертус міг би побачити вже з першої фрази його передмови:

«Продукт землі, — все, що добувається з її поверхні шляхом з'єднаного застосування праці, машин і капіталу, — ділиться між трьома класами суспільства, а саме, між власником землі, володільцем того фонду, або капіталу, який потрібний для її обробітку, і робітниками, працюю яких вона обробляється» («Principles of Political Economy», передмова, 3-є видання, Лондон, 1821) [Російський переклад, том I, стор. 30].

Безпосередньо за цим Рікардо продовжує:

«Але на різних стадіях розвитку суспільства дуже різними є частки всього продукту землі, що дістаються кожному з цих класів під назвою ренти, прибутку і заробітної плати» (там же).

Тут ідеться про розподіл *«всього продукту»*, а не промислового продукту або сирового продукту. Але ці частки *«всього продукту»*, коли припускається, що цей останній дано, визначаються тільки тими частками, які всередині кожної сфери виробництва кожний з учасників дільби має у *«вартості»* свого власного продукту. Ця *«вартість»* здатна перетворюватися в певну, відповідну частку *«всього продукту»* і може бути виражена в ній. Рікардо помиляється тут, ідучи за А. Смітом, тільки в тому, що забуває, що на ренту, прибуток і заробітну плату розпадається не *«весь продукт»*, бо частина його *«дістається»* одному або кільком з цих трьох класів у вигляді капіталу.

«Може, Ви захотіли б твердити, що, подібно до того як з самого початку закон рівності прибутку на капітал мав знижувати ціни сирових продуктів доти, поки земельна рента не зникла, а потім, внаслідок підвищення цін, ця земельна рента мала знову виникнути з різниці в урожайності між більш родючим і менш родючим ґрунтом, — так само і в теперішній час вигоди одержання земельної ренти понад звичайний прибуток на капітал мали б спонукати капіталістів затрачати капітал на розчищення під оранку нових земель і на поліпшення старих доти, поки викликане цим переповерхнення ринку не низить знову ціни в такій мірі, що при найменш вигідних вкладеннях капіталу земельна рента зникне. Інакше кажучи, це було б рівнозначне твердженню, що закон рівності прибутків на капітал скасовує для сирового продукту другий закон, згідно з яким вартість продуктів визначається затраченою працею, тоді як саме Рікардо в першому розділі своєї праці користується першим законом як доказом для другого» (Родбертус, цит. твір, стор. 174) [Російський переклад, стор. 351—352].

Звичайно, пане Родбертусе, закон *«рівності прибутків на капітал»* не скасовує того закону, що *«вартість»* продуктів

визначається «затраченою працею»; але він дійсно скасовує ту передпосилку Рікардо, що *середня ціна* продуктів дорівнює їх «*вартості*». Однак справа знов-таки не в тому, що вартість «сирового продукту» знижується до середньої ціни. Якраз *намаки*: «сировий продукт» — внаслідок існування власності на землю — має той привілей, що його вартість *не* знижується до середньої ціни. Коли б його *вартість* справді знизилась, — а це було б можливо незважаючи на наявність в ній того, що Ви називаєте «вартістю матеріалу», — до одного рівня із середньою ціною товарів, то земельна рента зникла б. Ті сорти ґрунту, які тепер, може, не дають ніякої земельної ренти, опиняються в такому становищі тому, що *ринкова ціна* сирових продуктів дорівнює власній *середній ціні* продуктів цих сортів ґрунту, так що вони — внаслідок конкуренції більш родючих сортів ґрунту — *втрачають* привілей продавати свій продукт по *його* «вартості».

«Чи можливо, що ще *до того*, як люди взагалі перейшли до землеробства, вже існували капіталісти, які одержували прибуток і вкладали свої капітали відповідно до закону рівності прибутку?» (Яке безглуздя!) «...Я допускаю, що коли тепер з цивілізованих країн [519] вирушає експедиція в нову, незайману країну, причому багатші учасники експедиції уже забезпечені запасами і знаряддями старої культури — капіталом, а бідніші приєднуються до багатших в надії діставати на службі у них високу заробітну плату, — то в цьому разі капіталісти розглядатимуть надлишок, що залишається у них після відрахування плати робітникам, як свій прибуток, бо вони привезли з собою з метрополії здавна існуючі речі і поняття» (стор. 174—175) [Російський переклад, стор. 352].

Саме так, пане Родбертусе! Вся концепція Рікардо має смисл тільки при передпосилці, що капіталістичний спосіб виробництва є панівним. В якій формі виражає Рікардо що *передпосилку*, чи робить він при цьому в галузі історії *hysteron proteron**, — це для суті справи не має значення. Допустити що *передпосилку* — необхідно; отож, не можна, як це робите Ви, вводити тут селянське господарство, яке не знає капіталістичної бухгалтерії і тому не залічує насіння і т. ін. до авансованого капіталу! В «нісенітниці» винен не Рікардо, а Родбертус, який приписує Рікардо той погляд, що капіталісти і робітники існують «*до* обробітку ґрунту» (стор. 176) [Російський переклад, стор. 353].

«Тільки тоді, коли... в суспільстві виник капітал, коли став відомим і почав виплачуватися прибуток на капітал, почався, згідно з поглядом Рікардо, обробіток ґрунту» (стор. 178) [Російський переклад, стор. 354].

* — помилку, яка полягає в тому, що подальше і пізніше (*hysteron*) приймається за первинне і попереднє (*proteron*); перекирення дійсної послідовності. *Ред.*

Яка дурниця! Тільки тоді, коли капіталіст як орендар вклинився між землеробом і землевласником — чи відбувається це так, що колишній ленник по-шахрайському обертається в капіталістичного орендаря, чи так, що промисловець вкладає свій капітал не в промисловість, а в землеробство, — тільки тоді починається, звичайно, не взагалі «обробіток ґрунту», а «капіталістичний» обробіток ґрунту, який формою і змістом дуже відрізняється від старих форм землеробства.

«В кожній країні більша частина землі стала приватною власністю вже задовго до того, як вона була оброблена, — в усякому разі, задовго до того, як у промисловості склалася ставка прибутку на капітал» (стор. 179) [Російський переклад, стор. 355].

Для того щоб зрозуміти в цьому питанні концепцію Рікардо, Родбертусу слід було б бути англійцем, а не померанським поміщиком, і знати історію обгороджування общинних земель і пустищ. Пан Родбертус наводить приклад Америки. Держава продає тут землю

«окремими ділянками поселенцям, правда, по незначній ціні, яка, проте, має в усякому разі вже давати земельну ренту» (стор. 179—180) [Російський переклад, стор. 356].

Аж ніяк. Ця ціна так само не встановлює земельної ренти, як, скажімо, загальний промисловий податок не міг би встановити *промислову ренту* або взагалі будь-який податок — яку б то не було «ренту».

«Наведена в пункті *b* причина підвищення ренти» {внаслідок зростання населення, або збільшення *застосовуваної кількості праці*} «становить, тверджу я, перевагу земельної ренти над прибутком на капітал. Ця причина *ніколи* не може підвищити прибуток на капітал. Правда, внаслідок збільшення вартості всього національного продукту при *однаковій продуктивності*, але при зрослій [кількісно] продуктивній силі (коли зросло населення) нація одержує *більше* прибутку на капітал, але цей *збільшений* прибуток на капітал завжди припадає на *збільшений* в тій самій *пропорції* капітал; отже, ставка прибутку лишається на тому самому рівні» (стор. 184—185) [Російський переклад, стор. 359—360].

Це неправильно. Кількість неоплаченої, додаткової праці підвищується, якщо, наприклад, замість 2 годин, додатковий робочий час становить 3, 4, 5 годин. В міру збільшення маси цієї *неоплаченої*, додаткової праці маса авансованого капіталу не зростає [в тій самій пропорції], по-перше, тому, що цей новий надлишок додаткової праці *не* оплачується, тобто не викликає ніяких затрат капіталу; по-друге, тому, що затрати на основний капітал зростають не в тій пропорції, в якій тут зростає його

використання. Не збільшується кількість веретен тощо. Звичайно, веретена швидше спрацьовуються, однак не пропорціонально до того, як збільшується їх використання. Отже, при однаковій продуктивності прибуток тут зростає, бо зростає не тільки додаткова вартість, але й *норма додаткової вартості*. В землеробстві це неможливо через природні умови. З другого боку, *продуктивність* швидко змінюється в міру збільшення вкладеного капіталу. Хоч затрачуваний капітал абсолютно і великий, але внаслідок економії в умовах виробництва він не є відносно таким великим, — не кажучи вже про поділ праці і про машини. Таким чином, *норма прибутку* могла б підвищитись, навіть коли б додаткова вартість (не тільки її *норма*) лишилась та сама.

[520] Зовсім неправильним і померанськи-поміщицьким є таке твердження Родбертуса:

«Можливо, що протягом цих тридцяти років» (з 1800 до 1830 р.) «завдяки парцелюванню або навіть розорюванню нових земель виникло багато нових володінь і збільшена земельна рента почала, таким чином, ділитися між більшою кількістю власників, але в 1830 р. вона розподілялась не на більшу кількість моргенів, ніж у 1800 р.; ці нові, нововиділені або ж нововведені в обробіток земельні ділянки всією своєю площею входили раніше в земельні ділянки, що існували до того, і, таким чином, менша земельна рента 1800 р. так само розподілялась між ними і так само впливала на висоту англійської земельної ренти взагалі, як більша рента — в 1830 році» (стор. 186).

Шановний померанине! Навіщо самовпевнено раз у раз переносити в Англію Ваші пруські відносини? Англієць зовсім не вважає, що коли, як це було фактично (це треба перевірити), з 1800 по 1830 р. було «обгороджено» від 3 до 4 мільйонів акрів⁵⁷, то рента розподілялась на ці 4 мільйони акрів також і до 1830 р., також і в 1800 році. Ці 4 мільйони акрів були, навпаки, необробленою або общинною землею, що не давала ніякої ренти і нікому не належала.

Коли Родбертус, як і Кері (але на інший лад), намагається довести Рікардо, що «найродючіший» ґрунт здебільшого, з фізичних та інших причин, оброблявся не в першу чергу, то це не має ніякого відношення до Рікардо. «Найродючіший» ґрунт — це кожного разу ґрунт «найбільш родючий» за даних умов виробництва.

Досить велика частина заперечень, які висуває Родбертус проти Рікардо, постає від того, що Родбертус наївно ототожнює «померанські» й «англійські» виробничі відносини. Рікардо припускає капіталістичне виробництво, при якому — там, де воно існує в розвинутому вигляді, як в Англії, — капіталістичний орендар відокремлюється від землевласника. А Родбертус

бере такі відносини, які самі по собі чужі капіталістичному способу виробництва і для яких цей останній є тільки надбудовою. Так, наприклад, те, що п. Родбертус каже про становище господарських центрів у господарських комплексах, цілком підходить для Померанії, але не для Англії, де капіталістичний спосіб виробництва, який все більше і більше набирав сили з останньої третини XVI століття, асимілював собі всі наявні умови і в різні періоди доценту зруйнував, одну за одною, створені історією передумови — села, будівлі і людей, — щоб забезпечити «найбільш продуктивне» застосування капіталу.

Неправильно також і те, що Родбертус каже про «застосування капіталу»:

«Рікардо обмежує земельну ренту тією сумою, яка виплачується землевласникові за користування *первісними, природними і незруйнованими силами ґрунту*. Тим самим він відраховує із земельної ренти все те, що на введених уже в обробіток земельних ділянках мало б бути віднесене за рахунок капіталу. Однак ясно, що з доходу, одержуваного з ділянки землі, Рікардо не має права відносити на долю капіталу більше того, що *цілком* становить *звичайний в країні процент*. Бо інакше він повинен був би допустити в економічному розвитку країни дві різні ставки прибутку — сільськогосподарську, яка давала б більший прибуток, ніж переважний прибуток у промисловості, і другу, що має місце в промисловості, — припущення, яке, однак, спростувало б всю його систему, основувану саме на рівності ставки прибутку» (стор. 215—216) [Російський переклад, стор. 371—372].

Це — знов-таки уявлення померанського поміщика, який бере в позику капітал, щоб зробити свою земельну власність більш прибутковою, а тому хоче, з теоретичних і практичних міркувань, платити позикодавцеві тільки «звичайний в країні процент». Проте в Англії справа стоїть інакше. Там капітал, який іде на поліпшення ґрунту, затрачає орендар, капіталістичний фермер. Від цього капіталу, зовсім так само як і від капіталу, що його він вкладає безпосередньо у виробництво, орендар вимагає не звичайного в країні процента, а *звичайного в країні прибутку*. Він не дає в позику поміщикові капітал, що його той повинен був би оплачувати «звичайним в країні» процентом. Він, можливо, сам бере в позику капітал або ж застосовує свій власний додатковий капітал з тим, щоб останній давав йому за «звичайною в країні» нормою прибуток, одержуваний промисловим капіталістом і більший, принаймні вдвоє, проти звичайного в країні процента.

До того ж Рікардо знає те, що знав уже Андерсон. Навіть більше: Рікардо цілком певно заявляє, що [521] створена таким способом завдяки капіталові продуктивна сила ґрунту пізніше зливається з його «природною» продуктивною силою і тому

підвищує ренту. Родбертус нічого не знає про це, а тому плете дурниці.

Я вже дав цілком правильне визначення сучасної земельної власності:

«Рента, в рикардовському розумінні, є земельна власність у буржуазному стані, тобто феодальна власність, яка підкорилась умовам буржуазного виробництва» («*Misère de la Philosophie*», Paris, 1847, стор. 156) ⁵⁸.

Вже там я зробив слушне зауваження:

«Припустивши буржуазне виробництво як необхідну умову існування ренти, Рікардо, проте, застосовує своє поняття ренти до земельної власності всіх часів і народів. Це — загальна помилка всіх економістів, які видають відносини буржуазного виробництва за вічні категорії» (там же, стор. 160) ⁵⁹.

Я так само зробив слушне зауваження, що «землі-капітали» можуть збільшуватись, як і всі інші капітали:

«Кількість землі-капіталу може збільшуватися так само, як і кількість усіх інших знарядь виробництва. Ми нічого не додаємо до її матерії, вживаючи вислів пана Прудона, але збільшуємо кількість земель, які є знаряддям виробництва. Самим тільки новим вкладенням капіталів у ділянки землі, вже перетворені в засоби виробництва, люди збільшують землю-капітал без усякого збільшення землі-матерії, тобто простору землі» (там же, стор. 165) ⁶⁰.

Все ще лишається правильною та відмінністю між промисловістю і землеробством, яку я тоді підкреслив:

«Насамперед, тут не можна, як у промисловому виробництві, збільшувати по своїй волі кількість знарядь виробництва однакового ступеня продуктивності, тобто кількість земель однакового ступеня родючості. Потім поступове зростання населення призводить тут до експлуатації земель нижчої якості або до нових капіталовкладень у ті самі ділянки, відповідно менш продуктивних, ніж первісні капіталовкладення» (там же, стор. 157) ⁶¹.

Родбертус каже:

«Але я повинен звернути увагу ще на іншу обставину, яка, правда, далеко більш поступово, але зате й далеко частіше робить з поганих сільськогосподарських машин кращі ⁶². Це — безперервний обробіток земельної ділянки, який, коли він тільки ведеться за раціональною системою, вже сам по собі поліпшує землю навіть і без найменшого надзвичайного вкладення капіталу» (стор. 222) [Російський переклад, стор. 376].

Це казав уже Андерсон. Обробіток поліпшує землю.

[Далі Родбертус каже:]

«Ви повинні були б довести, що зайняте в землеробстві трудяще населення з часом зросло в більшій пропорції, ніж виробництво продуктів

харчування, або хоч би решта населення країни. Тільки з цього можна було б зробити незаперечний висновок, що в міру збільшення сільськогосподарського виробництва в ньому доводилося затрачати і все більше праці. Але якраз в цьому відношенні Вам суперечить статистика» (стор. 274) [Російський переклад, стор. 416—417]. «Справді, Ви навіть можете переконатись у повсюдному пануванні того правила, що чим густіше населення країни, тим в меншій пропорції займаються люди землеробством... Таке саме явище спостерігається при збільшенні населення в одній і тій самій країні; та частина населення, яка не займається землеробством, майже скрізь зростає в більшій пропорції» (стор. 275) [Російський переклад, стор. 417].

Але ж це відбувається почасти через те, що більше орної землі перетворюється у пасовища для худоби, для овець, почасти через те, що при більшому масштабі виробництва — при великому землеробстві — праця стає більш продуктивною. *А так само і через те* — і цієї обставини п. Родбертус зовсім не помічає, — що значна частина *неземлеробського населення* виконує працю, яка обслуговує землеробство, постачаючи землеробству постійний капітал (а цей останній зростає разом з прогресом землеробської культури) — як, наприклад, мінеральні добрива, закордонне насіння, всілякі машини.

Як говорить п. Родбертус,

«тепер» (у Померанії) «сільський господар не розглядає вироблені в його власному господарстві корма для робочої худоби як капітал» (стор. 78) [Російський переклад, стор. 282].

[522] «Капітал сам по собі, або в народногосподарському розумінні, є продукт, який використовується для дальшого виробництва... Але щодо того особливого «прибутку», який він повинен давати, — інакше кажучи, в тому значенні, в якому розуміють капітал *теперішні підприємці*, — він, для того щоб бути капіталом, неодмінно має виступати у вигляді «затрати»» (стор. 77) [Російський переклад, стор. 281].

Однак це поняття «затрати» не вимагає, на думку Родбертуса, щоб продукт, як товар, купувався в інших. Якщо та чи інша частина продукту, замість того щоб бути *проданою* як товар, знову входить у виробництво, то входить вона в нього як *товар*. Вона спершу оцінюється як «гроші», і це усвідомлюється тим виразніше, що всі ці «затрати», в тому числі і ті, які мають місце в землеробстві, одночасно з тим фігурують як «товари» на ринку — худоба, корма, добрива, зерно, що йде на насіння, взагалі всяке насіння. Але в «Померанії», очевидно, всього цього не залічують до рубрики «затрат».

«Вартість особливих результатів цих різних видів праці» (в промисловості і в виробництві сировини) «становить ще не самий дохід, який дістається їх власникові, а тільки мірило для обчислення цього доходу. Самий цей дохід, одержуваний тими чи іншими особами, є частина суспіль-

ного доходу, який створюється тільки спільною працею — сільськогосподарською і промисловою — і *частини* якого, значить, так само створюються тільки цією спільною працею» (стор. 36) [Російський переклад, стор. 249].

Що мені з того? Реалізація цієї *вартості* може бути тільки її реалізацією в споживній вартості. Але мова йде зовсім не про це. Крім того, в понятті *необхідної заробітної плати* вже міститься те, скільки вартості представлено в тих життєвих засобах — у сільськогосподарських і промислових продуктах, — які потрібні для утримання робітника.

З цим покінчено.

[РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ]

ТЕОРІЯ ЦІНИ ВИТРАТ⁶³ У РІКАРДО
І АДАМА СМІТА (СПРОСТУВАННЯ)

[А. ТЕОРІЯ ЦІНИ ВИТРАТУ У РІКАРДО]

[1] КРАХ ТЕОРІЇ ФІЗІОКРАТИВ І ДАЛЬШИЙ
РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ]

Положенням Андерсона (яке почасти зустрічається також і в А. Сміта) — про те, що «не рента, одержувана з землі, визначає ціну її продукту, а ціна цього продукту визначає земельну ренту»*, — було цілком спростоване вчення фізіократів. Джерелом ренти була визнана таким чином ціна землеробського продукту, а не самий цей продукт і не земля. Разом з тим був спростований той погляд, що рента є результат виняткової продуктивності землеробства, яка, в свою чергу, є нібито результатом надзвичайної родючості, властивої ґрунту. Адже коли б *та сама кількість праці* прикладалась на дуже продуктивній ділянці і тому винятково продуктивною була б і сама праця, то це могло б виразитись тільки в тому, що вона була б представлена в порівняно *великій* масі *продуктів* і тому ціна одиниці продукту була б відносно низькою, але це ніяк не могло б виразитись у протилежному результаті, тобто в тому, що *ціна* продукту цієї праці була б *вища*, ніж ціна інших продуктів, в яких уречевлена та сама кількість праці, і що внаслідок цього його *ціна*, на відміну від інших товарів, давала б, крім прибутку і заробітної плати, *ще й ренту*. (Розглядаючи ренту, А. Сміт почасти знову повертається до фізіократичного погляду, після того як він раніше спростував або, щонайменше, відкинув його своїм первісним трактуванням ренти як частини додаткової праці.)

Це заперечення фізіократичного погляду Б'юкенен резюмує в таких словах:

* Див. цей том, частина II, стор. 144. Ред.

«Той погляд, ніби землеробство дає продукт і виникаючу з нього ренту тому, що в процесі обробітку землі природа бере участь спільно з людською працею, — цей погляд є просто-напросто фантазією. Земельна рента виникає не з продукту, а з ціни, по якій продається продукт; і цю ціну землеробський продукт дістає не тому, що природа допомагає виробляти його, а тому, що це — та ціна, яка приводить споживання у відповідність з пропозицією»⁶⁴.

Коли був відкинутий цей погляд фізіократів, — який, проте, був цілком правомірним у своєму глибшому розумінні, тому що фізіократи розглядали ренту як єдину форму додаткової вартості, а капіталістів і робітників, разом узятих, тільки як найманих робітників землевласника, — лишалися можливими тільки такі погляди:

[523] [По-перше: | Погляд, що *рента* походить від *монопольної ціни* землеробських продуктів, а *монопольна ціна* — від того, що землевласники мають *монополію* на землю *. За цим поглядом, *ціна* землеробського продукту завжди *перевищує* його *вартість*. Тут має місце *надвишка до ціни*, і закон вартості товарів порушується *монополією* земельної власності.

Рента походить від *монопольної ціни* землеробських продуктів тому, що їх пропозиція, згідно з цим поглядом, завжди стоїть *нижче* рівня попиту, або попит завжди стоїть *вище* рівня пропозиції. Але чому ж пропозиція не піднімається до *рівня* попиту? Чому *додаткова* пропозиція не вирівнює це співвідношення і не знищує тим самим, відповідно до цієї теорії, *всю* ренту? Щоб пояснити це, Мальтус вдається, з одного боку, до тієї фікції, ніби землеробські продукти безпосередньо створюють для себе споживачів (про це — пізніше, при аналізі його полеміки з Рікардо), а з другого боку — до теорії Андерсона, [з якої Мальтус робить той висновок, що] оскільки *додаткова пропозиція* коштує більшої кількості праці, то землеробство стає менш продуктивним. Таким чином, цей погляд — в тій мірі, в якій він не ґрунтується на простій фікції, — збігається з теорією Рікардо. Тут теж *ціна перевищує* вартість, має місце *надвишка*.

[По-друге: | *Теорія Рікардо: не існує абсолютної земельної ренти*, є тільки *диференціальна рента*. Тут теж *ціна* землеробських продуктів, які дають ренту, *перевищує* їх індивідуальну вартість, і якщо рента взагалі існує, то існує вона завдяки *надлишкові ціни землеробських продуктів над їх вартістю*. Але тут цей надлишок ціни *над* вартістю не суперечить загальній теорії вартості (хоч самий факт і лишається в силі), бо всередині кожної сфери виробництва *вартість* належних до

* Див. цей том, частина II, стор. 23. Ред.

неї товарів визначається не індивідуальною вартістю товару, а тією його *вартістю*, яку він має при загальних умовах виробництва даної сфери. Так само і тут ціна продуктів, які дають ренту, є *монополярна ціна*, але це та сама монополія, яка зустрічається в усіх сферах виробництва і яка тільки в даній сфері фіксується, а тому прибирає відмінну від надприбутку форму ренти. Так само і тут цей надлишок попиту над пропозицією, або, що те саме, додатковий попит, не може бути задоволений додатковою пропозицією по цінах, які існували при первісній пропозиції, до того як ціни зросли внаслідок перевищення попиту над пропозицією. Так само й тут *рента* (диференціальна рента) *виникає* внаслідок *надлишку ціни над вартістю*, внаслідок того, що ціни продуктів, одержуваних з кращої землі, піднімаються *вище* їх вартості, чим і викликається додаткова пропозиція.

[По-третє:] *Рента* — це тільки процент на вкладений в землю капітал*. Цей погляд має з поглядом Рікардо те спільне, що він заперечує абсолютну земельну ренту. Диференціальну ренту він змушений визнавати в тих випадках, коли земельні ділянки, в які вкладено однакові капітали, дають ренти різної величини. На ділі через це він зводиться до погляду Рікардо, що якась певна земля не дає ренти і що там, де одержується рента у власному значенні слова, це — диференціальна рента. Але цей погляд зовсім не може пояснити ренту, одержувану з такої землі, в яку не вкладено ніякого капіталу, — ренту з водоспадів, рудників тощо. На ділі цей погляд був не чим іншим, як спробою з капіталістичної позиції врятувати ренту — під назвою процента — від нападів Рікардо.

Нарешті [по-четверте]: Рікардо вважає, що на землі, яка не дає ренти, ціна продукту дорівнює його вартості, тому що вона дорівнює середній ціні, тобто авансованому капіталові плюс середній прибуток. Отже, Рікардо помилково вважає, що вартість товару дорівнює середній ціні товару. Якщо ця хибна передпосилка відпадає, то стає можливою абсолютна рента, бо *вартість* землеробських продуктів, як і *вартість* великої групи всіх інших товарів, *перевищує* їх середню ціну, але внаслідок існування земельної власності не вирівнюється в середню ціну, як це має місце у згаданих інших товарів. Таким чином, цей погляд визнає разом з теорією монополії, що земельна власність, як така, має до ренти безпосереднє відношення; разом з Рікардо він визнає диференціальну ренту; нарешті, він вважає, що наявність абсолютної ренти зовсім не порушує закону вартості.

* Див. цей том, частина II, стор. 23, 138—139, 142. *Ред.*

**(2) ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ РОБОЧИМ ЧАСОМ
ЯК ОСНОВНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ РІКАРДО.
РІКАРДОВСЬКИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ,
ЯК НЕОБХІДНИЙ СТУПІНЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ
НАУКИ, І ЙОГО ХИБИ. НЕПРАВИЛЬНА
АРХІТЕКТОНІКА КНИГИ РІКАРДО]**

Рікардо виходить з положення про те, що відносні вартості (або мінові вартості) товарів визначаються «*кількістю праці*». (Далі ми простежимо різні значення, в яких Рікардо вживає слово «вартість». На цьому ґрунтується та критика, якій Бейлі піддає теорію Рікардо, і в цьому, разом з тим, полягають *хиби* рікардовського трактування вартості.) Характер «праці», якою визначається вартість, у Рікардо далі не досліджується. Якщо два товари є еквівалентами, або еквівалентами у певній пропорції, або, що те саме, якщо вони *неоднакові за своєю величиною*, залежно від тієї [524] *кількості «праці»*, яка в них міститься, то ясно, разом з тим, що за своєю *субстанцією* — оскільки вони мінові вартості — вони однакові. Їх субстанція є праця. Тому вони є «вартості». Їх величина різна в залежності від того, містять вони більше чи менше цієї субстанції. А форма — особливе вираження праці, як такої, що створює мінову вартість або виражається в мінових вартостях, — *характер цієї праці*, у Рікардо не досліджується. Через те Рікардо не розуміє зв'язку цієї праці з *грінгами*, тобто не розуміє того, що ця праця неодмінно мусить дістати свій вираз у вигляді *грошей*. Тому він зовсім не розуміє, що з визначенням мінової вартості товару робочим часом пов'язане те, що товари в своєму розвитку неминуче мусять дійти до утворення грошей. Звідси його хибна теорія грошей. У нього з самого початку мова йде тільки про *величину вартості*, тобто про те, що величини товарних вартостей відносяться одна до одної як кількості праці, потрібні для вироблення цих товарів. З цього виходить Рікардо. Він цілком певно вказує на А. Сміта як на свій вихідний пункт (розділ 1-ий, підрозділ I)⁶⁵.

Метод Рікардо полягає ось у чому: Рікардо виходить з визначення величини вартості товару робочим часом і потім *досліджує*, чи *суперечать* інші економічні відношення (інші економічні категорії) цьому визначенню вартості, або наскільки вони модифікують його. З першого ж погляду очевидна як історична правомірність такого методу, його наукова необхідність в історії політичної економії, так і, разом з тим, його наукова недостатність, — недостатність, яка не тільки виявляється в способі викладу (з боку форми), але й призводить до помилкових висновків, бо цей метод перестрибує через необхідні посередні ланки

і пробує *безпосередньо* довести збіг економічних категорій однієї з одною.

Історично цей спосіб дослідження був правомірний і необхідний. В А. Сміта політична економія розвинулась в певну цілісність, охоплювана нею сфера дістала до певної міри завершені обриси, так що Сей міг викласти її банально-систематично у шкільному підручнику. В період між Смітом і Рікардо появляються дослідження тільки з окремих питань — про продуктивну і непродуктивну працю, про гроші, про теорію народонаселення, про земельну власність та про податки. Сам Сміт з великою наївністю обертається в постійній суперечності. З одного боку, він простежує внутрішній зв'язок економічних категорій, або приховану структуру буржуазної економічної системи. З другого боку, він ставить поряд з цим зв'язок, як він даний зовнішньо в явищах конкуренції і як він, значить, уявляється чужому для науки спостерігачеві, а так само і людині, яка практично захоплена процесом буржуазного виробництва і практично заінтересована в ньому. Обидва ці способи розуміння, з яких один проникає у внутрішній зв'язок буржуазної системи, так би мовити в її фізіологію, а другий тільки описує, каталогізує, оповідає і підводить під схематизуючі визначення понять те, що зовнішньо проявляється в життєвому процесі, в тому вигляді, в якому воно проявляється і виступає назовні, — обидва ці способи розуміння у Сміта не тільки спокійно уживаються один побіля одного, але й переплітаються один з одним і раз у раз один одному суперечать. У Сміта це має своє виправдання (за винятком окремих спеціальних досліджень — про гроші), тому що його завдання було справді двояким. З одного боку, це була спроба проникнути у внутрішню фізіологію буржуазного суспільства; а з другого боку, Сміт намагався: почасти — вперше описати зовнішньо виявлені життєві форми цього суспільства, зобразити його зовнішньо виявлений зв'язок, а почасти — знайти ще для цих явищ номенклатуру і відповідні абстрактні поняття, тобто почасти — вперше відтворити їх у мові і в процесі мислення. Одна робота цікавить його в такій же мірі, як і друга, і оскільки обидві вони відбуваються незалежно одна від одної, то тут постає цілком суперечливий спосіб уявлення: один погляд більш або менш правильно виражає внутрішній зв'язок, а другий, — що виступає таким же правомірним і без усякого внутрішнього взаємовідношення з першим способом розуміння, без усякого внутрішнього зв'язку з ним, — виражає зв'язок, який *проявляється зовнішньо*.

Наступники Сміта, тією мірою, якою їх погляди не є реакцією проти нього з позицій старіших, вже подоланих способів

розуміння, можуть безперешкодно просуватися вперед у своїх спеціальних дослідженнях і міркуваннях і незмінно розглядати А. Сміта як свою основу, незалежно від того, чи вони приєднуються до езотеричної чи до екзотеричної частини його твору або ж, як це буває майже завжди, плутають ту і другу. Але наразі-ті серед них з'являється Рікардо і кричить науці: «Стій!». Основа, вихідний пункт для фізіології буржуазної системи — для розуміння її внутрішнього органічного зв'язку і її життєвого процесу — є визначення *вартості робочим часом*. З цього Рікардо виходить і потім примушує науку залишити стару рутину й усвідомити те, наскільки всі інші категорії, які вона розвиває і висуває, — відносини виробництва і обміну, — відповідають або суперечать цій основі, цьому вихідному пунктові; взагалі, наскільки наука, яка відбиває, відтворює зовнішню форму прояву процесу, а, значить, також і самі ці прояви — відповідають тій основі, на якій ґрунтується внутрішній зв'язок, дійсна фізіологія буржуазного суспільства, і яка становить вихідний пункт науки; усвідомити, як взагалі стоїть справа з цією суперечністю між позірним рухом системи і її дійсним рухом. Саме в цьому і полягає велике [525] історичне значення Рікардо для науки, і от чому вульгарний Сей, у якого він вибив ґрунт з-під ніг, вилив своє роздратування у фразі:

«Під приводом розширення її (науки) «меж, її зіпхнули в пустоту»⁶⁶.

З цією науковою заслугою тісно пов'язане те, що Рікардо розкриває і формулює економічну протилежність класів — так, як її показує внутрішній зв'язок, — і що в результаті цього в політичній економії вловлюється й розкривається самий корінь історичної боротьби та історичного процесу розвитку. Тому Кері — подивитися потім відповідне місце — доносить на Рікардо, як на батька комунізму:

«Система пана Рікардо — це система розбрату... Вся вона має тенденцію породжувати ворожнечу між класами і націями... Його книга — справжній посібник для демагога, який прагне добитися влади за допомогою аграрних реформ, війни та грабежу» (*H. Carey. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848, стор. 74—75*).

Якщо, таким чином, з одного боку, безперечна наукова правомірність і велика історична цінність рікардовського методу дослідження, то, з другого боку, ясна і його наукова недосконалість, як це буде детально показано далі.

Звідси і надзвичайно дивна і немінуче хибна архітектоніка його твору. Весь твір складається (у третьому виданні) з 32 роз-

ділів. З них 14 розділів трактують про *податки*, отже містять лише *застосування* теоретичних принципів⁶⁷. Розділ 20-ий — «Вартість і багатство, відмінність їх властивостей» — є не що інше, як дослідження того, яка різниця між споживною вартістю і міноюю вартістю; отже, він є доповненням до розділу 1-го — «Про вартість». Розділ 24-ий — «Вчення А. Сміта про земельну ренту», а також розділ 28-ий — «Про порівняльну вартість золота, хліба і праці» тощо і розділ 32-ий — «Погляди пана Мальтуса на ренту» — являють собою лише доповнення до рикардовської теорії земельної ренти і почасти оборону цієї теорії, тобто всього тільки додаток до розділів 2 і 3-го, які трактують про ренту. Розділ 30-ий — «Про вплив попиту і пропозиції на ціни» — є тільки додатком до розділу 4-го — «Про природну і ринкову ціну». Другим додатком до цього ж розділу є розділ 19-ий — «Про раптові зміни в ході торгівлі». Розділ 31-ий — «Про машини» — є просто додаток до розділів 5 і 6-го: «Про заробітну плату» і «Про прибуток». Розділ 7-ий — «Про зовнішню торгівлю» — і розділ 25-ий — «Про колоніальну торгівлю» — являють собою, як і розділи про податки, всього тільки застосування принципів, висунутих у попередніх розділах. Розділ 21-ий — «Вплив нагородження на прибуток і процент» — є додатком до розділів про земельну ренту, прибуток і заробітну плату. Розділ 26-ий — «Про валовий і чистий дохід» — є додатком до розділів про заробітну плату, прибуток і ренту. Нарешті, розділ 27-ий — «Про грошовий обіг і банки» — стоїть у книзі цілком ізольовано і являє собою всього тільки дальший розвиток, а почасти модифікацію тих поглядів Рікардо, які були висловлені в його більш ранніх творах про гроші.

Таким чином, теорія Рікардо міститься тільки в перших шести розділах його книги. Говорячи про її помилкову архітектуру, я маю на увазі саме цю частину. Друга частина (за винятком підрозділу про гроші) складається з практичних застосувань, роз'яснень та доповнень, які за самим характером свого змісту розкидані безладно і аж ніяк не претендують на будь-яку архітектуру. Що ж до помилкової архітектури теоретичної частини (перших шести розділів), то вона не є випадковою, а зумовлена самим способом дослідження Рікардо і тим цілком певним завданням, яке він поставив перед собою в своєму дослідженні. Ця архітектура відбиває наукову недосконалість самого цього методу дослідження.

Перший розділ трактує *«про вартість»*. Він розпадається в свою чергу на сім підрозділів. В підрозділі першому досліджується власне ось що: чи *суперечить заробітна плата* визначенню вартостей товарів вміщеним у них робочим часом? В під-

розділі третьому доводиться, що входження до вартості товару того, що я називаю постійним капіталом, *не* суперечить визначенню вартості і що підвищення або падіння заробітної плати однаково не впливає на вартості товарів. В четвертому підрозділі досліджується, в якій мірі застосування машин та іншого основного і довгий час існуючого капіталу, — оскільки в різних сферах виробництва він в різних пропорціях входить у сукупний капітал, — змінює визначення мінових вартостей робочим часом. У п'ятому підрозділі досліджується, в якій мірі підвищення або падіння заробітної плати видозмінює визначення вартостей робочим часом, якщо в різних сферах виробництва застосовуються капітали неоднакової довговічності і з різним часом обороту. Таким чином, ми бачимо, що в цьому першому розділі передбачається існування не тільки *товарів*, — адже ж ніяких дальших передпосилок не повинно бути при розгляді вартості як такої, — але передбачаються як щось дане ще й заробітна плата, капітал, прибуток, навіть, як ми побачимо, загальна норма прибутку, різні форми капіталу в тому вигляді, в якому вони виходять з процесу обігу, а також і відмінність між «природною і ринковою ціною», яка у двох наступних розділах («Про ренту» і «Про ренту з рудників») відіграє навіть вирішальну роль.

Цей розділ 2-ий («Про ренту»), [526] — розділ 3-ій («Про ренту з рудників») є всього тільки доповненням до нього, — в цілковитій відповідності з ходом дослідження у Рікардо, починається знов-таки питанням: чи *суперечать* земельна власність і земельна рента визначенню вартостей товарів робочим часом?

«Залишається, однак, ще розглянути», — так починає Рікардо розділ 2-ий («Про ренту»), — «чи викликає перетворення землі у власність і виникнення внаслідок цього ренти будь-яку зміну у відносній вартості товарів, незалежно від необхідної для їх вироблення кількості праці» («Principles of Political Economy», 3rd edition, London, 1821, стор. 53) [Російський переклад, том I, стор. 65].

Щоб провести це дослідження, Рікардо не тільки вводить *en passant** співвідношення між «ринковою ціною» і «дійсною ціною» (грошовим виразом вартості), а й припускає, як щось дане, все капіталістичне виробництво і всю свою концепцію співвідношення між заробітною платою і прибутком. Тому і вийшло, що те, про віщо говориться в розділі 4-му («Про природну і ринкову ціну»), в розділі 5-му («Про заробітну плату») і в розділі 6-му («Про прибуток»), не тільки вже припущено, а й докладно розвинуто в перших двох розділах («Про вартість»

* — мимохідь. *Ред.*

і «Про ренту»), а також в розділі 3-му, що є додатком до розділу 2-го. В наступних трьох розділах, оскільки вони взагалі дають що-небудь *теоретично* нове, лише де-не-де заповнюються прогалини, вводяться додатково точніші визначення, які здебільшого мали б по праву знайти собі місце вже в 1 і 2-му розділах.

Таким чином, весь твір Рікардо міститься в його перших двох розділах. В них розвинуто буржуазні виробничі відносини, а значить розвинуто також і категорії політичної економії, поставлені на очну ставку з їх принципом, з визначенням вартості, і піддано допитові для з'ясування того, в якій мірі вони безпосередньо відповідають цьому принципові, або для з'ясування того, як стоїть справа з тими позірними відхиленнями, що їх вони вносять у вартісне відношення товарів. У цих двох розділах книги Рікардо міститься вся його критика попередньої політичної економії, рішучий розрив з властивою А. Сміту й пронизуючою весь його твір суперечністю між езотеричним і екзотеричним способом розгляду; завдяки цій критиці вони дають разом з тим деякі зовсім нові і подиву гідні результати. Звідси та висока теоретична насолода, яку дають ці два перші розділи, бо вони коротко й стисло критикують старі розпливчасті уявлення, що вели тільки у безвихідь, і змальовують всю буржуазну економічну систему як підпорядковану одному основному закону, виділяючи і концентруючи найістотніше в розрізних і різноманітних явищах. Але те теоретичне задоволення, яке дають ці два перші розділи завдяки їх оригінальності, єдності основного погляду, простоті, концентрованості, глибині, новизні та багатогошплючій стислості викладу, неминуче зникає, коли далі читаєш книгу. Місцями і тут нас чарує оригінальність окремих міркувань. Але в цілому виклад викликає втому й нудьгу. Дальший виклад уже не є дальшим розвитком думки. Там, де виклад не полягає в монотонному формальному застосуванні одних і тих самих принципів до різнорідного, за зовнішніми ознаками притягнутого матеріалу або в полемічному обстоюванні цих принципів, він містить тільки або повторення, або доповнення; в кращому разі в останніх частинах книги тут і там робиться той чи інший дивовижний висновок.

В нашій критиці Рікардо ми повинні розрізняти те, чого сам він не розрізняв. [По-перше,] його *теорію додаткової вартості*, — ця теорія, звичайно, є у Рікардо, хоч він і не фіксує *додаткову вартість* в її відмінності від її особливих форм: прибутку, ренти, процента. По-друге, його *теорію прибутку*. Ми почнемо з аналізу рікардовського трактування прибутку, хоч місце йому не в цьому відділі, а в історичному додатку до *відділу III*⁶⁸.

**[3] ПЛУТАНИНА У РІКАРДО В ПИТАННІ
ПРО АБСОЛЮТНУ І ВІДНОСНУ ВАРТІСТЬ.
НЕРОЗУМІННЯ НИМ ФОРМИ ВАРТОСТІ]**

Попереду ще кілька зауважень про те, як Рікардо безладно плуває одне з одним [різні] визначення «вартості». На цьому ґрунтується полеміка Бейлі проти Рікардо. Але це важливо і для нас.

Спочатку Рікардо називає вартість «*міноюю вартістю*» і разом з А. Смітом визначає її як «*здатність купувати інші блага*» («Principles», стор. 1) [Російський переклад, том I, стор. 33]. Це — мінова вартість в тому вигляді, в якому вона насамперед *виступає в явищі*. Але після цього він переходить до справжнього визначення вартості:

«*Відносна вартість* товарів, яка існує тепер або ж минула, визначається тією порівняльною кількістю товарів, яка виробляється працею» (там же, стор. 9) [Російський переклад, том I, стор. 38].

«Відносною вартістю» тут називається не що інше, як мінова вартість, що визначається робочим часом. Але *відносна вартість* може мати й інше розуміння, а саме — оскільки мінову вартість одного товару я виражаю в споживній вартості іншого, наприклад мінову вартість цукру — у споживній вартості кофе.

«*Відносна вартість* двох товарів змінюється, і ми хочемо знати, в якому з них сталася зміна» (там же, стор. 9) [Російський переклад, том I, стор. 38].

Яка зміна? Цю «відносну вартість» Рікардо далі називає також «*порівняльною вартістю*» (там же, стор. 448 і далі) [Російський переклад, том I, стор. 306 і далі]. Ми хочемо знати, в якому товарі сталася «зміна», тобто ми хочемо визначити зміну тієї «вартості», яка вище називалась відносною вартістю. Наприклад, 1 фунт цукру = 2 фунтам кофе. Пізніше 1 фунт цукру = 4 фунтам кофе. «Зміна», яку ми хочемо узнати, полягає ось у чому: чи змінюється «*необхідний робочий час*» для цукру або ж для кофе, чи коштує тепер цукор вдвоє більшої кількості робочого часу, ніж раніше, чи, може, кофе коштує вдвоє меншої його кількості, ніж раніше, і яка з цих «змін» у робочому часі, відповідно необхідному для вироблення цих товарів, викликала цю зміну в їх *міновому співвідношенні*. Таким чином, ця «відносна, або порівняльна, вартість» цукру або кофе, — те співвідношення, в якому вони обмінюються, — відрізняється од відносної вартості в першому розумінні. Відносна вартість цукру

в її першому розумінні визначається тією масою цукру, яка [527] може бути вироблена протягом певного робочого часу. У другому випадку відносна вартість цукру [і кофе] виражає те співвідношення, в якому вони обмінюються одне на одне, а зміни в цьому співвідношенні можуть поставати від того, що «відносна вартість» в першому розумінні змінилася для кофе або для цукру. Те співвідношення, в якому вони обмінюються одне на одне, може залишитися *тим самим*, хоч їх «відносні вартості» в першому розумінні змінились. 1 фунт цукру, як і раніше, може дорівнювати 2 фунтам кофе, хоч робочий час, потрібний для вироблення цукру і кофе, збільшився вдвоє або зменшився наполовину. *Зміни в їх порівняльній вартості*, тобто в тому разі, коли мінова вартість цукру виражається в кофе і навпаки, виявляться тільки тоді, коли їх *відносні вартості* в першому розумінні, тобто вартості, які визначаються кількістю праці, *змінились не в однаковій мірі* — отже, коли сталася зміна в їх *співвідношенні*. Абсолютні зміни, якщо вони не змінюють первісного співвідношення, тобто якщо вони однакові своєю величиною і відбуваються в одному й тому самому напрямі, не викличуть ніякої зміни у порівняльних вартостях цих товарів, а також і в їх *грошових цінах*, бо вартість грошей, якщо вона змінюється, змінюється в однаковій мірі для них обох. Тому, чи виражаю я вартість кожного з двох товарів у споживній вартості другого з них, чи в їх грошовій ціні, представляючи обидві вартості у споживній вартості третього товару, — ці *відносні*, або *порівняльні*, вартості, або ціни, залишаються ті самі, і їх зміни слід відрізнити від змін їх *відносних вартостей* в першому розумінні, тобто оскільки вони виражають лише зміну кількості робочого часу, потрібного для їх *власного* вироблення, тобто *уречевленого в них самих*. Ця остання *відносна вартість* виступає, таким чином, як «абсолютна вартість» в порівнянні з відносними вартостями в другому розумінні, в розумінні реального виразу мінової вартості одного товару в споживній вартості другого або у грошах. Тим-то у Рікардо для позначення «відносної вартості» в першому розумінні і трапляється вислів «абсолютна вартість».

Якщо у наведеному вище прикладі 1 фунт цукру, як і раніше, коштує такої ж кількості робочого часу, то його «відносна вартість» в першому розумінні не змінилася. Коли ж кофе коштує вдвоє меншої кількості праці, то вартість цукру, виражена в кофе, змінилася, бо змінилася «відносна вартість» кофе в першому її розумінні. Таким чином, відносні вартості цукру і кофе виступають як відмінні від їх «абсолютних вартостей», і ця відмінність виявляється тому, що і порівняльна

вартість, наприклад, цукру не змінилася в порівнянні з тими товарами, абсолютні вартості яких лишилися без зміни.

«Дослідження, до якого я хочу привернути увагу читача, торкається впливу *зміни відносної*, а не *абсолютної вартості товарів*» (там же, стор. 15) [Російський переклад, том I, стор. 41].

Цю «абсолютну» вартість Рікардо в інших випадках називає також «дійсною вартістю» або просто «*вартістю*» (наприклад, на стор. 16) [Російський переклад, том I, стор. 42].

Дивись полеміку Бейлі проти Рікардо у книзі: «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions», London, 1825 (див. також того ж автора: «A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the Westminster Review» etc., London, 1826). Вся полеміка Бейлі обертається частково навколо цих різних моментів у визначенні поняття вартості, які у Рікардо не розвинуті, а тільки фактично фігурують і змішуються одне з одним і в яких Бейлі знаходить тільки «суперечності». По-друге, вона спрямована проти «абсолютної вартості», або «дійсної вартості», на відміну від *порівняльної вартості* (або відносної вартості у другому розумінні).

«Замість того щоб розглядати вартість як відношення між двома речами», — каже Бейлі в першому із названих творів, — «вони» (Рікардо і його послідовники) «вважають її за позитивний результат, витворений певною кількістю праці» (названий твір, стор. 30). Вони розглядають «вартість як щось внутрішнє і абсолютне» (там же, стор. 8).

Останній закид викликаний хибами в трактуванні проблеми у Рікардо, бо він зовсім не досліджує вартість з боку форми, — тієї визначеної форми, якої набирає праця як субстанція вартості, — а досліджує тільки величини вартості, тобто ті чи інші кількості цієї абстрактно-загальної і, в цій формі, суспільної праці, які зумовлюють відмінність у *величинах вартості* товарів. Інакше Бейлі побачив би, що відносність поняття вартості зовсім не знищується тим, що всі товари, оскільки вони мінові вартості, є не що інше, як *відносні* вирази суспільної праці, суспільного робочого часу, і йому стало б ясно, що їх відносність полягає зовсім не тільки в тому співвідношенні, в якому товари обмінюються один на один, але й у відношенні всіх мінових вартостей до цієї суспільної праці як до своєї субстанції.

Навпаки, як ми побачимо далі, Рікардо слід закинути скоріше те, що він дуже часто забуває цю «дійсну вартість», або

«абсолютну вартість», і має на увазі тільки «відносну вартість», або «порівняльну вартість».

[528] Отже:

**[4] ТРАКТУВАННЯ ПРИБУТКУ, НОРМИ ПРИБУТКУ,
СЕРЕДНІХ ЦІН ТА ІН. У РІКАРДО**

[а] ЗМІШАННЯ У РІКАРДО ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ
З ОСНОВНИМ І ЗМІННОГО КАПІТАЛУ З ОБОРОТНИМ.
НЕПРАВИЛЬНА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО ЗМІНУ
«ВІДНОСНИХ ВАРТОСТЕЙ» І ПРО ЇЇ ФАКТОРИ]

У III підрозділі 1-го розділу Рікардо розвиває таку думку: коли ми кажемо, що вартість товару визначається робочим часом, то це поширюється як на ту працю, що була затрачена в останньому процесі праці безпосередньо на вироблення даного товару, так і на той робочий час, що був затрачений на сировий матеріал і засоби праці, потрібні для вироблення цього товару; отже, це поширюється не тільки на робочий час, що міститься у знов доданий, оплаченій заробітною платою, купленій праці, а й на робочий час, вміщений у тій частині товару, яку я називаю постійним капіталом. Хиби рікардовського трактування цієї проблеми видно вже з заголовку цього підрозділу III розділу 1-го. В ньому сказано:

«На вартість товару впливає не тільки праця, безпосередньо затрачена на вироблення товару, але також і праця, затрачена на знаряддя, інструменти і будівлі, які сиріяють цій праці» (стор. 16) [Російський переклад, том I, стор. 42].

Тут пропущено сировий матеріал, а тимчасом праця, затрачена на сировий матеріал, так само відрізняється від «праці, безпосередньо затраченої на вироблення товару», як і праця, затрачена на засоби праці — «знаряддя, інструменти і будівлі». Але в Рікардо в голові уже дальший підрозділ. У III підрозділі він припускає, що застосовані засоби праці входять у виробництво різних товарів *однаковими складовими частинами вартості*. А в наступному підрозділі розглядається відмінність, яка виникає від того, що основний капітал входить у виробництво в *різних пропорціях*. Тому Рікардо і не приходять до поняття *постійного капіталу*, одна частина якого складається з основного капіталу, а друга — сировина і допоміжні матеріали — з оборотного капіталу, так само як *оборотний* капітал не тільки включає в себе змінний капітал, але охоплює і сировину та ін.,

а також всі ті життєві засоби, які входять у *споживання взагалі*⁶⁹ (а не тільки у споживання робітників).

Та пропорція, в якій постійний капітал входить у товар, впливає не на *вартості* товарів, не на відносні кількості праці, вміщені в товарах, а безпосередньо впливає на різні кількості *додаткової вартості* або *додаткової праці*, які містяться в товарах, що становлять однакову кількість робочого часу. Ця різна пропорція призводить через це до відмінних від вартостей *середніх цін*.

Щодо підрозділів IV і V розділу 1-го слід насамперед зауважити, що замість того щоб зайнятися найбільш важливою і впливаючою на *безпосереднє виробництво додаткової вартості* відмінністю у пропорції, в якій постійний і змінний капітал становлять складові частини однакової маси капіталу в різних сферах виробництва, Рікардо цікавиться тільки тими відмінностями у формі капіталу і в пропорціональних частках, які припадають на ту чи іншу форму в складі капіталів однакової величини, — *тими відмінностями форми*, які випливають з *процесу обігу капіталу*: основний і оборотний капітал, капітал більш або менш основний (тобто основний капітал різної довговічності) і неоднакова швидкість обігу або оборотів капіталу. І при цьому Рікардо веде своє дослідження таким способом: він припускає як щось дане *загальну норму прибутку*, або *середній прибуток однакової величини* для різних рівновеликих вкладень капіталу або для різних сфер виробництва, в яких застосовуються рівновеликі капітали, або, що те саме, він припускає наперед, що прибуток пропорціональний *величині* капіталів, застосовуваних у різних сферах виробництва. Замість того щоб *наперед припускати* цю *загальну норму прибутку*, Рікардо, навпаки, повинен був би дослідити, в якій мірі взагалі її існування відповідає визначенню вартостей робочим часом, і тоді він побачив би, що, замість того щоб відповідати цьому визначенню, вона *prima facie* * йому *суперечить*, що, значить, її існування треба ще вивести [entwickeln] з допомогою цілого ряду посередніх ланок, — виведення, дуже відмінне від простого підведення під закон вартості. Рікардо тоді мав би взагалі зовсім інше уявлення про природу прибутку і не ототожнював би його безпосередньо з додатковою вартістю.

Зробивши наперед *це припущення*, Рікардо ставить собі потім питання: як вплине на *«відносні вартості»* підвищення або падіння заробітної плати, якщо основний і оборотний капітали входять у виробництво в різних пропорціях? Або, точніше ска-

* — на перший погляд. *Ред.*

зати, він уявляє, ніби розглядає питання саме так. А насправді він розглядає його зовсім інакше. Він розглядає питання таким чином: він запитує себе, як впливатиме підвищення або падіння заробітної плати на *прибуток*, одержуваний *відповідно* з таких капіталів, час обороту яких неоднаковий і в яких різні форми капіталу містяться в різних пропорціях. І тут він, природно, робить висновок, що залежно від того, багато чи мало входить основного капіталу і т. д., підвищення або падіння заробітної плати повинно дуже по-різному впливати на капітали, в залежності від того, більша чи менша частина їх складається із змінного капіталу, тобто з капіталу, який безпосередньо затрачається на заробітну плату. Отже, для того щоб знову вирівняти прибутки в різних [529] сферах виробництва, інакше кажучи, щоб відновити *загальну норму прибутку*, ціни товарів — на відміну від їх *вартостей* — мають регулюватися по-різному. *Значить*, — робить висновок він далі, — при підвищенні або падінні заробітної плати згадані відмінності впливають на «відносні вартості». Йому слід було б сказати навпаки: хоч ці відмінності нітрохи не стосуються вартостей самих по собі, вони, завдяки своєму неоднаковому впливу на прибутки в різних сферах, створюють відмінні від самих вартостей середні ціни, або, як ми казатимемо, *ціни витрат*, що визначаються не прямо вартостями товарів, а авансованим на ці товари капіталом плюс середній прибуток. Отже, Рікардо повинен був би сказати: ці середні *ціни витрат* відмінні від *вартостей* товарів. Замість цього він робить висновок, що вони *тотожні*, і з цією *хибною* передпосилкою переходить до розгляду земельної ренти.

Так само Рікардо помиляється, вважаючи, що тільки досліджувані ним три випадки вперше приводять його до таких «змін» у «відносних вартостях», які відбуваються незалежно від вміщеного в товарах робочого часу, отже, на ділі до відмінності між цінами витрат і вартостями товарів. Цю *відмінність* він уже *допустив*, передбачивши *загальну норму прибутку*, тобто припустивши, що, незважаючи на різні співвідношення між органічними складовими частинами капіталів, останні дають прибуток, пропорціональний їх *величині*, тоді як додаткова вартість, що її вони приносять, цілком визначається кількістю неоплаченого робочого часу, який вони поглинають і який, при даній заробітній платі, цілком залежить від розмірів затраченої на заробітну плату частини капіталу, а не від абсолютної величини капіталу.

На ділі ми маємо у Рікардо ось що: припустивши *відмінні* від вартостей товарів ціни витрат, — а після допущення *загаль-*

ної норми прибутку що відмінність уже припущено,— Рікардо досліджує, як такі ціни витрат (що тепер для різноманітності називаються «відносними вартостями») самі в свою чергу взаємно, у відношенні одна до одної, модифікуються внаслідок підвищення або падіння заробітної плати і при різних співвідношеннях між органічними складовими частинами капіталу. При глибшому проникненні у справу Рікардо побачив би, що вже саме існування загальної норми прибутку,— при відмінностях в органічних складових частинах капіталу, які спочатку, в безпосередньому процесі виробництва, виступають як відмінність між змінним і постійним капіталом, а потім ще більше зростають завдяки відмінностям, які виникають в процесі обігу,— зумовлює відмінні від *вартостей ціни витрат*, навіть коли припустити, що *заробітна плата лишається незмінною*. Інакше кажучи, Рікардо побачив би, що вже саме існування загальної норми прибутку зумовлює відмінність, *зовсім незалежну* від підвищення або падіння заробітної плати, і нове визначення форми. Рікардо побачив би також, що розуміння цієї відмінності має для теорії в цілому незрівнянно більш важливе і вирішальне значення, ніж його аналіз тих змін у *цінах витрат* товарів, які викликаються підвищенням або падінням заробітної плати. Висновок, яким він задовольняється,— а задоволеність цим висновком відповідає всьому характерові його дослідження,— полягає ось у чому: якщо зробити застереження і врахувати ті зміни в *цінах витрат* (або, як він висловлюється, у «відносних вартостях») товарів, зміни, що, при різній органічній будові капіталів, вкладених у різні сфери, випливають із змін заробітної плати, з її підвищення або падіння,— то закон так само є правильним: тут ніщо *не суперечить* законові визначення «відносних вартостей» товарів робочим часом, бо всі інші більш ніж скороминущі зміни в цінах витрат товарів можуть бути пояснені лише зміною в кількості робочого часу, відповідно потрібній для вироблення цих товарів.

Навпаки, великою заслугою слід вважати те, що відмінності між основним і оборотним капіталом Рікардо зіставляє з відмінностями в часі обороту капіталу і всі ці відмінності виводить з різного часу обігу — отже, на ділі з *часу обігу капіталу*, або *часу відтворення капіталу*.

Ми розглянемо спочатку самі ці відмінності в тій мірі, в якій Рікардо зображає їх насамперед в підрозділі IV (розділу 1-го), а тоді вже той спосіб, яким вони в його зображенні впливають, викликаючи зміни у «відносних вартостях».

1) «В усякому стані суспільства знаряддя, інструменти, будівлі і машини, вживані в різних галузях, можуть мати *неоднакову довговічність*

і потребувати для свого вироблення різних кількостей праці» (цит. твір, стор. 25) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Щодо «різних кількостей праці, потрібних для їх вироблення», то це може означати,— і, як видно, тільки це має на увазі тут Рікардо,— що менш довговічні знаряддя потребують почасти для свого ремонту, почасти для свого відтворення *більшої кількості* праці (повторюваної безпосередньої праці), або ж це може також означати, що машини та ін. *однакової довговічності* можуть бути більш або менш дорогими, можуть бути продуктом більшої або меншої кількості праці. Цей останній погляд, важливий для розуміння співвідношення між змінним і постійним капіталом, нітрохи не стосується питання, що розглядається у Рікардо, а тому він ніде і не приймає його як самостійний погляд.

[530] 2) «Так само капітал, призначений для утримання праці» (змінний капітал), «і капітал, вкладений у знаряддя, машини і будівлі» (основний капітал), «можуть комбінуватись у різних співвідношеннях між собою». Ми маємо, таким чином, «відмінність у довговічності основного капіталу і різноманітність співвідношень, в яких можуть комбінуватись обидва види капіталу» (стор. 25) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Відразу видно, чому Рікардо не цікавить та частина постійного капіталу, що існує як сировий матеріал. Останній сам належить до оборотного капіталу. Якщо заробітна плата підвищується, то це не викликає збільшення витрат для тієї частини капіталу, яка складається з машин і не потребує заміщення, бо залишається та сама, але це викликає збільшення витрат для тієї частини, яка складається з *сирового матеріалу*, бо останній повинен весь час поповнюватись, а значить, і весь час відтворюватись.

«Харчі й одяг, споживані робітником, будинок, в якому він працює, знаряддя, що допомагають його праці,— все це *не вічне*. Але існує велика різниця в тому часі, протягом якого всі ці різні капітали служитимуть... Залежно від того, чи швидко знищується капітал і чи часто він потребує відтворення або ж споживається повільно, він залічується або до оборотного або до основного капіталу» (стор. 26) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Таким чином, тут відмінність між основним і оборотним капіталом зводиться до відмінності в часі відтворення (який збігається з часом обігу).

3) «Слід також зазначити, що оборотний капітал може *обертатись*, або повертатись до свого хазяїна, за зовсім неоднакові періоди часу. Пшениця, куплена фермером для сієби *», являє собою основний капітал порівняно

* Тут п. Родбертус може пересвідчитись, що насіння в Англії «купується».

з пшеницею, купленою булочником для виготовлення хліба. Один засіває нею землю і не може повернути собі її раніш як через рік; другий може змолоти її на борошно і продати у вигляді хліба своїм покушцям, в результаті чого через тиждень його капітал звільниться для того, щоб заново повторити те саме діло або розпочати якесь нове» (стор. 26—27) [Російський переклад, том I, стор. 50].

Чому виникає ця відмінність в часі обігу різних оборотних капіталів? Тому, що один і той самий капітал в одному випадку довше затримується у сфері виробництва у власному розумінні, хоч процес праці не триває протягом всього цього часу. Так стоїть справа з вином, яке залишають в погребі, щоб воно вистоялось, з певними хімічними процесами при дубленні шкур, при фарбуванні і т. д.

«Так, дві галузі господарства можуть застосовувати капітал однакової величини; але капітал цей може дуже по-різному поділятися на основний і оборотний капітал» (стор. 27) [Російський переклад, том I, стор. 50].

4) «Далі, два фабриканти можуть застосовувати основний і оборотний капітал тієї самої величини; але довговічність їх основних капіталів» (отже, і час їх відтворення) «може бути зовсім неоднаковою. Один може мати парові машини вартістю в 10 000 ф. ст., другий — кораблі такої ж вартості» (стор. 27—28) [Російський переклад, том I, стор. 50].

«Неоднакова довговічність... капіталів, або, що те саме, ...відмінності в часі, який повинен минути, перше ніж на ринок зможе надійти партія тих чи інших товарів» (стор. 30) [Російський переклад, том I, стор. 51].

5) «Навряд чи треба говорити про те, що товари, на вироблення яких затрачено однакову кількість праці, відрізнятимуться один від одного міноюю вартістю, якщо вони не можуть надійти на ринок в однаковий період часу» (стор. 34) [Російський переклад, том I, стор. 54].

Отже, ми маємо: 1) відмінність у співвідношенні між основним і оборотним капіталом; 2) відмінність в обігу оборотного капіталу внаслідок перерви в процесі праці, у той час як процес виробництва триває; 3) відмінність у довговічності основного капіталу; 4) відмінність у відношенні до того, скільки часу взагалі (без врахування перерв у робочому часі, незалежно від різниці між часом виробництва і робочим часом⁷⁰) товар перебуває в процесі праці, перше ніж він може вступити в процес обігу у власному розумінні. Останній випадок Рікардо зображає так:

«Припустимо, що я займаю протягом року для виробництва якогось товару 20 робітників, затрачаючи на них 1 000 ф. ст., і, коли мине рік, знову займаю 20 робітників протягом наступного року, знову затрачаючи на них 1 000 ф. ст., для остаточної або більш досконалої обробки того ж товару — і наприкінці другого року доставляю товар на ринок. Якщо прибуток становить 10%, мій товар має бути проданий за 2 310 ф. ст., тому що протягом першого року я застосовував 1 000 ф. ст. капіталу, а протягом наступного року — 2 100 ф. ст. капіталу. Друга

людина застосовує таку саму кількість праці, але вона застосовує її всю протягом першого року; вона займає 40 робітників, затрачаючи на них 2 000 ф. ст., і наприкінці першого року продає свій товар з 10%-ним прибутком, тобто за 2 200 ф. ст. Таким чином, тут ми маємо два товари, на які *затрачено цілком однакову кількість праці* і з яких один продається за 2 310, а другий — за 2 200 ф. ст.» (стор. 34) [Російський переклад, том I, стор. 54].

[531] Але як же ця відмінність — чи то в довговічності основного капіталу, чи в часі обігу оборотного капіталу або в тих співвідношеннях, в яких комбінуються між собою обидва ці види капіталу, чи, нарешті, в часі, який потрібен [для надходження на ринок] різним товарам, на які затрачено однакову кількість праці, — як же ця відмінність викликає зміну у *відносних вартостях* цих товарів? Рікардо спочатку каже, що це стається внаслідок того, що

«ця відмінність... і різноманітність співвідношень» і т. д. *«ведуть іншу причину зміни відносних вартостей товарів крім більшої чи меншої кількості праці, потрібної для їх вироблення: ця причина є підвищення або падіння вартості праці»* (стор. 25—26) [Російський переклад, том I, стор. 49].

А як він це доводить?

«Підвищення заробітної плати неминуче має неоднаково впливати на товари, що виробляються за таких різних умов» (стор. 27) [Російський переклад, том I, стор. 50],

а саме, там, де — при застосуванні капіталів *однакових розмірів* у різних галузях господарства — один капітал складається головним чином з основного капіталу і тільки в незначній частині з капіталу, що «затрачається на утримання праці», в той час як для другого капіталу справа стоїть якраз навпаки. Насамперед, говорити про вплив на «товари» — це безглуздя. Рікардо має на увазі їх *вартості*. Але якою мірою вартості зазнають впливу цих обставин? Ніякою! Що зазнає впливу, то це в обох випадках — прибуток. Наприклад, людина, яка затрачає у вигляді змінного капіталу тільки $\frac{1}{5}$ свого капіталу, при однаковій заробітній платі й однаковій нормі додаткової праці, може виробити на 100, — якщо норма додаткової вартості дорівнює 20%, — тільки 4 одиниці додаткової вартості; а друга, затративши у вигляді змінного капіталу $\frac{4}{5}$ свого капіталу, виробить 16 одиниць додаткової вартості. Бо в першому випадку капітал, затрачений на заробітну плату, дорівнює $\frac{100}{5}$, тобто 20, а $\frac{1}{5}$ (або 20%) від двадцяти буде 4. У другому ж

випадку капітал, затрачений на заробітну плату, дорівнює $\frac{4}{5} \times 100$, тобто 80. А $\frac{1}{5}$ (або 20%) від вісімдесяти буде 16. В першому випадку прибуток дорівнював би 4, а в другому 16. Середній прибуток для обох капіталів був би $\frac{16 + 4}{2}$, або $\frac{20}{2}$, тобто 10%. Це, власне, і є той випадок, про який говорить Рікардо. Таким чином, коли б обидва підприємці продавали по цінах витрат, — а це і *припускає* Рікардо, — то кожен з них продавав би свій товар за 110. Припустимо тепер, що заробітна плата підвищується, наприклад, на 20% своєї попередньої суми. Раніше один робітник обходився підприємцеві в 1 ф. ст., а тепер він обходиться в 1 ф. ст. 4 шил., або 24 шил. Перший з цих двох підприємців, як і раніше, має затратити у вигляді постійного капіталу 80 ф. ст. (оскільки Рікардо тут залишає поза увагою матеріал праці, то і ми можемо зробити те саме), а на оплату 20 робітників, яких він застосовує, він затратить зверх 20 ф. ст. ще 80 шил., тобто на 4 ф. ст. більше. Таким чином, його капітал має тепер дорівнювати 104 ф. ст. І на нього із 110 ф. ст. припаде тільки 6 ф. ст. прибутку, бо робітники виробили для нього замість більшої додаткової вартості меншу додаткову вартість. 6 ф. ст. на 104 становлять $5\frac{10}{13}\%$. Навпаки, другий підприємець, який застосовує 80 робітників, мав би платити на 320 шил., тобто на 16 ф. ст., більше. Отже, йому довелося б затратити 116 ф. ст. І коли б він був змушений продавати свій товар за 110, то він мав би, замість прибутку, збиток у 6 ф. ст. Але цей випадок має місце тільки тому, що середній прибуток уже модифікував відношення між затратою даного підприємця на працю і виробленою в його власному підприємстві додатковою вартістю.

Таким чином, замість того щоб досліджувати важливе питання про те, які повинні статися зміни, щоб один підприємець, який затрачає на заробітну плату 80 ф. ст. із 100, не одержував прибутку в чотири рази більшого, ніж другий, який затрачає на заробітну плату тільки 20 ф. ст. із 100, Рікардо досліджує побічне питання про те, чому після того, як була вирівняна ця значна різниця, — значить, при даній нормі прибутку, — всяка зміна цієї норми прибутку, наприклад внаслідок підвищення заробітної плати, далеко більше зачіпає того підприємця, який при капіталі в 100 ф. ст. застосовує багато робітників, ніж другого, який при капіталі в 100 ф. ст. застосовує мало робітників, і що через це — при однаковій нормі прибутку — ціни товарів, або *ціни витрат*, в одного мають підвищуватись,

а в другого — падати, щоб норма прибутку і далі лишалась однаковою.

Перша ілюстрація, яку дає Рікардо, не має абсолютно ніякого відношення до «підвищення вартості праці», хоч він попередив і заявив нам, що саме з цієї причини має виникати вся зміна у «відносних вартостях». Ця ілюстрація така:

«Припустимо, що дві особи застосовують протягом року по сто робітників для спорудження двох машин, а третя особа застосовує таку ж кількість робітників для виробництва хліба; наприкінці року кожна з машин матиме таку саму вартість, як і хліб, тому що кожний з усіх цих трьох товарів буде вироблений тією самою кількістю праці. Припустимо тепер, що один із власників машин вживе свою машину в наступному році на виробництво сукна з допомогою ста робітників, а другий використає свою машину для виготовлення ситцю, теж з допомогою ста робітників, тоді як фермер застосовує, як і раніше, 100 робітників для виробництва хліба. У другому році всі вони застосовуватимуть однакову кількість праці»

{тобто вони затратять однаковий капітал на заробітну плату, але аж ніяк не застосовуватимуть *однакову кількість праці*},

«але продукти фабриканта сукна разом з його машиною [532] і продукти фабриканта ситцю, теж разом з його машиною, будуть результатом річної праці двохсот робітників, або, точніше, праці ста робітників протягом двох років, тоді як хліб буде результатом праці ста робітників протягом одного року; отже, якщо хліб має вартість у 500 ф. ст., то машина і сукно фабриканта сукна повинні коштувати разом 1 000 ф. ст.; і так само машина і ситець фабриканта ситцю повинні мати вартість, що вдвоє перевищує вартість хліба. Але вони перевищуватимуть вартість хліба більш як вдвоє, бо прибуток на капітал фабриканта сукна і фабриканта ситцю за перший рік був доданий до їх капіталів, тоді як фермер свій прибуток витратив на свої особисті потреби і розваги. Таким чином, внаслідок *неоднакової довговічності їх капіталів*, або, що те саме, внаслідок *відмінності в часі, який повинен минути*, перше ніж на ринок зможе надійти партія тих чи інших товарів, вартості цих товарів будуть не цілком точно пропорціональні затраченим на них кількостям праці. В даному разі відношення вартостей буде не 2 : 1, а трохи більше, щоб компенсувати за довший час, який повинен минути, перше ніж дорожчий з товарів зможе надійти на ринок. Припустимо, що за працю кожного робітника виплачується 50 ф. ст. на рік, або що вжито капітал у 5 000 ф. ст., а прибуток становить 10%; тоді вартість кожної з машин, а також і вартість хліба, становитиме наприкінці першого року 5 500 ф. ст. Протягом другого року як фабриканти, так і фермер знову витратять кожен по 5 000 ф. ст. на утримання праці і тому вони знов продадуть свої продукти за 5 500 ф. ст. Але для того, щоб залишитись в однакових умовах з фермером, обидва фабриканти, які застосовують машини, мають одержати не тільки 5 500 ф. ст. за однаковий з фермером капітал у 5 000 ф.ст., затрачений ними на працю, а й додаткову суму в 550 ф. ст. як прибуток на ті 5 500 ф. ст., що їх вони вклали в машини, і, значить» (саме тому, що *однакова річна норма прибутку в 10% припускається як необхідність і закон*), «їх продукти мають бути продані за 6 050 ф. ст.».

{Таким чином, в результаті середнього прибутку — тієї загальної норми прибутку, яку Рікардо наперед припускає,— виникають відмінні від вартостей товарів середні ціни, або ціни витрат.}

«Отже, тут ми маємо перед собою капіталістів, які застосовують протягом року цілком однакову кількість праці для виробництва своїх товарів, і все-таки вироблені ними товари відрізняються за своєю вартістю внаслідок того, що неоднаковими є кількості застосовуваного кожним з них основного капіталу, або нагромадженної праці».

{Не внаслідок цього, а внаслідок того, що всіх цих негідників заповонила нав'язлива ідея*: кожному з них повинен одержати однаково здобич в результаті тієї «підтримки, яку вони подали праці», або що їх товари, якою б не була їх вартість, повинні продаватись по середніх цінах, що кожному з них дають однаково норму прибутку.}

«Сукно і ситець мають однакову вартість, тому що вони — продукти однакових кількостей праці і однакових кількостей основного капіталу; але хліб не має такої самої вартості» {треба було сказати: ціни витрат} «з цими товарами, тому що, оскільки йдеться про основний капітал, хліб виробляється при інших умовах» (стор. 29—31) [Російський переклад, том I, стор. 51—52].

Цей надзвичайно незграбний і такий заплутаний приклад Рікардо наводить для ілюстрації надзвичайно простої речі — замість того щоб сказати просто: оскільки рівновеликі капітали, яким би не було співвідношення між їх органічними частинами або яким би не був час їх обігу, дають рівновеликі прибутки, що неможливо, коли товари продаються по їх вартостях і т. д., то існують відмінні від цих вартостей ціни витрат товарів. І притому це вже міститься в понятті загальної норми прибутку.

Розглянемо цей складний приклад і зведемо його до його зовсім не «складних» справжніх розмірів. Почнемо при цьому з кінця і відразу ж, для яснішого розуміння справи, відмітимо, що, згідно з «припущеннями» Рікардо, фермерові і бавовняному молодчикові сировий матеріал нічого не коштує; що фермер, далі, не затрачає ніякого капіталу на знаряддя праці; що, нарешті, жодна частина основного капіталу, вкладеного бавовняним псом, не входить в його продукт як заміщення зношування. Хоч усі ці припущення — безглуздя, проте самі по собі вони нітрохи не заважають ілюстрації.

За всіх цих припущень приклад, наведений Рікардо, коли почати з кінця, такий: фермер затрачає 5 000 ф. ст. на заро-

* Гра слів: «fixed capital» — «основний капітал», «fixed idea» — «нав'язлива ідея». Ред.

бітну плату; бавовняний каналія затрачає 5 000 на заробітну плату і 5 500 — на машини. Отже, перший затрачає 5 000 ф. ст., а другий — 10 500, тобто [533] вдвоє більше, ніж перший. Якщо той і другий повинні одержувати 10% прибутку, то фермер повинен продати свій товар за 5 500, а бавовняний молодчик — за 6 050 ф. ст. (бо припускається, що з 5 500, вкладених у машини, жодна частка не утворює складової частини вартості продукту як заміщення зношування машин). Зовсім не можна зрозуміти, що Рікардо з'ясував собі цим крім того, що ціни витрат товарів, оскільки вони визначаються вартістю вміщених у товарах авансів плюс один і той самий річний процент прибутку, *відрізняються* від вартостей товарів і що ця відмінність має своїм джерелом факт продажу товарів по таких цінах, які дають одну й ту саму *норму прибутку* на авансований капітал; що ця відмінність між *цінами витрат і вартостями*, коротко кажучи, тотожна з *загальною нормою прибутку*. Навіть відмінність між основним і оборотним капіталом, яку Рікардо тут вводить, є в цьому прикладі чистим викрутом. Адже коли б, наприклад, ті додаткові 5 500 ф. ст., які застосовує фабрикант ситцю, містилися в сировому матеріалі, тоді як фермерові не потрібне було б насіння та ін., то вийшов би зовсім такий же результат.

Приклад цей так само не показує, всупереч твердженню Рікардо, що

«товари, які ними виробляються» (фабрикантом ситцю і фермером), «відрізняються за своєю вартістю *внаслідок того, що неоднаковими є кількості застосовуваного кожним з них основного капіталу, або нагромадженої праці*» (стор. 31) [Російський переклад, том I, стор. 52].

Бо, згідно з припущенням Рікардо, у бавовняного фабриканта основний капітал дорівнює 5 500 ф. ст., у фермера ж він дорівнює нулю; один застосовує основний капітал, а другий не застосовує. Отже, вони зовсім не застосовують його «в неоднакових кількостях», цілком так само, як не можна сказати про двох людей, з яких один споживає м'ясо, а другий не споживає його, що обов вони споживають м'ясо «в неоднакових кількостях». Навпаки, вірним є (хоч тут це зовсім неправильно введено контрабандою за допомогою словечка «або») те, що фабрикант ситцю і фермер «в неоднакових кількостях» застосовують «нагромаджену працю», тобто уречевлену працю, а саме — один на 10 500 ф. ст., а другий тільки на 5 000. Але застосування ними «неоднакових кількостей нагромадженої праці» нічого іншого не означає, як тільки те, що вони вкладають у свої підприємства «неоднакові кількості капіталу», що маса прибутку

залежить від цієї різниці у величині застосованих ними капіталів, бо припускається *одна й та сама норма прибутку*, і що, нарешті, ця різниця в масі прибутку, пропорціональній величині капіталів, дістає свій вираз, свій прояв у відповідних цінах витрат товарів.

Звідки ж виникає незграбність ілюстрації, яку наводить Рікардо?

«Отже, тут ми маємо перед собою капіталістів, які застосовують *протягом року цілком однакову кількість праці* для виробництва своїх товарів, і все-таки вироблені ними товари відрізняються за своєю вартістю» (стор. 30—31) [Російський переклад, том I, стор. 52].

Це значить, що вони застосовують не взагалі однакову кількість праці — безпосередньої праці і нагромадженої праці, разом узятих, — а застосовують однакову кількість змінного, затрачуваного на заробітну плату, капіталу, однакову кількість живої праці. Оскільки ж гроші обмінюються на нагромаджену працю, тобто на товари, які існують у формі машин тощо, тільки відповідно до закону обміну товарів; оскільки *додаткова вартість* виникає тільки від того, що частина застосовуваної живої праці привласнюється без оплати, — то ясно (бо, за припущенням, жодна частина машин не входить у товар як знощування), що обидва капіталісти можуть одержувати однаковий прибуток тільки в тому разі, коли прибуток і додаткова вартість тотожні. Бавовняний фабрикант мав би продавати свій товар, як і фермер, за 5 500 ф. ст., хоч він затрачає у два з лишком рази більший капітал. І навіть коли б машини цілком входили у вартість товару, фабрикант ситцю міг би продавати свій товар тільки за 44 000 ф. ст., тобто він не одержував би і 5% прибутку, тоді як фермер одержує 10%. Але при таких *нерівних* прибутках фермер і фабрикант продавали б свої товари по їх *вартостях*, коли припустити, що 10%, які одержує фермер, представляють дійсну, вміщену в його товарі неоплачену працю. Значить, якщо вони продають свої товари з однаковим прибутком, то має бути одне з двох: або фабрикант довільно набавляє 5% на свої товари, і тоді товари фабриканта і фермера, разом узяті, продаються *вище* їх вартості; або дійсна додаткова вартість, яку здобуває фермер, становить приблизно 15%, і обидва вони одержують на свої товари середній прибуток в 10%. В цьому останньому випадку, хоч ціна витрат відповідного товару кожного разу вища або нижча його вартості, *сума* товарів *продається по їх вартості*, а само вирівнювання прибутків визначається сумою вміщеної в товарах додаткової вартості. Тут, у наведеній вище фразі Рікардо, коли її відповід-

но видозмінити, є та правильна думка, що відмінність у співвідношенні між змінним і постійним капіталом неминуче призводить до того, що при однаковій величині затраченого капіталу повинні вироблятися товари, що мають неоднакову вартість і тому дають неоднаковий прибуток; що вирівнювання цих прибутків повинно внаслідок цього породжувати *відмінні* від вартостей товарів *ціни витрат*. «Отже, тут ми маємо перед собою капіталістів, які застосовують протягом року цілком однакову кількість» (безпосередньої, живої) «праці для виробництва своїх товарів, і все-таки вироблені ними товари відрізняються за своєю вартістю» (тобто мають ціни витрат, відмінні від їх вартостей) «внаслідок того, що неоднаковими є кількості застосовуваної кожним з них... нагромадженої праці». Однак цей здогад лишається у Рікардо невисловленим. Він тільки пояснює плутаність та очевидну помилковість наведеної ним ілюстрації, яка досі не мала ніякого відношення до «неоднакових кількостей застосовуваного капіталістами *основного капіталу*».

Продовжимо тепер наш аналіз далі. Фабрикант споруджує в першому році машину, найнявши для цього 100 робітників; фермер у цей самий час виробляє хліб, найнявши також 100 робітників; у другому році фабрикант пускає в діло машину і виробляє за її допомогою ситець, для чого він знову застосовує 100 робітників. Фермер, навпаки, знову застосовує 100 робітників для виробництва хліба. Припустимо, каже Рікардо, що вартість хліба щороку становить 500 ф. ст. Припустимо, що неоплачена праця становить 25% оплаченої, тобто що на 400 одиниць оплаченої праці припадає 100 одиниць неоплаченої. Тоді машина мала б наприкінці першого року вартість теж у 500 ф. ст., з яких 400 ф. ст. дорівнюють оплаченій праці, а 100 ф. ст. представляють неоплачену працю. Нехай [534] на кінець другого року вся машина цілком зношена і ввійшла у вартість ситцю. На ділі Рікардо це і припускає, тому що наприкінці другого року він порівнює з «вартістю хліба» не саму тільки вартість ситцю, а «вартість ситцю і машини».

Чудово! Вартість ситцю має в такому разі дорівнювати наприкінці другого року 1 000 ф. ст., а саме 500 ф. ст. становитимуть вартість машини і 500 — вартість, знов додану працею. Навпаки, вартість хліба дорівнює 500 ф. ст., а саме 400 ф. ст. заробітної плати і 100 ф. ст. неоплаченої праці. Досі в цьому випадку немає ще нічого такого, що *суперечило б законові вартості*. Бавовняний фабрикант одержує 25% прибутку цілком так само, як і фабрикант хліба; але товар першого дорівнює 1 000 ф. ст., а товар другого дорівнює 500 ф. ст., тому що в товарі першого міститься праця 200 робітників, а в товарі другого що-

року міститься праця тільки 100 робітників. Далі: ті 100 ф. ст. прибутку (додаткової вартості), які фабрикант ситцю одержав у першому році в результаті спорудження машини, що всмоктала в себе без оплати $\frac{1}{5}$ робочого часу робітників, які її будували, — ці 100 ф. ст. реалізуються для нього тільки у другому році, бо він тільки тепер реалізує у вартості ситцю також і вартість машини. Але саме тут і виникає заковика. Фабрикант ситцю продає свій товар за суму грошей, що перевищує 1 000 ф. ст., тобто по вищій вартості, ніж та, що міститься в його товарі, тимчасом як фермер продає хліб за 500 ф. ст., тобто, відповідно до припущення, по вартості хліба. Таким чином, якби обмін мав відбуватися тільки між цими двома особами, тобто якби фабрикант вимінював хліб у фермера, а фермер — ситець у фабриканта, то вийшло б те саме, як коли б фермер продавав свій товар *нижче* його вартості, виручаючи менше 25% прибутку, а фабрикант продавав ситець *вище* його вартості. Відкинемо тут двох капіталістів (фабриканта сукна і фабриканта ситцю), що їх Рікардо вводить у свій приклад без усякої потреби, і змінимо цей приклад так, що мова йтиме тільки про самого фабриканта ситцю. Для ілюстрації, яку ми розглядаємо, цей подвійний рахунок поки що зовсім непотрібний. Отже:

«Але вони» (бавовняні товари) «перевищуватимуть вартість хліба більш як удвоє, бо прибуток на капітал... фабриканта ситцю за перший рік був доданий до його капіталу, тоді як фермер свій прибуток витратив на особисті потреби і розваги».

(Ця остання, в буржуазному дусі прикрашаюча фраза теоретично тут зовсім позбавлена смислу. Моральні міркування не мають ніякого відношення до питання, яке розглядається.)

«Таким чином, внаслідок неоднакової довговічності їх капіталів, а б о, що те саме, внаслідок відмінності в часі, який повинен минути, перше ніж на ринок зможе надійти партія тих чи інших товарів, вартості цих товарів будуть не цілком точно пропорціональні затраченим на них кількостям праці. В даному разі відношення вартостей буде не 2 : 1, а трохи більше, щоб компенсувати за довший час, який повинен минути, перше ніж дорожчий з товарів зможе надійти на ринок» (стор. 30) [Російський переклад, том I, стор. 51].

Коли б фабрикант продавав товар по його вартості, він продавав би його за 1 000 ф. ст., вдвоє дорожче за хліб, тому що в його товарі міститься вдвоє більше праці: 500 ф. ст. нагромадженої праці у вигляді машини (з цих 500 ф. ст. він 100 не оплатив) і 500 ф. ст. у вигляді праці на виробництво ситцю, з яких фабрикант знов-таки 100 не оплатив. Але він рахує так. Першого року я затратив 400 ф. ст. і завдяки цьому, експлуатуючи ро-

бітників, створив машину, яка коштує 500 ф. ст. Отже, я одержав прибуток у 25%. Другого року я затрачаю 900 ф. ст., а саме 500 у вигляді згаданої машини і 400 знов у вигляді праці. Щоб одержати знову 25% прибутку, мені треба продати ситець за 1 125 ф. ст., тобто на 125 ф. ст. вище його вартості. Бо цими 125 ф. ст. не представлено ніякої вміщеної в ситці праці, ні нагромадженої в першому році, ні знов доданої у другому. Загальна сума праці, що міститься в ситці, становить лише 1 000 ф. ст. Припустимо, з другого боку, що обидва вони обмінюються один з одним своїми товарами, або що половина капіталістів перебуває у становищі бавовняного фабриканта, а друга половина — у становищі фермера. Звідки перша половина капіталістів одержить ті 125 ф. ст., які мають бути їй сплачені? З якого фонду? Очевидно, вона одержить їх тільки від другої половини капіталістів. Але тоді ясно, що ця друга половина капіталістів не одержує 25% прибутку. Таким чином, перша половина капіталістів обдурювала б другу під приводом загальної норми прибутку, тоді як на ділі норма прибутку становила б для фабриканта 25%, а для фермера — менше 25%. Отже, справа повинна стояти інакше.

Щоб зробити ілюстрацію більш правильною і більш наочною, припустимо, що фермер затрачає в другому році 900 ф. ст. Тоді, при нормі прибутку в 25%, він одержить *першого року* 100 ф. ст. прибутку на затрачені ним 400 ф. ст., *другого року* — 225, а всього 325 ф. ст. Навпаки, фабрикант одержує *першого року* 25% на 400 ф. ст., а *другого року* — тільки 100 ф. ст. на 900 ф. ст. (тому що вкладені в машини 500 ф. ст. не приносять додаткової вартості, а дають їй тільки 400 ф. ст., затрачені на заробітну плату), що становить тільки $11\frac{1}{9}\%$. Або нехай фермер знову затратить 400 ф. ст.; тоді він як у першому, так і в другому році одержить 25%; всього за обидва роки разом — 200 ф. ст. на затрачені 800 ф. ст., тобто також 25%. Навпаки, фабрикант одержує *першого року* 25%, *другого* — $11\frac{1}{9}\%$. за два роки — 200 ф. ст. на затрачені 1 300 ф. ст., тобто $15\frac{5}{13}\%$. Таким чином, при вирівнюванні прибутків фабрикант виручить би $20\frac{5}{26}\%$ і стільки ж виручив би і фермер⁷¹. Це був би середній прибуток. Це дало б [у другому році] для товару фермера ціну витрат меншу за 500 ф. ст., а для товару фабриканта — більшу за 1 000 ф. ст.

[535] В усякому разі фабрикант затрачає тут *першого року* 400 ф. ст., *другого* — 900 ф. ст., тимчасом як фермер затрачає кожного разу тільки 400 ф. ст. Якби фабрикант замість виробництва бавовняних товарів споруджував будинок (тобто коли б він був будівником), то на кінець *першого року* 500 ф. ст.

містилися б в недобудованому будинку, і йому треба було б витратити ще 400 ф. ст. на працю, щоб добудувати будинок. Фермер, капітал якого обернувся за рік, може із 100 ф. ст. прибутку знову капіталізувати деяку частину, наприклад 50 ф. ст., знову витратити її на працю, чого фабрикант у припущеному випадку зробити не може. І для того щоб норма прибутку в обох випадках була *одна й та сама*, товар одного має бути проданий *вище* його вартості, а товар другого — *нижче* його вартості. Оскільки конкуренція намагається вирівняти вартості в ціни витрат, то це і відбувається насправді.

Але Рікардо помиляється, коли він каже, що зміна у відносних вартостях має тут місце «внаслідок неоднакової довговічності капіталів», або «внаслідок відмінності в часі, який повинен минути, перше ніж на ринок зможе надійти партія тих чи інших товарів». Навпаки, саме наперед припущена *загальна норма прибутку* створює, незважаючи на ту різницю вартостей, яка зумовлена процесом обігу, однакові *ціни витрат, відмінні* від цих вартостей, що визначаються лише робочим часом.

Ілюстрація Рікардо розпадається на два приклади. В останньому з них не відіграє ніякої ролі *довговічність* капіталу, або характер його як основного капіталу. Мова йде тільки про капітали різної величини, у яких, проте, на заробітну плату витрачається однакова сума капіталу, однаковий змінний капітал, а прибутки повинні бути однакові, хоч додаткові вартості і вартості у них неминуче — різні.

У перший приклад *довговічність* капіталу знов-таки не входить. Мова йде про *більш тривалий процес праці* — про більш тривале перебування товару в сфері виробництва до того, як він може вступити в обіг, до того, як він *виготовлений*. Тут у Рікардо фабрикант теж застосовує другого року більший капітал, ніж фермер, хоч протягом обох років він затрачає однаковий з фермером змінний капітал. Але фермер внаслідок більш короткочасного перебування його товару в процесі праці, внаслідок швидшого перетворення товару в гроші, може застосувати другого року більший змінний капітал. Крім того, та частина прибутку, яка споживається у вигляді доходу, у фермера може піти у споживання в кінці першого року, а в фабриканта — тільки в кінці другого року. Отже, фабрикант повинен витрачати на своє утримання додатковий капітал, *авансувати* його собі. А втім, це цілком залежить тут від того, якою мірою капітали, що обертаються протягом року, знову капіталізують свої прибутки, отже, від дійсної величини створених прибутків, щоб можна було компенсувати другий випадок, *вирівняти* прибутки. Там, де нічого немає, нічого й ви-

рівнювати. Тут капітали знов-таки виробляють вартості, а значить додаткові вартості, значить і прибутки, не пропорціонально своїй величині. Щоб мала місце ця пропорціональність, повинні існувати *ціни витрат*, відмінні від вартостей.

Рікардо наводить ще третю ілюстрацію, але вона *цілком* збігається з першим прикладом першої ілюстрації і не має жодного нового слова.

«Припустимо, що я займаю протягом року для виробництва якого-небудь товару 20 робітників, затрачаючи на них 1 000 ф. ст., і, коли мине рік, знову займаю 20 робітників протягом наступного року, знову затрачаючи на них 1 000 ф. ст., для остаточної або більш досконалої обробки того самого товару — і наприкінці другого року доставляю товар на ринок. Якщо прибуток становить 10%, мій товар має бути проданий за 2 310 ф. ст., *тому що* протягом першого року я застосовував 1 000 ф. ст. капіталу, а протягом наступного року — 2 100 ф. ст. капіталу. Друга людина застосовує таку саму кількість праці, але вона застосовує її всю протягом першого року; вона займає 40 робітників, затрачаючи на них 2 000 ф. ст., і наприкінці першого року продає свій товар з 10%-ним *прибутком*, тобто за 2 200 ф. ст. Таким чином, тут ми маємо два товари, на які затрачено цілком однакову кількість праці і з яких один продається за 2 310, а другий — за 2 200 ф. ст. Цей випадок *зовні* відрізняється від попереднього, але *по суті* однаковий з ним» (стор. 34—35) [Російський переклад, том I, стор. 54].

Він однаковий з попереднім не тільки «по суті», а й «зовні», з тією тільки різницею, що в попередньому випадку товар називається «машиною», а тут — просто «товаром». У першому прикладі фабрикант затрачав першого року 400 ф. ст. і другого року — 900 ф. ст., а цим разом першого року затрачується 1 000 і другого року — 2 100 ф. ст. Фермер в попередньому прикладі затрачував першого року 400 ф. ст. і другого — теж 400 ф. ст. Цим разом другий підприємець затрачує першого року 2 000 ф. ст., а другого — зовсім нічого. В цьому вся різниця. Але «fabula docet»* стосується в обох випадках того, що один з підприємців у другому році затрачує весь продукт першого року (включаючи додаткову вартість) плюс додаткова сума.

Недоладність цих прикладів показує, що Рікардо бореться з такою трудностю, яка йому самому не ясна і яку він ні в якій мірі не переборює. Недоладність полягає ось у чому. Перший приклад першої ілюстрації повинен ввести *довговічність* капіталу; але нічого подібного не виходить; Рікардо зробив це для себе *неможливим*, тому що він не вводить у вартість товару, як зношування, навіть найменшої частини основного капіталу, тобто випускає саме той момент, в якому проявляється

* — буквально: «байка учить»; в переносному значенні: виведений з чого-небудь (повчальний) висновок, «мораль байки». Ред.

своєрідний спосіб обігу основного капіталу. Рікардо показує тільки те, що внаслідок більшої тривалості процесу праці застосовується *більший* капітал, ніж там, де процес праці триває менше. Третій приклад повинен ілюструвати щось відмінне від цього, але на ділі ілюструє те саме. А *другий приклад* першої [536] ілюстрації повинен був показати, які відмінності виникають внаслідок різних пропорцій основного капіталу. Замість цього він показує тільки ту різницю, яка виходить при затраті двох капіталів *неоднакової* величини, коли на заробітну плату все-таки в обох випадках затрачається однакова сума капіталу. І до того ж тут фігурує фабрикант, який діє без бавовни і пряжі, і фермер, який діє без насіння і знарядь! Цілковита необгрунтованість, навіть безглуздість цієї ілюстрації неминуче впливає з її внутрішньої неясності.

[6] ЗМІШАННЯ У РІКАРДО ЦІНИ ВИТРАТ З ВАРТІСТЮ І СУПЕРЕЧНОСТІ В ЙОГО ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ, ЯКІ ЗВІДСИ ПОСТАЮТЬ. НЕРОЗУМІННЯ НИМ ПРОЦЕСУ ВИРІВНЮВАННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ І ПЕРЕТВОРЕННЯ ВАРТОСТЕЙ В ЦІНИ ВИТРАТ]

Під кінець Рікардо так формулює мораль усіх розглянутих вище ілюстрацій:

«Різниця у вартості в обох випадках виникає через те, що *прибутки* нагромаджуються як капітал, і вона є лише *справедливою компенсацією*» (начебто йдеться тут про справедливість) «*за той час, протягом якого прибуток не міг бути використаний*» (стор. 35) [Російський переклад, том I, стор. 54].

Це означає не що інше, як те, що *в певний період обігу, наприклад, за один рік*, капітал має дати 10% незалежно від того, яким є його специфічний час обігу, і цілком незалежно од *відмінності додаткових вартостей*, що їх *рівновеликі капітали* повинні виробляти в різних галузях виробництва відповідно до співвідношення їх органічних складових частин, навіть коли залишити осторонь процес обігу.

Із своїх ілюстрацій Рікардо мав би зробити такий висновок: [По-перше,] *рівновеликі капітали* виробляють товари *неоднакових вартостей* і дають через це *неоднакові додаткові вартості* або *прибутки*, тому що вартість визначається робочим часом, а маса робочого часу, реалізована капіталом, залежить не від його абсолютної величини, а від величини змінного капіталу, — капіталу, який затрачається на заробітну плату. *По-друге*, навіть коли припустити, що *рівновеликі ка-*

пітали виробляють *однакові вартості* (хоч здебільшого з неоднаковістю у сфері обігу поєднується також і неоднаковість у сфері виробництва), то все-таки в залежності від їх *процесу обігу* різним є той *період часу*, протягом якого вони можуть *привласнити і перетворити у гроші однакові кількості неоплаченої праці*. Отже, це створює другу відмінність у вартостях, додаткових вартостях і прибутках, що їх *рівновеликі* капітали мають давати в різних галузях виробництва за певний *період часу*.

Тому, якщо *прибутки* мають бути рівними у своєму процентному відношенні до капіталу — наприклад за рік, — в результаті чого *рівновеликі* капітали мають давати однакові прибутки за однакові періоди часу, то *ціни* товарів неминуче відрізняються від їх *вартостей*. Ці *ціни витрат* всіх товарів, разом узятих, в своїй сумі *дорівнюватимуть їх вартості*. Так само сукупний прибуток дорівнюватиме сукупній додатковій вартості, яку ці капітали, разом узяті, дають протягом, наприклад, року. *Середній прибуток*, а значить і *ціни витрат* були б чимсь тільки уявним і позбавленим опори, коли б ми не взяли визначення вартості за основу. Вирівнювання додаткових вартостей в різних галузях виробництва нічого не змінює в абсолютній величині цієї сукупної додаткової вартості, воно змінює тільки *розподіл* її по різних галузях виробництва. Але *визначення* самої цієї *додаткової вартості* впливає тільки з визначення вартості робочим часом. Без цього визначення середній прибуток являє собою середнє з нічого, чисту фантазію. І він тоді міг би однаково становити як 1000%, так і 10%.

Всі ілюстрації Рікардо служать йому тільки для того, щоб контрабандою ввести *передпосилку про загальну норму прибутку*. І це має місце в розділі 1-му («Про вартість»), тоді як до розгляду заробітної плати Рікардо приступає начебто тільки в розділі 5-му, а до розгляду прибутку — тільки в розділі 6-му. Яким чином з самого тільки визначення «*вартості*» товарів постає вміщена в них додаткова вартість, прибуток, а потім навіть і *загальна норма прибутку*, — це лишається для Рікардо повитим темрявою. Єдине, що він дійсно показує у наведених вище ілюстраціях, це те, що *ціни* товарів, оскільки вони визначаються загальною нормою прибутку, зовсім відмінні від *вартостей* товарів. І до цієї відмінності він приходить тому, що наперед припускає *норму прибутку* як закон. Ми бачимо, що коли Рікардо докоряють за надто велику абстрактність, то справедливим був би протилежний докір, а саме — за недостатність абстракції, за нездатність при розгляді вар-

тостей товарів забути прибутки — факт, який постає перед ним із сфери конкуренції.

Оскільки Рікардо, замість того щоб з самого визначення вартості розвинути відмінність цін витрат від вартостей, допускає, що незалежні від робочого часу впливи визначають самі «вартості» (тут йому було б доречно дотримуватись поняття «абсолютної», або «дійсної вартості», або просто «вартості») й іноді порушують їх закон, то за це вхопились його противники — такі, як Мальтус, — щоб нападати на всю його [537] теорію вартості. При цьому Мальтус справедливо зауважує, що відмінності між органічними складовими частинами капіталу і відмінності в часі обороту капіталів у різних галузях розвиваються разом з прогресом виробництва, так що треба було б прийти до погляду А. Сміта, згідно з яким визначення вартості робочим часом у все зростаючій мірі не підходить вже більше для «цивілізованих» часів. (Див. також *Торренса*.) З другого боку, учні Рікардо вдавались до найжалюгідніших схоластичних вимислів, щоб зробити ці явища адекватними основному принципіві (див. [Джемса] Мілля і нікчемного базіку *Мак-Куллоха*)⁷².

Не спиняючись на тому висновку, який постає з його власних ілюстрацій, — а саме, що цілком незалежно від підвищення або падіння заробітної плати, коли припущено незмінність заробітної плати, ціни витрат товарів мають відрізнятись від їх вартостей, якщо ціни витрат визначаються одним і тим самим процентом прибутку, — Рікардо в цьому підрозділі переходить до розгляду впливу, що його робить підвищення або падіння заробітної плати на *ціни витрат*, в яких уже вирівняні вартості.

Суть справи сама по собі надзвичайно проста.

Фермер затрачає 5 000 ф. ст. при прибутку в 10%; його товар дорівнює — 5 500 ф. ст. Коли прибуток знижується на 1%, з 10% до 9%, в результаті того, що підвищилась заробітна плата і її підвищення викликало зниження прибутку, то фермер продає свій товар так само за 5 500 ф. ст. (бо припущено, що він весь свій капітал витратив на заробітну плату). Але з цих 5 500 ф. ст. його прибуток становив би вже не 500, а тільки $454\frac{14}{109}$. Капітал фабриканта складається з 5 500 ф. ст. на машини і 5 000 ф. ст. на працю. Ці останні 5 000 ф. ст. дістають свій вираз так само в 5 500 ф. ст., але він тепер затрачає не 5 000 ф. ст., а $5045\frac{95}{109}$ і одержує з цієї суми тільки $454\frac{14}{109}$ ф. ст. прибутку, як і фермер. А на основний капітал в 5 500 ф. ст. він не може вже нараховувати 10%, або 550 ф. ст., а тільки 9%, або 495 ф. ст. Отже, він продасть свій товар за 5 995 ф. ст.

замість 6 050 ф. ст.; таким чином, в результаті підвищення заробітної плати грошова ціна товару фермера лишилась та сама, а грошова ціна товару фабриканта впала; отже, вартість товару фермера в порівнянні з вартістю товару фабриканта підвищилася. Вся суть у тому, що коли б фабрикант продавав свій товар по тій же вартості, що й раніше, він одержав би прибуток вищий від середнього, бо підвищення заробітної плати безпосередньо зачіпає тільки ту частину капіталу, яка витрачається на заробітну плату. В цій ілюстрації уже наперед *припускаються* ціни витрат, регульовані 10%-ним середнім прибутком і *відмінні від вартостей товарів*. Питання зводиться у Рікардо до того, як впливає на ціни витрат підвищення або падіння прибутку залежно від різного співвідношення між основним і оборотним капіталом в усьому затрачуваному капіталі. До корінного питання, до *перетворення вартостей в ціни витрат*, ця ілюстрація (у Рікардо стор. 31—32) [Російський переклад, том I, стор. 52—53] не має ніякого відношення. Вона непогана, бо Рікардо тут показує взагалі, що підвищення заробітної плати, яке при однаковій будові капіталів викликало б тільки зниження прибутку без впливу — всупереч вульгарному поглядові — на вартості товарів, при неоднаковій будові їх викликає тільки *падіння* цін деяких товарів, а не підвищення *цін усіх товарів*, згідно з вульгарним поглядом. В рікардовському прикладі падіння товарних цін має місце внаслідок падіння норми прибутку, або, щб [для Рікардо] те саме, підвищення заробітної плати. Значна частина *ціни витрат* товару у випадку з фабрикантом визначається тим середнім прибутком, що його він нараховує на основний капітал. Отже, якщо ця норма прибутку падає або підвищується внаслідок підвищення або падіння заробітної плати, то *ціна цих* товарів відповідно впаде (відповідно до тієї частини ціни, яка виникає з прибутку, нарахованого на основний капітал) або підвищиться. Те саме має силу для «оборотних капіталів, які *повертаються назад* через *більш тривалі* періоди, і навпаки» (Мак-Куллох) [«The Principles of Political Economy», Edinburgh, 1825, стор. 300]. Коли б капіталісти, які застосовують менше змінного капіталу, нараховували і далі на ціну товару свій основний капітал за попередньою нормою прибутку, то їх норма прибутку підвищилася б, і притому настільки, наскільки вони застосовують основного капіталу більше, ніж ті капіталісти, капітал яких у більшій мірі складається із змінного капіталу. Конкуренція зрівняла б це.

«Рікардо», — каже базіка Мак, — «був першим, хто дослідив вплив коливань заробітної плати на вартість товарів, коли зайняті в їх вироб-

ницівті капітали мають неоднакову довговічність». «Рікардо не тільки показав, що підвищення заробітної плати не може підвищити ціни всіх товарів, але він установив також, що в багатьох випадках *підвищення заробітної плати* неминуче призводить до *падіння цін*, а *падіння заробітної плати* — до *підвищення цін*» (MacCulloch. The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стор. 298—299).

Рікардо доводить своє положення тим, що, по-перше, *припускає ціни витрат, регульовані загальною нормою прибутку*.

По-друге, вказівкою на те, що *«підвищення вартості праці неможливе без падіння прибутку»* (стор. 31) [Російський переклад, том I, стор. 52].

Таким чином, уже в розділі 4-му (*«Про вартість»*) передбачаються такі закони, які в розділах 5 і 6-му (*«Про заробітну плату»* і *«Про прибуток»*) повинні бути виведені з розділу *«Про вартість»*. Зауважимо мимохідь, що [538] Рікардо робить цілком помилковий висновок, що, оскільки *підвищення вартості праці неможливе без падіння прибутку*, то *неможливе і підвищення прибутку без падіння вартості праці*. Перший закон стосується додаткової вартості. Проте оскільки прибуток є відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, то прибуток може підвищуватись при тій самій вартості праці, якщо вартість постійного капіталу падає. Рікардо взагалі змішує додаткову вартість і прибуток. Звідси його неправильні закони про прибуток і норму прибутку.

Загальна мораль останньої ілюстрації така:

«Ступінь зміни відносної вартості товарів, що викликається підвищенням або падінням вартості праці» (або, що те саме, падінням або підвищенням норми прибутку), залежатиме від того, яку частку всього затраченого капіталу становить основний капітал. Впаде відносна вартість усіх тих товарів, які виробляються дуже дорогими машинами або в дуже дорогих будинках або які потребують значного часу, перше ніж вони можуть надійти на ринок, тоді як відносна вартість усіх тих товарів, які виробляються головним чином працею або які швидко надходять на ринок, підвищиться» (стор. 32) [Російський переклад, том I, стор. 52—53].

Рікардо знову повертається до того, що власне тільки й цікавить його в цьому дослідженні. Він каже, що ці зміни в цінах витрат товарів, які викликаються підвищенням або падінням заробітної плати, незначні в порівнянні з тими змінами, які в цих же цінах витрат постають від змін у вартостях товарів [Рікардо далекий від того, щоб висловити цю істину в таких адекватних термінах], тобто від змін в кількості праці, уживаної для їх вироблення. Тому можна, мовляв, загалом і в цілому *«абстрагуватись»* від цього, і тоді закон вартості лишається також і практично правильним. (Рікардо мав би додати, що самі ціни витрат залишаються нез'ясовними без

вартостей, які визначаються робочим часом.) Таким є дійсний хід його дослідження. І справді, ясно, що, незважаючи на перетворення вартостей товарів у *ціни витрат*, раз ми вже припустили ціни витрат (а ці ціни витрат слід відрізняти від *ринкових цін*; вони являють собою середні ринкові ціни товарів у різних галузях. Сама *ринкова ціна* вже остільки містить в собі щось середнє, оскільки ціни *товарів однієї і тієї самої сфери виробництва* визначаються цінами тих товарів, які вироблені *при середніх умовах виробництва цієї сфери*. Зовсім не в *найгірших умовах*, як Рікардо допускає при розгляді ренти. Бо середній попит залежить від певної ціни, навіть щодо хліба. Таким чином, певна кількість товарів, які надходять на ринок, продається не *вище* цієї ціни. Інакше впав би попит. Тому ті, хто виробляє товари не *при середніх умовах*, а в умовах *нижче середніх*, часто бувають змушені продавати свій товар не тільки нижче його вартості, але і нижче його *ціни витрат*), — що, незважаючи на перетворення вартостей товарів у *ціни витрат*, кожна така зміна цих цін витрат, яка не є результатом якого-небудь постійного падіння або підвищення, постійної зміни норми прибутку, зміни, що може встановитися лише протягом багатьох років, може бути зумовлена самбю і тільки самбю *зміною вартостей* цих товарів, зміною кількості робочого часу, необхідного для їх вироблення.

«Читач повинен, однак, помітити, що ця причина змін товарів» (тобто змін цін витрат, або, як *вважає* Рікардо, відносних вартостей товарів) «діє порівняно слабо... Інша справа з другою важливою причиною зміни вартості товарів, а саме — із збільшенням або зменшенням кількості праці, необхідної для їх вироблення... Скільки-небудь значна зміна в постійній нормі прибутку є результатом причин, які діють тільки на протязі ряду років, тимчасом як зміни в кількості праці, необхідної для вироблення товарів, відбуваються повсякденно. Кожне поліпшення в машинах, в інструментах, в будівлях, в добуванні або вирощуванні сировини зберігає працю і дає нам змогу легше виготовляти товар, при виробленні якого застосовуються ці поліпшення, внаслідок чого змінюється його *вартість*. Таким чином, хоч при дослідженні причин змін у вартості товарів було б неправильно цілком випускати з уваги вплив підвищення або падіння вартості праці, але так само неправильно було б надавати йому великого значення» (стор. 32—33) [Російський переклад, том I, стор. 53].

Через те він, Рікардо, залишатиме осторонь зміни у вартості праці.

Весь цей підрозділ IV розділу 1-го («Про *вартість*») до такої міри заплутаний, що, хоч Рікардо у вступному абзаці заявляє про своє бажання *розглянути вплив тих змін, які підвищення або падіння заробітної плати* викликає у вартості товарів внаслідок різної будови капіталу, він на ділі ілюструє

це лише мимохідь і, навпаки, головну частину підрозділу IV фактично заповнює ілюстраціями, які показують, що *цілком незалежно від підвищення або падіння заробітної плати* — при допущенні ним самим *постійній заробітній платі* — *припущення* [539] *загальної норми прибутку* повинно привести до цін витрат, відмінних від вартостей товарів, і притому знов-таки навіть незалежно од відмінностей у співвідношенні між основним і оборотним капіталом. Про це він знову забуває наприкінці підрозділу.

Дослідження в підрозділі IV він починає такими словами:

«Ця відмінність у *довговічності* основного капіталу і ця *різноманітність співвідношень*, в яких можуть комбінуватись обидва види капіталу, вводять *другу причину* зміни відносних вартостей товарів крім більшої чи меншої кількості праці, необхідної для їх вироблення: *ця причина* — *підвищення або падіння вартості праці*» (стор. 25—26) [Російський переклад, том I, стор. 49].

В дійсності ж він своїми ілюстраціями показує насамперед те, що лише *загальна норма прибутку* дає можливість різній комбінації видів капіталу (а саме — змінного і постійного та ін.) впливати так, що це робить ціни товарів відмінними від їх вартостей; отже, що саме загальна норма прибутку, а не вартість праці, яка тут припускається постійною, є *причина* цих змін. Далі, тільки в другу чергу, він припускає даними ціни витрат, уже відмінні — внаслідок загальної норми прибутку — від вартостей, і досліджує, як впливають на них зміни у вартості праці. Першого, головного питання він не досліджує, зовсім забуває його і закінчує цей підрозділ тим же, з чого він його почав:

«В цьому підрозділі було показано, що, коли немає будь-яких змін в кількості праці, саме *підвищення вартості праці* викличе падіння мінової вартості тих товарів, у виробництві яких застосовується *основний капітал*, і чим більшу частку становить основний капітал, тим значнішим буде це падіння» (стор. 35) [Російський переклад, том I, стор. 54].

А в дальшому підрозділі V (розділу 1-го) він продовжує ту саму лінію, тобто він досліджує тільки, яких змін можуть зазнавати *ціни витрат* товарів внаслідок зміни *вартості праці, або заробітної плати*, не в тому випадку, коли співвідношення між основним і оборотним капіталом різне у двох однакових капіталів у двох різних галузях виробництва, а в тому випадку, коли тут є «*неоднакова довговічність* основного капіталу» або ж «*неоднакова швидкість зворотного припливу* капіталів до їх *власників*». Правильний здогад, що міститься ще в підрозділі IV, про *відмінність між цінами витрат і вар-*

тостями внаслідок загальної норми прибутку, тут більше не проступає. Розглядається лише *вторинне питання про зміну самих цін витрат*. Тому підрозділ цей по суті майже не становить теоретичного інтересу, за винятком випадково порушеного тут питання про ті різні форми капіталів, які випливають із процесу обігу.

«Чим менш довговічним є основний капітал, тим більше він наближається за своїм характером до оборотного капіталу. Він споживатиметься і його *вартість* буде, для збереження капіталу фабриканта, *відтворюватись у коротший строк*» (стор. 36) [Російський переклад, том I, стор. 55].

Таким чином, і меншу довговічність капіталу і взагалі відмінність між основним і оборотним капіталом Рікардо зводить до відмінності в *часі відтворення*. Це, безперечно, — дуже важливе визначення, але аж ніяк не єдине. Основний капітал входить цілком у процес праці і лише поступово і частинами — в процес утворення вартості. В цьому — друга основна відмінність у формі обігу основного і оборотного капіталу. Далі: основний капітал з *необхідності* тільки своєю *мінною вартістю* входить у процес обігу, тоді як його *споживна вартість* споживається у процесі праці і нікуди звідти не переходить. В цьому ще одна важлива відмінність *форми обігу*. Обидві ці відмінності форми обігу стосуються також і часу обігу, але вони зовсім не тотожні з [довговічністю капіталів] і відмінностями в часі обігу.

Менш довговічний капітал потребує більшої кількості *постійної затрати праці*

«для збереження своєї первісної ефективності, але вжито на це працю можна розглядати як дійсно затрачену на виготовлений товар, на який повинна через це переходити пропорційна цій праці вартість» (стор. 36—37) [Російський переклад, том I, стор. 55]. «Якби зношування машини було велике, якби протягом року потрібна була праця п'ятдесяти робітників для підтримання її справності, я вимагав би за свої товари додаткової ціни, що дорівнює тій ціні, яку одержував би за свої товари всякий інший фабрикант, що займає п'ятдесят робітників для виробництва інших товарів і зовсім не застосовує машин. Але підвищення заробітної плати позначилося б неоднаково на товарах, що виробляються за допомогою машини, яка швидко зношується, і на товарах, що виробляються за допомогою машини, яка зношується повільно. При виробленні перших на *товар, що виробляється, безперервно переносилася б велика кількість праці*»

{із своєю загальною нормою прибутку як передпосилкою Рікардо не помічає, що разом з тим на товар безперервно переносилася б також і порівняно велика кількість додаткової праці},

«а при виробленні других — її переносилося б дуже небагато»,

{а тому — і дуже небагато додаткової праці, тобто далеко менше [додаткової] вартості, якщо товари обмінюються по своїх вартостях}.

«Тому всяке підвищення заробітної плати, або, щб те саме, [540] всяке падіння прибутків, знизить відносну вартість тих товарів, які виробляються за допомогою капіталу, що відзначається великою довговічністю, і відповідно підвищить вартість тих товарів, які виробляються за допомогою капіталу, що швидше зношується. Падіння заробітної плати мало б прямо протилежний вплив» (стор. 37—38) [Російський переклад, том I, стор. 55—56].

Інакше кажучи: фабрикант, який застосовує основний капітал меншої довговічності, вживає відповідно менше основного і відповідно більше затрачуваного на заробітну плату капіталу, ніж той, хто застосовує капітал більшої довговічності. Отже, випадок цей збігається з попереднім, де мова йшла про те, як впливає зміна заробітної плати на такі капітали, один з яких вживає відносно, пропорціонально більше основного капіталу, ніж другий. Тут немає нічого нового.

Розбір того, щб Рікардо говорить про *машини* (стор. 38—40) [Російський переклад, том I, стор. 56—57], слід відкласти до розгляду розділу 34-го («*Про машини*»)*.

Цікаво, як Рікардо в заключній частині до V підрозділу наближається до правильного погляду на речі, — аж до того, що майже знаходить відповідне *слово*, — щоб тут же залишити правильний шлях, і слідом за цим наближенням до правильного погляду, який ми зараз проілюструємо його словами, знову потрапляє в полон ідеї про вплив зміни вартості праці на ціни витрат і закінчує своє дослідження висновками з цього *побічного питання*.

Ось що в нього говориться:

«Отже, ми бачимо, що на ранніх ступенях суспільного розвитку, коли ще не застосовується багато машин, або довговічного капіталу, товари, вироблені *рівними капіталами*, матимуть приблизно *рівну вартість* і підвищуватимуться або падатимуть у відношенні один до одного тільки залежно від того, більше чи менше праці потрібно для їх вироблення»

{остання частина фрази погано сформульована; та й сто-сується вона не вартості, а *товарів*, і тому позбавлена смислу, якщо тільки не мати на увазі їх *ціни*; справді, сказати, що *вартості* падають пропорціонально робочому часові, є рівнозначним твердженню, що вартості підвищуються або падають в тій мірі, в якій вони підвищуються або падають};

* Див. цей том, частина II, стор. 573—574. *Ред.*

«але після запровадження цих дорогих і довговічних знарядь *товари, що виробляються з затратою рівних капіталів, матимуть дуже нерівну вартість*, і хоч вони, як і раніше, підвищуватимуться або надатимуть у вартості один щодо одного залежно від того, більше чи менше праці потрібно тепер для їх вироблення, вони разом з тим зазнаватимуть ще й іншої, правда меншої, зміни, яка викликається підвищенням або падінням заробітної плати і прибутку. Оскільки товари, що продаються за 5 000 ф. ст., можуть бути продуктом капіталу, рівного величиною тому капіталові, за допомогою якого вироблені інші товари, що продаються за 10 000 ф. ст., то *прибутки від їх вироблення будуть одні й ті самі*; але ці *прибутки були б нерівні, якби ціни товарів не змінювались разом з підвищенням або падінням норми прибутку*» (стор. 40—41) [Російський переклад, том I, стор. 57—58].

По суті Рікардо каже тут ось що:

Рівновеликі капітали виробляють товари *рівних вартостей*, коли співвідношення між їх органічними складовими частинами *одне й те саме*, коли вони затратили однакові частки на заробітну плату і на умови праці. Тоді у вироблюваних ними товарах втілюються однакові кількості праці, а значить і рівні вартості {коли залишити осторонь ту відмінність, яка може бути привнесена процесом обігу}. Навпаки, *рівні за величиною капітали* виробляють товари *дуже нерівної вартості*, коли їх органічна будова різна, особливо ж — коли та їх частина, що існує як основний капітал, перебуває в дуже різному відношенні до частини, що затрачається на заробітну плату. По-перше, тільки частина основного капіталу входить у товар як складова частина вартості, а звідси — *величини вартості* повинні бути дуже різні уже в залежності від того, багато чи мало основного капіталу було застосовано при виробленні товару. По-друге, частина, що затрачається на заробітну плату, — рахуючи на 100, на рівновеликий капітал, — [при великому основному капіталі] буде значно меншою, отже значно меншою буде і вся [знов додана] праця, втілена в товарі, а значить і додаткова праця {при даному робочому дні однакової довжини}, що утворює додаткову вартість. Тому, коли ці рівновеликі капітали, що виробляють товари з *нерівними вартостями*, в яких *містяться нерівні додаткові вартості*, а тому і *нерівні прибутки*, — коли такі капітали мають, зважаючи на те що вони однаково величиною, давати рівні прибутки, то *ціни товарів* (оскільки ці ціни визначаються загальною нормою прибутку на дані витрати) неминуче повинні дуже відрізнятись од *вартостей товарів*. Звідси випливає не той висновок, що вартості змінили свою природу, а той, що *ціни витрат* відрізняються від *вартостей*. Що Рікардо не прийшов до цього висновку, це викликає тим більший подив, що він же бачить, що навіть коли припустити ціни витрат, — які визначаються загальною нормою

прибутку, — зміна норми прибутку (або норми заробітної плати) неминуче повинна викликати зміну в цих цінах витрат, щоб норма прибутку [541] в різних галузях виробництва залишалася одна й та сама. Отже, наскільки ж повинна бути більшою та зміна нерівних вартостей, яка викликається встановленням загальної норми прибутку, бо ця загальна норма прибутку є взагалі не чим іншим, як вирівнюванням різних кількостей додаткової вартості, що містяться в різних товарах, вироблених рівновеликими капіталами.

Після того як Рікардо, коли не розвинув і не зрозумів відмінності між витратами і вартістю, між цінами витрат і вартостями товарів, то в усякому разі сам фактично констатував цю відмінність вказаним способом, — після цього він закінчує свої міркування такою фразою:

«Нан Мальтус, як видно, вважає, що складовою частиною моєї теорії є отождолення витрат і вартості тієї чи іншої речі. Це правильно, якщо під витратами він розуміє «витрати виробництва», включаючи прибуток» (стор. 46, примітка) [Російський переклад, том 1, стор. 61] (отже — затрати плюс прибуток, який визначається загальною нормою прибутку).

З цим помилковим змішанням ціни витрат і вартості, що його він сам же і спростував, Рікардо переходить потім до розгляду ренти.

Те, що Рікардо говорить у підрозділі VI розділу 1-го про вплив змін вартості праці на ціну витрат золота, а саме:

«Хіба не можна дивитись на золото як на товар, що виробляється при такому співвідношенні двох видів капіталу, яке є найближчим до середнього співвідношення, взятого для виробництва більшості товарів? Хіба ми не можемо розглядати це співвідношення як однаково далеке від обох крайностей, коли в одному випадку вживається мало основного капіталу, а в другому застосовується мало праці, і хіба воно не займає середнє місце між ними?» (стор. 44) [Російський переклад, том 1, стор. 60].—

ці слова Рікардо стосуються скоріше тих товарів, у яких співвідношення між різними органічними складовими частинами вартості є середнім, причому час їх обігу і відтворення теж середній. Для цих товарів ціна витрат і вартість збігаються, бо у них середній прибуток збігається з їх дійсною додатковою вартістю, але це має місце тільки у них.

В якій мірі незадовільним є в підрозділах IV і V розділу 1-го дослідження впливу змін вартості праці на «відносні вартості», — цього (теоретично) другорядного питання, порівняно з питанням про перетворення вартостей у ціни витрат, зумовлене середньою нормою прибутку, — в такій же мірі важливим є висновок, який робить з цього Рікардо, спросто-

вуючи одну з головних, постійно підхоплюваних від часів А. Сміта помилок, ніби підвищення заробітної плати, замість того щоб вести до падіння прибутку, підвищує ціни товарів. Правда, це закладене вже у самому понятті *вартостей* і нітрохи не модифікується перетворенням їх у ціни витрат, бо останнє взагалі стосується тільки *розподілу виробленої сукупним капіталом додаткової вартості* між різними галузями або між різними капіталами в різних сферах виробництва. Але все-таки дуже важливо, що Рікардо наголосив на цьому питанні і показав, що насправді усе навпаки. Тому він слушно каже в підрозділі VI розділу 4-го:

«Перше ніж обличити цю тему, доречно буде зауважити, що Адам Сміт і всі без винятку пізніші автори, наскільки мені відомо, твердили, що підвищення ціни праці неодмінно призвело б до підвищення цін усіх товарів».

{Це відповідає другому смітівському визначенню вартості, за яким вартість дорівнює тій кількості праці, яка може бути куплена на даний товар.}

«Сподіваюсь, мені вдалося показати, що для такої думки немає ніяких підстав і що підвищуються в ціні тільки товари, які виробляються з меншою кількістю основного капіталу порівняно з тим товаром, який виконує роль посередника і в якому виражена ціна» (тут «відносна вартість» прирівнюється до виразу вартості у грошах), «і що всі ті товари, які виробляються з більшою кількістю основного капіталу, неодмінно впадуть у ціні, якщо підвищиться заробітна плата. Навпаки, якщо заробітна плата впаде, то впадуть у ціні лише ті товари, які виробляються з меншою кількістю основного капіталу, ніж той товар, який виконує роль посередника і в якому виражена ціна; всі ті товари, які виробляються з більшою кількістю основного капіталу, неодмінно підвищуються в ціні» (стор. 45) [Російський переклад, том I, стор. 60—61].

Щодо *грошових* цін це *неправильно*. Коли золото з будь-яких причин підвищується або падає у своїй вартості, то воно [підвищується або] падає однаково у відношенні до всіх товарів, які оцінюються в ньому. Тому, незважаючи на свою мінливість, золото фігурує як відносно незмінний посередник між товарами. А коли це так, то зовсім не зрозуміло, яким чином та чи інша відносна комбінація основного й оборотного капіталу, що має місце у виробництві золота, в порівнянні з товарами, може викликати будь-яку відмінність. Але саме тут і проявляється *хибна передпосилка* Рікардо про те, що гроші, оскільки вони є засобом обігу, обмінюються як товар на товари. Товари оцінені у грошах до того, як гроші приводять їх в обіг. Припустимо, що, замість золота, посередником є пшениця. Коли б,
14 М. і Е., т. 26, ч. II.

наприклад, внаслідок підвищення заробітної плати пшениця — як такий товар, до якого змінний капітал, в його співвідношенні з постійним, входить у розмірах, що перевищують середній рівень цього співвідношення, — підвищилась відносно у своїй ціні виробництва [Produktionspreis], то всі товари оцінювалися б у пшениці, яка має більш високу «відносну вартість». Ті товари, до яких входить більше основного капіталу, виражалися б у меншій кількості пшениці, ніж раніше, не тому, що їх специфічна ціна впала у відношенні до пшениці, а тому, що ціна взагалі впала. Товар, який містить рівно стільки ж [живої] праці, — на протилежність нагромадженій праці, — як і пшениця, виявив би підвищення своєї ціни тим, що він виражався б у більшій кількості пшениці, [542] ніж такий товар, ціна якого у відношенні до пшениці впала. Коли ті самі причини, які викликають підвищення ціни пшениці, підвищують ціну, наприклад, готової сукні, то хоч готова сукня не виражатиметься в більшій кількості пшениці, ніж раніше, але ті товари, ціна яких впала порівняно з пшеницею, наприклад ситець, виражатимуться в меншій кількості пшениці. Ситець і готова сукня виражали б різницю своїх цін у пшениці як у своєму посереднику.

Але Рікардо має на увазі інше. Він має на увазі ось що: в результаті підвищення заробітної плати пшениця підвищилася б в ціні у відношенні до ситцю, але не у відношенні до готової сукні; отже, готова сукня обмінювалася б на пшеницю по її старій ціні, а ситець обмінювався б на пшеницю по її підвищеній ціні. Просто безглуздя є само по собі припущення, що зміни в ціні заробітної плати в Англії призведуть, наприклад, до зміни ціни витрат золота в Каліфорнії, де заробітна плата не підвищилась. Вирівнювання *вартостей* робочим часом, а тим більше вирівнювання *цін витрат* загальною нормою прибутку не відбувається між різними країнами в такій безпосередній формі. Але візьмемо навіть пшеницю, вітчизняний продукт. Ціна квартера пшениці підвищилась, скажімо, з 40 до 50 шил., тобто на 25%. Якщо ціна готової сукні теж підвищилась на 25%, то вона, як і раніше, коштуватиме 1 квартал пшениці. Якщо ціна ситцю впала на 25%, то така сама кількість ситцю, яка раніше коштувала 1 квартал пшениці, коштуватиме тепер тільки 6 бушелів пшениці⁷³. І цей вираз у пшениці точно представляє співвідношення цін ситцю і готової сукні, бо вони вимірюються *однією і тією самою* мірою, 1 кварталом пшениці.

До того ж, погляд Рікардо є ще більшим безглуздям. *Ціні* товару, який є мірою вартостей, а через те грішми, взагалі не існує; бо інакше я мусив би мати, крім товару, який є грошима,

ще другий товар, який служить грішми, — подвійну міру вартостей. Відносна вартість грошей виражена в незліченних цінах усіх товарів; бо в кожній з цих цін, в яких мінова вартість товару виражена в грошах, мінова вартість грошей виражена у споживній вартості даного товару. Через те не можна говорити про підвищення або падіння *ціни* [des Preises] грошей. Я можу сказати: ціна грошей у пшениці, або їх ціна в готовій сукні, залишилася та сама; а їх ціна у ситці підвищилась, і це рівнозначне тому, що грошова ціна ситцю впала. Але я не можу сказати, що *ціна* грошей підвищилась або впала. Проте Рікардо справді думає, що ціна грошей, наприклад у ситці, підвищилась, або грошова ціна ситцю впала, саме тому, що підвищилась, мовляв, відносна вартість грошей у відношенні до ситцю, тоді як у відношенні до готової сукні або до пшениці гроші зберегли ту саму вартість. Таким чином, ці дві вартості вимірюються *неоднаковою* мірою.

Цей підрозділ VI («Про незмінну міру вартості») трактує про «*міру вартостей*», але в ньому нема нічого значного. Зв'язку між вартістю, її іманентною мірою — робочим часом, — і необхідністю *зовнішньої* міри товарних вартостей автор зовсім не зрозумів, питання про нього навіть не поставлено.

Навіть самий початок VI підрозділу показує поверхове трактування проблеми:

«Якщо товари змінились у своїй відносній вартості, то було б бажано мати засіб для встановлення того, який з них упав і який підвищився у своїй дійсній вартості, а цього можна було б досягти тільки шляхом порівняння їх одного з одним, з якою-небудь незмінною стандартною мірою, що не підпадала б сама ні одному з тих коливань, яких зазнають інші товари». Але «немає ні одного такого товару, який сам не підпадав би цим самим коливанням... тобто немає ні одного такого товару, для вироблення якого не було б потрібно то більше, то менше праці» (стор. 41—42) [Російський переклад, том I, стор. 58].

Та коли б навіть такий товар і був, то впливи підвищення або падіння заробітної плати і впливи різних комбінацій основного й оборотного капіталу, різної довговічності основного капіталу, неоднакових періодів часу, які повинні минути, перше ніж товар може надійти на ринок, і т. д., частково перешкодили б йому

«бути досконалою мірою вартості, за допомогою якої ми могли б точно установити зміни вартості всіх інших речей». Такий товар «був би досконалою мірою вартості для всіх речей, вироблених при точно таких же умовах, як і він сам, але він не міг би бути такою мірою ні для яких інших речей» (стор. 43) [Російський переклад, том I, стор. 59]

Інакше кажучи, при зміні цін першої з цих двох груп «інших речей» ми могли б (коли б вартість грошей не підвищилась

і не впала) сказати, що зміна постає від підвищення або падіння «в їх вартостях», тобто в потрібному для їх вироблення робочому часі. Що ж до інших речей — ми не могли б знати, чи не відбуваються «зміни» їх грошових цін з інших причин і т. д. До цих досить невдалих міркувань треба буде повернутися пізніше (при дальшому перегляді теорії грошей).

Розділ I-ий, підрозділ VII. Крім важливого вчення про «відносні» заробітні плати, прибутки і ренти, до чого треба повернутися пізніше *, цей підрозділ містить тільки положення про те, що в разі падіння або підвищення вартості грошей відповідне підвищення або падіння заробітної плати, прибутку і ренти нічого не змінює у співвідношенні між ними, а змінює тільки їх грошовий вираз. Якщо вартість того самого товару виражається в подвійній кількості фунтів стерлінгів, то подвоюється також і та частина тієї вартості, яка перетворюється у прибуток, заробітну плату або ренту. Але співвідношення цих трьох частин між собою і дійсні вартості, що ними вони представлені, залишаються без зміни. Так само, якщо прибуток становить вдвоє більшу кількість фунтів стерлінгів, то і 100 ф. ст. виражаються тепер у 200 ф. ст.; отже, співвідношення між прибутком і капіталом, норма прибутку, теж лишається незмінним. Зміни монетарного виразу відбиваються водночас на прибутку і капіталі, а також на прибутку, заробітній платі і ренті. Це стосується й останньої, оскільки вона обчислюється не на акр, а на затрачений на обробіток землі і т. ін. капітал. Одним словом, у цьому разі зміна відбувається не в товарах і т. ін.:

«Підвищення заробітної плати з цієї причини неминуче супроводитиметься, звичайно, підвищенням цін на товари; але в таких випадках можна установити, що вартість праці і вартості всіх товарів не змінилися у відношенні одна до одної і що змінилась вартість самих тільки грошей» (стор. 47) [Російський переклад, том I, стор. 61—62].

[5] СЕРЕДНІ ЦІНИ, АБО ЦІНИ ВИТРАТ, І РИНКОВІ ЦІНИ

[а] ВСТУПНІ УВАГИ:

ІНДИВІДУАЛЬНА ВАРТІСТЬ І РИНКОВА ВАРТІСТЬ;
РИНКОВА ВАРТІСТЬ І РИНКОВА ЦІНА]

[543] Для того щоб розвинути теорію диференціальної ренти, Рікардо висуває в розділі 2-му («Про ренту») таке положення:

«Мінова вартість усіх товарів, чи то будуть промислові вироби, продукти рудників, чи продукти сільського господарства, ніколи не визна-

* Див. цей том, частина II, стор. 434—439. *Ред.*

часться найменшою кількістю праці, якої досить для їх вироблення при найбільш сприятливих умовах, доступних лише для тих, хто користується особливо вигідними обставинами; навпаки, вона визначається найбільшою кількістю праці, яка з необхідності затрачається на їх вироблення тими, хто таких переваг не має, хто *продовжує* виробництво при самих несприятливих умовах; а під самими несприятливими умовами слід розуміти *найбільш несприятливі з тих, при яких необхідно продовжувати виробництво* для того, щоб була вироблена *потрібна кількість продукту*» (стор. 60—61) [Російський переклад, том I, стор. 69].

Останнє зауваження не зовсім слушне. «Потрібна кількість продукту» не є якась незмінна величина. Слід було б сказати: певна кількість продукту, потрібна в межах певних цін. Якщо ціна зростає вище цих меж, то разом з попитом падає і «потрібна кількість».

Наведене вище положення можна в загальному вигляді виразити так: вартість товару, — що є продуктом якої-небудь окремої сфери виробництва, — визначається працею, потрібною для того, щоб виробити *всю масу, загальну суму* товарів цієї сфери виробництва, а не саме тим робочим часом, який потрібен для кожного окремого капіталіста або підприємця всередині цієї сфери виробництва. Загальні умови виробництва і загальна продуктивність праці в цій окремій сфері виробництва, наприклад у бавовняній промисловості, це — середні умови виробництва і середня продуктивність праці в цій сфері, у бавовняній промисловості. Отже, кількість праці, якою визначається вартість, наприклад, аршина ситцю, це — не та кількість праці, яка міститься в ньому, яку затратив на нього даний фабрикант, а середня кількість, яку затрачають на вироблення аршина ситцю всі бавовняні фабриканти, які виступають на ринку. Особливі ж умови, в яких виробляють окремі капіталісти, наприклад, у бавовняній промисловості, неодмінно розпадаються на три групи. Одні виробляють в *середніх* умовах; це значить, що індивідуальні умови виробництва, в яких вони виробляють, збігаються з *загальними* умовами виробництва цієї сфери. Середнє співвідношення є їх *дійсним* співвідношенням. Продуктивність їх праці стоїть на середньому рівні. *Індивідуальна* вартість їх товарів збігається з *загальною* вартістю цих товарів. Якщо вони, наприклад, продають аршин ситцю за 2 шил., тобто по його середній вартості, то вони продають його по тій *вартості*, яку представляють *in natura* * вироблені ними аршини ситцю. Друга група підприємців виробляє в умовах *кращих*, ніж середні. *Індивідуальна* вартість їх товарів є *нижчою від* загальної вартості товарів даного виду.

* — в натурі, у своїй натуральній формі. *Ред.*

І якщо вони продають свої товари по цій загальній вартості, то вони продають їх *вище* їх індивідуальної вартості. Нарешті, третя група підприємців виробляє в таких умовах виробництва, які є *нижчими* від середніх.

Як сказано, «потрібна кількість продукту» даної окремої сфери виробництва не є якась незмінна величина. Якщо вартість товарів виходить за певні межі середньої вартості, то «потрібна кількість продукту» падає або ця кількість потрібна тільки по даній ціні — чи принаймні в межах певних цін. Тому *можливо* також і те, що остання група підприємців змушена продавати свої товари *нижче* їх індивідуальної вартості, подібно до того як група підприємців, що перебуває в найкращих умовах, завжди продає свої товари *вище* їх індивідуальної вартості. Саме від чисельності або від пропорціонального співвідношення величин цих груп⁷⁴ залежатиме, яка з них остаточно встановить середню вартість. Якщо середня група значно переважає щодо чисельності, то вона і встановить середню вартість. Якщо ця група кількісно мала, а група, яка виробляє *при умовах нижче середніх*, кількісно велика і переважає інші, то вона і встановлює загальну вартість продукту даної сфери, хоч цим ще аж ніяк не сказано і навіть є зовсім неймовірним, що вирішує справу саме той окремий капіталіст всередині цієї групи, який, в свою чергу, поставлений тут у *найменш сприятливі умови* (див. *Корбета*)⁷⁵.

Але залишимо це осторонь. Загальний результат такий: загальна вартість, яку мають продукти даного виду, *однакова* для всіх них, як би вона не відносилась до індивідуальної вартості кожного окремого товару. Ця *спільна* товарам даного виду вартість є їх *ринкова вартість*, та вартість, з якою вони виступають на ринку. Виражена у грошах, ця ринкова вартість є *ринковою ціною*, подібно до того як взагалі вартість, виражена у грошах, є ціною. Дійсна ринкова ціна стоїть то вище, то нижче цієї ринкової вартості і збігається з нею тільки випадково. Але протягом певного періоду коливання вирівнюються, і тому можна сказати, що середня дійсних ринкових цін і є та *ринкова ціна*, яка виражає *ринкову вартість*. Чи збігається в даний момент дійсна ринкова ціна за своєю величиною, *кількісно*, з цією ринковою вартістю, чи не збігається, в усякому разі ринкова ціна має те спільне з ринковою вартістю *якісне* визначення, що всі товари однієї і тієї самої сфери виробництва, які знаходяться на ринку (якість їх, звичайно, припускається однаковою), мають *одну й ту саму* ціну, або є фактично представниками *загальної* вартості товарів цієї сфери.

[544] Тому наведене вище положення Рікардо, висунуте ним у зв'язку з теорією ренти, було його учнями сформульоване в тому розумінні, що на одному й тому самому ринку не можуть існувати одночасно *дві різні ринкові ціни*, або що продукти *одного й того самого* виду, які водночас знаходяться на ринку, мають *одну й ту саму ціну*, або, — оскільки ми можемо тут не зважати на випадковість цієї ціни, — *одну й ту саму ринкову вартість*.

Отже, конкуренція — почасти капіталістів між собою, почасти покушців товарів з капіталістами і між собою — призводить тут до того, що вартість кожного окремого товару в якій-небудь окремій сфері виробництва визначається *сукупною масою суспільного робочого часу*, якої потребує *сукупна маса товарів цієї окремої сфери суспільного виробництва*, а не *індивідуальними вартостями окремих товарів*, інакше кажучи, — не тим робочим часом, якого коштував окремий товар його *окремим* виробникам і продавцям.

Але звідси само собою випливає, що капіталісти, які належать до першої групи, в якій умови виробництва більш сприятливі, ніж середні умови виробництва, при всіх обставинах одержують певний надприбуток, тобто що їх прибуток *перевищує* загальну норму прибутку цієї сфери. Отже, конкуренція встановлює *ринкову вартість*, або *ринкову ціну*, не шляхом *вирівнювання прибутків всередині* окремої сфери виробництва. (Для даного дослідження відмінність між ринковою вартістю і ринковою ціною не має значення, бо відмінності в умовах виробництва і різні норми прибутку, які звідси виникають, лишаються в силі для окремих капіталістів *однієї і тієї самої* сфери, яким би не було відношення ринкової ціни до ринкової вартості.) *Навпаки*: конкуренція вирівнює тут *різні індивідуальні вартості* в однакову, *рівну*, без відмінностей *ринкову вартість* саме тим шляхом, що вона допускає *відмінність між індивідуальними прибутками*, прибутками окремих капіталістів, і їх *відхилення від середньої норми прибутку* даної сфери. Вона навіть створює ці відхилення, встановлюючи *одну й ту саму ринкову вартість* для таких товарів, які вироблені при неоднаково сприятливих умовах виробництва — отже, при неоднаковій продуктивності праці — і які, таким чином, представляють індивідуальні, *нерівновеликі кількості робочого часу*. Товар, вироблений при більш сприятливих умовах, містить меншу кількість робочого часу, ніж товар, вироблений при менш сприятливих умовах, однак він продається по тій самій ціні, має ту саму вартість, як коли б він містив той самий робочий час, якого в дійсності він не містить.

(б) ЗМІШАННЯ У РІКАРДО ПРОЦЕСУ УТВОРЕННЯ
РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ ВСЕРЕДИНИ ОДНІЄЇ Й ТІЄЇ САМОЇ СФЕРИ
ВИРОБНИЦТВА І ПРОЦЕСУ УТВОРЕННЯ ЦІНИ ВИТРАТ
У РІЗНИХ СФЕРАХ ВИРОБНИЦТВА]

Для побудови своєї теорії ренти Рікардо потрібні, проте, два положення, які виражають не тільки *не одну й ту саму* дію конкуренції, а якраз *протилежні* її дії. Перше положення говорить, що продукти однієї і тієї самої сфери продаються по *одній і тій самій ринковій вартості*, отже, що конкуренція примусово викликає *різні норми прибутку*, тобто відхилення від загальної норми прибутку. Друге положення говорить, що *норма прибутку повинна бути одна й та сама* для всякої затрати капіталу, або що конкуренція створює *загальну норму прибутку*. Перший закон має силу для різних самостійних капіталів, вкладених в *одну й ту саму сферу виробництва*. Другий має силу для капіталів, оскільки вони вкладені у *різні сфери виробництва*. Своєю першою дією конкуренція створює *ринкову вартість*, тобто *одну й ту саму вартість* для товарів однієї і тієї самої сфери виробництва, хоч ця *тотожна вартість* має породжувати *різні прибутки*; таким чином, своєю першою дією конкуренція створює *одну й ту саму вартість незважаючи на наявність, або, краще сказати, через наявність неоднакових норм прибутку*. Своєю другою дією (яка, проте, і здійснюється інакше; це — конкуренція капіталістів у *різних сферах*, що перекидає капітал з однієї сфери в другу, тоді як згадана вище конкуренція, оскільки вона відбувається не серед покупців, має місце між капіталами *однієї і тієї самої сфери*) конкуренція створює *ціну витрат*, тобто *одну й ту саму норму прибутку* в різних сферах виробництва, хоч ця *тотожна норма прибутку* суперечить нерівності вартостей і, значить, може бути створена тільки за допомогою *цін, відмінних від вартостей*.

Оскільки самому Рікардо для його теорії земельної ренти потрібне і те і друге — *рівна вартість*, або *ціна*, при *нерівній нормі прибутку* і *рівна норма прибутку* при *нерівних вартостях*, — то дуже дивно, що він не дошукався цього двоякого визначення і що навіть в тому підрозділі, де він *ex professo* * говорить про *ринкову ціну*, у розділі 4-му («Про природну і ринкову ціну»), він зовсім не трактує про *ринкову ціну*, або про *ринкову вартість*, хоч у наведеному вище місці ** він все-таки кладе її

* — спеціально. *Ред.*

** Див. цей том, частина II, стор. 205. *Ред.*

в основу, щоб пояснити *диференціальну ренту* як додатковий прибуток, що кристалізується в ренту. [545] Навпаки, в 4-му розділі він трактує лише про зведення *цін в різних сферах виробництва до цін витрат, або середніх цін*, тобто про ринкові вартості різних сфер виробництва в їх взаємовідношенні, але не про процес утворення ринкової вартості в кожній окремій сфері, а без цього ж процесу не існує взагалі ніяких ринкових вартостей.

Ринкові вартості кожної окремої сфери виробництва, отже і *ринкові ціни* кожної окремої сфери (якщо ринкова ціна відповідає «природній ціні», тобто просто виражає вартість у грошах), давали б дуже різні норми прибутку, бо рівновеликі капітали в *різних* сферах виробництва (цілком залишаючи осторонь відмінності, що виникають з їх різних процесів обігу) застосовують постійний і змінний капітал в далеко неоднакових пропорціях і тому дають зовсім неоднакові додаткові вартості, а значить і прибутки. Ось чому таке вирівнювання різних ринкових вартостей, в результаті якого в різних сферах встановлюється *однакова* норма прибутку і рівновеликі капітали дають рівний середній прибуток, стає можливим лише тим шляхом, що *ринкові вартості* перетворюються в *ціни витрат*, відмінні від дійсних вартостей*.

Те, що здійснюється конкуренцією в *одній і тій самій* сфері виробництва, це — визначення *вартості товару, виробленого в цій сфері*, середнім потрібним у ній робочим часом; отже, встановлення *ринкової вартості*. Те, що здійснюється конкуренцією між *різними* сферами виробництва, це — *встановлення однієї і тієї самої загальної норми прибутку* в *різних* сферах шляхом вирівнювання різних ринкових вартостей в такі ринкові ціни, які становлять *ціни витрат*, відмінні від дійсних ринкових вартостей. Таким чином, конкуренція в цьому другому випадку аж ніяк не намагається підігнати ціни товарів до їх вартостей, а, навпаки, намагається звести їх вартості до відмінних від них цін витрат, зняти відмінності між їх вартостями і цінами витрат.

Тільки цей останній рух Рікардо і розглядає у 4-му розділі; при цьому він, як це не дивно, розглядає його як зведення цін товарів — шляхом конкуренції — до їх вартостей, як зведення «ринкової ціни» (ціни, відмінної від вартості) до «природної ціни» (вартості, вираженої у грошах). Цей промах, між іншим, викликаний зробленим уже в розділі 1-му («*Про вартість*»)

* Можливо, що *норма додаткової вартості* не вирівнюється в різних сферах виробництва (наприклад, внаслідок неоднакової тривалості робочого часу). Вирівнювання *норми додаткової вартості* не є необхідним тому, що вирівнюються самі додаткові вартості.

помилковим ототожненням ціни витрат і вартості *, а це, в свою чергу, сталося через те, що Рікардо в тому місці, де йому треба було розвинути лише «вартість», тобто де він має перед собою ще тільки *товар*, приплів *загальну норму прибутку* і всі передумови, які походять з більш розвинутих капіталістичних виробничих відносин.

Тим-то і весь хід думки, якого додержується Рікардо в розділі 4-му, дуже поверховий. Він виходить з «випадкових і тимчасових змін ціни» (стор. 80) товарів внаслідок мінливих співвідношень попиту і пропозиції.

«З підвищенням або ж з падінням цін *прибуток* піднімається вище або ж опускається нижче *загального його рівня*, і капітал або заохочується до переміщення в ту окрему галузь його застосування, де настала така зміна, або попереджається про необхідність піти з цієї галузі» (стор. 80) [Російський переклад, том I, стор. 81].

Тут уже припущено існування *загального рівня прибутку* між різними сферами виробництва, між «окремими галузями застосування капіталу». А тимчасом спершу слід було розглянути, як встановлюється *загальний рівень цін* в одній і тій самій галузі застосування капіталу і *загальний рівень прибутку* між різними галузями його застосування. Рікардо побачив би тоді, що остання операція вже передбачає невпинні переміщення капіталу, або визначений конкуренцією *розподіл всього суспільного капіталу між різними сферами його застосування*. Коли припущено, що в різних сферах ринкові вартості, або середні ринкові ціни, зведені до *цін витрат*, які дають одну й ту саму середню норму прибутку {однак це має місце лише в таких сферах виробництва, де немає втручання земельної власності; у тих сферах, де це втручання є, конкуренція всередині цих сфер може привести ціни до вартості і вартість до ринкової вартості, але не може знизити останню до ціни витрат}, — коли це припущено, то більш чи менш постійні відхилення ринкової ціни — вгору або вниз — від ціни витрат, які відбуваються в тих чи інших окремих сферах, викликають нове переміщення і новий розподіл суспільного капіталу. Перше переміщення відбувається для встановлення відмінних від *вартостей цін витрат*; друге — для зрівнювання *дійсних ринкових цін* з цінами витрат, оскільки ринкові ціни піднімаються вище або падають нижче цін витрат. Перше переміщення є перетворенням вартостей у ціни витрат. Друге є обертянням дійсних, [546] випадкових ринкових цін у різних сферах навколо ціни витрат, яка виступає тепер як *природна ціна*, хоч вона відрізняється

* Див. цей том, частина II, стор. 200. *Ред.*

від вартості і являє собою всього тільки результат суспільної дії.

Саме цей останній, більш поверхневий рух і розглядає Рікардо, несвідомо плутаючи його іноді з другим рухом. Обидва ці рухи викликаються, звичайно, «одним і тим самим принципом», а саме тим принципом, що

«кожній людині вільно вкладати свій капітал, куди вона хоче... Вона, природно, шукатиме для свого капіталу найбільш вигідного вміщення; вона, само собою зрозуміло, не задовольниться прибутком у 10%, коли, вклавши свій капітал в інше діло, вона може одержати прибуток у 15%. Це негасиме прагнення всіх капіталістів залишати менш прибуткове діло заради більш вигідного створює сильну тенденцію до вирівнювання норми прибутків в усіх або до фіксації їх у таких пропорціях, які, на думку заінтересованих сторін, урівноважують дійсні або уявні переваги одних перед другими» (стор. 81) [Російський переклад, том 1, стор. 81].

Ця тенденція призводить до того, що сукупна маса суспільного робочого часу, відповідно до суспільної потреби, розподіляється між різними сферами виробництва. Разом з тим вартості в різних сферах перетворюються завдяки цьому в ціни витрат, а з другого боку, в окремих сферах вирівнюються відхилення дійсних цін від цін витрат.

Все це бере свій початок від А. Сміта. Рікардо сам каже:

«Жоден автор не показав так задовільно і ґрунтовно, як д-р Сміт, тенденцію капіталу залишати ті галузі застосування, в яких вироблені товари не покривають своїми цінами всіх витрат, пов'язаних з їх виробленням і доставкою на ринок, включаючи і звичайний прибуток» (отже, не покривають цін витрат) (стор. 342, примітка) [Російський переклад, том 1, стор. 240].

Заслуга Рікардо, помилка якого взагалі походить з того, що він тут є некритичним щодо А. Сміта, полягає в тому, що він точніше визначає цю міграцію капіталу з однієї сфери в іншу, або, краще сказати, самий спосіб цього переміщення. Але це він міг зробити тільки тому, що в його час кредитна система була більш розвинута, ніж у часи Сміта. Рікардо говорить:

«Дуже важко, може, простежити ті шляхи, якими відбувається ця зміна; мабуть, вона відбувається таким чином, що той чи інший фабрикант не зовсім міняє своє діло, а тільки зменшує розміри капіталу, вкладеного ним у своє підприємство. В усіх багатих країнах існує певна кількість людей, які утворюють так званий клас грошовитих людей*; ці люди не займаються ніякою промисловою або торговельною діяльністю, а живуть на проценти з своїх грошей, що їх вони вживають на дисконт векселів або на видачу позик більш заповзятливій частині суспільства. Банкіри

* Тут Рошер знов-таки міг би побачити, що англієць розуміє під «класом грошовитих людей». «Клас грошовитих людей» прямо протиставиться тут «заповзятливій частині суспільства»⁷⁶.

теж застосовують великий капітал для подібних операцій. Застосовуваний таким способом капітал утворює оборотний капітал великих розмірів, яким більш або менш користуються всі галузі промисловості і торгівлі країни. Немає, мабуть, такого фабриканта, хоч би яким багатим він був, що обмежував би своє діло тим обсягом, який допускають тільки його власні кошти: він постійно користується тією або іншою частиною цього оборотного капіталу, яка збільшується чи зменшується залежно від інтенсивності попиту на його товари. Коли збільшується попит на шовк і зменшується попит на сукно, фабрикант сукна не переходить із своїм капіталом у шовкову промисловість, а звільняє частину своїх робітників і не позичає вже грошей у банкірів та у грошовитих людей; тимчасом як у фабриканта шовку відбувається протилежне: він тепер *позичає більше грошей*, і таким способом капітал переміщується з однієї галузі в іншу без необхідності для фабриканта припиняти своє звичайне діло. Коли ми подивимось на ринки великого міста, ми побачимо, як регулярно поступаються їм вітчизняні й іноземні товари в потрібній кількості при всіх умовах мінливого попиту, який залежить від примх смаку або від зміни в кількості населення, і як рідко ринок переповнюється від надто широкої пропозиції або виникає непомірна дорожнеча від недостачі пропозиції порівняно з попитом, і нам доведеться визнати, що *принцип, який регулює розподіл капіталу між усіма галузями промисловості і торгівлі в потрібних розмірах, є більш дійовим, ніж звичайно гадають*» (стор. 81—82) [Російський переклад, том I, стор. 81—82].

Таким чином, *кредит* і є тим фактором, який надає капітал всього класу капіталістів у розпорядження кожної сфери виробництва не відповідно до суми власного капіталу капіталістів цієї сфери, а відповідно до потреб їх виробництва, — тоді як в конкуренції окремих капіталів виступає самостійно у відношенні до іншого. Цей кредит є як результатом, так і умовою капіталістичного виробництва, і це дає нам чудовий перехід від *конкуренції капіталів до капіталу як кредиту*.

[В] ДВА РІЗНІ ВИЗНАЧЕННЯ «ПРИРОДНОЇ ЦІНИ»
У РІКАРДО. ЗМІНИ ЦІН ВИТРАТ ЗАЛЕЖНО
ВІД ЗМІН У ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ

На початку розділу 4-го Рікардо каже, що під «природною ціною» він розуміє «вартість» товарів, тобто *ціну*, яка визначається їх відносним робочим часом, а під «ринковою ціною» — випадкові і тимчасові відхилення від цієї «природної ціни», ототожнюваної з «вартістю». [547] Але далі, на протязі всього розділу — і притому навіть у цілком певних висловах — він під «природною ціною» розуміє щось зовсім інше, а саме *ціну витрат*, відмінну від вартості. Отже, замість того щоб показати, як конкуренція перетворює вартості у ціни витрат і, таким чином, створює постійні відхилення від вартостей, він викладає за А. Смітом, як конкуренція зводить до цін витрат

найвні ринкові ціни в різних галузях виробництва, що взаємодіють одна з одною.

Так, на початку розділу 4-го говориться ось що:

«Якщо ми беремо *працю* за *основу* вартості товарів, а *порівняльну кількість праці*, потрібну для їх вироблення, за міру, що визначає відповідні кількості товарів, які повинні бути дані в обмін один на один, то з цього ще не випливає, що ми заперечуємо *випадкові і тимчасові відхилення фактичної, або ринкової, ціни* товарів від *цієї їх первинної і природної ціни*» (стор. 80) [Російський переклад, том I, стор. 81].

Отже, тут «*природна ціна*» ототожнюється з *вартістю*, а ринкова ціна виражає не що інше, як відхилення фактичної ціни від вартості.

Навпаки:

«Припустимо, що всі товари продаються по своїй *природній ціні* і що, *значить, норми прибутку на капітал в усіх галузях* цілком *однакові* або ж різняться між собою лише настільки, наскільки ця різниця, на думку заінтересованих сторін, урівноважується якою-небудь дійсною або уявною вигодою, яку вони чи то дістають, чи то втрачають» (стор. 83) [Російський переклад, том I, стор. 83].

Отже, тут «*природна ціна*» збігається з *ціною витрат*, тобто з тією ціною, при якій відношення прибутку до вміщених у товарі затрат одне й те саме незважаючи на те, що рівні *вартості* товарів, вироблених капіталами в різних галузях, містять дуже *нерівні* додаткові вартості, а *значить і нерівні прибутки*. Для того щоб давати один і той самий прибуток, ціна, виходить, повинна відрізнитися від вартості товару. З другого боку, рівновеликі капітали виробляють *товари дуже неоднакової вартості* залежно від того, більша чи менша частина основного капіталу входить у товар. Але про це — при розгляді обігу капіталів.

Ось чому під вирівнюючою дією конкуренції Рікардо розуміє всього тільки коливання фактичних цін, або фактичних ринкових цін, навколо *ціни витрат*, або «*природної ціни*», як відмінної від *вартості*, — зведення ринкових цін в різних галузях до загальних цін витрат, тобто саме до тих цін, які відрізняються від дійсних вартостей в тій чи іншій галузі виробництва:

«Таким чином, прагнення кожного капіталіста вилучати свої фонди з менш прибуткового діла і вкладати їх в більш прибуткове діло не дозволяє *ринковій ціні* товарів надовго залишатись або значно вищою або значно нижчою від їх *природної ціни*. Якраз ця конкуренція так регулює *мінливі вартості*» {а також і *різні дійсні вартості*} «товарів, що після видачі заробітної плати за працю, необхідну для їх вироблення, і покриття

всіх інших витрат, потрібних для того, щоб застосований капітал відновив свою первісну ефективність, *остача вартості, або надлишок її, буде в кожній галузі пропорціональною вартості затраченого капіталу*» (стор. 84) [Російський переклад, том I, стор. 83].

Це цілком вірно. Конкуренція регулює ціни в різних галузях таким чином, що *остача вартості, або надлишок її*, тобто прибуток, відповідає *вартості затраченого капіталу*, а не дійсній вартості товару, не дійсному надлишкові вартості, який міститься в товарі після відрахування витрат. Для здійснення цього регулювання ціна одного товару повинна піднятися вище, а ціна другого — опуститися нижче їх відповідних дійсних вартостей. Конкуренція примушує ринкові ціни в різних галузях виробництва обертатись не навколо вартості товарів, а навколо їх ціни витрат, тобто навколо вміщених у товарах витрат плюс загальна норма прибутку.

Рікардо продовжує:

«В 7-му розділі «Багатства народів» чудово досліджено все, що стоїть цього питання» (стор. 84) [Російський переклад, том I, стор. 84].

Справді, некритична віра у смітівську традицію і спантеличує тут Рікардо.

Рікардо закінчує розділ, як звичайно, заявою, що в дальшому дослідженні він «залишатиме зовсім без розгляду» (стор. 85) [Російський переклад, том I, стор. 84] випадкові відхилення ринкових цін від ціни витрат, але він випускає з уваги, що зовсім не врахував *постійних* відхилень ринкових цін, оскільки вони відповідають цінам витрат, від дійсних вартостей товарів і підмінив вартість ціною витрат.

Розділ 30-ий називається «*Про вплив попиту і пропозиції на ціни*».

Тут Рікардо захищає те положення, що діюча на протязі більш або менш тривалого періоду ціна визначається *ціною витрат*, а не *попитом і пропозицією*, — отже, визначається *вартістю* товарів лише остільки, оскільки ця вартість визначає ціну витрат. Коли припустити, що ціни товарів так відрегульовані, що всі вони дають 10% прибутку, то всяка стійка їх зміна визначатиметься зміною у вартостях цих товарів, в потрібному для їх вироблення робочому часі. Подібно до того як ця вартість продовжує визначати загальну норму прибутку, так і її зміни продовжують визначати зміни цін витрат, хоч при цьому, звичайно, *не знищується різниця між цими цінами витрат і вартостями*. Знищується тільки те, що виходить за межі цієї різниці, бо різниця між вартістю і фактичною ціною не повинна бути [548] більшою, ніж *викликана загальною*

нормою прибутку різниця між цінами витрат і вартостями. Разом із змінами вартостей товарів змінюються і їх ціни витрат. Утворюється «нова природна ціна» (стор. 460) [Російський переклад, том I, стор. 314]. Якщо, наприклад, робітник може виробити 20 капелюхів за той самий час, за який він раніше виробляв 10 капелюхів, і якщо заробітна плата становила половину витрат виробництва капелюха, то для 20 капелюхів затрати, витрати виробництва, оскільки вони складаються із заробітної плати, зменшилися наполовину. Бо тепер для вироблення 20 капелюхів виплачується така сама заробітна плата, яка раніше виплачувалась для вироблення 10. Отже, в кожному капелюсі тепер міститься тільки половина попередніх витрат на заробітну плату. Коли б фабрикант капелюхів продавав свої капелюхи по старій ціні, то він продав би їх вище ціни витрат. Якщо прибуток дорівнював раніше 10% (причому припускалося, що витрата, потрібна для виготовлення певної кількості капелюхів, спочатку становила 50 на сировину і т. ін. і 50 — на працю), то тепер він дорівнював би $46\frac{2}{3}\%$, бо витрати виробництва тієї самої кількості капелюхів становлять тепер 50 на сировину і т. ін. і 25 — на заробітну плату. Отже, якщо товар продається по старій ціні, то прибуток становитиме тепер $\frac{35}{75}$, або $46\frac{2}{3}\%$. Нова «природна ціна» знизиться, таким чином, внаслідок зниження вартості настільки, що ціна даватиме тільки 10% прибутку. Зменшення вартості, або робочого часу, потрібного для вироблення товару, проявляється в тому, що на ту саму кількість товару затрачається менше робочого часу, а значить і менше оплаченого робочого часу, менше заробітної плати, і що через це зменшується також і та сума заробітної плати (за абсолютною величиною; це не передбачає зниження норми заробітної плати), яка виплачується пропорціонально за вироблення кожної одиниці товару.

Це має місце в тому випадку, коли зміна вартості сталася в самому виробництві капелюхів. Коли б вона сталася у виробництві сировини або знярядь праці, то в цих сферах це виразилося б цілком так само у формі скорочення витрати на заробітну плату, потрібну для вироблення певної кількості продукту, а для фабриканта капелюхів це дістало б свій вираз у тому, що його постійний капітал коштував би йому менше.

Ціни витрат, або «природні ціни» (які абсолютно нічого спільного не мають з «єством», з природою), можуть двоїм способом змінюватися внаслідок зміни — в даному разі зменшення — вартостей товарів:

по-перше, коли зменшується заробітна плата, яка витрачається на вироблення даної кількості товарів, в результаті

зменшення всієї абсолютної маси праці, що затрачається на цю кількість товарів, — як оплаченої, так і неоплаченої;

по-друге, коли внаслідок збільшеної або зменшеної продуктивності праці (як те, так і друге може мати місце: перше, коли змінний капітал зменшується в порівнянні з постійним; друге, коли заробітна плата підвищується внаслідок подорожчання життєвих засобів) змінюється відношення додаткової вартості до вартості товару або до вартості, створеної вміщеною в ньому [знов доданою] працею; отже, коли підвищується або падає норма прибутку; коли змінюється те співвідношення, в якому вся маса [знов доданої] праці поділяється на оплачену і неоплачену працю.

Ця остання обставина могла б викликати зміни в цінах виробництва, або цінах витрат, тільки в тій мірі, в якій на них впливають зміни у вартості праці. В першому випадку вартість праці залишається та сама. А в останньому випадку змінюється не *вартості* товарів, а тільки розподіл між [необхідною] працею і додатковою працею. Проте в цьому випадку все-таки мала б місце зміна продуктивності [праці], а значить і вартості *кожної одиниці* товару. Один і той самий капітал вироблятиме в одному випадку більше товарів, у другому — менше, ніж раніше. Маса товарів, в якій він представлений, мала б *ту саму вартість*, але *одиниця товару* мала б вартість, відмінну від попередньої. Хоч вартість заробітної плати не визначає вартості товарів, але вартість товарів (які входять у споживання робітників) визначає вартість заробітної плати.

Коли дано ціни витрат товарів у різних галузях, вони підвищуються або падають одна відносно одної при зміні вартостей товарів. Якщо підвищується продуктивність праці, тобто зменшується робочий час, потрібний для вироблення *певного товару*, і, значить, *падає його вартість* — однаково, чи відбувається ця зміна продуктивності в праці, що затрачається на останній стадії, чи у праці, яка міститься в постійному капіталі, потрібному для вироблення даного товару, — то й ціна витрат цього товару мусить відповідно впасти. *Абсолютна маса затраченої на нього праці* зменшилась, а значить зменшилась також і маса вміщеної в цьому товарі оплаченої праці, маса витраченої на нього заробітної плати, хоч би навіть норма заробітної плати залишилась та сама. Коли б товар продавався по своїй старій ціні витрат, то він давав би прибуток вищий, ніж загальна норма прибутку, тому що раніше цей прибуток дорівнював 10% на більш високі затрати. Отже, тепер на зменшені затрати прибуток становив би більше 10%. Навпаки, коли продуктивність праці зменшується, дійсні вартості товарів підвищують-

ся. Коли норма прибутку дана, або, щоб те саме, коли дано ціни витрат, то відносне підвищення або падіння цих цін залежить від підвищення або падіння, від зміни дійсних вартостей товарів. Внаслідок цієї зміни на місце старих цін виступають нові ціни витрат, або, як висловлюється Рікардо, ідучи за Смітом, «нові природні ціни».

У щойно цитованому 30-му розділі Рікардо навіть і за назвою ототожнює «природну ціну», тобто ціну витрат, з «природною вартістю», тобто з вартістю, яка визначається робочим часом:

«Їх ціна» (ціна монополізованих товарів) «не має ніякого необхідного зв'язку з їх *природною вартістю*; але *ціни* тих товарів, які підлягають впливу конкуренції..., врешті залежатимуть... від... *витрат їх виробництва*» (стор. 465) [Російський переклад, том I, стор. 317].

Отже, тут ціни витрат, або «природні ціни», прямо [549] ототожнюються з «природною вартістю», тобто з «вартістю».

Цією плутаниною пояснюється те, чому після Рікардо згодом багато молодчиків, як, наприклад, сам Сей, могли вважати «витрати виробництва» останнім регулятором цін, не маючи хоч би якогось уявлення про визначення вартості робочим часом, більше того, навіть прямо заперечуючи це визначення при одночасному обстоюванні «витрат виробництва».

Вся ця помилка Рікардо і як її наслідок неправильно трактування земельної ренти та ін., а також неправильні закони щодо *норми прибутку* і т. ін. зумовлюються тим, що Рікардо не відрізняє *додаткову вартість* від *прибутку* і взагалі, як і всі інші політико-економі, грубо і без розуміння поводиться з *визначеннями форми*. Як він опинився в полоні у Сміта, видно буде з дальшого викладу. [549]

* * *

[XII—636] (До сказаного вище слід додати ще таке зауваження:

Рікардо не знає ніякої іншої відмінності між *вартістю* і *природною ціною*, крім тієї відмінності, що природна ціна є грошовим виразом вартості і, значить, може змінюватися в результаті зміни у вартості дорогоцінних металів при відсутності змін у вартості самого товару. Але така зміна природної ціни стосується тільки оцінки, тільки виразу вартості у грошах. Так, наприклад, Рікардо каже:

«Вона» (зовнішня торгівля) «може регулюватися тільки шляхом зміни *природної ціни*, а не *природної вартості*, по якій товари можуть

вироблятися в тих чи інших країнах, а ця зміна природної ціни викликається зміною в розподілі дорогіших металів» (цит. твір, стор. 409) [Російський переклад, том I, стор. 281.] [XII—636]

[Б. ТЕОРІЯ ЦІНИ ВИТРАТ У СМІТА]

[1) ХИБНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ ТЕОРІЇ ЦІНИ ВИТРАТ У СМІТА. НЕПОСЛІДОВНИСТЬ РІКАРДО, ЯКИЙ ЗБЕРІГ СМІТІВСЬКЕ ОТОТОЖНЕННЯ ВАРТОСТІ І ЦІНИ ВИТРАТ]

[XI—549] Про А. Сміта слід насамперед зауважити, що і на його думку

«завжди існують деякі товари.., ціна яких розпадається тільки на дві частини, на заробітну плату і прибуток на капітал» (книга I, розділ 6, том I [франц. видання 1802 року], стор. 103) [Російський переклад: А. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.—Л., 1935, том I, стор. 48].

Отже, відмінність між Смітом і Рікардо в цьому питанні можна тут зовсім не брати до уваги.

Уже після того як Сміт розвинув свій погляд, що мінова вартість зводиться до певної кількості праці і що вартість, яка міститься в міновій вартості, після відрахування сировини і т. ін., поділяється на ту частину праці, яка оплачується робітникові, і ту її частину, яка йому не оплачується, причому ця неоплачувана частина поділяється на прибуток і ренту (а прибуток, в свою чергу, може поділятися на прибуток і процент),— після цього він несподівано робить крутий поворот і, замість того щоб розкласти мінову вартість на заробітну плату, прибуток і ренту, оголошує їх, навпаки, тими факторами, які утворюють мінову вартість, примушує їх, як самостійні мінові вартості, утворювати мінову вартість продукту, складає мінову вартість товару з вартостей заробітної плати, прибутку і ренти, які визначаються самостійно і незалежно від неї. Замість того щоб вартість була їх джерелом, вони стають джерелом вартості.

«Заробітна плата, прибуток і рента являють собою три первинні джерела всякого доходу, цілком так само як і всякої міновій вартості» (там же, стор. 105) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Після того як Сміт показав внутрішній зв'язок досліджуваного ним предмета, він раптом знову потрапляє в полон видимості явища, в полон зв'язку речей, як він проявляється в конкуренції, а в конкуренції все виступає завжди в перекрученому, поставленому на голову вигляді.

Спираючись саме на такий хибний вихідний пункт, Сміт визначає відмінність між «природною ціною товарів» і їх «ринковою ціною». Рікардо переймає це у Сміта, але при цьому забуває, що смітівська «природна ціна», відповідно до передпосилок Сміта, є не що інше, як викликана конкуренцією *ціна витрат* і що ця ціна витрат у самої Сміта лише остільки тождна з «вартістю» товару, оскільки Сміт забуває свій глибший погляд і залишається при помилковому погляді, що його він почерпнув з зовнішньої *видимості*, ніби мінова вартість товарів утворюється шляхом складання вартостей заробітної плати, прибутку і ренти, які визначаються самостійно. Борючись всюди проти цього погляду, Рікардо, однак, приймає основане на ньому змішання або ототожнення *мінової вартості* і *ціни витрат*, або «природної ціни», що має місце у А. Сміта. Це змішання у Сміта можна виправдати, бо все його дослідження про «природну ціну» виходить з його другого, помилкового погляду на *вартість*. У Рікардо ж його нічим не виправдати, тому що він ніде не приймає цього помилкового погляду Сміта, а навпаки, ex professo спростовує його як непослідовність. Сміту вдалося, проте, знову впіймати його на гачок за допомогою «природної ціни».

Після того як Сміт склав вартість товару з *вартостей заробітної плати, прибутку і ренти*, що визначаються самостійно, незалежно од вартості товару, він далі запитує себе, як же визначаються ці елементарні вартості. І Сміт виходить тут з явища, розглядаючи його в тому вигляді, який воно має в конкуренції.

7-ий розділ I книги називається «Про природну ціну товарів і їх ринкову ціну».

«В кожному суспільстві або в кожній місцевості існує звичайна, або середня, норма для заробітної плати — прибутку — ренти». Ця «середня норма може бути названа *природною нормою* заробітної плати, прибутку і ренти для того часу і місця, коли і де ця норма загалом панує». «Коли ціна якого-небудь товару є саме такою, що її вистачає на оплату ренти, заробітної плати і прибутку відповідно до їх *природних* норм, то товар цей продається по його *природній ціні* (*natural price*)» (стор. 110—111) [Російський переклад, том I, стор. 52].

Ця природна ціна є тоді *ціною витрат* товару, а ціна витрат ототожнюється з *вартістю* товару, оскільки припущено, що вартість товару утворюється з вартостей заробітної плати, прибутку і ренти.

«Товар [550] в такому випадку *продається якраз за те, чого він коштує*» (товар тоді продається по своїй *вартості*), «або» (або!) «за те, у що

він дійсно обходиться тому, хто постачає його на ринок» (по його *вартості* або по його *ціні витрат* для того, хто постачає цей товар на ринок), «бо, хоч при звичайному словживанні, коли говорять про *витрати виробництва* товару, до них не відносять *прибуток* тієї людини, яка продає вироблений нею товар, проте ця людина, безперечно, зазнавала б збитку в своєму ділі, коли б вона продавала свій товар по *ціні, що не дає їй звичайного в її місцевості прибутку*, тому що *цей прибуток* вона могла б одержати, *застосувавши свій капітал яким-небудь іншим способом*» (стор. 411) [Російський переклад, том I, стор. 52].

Тут перед нами вся історія виникнення «природної ціни», і до того ж ще висловлена цілком відповідною мовою і побудована за допомогою цілком відповідної логіки. Оскільки, за Смітом, вартість товару утворюється цінами заробітної плати, прибутку і ренти, а справжня вартість останніх, у свою чергу, утворюється таким самим способом, то ясно, що в тих випадках, коли вони стоять на своєму *природному рівні*, вартість *товару* тотожна з його *ціною витрат*, а остання — з «*природною ціною*» товару. Рівень прибутку, тобто норма прибутку, так само як і норма заробітної плати, припускається як щось наперед дане. Для *утворення* ціни витрат вони справді дані. Вони є її *передумовами*. Через це вони і окремому капіталістові уявляються даними. Його зовсім не цікавить, як, де і чому вони виникають. Сміт стає тут на точку зору окремого капіталіста, агента капіталістичного виробництва, який встановлює ціну витрат свого товару. Стільки-то йде на заробітну плату і т. ін., стільки-то становить загальна норма прибутку. *Ergo* *... Так уявляється цьому капіталістові операція, за допомогою якої встановлюється *ціна витрат* товару, або, як це йому далі уявляється, *вартість* товару, бо він знає також, що ринкова ціна є то вищою, то нижчою від ціни витрат, яка через це здається капіталістові ідеальною ціною товару, його абсолютною ціною на відміну від коливань його ціни, одне слово, — його *вартістю*, — якщо капіталіст має взагалі час міркувати про такі речі. І, переносячись в саму гуцу конкуренції, Сміт відразу ж починає будувати свої міркування так і сяк, відповідно до своєрідної логіки захопленого цією сферою капіталіста. Він визнає заперечення: у повсякденному житті не вважається *витратами прибуток*, який одержує продавець (і який неодмінно становить надлишок над його затратами); чому ж ти відносиш прибуток до ціни витрат? Разом з глибокодумним капіталістом, якому ставиться це запитання, А. Сміт відповідає так:

Прибуток взагалі має входити в ціну витрат, бо я був би

* — Отже (цим словом звичайно починається висновок, який робиться з тих чи інших даних передпосилку). *Ред.*

одурений навіть і в тому разі, коли б у ціну витрат входив прибуток *всього тільки* в 9% замість 10% ⁷⁷.

Ця наївність, з якою Сміт, з одного боку, дивиться на речі очима агента капіталістичного виробництва і змальовує їх цілком так, як вони уявляються цьому останньому і ним мисляться, як вони визначають його практичну діяльність і як вони начебто відбуваються на ділі, в той час як Сміт, з другого боку, подекуди розкриває глибший зв'язок явищ, — ця наївність надає його книзі чималої принадності.

Тут також видно, чому Сміт — незважаючи на великі внутрішні сумніви в цьому питанні — поділяє вартість товару тільки на ренту, прибуток, заробітну плату і не бере до уваги постійного капіталу, хоч і визнає його, звичайно, у кожного «окремого» капіталіста. Адже в протилежному разі треба було б сказати, що вартість товару складається із заробітної плати, прибутку, ренти і такої частини вартості товару, яка не становить заробітної плати, прибутку, ренти. Таким чином, необхідно було б установлювати вартість незалежно від заробітної плати, прибутку і ренти.

Якщо, крім заміщення затрати на середню заробітну плату і т. ін., ціна товару дає ще середній прибуток і — в тих випадках, коли до затрат входить і земельна рента, — також і середню ренту, то товар продається по своїй «природній ціні», або по *ціні витрат*, і притому ціна витрат товару дорівнює його *вартості*, бо його вартість і є, за Смітом, не що інше як сума природних вартостей заробітної плати, прибутку і ренти.

[551] В усьому іншому, ставши вже на точку зору конкуренції і *припустивши* норму прибутку і т. ін. як щось *дане*, Сміт правильно розвиває «природну ціну», або *ціну витрат*, а саме — цю ціну витрат на відміну від ринкової ціни.

«Природна ціна, або повна вартість ренти, прибутку і заробітної плати, які повинні бути оплачені для того, щоб він» (товар) «надходить на ринок».

Ця ціна витрат товару відрізняється від його «фактичної ціни», або «ринкової ціни» (стор. 112) [Російський переклад, том I, стор. 53]. Остання залежить від попиту і пропозиції.

Витрати виробництва товару, або його *ціна витрат*, саме і є «повною вартістю ренти, заробітної плати і прибутку, які повинні бути оплачені для того, щоб цей товар надходить на ринок». Якщо попит і пропозиція відповідають одне одному, то «ринкова ціна» дорівнює «природній ціні».

«Коли кількість, що надійшла на ринок, якраз достатня для задоволення дійсного попиту і не виходить за ці межі, то *ринкова ціна*, звичайно, точно відповідає... *природній ціні*» (стор. 114) [Російський переклад

том I, стор. 54]. «Таким чином, *природна* ціна є, можна сказати, та центральна точка, до якої весь час тяжіють ціни всіх товарів. Різні випадкові обставини можуть іноді тримати їх якийсь час вище природної ціни, а іноді опускати їх трохи нижче від неї» (стор. 116) [Російський переклад, том I, стор. 55].

Звідси Сміт робить далі висновок, що в цілому

«вся сума виробничої діяльності, що застосовується протягом року для того, щоб той чи інший товар надійшов на ринок», відповідатиме потребам суспільства, або дійсному попиту» (стор. 117) [Російський переклад, том I, стор. 55].

Те, що Рікардо розглядає як розподіл сукупного капіталу між різними галузями виробництва, тут виступає ще в більш наївній формі «виробничої діяльності», потрібної для того, щоб виробити «той чи інший певний товар». Вирівнювання цін у продавців *одного й того самого* товару в ринкову ціну і вирівнювання ринкових цін *різних* товарів у ціну витрат тут ще хаотично перехрещуються одне з одним.

Тільки зовсім мимохідь Сміт зачіпає тут питання про вплив коливання дійсних вартостей товарів на «природні ціни», або ціни витрат.

А саме, він каже:

В землеробстві «одна й та сама кількість праці вироблятиме в різні роки дуже різні кількості товарів, тоді як в інших галузях виробництва вона завжди вироблятиме одну й ту саму або майже одну й ту саму кількість. Одна й та сама кількість робітників вироблятиме в землеробстві в різні роки дуже різну кількість хліба, вина, олії, хмелю і т. ін. Але одна й та сама кількість прядильників і ткачів вироблятиме кожного року одну й ту саму або майже одну й ту саму кількість полотна чи сукна... В інших галузях виробництва» (не в землеробстві), «де *продукт однакових кількостей праці завжди лишається однаковим* або майже однаковим» (тобто поки умови виробництва лишаються *одні й ті самі*), «він може точніше пристосуватись до дійсного попиту» (стор. 117—118) [Російський переклад, том I, стор. 55].

Тут Сміт бачить, що проста зміна продуктивності «однакових кількостей праці» — отже, зміна дійсних вартостей товарів — змінює ціни витрат. Він вульгаризує це знову, зводячи все до співвідношення між пропозицією і попитом. Згідно з його ж власними міркуваннями, це його трактування проблеми не-правильне. Бо якщо в землеробстві «однакові кількості праці» внаслідок умов погоди і т. ін. дають різну кількість продуктів, то Сміт сам показав, як завдяки машинам, поділові праці тощо «однакові кількості праці» дають дуже неоднакову кількість продукту також і в промисловості і т. д. Отже, не в цьому відмінність між землеробством і іншими галузями виробництва. Відмінність ця полягає в тому, що в одному випадку «продуктив-

на сила» застосовується «в наперед визначеній мірі», а в другому вона залежить від випадковостей природи. Але як результат залишається те, що *вартість товарів*, або та кількість праці, яку, залежно від продуктивності праці, доводиться затрачати на вироблення тих чи інших даних товарів, змінює їх ціни витрат.

В наведеному нижче положенні А. Сміта вже міститься та-кож думка про те, що переміщення капіталів з однієї галузі виробництва в іншу встановлює ціну витрат в різних галузях. Але у Сміта це виражено не так ясно, як у Рікардо. Бо коли [552] ціна товару падає *нижче* його «природної ціни», то це стається, на думку Сміта, тому, що один з елементів цієї ціни падає *нижче* природного рівня, або природної норми. Ось чо-му [таке падіння ціни товару усувається] не відпливом *самих тільки капіталів*, або їх переміщенням, а тим, що або праця, або капітал, або земля переходять від однієї галузі до іншої. Тут погляд Сміта більш послідовний, ніж погляд Рікардо, але він помилковий.

«Яка б з частин цієї ціни» (природної ціни) «не оплачувалась *нижче* своєї *природної* норми, ті люди, інтереси яких зачеплені цим, незабаром помітили б завдану їм шкоду і негайно *вилучили б з даної галузі виробництва стільки землі або праці або капіталу*, що товару, який надходить на ринок, незабаром було б достатньо всього лиш для задоволення дійсного попиту. Отже, *ринкова ціна* цього товару незабаром підвищиться до рівня його *природної ціни*; принаймні це станеться там, де панує повна свобода» (стор. 125) [Російський переклад, том I, стор. 58].

Тут між Смітом і Рікардо є істотна відмінність у тому, як вони розуміють приведення до «природної ціни». Розуміння Сміта ґрунтується на його помилковому припущенні, ніби три вказані елементи самостійно визначають вартість товару, тоді як розуміння Рікардо ґрунтується на правильному припущенні, що тільки *середня норма прибутку* (при даній заробітній платі) встановлює ціни витрат.

[2] ТЕОРІЯ СМІТА ПРО «ПРИРОДНУ НОРМУ» ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ, ПРИБУТКУ І РЕНТИ

«Природна ціна сама змінюється разом із зміною *природної норми* кожної з її складових частин — заробітної плати, прибутку і ренти» (стор. 127) [Російський переклад, том I, стор. 59].

І от Сміт пробує в розділах 8, 9, 10 і 11-му книги I визначити «природну норму» цих «складових частин ціни» — заробітної плати, прибутку, ренти — і зміни цієї норми.

Розділ 8-ий називається «*Про заробітну плату*».

На початку розділу про заробітну плату Сміт, відходячи від ілюзорної точки зору конкуренції, аналізує насамперед справжню природу додаткової вартості, розглядаючи прибуток і ренти всього тільки як форми додаткової вартості.

При розгляді заробітної плати у Сміта є твердий вихідний пункт для визначення її «природної норми», а саме — вартість самбі робочої сили: *необхідна заробітна плата*.

«Людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна плата повинна зонайменше бути достатньою для її існування. Вона в більшості випадків повинна навіть трохи перевищувати цей рівень, бо інакше робітник не міг би утримувати сім'ю, і раса цих робітників вимерла б у першому ж поколінні» (стор. 136) [Російський переклад, том I, стор. 63].

Але це положення, з другого боку, втрачає у Сміта всяке значення, тому що він тут ні разу не ставить собі питання, чим же визначається вартість необхідних життєвих засобів, тобто він не ставить питання про те, чим же взагалі визначається вартість *товару*. І оскільки Сміт відійшов від свого основного погляду, то він змушений тут сказати: ціна заробітної плати визначається ціною життєвих засобів, а ціна життєвих засобів визначається ціною заробітної плати. Припустивши наперед, що *вартість* заробітної плати фіксована, він далі точно описує її коливання в тому вигляді, в якому вони проявляються в конкуренції, і ті обставини, якими ці коливання викликаються. Це стосується екзотеричної частини [поглядів Сміта] і нас тут нітрохи не цікавить.

{Особливо Сміт описує вплив [на заробітну плату] «зростання» (*нагромадження*) капіталу, але не каже нам, чим це останнє визначається. Адже це «зростання» може відбуватися швидко тільки у двох випадках: або в тому випадку, коли норма заробітної плати відносно низька, а продуктивність праці велика (в цьому випадку підвищення заробітної плати завжди є лише наслідком її низького рівня протягом всього попереднього часу), або в тому випадку, коли норма нагромадження низька [тобто низька норма прибутку], але продуктивність праці велика. В першому випадку Сміт повинен був би, з своєї точки зору, норму заробітної плати виводити з норми прибутку (тобто з норми заробітної плати), а в другому випадку — з маси прибутку. Однак, це знов-таки поставило б його перед необхідністю дослідити *вартість* товару.}

Сміт хоче вивести вартість товару з вартості праці як одного з її складових елементів. А висоту заробітної плати він виводить, з другого боку, з того, що

«заробітні плати... не йдуть за коливаннями цін на харчові продукти» (стор. 149) і що «заробітні плати в різних місцевостях розрізняються між собою більше, ніж ціни на харчові продукти» (стор. 150) [Російський переклад, том I, стор. 68].

Фактично в усьому цьому розділі немає нічого щодо суті справи, крім визначення *мінімуму заробітної плати*, alias * вартості робочої сили. Тут Сміт інстинктивно повертається до свого глибшого погляду, а потім знову залишає його, так що навіть згадане вище визначення нічого не дає. Справді, чим визначається *вартість* необхідних життєвих засобів, а значить і взагалі вартість товарів? Почасти «природною ціною праці». А чим визначається ця остання? Вартістю життєвих засобів або товарів взагалі. Безпорадність, що завела у безвихідь. Щодо іншого, то в розділі немає жодного слова про самий предмет, про «*природну ціну праці*», [553] а містить тільки дослідження про піднесення заробітної плати вище рівня «природної норми», а саме — відповідно до швидкості нагромадження капіталу, до його прогресуючого нагромадження. Потім досліджуються різні стани суспільства, якщо вони є, а під кінець Сміт завдає прямого удару визначенню вартості товару заробітною платою, а заробітної плати — вартістю необхідних життєвих засобів, доводячи, що в Англії це начебто не має місця. Сюди ж — оскільки заробітна плата визначається кількістю засобів, потрібною не тільки для життя наявного населення, а й для його відтворення, — входить і дещо схоже на мальтусівську теорію народонаселення.

А саме, після того як А. Сміт спробував довести, що заробітна плата у XVIII столітті, особливо в Англії, *підвищилась*, він ставить питання, чи слід це розглядати «як вигоду, чи як невигоду для суспільства» (стор. 159) [Російський переклад, том I, стор. 72]. В цьому зв'язку він потім знову повертається мимохідь до свого глибшого погляду, згідно з яким прибуток і рента — всього лише частки, одержувані з *продукту праці* робітника. Робітники, каже він,

«по-перше, становлять переважну частину суспільства. Ну, а хіба можна коли-небудь вважати невигодою для цілого те, що поліпшує долю більшої частини цього цілого? Суспільство, безперечно, не може вважатися щасливим і квітучим, коли більша частина членів суспільства залишається бідною і нещасною. Крім того, звичайна справедливість вимагає, щоб ті, хто годує, одягає і забезпечує житлом *всю націю*, мали *таку частку в продукті своєї власної праці*, яка принаймні була б *достатньою* для того, щоб вони самі були забезпечені пристойною їжею, одягом і квартирою» (стор. 159—160) [Російський переклад, том I, стор. 72].

* — інакше кажучи. *Ред.*

В цьому зв'язку Сміт і торкається теорії народонаселення:

«Хоч бідність, безперечно, заважає одруженню, вона все-таки не завжди робить його неможливим; вона немовби навіть сприяє розмноженню... Безплідність, таке часте явище у жінок вищого світу, дуже рідко трапляється у жінок нижчого стану... Та коли бідність не перешкоджає народженню дітей, вона дуже утруднює їх виховання. Ніжна рослина породжена на світ, але на такому холодному ґрунті і в такому суворому кліматі, що вона швидко в'яне і гине... Всякий вид тварин природно розмножується відповідно до кількості наявних для нього засобів існування, і жоден вид не може розмножитися понад ці межі. Але в цивілізованих суспільствах тільки у нижчих класів народу нестача засобів існування може ставити межу дальшому розмноженню роду людського... *Попит на людей необхідно регулює виробництво людей* цілком так само, як це має місце з усяким іншим товаром; цей попит прискорює виробництво людей, коли воно відбувається надто повільно, і затримує його, коли воно йде надто швидко...» (стор. 160—163) [Російський переклад, том I, стор. 72—73].

Зв'язок мінімуму заробітної плати з різним станом суспільства такий:

«Заробітна плата, яку виплачують поденщикам і різним слугам, має бути достатньою для того, щоб взагалі вони могли *розмножуватись* відповідно до посиленого чи зменшеного або ж незмінного попиту на них з боку суспільства» (стор. 164) [Російський переклад, том I, стор. 74] (з боку суспільства, тобто капіталу).

Сміт показує далі, що раб обходиться «дорожче», ніж вільний робітник, тому що останній *сам передбачливо стежить за своїм «зношуванням»*, тоді як у першого турбота про заміщення цього «зношування» лежить на «не досить уважному господареві або недбалому наглядачеві» (стор. 163 і далі) [Російський переклад, том I, стор. 74]. «Фонд» для заміщення «зношування» вільний робітник витрачає «економно», тоді як у раба він розтрачається в результаті безладного управління:

«Фондом, призначеним для заміщення і компенсування того, так би мовити, *зношування* сили раба, яке є наслідком його довголітньої служби звичайно управляє не досить уважний господар або недбалий наглядач. Навпаки, фондом, який служить для тієї ж мети у вільного робітника, економно управляє сам робітник. В управлінні першим фондом природно дає себе знати безладність, яка панує звичайно в господарстві багатих людей; сувора стриманість і розважлива оццандість бідняка так само природно мають місце в управлінні другим фондом» (стор. 164) [Російський переклад, том I, стор. 74].

До визначення мінімуму заробітної плати, або «природної ціни праці», входить те, що ця ціна у вільного найманого робітника нижча, ніж у раба. Ця думка проривається у Сміта:

«Праця вільних людей в результаті обходиться дешевше, ніж праця рабів» (стор. 165). «Якщо щедра оплата праці є наслідком зростання націо-

нального багатства, то вона стає також і причиною зростання населення. Нарікати на щедрість оплати праці [554] — значить бути незадоволеним тим, що являє собою водночас і наслідок і причину найбільшого суспільного добробуту» (стор. 165) [Російський переклад, том I, стор. 74].

Сміт аргументує далі на користь високої заробітної плати:

Вона «не тільки стимулює зростання населення», але й «підвищує працьовитість простого народу. Заробітна плата є заохоченням працьовитості, остання ж, як і всяка інша людська властивість, удосконалюється відповідно до заохочення, що їй виявляється. Щедре харчування збільшує фізичну силу робітника, а підбадьорююча надія на поліпшення становища... спонукає його напружувати до краю свої сили. Тому ми і бачимо, що скрізь, де заробітна плата висока, робітники бувають енергійніші, старанніші і моторніші, ніж там, де заробітна плата на низькому рівні» (стор. 166) [Російський переклад, том I, стор. 74—75].

Але висока заробітна плата спонукає робітників також і до перенапруження та передчасної втрати робочої сили:

«Робітники, які одержують високу поштучну плату, дуже схильні працювати понад міру і руйнувати своє здоров'я і силу протягом небагатьох років» (стор. 166—167). «Коли б хазяї завжди прислухалися до величчю розуму і людяності, вони часто мали б підстави скоріше вгамовувати, ніж збуджувати старанність багатьох із своїх робітників» (стор. 168). Далі Сміт заперечує проти твердження, що «поліпшення добробуту могло б зробити робітників лінивими» (стор. 169) [Російський переклад, том I, стор. 75—76].

Сміт досліджує далі, чи правда це, що в урожайні роки робітники більш ліниві, ніж у неврожайні, а також з'ясовує, яке взагалі існує співвідношення між заробітною платою і ціною товарів. Тут він знову впадає в непослідовність:

«Грошова ціна праці неминуче визначається двома обставинами: попитом на працю і цінами на предмети необхідності й життєвого комфорту... Грошова ціна праці визначається сумою грошей, потрібною для купівлі певної кількості предметів» (необхідності й життєвого комфорту) (стор. 175) [Російський переклад, том I, стор. 78].

Далі Сміт досліджує, чому — у зв'язку з попитом на працю — заробітна плата може підвищуватись в урожайні роки і падати в роки неврожайні (стор. 176 і далі) [Російський переклад, том I, стор. 78—79].

В хороші і погані роки причини [підвищення і зниження заробітної плати] взаємно урівноважують одна одну:

«Нестатки у роки дорожчечі, зменшуючи попит на працю, мають тенденцію знижувати ціну праці, тоді як висока ціна продуктів продовольства має тенденцію підвищувати її. Навпаки, в роки дешевини достаток, збільшуючи попит на працю, має тенденцію підвищувати ціну праці, тоді як дешевина продуктів продовольства веде до її зниження. При звичай-

них коливаннях цін на продукти продовольства ці дві протилежні причини, як видно, урівноважують одна одну; це, мабуть, почасти і пояснює, чому заробітна плата всюди далеко більш стійка і постійна, ніж ціна продуктів продовольства» (стор. 177) [Російський переклад, том I, стор. 79].

На закінчення, після всіх цих зигзагів, Сміт знову протиставить поглядів на заробітну плату, як на джерело вартості товарів, свій перший, глибший погляд, що вартість товарів визначається кількістю праці і що коли в хороші роки або при зростанні капіталу робітник одержує *більше* товарів, то він і виробляє далеко більшу їх кількість, або що одиниця товару містить в такому разі меншу кількість праці. Виходить, робітник може одержувати більшу кількість товарів при меншій вартості їх і таким чином,— це логічний висновок,— прибуток може зростати, незважаючи на підвищення абсолютної заробітної плати:

«Збільшення заробітної плати неминуче підвищує ціну багатьох товарів, збільшуючи ту частину їх ціни, яка зводиться до заробітної плати, і оскільки воно має тенденцію скоротити споживання цих товарів усередині країни і за кордоном. Однак та сама причина, яка веде до підвищення заробітної плати, а саме зростання капіталів, має тенденцію підвищувати продуктивну силу праці, так що менша кількість праці може виробляти більшу кількість продукту»... Поділ праці, застосування машин, винаходи і т. ін. ... «Внаслідок цих поліпшень тепер є можливість виробляти дуже багато товарів, застосовуючи *далеко менше праці, ніж раніше, так що підвищення ціни праці більш ніж урівноважується зменшенням її кількості*» (стор. 177—178) [Російський переклад, том I, стор. 79].

Праця оплачується краще, але в кожній одиниці товару міститься менше праці; отже, оплаті підлягає менша кількість праці. Так Сміт залишає свою хибну теорію, за якою заробітна плата визначає вартість товару як один з елементів, що з них складається вартість, або, точніше, Сміт тут паралізує цю хибну теорію, урівноважує її своєю правильною теорією, згідно з якою вартість товару визначається кількістю вміщеної в ньому праці.

[555] Розділ 9-ий називається «Про прибуток на капітал».

Отже, тут має бути визначена «природна норма» другого елемента, який визначає і конститує «природну ціну», або вартість, товарів. Те, що Сміт говорить про причину *падіння норми прибутку* (стор. 179, 189, 190, 193, 196, 197 та ін.) [Російський переклад, том I, стор. 80, 84, 85, 87], має бути розглянуте далі*.

Тут Сміт потрапляє в дуже скрутне становище. Він каже, що вже визначення «середньої норми» заробітної плати зво-

* Див. цей том, частина II, стор. 454 і 487. Ред.

диться всього тільки до того, що це — «звичайний рівень заробітної плати» (стор. 179), фактично даний рівень заробітної плати.

«Але навіть і це навряд чи можливо зробити щодо прибутку на *capital*» (стор. 179). Крім удачі чи невдачі підприємця, «прибуток цей залежить від кожної зміни ціни товарів» (стор. 180) [Російський переклад, том I, стор. 80].

Тимчасом, «природну ціну» цих товарів ми якраз і повинні визначити за допомогою «природної норми прибутку» як одного із складових елементів «вартості». Визначити середню норму прибутку важко вже в окремій галузі для окремого капіталіста.

«Ще важчим має бути визначення середнього прибутку в усіх різноманітних галузях господарства, що існують у великому королівстві» (стор. 180) [Російський переклад, том I, стор. 80].

Але про «середній прибуток на капітал» можна скласти собі деяке уявлення «по висоті грошового процента»:

«Можна встановити той принцип, що там, де від вкладення грошей в яке-небудь діло можна одержувати великий прибуток, звичайно виплачують багато і за користування грошми, а там, де можна одержувати тільки невеликий прибуток, за користування грошми виплачується звичайно менше» (стор. 180—181) [Російський переклад, том I, стор. 80—81].

Сміт не каже, що норма процента визначає норму прибутку. Він з усією певністю говорить протилежне. Але щодо норми процента в різні епохи і т. ін. ми маємо в своєму розпорядженні записи, яких немає про норму прибутку. Таким чином, норми процента — це симптоми, на підставі яких можна приблизно судити про стач норми прибутку. Завдання, однак, полягало не в порівнянні даних різних норм прибутку, а в визначенні «природної норми прибутку». Сміт рятується втечею в побічне дослідження рівня процентної ставки у різні епохи, щоби зовсім не має ніякого відношення до тієї проблеми, яку він перед собою поставив. Він грубими рисами змальовує різні епохи в Англії, порівнює потім Англію з Шотландією, Францією, Голландією і приходиться до висновку, що, за винятком американських колоній,

«висока заробітна плата і високий прибуток, природно, є такі речі, які рідко трапляються разом, хіба тільки в своєрідних умовах якої-небудь нової колонії» (стор. 187) [Російський переклад, том I, стор. 83].

Тут А. Сміт уже пробує, приблизно в тому ж дусі, як і Рікардо, але до певної міри вдаліше, пояснити високі прибутки:

«Нова колонія завжди мусить протягом деякого часу мати — порівняно з більшістю інших країн — менший капітал у відношенні до розмірів своєї території і менше населення у відношенні до розмірів свого капіталу. Колоністи мають більше землі, ніж капіталів для її обробітку; тому найважчий у них капітал вживається на *обробіток тільки найбільш родючих і найзручніше розміщених земель*, а саме на морському узбережжі та по берегах судноплавних річок. Притому така земля часто купується по ціні, яка не досягає навіть вартості продуктів, що природно ростуть на цій землі». (Таким чином, на ділі вона нічого не коштує.) «Капітал, затрачений на купівлю і поліпшення таких земель, має давати дуже високий прибуток і, значить, давати можливість виплачувати дуже високий процент за користування ним. Швидко нагромадження цього капіталу в такому прибутковому підприємстві дозволяє плантаторові збільшувати кількість своїх робітників швидше, ніж він може знайти їх в новому поселенні; і тому ті, кого він може знайти, дістають щедрі винагороди. *В міру збільшення колонії прибуток на капітал знижується. Коли найбільш родючі і найзручніше розміщені землі вже зайняті, обробіток менш сприятливих, як за родючістю, так і за місцеположенням, ділянок може давати тільки менший прибуток*, а за вкладений у діло капітал став можливим платити менший процент. Ось чому норма процента... в більшій частині наших колоній значно впала протягом цього століття» (стор. 187—189) [Російський переклад, том I, стор. 83—84].

Це, хоч і з іншим мотивуванням, становить одну з основ рикардовського пояснення падіння прибутку. В цілому, Сміт пояснює тут все конкуренцією капіталів, в міру зростання яких прибуток падає і в міру зменшення яких він підвищується, тоді як заробітна плата при цьому, навпаки, в першому випадку підвищується, а в другому падає.

[556] «Зменшення капіталу суспільства, або фонду, призначеного для виробничих цілей, знижуючи заробітну плату робітників, підвищує прибуток на капітал, отже і норму процента. Оскільки заробітна плата знижується, то власники капіталу, який залишається у суспільства, можуть постачати на ринок свої товари з меншими витратами, ніж раніше, оскільки ж постачання ринкові товарів тепер здійснюється меншою кількістю капіталів, то капіталісти можуть продавати свої товари дорожче» (стор. 191—192) [Російський переклад, том I, стор. 85].

Далі Сміт говорить про можливу найвищу і можливу найнижчу норму прибутку.

«Найвища норма прибутку» — це та, «яка з ціни більшої частини товарів поглинає все, що мало б припасти на земельну ренту, і залишає стільки, скільки потрібно для оплати праці, затраченої на виготовлення товару і доставку його на ринок, по найнижчій нормі заробітної плати, яка тільки де-небудь може виплачуватись, тобто по такій її нормі, яка є достатньою лише для того, щоб підтримувати існування робітника» (стор. 197—198) [Російський переклад, том I, стор. 87—88].

«Найменша норма звичайного прибутку завжди мусить бути трохи більшою від того, що є достатнім для покриття випадкових втрат, можливих при будь-якому вміщенні капіталу. Тільки цей надлишок і становить чистий прибуток» (стор. 196) [Російський переклад, том I, стор. 87].

Фактично Сміт сам характеризує свій погляд на «природну норму прибутку»:

«У Великобританії подвосний розмір процента вважається тим, що купці називають *справедливим, помірним, прийнятним прибутком*; ці вислови, на мою думку, означають не що інше, як *повсякденний і звичайний прибуток*» (стор. 198) [Російський переклад, том I, стор. 88].

І справді, хоч Сміт не називає цей «повсякденний і звичайний прибуток» ні помірним, ні справедливим, він все-таки дає йому назву «природної норми прибутку»; проте він зовсім нічого не говорить нам про те, що це таке, або чим ця норма прибутку визначається, а тимчасом за допомогою саме цієї «природної норми прибутку» ми, за Смітом, і повинні визначати «природну ціну» товару.

«У країнах, які швидко багатіють, висока заробітна плата може бути урівноважена в ціні багатьох товарів низькою нормою прибутку, що і дає можливість цим країнам продавати свої товари так само дешево, як це роблять їх бідніші сусіди, у яких заробітна плата нижча» (стор. 199) [Російський переклад, том I, стор. 88].

Низькі прибутки і висока заробітна плата тут одне одному не протиставляться як такі, що перебувають у взаємодії одне з одним, а одна й та сама причина — швидке зростання, або нагромадження, капіталу — породжує і те і друге. І прибуток і заробітна плата входять у ціну, *конституують її*. Тому, якщо прибуток високий, в той час як заробітна плата низька, то ціна залишається без зміни, і т. д.

Сміт розуміє тут прибуток тільки як надвишку [до ціни], бо він говорить наприкінці розділу:

«На ділі високі прибутки далеко в більшій мірі, ніж висока заробітна плата, ведуть до підвищення *ціни виробу*» (стор. 199) [Російський переклад, том I, стор. 88]. Наприклад, коли б заробітна плата всіх робітників, зайнятих у виробництві полотна, підвищилась на 2 пенси на день, то це підвищило б ціну «куска полотна» не більш як на 2 пенси, взятих стільки разів, скільки робітників було зайнято виготовленням його, і «помножених на число днів, протягом яких робітники були зайняті цією справою. Та частина ціни товару, яка зводиться до заробітної плати, збільшувалася б в результаті підвищення заробітної плати на кожній з різних стадій вироблення товару лише в арифметичній пропорції до цього підвищення заробітної плати. Та коли б прибутки всіх різних підприємств, що наймають цих робітників, збільшилися на 5%, то та частина ціни товару, яка зводиться до прибутку, в результаті підвищення норми прибутку зростала б від однієї стадії вироблення до другої в *геометричній пропорції* до цього підвищення норми прибутку... Підвищення заробітної плати підвищує ціну товару так, як прості проценти підвищують суму боргу. Підвищення прибутку діє як складні проценти» (стор. 200—201) [Російський переклад, том I, стор. 88—89].

Наприкінці цього розділу Сміт каже нам також, *звідки* він сприйняв весь свій погляд, за яким ціна товару — або його вартість — утворюється вартостями заробітної плати і прибутку; а саме — від «amis du commerce»*, від практичних фанатиків конкуренції.

«Наші купці і промисловці весь час скаржаться на шкідливий вплив високих заробітних плат, які здорожують їх товари і внаслідок цього скорочують збут цих товарів як всередині країни, так і за кордоном; вони нічого не говорять про шкідливий вплив високих прибутків; вони мовчать [557] з приводу згубного впливу їх власних доходів. Вони скаржаться тільки на доходи інших» (стор. 201) [Російський переклад, том I, стор. 89].

Розділ 10-ий називається «*Про заробітну плату і прибуток у різних галузях застосування праці і капіталу*». Він стосується тільки деталей, — отже, являє собою розділ про конкуренцію і в своєму роді дуже хороший. Він має цілком екзотеричний характер.

(Продуктивна і непродуктивна праця:

«Лотерея юридичної професії дуже далека від того, щоб бути цілком справедливою, і цей стан, як і більшість інших вільних і почесних професій, щодо грошового доходу дістає, безперечно, недостатню винагороду» (стор. 216—217) [Російський переклад, том I, стор. 96].

Те саме він каже про *солдатів*:

«Їх платня менша від заробітної плати простого поденщика, а проте під час дійсної служби напруження їх сил далеко більше» (стор. 223) [Російський переклад, том I, стор. 98].

Про матросів військового флоту:

«Хоч їх заняття вимагає далеко більшого вміння і кмітливості, ніж майже всяке інше ремесло, і хоч все життя матроса є безперервною низкою злигоднів і небезпек, ... їх заробітна плата не вища від заробітку простих робітників у гавані, який регулює норму заробітної плати моряків» (стор. 224) [Російський переклад, том I, стор. 99].

Іронічно:

«Певна річ, було б непристойним порівнювати священика або капелана з поденщиком. Проте можна з повним правом визнати, що платня священика або капелана — тієї ж природи, як і заробітна плата поденщика» (стор. 271) [Російський переклад, том I, стор. 117].

Щодо «*літераторів*», то Сміт цілком певно вважає, що вони надто низько оплачуються через те, що їх надто багато, і нагадує, що до винайдення книгодрукування «*студент і жебрак*» (стор. 276—277) [Російський переклад, том I, стор. 119] озна-

* — «друзів торгівлі» (вислів Фур'є). *Ред.*

чали те саме, і Сміт, як видно, поширює це в певному розумінні також і на літераторів.)

В цьому розділі повно тонких спостережень і цінних зауважень.

«В одному й тому ж суспільстві або в одній і тій самій місцевості середні і звичайні норми прибутку в різних галузях застосування капіталу далеко ближчі до одного й того самого рівня, ніж грошові оплати різних видів праці» (стор. 228) [Російський переклад, том I, стор. 100—101].

«Широкий ринок, допускаючи вкладання більших капіталів, зменшує видимий прибуток; але разом з тим, вимагаючи підвозу товарів з дальшої відстані, він збільшує собівартість. Це зменшення прибутку і збільшення собівартості в багатьох випадках начебто приблизно врівноважують одне одне» (мова йде про ціну таких товарів, як хліб, м'ясо і т. ін.) (стор. 232) [Російський переклад, том I, стор. 102].

«В невеликих містах і селах через обмеженість ринку торгівлю не завжди можна розширяти відповідно до зростання капіталу. Тому, хоч в таких місцях норма прибутку окремої особи може бути дуже висока, загальна сума, або маса, прибутку ніколи не може бути дуже значною отже не може бути великим у неї і щорічне нагромадження. Навпаки, у великих містах підприємство можна розширяти відповідно до зростання капіталу, а кредит ощадливого підприємця, який успішно веде своє діло, збільшується ще швидше, ніж його капітал. Його підприємство розширяється відповідно до зростання того і другого» (стор. 233) [Російський переклад, том I, стор. 102].

Відносно *неправильних статистичних* викладів про рівень заробітної плати, наприклад, в XVI, XVII та ін. століттях Сміт цілком слушно зауважує, що це були тільки заробітні плати, наприклад, котерів *, які в ті дні, коли вони не працювали у своїх котеджах або ж на своїх хазяїв (що надавали їм «будиночок, невеликий город, стільки сіножаті, скільки потрібно для того, щоб прогодувати одну корову, і, може, ще акр або два поганої орної землі») і виплачували їм дуже низьку заробітну плату, коли давали їм роботу),

«свій вільний час охоче віддавали кожному, хто хотів їх найняти, і працювали за меншу заробітну плату, ніж інші робітники» (стор. 241). «Тимчасом багато авторів, які збирали відомості про ціни на працю і на харчові припаси в старі часи і знаходили задоволення в тому, щоб зображати надивовижку низькими і ті і другі ціни, розглядали, очевидно *цеї випадковий прибуток як повний заробіток цих робітників*» (стор. 242) [Російський переклад, том I, стор. 105—106]

Вище Сміт робить слушне загальне зауваження:

«Рівність в загальній сумі вигід і невикід різних видів застосування праці і капіталу може мати місце тільки в тих галузях діяльності, які

* — батраків, що одержували від землевласника або фермера-орендаря, на якого вони працювали, невеликий селянський будиночок (котедж) і клаптик землі біля нього. *Ред*

становлять єдину або головну роботу тих, хто займається ними» (стор. 240) [Російський переклад, том I, стор. 105].

А втім, ця думка вже непогано розвинута Стюартом, особливо про заробітну плату в сільському господарстві — з того моменту, як тільки «люди починають цінувати час»⁷⁸.

[558] Щодо *нагромодження міського капіталу в середні віки* Сміт цілком слушно зауважує в цьому розділі, що воно було зумовлене головним чином експлуатацією села (як купцями, так і ремісниками). (Сюди приєдналися лихварі, а також уже і haute finance *; одним словом, торговці грішми.)

«Кожний клас торгово-промислового населення міста» (*всередині міст з цеховим устроєм*) «в результаті цих регламентацій був, звичайно, змушений платити за товари, які йому доводилося купувати в місті у торговців і ремісників інших класів, трохи дорожче, ніж у тому разі, коли б таких регламентацій не існувало. Зате він мав можливість продавати свої власні товари настільки ж дорожче, і внаслідок цього він вигравав стільки ж, скільки і втрачав. В операціях між окремими класами всередині міста жоден з них нічого не втрачав від цих регламентацій. Але в операціях з селом всі вони мали велику вигоду, а саме в цих останніх операціях і полягає та торгівля, якою тримаються і багатіють міста. Кожне місто дістає все своє продовольство і всю сировину для своєї промисловості з села. Платить воно за них головним чином двома способами: по-перше, тим, що повертає селу частину цієї сировини в переробленому вигляді, — в цьому разі ціна сировини збільшується на суму заробітної плати робітників і прибутків їх хазяїв, або безосередніх наймачів; по-друге, тим, що місто відправляє на село продукт — як у вигляді сировини, так і в переробленому вигляді, незалежно від того, чи привезено цей продукт з інших країн, чи з далеких місцевостей тієї ж країни, причому в цьому разі первісна ціна даних товарів збільшується знов-таки на суму заробітної плати перевізників або матросів і прибутку тих купців, які їх наймають. Виручка від першої галузі торгівлі становить всю вигоду, яку місто здобуває із своєї промисловості. Виручка від другої галузі становить всю вигоду, яку дає місту його внутрішня і зовнішня торгівля. Заробітні плати робітників і прибутки тих, хто цих робітників наймає, становлять в сукупності всю виручку, одержувану в тій і другій галузі. Таким чином, всі регламентації, які мають на меті підвищити ці заробітні плати і ці прибутки понад їх природний рівень, діють в тому напрямі, щоб дати місту можливість за допомогою меншої кількості своєї праці купувати продукт більшої кількості праці, виконуваної селом».

[В останній фразі Сміт, таким чином, повертається до правильного визначення вартості. Вона знаходиться на стор. 259 [Російський переклад, том I, стор. 113]. Вартість визначається кількістю праці. Це слід навести як приклад при розгляді смітівського трактування додаткової вартості. Якщо ціни товарів, якими обмінюються місто і село, такі, що ними представлено рівні кількості праці, то вони дорівнюють їх вартостям.]

* — фінансова аристократія, грошові тузи, банкіри. Ред.

Отже, прибутком і заробітною платою, що мають місце у тієї і другої сторони, не можуть визначатися ці вартості, — навпаки, поділ цих вартостей визначає прибуток і заробітну плату. Тому Сміт і вважає, що місто, яке меншу кількість праці обмінює на більшу кількість праці села, здобуває у своїх відносинах з селом надлишковий прибуток і надлишкову заробітну плату. Цього не було б в тому випадку, коли б місто не продавало свої товари селу *вище* їх вартості. В цьому останньому випадку «прибуток і заробітна плата» не піднімалися б «вище їх природного рівня». Значить, якщо прибуток і заробітна плата знаходяться на «їх природному рівні», то не вони визначають вартість товарів, а, навпаки, самі вони визначаються нею. Тоді прибуток і заробітна плата можуть виникнути лише з поділу даної, їм передпосланої *вартості* товару; але ця вартість не може визначатися, виводитися з — нею самою передпосланих — прибутку і заробітної плати.]

«Ці регламентації ставлять купців і ремісників міста у вигідне становище порівняно з землевласниками, фермерами та сільськими робітниками і руйнують ту природну рівність, яка при відсутності таких регламентацій існувала б у торгівлі між містом і селом. *Весь річний продукт праці даного сусільства* щороку ділиться між цими двома різними частинами населення. В результаті цих» (міських) «регламентацій жителі міст одержують *більшу частину* продукту, ніж вони одержували б, коли б регламентацій не було, а на долю жителів сіл припадає менша частина. *Ціна*, яку фактично виплачує місто за продукти харчування і сировину, що їх воно кожного року ввозить, це — та маса промислових виробів та інших товарів, яку місто щороку вивозить. *Чим дорожче продаються останні*, тим дешевше купуються перші. Промислова діяльність міста стає в результаті цього більш вигідною, а промислова діяльність села — менш вигідною» (стор. 258—260) [Російський переклад, том I, стор. 112—113].

Отже, згідно з трактуванням проблеми у самого Сміта, якби міські і сільські товари продавалися пропорціонально *кількості праці*, яка в них відповідно міститься, то вони продавалися б по своїх *вартостях*, тобто прибуток і заробітна плата, що мають місце у тієї і другої сторони, не могли б визначати *цих вартостей*, а, навпаки, вони визначалися б вартостями товарів. Вирівнювання прибутків, різних внаслідок різної органічної будови капіталів, нас тут не стосується; бо воно не тільки не створює відмінності прибутків, а, навпаки, зводить прибутки до однакової норми.

[559] «Жителі міста, — *зібрані в одному місці*, — можуть легко спілкуватися і вступати в угоди один з одним. Тому навіть зовсім незначні промисли, що існували в містах, мало не скрізь були організовані в цехи...» (стор. 261) [Російський переклад, том I, стор. 113]. «Жителі села, що живуть розкидано і на далекій відстані один від одного, не можуть так легко об'єднуватися у спілки. Вони не тільки ніколи не утворювали цехів, але

навіть і дух цехівщини ніколи не панував серед них. Ніколи не визнавалось необхідним встановлювати учеництво, щоб допускати до землеробства, цього основного промислу села» (стор. 262) [Російський переклад, том I, стор. 114].

В цьому зв'язку Сміт підходить до питання про негативні сторони «поділу праці». Праця селянина має розумовий характер в більшій мірі, ніж праця робітника мануфактури, підпорядкованого поділові праці:

«Виконання робіт, які неминуче міняються залежно від кожної зміни погоди і від багатьох інших обставин, вимагає далеко більшої кмітливості і завбачливості, ніж виконання одних і тих самих або майже одних і тих самих операцій» (стор. 263) [Російський переклад, том I, стор. 114].

Поділ праці розвиває *суспільну* продуктивну силу праці, або продуктивну силу *суспільної* праці, однак він це робить за рахунок *загальної продуктивної здатності* робітника. Тому підвищення *суспільної продуктивної сили* протистоїть робітникові як підвищена продуктивна сила *не його* праці, а пануючої над ним влади — *капіталу*. Якщо міський робітник більш розвинений, ніж сільський, то це зумовлене тільки тим, що характер його праці примушує його жити в *громаді*, тоді як праця землероба примушує його мати справу *безпосередньо з природою*.

«Переваги, яких всюди в Європі досягла міська промислова діяльність над сільською, слід приписувати не самим тільки цехам та їх регламентаціям. Ці переваги ґрунтуються також на численних інших установах: *високі мита*, які накладаються на всі закордонні промислові вироби і на всі товари, що їх ввозять іноземні купці, служать тій самій меті» (стор. 265) [Російський переклад, том I, стор. 115]. «Ці установлення захищають їх» (міста) «від конкуренції іноземців» (там же).

Це вже є справою не буржуазії окремих міст, а такої буржуазії, яка видає закони в національному масштабі, як *corps de nation* * або хоч би як третій стан генеральних штатів чи як нижня палата. Специфічні для міської буржуазії заходи, спрямовані проти села, це — акцизи і збори біля застав, взагалі — посередні податки, міські за своїм походженням (див. *Гюльмана*)⁷⁹, тоді як прямі податки — сільського походження. Могло б здатися, що, наприклад, акциз являє собою такий податок, яким місто посередньо оподатковує самого себе. Сільський житель змушений, мовляв, авансувати цей податок, але примушує повернути його собі в ціні продукту.

* — головна частина нації. *Ред.*

Проте в середні віки було не так. Попит на продукти праці сільського жителя, — оскільки він взагалі обертав їх у товар і в гроші, — був здебільшого насильно обмежений територією міста, так що село не мало можливості підвищувати ціну свого продукту на всю суму міського податку.

«У Великобританії промислова діяльність міста за старих часів мала, очевидно, в порівнянні з промисловою діяльністю села ще більші переваги, ніж тепер. Тепер заробітна плата сільських робітників більше наближається до оплати праці в промисловості, а прибуток на капітал, що застосовується в сільському господарстві, більше наближається до прибутку на капітал, який застосовується в торгівлі і промисловості, ніж це було, очевидно, в минулому» (сімнадцятому) «і на початку поточного» (вісімнадцятого) «століття. Цю зміну можна розглядати як неминучий, хоч і дуже запізнілий наслідок того надзвичайного захоплення, яке діяла промислова діяльність міст. Нагромаджуваний в містах капітал стає з бігом часу таким значним, що вже неможливо застосовувати його з попереднім прибутком у властивих містах промислах. Ці останні, як і взагалі всі промисли, мають свої межі, і зростання капіталу, посилюючи конкуренцію, неодмінно мусить знизити прибутки. Зниження прибутку в містах викликає відплив капіталу на село, де він створює додатковий попит на землеробську працю і цим підвищує оплату цієї праці. І тоді капітал розтікається, коли можна так висловитись, по всій поверхні країни і, знаходячи застосування в сільському господарстві, частково повертається селу, за рахунок якого в значній мірі він був спочатку нагромаджений у містах» (стор. 266—267) [Російський переклад, том I, стор. 115—116].

В розділі 11-му Сміт робить спробу визначити «природну норму земельної ренти», — третього елемента, який конститує вартість товару. Ми розглянемо це після того, як знову повернемося до Рікардо.

З попереднього ясно ось що: коли А. Сміт ототожнює «природну ціну» товару, або його ціну витрат, з вартістю товару, то це робиться після того, як він попередю залишив свій правильний погляд на вартість і замінив його тим поглядом, який нав'язується явищами конкуренції і походить з них. В конкуренції не вартість, а ціна витрат виступає як регулятор ринкових цін, так би мовити, як іманентна ціна — як вартість товарів. А сама ця ціна витрат виступає в конкуренції, в свою чергу, як щось дане, що визначається даною середньою нормою заробітної плати, прибутку і ренти. Тому Сміт і пробує встановити ці останні самостійно, незалежно від вартості товару, розглядаючи їх, навпаки, як елементи «природної ціни». Рікардо, головною справою якого було спростування цієї смітівської [560] аберації, запозичає, однак, її необхідний, але в нього, коли бути послідовним, неможливий наслідок — ототожнення вартостей і цін витрат.

[РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ]

ТЕОРІЯ РЕНТИ РІКАРДО

(1) ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ РЕНТИ
В АНДЕРСОНА І РІКАРДО]

Головне з'ясовано при розгляді теорії Родбертуса. Тут ще тільки деякі доповнення.

Спочатку відмітимо історичну обстановку.

Рікардо має перед собою насамперед той період, живим свідком якого він до певної міри був сам, період 1770—1815 років, коли ціни на пшеницю невпинно підвищувались; в Андерсона ж перед очима — XVIII століття, наприкінці якого він писав. З початку цього століття до середини його ціни на пшеницю падали, а з середини до кінця — вони підвищувались. Тому Андерсон ніде не пов'язує відкритий ним закон із зменшенням продуктивності землеробства, або з нормальним подорожчанням продукту (за Андерсоном, це подорожчання є чимсь несприродним). А Рікардо явно пов'язує їх між собою. Андерсон вважав, що скасування хлібних законів (в той час це були експортні премії) стало причиною підвищення цін у другій половині XVIII століття. Рікардо знав, що запровадження хлібних законів (у 1815 році) мало на меті не допустити падіння цін і, до певної міри, неминуче мусило не допустити цього падіння. У зв'язку з цим Рікардо і наголошував, що сам по собі закон земельної ренти неминуче мусить — *в межах певної території* — призводити до обробітку менш родючої землі, отже до подорожчання землеробських продуктів, до зростання ренти за рахунок промисловості і маси населення. І Рікардо мав тут рацію в практичному і в історичному відношеннях. Андерсон, навпаки, вважав, що хлібні закони — він висловлюється також і за ввізні мита — неодмінно мають сприяти рівномірному розвитку землеробства в межах *певної терито-*

рії, що землеробство для свого рівномірного розвитку потребує гарантій і що, виходить, цей *поступальний хід розвитку сам по собі*, внаслідок відкритого Андерсоном закону земельної ренти, неодмінно має призводити до збільшення продуктивності землеробства, а в результаті цього і до падіння середніх цін землеробських продуктів.

Але обидва виходять з погляду, який здається дуже дивним на континенті, а саме, що: 1) не існує зовсім земельної власності як перешкоди для будь-якого застосування капіталу до землі; 2) що землероби переходять від кращих земель до гірших (у Рікардо ця передпосилка має абсолютне значення, коли не зважати на ті перерви в цьому ході розвитку, які є наслідком втручання науки і промисловості; в Андерсона ця передпосилка — відносна, бо гірший ґрунт знову перетворюється в кращий); 3) що завжди є в наявності капітал, є достатня маса капіталу, щоб бути застосованою до землеробства.

Щодо 1 і 2-го пунктів, то жителям континенту неминуче повинно здаватися дуже дивним, що в такій країні, де, за їх уявленням, феодална земельна власність збереглася в найбільш застиглому вигляді, економісти — і Андерсон і Рікардо — виходять з припущення, що власності на землю *не існує*. Це пояснюється:

по-перше, особливістю англійського «law of enclosures»*, який не має зовсім нічого схожого з континентальним поділом спільних земель;

по-друге, ніде на світі капіталістичне виробництво, починаючи з епохи Генріха VII, не розправлялось так нещадно з *традиційними* землеробськими порядками, ніде воно не створювало для себе таких адекватних умов, ніде не підпорядковувало собі цих умов до такої міри. Англія щодо цього — найреволюційніша країна в світі. Всі історично успадковані розпорядки, там, де вони суперечили умовам капіталістичного виробництва у землеробстві або не відповідали цим умовам, було нещадно зметено: не тільки змінено розташування селищ, але зметено самі ці селища; не тільки зметено житла і поселення сільськогосподарської людності, але й саму цю людність; не тільки зметено споконвічні господарські центри, але й само це господарювання. У німців, наприклад, економічні розпорядки визначаються традиційними відносинами різних земельних володінь, розміщенням господарських центрів, певними місцями скупчення населення. В англійців історичні розпорядки землеробства були поступово *створені* капіталом, починаючи

* — «закону про обгороджування обцинних земель». Ред.

з кінця XV століття. Звичайного у З'єднаному Королівстві технічного вислову «*clearing of estates*» * не знає жодна континентальна країна. А що означає це «*clearing of estates*»? Воно означає, що зовсім не зважали ні на осіле населення — його вигнали, — ні на існуючі села — їх зрівнювали з землею, — ні на господарські будівлі — їх зносили, — ні на дані види сільського господарства — їх змінювали одним ударом, перетворюючи, наприклад, орні землі у вигін для худоби; — одним словом, не приймали всіх умов виробництва в тому вигляді, як вони існували за традицією, а історично *створювали* ці умови в такій формі, щоб вони відповідали в кожному даному випадку вимогам найвигіднішого застосування капіталу. Остільки, виходить, дійсно *не існує власності на землю*; ця власність надає капіталові — фермеру — свободу господарювання, бо її цікавить тільки одержання грошового доходу. Один померанський поміщик **, у якого тільки й думки, що про стародідівські [angestammte] земельні володіння, центри господарства, сільськогосподарську колегію і т. ін., може через це жахаючись сплескувати руками з приводу «неісторичного» погляду Рікардо на [561] розвиток землеробських порядків. Але цим він показує тільки, що сам наївно плутає померанські й англійські умови. З другого боку, зовсім не можна сказати, що Рікардо, який виходить в даному разі з англійських умов, такий же обмежений, як і померанський поміщик, що мислить у межах померанських відносин. Бо англійські умови — єдині умови, в яких адекватно розвинулася *сучасна власність на землю*, тобто власність на землю, *видозмінена* капіталістичним виробництвом. Англійська теорія є в цьому пункті класичною для сучасного, тобто капіталістичного, способу виробництва. А померанська теорія, навпаки, розглядає розвинуті умови з точки зору історично нижчої, ще не адекватної форми відносин.

Навіть більше, переважна частина континентальних критиків Рікардо виходить з таких відносин, при яких взагалі капіталістичний спосіб виробництва зовсім ще не існує, ні в адекватній, ні в неадекватній формі. Це те саме, як коли б який-небудь цеховий майстер захотів висунути А. Смітом закони, що передбачають вільну конкуренцію, цілком і повністю застосувати до свого цехового господарства.

Передпосилка про перехід від кращої землі до гіршої — відносно, для кожного даного ступеня розвитку продуктивної сили праці, як це в Андерсона, а не абсолютно, як у Рікардо, — могла виникнути тільки в такій країні, як Англія, де в межах

* — «очищення маєтків». *Ред.*

** Натяк на Родбертуса. *Ред.*

порівняно дуже невеликої території капітал так нещадно хазяйнував і порядкував, безжалісно намагаючись протягом століть цілком пристосувати до себе всі традиційні умови землеробства. Отже, ця передпосилка могла виникнути тільки там, де капіталістичне виробництво в землеробстві існує не з учорашнього дня, як на континенті, і де воно вже не бореться із старою традицією.

Другою обставиною був в англійців погляд, почерпнутий з їхніх колоній. Ми бачили *, що вже у Сміта є — з прямим посиленням на колонії — основа всього погляду Рікардо. В цих колоніях — і особливо ж там, де вироблялися тільки продукти для торгівлі, як, наприклад, тютюн, бавовна, цукор і т. ін., а не звичайні продукти харчування, де колоністи з самого початку не шматка хліба шукали, а засновували комерційні підприємства, — вирішальне значення мала, природно, *при даному місцеположенні* — родючість, а при даній родючості — *місцеположення* землі. Колоністи діяли тут не як германці, які осіли в Німеччині для того, щоб влаштувати там собі місце проживання, а як люди, які керувалися мотивами *буржуазного виробництва* і хотіли виробляти *товари*, виходячи з тих поглядів, що з самого початку визначалися не продуктом, а продажем продукту. Те, що *Рікардо* й інші англійські автори перенесли з колоній цей погляд, який йшов від людей, що самі були вже продуктом капіталістичного способу виробництва, на весь хід світової історії, що вони взагалі розглядали *капіталістичний спосіб виробництва* як певну передумову землеробства, яким він і був для *цих* колоністів, — це пояснюється тим, що у згаданих колоніях вони взагалі знайшли, тільки в більш наочному вигляді, *без боротьби з традиційними відношеннями*, отже *в незатемненій формі*, те саме панування капіталістичного виробництва у землеробстві, яке в їх власній країні впадає в око на кожному кроці. Тому, коли німецький професор або німецький поміщик, який виріс у країні, що відрізняється від усіх інших народів тим, що вона зовсім не має колоній, вважає такий погляд «помилковим», то це цілком зрозуміло.

Нарешті, передпосилка про постійне переливання капіталу з однієї галузі виробництва в іншу, ця *основна передпосилка Рікардо*, означає не що інше, як передпосилку панування розвинутого капіталістичного виробництва. Там, де останнє ще не утвердилось, не існує і цієї передпосилки. Померанському поміщикові здаватиметься, наприклад, дивним, що Рікардо й інші

* Див. цей том, частина II, стор. 229—230. *Ред.*

англійські автори не допускають навіть думки про те, що землеробство може відчувати *нестачу капіталу*. Англієць може, звичайно, нарікати на нестачу землі в порівнянні з капіталом, але він *ніколи* не нарікає на нестачу капіталу в порівнянні з землею. Першою з цих обставин *Уейкфілд*, *Чалмерс* та інші пробують пояснити падіння норми прибутку. Друга із вказаних обставин не згадується ні в кого з авторів Англії, де (щоб Корбет зазначає як сам по собі зрозумілий факт) *капітал завжди є в надмірі в усіх галузях*. Коли ж уявити собі німецькі умови, ті труднощі, яких зазнає тут землевласник, позичаючи гроші, — тому що землеробством займається здебільшого він сам, а не цілком незалежний від нього клас капіталістів, — то стає зрозуміло, чому, наприклад, п. Родбертус висловлює подив з приводу «рікардовської фікції, ніби *запас* капіталу пристосовується до *бажання* прикладати його» (цит. твір, стор. 211). Коли англійцеві чого й бракує, то це саме «поля діяльності», місця для прикладання наявного запасу капіталу. Але «туги за капіталом», який бажано було б «прикласти», в Англії не існує для того єдиного класу, який повинен прикладати капітал, — для класу капіталістів.

[562] Ця «туга за капіталом» відгонить Померанією.

Англійські автори виставляли проти Рікардо не те заперечення, що немає потрібної кількості капіталу для застосування його в кожному окремому випадку, а те, що вплив капіталу із землеробства натрапляє на специфічні технічні і подібні до них труднощі.

Цей спосіб критично-континентального осудження Рікардо свідчить, таким чином, тільки про нижчий ступінь розвитку умов виробництва, з якого виходять ці «мудреці».

[2] ЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ РЕНТИ РІКАРДО З ЙОГО ТРАКТУВАННЯМ ЦІНИ ВИТРАТ]

Тепер — до суті питання.

Насамперед, щоб подати проблему в чистому вигляді, ми повинні диференціальну ренту, яка *одна тільки* й існує у Рікардо, цілком залишити осторонь. Під *диференціальною рентою* я розумію *різницю в розмірах* ренти — більшу чи меншу ренту, що виникає через *відмінність в родючості різних розрядів ґрунту*. (Якщо родючість ґрунту однакова, то диференціальна рента може виникнути з вкладеного капіталу різної величини. Цей випадок не існує для нашої проблеми, не зачінає її.) Ця диференціальна рента відповідає просто тим

надприбуткам, що їх дістає при даній *ринковій ціні*, або, правильніше, *ринковій вартості*, в кожній галузі промисловості — наприклад, в бавовнопрядильній — *той* капіталіст, в якого умови виробництва *кращі*, ніж середні умови виробництва цієї певної галузі. Бо *вартість* товару певної сфери виробництва визначається не тією *кількістю праці*, якої коштує той чи інший окремий товар, а кількістю праці, затраченою на *той* товар, який виробляється при *середніх* умовах даної сфери. Тут відмінність між промисловістю і землеробством полягає лише в тому, що в промисловості надприбутки потрапляють в кишеню самого капіталіста, тоді як у землеробстві вони потрапляють в кишеню землевласника; далі, в тому, що в промисловості вони відрізняються *п л и н н і с т ю*, не набувають сталості, загірбаються то одним, то другим капіталістом і постійно знову зникають, тоді як у землеробстві вони *фіксуються* завдяки своїй сталій (принаймні на більш-менш тривалій час) природній основі, яка полягає у *відмінностях ґрунту*.

Отже, ми повинні залишити поза увагою цю диференціальну ренту, але при цьому зазначити, що вона однаково можлива як при переході від кращого ґрунту до гіршого, так і при переході від гіршого ґрунту до кращого. В обох випадках припускається тільки, що новооброблювана земля потрібна для задоволення додаткового попиту, але що її вистачає тільки на те, щоб задовольнити цей додатковий попит. Якби новооброблювана краща земля давала *більше*, ніж потрібно для задоволення цього додаткового попиту, то частина поганої землі або, залежно від обсягу додаткового попиту, вся погана земля була б вилучена з *обробітку*, на цій землі припинилося б принаймні *вирощування того продукту*, який становить базис землеробської ренти, тобто вирощування пшениці в Англії, рису — в Індії. Таким чином, диференціальна рента не передбачає *прогресуючого погіршення землеробства*, вона може проходити також і від *прогресуючого поліпшення* його. Навіть там, де вона передбачає перехід до гірших розрядів ґрунту, такий *перехід по низхідній лінії* може, по-перше, бути зумовлений поліпшенням продуктивних сил землеробства, тому що *тільки* вища продуктивна сила робить можливим обробіток гіршого ґрунту при *ціні*, яка допускається попитом. По-друге, *гірший ґрунт* може бути поліпшений, і все-таки відмінності при цьому лишаються, хоч вони і згладжуються в більш значній мірі, так що в результаті має місце тільки *відносне, порівняне* зменшення продуктивності, тоді як *абсолютна продуктивність збільшується*. У Андерсона, першого автора рікардовського закону, це становить навіть передпосилку.

Далі, тут слід мати на увазі тільки *власне землеробську ренту*, тобто ренту з тієї землі, яка дає головний рослинний продукт харчування. Уже Сміт вияснив, що ренти з землі, яка дає інші продукти (продукти скотарства і т. ін.), визначаються *вказаною вище рентою* і, значить, є вже рентами *похідними*, такими, які визначаються законом ренти, а не визначають його; отже, коли вони розглядаються самі по собі, то вони не дають матеріалу для розуміння закону ренти в його первісних чистих умовах. В них немає нічого первинного.

Після всього сказаного питання зводиться ось до чого: чи існує *абсолютна рента*, тобто така рента, яка виникає від того, що капітал вкладено в землеробство, а не в промисловість, і яка зовсім не залежить від *диференціальної ренти*, або *додаткових прибутків*, що їх дає капітал, вкладений у кращу землю?

Ясно, що Рікардо цілком послідовно дає *негативну* відповідь на це питання, після того як він уже взяв за вихідний пункт *хитну* передпосилку, ніби *вартості* і *середні ціни товарів тотожні*. Погодимось на хвилину з цією передпосилкою. Тавтологією є твердження, що коли [563] постійна ціна землеробських продуктів дає понад середній прибуток *це й рента*, дає постійний надлишок над цим середнім прибутком, то ціна землеробських продуктів *перевищує їх ціну витрат*, бо ця ціна витрат дорівнює затратам капіталу плюс середній прибуток, і нічому більше. Коли б ціни землеробських продуктів *перевищували* їх ціни витрат, коли б вони неодмінно давали додатковий прибуток, то вони — якщо погодитись з вищезазначеною передпосилкою — *перевищували* б їх вартість. Не лишалося б нічого іншого, як припустити, що землеробські продукти завжди продаються *вище* своєї вартості, а це, в свою чергу, передбачає, що всі інші продукти продаються *нижче* своєї вартості, або що вартість взагалі є щось цілком відмінне від того, що ми неодмінно розуміємо під нею в теорії. *Одна й та сама кількість праці* (безпосередньої і нагромадженої) — з урахуванням всіх вирівнювань, які мають місце між різними капіталами внаслідок їх відмінностей, що впливають з процесу обігу, — створювала б у землеробстві *більшу* вартість, ніж у промисловості. Таким чином, вартість товару *не* визначалася б вміщеною в ньому кількістю праці. Цим була б зруйнована вся основа політичної економії. Отже, правильний висновок робить Рікардо, немає ніяких абсолютних рент. Можлива тільки диференціальна рента; інакше кажучи, вартість виробленого на найгіршому ґрунті землеробського продукту, як і вартість всякого іншого товару, дорівнює *ціні витрат* продукту. Капітал, вкла-

дений у найгірший ґрунт, це — такий капітал, який відрізняється від вкладеного у промисловість тільки *способом застосування*, відрізняється тільки як особливий вид застосування капіталу. Отже, тут проявляється загальнозначимість закону вартості. *Диференціальна рента* (а це, згідно з Рікардо, єдина рента) — на кращій землі — є не що інше, як додатковий прибуток, що його дають, в результаті існування в кожній сфері виробництва *єдиної тотожної ринкової вартості*, ті капітали, які працюють при умовах кращих від середніх. Цей додатковий прибуток фіксується тільки в землеробстві — завдяки *природній основі* останнього; крім того, оскільки представником цієї природної основи є *землевласник*, згаданий додатковий прибуток потрапляє в кишеню не капіталіста, а землевласника.

Все це міркування Рікардо відповідає разом з його передпосилкою про те, що *ціна витрат* дорівнює *вартості*. Відпадає той *теоретичний інтерес*, який примушує Рікардо заперечувати існування абсолютної земельної ренти. Якщо вартість товару відрізняється від його ціни витрат, якщо всі товари неодмінно розпадаються на три категорії, так що ціна витрат одних товарів дорівнює їх вартості, вартість других товарів *нижча* їх ціни витрат, а вартість третьої групи товарів *вища* їх ціни витрат, — тоді та обставина, що *ціна* землеробських продуктів дає земельну ренту, доводила б тільки те, що землеробський продукт належить до тих товарів, вартість яких *перевищує* їх ціну витрат. Єдина проблема, яку залишалося б ще розв'язати, була б така: чому, на відміну від інших товарів, вартість яких так само *перевищує* їх ціну витрат, вартість землеробських продуктів не зводиться конкуренцією капіталів до *ціни витрат*, що є нижчою їх вартості? Відповідь міститься вже в самому запитанні. Тому, що, згідно з припущенням, це буває лише остільки, оскільки конкуренція капіталів може здійснити це вирівнювання, а це, в свою чергу, може мати місце лише остільки, оскільки всі умови виробництва або створюються самим капіталом, або в однаковій мірі перебувають в його розпорядженні як елементарні сили природи. Щодо землі — цього не буває, через те що існує *земельна власність*, і капіталістичне виробництво починає свій рух при *передумові* наявності *земельної власності*, яка не виникла з капіталістичного виробництва, а існувала вже *до* нього. Таким чином, відповідь на запитання дається самим фактом існування земельної власності. Все, що може зробити капітал, це підпорядкувати землеробство умовам капіталістичного виробництва. Але він не в силі позбавити *земельну власність* можливості захоплювати ту частину

землеробського продукту, яку капітал міг би привласнювати собі *тільки* при умові, коли *земельної власності немає*, а не внаслідок своєї власної діяльності. А при умові існування земельної власності капітал змушений залишати землевласникові надлишок вартості над ціною витрат. Але сама ця різниця між вартістю і ціною витрат постає *тільки* з відмінності у співвідношенні між *органічними* складовими частинами капіталу. Всі ті товари, вартість яких, відповідно до цієї органічної будови, *перевищує* ціну витрат, цим самим показують, що вони створені *відносно* менш продуктивною працею, ніж ті, вартість яких дорівнює ціні витрат, і ще менш продуктивною, ніж ті, вартість яких *нижча* від ціни витрат; бо вони потребують більшої кількості *безпосередньої* праці в порівнянні з вміщеною у постійному капіталі *минулою працею*, потребують більшої кількості праці, щоб привести в рух певний капітал. Ця відмінність — *історична*; отже, вона може зникнути. Та сама аргументація, яка показує, що існування *абсолютної земельної ренти* можливе, показує також, що її дійсність, її існування є *тільки історичний факт*, властивий *певному* ступеню розвитку землеробства, і на вищому ступені він може зникнути.

Рікардо пояснює диференціальну ренту *абсолютним зменшенням продуктивності* землеробства, що зовсім не є передумовою диференціальної ренти і не висувалось як така передумова Андерсоном. Абсолютну ж земельну ренту Рікардо заперечує тому, що він [564] припускає *однакову органічну будову* капіталу в промисловості і в землеробстві; тим самим він заперечує існуючий *тільки* як історичний факт *більш низький розвиток* продуктивної сили праці в землеробстві порівняно з промисловістю. Через це Рікардо впадає в подвійну історичну помилку. З одного боку, він визнає *абсолютно однаковою* продуктивність праці в землеробстві і в промисловості, тобто заперечує відмінність між даними ступенями їх розвитку, яка має *тільки історичний* характер, а з другого боку — припускає *абсолютне зменшення продуктивності землеробства* й оголошує це законом його розвитку. Перше він робить для того, щоб прирівняти *ціну витрат* на гіршій землі до *вартості*; друге — для того, щоб пояснити існуючі відмінності між *цінами*, по яких продаються продукти кращих земель, і *вартістю* цих продуктів. Загалом вся помилка виникла через змішання *ціни витрат* і *вартості*.

Отже, тим самим теорія Рікардо усувається. Про інше сказано вище при розгляді теорії Родбертуса.

[3] НЕЗАДОВІЛЬНІСТЬ РІКАРДОВСЬКОГО ВИЗНАЧЕННЯ РЕНТИ]

Як я вже зазначив *, Рікардо починає розділ про земельну ренту вказівкою, що треба дослідити, чи узгоджуються «перетворення землі у власність і виникнення внаслідок цього ренти» (стор. 53) [Російський переклад, том I, стор. 65] з визначенням вартості робочим часом. І далі:

«Адам Сміт... не може мати рації, припускаючи, що *первісне правило, яке регулює мінову вартість товарів*,— а саме, порівняльна кількість праці, якою вони вироблені,— може *взагалі змінитися внаслідок перетворення землі у власність і виплати ренти*» (стор. 67) [Російський переклад, том I, стор. 73].

Цей прямий і усвідомлений зв'язок, в якому у Рікардо теорія ренти перебуває з визначенням *вартості*, становить теоретичну заслугу Рікардо. В усьому іншому цей розділ 2-ий («Про ренту»), мабуть, гірший за виклад Уеста. В ньому багато сумнівного, має місце *petitio principii* ** і небезсторонній підхід до проблеми.

У випадку *власне землеробської ренти*, яку Рікардо справедливо вважає тут рентою *κατ'ἐξοχήν* ***, рента є те, що виплачується за дозвіл вкласти капітал *в той елемент виробництва, яким є земля*, по-капіталістичному виробляти в ньому. Земля тут — *елемент виробництва*. Інша справа, наприклад, у випадку ренти за будівлі, водоспади і т. ін. Ті сили природи, за користування якими тут виплачується рента, входять у виробництво як його *умова*, чи то у вигляді продуктивної сили, чи у вигляді *conditio sine qua non* ****, але вони не є *елементом* самієї цієї певної сфери виробництва. Далі, у випадку ренти за рудники, кам'яновугільні копальні і т. ін. земля фігурує як резервуар споживних вартостей, які треба видобути з її надр. Тут платять за землю не тому, що вона є, як це має місце в землеробстві, тим *елементом*, в якому повинно здійснюватися виробництво, і не тому, що вона входить у процес виробництва як одна з умов виробництва, як у випадку з водоспадом або з будівельною ділянкою, а тому, що вона, як резервуар, містить в собі ті *споживні вартості*, якими треба оволодіти шляхом виробничої діяльності.

* Див. цей том, частина II, стор. 168. *Ред.*

** — логічна помилка, яка полягає в тому, що яка-небудь теза доводиться за допомогою такого аргументу, який сам має силу тільки при допущенні істинності тези, яка доводиться. *Ред.*

*** — переважно, в справжньому значенні слова. *Ред.*

**** — *умови*, без якої щось є неможливим; неодмінної умови. *Ред.*

Рікардовське визначення:

«Рента — це та частка продукту землі, яка виплачується землевласникові за користування первісними і незруйновними силами ґрунту» (стор. 53) [Російський переклад, том I, стор. 65],

— незадовільне. По-перше, ґрунт не має «незруйновних сил». (Про це зробити примітку в кінці даного підрозділу.) По-друге, вона не має також і «первісних» сил, оскільки ґрунт не являє собою взагалі нічого «первісного», а є продуктом природноісторичного процесу. Але залишмо це. Під «первісними» силами ґрунту тут слід розуміти такі сили, які він має незалежно від впливу людської виробничої діяльності, хоч, з другого боку, надані йому людською виробничою діяльністю сили цілком так само стають первісними силами ґрунту, як і ті, що йому надали процеси, які відбуваються в природі. В усьому іншому правдою є те, що рента виплачується за «користування» предметами природи — цілком незалежно від того, чи йдеться про користування «первісними силами» ґрунту, чи силою падіння водоспаду, чи будівельною ділянкою, чи скарбами, які містяться у воді або в надрах землі і їх потрібно видобути.

На відміну від власне *землеробської ренти* А. Сміт (вказує Рікардо) говорить про ренту, що виплачується за деревину з незайманих лісів, про ренту з кам'яновугільних копалень і з каменоломень. Спосіб, яким Рікардо це відкидає, трохи дивний.

Рікардо починає з того, що з земельною рентою не слід плутати процент і прибуток на капітал (стор. 53), а саме на той капітал,

«який був ужитий на поліпшення якості ґрунту і на спорудження будівель, потрібних для зберігання продукту й охорони його від псування» (стор. 54) [Російський переклад, том I стор. 65].

Звідси Рікардо відразу переходить до наведених вище випадків ренти, на які вказує А. Сміт. Відносно незайманих лісів Рікардо каже:

«Хіба, однак, не ясно, що особа, яка сплатила те, що він» (Сміт) «називає рентою, сплатила її, маючи на увазі той цінний товар на пні, який тоді був на даній ділянці, і що ця особа, дійсно, повернула собі з прибутком свої гроші, продавши деревину?» (стор. 54) [Російський переклад, том I, стор. 66].

Така сама справа з каменоломнями і кам'яновугільними копальнями:

«Винагорода, яка дається за [565] копальні або каменоломні, сплачується за вартість вугілля або каменю, які можуть бути видобуті з них, і не має ніякого зв'язку з первісними і незруйновними силами ґрунту. Ця

відмінність має велике значення при дослідженні ренти і прибутку. Бо виявляється, що закони, які регулюють рух ренти, дуже відрізняються від законів, які регулюють рух прибутку, і що ці закони рідко діють в одному й тому самому напрямі» (стор. 54—55) [Російський переклад, том 1, стор. 66].

Це дуже дивна логіка. Треба розрізняти, каже Рікардо. *ренту*, яка виплачується власникові землі за *користування «первісними і незруйновними силами ґрунту»*, і *процент та прибуток*, які виплачуються йому за той капітал, що він затратив на *поліпшення ґрунту* і т. ін. «*Винагорода*», яка виплачується власникові одвічно природних лісів, за право «видобувати» з них деревину або власникові каменоломень і кам'яновугільних копалень за право «видобувати» з них камінь і вугілля, не є *рентою*, бо вона виплачується не за «користування первісними і незруйновними силами ґрунту». Чудово! Але Рікардо міркує так, ніби ця «винагорода» тотожна з прибутком і процентом, що виплачуються за капітал, вкладений в поліпшення землі! Проте це зовсім неправильно! Хіба власник «незайманого лісу» вклав у нього «капітал», щоб цей незайманий ліс давав деревину? Або хіба власник каменоломень і кам'яновугільних копалень вклав у них «капітал», щоб вони могли містити в собі «камінь» і «вугілля»? Звідки ж береться одержувана ним «винагорода»? Вона ні в якому разі не є прибутком або процентом на капітал, як це хоче протягти Рікардо. Значить, це — *рента*, а не що-небудь інше, хоч і не рента в тому розумінні, в якому Рікардо визначив *ренту*. Але це тільки показує, що його визначення ренти виключає ті форми, де «винагорода» сплачується тільки за *предмети природи*, в яких не втілена ніяка людська праця, і до того ж сплачується *власникові* цих предметів природи і лише через те, що він — «власник», *землевласник*, однаково, чи являє собою ця земля орну землю, ліс, став для риби, водоспад, будівельну ділянку і т. ін. Але, каже Рікардо, людина, яка *виплачує гроші* за право рубати дерева в незайманому лісі, платить, «маючи на увазі той *цінний товар на пні*, який тоді *був на даній ділянці*, і ця людина, дійсно, *повертає собі з прибутком свої гроші*, продаючи деревину». Стривай! Якщо Рікардо називає тут «*цінним товаром на пні*» дерева, які ростуть в незайманому лісі, то це означає тільки те, що вони *дуже** *є споживною вартістю*. І ця споживна вартість виражена тут у слові «цінний». Але це зовсім не «товар». Бо для цього вказані дерева повинні були б разом з тим бути і міноюю вартістю, тобто уречевленням певної кількості затра-

* — потенціально, у можливості. *Ред.*

ченої на них праці. Товаром вони стають тільки завдяки тому, що їх відділяють від незайманого лісу, рубають, виволікають, перевозять, з стовбурів перетворюють в лісоматеріали. Чи, може, вони стають товаром тільки завдяки тому, що їх *продають*? Тоді й орна земля теж стає товаром внаслідок самого тільки акту *продажу*!

Отже, ми повинні були б сказати так: *рента* це — *ціна*, яка виплачується власникові сил природи або просто *продуктів природи* за право користування цими силами або за право привласнення (шляхом прикладання праці) цих продуктів. Такою і справді є та форма, в якій спочатку *виступає* всяка рента. Але тоді якраз лишається розв'язати питання про те, як це можливо, що *ціну* мають речі, які не мають *вартості*, і як це узгоджується з загальною теорією *вартості*. Питання, з якою метою сплачує людина «винагороду» за право вирубати ліс з землі, на якій цей ліс росте, не має ніякого відношення до суті питання. Питання стоїть так: з якого *фонду* ця людина платить? Рікардо каже: «з *виручки від продажу деревини*». Значить, з *ціни* деревини. І притому ціна її була така, що ця людина, як каже Рікардо, «дійсно, повернула собі з *прибутком* свої гроші». Отже, тепер ми знаємо, в чому справа. Ціна деревини мала щонайменше дорівнювати сумі грошей, якою представлена кількість праці, потрібної для того, щоб зрубати дерева, виволокти, перевезти їх, доставити на ринок. Так от, чи являє собою прибуток, з яким людина «повертає собі свої гроші», надбавку до цієї *вартості*, до мінової вартості, тільки тепер наданої вирубаному лісу, затраченою на нього працею? Коли б Рікардо сказав це, то він тим самим скотився б до найгрубішого уявлення, що стоїть нижче рівня його власної теорії. Ні. Прибуток, коли припустити, що ця людина була капіталістом, являє собою ту частину застосованої ним у виробництві «деревини» праці, яку вона *не оплатила*, і вона, могли б ми сказати, одержала б такий самий прибуток, коли б привела в рух ту саму кількість праці на бавовнопрядильній фабриці. (Якщо ця людина не капіталіст, то прибуток дорівнює тій кількості її праці, яка утворює надлишок над заміщенням її заробітної плати і яка становила б прибуток капіталіста в тому разі, коли б капіталіст найняв цю людину, але яка тепер становить власний прибуток цієї останньої, тому що вона є своїм власним найманим робітником і своїм власним капіталістом в *одній і тій самій* особі.) Але тут вжито *недоладного вислову*, що цей лісопромисловець, «дійсно, повертає собі з *прибутком* свої гроші». Це надає всій справі дуже банального характеру і відповідає тому грубому уявленню, яке може мати про джерело свого

прибутку сам капіталіст, що зрубує ліс. Спочатку він платить власникові незайманого лісу за споживну вартість дерев, які, однак, не мають ніякої «вартості» (мінової вартості) і, поки вони «ще на пні», не мають навіть і споживної вартості. Він виплачує власникові лісу, припустимо, 5 ф. ст. за тонну. А потім він продає людям ту саму деревину (не рахуючи інших його витрат) за 6 ф. ст. і таким чином справді повертає собі 5 ф. ст. з прибутком у 20%. «Він, дійсно, повернув собі з прибутком свої гроші». Якби власник лісу зажадав «винагорода» тільки у 2 ф. ст. (40 шил.), то лісопромисловець продавав би тонну деревини за 2 ф. ст. 8 шил. замість 6 ф. ст. [566] Оскільки лісопромисловець завжди набуває один і той самий процент прибутку, то тут, значить, ціна деревини була б вища або нижча залежно від того, висока чи низька рента. Остання входила б у ціну як конституючий її елемент і зовсім не була б результатом ціни. Чи виплачується «рента» («винагорода») власникові землі за користування «силами» землі, чи за «користування» «природними продуктами» землі, це не вносить абсолютно ніякої зміни в економічне відношення, нічого не змінює в тому, що провадиться виплата за «щось, дане природою», за сили або продукти землі, на які до цього не було затрачено ніякої людської праці. І таким чином Рікардо на другій сторінці свого розділу «*Про ренту*», — щоб обійти трудність, яка виникла, — спростовує всю свою теорію. А. Сміт, як видно, був тут далеко проникливішим.

Така сама справа з каменоломнями і кам'яновугільними копальнями.

«Винагорода, яка дається за копальні або каменоломні, сплачується за *вартість* вугілля або каменю, які можуть бути видобуті з них, і не має ніякого зв'язку з *первісними* і незруйновними *силами* ґрунту» (стор. 54—55) [Російський переклад, том I, стор. 66].

Ніякого! Але ця винагорода має дуже істотний зв'язок з «*первісними* і зруйновними *продуктами* землі». Слово «*вартість*» тут так само недоречне, як вище слова «*повертає* з прибутком».

Рікардо ніколи не вживає слово *вартість* на означення корисності, або придатності, або «споживної вартості». Отже, чи не хоче він сказати, що «винагорода» сплачується власникові каменоломень і кам'яновугільних копалень за «*вартість*», яку вугілля і камінь мають до того, як вони видобуті з каменоломень і копалень, тобто в своєму первісному стані? В такому разі він спростовує все своє вчення про вартість. Чи, може, *вартість*, як і слід було б сказати, означає тут *можливу* споживну вартість, а тому і *сподівану* мінову вартість вугілля

і каменю? Тоді це означає тільки те, що їх власникові *рента* виплачується за дозвіл використовувати «первісні компоненти землі» для видобування вугілля і каменю. І зовсім не можна зрозуміти, чому це не слід так само називати «рентою», як і в тому разі, коли дається дозвіл використовувати «сили» землі для виробництва пшениці. Адже інакше ми знову прийдемо до спростування всієї теорії ренти, як це з'ясовано на прикладі з лісом. При правильній теорії питання не становить абсолютно ніяких труднощів. Затрачена на «виробництво» {не на відтворення} лісу, вугілля, каменю праця (яка, правда, не створює цих продуктів природи, але розриває їх первісний зв'язок з землею і таким чином «виробляє» їх як придатні до вжитку ліс, вугілля, камінь) і капітал належать, очевидно, до тих сфер виробництва, де частина капіталу, що витрачається на заробітну плату, більша від тієї частини, яка витрачається на постійний капітал; безпосередня праця тут більша, ніж «минула» праця, результат якої є засобом виробництва. Отже, якщо товар продається тут по своїй вартості, то ця вартість перевищує його *ціну витрат*, тобто зношування знарядь, заробітну плату і середній прибуток. *Надлишок*, таким чином, може бути виплачений у вигляді ренти власникові лісу, каменоломні або кам'яновугільної копальні.

Але чим пояснюються ці незграбні маневри Рікардо, не правильне вживання слова «вартість» і т. ін.? Чому він так чіпляється за визначення ренти як плати за користування «первісними і незруйновними силами ґрунту»? Відповідь, можливо, ми дістанемо далі. В усякому разі, Рікардо хоче виділити власне землеробську ренту, підкреслити її специфічні риси і разом з тим уже закласти основу для теорії диференціальної ренти вказівкою на те, що ці первісні сили можуть оплачуватися лише остільки, оскільки вони досягають різних ступенів розвитку.

(РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ)
**ТАБЛИЦІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ
 РЕНТИ З ПОЯСНЕННЯМИ**

(1) ЗМІНИ В МАСІ І НОРМІ РЕНТИ

До викладеного вище треба додати ще таке:

Припустимо, що були б відкриті більш продуктивні або краще розміщені кам'яновугільні копальні й каменоломні, так що при тій же кількості праці вони давали б більше продукту, ніж старі, і притому *таку кількість продукту*, що весь попит був би задоволений. Тоді ціна вугілля, каменю, деревини знизилася б, тому що знизилася б їх вартість, і внаслідок цього довелося б закрити старі кам'яновугільні копальні й каменоломні. Вони не давали б ні прибутку, ні заробітної плати, ні ренти. Проте *нові* копальні повинні були б давати ренту, як раніше старі, хоч і *меншу* (за своєю нормою). Адже всяке збільшення продуктивності праці зменшує затрачуваний на заробітну плату капітал в його відношенні до постійного капіталу, тут — до капіталу, вкладеного в знаряддя виробництва. Чи правильно це? Чи правильно і в даному разі, коли зміна продуктивності праці відбувається в результаті зміни не самого *способу виробництва*, а природної продуктивності кам'яновугільної копальні або каменоломні, чи їх місцеположення? Їдине, що ми можемо тут сказати, це те, що *та сама* кількість капіталу в цьому разі дає більше тонн вугілля або каменю, що, значить, в кожній окремій тонні міститься менше праці, але в усіх тоннах, разом узятих, міститься стільки ж праці або навіть більше, якщо нові копальні або каменоломні, крім попереднього попиту, що його задовольняли старі копальні або каменоломні, задовольняють ще і додатковий попит, а саме такий додатковий попит, який перевищує різницю в продуктивності старих і нових копалень та каменоломень. Але *органічна будова застосовуваного* капіталу від цього не змінилася б. Правда, в ціні однієї тонни, кожної окремої тонни, містилося б менше ренти,

але тільки тому, що в кожній тонні містилося б менше праці, а значить і менше заробітної плати і менше прибутку. На *відношенні норми ренти* до прибутку це, однак, не відбилося б. Таким чином, ми можемо [567] сказати лише таке:

Коли попит залишається той самий, тобто коли треба виробляти *таку саму*, як раніше, кількість вугілля і каменю, — то для того, щоб виробити *ту саму* масу товарів, у нових, більш продуктивних копальнях і каменоломнях застосовується тепер *менше капіталу*, ніж застосовувалося раніше в старих. Разом з тим падає сукупна вартість всієї маси товарів; отже, зменшується і вся сума ренти, прибутку, заробітної плати і застосовуваного постійного капіталу. Але співвідношення між рентою і прибутком не змінюються, так само як не змінюються і співвідношення між прибутком і заробітною платою або між прибутком і затраченим капіталом, бо не сталося ніякої *органічної зміни* в застосовуваному капіталі. Змінилася тільки *величина*, а не *будова* застосовуваного капіталу, отже і не спосіб виробництва.

Якщо треба задовольнити *додатковий попит*, але такий додатковий попит, який дорівнює різниці в продуктивності нових і старих копалень та каменоломень, — то, як і раніше, застосовується *капітал тієї ж величини*. Вартість кожної окремої тонни падає. Але сукупна кількість тонн масу *саму* вартість, що й раніше. Якщо розглядати кожну окрему тонну, то разом із вміщеною в ній вартістю зменшилась і величина тих частин вартості, які перетворюються в прибуток і ренту. Та оскільки величина *капіталу* і разом з тим сукупна вартість його продукту залишилися без зміни, а також не сталося і *органічної зміни* в його будові, то *абсолютна маса ренти і прибутку* залишилася та сама.

Коли *додатковий попит* такий великий, що, при попередньому капіталовкладенні, різниця у продуктивності нових і старих копалень та каменоломень не може покрити цей попит, то в нових копальнях необхідно застосувати додатковий капітал. В цьому разі, — якщо в міру збільшення сукупного вкладеного капіталу не відбувається зміни в поділі праці, застосуванні машин, якщо, таким чином, не відбувається *ніякої зміни* в *органічній будові* капіталу, — зростає *маса ренти і прибутку*, тому що зросла вартість сукупного продукту, вартість сукупної кількості тонн, хоч вартість кожної окремої тонни впала, а значить впала і та частина вартості однієї тонни, яка перетворюється в ренту і прибуток.

В усіх цих випадках не відбувається *ніякої зміни* в нормі ренти, бо не відбувається *зміни* в *органічній будові* застосовуваного капіталу (як би не *змінювалась* його *величина*). Коли б, навпаки, зміна сталася внаслідок зміни в *органічній будові*

капіталу, внаслідок зменшення затраченого на заробітну плату капіталу в порівнянні з капіталом, затраченим на машини і т. ін., — так що, значить, змінився б самий спосіб виробництва, — то *норма ренти* впала б, тому що зменшилася б різниця між вартістю товару і ціною витрат. У розглянутих вище трьох випадках ця різниця не стає меншою. Бо коли падає вартість, то так само падає і ціна витрат одиниці товару, через те що на одиницю товару витрачається менше праці, оплаченої і неоплаченої.

Отже, згідно з викладеним, якщо збільшення продуктивності праці — або зменшення вартості певної кількості вироблених товарів — викликається лише зміною продуктивності природних елементів, відмінністю в природному рівні родючості ґрунту, багатства копалень, каменоломень і т. ін., то маса ренти може впасти через те, що при нових умовах застосовується менша кількість капіталу; вона може лишитися незмінною при наявності додаткового попиту; вона може зрости, якщо додатковий попит перевищує різницю в продуктивності старих природних факторів виробництва, які експлуатувалися раніше, і тих, які експлуатуються тепер. Але норма ренти могла б зрости тільки при зміні в органічній будові застосовуваного капіталу.

Таким чином, немає потреби в тому, щоб *маса ренти* падала, коли припиняється обробіток гіршої землі, гіршої каменоломні, гіршої шахти і т. д. Більше того, *норма ренти* навіть ніколи не може впасти в тих випадках, коли припинення обробітку гірших ділянок є тільки наслідком їх *меншої* природної продуктивності.

Рікардо недозволено плутає правильне положення, що в цьому випадку *маса ренти* при певному стані попиту може падати, — тобто що вона залежить від того, чи зменшується, лишається незмінною, чи зростає *величина застосовуваного капіталу*, — із зовсім хибним положенням, ніби тут повинна падати *норма ренти*, що при даній передпосилці *неможливо*, бо припускається, що не сталося *ніякої зміни в органічній будові капіталу*, тобто не сталося такої зміни, яка зачіпала б *співвідношення між вартістю і ціною витрат* — єдине співвідношення, що визначає *норму* [абсолютної] *ренти*.

(2) РІЗНІ ПОЄДНАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ І АБСОЛЮТНОЇ РЕНТИ. ТАБЛИЦІ А, В, С, D, E]

Як же у згаданому вище випадку справа з *диференціальними рентами*?

Припустимо, що експлуатуються кам'яновугільні копальні трьох розрядів, I, II, III, причому розряд I дає абсолютну

ренту, II дає ренту вдвоє більшу, ніж I, а III — ренту, вдвоє більшу, ніж II, або в чотири рази більшу, ніж I. В такому випадку розряд I дає абсолютну ренту P , розряд II дає ренту $2P$ і розряд III — $4P$. Нехай тепер відкривається новий розряд IV, більш продуктивний, ніж I, II і III, і настільки великий за розмірами, що в нього може бути вкладений такий же капітал, який вкладено в I. В цьому випадку, *при незмінному попиті*, в IV розряд вкладається той самий капітал, який раніше вкладався в I. В результаті цього I був би закритий. Довелось б вилучити і частину капіталу, вкладеного у II розряд. IV розряду було б досить, щоб замінити I і частину II, але обидва вищі розряди, III і IV, не могли б задовольнити весь попит, якщо не залишити в експлуатації частину II розряду. Щоб ілюструвати все це на конкретному прикладі, припустимо, що IV розряд спроможний з таким капіталом, який був вкладений в I, дати весь видобуток I розряду і половину видобутку II. Отже, коли б у II розряд була вкладена половина старого капіталу, у III — старий капітал, а в IV — новий капітал, то ринок був би забезпечений повністю.

[568] Які ж були б зміни, що сталися в цьому випадку, або як відбилися б вони на загальній сумі ренти, на рентах розрядів I, II, III і IV?

Абсолютна рента, одержувана з IV розряду, була б за своєю масою і нормою цілком тотожна тій, яка одержувалася раніше з I; дійсно, *абсолютна рента* і раніше була б за своєю масою і нормою одна й та сама в I, II і III, коли весь час виходити з припущення, що в цих різних розрядах застосовані *капітали однакової розмірів*. Вартість продукту IV точно дорівнювала б вартості попереднього продукту I, тому що це був би продукт капіталу *однакової величини і однакової органічної будови*. Тому й різниця між вартістю і ціною витрат, а значить і норма ренти, повинна залишитися та сама. Крім того, маса ренти теж повинна залишитися та сама, тому що — *при даній нормі ренти* — були б застосовані капітали однакової величини. Та оскільки [ринкова] вартість вугілля визначається не [індивідуальною] вартістю вугілля, що видобувається в IV, то останній дав би додаткову ренту, або певний надлишок над його *абсолютною рентою*, — ренту, яка постає не з різниці між вартістю і ціною витрат, а з різниці між *ринковою вартістю* і *індивідуальною вартістю* продукту розряду IV.

Коли ми кажемо, що абсолютна рента, або різниця між вартістю і ціною витрат, *одна й та сама* у I, II, III, IV при умові, що *величина* вкладеного в них капіталу, а значить і маса ренти при даній нормі ренти, *одна й та сама*, то це слід розуміти так:

вартість (індивідуальна) вугілля I вища від вартості вугілля II, а вартість вугілля II вища від вартості вугілля III, тому що в одній тонні вугілля I міститься більше праці, ніж в одній тонні вугілля II, і в одній тонні II більше, ніж в одній тонні III. Але оскільки *органічна будова* капіталу в усіх трьох випадках одна й та сама, то ця різниця не відбивається на *індивідуальній абсолютній ренті*, яку дають розряди I, II, III. Бо якщо вартість тонни I більша, то більша і її ціна витрат; вона більша лише відповідно до того, наскільки *більший капітал* однакової органічної будови застосовується для вироблення однієї тонни в I розряді, порівняно з II, а у II — порівняно з III. Отже, ця різниця між їх вартостями точно дорівнює різниці між їх *цінами витрат*, тобто різниці між відносними капіталами, затраченими на вироблення однієї тонни вугілля в I, II і III розрядах. Отже, різниця між величинами вартості у трьох розрядах не відбивається на *різниці між вартістю і ціною витрат* у різних розрядах. Коли вартість більша, то *відповідно більша і ціна витрат*; бо вартість збільшується лише в тій пропорції, в якій збільшується затрата *капіталу* або праці; отже, залишається те саме співвідношення між вартістю і ціною витрат, а значить, і *абсолютна рента* лишається без зміни.

Але подивимося, далі, як стоїть справа з *диференціальною рентою*.

По-перше, в усьому виробництві вугілля — у розрядах II, III і IV — тепер застосовується *менше* капіталу. Бо капітал в IV за своєю величиною дорівнює капіталові в I, а крім того, вилучена половина капіталу, який застосовувався у II; отже, маса ренти у II розряді, в усякому разі, зменшується наполовину. Що ж до капіталовкладень, то зміна сталася тільки у II розряді, тому що в IV вкладається стільки ж капіталу, скільки раніше вкладалося в I. Ми припустили, далі, що в I, II і III були вкладені рівновеликі капітали, наприклад по 100 ф. ст. в кожний, а всього 300 ф. ст. Тепер, значить, у II, III і IV залишилося тільки 250 ф. ст.; інакше кажучи, одна шоста частина капіталу була вилучена з виробництва вугілля.

Але, далі, впала *ринкова вартість* вугілля. Ми бачили, що I розряд дає P , II — $2P$ і III — $4P$. Коли вважати, що вартість продукту, виробленого при затраті 100 ф. ст. в I розряді, дорівнює 120 ф. ст., з яких 10 становлять ренту і 10 — прибуток, то ринкова вартість II становитиме 130 ф. ст. (10 — прибуток і 20 — рента), а ринкова вартість III становитиме 150 ф. ст. (10 — прибуток і 40 — рента). Якщо продукт I дорівнював 60 тоннам (тонна = 2 ф. ст.), то продукт II дорівнює 65 тоннам, продукт III — 75 тоннам, а сукупна продукція дорівнює 60 +

+ 65 + 75 = 200 тоннам. А через те що тепер в IV розряді 100 ф. ст. виробляють стільки ж, скільки становила вся продукція I розряду і половина продукції II, тобто $60 + 32\frac{1}{2} = 92\frac{1}{2}$ тонни, то ці $92\frac{1}{2}$ тонни по старій ринковій ціні коштували б 185 ф. ст., тобто давали б ренту в 75 ф. ст., тому що прибуток = 10 ф. ст.; і, значить, оскільки абсолютна рента = 10 ф. ст., то величина ренти в IV розряді дорівнювала б $7\frac{1}{2}P$.

Як і раніше, II, III, IV дають ті самі 200 тонн вугілля, тому що $32\frac{1}{2} + 75 + 92\frac{1}{2} = 200$ тоннам. Але як тепер справа з ринковою вартістю і диференціальними рентами?

Щоб відповісти на це питання, нам треба подивитись, яка величина *абсолютної індивідуальної ренти* в розряді II. Ми припускаємо, що абсолютна різниця між *вартістю і ціною витрат* у цій сфері виробництва дорівнює 10 ф. ст., тобто дорівнює тій ренті, яку давала найгірша шахта, хоч в цьому припущенні і немає потреби, за винятком того випадку, коли розряд I своєю вартістю абсолютно визначав би *ринкову вартість*. [569] Якщо це справді мало місце, то рента в I розряді (при продажу вугілля I по його вартості) становила взагалі надлишок вартості в цій *сфері виробництва* над його [вугілля II] власною ціною витрат і над загальною ціною витрат товарів. Отже, II продає свої продукти по їх вартості, якщо він продає свої 65 тонн за 120 ф. ст., тобто кожному тонну за $1\frac{11}{13}$ ф. ст. Те, що він продавав тонну замість цього по 2 ф. ст., зумовлювалося тільки надлишком ринкової вартості, яка визначається розрядом I, над його [вугілля II] індивідуальною вартістю, надлишком не його [вугілля II] *вартості*, а його *ринкової вартості над його ціною витрат*.

Далі, II продає, згідно з припущенням, замість 65 тільки $32\frac{1}{2}$ тонни, бо він вкладає в шахту замість капіталу в 100 ф. ст. лише капітал в 50 ф. ст.

Отже, II продає тепер $32\frac{1}{2}$ тонни за 60 ф. ст. У відношенні до 50 ф. ст. [авансованого капіталу] 10 ф. ст. становлять 20%. Із 60 ф. ст. 5 ф. ст. припадають на прибуток і 5 ф. ст. на ренту.

Таким чином, ми маємо для II: вартість однієї тонни продукту — $1\frac{11}{13}$ ф. ст.; число тонн — $32\frac{1}{2}$; вартість сукупного продукту — 60 ф. ст.; *рента* — 5 ф. ст. Рента з 20 ф. ст. впала до 5 ф. ст. Коли б все ще застосовувався капітал *того самого розміру*, рента впала б тільки до 10 ф. ст. Отже, за своєю нормою рента впала тільки наполовину. Інакше кажучи, вона зменшилася на всю ту різницю, на яку *ринкова вартість*, що визначалася розрядом I, перевищувала власну вартість вугілля II, або на величину надлишку над тією різницею, яка впливає з різниці між власною вартістю вугілля II і його

ціною витрат. Його диференціальна рента дорівнювала 10 ф. ст.; тепер вся його рента дорівнює 10 ф. ст., тобто його абсолютній ренті. Таким чином, у II розряді, коли знизилась ринкова вартість до *вартості* (вугілля II), диференціальна рента зникла, а значить, зникла і роздута, подвосна завдяки цій диференціальній ренті, норма ренти. Вона впала з 20 до 10. І далі, рента знизилася з 10 до 5, бо при *даній нормі ренти* наполовину зменшився вкладений у шахти II розряду капітал.

Через те що *ринкова вартість* визначається тепер вартістю вугілля II, яка дорівнює $1^{11}/_{13}$ ф. ст. за тону, то *ринкова вартість* 75 тонн, що їх виробляє розряд III, дорівнює тепер $138 \frac{6}{13}$ ф. ст.; з них рента становить $28 \frac{6}{13}$ ф. ст. Раніше рента становила 40 ф. ст.; отже, вона зменшилася на $11 \frac{7}{13}$ ф. ст. Раніше вона перевищувала абсолютну ренту на 30, а тепер тільки на $18 \frac{6}{13}$ ф. ст. (бо $18 \frac{6}{13} + 10 = 28 \frac{6}{13}$). Раніше вона дорівнювала $4P$, а тепер вона дорівнює тільки $2P + 8 \frac{6}{13}$ ф. ст. Оскільки величина вкладеного в розряд III капіталу лишилася незмінною, то це зменшення ренти зумовлене тільки падінням *норми диференціальної ренти*, тобто зменшенням надлишку ринкової вартості вугілля III над його індивідуальною вартістю. Раніше вся сума ренти в розряді III дорівнювала надлишкові *більш високої ринкової вартості* над ціною витрат; а тепер вона дорівнює тільки надлишкові *більш низької* ринкової вартості над ціною витрат⁸⁰. Таким чином, ця різниця наближається до абсолютної ренти розряду III. Розряд III при капіталі в 100 ф. ст. виробляє 75 тонн вугілля, [індивідуальна] вартість яких дорівнює 120 ф. ст.; отже, 1 тону коштує $1 \frac{3}{5}$ ф. ст. Замість цього III продавав при старій ринковій ціні одну тону за 2 ф. ст., тобто на $\frac{2}{5}$ ф. ст. дорожче. На 75 тонн це становило $\frac{2}{5} \times 75$, тобто 30 ф. ст., — і такою, дійсно, була диференціальна рента в загальній сумі його ренти; бо його рента дорівнювала 40 ф. ст. (10 — абсолютна рента і 30 — диференціальна рента). Тепер III продає тону по новій ринковій вартості, лише за $1^{11}/_{13}$ ф. ст. Наскільки ця ціна тонни вугілля III перевищує її [індивідуальну] вартість? $\frac{3}{5} = \frac{39}{65}$ і $\frac{11}{13} = \frac{55}{65}$. Отже, III продає тону вугілля на $\frac{16}{65}$ ф. ст. дорожче проти її [індивідуальної] вартості⁸¹. На 75 тонн це становитиме $18 \frac{6}{13}$ ф. ст., і це якраз і є диференціальна рента, яка, таким чином, завжди дорівнює кількості тонн, помноженій на надлишок ринкової вартості тонни над [індивідуальною] вартістю тонни. Тепер лишається ще обчислити, як виходить зменшення ренти на $11 \frac{7}{13}$ ф. ст. Надлишок ринкової вартості над вартістю вугілля III зменшився з $\frac{2}{5}$ ф. ст. на тону (коли вона продавалася по 2 ф. ст.) до $\frac{16}{65}$ ф. ст. на тону (при продажу тонни вугілля по $1^{11}/_{13}$ ф. ст.).

отже з $\frac{26}{65}$ до $\frac{16}{65}$, тобто на $\frac{10}{65}$ ф. ст. На 75 тонн це становитиме $\frac{750}{65} = \frac{150}{13} = 11\frac{7}{13}$, і такою точно є та сума, на яку зменшилася рента в розряді III.

[570] $92\frac{1}{2}$ тонни розряду IV коштують при ціні $1\frac{11}{13}$ ф. ст. $170\frac{10}{13}$ ф. ст. Тут рента становить $60\frac{10}{13}$, а диференціальна рента — $50\frac{10}{13}$ ф. ст. Якби $92\frac{1}{2}$ тонни були продані по своїй вартості, тобто за 120 ф. ст., то 1 тонна коштувала б $1\frac{11}{37}$ ф. ст. Замість цього вона продається по $1\frac{11}{13}$. Але $\frac{11}{13} = \frac{407}{481}$, а $\frac{11}{37} = \frac{143}{481}$. Це дає $\frac{264}{481}$ ф. ст. надлишку ринкової вартості вугілля IV над його вартістю. На $92\frac{1}{2}$ тонни це становитиме рівно $50\frac{10}{13}$ ф. ст., диференціальну ренту розряду IV.

Зіставимо тепер обидва розглянуті випадки у вигляді таблиць A і B.

A

Розряд	Капітал	Абсол. рента	Кількість тонн	Ринкова вартість тонн	Індивідуальна вартість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	100	10	60	2	2	120	0
II	100	10	65	2	$1\frac{11}{13}$	130	10
III	100	10	75	2	$1\frac{3}{5}$	150	30
Разом.....	300	30	200			400	40

Загальна кількість тонн — 200. Вся абсолютна рента — 30 ф. ст. Вся диференціальна рента — 40 ф. ст. Сукупна рента — 70 ф. ст.

B

Розряд	Капітал	Абсол. рента	Кількість тонн	Ринкова вартість тонн	Індивідуальна вартість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
II	50	5	$32\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{13}$	60	0
III	100	10	75	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	$138\frac{3}{13}$	$18\frac{6}{13}$
IV	100	10	$92\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{37}$	$170\frac{10}{13}$	$50\frac{10}{13}$
Разом.....	250	25	200			$369\frac{3}{13}$	$69\frac{3}{13}$

Весь капітал — 250 ф. ст. Абсолютна рента — 25 ф. ст. Диференціальна рента — $69\frac{3}{13}$ ф. ст. Сукупна рента — $94\frac{3}{13}$ ф. ст. Сукупна вартість 200 тонн знизилася з 400 до $369\frac{3}{13}$ ф. ст.

Ці дві таблиці дають привід до дуже важливих міркувань.

Насамперед ми бачимо, що в сумі своїй *абсолютна рента* збільшується або зменшується відповідно до вкладеного в землеробство⁸² капіталу, відповідно до сукупних мас капіталу, вкладених у розряди I, II, III. *Норма цієї абсолютної ренти* зовсім не залежить від величини вкладених капіталів, бо вона зовсім не залежить від різниці в категоріях ґрунту, а навпаки, походить з різниці між вартістю і ціною витрат, причому сама ця різниця визначається *органічною будовою* землеробського капіталу, способом виробництва, а не ґрунтом. У II розряді *сума* абсолютної ренти зменшується з 10 до 5 з тієї причини, що капітал зменшився із 100 до 50, що половина [571] капіталу була вилучена.

Перше ніж висловлювати дальші міркування з приводу цих двох таблиць, наведемо ще інші таблиці. Ми бачили, що в *B* ринкова вартість впала до $1^{11/13}$ ф. ст. за тонну. Але при цій *вартості* ще не буде потреби в тому, щоб продукт *I A* зовсім зник з ринку і щоб розряд *II B* був змушений застосовувати лише половину попереднього капіталу. Оскільки в *I* розряді при сукупній вартості товару в 120 ф. ст. рента дорівнює 10 ф. ст., тобто $1/12$ сукупної вартості, то це стосується і вартості окремої тонни, яка дорівнює 2 ф. ст. Але $2/12$ ф. ст. = $1/6$ ф. ст., або $3^{1/3}$ шил. (бо $3^{1/3}$ шил. \times 60 = 10 ф. ст.). *Ціна витрат* тонни в *I* розряді становить, таким чином, [2 ф. ст. — $3^{1/3}$ шил., тобто] 1 ф. ст. $16^{2/3}$ шил. [Нова] ринкова вартість становить $1^{11/13}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $16^{12/13}$ шил. Але $16^{2/3}$ шил. дорівнюють 16 шил. 8 пенсам, або $16^{26/39}$ шил. В порівнянні з цим $16^{12/13}$ (або $16^{36/39}$) шил. на $10/39$ шил. більше. Це було б рентою, яка одержується при новій ринковій вартості на одну тонну, а на 60 тонн це становило б $15^{5/13}$ шил. Отже, рента не становила б у мене і 1% на капітал у 100 ф. ст. Для того щоб розряд *I A* зовсім не давав ренти, ринкова вартість повинна була б упасти до рівня *його* [цього розряду] ціни витрат, тобто до 1 ф. ст. $16^{2/3}$ шил., або $1^{5/6}$ ф. ст. (або $1^{10/12}$ ф. ст.). В цьому разі рента в розряді *I A* зникла б. Але він міг би, як і раніш, експлуатуватись, даючи 10% прибутку. Це припинилося б тільки при дальшому падінні ринкової вартості нижче $1^{5/6}$ ф. ст.

Що ж до *II B*, то в таблиці *B* припускається вилучення половини капіталу з виробництва. Але оскільки ринкова вартість, що встановилася в розмірі $1^{11/13}$ ф. ст., дає ще ренту в 10%, то вона дає цю ренту однаково як на 100 ф. ст., так і на 50 ф. ст. Отже, коли припускається, що половина капіталу вилучена, то це припускається тільки тому, що при цих умовах розряд *II B* все ще дає абсолютну ренту в 10%. Справді, коли б *II B*

продовжував виробляти 65 тонн замість $32\frac{1}{2}$, то ринок був би переваантажений, і ринкова вартість, при пануванні на ринку вугілля IV, впала б настільки, що стало б необхідним зменшити вкладення капіталу в розряд II B, щоб він давав абсолютну ренту. Тимчасом ясно, що коли весь капітал у 100 ф. ст. дає ренту в 9% , то загальна сума ренти більша, ніж у тому випадку, коли капітал у 50 ф. ст. дає ренту в 10% . Отже, коли б за станом ринку для задоволення існуючого попиту треба було застосовувати у II розряді тільки 50 ф. ст. капіталу, то рента повинна була б знизитись до 5 ф. ст. Але на ділі вона впала б ще нижче, коли припустити, що додаткові $32\frac{1}{2}$ тонни не можуть знайти постійного збуту і, значить, були б витіснені з ринку. Ринкова вартість впала б так низько, що в розряді II B не тільки зникла б рента, але був би зачеплений і прибуток. Тоді відбулося б вилучення капіталу, щоб зменшити пропозицію, — поки капітал не скоротився б до належного розміру, до 50 ф. ст., і тоді встановилася б ринкова вартість у розмірі $1\frac{11}{13}$ ф. ст., при якому вона знов давала б абсолютну ренту в розряді II B, однак тільки для половини раніше вкладеного в нього капіталу. І в цьому разі вирішальну роль також відігравали б розряди IV і III, які панують на ринку.

Однак, якщо при ціні $1\frac{11}{13}$ ф. ст. за тонну ринок поглинає тільки 200 тонн, то звідси зовсім не випливає, що він не може поглинути ще $32\frac{1}{2}$ тонни, коли ринкова вартість падає, коли, значить, внаслідок тиснення на ринок $32\frac{1}{2}$ додаткових тонн, ринкова вартість $232\frac{1}{2}$ тонн знижується. Ціна витрат однієї тонни в розряді II B становить $[110 : 65, \text{ тобто}] 1\frac{9}{13}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ шил., а ринкова вартість — $1\frac{11}{13}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил. Якби ринкова вартість впала настільки, що розряд I A не давав би вже ніякої ренти, тобто якби вона впала до рівня ціни витрат в розряді I A, до 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ шил., або до $1\frac{5}{6}$ ф. ст., або $1\frac{10}{12}$ ф. ст., то для того, щоб II B застосовував весь свій капітал, попит повинен був би вже значно зрости, бо в розряді I A можна було б продовжувати експлуатацію шахт, тому що він дає звичайний прибуток. Ринок мав би поглинути вже не на $32\frac{1}{2}$ тонни більше, а на $92\frac{1}{2}$ тонни, замість 200— $292\frac{1}{2}$ тонни, отже [майже] наполовину більше. Це зумовлюється вже дуже значним збільшенням попиту. Отже, щоб припущене нами збільшення попиту було помірним, ринкова вартість повинна впасти так низько, що I A був би витіснений з ринку. Інакше кажучи, ринкова ціна повинна була б впасти нижче ціни витрат в розряді I A, тобто нижче $1\frac{10}{12}$ ф. ст., скажімо, до $1\frac{9}{12}$, або 1 ф. ст. 15 шил. Вона і після цього все ще значно перевищувала б ціну витрат в розряді II B.

Таким чином, до таблиць *A* і *B* ми додамо ще три таблиці — *C*, *D* і *E*. Для таблиці *C* ми припустимо, що попит зростає такою мірою, що всі розряди таблиць *A* і *B* можуть продовжувати виробництво, але по ринковій вартості *B*, причому розряд I *A* ще дає ренти. Для таблиці *D* ми припустимо, що попит досить великий для того, щоб розряд I *A*, не даючи вже ренти, все ще приносив звичайний прибуток. А для таблиці *E* ми припустимо, що ціна знижується настільки, що розряд I *A* витісняється з ринку, [572] але разом з тим зниження ціни призводить до поглинення ринком $32\frac{1}{2}$ додаткових тонн розряду II *B*.

Випадок, поданий в таблицях *A* і *B*, можливий. Можливо, що I *A* при зменшенні ренти з 10 ф. ст. до неповних 16 шил. припиняє цю експлуатацію своєї землі і здає її в оренду для іншого використання, при якому вона може давати вищу земельну ренту. Але в такому випадку II *B* був би змушений,

C

Розряд	Капітал	Абсол. рента	Кількість тонн	Ринкова вартість тонн	Індивідуальна вартість тонн	Ринкова вартість сукуного продукту	Рента	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	400	$10\frac{10}{13}$	60	$11\frac{11}{13}$	2	$110\frac{10}{13}$	$10\frac{10}{13}$	$-9\frac{9}{13}$
II	100	10	65	$11\frac{11}{13}$	$11\frac{11}{13}$	120		0
III	100	10	75	$11\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	$138\frac{6}{13}$		$+18\frac{6}{13}$
IV	100	10	$92\frac{1}{2}$	$11\frac{11}{13}$	$11\frac{11}{37}$	$170\frac{10}{13}$		$+50\frac{10}{13}$
Разом	400	$30\frac{10}{13}$	$232\frac{1}{2}$			540		$69\frac{9}{13}$

D

Розряд	Капітал	Абсол. рента	Ринкова вартість тонн	Ціна витрат	Кількість тонн	Ринкова вартість сукуного продукту	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
I	400	0	$1\frac{5}{6}$	$1\frac{5}{6}$	60	110	0(—)
II	400	$9\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$		65	$119\frac{1}{6}$	— (прихована)
III	400	10	$1\frac{5}{6}$		75	$137\frac{1}{2}$	$+17\frac{1}{2}$
IV	400	10	$1\frac{5}{6}$		$92\frac{1}{2}$	$169\frac{7}{12}$	$+49\frac{7}{12}$
Разом 400	$29\frac{1}{6}$			$292\frac{1}{2}$	$536\frac{1}{4}$	$67\frac{1}{12}$

E

Розряд	Капітал	Абсол рента	Ринкова вартість тонни	Ціна витрат	Кількість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту	Дифер- рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
II	100	3 ³ / ₄	1 ³ / ₄	1 ² / ₁₃	65	113 ³ / ₄	—(нема)
III	100	40	1 ³ / ₄		75	134 ¹ / ₄	+11 ¹ / ₄
IV	100	10	1 ³ / ₄		92 ¹ / ₂	161 ⁷ / ₈	+41 ⁷ / ₈
Разом.....	300	23 ³ / ₄			232 ¹ / ₂	406 ⁷ / ₈	53 ¹ / ₈

в результаті описаного вище процесу, вилучити половину свого капіталу, коли б з установленням нової ринкової вартості не сталося розширення ринку.

[573] Зіставимо тепер таблиці A, B, C, D і E, склавши одну зведену таблицю; але так, як це слід було зробити з самого початку: *Капітал, Сукупна вартість, Сукупний продукт, Ринкова вартість тонни, Індивідуальна вартість, Диференціальна вартість*⁸³, *Ціна витрат, Абсолютна рента, Абсолютна рента в тоннах, Диференціальна рента, Диференціальна рента в тоннах, Сукупна рента*. А потім підсумки по всіх розрядах у кожній таблиці⁸⁴.

[Див. вклейку між сторінками 272 — 273].

[575] Пояснення до таблиці

Припускається, що затрачено капітал у 100 (постійний і змінний капітал) і що приведена ним у рух праця дає додаткову працю (неоплачену працю), рівну $\frac{1}{5}$ всього авансованого капіталу, або додаткову вартість, яка дорівнює $\frac{100}{5}$. Отже, якщо авансований капітал дорівнює 100 ф. ст., то *вартість* сукупного продукту повинна була б дорівнювати 120 ф. ст. Далі припускається, що середній прибуток дорівнює 10% ; в такому разі 110 ф. ст. становлять *ціну витрат* сукупного продукту, в наведеному вище прикладі — вугілля. 100 ф. ст. капіталу перетворюються при даній нормі додаткової вартості або додаткової праці у *вартість* в 120 ф. ст., незалежно від того, чи експлуатуються багаті, чи бідні шахти; одним словом, *різна продуктивність* праці, чи є вона наслідком різних природних умов праці, чи різних суспільних умов її або ж різних техно-

логічних умов, не змінює нічого в тому положенні, що вартість товарів дорівнює матеріалізованій в них кількості праці.

Отже, коли говорять, що *вартість продукту*, виробленого капіталом у 100 ф. ст., *дорівнює 120 ф. ст.*, то це означає не що інше, як те, що в *продукті* міститься робочий час, матеріалізований в 100 ф. ст. капіталу, плюс не оплачений, але привласнений капіталістом робочий час, який становить $\frac{1}{6}$ всього затраченого робочого часу. Сукупна вартість продукту дорівнює 120 ф. ст., незалежно від того, чи виробляє капітал у 100 ф. ст. в одному розряді шахт 60 тонн, в другому розряді — 65, чи 75, чи $92\frac{1}{2}$. Але ясно, що вартість одиниці продукту, чи вимірюється він тоннами, як в даному випадку, чи квартами, аршинами і т. ін., зовсім різна залежно від продуктивності праці. Коли ми візьмемо нашу таблицю (те саме стосується всякої іншої товарної маси, що є результатом капіталістичного виробництва), то вартість однієї тонни буде 2 ф. ст., якщо сукупний продукт капіталу становить 60 тонн; отже, 60 тонн коштують 120 ф. ст.; інакше кажучи, в них представлений робочий час, рівний тому, який матеріалізований у 120 ф. ст. Якщо сукупний продукт становить 65 тонн, то вартість кожної окремої тонни дорівнює 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил., або $1\frac{11}{13}$ ф. ст.; якщо він становить 75 тонн, то вартість кожної окремої тонни дорівнює $1\frac{3}{5}$ ф. ст., або 1 ф. ст. 12 шил.; нарешті, якщо він становить $92\frac{1}{2}$ тонн, то вартість тонни дорівнює $1\frac{11}{37}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ шил. Оскільки сукупна маса товарів або тонн, вироблених капіталом у 100 ф. ст., завжди має одну й ту саму *вартість*, рівну 120 ф. ст., оскільки в ній завжди представлена одна й та сама *сукупна кількість праці*, що міститься в *120 ф. ст.*, то саме тому *вартість* кожної окремої тонни різна залежно від того, чи виражається *одна й та сама* вартість у 60, 65, 75 чи $92\frac{1}{2}$ тоннах, тобто залежно від різниці у продуктивності праці. Ця різниця у продуктивності праці якраз і зумовлює те, що *одна й та сама кількість праці* виражається то в меншій, то в більшій сукупній масі товарів і, значить, *кожна окрема частина* цієї сукупної маси містить в собі то більшу, то меншу абсолютну кількість затраченої праці, тобто має, відповідно до цього, то більшу, то меншу вартість. Ця неоднакова вартість окремих тонн, яка залежить від того, чи вкладено капітал у 100 ф. ст. в багатші чи в бідніші шахти, тобто яка залежить від різної продуктивності праці, і є те, що в таблиці фігурує як *індивідуальна вартість* окремої тонни.

Тому немає нічого більш помилкового, ніж уявлення, що коли вартість одиниці товару при зростаючій продуктивності праці падає, то *сукупна вартість* продукту, виробленого

певним капіталом, — наприклад, у 100 ф. ст., — підвищується через те, що збільшилась маса товарів, в яких ця сукупна вартість представлена. Адже вартість одиниці товару падає тільки тому, що *сукупна вартість* — сукупна кількість затраченої праці — виражається в більшій масі споживних вартостей, продуктів, а тому на одиницю продукту падає пропорціонально менша частка сукупної вартості (або затраченої праці), і при тому лише *в тій мірі*, в якій одиниця продукту поглинає меншу кількість праці, або в якій на неї припадає менша частка сукупної вартості.

Спочатку ми розглядали *окремий товар* як результат і безпосередній продукт певної кількості праці. Тепер, коли товар виступає як *продукт капіталістичного виробництва*, справа формально змінюється таким чином:

У виробленій масі споживних вартостей представлена певна *кількість робочого часу*, що дорівнює кількості робочого часу, який міститься у спожитому при її виробленні капіталі (постійному і змінному) плюс неоплачений робочий час, привласнений капіталістом. Якщо вміщений в капіталі робочий час, виражений у грошах, дорівнює 100 ф. ст., якщо в цих 100 ф. ст. капіталу містяться 40 ф. ст. капіталу, затраченого на заробітну плату, і якщо додатковий робочий час становить 50% змінного капіталу, тобто якщо норма додаткової вартості дорівнює 50%, то вартість сукупної маси товарів, вироблених капіталом у 100 ф. ст., дорівнюватиме 120 ф. ст. Щоб товари могли обертатись, їх мінова вартість, як ми бачили це в першій частині цього твору⁸⁵, повинна попереду перетворитися в *ціну*, тобто повинна бути виражена у грошах. Отже, [576] якщо сукупний продукт не є який-небудь один неподільний предмет (наприклад, будинок), в якому представлений весь капітал, не є який-небудь *єдиний товар*, ціна якого тоді, згідно з припущенням, дорівнюватиме 120 ф. ст., тобто сукупній вартості, вираженій в грошах, то капіталіст, перше ніж викинути товари на ринок, повинен спочатку обчислити *ціну* одиниці товару. *Ціна* означає тут грошовий вираз вартості.

Залежно від різної продуктивності праці сукупна вартість у 120 ф. ст. розподілятиметься між більшою чи меншою кількістю продуктів, і, значить, вартість *одиниці* продукту відповідно до цього — пропорціонально — дорівнюватиме меншій чи більшій відповідній частині 120 ф. ст. Розрахунок тут дуже простий. Якщо весь продукт становить, наприклад, 60 тонн вугілля, то 60 тонн дорівнюють 120 ф. ст., а 1 тонна дорівнює $\frac{120}{60}$, тобто 2 ф. ст.; якщо продукт становить 65 тонн, то вартість однієї тонни буде $\frac{120}{65}$, тобто $1\frac{11}{13}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил.

(1 ф. ст. 16 шил. $11\frac{1}{13}$ пенса); якщо продукт становить 75 тонн, то вартість однієї тонни буде $\frac{120}{75}$ ф. ст., тобто 1 ф. ст. 12 шил.; якщо продукт становить $92\frac{1}{2}$ тонни, то вартість однієї тонни буде $11\frac{1}{37}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ шил. Таким чином, вартість (ціна) одиниці товару дорівнює *сукупній вартості* продукту, поділеній на сукупну кількість продуктів, яка вимірюється відповідними їм, як споживним вартостям, мірами: тоннами (як, наприклад, в наведеному вище випадку) або квартами, аршинами тощо.

Якщо, таким чином, ціна одиниці товару дорівнює сукупній вартості виробленої капіталом у 100 ф. ст. товарної маси, поділеній на сукупну кількість товарів, то сукупна вартість дорівнює ціні окремого товару, помноженій на сукупну кількість цих товарів, або ціні певної, взятої за одиницю, кількості товару, помноженій на всю товарну масу, виміряну цією одиницею. Далі, сукупна вартість складається з вартості капіталу, авансованого у виробництві, плюс додаткова вартість; з робочого часу, який міститься в авансованому капіталі, плюс привласнений капіталом додатковий робочий час, або неоплачений робочий час. Отже, кожна окрема частина товарної маси містить додаткову вартість в такій самій пропорції, в якій ця частина містить вартість. В залежності від того, чи розподіляються 120 ф. ст. на 60, 65, 75 або $92\frac{1}{2}$ тонни, на них розподіляються також і 20 ф. ст. додаткової вартості. Якщо число тонн дорівнює 60 і, значить, вартість однієї тонни дорівнює $\frac{120}{60}$, тобто 2 ф. ст., або 40 шил., то $\frac{1}{6}$ від цих 40 шил., або від 2 ф. ст., тобто $6\frac{2}{3}$ шил., є та частка додаткової вартості, яка припадає на одну тонну. Відносна частка додаткової вартості в одній тонні, що коштує 2 ф. ст., така сама, як і в 60 тоннах, які коштують 120 ф. ст. Відношення додаткової вартості до вартості лишається в ціні одиниці товару таким самим, як і в сукупній вартості всієї товарної маси. В наведеному вище випадку в кожній окремій тонні міститься із сукупної додаткової вартості $\frac{20}{60} = \frac{2}{6} = \frac{1}{3}$ ф. ст., або $\frac{1}{6}$ від 40 шил., як вказано вище. Тому додаткова вартість однієї тонни, помножена на 60, дорівнює сукупній додатковій вартості, виробленій капіталом. Якщо частина вартості, яка припадає на одиницю продукту, пропорційна частині сукупної вартості, стає меншою внаслідок того, що збільшилася кількість вироблених продуктів, тобто внаслідок збільшення продуктивності праці, то меншою буде також і та частина додаткової вартості, яка припадає на кожну одиницю продукту, та відповідна частина сукупної додаткової вартості, яка міститься в одиниці продукту. Цим, однак, не зачіпається відношення додаткової вартості, наново

створеної вартості, до авансованої і тільки відтвореної вартості. Правда, ми бачили *, що хоч продуктивність праці не впливає на сукупну вартість продукту, однак вона може збільшувати додаткову вартість, якщо продукт входить у споживання робітника, якщо, таким чином, зменшується *нормальна заробітна плата*, або, щб те саме, зменшується *вартість робочої сили*, в результаті зниження ціни окремих товарів, або, щб те саме, даної кількості товарів. Оскільки більша продуктивність праці створює відносну додаткову вартість, вона збільшує не сукупну вартість продукту, а ту частину цієї сукупної вартості, якою представлена додаткова вартість, тобто неоплачену працю. Таким чином, якщо при більшій продуктивності праці на одиницю продукту припадає менша частка вартості — бо збільшилася сукупна маса товарів, в яких вартість представлена, — якщо, значить, ціна одиниці продукту знижується, то все-таки, при згаданих вище умовах, збільшиться та частина цієї ціни, в якій представлена *додаткова вартість*, тобто зросте відношення додаткової вартості до відтвореної вартості (тут, де ще немає мови про прибуток, слід, власне, все ще говорити про відношення насамперед до змінного капіталу). Однак це має місце тільки тому, що в *сукупній вартості* продукту внаслідок збільшення продуктивності праці зростає додаткова вартість. Та сама причина — вища продуктивність праці, — завдяки якій одна й та сама кількість праці виражається в більшій масі продуктів, а значить, знижується вартість будь-якої частини цієї маси або *ціна* одиниці товару, — ця сама причина зменшує вартість робочої сили, а тому збільшує додаткову, або неоплачену, працю, яка міститься у *вартості сукупного продукту*, таким чином, і в *ціні* одиниці товару. Тому, хоч *ціна одиниці товару* знижується, хоч *сукупна кількість вміщеної в ній праці*, а тому і її вартість, зменшується, все-таки та пропорціональна складова частина цієї вартості, яка складається з додаткової вартості, збільшується; інакше кажучи, в меншій сукупній [577] кількості праці, що міститься в одиниці товару, буде *більша кількість неоплаченої праці*, ніж раніше, коли праця була менш продуктивною і тому ціна одиниці товару була вища, а сукупна кількість праці, вміщеної в одиниці товару, була більша. Хоч одна тонна в цьому випадку містить менше праці і тому коштує дешевше, вона містить в собі більше додаткової праці і тому дає більше додаткової вартості.

Оскільки в умовах конкуренції все виступає в хибному, перевернутому вигляді, то окремий капіталіст уявляє: 1) що

* Див. цей том, частина I, стор. 189—191. Ред.

він має справу із зниженням прибутку, одержуваного ним на одиницю товару в результаті зменшення її ціни, але що він виграє вищий прибуток *внаслідок збільшення* маси товарів (тут це змішується ще до того ж із збільшенням маси прибутку, яке *внаслідок збільшення застосовуваного капіталу створюється* навіть при нижчій нормі прибутку); 2) що він установлює ціну одиниці товару і за допомогою множення визначає сукупну вартість продукту, тоді як первісним процесом є ділення, а множення має місце тільки в другу чергу і ґрунтується на цьому діленні як на своїй передумові. Вульгарний економіст обмежується фактично тільки тим, що химерні уявлення капіталістів, які погрузили в конкуренції, він перекладає на нібито більш теоретичну мову і своїми конструкціями намагається обґрунтувати правильність цих уявлень.

Тепер повернемося до нашої таблиці.

Сукупна вартість створеного капіталом у 100 ф. ст. продукту, або створеної ним товарної маси, дорівнює 120 ф. ст.; товарна маса може бути велика чи мала залежно від різного ступеня продуктивності праці. *Ціна витрат* цього укупного продукту, якою б не була його величина, дорівнює 110 ф. ст., коли, як ми припустили, середній прибуток становить 10%. Надлишок *вартості* сукупного продукту, якою б не була його величина, над ціною витрат дорівнює 10 ф. ст., тобто $\frac{1}{12}$ сукупної вартості, або $\frac{1}{10}$ авансованого капіталу. Цей надлишок *вартості* над *ціною витрат* сукупного продукту, ці 10 ф. ст. становлять *ренту*. Вона, очевидно, зовсім не залежить від різниці у продуктивності праці, що є наслідком неоднакової природної продуктивності вугільних копалень, родючості ґрунтів, — одним словом, наслідком продуктивності того елемента природи, до якого застосовується капітал у 100 ф. ст., — бо різна продуктивність застосованої праці, зумовлена неоднаковою продуктивністю природного фактора, не перешкоджає тому, щоб сукупний продукт мав вартість у 120 ф. ст., а ціну витрат — у 110 ф. ст., отже мав надлишок вартості над ціною витрат, рівний 10 ф. ст. Все, що може зробити *конкуренція капіталів*, це добитися того, щоб *ціна витрат* товарів, створюваних капіталістом з капіталом в 100 ф. ст. у вугільному виробництві, в цій особливій сфері виробництва, дорівнювала 110 ф. ст. Але конкуренція не може примусити до того, щоб цей капіталіст продав свій продукт за 110 ф. ст., хоч останній коштує 120 ф. ст., — примус, здійснюваний в інших галузях виробництва. Бо тут втручається землевласник і накладає руку на 10 ф. ст. Цю ренту я називаю через це *абсолютною рентою*. Тому вона буде в таблиці завжди *одна й та сама*, як би не змінювалася продуктив-

ність вугільних копалень, а внаслідок цього і продуктивність праці. Але вона виражається не в *одній і тій самій кількості тонн* при різній продуктивності копалень, а внаслідок цього і неоднаковій продуктивності праці. Бо залежно від різної продуктивності праці вміщена у 10 ф. ст. кількість праці виражається в більшій або меншій кількості споживних вартостей, в більшій або меншій кількості тонн. Чи виплачується ця *абсолютна рента*, при неоднаковій продуктивності, завжди цілком чи [іноді тільки] частково, виявиться при дальшому аналізі таблиці.

Але, далі, на ринку знаходиться вугілля, здобуте в шахтах неоднакової продуктивності, які я позначив цифрами I, II, III, IV, починаючи з найнижчої продуктивності. Так, наприклад: перший розряд, де продукт капіталу в 100 ф. ст. становить 60 тонн; другий розряд, де він становить 65 тонн; і т. д. Таким чином, рівновеликий капітал — 100 ф. ст., однакової органічної будови, в одній і тій самій сфері виробництва — має тут неоднакову продуктивність, тому що продуктивність праці різна залежно від продуктивності шахти, ґрунту, одним словом, — від природного фактора. Але конкуренція встановлює *єдину ринкову вартість* для цих продуктів з різною *індивідуальною вартістю*. Сама ця ринкова вартість *ніколи* не може бути *більшою* від індивідуальної вартості продукту *найменш продуктивного* розряду. Коли б вона була вищою, це доводило б тільки те, що *ринкова ціна* перевищує *ринкову вартість*. Але ринкова *вартість* повинна виражати дійсну *вартість*. Щодо продуктів окремих розрядів, то, звичайно, можливо, що їх [індивідуальна] *вартість* є вища або нижча ринкової вартості. Коли вона *вища* від ринкової вартості, то різниця між ринковою вартістю і їх ціною витрат *менша* від різниці між їх індивідуальною вартістю і їх ціною витрат. Та оскільки абсолютна рента дорівнює різниці між їх індивідуальною [578] вартістю і їх ціною витрат, то в цьому разі ринкова вартість вироблених при таких умовах продуктів не може давати *абсолютну ренту повністю*. Коли б ринкова вартість знизилась до їх ціни витрат, то вона *зовсім не давала б ренти* з продуктів даного розряду. Виробники цих продуктів не могли б платити ніякої ренти, тому що [сукупна] рента є тільки різниця між [ринковою] вартістю і ціною витрат, а для них, індивідуально, при даній ринковій вартості ця різниця відпала б. В даному разі різниця між їх ринковою вартістю і індивідуальною вартістю буде *від'ємна*, тобто ринкова вартість різнитиметься від їх індивідуальної вартості на *від'ємну величину*. Різницю між ринковою вартістю і індивідуальною вартістю

я взагалі називаю *диференціальною вартістю*. Для товарів, які знаходяться в зазначених умовах, я поставив перед диференціальною вартістю знак мінус.

Навпаки, коли *індивідуальна вартість* продуктів якогонебудь розряду вугільних копалень (розряду землі) *нижча* ринкової вартості, то це значить, що *ринкова вартість є в и ц о ю* їх індивідуальної вартості. Пануюча у сфері виробництва цих продуктів вартість, або ринкова вартість, дає, таким чином, деякий *надлишок над* їх індивідуальною вартістю. Якщо, наприклад, ринкова вартість тонни дорівнює 2 ф. ст., то диференціальна вартість тієї тонни, індивідуальна вартість якої дорівнює 1 ф. ст. 12 шил., становить 8 шил. А через те що в тому розряді, де індивідуальна вартість тонни дорівнює 1 ф. ст. 12 шил., капітал у 100 ф. ст. виробляє 75 тонн, то сукупна диференціальна вартість для цих 75 тонн становитиме 8 шил. \times \times 75, тобто 30 ф. ст. Цей надлишок ринкової вартості сукупного продукту даного розряду *над* його індивідуальною вартістю, зумовлений відносно більшою родючістю землі або відносно більшою продуктивністю шахти, становить *диференціальну ренту*, бо ціна витрат залишається для капіталу та сама, що й раніше. Ця диференціальна рента буває більша чи менша залежно від того, більшим чи меншим є надлишок *ринкової вартості над індивідуальною вартістю*, надлишок, який, в свою чергу, буває більшим чи меншим залежно від *відносно більшої чи меншої продуктивності* того розряду копалень або землі, де вироблено даний продукт, в порівнянні з тим менш продуктивним розрядом, продукт якого робить вирішальний вплив на ринкову вартість.

Нарешті, треба ще зауважити, що *індивідуальні ціни витрат* продуктів різних розрядів різні. Наприклад, для того розряду, в якому капітал у 100 ф. ст. дає 75 тонн, ціна витрат одиниці товару становила б 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ шил., бо сукупна вартість дорівнює 120 ф. ст., а сукупна *ціна витрат* — 110 ф. ст., і коли б ринкова вартість дорівнювала індивідуальній вартості тонни в цьому розряді, тобто 1 ф. ст. 12 шил., то 75 тонн, продані за 120 ф. ст., дали б ренту в 10 ф. ст., тоді як 110 ф. ст. виражали б їх ціну витрат.

Але *індивідуальна ціна витрат* окремої тонни, розуміється, різна залежно від кількості тонн, в якій виражається капітал у 100 ф. ст., або залежно від *індивідуальної вартості* одиниці продукту в різних розрядах. Наприклад, якщо капітал у 100 ф. ст. виробляє 60 тонн, то вартість тонни дорівнює 2 ф. ст., а її ціна витрат — 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ шил.; 55 тонн дорівнювали б 110 ф. ст., або ціні витрат сукупного продукту. Коли ж

капітал у 100 ф. ст. виробляє 75 тонн, то вартість тонни дорівнює 1 ф. ст. 12 шил., її ціна витрат — 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ шил., і з сукупного продукту $68\frac{3}{4}$ тонни коштували б 110 ф. ст., тобто заміщували б ціну витрат. В тій самій пропорції, в якій є різною *індивідуальна вартість*, різною є і *індивідуальна ціна витрат*, тобто *ціна витрат кожної окремої тонни* в різних розрядах.

Всі п'ять таблиць показують, що *абсолютна рента* завжди дорівнює надлишкові [індивідуальної] вартості товару над його власною ціною витрат; а *диференціальна рента* дорівнює надлишкові ринкової вартості товару над його індивідуальною вартістю; сукупна ж рента, коли зверх абсолютної ренти є ще й диференціальна, дорівнює надлишкові ринкової вартості над індивідуальною вартістю плюс надлишок індивідуальної вартості над ціною витрат, або надлишкові ринкової вартості над індивідуальною ціною витрат.

Оскільки тут мова йде тільки про те, щоб розвинути загальний закон ренти як ілюстрацію моєї теорії про вартості і ціни витрат, тоді як детальне трактування земельної ренти я дав би тільки там, [579] де я *ex professo* * зайнявся б розглядом земельної власності, — то я усунув всі моменти, які ускладнюють справу: *вплив місцеположення* шахт або різних земель; *неоднакова продуктивність* застосовуваних на *одній і тій самій* шахті або на *одній і тій самій* землі доз капіталу; *співвідношення між рентами*, які одержуються в різних підрозділах однієї і тій самій сфери виробництва, наприклад в різних галузях землеробства; *співвідношення між рентами*, які одержуються в різних сферах виробництва, але таких, що можуть бути перетворені одна в одну, як, наприклад, коли земля вилучається із землеробства для спорудження на ній будинків тощо. Все це сюди не стосується.

[3) АНАЛІЗ ТАБЛИЦЬ]

Перейдемо тепер до розгляду таблиць. Вони показують, як загальний закон пояснює велику різноманітність комбінацій, тоді як Рікардо, внаслідок того що загальний закон ренти йому невідомий, тільки однобічно розуміє також і суть диференціальної ренти і тому хоче за допомогою насильної абстракції звести велику різноманітність явищ до одним одного випадку. Самі таблиці мають показати не всі взагалі можливі комбінації, а тільки найважливіші, особливо для нашої спеціальної мети.

* — спеціально. Ред.

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Ринкова вартість сухого продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни	Індивідуальна вартість тонни	Диференціальна вартість тонни	Ціна витрат на тонну
A							
I	100	60	120	2 ф. ст. = 40 ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	0	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	130	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{2}{13}$ ф. ст. = $3\frac{1}{13}$ ш.	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	150	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$\frac{2}{5}$ ф. ст. = 8 ш.	$\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
Разом:	300	200	400				
B							
II	50	$32\frac{1}{2}$	60	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	0	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	$138\frac{8}{13}$	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$\frac{16}{65}$ ф. ст. = $4\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$170\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{11}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ ш.	$\frac{264}{481}$ ф. ст. = $10\frac{470}{481}$ ш.	$\frac{17}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3\frac{29}{37}$ ш.
Разом:	250	200	$369\frac{3}{13}$				
C							
I	100	60	$110\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	$-\frac{2}{13}$ ф. ст. = $-3\frac{1}{13}$ ш.	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	120	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	0	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	$138\frac{8}{13}$	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$+\frac{16}{65}$ ф. ст. = $+4\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$170\frac{10}{13}$	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$1\frac{11}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ ш.	$+\frac{264}{481}$ ф. ст. = $+10\frac{470}{481}$ ш.	$\frac{17}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3\frac{29}{37}$ ш.
Разом:	400	$292\frac{1}{2}$	540				
D							
I	100	60	110	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	$-\frac{1}{6}$ ф. ст. = $-3\frac{1}{3}$ ш.	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	$119\frac{1}{6}$	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$-\frac{1}{78}$ ф. ст. = $-\frac{10}{39}$ ш.	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	$137\frac{1}{2}$	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	$+\frac{7}{30}$ ф. ст. = $+4\frac{2}{3}$ ш.	$\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$169\frac{7}{12}$	$\frac{15}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{11}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ ш.	$+\frac{119}{222}$ ф. ст. = $+10\frac{80}{111}$ ш.	$\frac{17}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3\frac{29}{37}$ ш.
Разом:	400	$292\frac{1}{2}$	$536\frac{1}{4}$				
E							
II	100	65	$113\frac{3}{4}$	$\frac{13}{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$-\frac{1}{13}$ ш.	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	$131\frac{1}{4}$	$\frac{13}{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	+ 3 ш.	$\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
IV	100	$92\frac{1}{2}$	$161\frac{7}{8}$	$\frac{13}{4}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 15 ш.	$1\frac{11}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ ш.	+ $9\frac{2}{37}$ ш.	$\frac{17}{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3\frac{29}{37}$ ш.
Разом:	300	$232\frac{1}{2}$	$406\frac{7}{8}$				

дена таблиця, що ілюструє різні випадки поєднання диференціальної й абсолютної ренти (при незмінній нормі абсолютної ренти)]

	Індивідуальна вартість тонни	Диференціальна вартість тонни	Ціна витрат на тонну	Абсолютна рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсолют- на рента в тоннах	Дифер. рента в тоннах	Загальна су- ма ренти ф. ст.	Загальна сума ренти в тоннах
	2 ф. ст. = 40 ш. $1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш. $1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	0 $2^{2}/_{13}$ ф. ст. = $3^{1}/_{13}$ ш. $2^{2}/_{5}$ ф. ст. = 8 ш.	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш. $1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш. $1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш.	10 10 10	0 10 30	5 5 5	0 5 15	10 20 40	5 10 20
				30	40	15	20	70	35
13 ш. 13 ш. 13 ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш. $1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш. $1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	0 $1^{6}/_{85}$ ф. ст. = $4^{12}/_{13}$ ш. $2^{64}/_{481}$ ф. ст. = $10^{470}/_{481}$ ш.	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш. $1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш. $1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	5 10 10	0 $18^{8}/_{13}$ $50^{10}/_{13}$	$2^{17}/_{24}$ $5^{5}/_{12}$ $5^{5}/_{12}$	0 10 $27^{1}/_{2}$	5 $28^{8}/_{13}$ $60^{10}/_{13}$	$2^{17}/_{24}$ $15^{5}/_{12}$ $32^{11}/_{12}$
				25	$69^{3}/_{13}$	$13^{13}/_{24}$	$37^{1}/_{2}$	$94^{3}/_{13}$	$51^{1}/_{24}$
$1/_{13}$ ш. 13 ш. 13 ш. 13 ш.	2 ф. ст. = 40 ш. $1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш. $1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш. $1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$-2^{2}/_{13}$ ф. ст. = $-3^{1}/_{13}$ ш. 0 $+1^{6}/_{85}$ ф. ст. = $+4^{12}/_{13}$ ш. $+2^{64}/_{481}$ ф. ст. = $+10^{470}/_{481}$ ш.	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш. $1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш. $1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш. $1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	$1^{10}/_{13}$ ф. ст. = $15^{5}/_{13}$ ш. 10 10 10	0 0 $18^{8}/_{13}$ $50^{10}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$ $5^{5}/_{12}$ $5^{5}/_{12}$	0 0 10 $27^{1}/_{2}$	$1^{10}/_{13}$ ф. ст. = $\approx 15^{5}/_{13}$ ш. 10 $28^{8}/_{13}$ $60^{10}/_{13}$	$5^{5}/_{12}$ $5^{5}/_{12}$ $15^{5}/_{12}$ $32^{11}/_{12}$
				$30^{10}/_{13}$	$69^{3}/_{13}$	$16^{2}/_{3}$	$37^{1}/_{2}$	100	$54^{1}/_{6}$
3 ш. 3 ш. 3 ш. 3 ш.	2 ф. ст. = 40 ш. $1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш. $1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш. $1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$-1^{1}/_{6}$ ф. ст. = $-3^{1}/_{3}$ ш. $-1^{1}/_{78}$ ф. ст. = $-1^{10}/_{39}$ ш. $+7^{7}/_{30}$ ф. ст. = $+4^{2}/_{3}$ ш. $+1^{119}/_{222}$ ф. ст. = $+10^{80}/_{111}$ ш.	$1^{5}/_{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{2}/_{3}$ ш. $1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш. $1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш. $1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	0 $9^{1}/_{16}$ 10 10	0 0 $17^{1}/_{2}$ $49^{7}/_{12}$	0 5 $5^{5}/_{11}$ $5^{5}/_{11}$	0 0 $9^{8}/_{11}$ $27^{1}/_{22}$	0 $9^{1}/_{6}$ $27^{1}/_{2}$ $59^{7}/_{12}$	0 5 15 $32^{1}/_{2}$
				$29^{1}/_{6}$	$67^{1}/_{12}$	$15^{10}/_{11}$	$36^{13}/_{22}$	$96^{1}/_{4}$	$52^{1}/_{2}$
5 ш. 5 ш. 5 ш.	$1^{11}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ ш. $1^{3}/_{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш. $1^{11}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ ш.	$-1^{12}/_{13}$ ш. $+3$ ш. $+9^{2}/_{37}$ ш.	$1^{9}/_{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ ш. $1^{7}/_{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $9^{1}/_{3}$ ш. $1^{7}/_{37}$ ф. ст. = 1 ф. ст. $3^{29}/_{37}$ ш.	$3^{3}/_{4}$ 10 10	0 $11^{1}/_{4}$ $41^{7}/_{8}$	$2^{1}/_{7}$ $5^{5}/_{7}$ $5^{5}/_{7}$	0 $6^{3}/_{7}$ $23^{13}/_{14}$	$3^{3}/_{4}$ $21^{1}/_{4}$ $51^{7}/_{8}$	$2^{1}/_{7}$ $12^{1}/_{7}$ $29^{9}/_{14}$
				$23^{3}/_{4}$	$53^{1}/_{8}$	$13^{4}/_{7}$	$30^{5}/_{14}$	$76^{7}/_{8}$	$43^{13}/_{14}$

[а] ДО ТАБЛИЦІ А [СПІВВІДНОШЕННЯ
МІЖ ІНДИВІДУАЛЬНОЮ ВАРТІСТЮ
В РІЗНИХ РОЗРЯДАХ І РИНКОВОЮ ВАРТІСТЮ]

В таблиці А ринкова вартість тонни вугілля визначається індивідуальною вартістю тонни в розряді І, де шахти найменш продуктивні, отже, де продуктивність праці найнижча, а, значить, маса продуктів, які постачаються вкладеним капіталом у 100 ф. ст., — найменша, і де через те ціна одиниці продукту (ціна, яка визначається його вартістю) є найвищою.

Припускається, що ринок поглинає 200 тонн, не більше і не менше.

Ринкова вартість не може стояти вище вартості тонни в розряді І, тобто вище вартості товару, що виробляється при найменш сприятливих умовах виробництва. Та обставина, що розряди ІІ і ІІІ продають тонну вище її *індивідуальної вартості*, пояснюється тим, що тут умови виробництва сприятливіші, ніж в інших товарів, вироблених у *цій самій сфері* (галузі) виробництва; отже, це не порушує закону вартості. Навпаки, коли б ринкова вартість перевищувала вартість тонни в розряді І, то це було б можливо тільки тому, що продукт розряду І, *зовсім* незалежно від ринкової вартості, продавався б *вище* своєї вартості. Взагалі відмінність між ринковою вартістю і [індивідуальною] вартістю має місце не тому, що продукти продаються *абсолютно вище* своєї вартості, а тільки тому, що вартість, яку має продукт всієї сфери виробництва, може відрізнитися від вартості окремого продукту, тобто тому, що *робочий час, потрібний* для вироблення сукупного продукту — в даному разі 200 тонн, — може відрізнитися від того робочого часу, протягом якого виробляється частина цих тонн (в даному разі мова йде про тонни, що добуваються в розрядах ІІ і ІІІ); одним словом, тому, що одержаний *сукупний продукт* є продуктом праці різних ступенів продуктивності. Через це відмінність між ринковою вартістю продукту і його індивідуальною вартістю може бути пов'язана тільки з *неоднаковою продуктивністю*, при якій певна кількість праці створює різні частки сукупного продукту. Ця відмінність ніколи не може означати того, що вартість визначається *незалежно* від кількості праці, яка застосовується взагалі в даній сфері виробництва. Якби ринкова вартість тонни перевищувала 2 ф. ст., то це було б можливо тільки тому, що розряд І, незалежно від його співвідношень з розрядами ІІ і ІІІ, взагалі продавав би свій продукт *вище* його вартості. В цьому разі в зв'язку із становищем на

ринку, тобто внаслідок співвідношення попиту і пропозиції, *ринкова ціна* перевищувала б *ринкову вартість*. Але та ринкова вартість, про яку тут іде мова і якій тут, згідно з припущенням, дорівнює ринкова ціна, не може бути *вищою від себе самої*.

У випадку, що розглядається, ринкова вартість *дорівнює* вартості продукту розряду I, який до того ж дає $\frac{3}{10}$ всього продукту, що є на ринку, бо розряди II і III дають лише стільки продукту, скільки потрібно, щоб цілком покрити попит, тобто щоб задовольнити додатковий попит, зверх того попиту, який покривається продуктом розряду I. Через це розряди II і III не мають ніяких підстав продавати свій продукт дешевше 2 ф. ст., бо весь продукт може бути проданий по 2 ф. ст. Вони не можуть продавати свій продукт і [580] *дорожче* 2 ф. ст., бо I продає тонну за 2 ф. ст.

Цей закон, завдяки якому *ринкова вартість* не може бути *вищою* від індивідуальної *вартості* продукту, що вироблений при *найгірших умовах виробництва*, але становить частину необхідної пропозиції, Рікардо перетлумачує в тому розумінні, що ринкова вартість не може впасти *нижче* вартості цього продукту, тобто завжди повинна визначатися нею. Далі ми побачимо, в якій мірі це є помилковим.

Оскільки в розряді I ринкова вартість тонни та індивідуальна вартість тонни збігаються, то *рента*, яку він дає, є абсолютним надлишком вартості продукту над його ціною витрат, *абсолютною рентою*, що дорівнює 10 ф. ст. Розряд II дає диференціальну ренту в 10 ф. ст., а розряд III — диференціальну ренту в 30 ф. ст., бо ринкова вартість, яка визначається розрядом I, дає розрядові II надлишок в 10 ф. ст., а розрядові III — надлишок в 30 ф. ст. над *індивідуальною вартістю* їх продуктів, а тому і над абсолютною рентою в 10 ф. ст., в якій представлений надлишок індивідуальної вартості над ціною витрат. Тому розряд II приносить сукупну ренту в 20 ф. ст., а розряд III — сукупну ренту в 40 ф. ст.; бо ринкова вартість дає надлишок у 20 ф. ст., відповідно в 40 ф. ст., над їх ціною витрат.

Ми припускаємо, що відбувається перехід від I, найменш продуктивного розряду шахт, до більш продуктивного розряду II і від останнього — до ще більш продуктивного розряду III. Хоч розряди II і III продуктивніші, ніж I, але вони задовольняють тільки $\frac{7}{10}$ всього попиту і тому, як це тільки що було роз'яснено, можуть продавати свій продукт по 2 ф. ст., хоч вартість його становить відповідно тільки 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил. і 1 ф. ст. 12 шил. Ясно, що коли постачається певна кількість

продукту, потрібна для задоволення попиту, і наявна градація в продуктивності праці, яка задовольняє різні частки цього попиту, то, чи відбувається при цьому перехід в одному напрямі, чи другому, в обох випадках ринкова вартість більш продуктивних розрядів піднімається *вище їх індивідуальної вартості*: в одному випадку тому, що вони *застають* ринкову вартість, яка *визначається* малопродуктивним розрядом, а додаткова пропозиція з їх боку не досить велика для того, щоб дати будь-який привід до зміни ринкової вартості, яка *визначається* розрядом I; у другому випадку тому, що ринкова вартість, яку спочатку визначали вони, тобто яка *визначалась* розрядом III або II, тепер *визначається* розрядом I, який *постачає* додаткову пропозицію, що її *вимагає* ринок, і який може *постачати* її тільки по більш високій вартості, що *визначає* тепер ринкову вартість.

16) ЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ РЕНТИ РІКАРДО З КОНЦЕПЦІЄЮ
СПАДНОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЛЕРОБСТВА.

ЗМІНИ НОРМИ АБСОЛЮТНОЇ РЕНТИ В ЇХ СПІВВІДНОШЕННІ
ІЗ ЗМІНАМИ НОРМИ ПРИБУТКУ]

Рікардо сказав би, наприклад, в поданому на таблиці A випадку: Вихідним пунктом є розряд III; додаткова пропозиція *постачається* спочатку розрядом II; нарешті, остання додаткова пропозиція, що її *вимагає* ринок, *постачається* розрядом I; і оскільки розряд I може *постачати* додаткові 60 тонн тільки за 120 ф. ст., по 2 ф. ст. за тонну, а цієї пропозиції *вимагає* ринок, то ринкова вартість тонни, що становила спочатку 1 ф. ст. 12 шил., а потім 1 ф. ст. $16^{12/13}$ шил., *підвищується* тепер до 2 ф. ст. Але так само правильним є і те, що в тому разі, коли, навпаки, за вихідний пункт береться розряд I, який *задовольняв* попит на 60 тонн по 2 ф. ст., а потім додаткова пропозиція *постачається* розрядом II, продукт розряду II *продаватиметься* по ринковій вартості у 2 ф. ст., хоч його *індивідуальна вартість становить* тільки 1 ф. ст. $16^{12/13}$ шил.; бо 125 тонн, що їх *вимагає* ринок, можуть, як і раніше, *постачатися* тільки при тій умові, що розряд I *постачатиме* свої 60 тонн, вартість яких — 2 ф. ст. за тонну. Те саме буде і в тому разі, коли стає *необхідною* нова додаткова пропозиція в 75 тонн, а розряд III *постачає тільки* 75 тонн, *задовольняє* тільки цей додатковий попит, так що, як і раніше, *потрібно* ще 60 тонн розряду I по 2 ф. ст. Якби розряд I *задовольняв* весь попит у 200 тонн, то вони були б *продані* за 400 ф. ст. По цій ціні вони і *продаються* тепер, бо розряди II і III *продають* свої

продукти не по тій ціні, по якій вони могли б задовольнити додатковий попит у 140 тонн, [XII—581] а по тій ціні, по якій його міг би задовольнити розряд I, що постачає тільки $\frac{3}{10}$ продукту. Вся маса продукту, якого вимагає ринок, рівна 200 тоннам, продається тут по 2 ф. ст. за тонну, тому що $\frac{3}{10}$ цієї кількості можуть бути вироблені тільки по 2 ф. ст. за тонну, незалежно від того, в якому порядку вироблялися додаткові порції продукту, потрібні для задоволення попиту: починаючи з III через II до I, чи починаючи з I через II до III.

Рікардо каже: Якщо вихідною точкою є продукти розрядів III і II, то їх ринкова вартість має підвищитись до вартості (у Рікардо — до ціни витрат) продукту розряду I, бо ті $\frac{3}{10}$, які постачає розряд I, потрібні для задоволення попиту; інакше кажучи, оскільки тут мова йде про всю *потрібну масу продукту*, а не про індивідуальну вартість окремих частин цієї маси. Але так само правильно і те, що коли вихідною точкою є розряд I, а розряди II і III становлять *тільки* додаткову пропозицію, $\frac{3}{10}$, які постачає розряд I, лишаються, як і раніше, однаково потрібними; таким чином, якщо розряд I визначає ринкову вартість при низхідній лінії, то він з *тих самих причин* визначає її і при висхідній лінії. Отже, таблиця A показує нам помилковість погляду Рікардо, ніби диференціальна рента зумовлена переходом від більш продуктивної шахти або ґрунту до менш продуктивних, тобто ніби вона зумовлена зменшенням продуктивності праці: Диференціальна рента цілком так само сумісна і з *зворотним* рухом, а значить і з зростанням продуктивності праці. Який з цих двох рухів має місце в тому чи іншому випадку, — це не має ніякого відношення ні до суті диференціальної ренти, ні до факту її існування, а є *історичним* питанням. В реальній дійсності висхідна і низхідна лінії будуть перехрещуватись, додатковий попит задовольнятиметься шляхом переходу то до більш продуктивного, то до менш продуктивного розряду землі, вугільних покладів і тому подібних природних факторів. При цьому завжди припускається, що пропозиція, здійснювана в природних умовах нового, відмінного від інших розряду — чи буде він більш продуктивним, чи менш продуктивним, — всього тільки дорівнює додатковому попитові, тобто не викликає ніякої зміни у *співвідношенні між попитом і пропозицією*, отже призводить до зміни в *самій ринковій вартості* не тоді, коли пропозиція може бути здійснена з меншими витратами, а тільки тоді, коли вона може бути здійснена тільки з більшими витратами.

Таким чином, *таблиця A* з самого початку розкриває перед нами хибність цієї основної передпосилки Рікардо, що,

як це видно на прикладі Андерсона, не була необхідною навіть при неправильній концепції в питанні про абсолютну ренту.

Якщо має місце перехід від III до II і від II до I, — тобто по низхідній лінії, при поверненні до все менш і менш продуктивних природних умов виробництва, — то спочатку III розряд, де вкладено капітал у 100 ф. ст., продає свої товари по їх вартості, за 120 ф. ст. Це становить 1 ф. ст. 12 шил. за тонну, бо III розряд виробляє 75 тонн. Якщо виникає потреба задовольнити додатковий попит у 65 тонн, то II розряд, який застосовує капітал у 100 ф. ст., теж продає свій продукт по його вартості, за 120 ф. ст. Це становить 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шил. за тонну. Якщо, нарешті, необхідно виявляється додаткова пропозиція в 60 тонн, яку може постачати тільки розряд I, то цей останній теж продає свій продукт по його вартості, рівній 120 ф. ст., що становить 2 ф. ст. за тонну. При такому ході речей III розряд став би давати диференціальну ренту в $18^{8}/_{13}$ ф. ст. з моменту появи на ринку продуктів розряду II, тоді як раніше він давав тільки абсолютну ренту в 10 ф. ст. Розряд II став би давати диференціальну ренту в 10 ф. ст., як тільки на сцені появився б I, а диференціальна рента розряду III підвищилася б до 30 ф. ст.

Якщо Рікардо, спускаючись від III розряду до I, у I вже не знаходить ренти, то це тому, що при розгляді III розряду він виходив з того, що ніякої абсолютної ренти не існує.

Звичайно, між висхідною і низхідною лініями є певна відмінність. Якщо відбувається перехід від I розряду до III, так що розряди II і III постачають тільки додаткову пропозицію, то ринкова вартість залишається рівною індивідуальній вартості продукту I розряду, тобто 2 ф. ст. І коли середній прибуток, як тут припущено, становить 10%, то можна вважати, що до його обчислення ввійшла ціна вугілля (відповідно, ціна пшениці; можна скрізь замінити тонну вугілля кварталом пшениці і т. д.), бо вугілля входить і в споживання робітника як життєвий засіб, і значною мірою в постійний капітал як допоміжний матеріал. Отже, можна цілком так само вважати, що норма додаткової вартості була б вищою, а разом з тим і сама додаткова вартість більшою, отже й норма прибутку була б вищою за 10%, якби I розряд був продуктивнішим, або якби вартість тонни вугілля була нижчою від 2 ф. ст. Але останнє якраз і мало місце, коли вихідною точкою був III розряд. [Ринкова] вартість тонни вугілля, рівна тоді тільки 1 ф. ст. 12 шил., підвищилася при [582] появі на ринку продукту II розряду до 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шил. і, нарешті, до 2 ф. ст. — при появі продукту I розряду. Отже, можна вважати, — припускаючи всі інші обставини: тривалість

додаткової праці, інші умови виробництва і т. ін. постійними і незмінними, — що, коли розроблявся тільки III розряд, норма прибутку була вища (*норма додаткової вартості* була вища, тому що один з елементів заробітної плати був дешевший; уже в результаті більш високої норми додаткової вартості була вищою маса додаткової вартості, а значить і норма прибутку; але крім цього, при видозміненій таким чином додатковій вартості, норма прибутку була вищою ще й тому, що один з елементів витрат на постійний капітал був дешевший), що норма прибутку знизилася при появі на ринку продукту II розряду і опустилась, нарешті, до 10%, як до найнижчого рівня, при появі продукту I розряду. Таким чином, в цьому випадку слід було б припустити, що норма прибутку дорівнювала (без урахування всього того, що було взято як вихідні дані), наприклад, 12%, коли розроблявся тільки III розряд, що вона знизилася до 11%, коли на сцені появився II, і, нарешті, до 10%, коли на ринку появився I. В цьому випадку абсолютна рента у III становила б 8 ф. ст., тому що ціна витрат була б 112 ф. ст.; вона становила б 9 ф. ст. після появи на ринку продукту II розряду, бо ціна витрат була б тепер 111 ф. ст., і підвищилася б, нарешті, до 10 ф. ст., бо ціна витрат впала б до 110 ф. ст. Отже, тут сталася б зміна в самій нормі *абсолютної ренти*, і притому в зворотному відношенні до зміни *норми прибутку*. Норма ренти прогресивно зростала б, бо норма прибутку прогресивно падала б. Остання ж знижувалася б внаслідок падіння продуктивності праці у шахтах, в землеробстві тощо і відповідного цьому дедалі більшого подорожчання життєвих засобів і допоміжних матеріалів.

[в] РОЗГЛЯД ВПЛИВУ ЗМІНИ ВАРТОСТІ
ЖИТТЄВИХ ЗАСОБІВ І СИРОВИНИ (ОТЖЕ
Й ВАРТОСТІ МАШИН) НА ОРГАНІЧНУ
БУДОВУ КАПІТАЛУ

У згаданому вище випадку *норма ренти* підвищилася *тому, що норма прибутку* впала. Чи впала тут норма прибутку тому, що сталася зміна в органічній будові капіталу? Якщо середня будова капіталу була $80c + 20v$, то чи лишилася ця будова такою самою? Припускається, що нормальний робочий день залишається без зміни, — інакше вплив подорожчання життєвих засобів може бути паралізованим. Тут слід розрізнити два моменти. По-перше, подорожчання життєвих засобів, що спричиняється до зменшення додаткової праці і додаткової вартості. По-друге, подорожчання постійного капіталу: так,

може підвищитись у вартості допоміжний матеріал, наприклад вугілля; якщо мова йде про пшеницю, то може підвищитись у вартості друга складова частина постійного капіталу, насіння, або ж, внаслідок подорожчання пшениці, може зрости ціна витрат якогонебудь іншого сирового продукту (сирового матеріалу). Якщо, нарешті, продуктом, який подорожчав, було залізо, мідь і т. ін., то підвищилася вартість сировини, потрібної для деяких галузей промисловості, і тієї сировини, з якої виготовляється устаткування (включаючи сюди і різний посуд) для всіх галузей виробництва.

З одного боку припускається, що не сталося зміни в органічній будові капіталу; тобто що не сталося такої зміни у способі виробництва, яка б збільшила або зменшила, у відношенні до маси застосовуваного постійного капіталу, ту кількість живої праці, яку доводиться застосовувати. Як і раніше, потрібна *та сама кількість робітників* (коли нормальний робочий день не змінився) для переробки такої самої маси сировини за допомогою тієї самої кількості машин і т. ін. або — там, де сировини немає, — щоб привести в рух ту саму кількість машин, інструментів та ін. Але цей перший погляд, який треба мати на увазі, коли йдеться про органічну будову капіталу, має бути доповнений ще й другим, а саме — розглядом зміни *вартості* елементів капіталу, хоч останні, як споживні вартості, застосовуються в таких же кількостях, як і раніше. Тут, в свою чергу, слід розрізняти такі випадки.

По-перше: зміна *вартості* зачіпає обидва елементи — змінний і постійний капітал — *в однаковій мірі*. Практично цього, як видно, *ніколи* не буває. Підвищення вартості таких землеробських продуктів, як пшениця і т. ін., здорожує заробітну плату (необхідну) і сировину (наприклад, насіння). Подорожчання вугілля підвищує необхідну заробітну плату і вартість допоміжного матеріалу більшості галузей промисловості. Проте у першому випадку підвищення заробітної плати відбувається в усіх галузях виробництва, а подорожчання сировини — тільки в деяких. Щодо вугілля, то в заробітну плату воно входить меншою мірою, ніж у виробництво. Отже, *в сукупному капіталі* зміна вартості вугілля і пшениці навряд чи могла позначитись на обох елементах капіталу *в однаковій мірі*. Але припустимо, що такий випадок можливий.

Нехай вартість продукту, виробленого капіталом $80c + 20v$, дорівнює 120. Для *сукупного капіталу вартість* продукту збігається з *ціною витрат* продукту. Відмінність між вартістю і ціною витрат якраз вирівняна для сукупного капіталу. Нехай підвищення вартості такого предмета, як вугілля, яке, згідно

з припущенням, входить *пропорціонально в однаковій мірі* до обох складових частин капіталу, викликає для обох елементів збільшення витрат на $\frac{1}{10}$. В такому разі на 80 с можна купити лише стільки товарів, скільки раніше можна було купити [приблизно] на 70 с, а за допомогою 20 v — оплатити тільки таку кількість робітників, яку раніше можна було оплатити [приблизно] за допомогою 18 v. Або, щоб продовжувати виробництво в тих самих масштабах, тепер доводиться витратити [приблизно] 90 с і 22 v. Вартість продукту, як і раніше, становить 120, але затрата тепер — 112 (90 — постійний капітал і 22 — змінний). Отже, прибуток дорівнює 8, і це на 112 становить $\frac{1}{14}$, тобто $7\frac{1}{7}\%$. А вартість продукту, на вироблення якого затрачено капітал у 100, дорівнює тепер, значить, $107\frac{1}{7}$.

В якому співвідношенні с і v входять тепер у цей новий капітал? Раніше v і с відносились як 20 : 80, тобто як 1 : 4, тепер — як 22 : 90, або як 11 : 45. $\frac{1}{4} = \frac{45}{180}$; $\frac{11}{45} = \frac{44}{180}$. Таким чином, змінний капітал, [583] у відношенні до постійного, зменшився на $\frac{1}{180}$. Отже, щоб вважати, згідно з припущенням, що подорожчання вугілля і т. ін. впливає *пропорціонально в однаковій мірі* на обидві частини капіталу, ми повинні взяти $88с + 22v$. Бо вартість продукту дорівнює 120; затрачено $88 + 22 = 110$. Лишається 10 як прибуток. $22 : 88 = 20 : 80$. *Відношення с до v* лишилося *те саме*, що і в попередньому капіталі. Як і раніше, співвідношення $v : с = 1 : 4$. Але 10 прибутку на 110 становлять $\frac{1}{11}$, тобто $9\frac{1}{11}\%$. Отже, якщо виробництво матиме попередні масштаби, то треба вкласти 110 капіталу, як раніше треба було вкласти 100, а вартість продукту, як і раніше, дорівнює 120 ⁸⁶. А для капіталу в 100 одиниць органічна будова була б $80с + 20v$ при вартості продукту в $109\frac{1}{11}$.

[*По-друге:*] коли б у наведеному вище прикладі вартість 80 с була та сама, а змінилася б тільки вартість v, так що ми замість 20 v мали б 22 v, то попереднє співвідношення 20 : 80, або 10 : 40, перетворилося б тепер у 22 : 80, або 11 : 40. Так от, коли б сталася така зміна, то капітал становив би $80с + 22v$, а вартість продукту 120; отже, затрата 102, а прибуток 18, тобто $17\frac{33}{51}\%$. $22 : 18 = 21\frac{29}{51} : 17\frac{33}{51}$. Якщо 22 v становлять капітал, який треба затратити на заробітну плату, щоб привести в рух постійний капітал вартістю у 80, то $21\frac{29}{51}$ потрібні для того, щоб привести в рух постійний капітал вартістю в $78\frac{22}{51}$. При такому співвідношенні з капіталу в 100 одиниць тільки $78\frac{22}{51}$ могли б припасти на машини і сировину, а $21\frac{29}{51}$ мали б припасти на заробітну плату, тоді як раніше припадало 80 на сировину та ін. і тільки 20 на заробітну плату. Вартість продукту тепер дорівнює $117\frac{33}{51}$, а будова капіталу буде $78\frac{22}{51}с +$

+ $21^{29}/_{51} v$. Але $21^{29}/_{51} + 17^{33}/_{51} = 39^{11}/_{51}$. Вся додана праця при попередній будові капіталу дорівнювала 40; тепер вона дорівнює $39^{11}/_{51}$, або на $40/_{51}$ менше, ніж раніше; ця зміна сталася *тому*, що тепер, хоч вартість постійного капіталу не змінилася, доводиться застосовувати менше постійного капіталу, тобто виходить, що капіталом у 100 одиниць може бути приведено в рух трохи менше праці, ніж раніше, хоч і дорожче оплачуваної.

Отже, якщо зміна в якому-небудь елементі витрат — тут подорожчання, підвищення вартості — викликає зміну тільки заробітної плати (необхідної), то відбувається ось що: поперше, знижується норма додаткової вартості; по-друге, при даному капіталі може бути застосовано менше постійного капіталу, менше сировини і машин. Абсолютна маса постійної частини капіталу зменшується в порівнянні із змінним капіталом, щб при інших *незмінних* умовах завжди повинно викликати підвищення норми прибутку (якщо вартість постійного капіталу залишається незмінною). *Маса* постійного капіталу зменшується, хоч його *вартість* залишається незмінною. Але *норма додаткової вартості* і сама *додаткова вартість* зменшуються, тому що, коли норма додаткової вартості знижується, кількість зайнятих робітників не зростає. Норма додаткової вартості — додаткової праці — падає більше, ніж норма відношення між постійним і змінним капіталом. Тепер для того щб привести в рух *ту саму масу постійного капіталу*, треба займати *таку саму кількість робітників*, як і раніше, тобто застосовувати таку саму абсолютну кількість праці. Але з цієї абсолютної кількості праці більше припадає на необхідну і менше на додаткову працю. Отже, *та сама кількість праці* повинна оплачуватись дорожче. Через це *той самий капітал* — наприклад, 100 — менше затрачає на постійний капітал, бо йому доводиться більше затратити на змінний капітал, щб привести в рух менший постійний капітал. Падіння норми додаткової вартості не пов'язане тут із збільшенням абсолютної кількості праці, яка застосовується певним капіталом, або із збільшенням кількості робітників, яких він займає. Таким чином, сама додаткова вартість не може тут зростати при зниженні норми додаткової вартості.

Отже, коли органічна будова капіталу остільки лишається незмінною, оскільки його складові частини розглядаються з їх матеріального боку, як споживні вартості; коли, виходить, зміна в будові капіталу зумовлена не зміною *способу виробництва* всередині тієї сфери виробництва, в яку вкладено капітал, а тільки підвищенням *вартості робочої сили* і тому підвищенням необхідної заробітної плати, що рівнозначне зменшенню

додаткової праці, або зниженню норми додаткової вартості, яке в даному разі ні цілком, ні частково не може бути паралізоване збільшенням кількості робітників, застосовуваних капіталом даної величини, наприклад у 100 одиниць, — то падіння норми прибутку зумовлене просто-напросто падінням самої додаткової вартості. Тією самою причиною зумовлюється тоді зміна в органічній будові капіталу. Ця зміна — при незмінному способі виробництва і при незмінному співвідношенні між застосовуваними масами безпосередньої і нагромадженої праці — викликається тільки тим, що *вартість (пропорціональна вартість) застосовуваних мас* безпосередньої і нагромадженої праці змінилась. Той самий капітал застосовує [584] менше безпосередньої праці, пропорціонально меншій кількості застосовуваного ним постійного капіталу, але оплачує він цю меншу кількість праці дорожче. Тому він може застосовувати тільки меншу кількість постійного капіталу, бо та менша кількість праці, яка приводить в рух цю меншу кількість постійного капіталу, поглинає більшу частку сукупного капіталу. Щоб привести в рух 78 одиниць постійного капіталу, капіталіст повинен тепер затратити на змінний капітал, скажімо, 22 одиниці, тоді як раніше для приведення в рух 80 с було досить затратити тільки 20 v.

Отже, таким є той випадок, коли подорожчання продукту, вироблення якого залежить від земельної власності, позначається тільки на заробітній платі. Протилежний результат мав би місце в разі здешевлення цього продукту.

Але візьмемо припущений вище [в рубриці «по-перше»] випадок. Нехай подорожчання землеробського продукту позначається на постійному і змінному капіталі *пропорціонально в однаковій мірі*. Отже, тут, згідно з припущенням, не відбувається ніякої зміни в *органічній будові капіталу*. По-перше, немає *зміни у способі виробництва*. Та сама абсолютна кількість безпосередньої праці приводить в рух таку ж, як і раніше, кількість *нагромадженої праці*. Співвідношення між цими масами праці лишаються ті самі. По-друге, немає *зміни у вартісному співвідношенні* нагромадженої і безпосередньої праці. Якщо вартість однієї з них підвищується або падає, то *пропорціонально* цьому відбувається відповідна зміна вартості другої, і, значить, співвідношення між ними залишається незмінним. Але раніше ми мали $80c + 20v$. *Вартість продукту* = 120. Тепер ми маємо $88c + 22v$. *Вартість продукту* = 120. Це дає 10 на 110, або $9\frac{1}{11}\%$ прибутку. Отже, на капітал $80c + 20v$ вартість продукту становитиме $109\frac{1}{11}$.

Раніше ми мали:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма прибутку	Норма додаткової вартості
80	20	20	20%	100%
Тепер ми масмо:				
Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма прибутку	Норма додаткової вартості
80	20	9 ¹ / ₁₁	9 ¹ / ₁₁ %	45 ⁵ / ₁₁ %

80 с представляють тут меншу кількість сировини та ін., 20 v — відповідно меншу абсолютну кількість праці. Сировина та ін. подорожчала; тому кількість сировини та ін., купленої на 80, зменшилася; таким чином, вона потребує, оскільки *спосіб виробництва не змінився*, меншої кількості безпосередньої праці. Але ця менша кількість безпосередньої праці коштує стільки ж, скільки раніше коштувала більша кількість її, і подорожчала вона якраз такою самою мірою, — а значить, такою самою мірою зменшилася, — як і сировина та ін. Отже, якби додаткова вартість не зазнала зміни, то норма прибутку знизилася б в такій же мірі, в якій подорожчала сировина та ін., в якій змінилося відношення вартості змінного капіталу до вартості постійного. Але норма додаткової вартості не лишилася такою самою, а змінилася відповідно до того, як зросла вартість змінного капіталу.

Візьмемо [другий] приклад.

Вартість фунта бавовни підвищилася з 1 шил. до 2 шил. На 80 ф. ст. (припустимо тут, що машини та ін. дорівнюють 0) раніше можна було купити 1 600 фунтів бавовни. А тепер на 80 ф. ст. можна купити тільки 800 фунтів бавовни. Для переробки в пряжу 1 600 фунтів бавовни раніше треба було затратити на заробітну плату 20 ф. ст., що відповідає, припустимо, 20 робітникам. Для переробки 800 фунтів потрібно тільки 10 робітників, бо спосіб виробництва лишився *той самий*. 10 робітників коштували б раніше 10 ф. ст., тепер вони коштують 20 ф. ст., цілком так само як 800 фунтів бавовни, які раніше коштували б 40 ф. ст., тепер коштують 80. Припустимо, що прибуток становив раніше 20%. Таким чином, припущено таке:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додат. вартість
I	80 ф. ст. = 1 600 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 20 робітникам	20 ф. ст.
II	80 ф. ст. = 800 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 10 робітникам	10 ф. ст.

Продовження

	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
I	100%	20%	1 600 фунтів пряжі	1 шил. 6 пенсів
II	50%	10%	800 фунтів пряжі	2 шил. 9 пенсів

I справді, коли додаткова вартість, яку створюють 20 робітників, дорівнює 20 ф. ст., то додаткова вартість, створювана 10 робітниками, дорівнює 10 ф. ст.; але для того щоб виробити її, треба сплатити, як і раніше, 20 ф. ст., тоді як при попередніх умовах сплачувалося б тільки 10. Вартість продукту, [585] фунта пряжі, повинна тут в усякому разі підвищитись, бо продукт містить більше праці, нагромадженої праці (в бавовні, яка входить у фунт пряжі) і безпосередньої праці.

Коли б підвищилась вартість тільки бавовни, а заробітна плата лишилась та сама, то для переробки у пряжу 800 фунтів бавовни було б потрібно, як і раніше, тільки 10 робітників. Але ці 10 робітників і коштували б тільки 10 ф. ст. Отже, норма додаткової вартості становила б, як і раніше, 100%. Щоб перетворити в пряжу 800 фунтів бавовни, потрібно 10 робітників з затратаю на них капіталу в 10 ф. ст. Отже, сукупна затрата капіталу дорівнює 90 ф. ст. При цьому весь час припускалося б, що на 80 фунтів бавовни припадає 1 робітник. Тому на 800 фунтів — 10 робітників і на 1 600 фунтів — 20 робітників. Скільки фунтів бавовни міг би, таким чином, перетворити тепер у пряжу весь капітал в 100 ф. ст.? На $88\frac{8}{9}$ ф. ст. можна було б купити бавовни, а $11\frac{1}{9}$ ф. ст. можна було б витратити на заробітну плату.

Співвідношення було б таке:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додат. вартість
III	$88\frac{8}{9}$ ф. ст. = $888\frac{8}{9}$ фунта бавовни	$11\frac{1}{9}$ ф. ст. = $11\frac{1}{9}$ робітникам	$11\frac{1}{9}$ ф. ст.

	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
III	100%	$11\frac{1}{9}\%$	$888\frac{8}{9}$ фунта пряжі	2 шил. 6 пенсів

В цьому разі не відбувається зміни у вартості змінного капіталу, і норма додаткової вартості залишається, виходить, та сама.

У випадку I змінний капітал відноситься до постійного як 20 : 80, або як 1 : 4. У випадку III він відноситься до постійного капіталу як $11\frac{1}{9} : 88\frac{8}{9}$, або як 1 : 8; отже, змінний капітал тут відносно зменшився вдвоє, тому що *вартість* постійного капіталу подвоїлась. Та сама кількість робітників переробляє в пряжку ту саму кількість бавовни, але капітал у 100 ф. ст. тепер може зайняти тільки $11\frac{1}{9}$ робітників, тоді як на решту — $88\frac{8}{9}$ ф. ст. можна купити тільки $88\frac{8}{9}$ фунта бавовни замість 1 600 фунтів, як у випадку I. *Норма додаткової вартості* лишилась та сама. Проте внаслідок зміни вартості постійного капіталу не можна вже при капіталі в 100 ф. ст. займати ту саму кількість робітників; співвідношення між змінним і постійним капіталом змінилось. В результаті цього зменшується маса додаткової вартості, а разом з нею і прибуток, оскільки ця додаткова вартість, як і раніше, обчислюється на ту саму затрату капіталу. В першому випадку змінний капітал (що дорівнює 20 ф. ст.) становив $\frac{1}{4}$ постійного (20 : 80) і $\frac{1}{5}$ сукупного капіталу. Тепер він ($11\frac{1}{9}$ ф. ст.) становить тільки $\frac{1}{8}$ постійного капіталу ($11\frac{1}{9} : 88\frac{8}{9}$) і $\frac{1}{9}$ від 100 ф. ст., від сукупного капіталу. Але 100% на $\frac{100}{5}$ ф. ст., або на 20 ф. ст., становлять 20 ф. ст., а 100% на $\frac{100}{9}$ ф. ст., або на $11\frac{1}{9}$ ф. ст., — тільки $11\frac{1}{9}$ ф. ст. При незмінній заробітній платі, або незмінній вартості змінного капіталу, абсолютна величина змінного капіталу тут зменшується, бо підвищилась *вартість постійного капіталу*. Через це зменшується процентна частка змінного капіталу, а разом з тим і сама додаткова вартість, її абсолютна величина, а тому і норма прибутку.

Зміна [в даному разі — підвищення] *вартості постійного капіталу* при незмінній вартості змінного капіталу і незмінному способі виробництва (отже, при збереженні старого співвідношення між застосовуваною кількістю праці, сировини і машин) викликає таку саму зміну в будові капіталу, як коли б *вартість постійного капіталу* не змінилась, а було б застосовано *більше* [постійного] капіталу, вартість якого не змінилась (отже і *більша сума його за вартістю*), порівняно з капіталом, затраченим на працю. Неминучий наслідок цього — падіння прибутку. (Протилежне відбувається, коли вартість постійного капіталу знижується.)

Навпаки, *зміна* (в даному разі — підвищення) *вартості змінного капіталу* збільшує змінний капітал у відношенні до постійного, а значить збільшує і процентну частку змінного капіталу, або ту пропорціональну частку, яку він становить в сукупному капіталі. Проте *норма прибутку тут* не підви-

щується, а падає. Це тому, що *спосіб виробництва* залишився *той самий*. Застосовується та сама, що й раніше, кількість живої праці для перетворення в продукт тієї самої кількості сировини, машин та ін. Тут, як і в наведеному вище випадку, тим же капіталом, у 100 ф. ст., можна [586] привести в рух тільки меншу масу безпосередньої і нагромадженої праці, але ця зменшена кількість безпосередньої праці коштує більше. Необхідна заробітна плата підвищилась. Більша частина цієї зменшеної кількості безпосередньої праці заміщує необхідну працю, і, значить, менша її частина становить додаткову працю. Норма додаткової вартості впала, і одночасно з цим зменшилась кількість робітників, або сукупна кількість праці, що перебуває в розпорядженні того самого капіталу. Змінний капітал збільшився у відношенні до постійного капіталу, а тому і до сукупного капіталу, хоч *маса праці*, застосовуваної пропорційно до маси постійного капіталу, зменшилась. Тому падає додаткова вартість, а разом з нею і норма прибутку. В попередньому випадку норма прибутку впала тому, що при *незмінній нормі додаткової вартості* змінний капітал *зменшився* у відношенні до постійного капіталу, а значить і в відношенні до сукупного капіталу; інакше кажучи, додаткова вартість впала через те, що при *незмінній нормі додаткової вартості* скоротилась кількість робітників, зменшився її множник. Цим разом норма прибутку падає тому, що змінний капітал *зростає* у відношенні до постійного капіталу, а значить і в відношенні до сукупного капіталу, але це зростання змінного капіталу супроводиться зменшенням кількості застосовуваної праці (праці, яку застосовує *той самий* капітал); інакше кажучи, додаткова вартість падає тут через те, що *зниження її норми* пов'язане із зменшенням кількості застосовуваної праці. *Оплачена* праця збільшилась у відношенні до постійного капіталу, але сукупна кількість застосовуваної праці зменшилась.

Отже, ці зміни у вартості завжди діють на саму додаткову вартість, абсолютна маса якої в обох випадках зменшується, бо зменшується один з двох її факторів або ж обидва ці фактори зменшуються одночасно; в одному випадку вона зменшується тому, що при тій самій нормі додаткової вартості зменшується кількість робітників; у другому випадку вона зменшується через те, що зменшуються і норма додаткової вартості і кількість робітників, зайнятих на 100 одиниць капіталу.

Ми переходимо, нарешті, до випадку II, де зміна у вартості землеробського продукту діє *пропорційно в однаковій мірі* на обидві частини капіталу і де, значить, ця зміна *вартості* не супроводиться зміною органічної будови капіталу.

Вартість фунта пряжі підвищується в цьому випадку (див. стор. 584) * з 1 шил. 6 пенсів до 2 шил. 9 пенсів, бо тепер фунт пряжі є продуктом більшого робочого часу, ніж раніше. Хоч він і містить стільки ж безпосередньої праці, як і раніше (при цьому, однак, більше оплаченої і менше неоплаченої праці), але нагромадженій праці в ньому тепер більше, ніж раніше. Зміна вартості бавовни з 1 шил. до 2 шил. призводить до того, що у вартість фунта пряжі тепер замість 1 шил. входять 2 шил.

Однак приклад II на стор. 584 складений неправильно. Ми мали:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість
I	80 ф. ст. = 1 600 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 20 робітникам	20 ф. ст.

	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
I	100%	20%	1 600 фунтів пряжі	1 шил. 6 пенсів

Праця 20 робітників виражається в 40 ф. ст. Половина цієї суми тут — неоплачена праця, тому додаткова вартість становить 20 ф. ст. Згідно з цим співвідношенням, 10 робітників вироблять 20 ф. ст., з яких 10 ф. ст. становитимуть заробітну плату і 10 ф. ст. — додаткову вартість.

Отже, коли б вартість робочої сили підвищилася в тій же пропорції, як і вартість сировини, тобто коли б вона подвоїлась, то вона дорівнювала б 20 ф. ст. для 10 робітників, подібно до того як раніше вона дорівнювала 20 ф. ст. для 20 робітників. В цьому разі ніякої додаткової праці не було б. Бо коли вартість, яку дають 20 робітників, дорівнює в грошовому виразі 40 ф. ст., то вартість, яку дають 10 робітників, дорівнює у грошовому виразі 20 ф. ст. [тобто вартості всього змінного капіталу у випадку II]. Це неможливо. В такому разі зник би базис капіталістичного виробництва.

Та оскільки, за припущенням, зміна вартості постійного і змінного капіталу повинна бути *однаковою* (пропорціонально), то нам доведеться подати цей випадок інакше. Так от, коли припустити, що вартість бавовни підвищилась на $\frac{1}{3}$, то на 80 ф. ст. можна тепер купити 1 200 фунтів бавовни, тоді як раніше на ці гроші можна було купити 1 600 фунтів. Раніше 1 ф. ст.

* Див. цей том, частина II, стор. 284. *Ред.*

дорівнював 20 фунтам бавовни, або 1 фунт бавовни дорівнював $\frac{1}{20}$ ф. ст., тобто 1 шил. Тепер 1 ф. ст. дорівнює 15 фунтам бавовни, або 1 фунт бавовни дорівнює $\frac{1}{15}$ ф. ст., тобто $1\frac{1}{3}$ шил., або 1 шил. 4 пенсам. Раніше 1 робітник обходився в 1 ф. ст., тепер він обходиться в $1\frac{1}{3}$ ф. ст., тобто в 1 ф. ст. $6\frac{2}{3}$ шил., або в 1 ф. ст. 6 шил. 8 пенсів. На 15 робітників це становить 20 ф. ст. (15 ф. ст. + $\frac{15}{3}$ ф. ст.). [587] Оскільки 20 робітників виробляють вартість у 40 ф. ст., то 15 робітників виробляють вартість у 30 ф. ст. З цієї вартості 20 ф. ст. становлять тепер їх заробітну плату, а 10 ф. ст. становлять додаткову вартість, або неоплачену працю.

Отже, ми маємо:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість
IV	80 ф. ст. = 1 200 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 15 робітникам	10 ф. ст.

	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
IV	50%	10%	1 200 фунтів пряжі	1 шил. 10 пенсів

В цих 1 шил. 10 пенсах на бавовну припадає 1 шил. 4 пенси, а на працю — 6 пенсів.

Продукт подорожчав тому, що бавовна стала дорожчою на $\frac{1}{3}$. Але продукт подорожчав не на $\frac{1}{3}$. Раніше, у випадку I, він коштував 18 пенсів; отже, коли б він подорожчав на $\frac{1}{3}$, він тепер коштував би $18 + 6$, тобто 24 пенси. Проте він коштує тільки 22 пенси. Раніше в 1 600 фунтах пряжі містилося праці на 40 ф. ст., в 1 фунті пряжі, значить, — на $\frac{1}{40}$ ф. ст., тобто на $\frac{20}{40}$, або $\frac{1}{2}$ шил., тобто на 6 пенсів. Тепер в 1 200 фунтах пряжі міститься праці на 30 ф. ст.; отже, праця, що припадає на 1 фунт пряжі, теж становить $\frac{1}{40}$ ф. ст., тобто $\frac{1}{2}$ шил., або 6 пенсів. Хоч праця подорожчала такою ж мірою, як і сировина, кількість безпосередньої праці, вміщена в 1 фунті пряжі, лишилася *та сама*; однак в цій кількості міститься тепер оплаченої праці більше, а неоплаченої — менше. Через це така зміна вартості заробітної плати нічого не змінює у вартості фунта пряжі, продукту. Тут на працю, як і раніше, припадає тільки 6 пенсів, тоді як на бавовну тепер припадає 1 шил. 4 пенси замість 1 шил., як це було раніше. І взагалі, якщо товар продається *по його вартості*, зміна вартості заробітної плати не мо-

же вікликати зміни в ціні продукту. Але раніше з 6 пенсів на заробітну плату припадало 3 пенси і на додаткову вартість теж 3 пенси. Тепер з 6 пенсів 4 пенси становлять заробітну плату і 2 пенси — додаткову вартість. Справді, 3 пенси заробітної плати на 1 фунт пряжі становлять для 1 600 фунтів пряжі $3 \times 1 600$ пенсів, тобто 20 ф. ст., а 4 пенси на 1 фунт становлять для 1 200 фунтів пряжі $4 \times 1 200$ пенсів, тобто 20 ф. ст. Але 3 пенси у відношенні до 15 пенсів (1 шил. бавовни плюс 3 пенси заробітної плати) становлять у першому випадку $\frac{1}{5}$ прибутку, тобто 20% прибутку. Навпаки, 2 пенси у відношенні до 20 пенсів (16 пенсів бавовни плюс 4 пенси заробітної плати) становлять $\frac{1}{10}$, або 10% прибутку.

Коли б у наведеному вище прикладі ціна бавовни лишилася та сама, то ми мали б ось що. 1 робітник переробляє у пряжу, — бо спосіб виробництва в усіх прикладах лишається *той самий*, — 80 фунтів бавовни, а фунт бавовни знову = 1 шил.

Капітал тепер розподіляється так ⁸⁷:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість
73 $\frac{1}{3}$ ф. ст. = 1466 $\frac{2}{3}$ фунта бавовни	26 $\frac{2}{3}$ ф. ст. (20 робітників)	13 $\frac{1}{3}$ ф. ст.

Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
50%	13 $\frac{1}{3}$ %	1466 $\frac{2}{3}$ фунта пряжі	1 $\frac{6}{11}$ шил.

Цей розрахунок неможливий; бо коли один робітник переробляє в пряжу 80 фунтів бавовни, то 20 робітників переробляють 1 600 фунтів, а не 1 466, оскільки припущено, що *спосіб виробництва* залишився *той самий*. Різна оплата робітника не може нічого змінити в цьому факті. Отже, приклад треба скласти інакше:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма додат. вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
II	75 ф. ст. = 1 500 фунтам бавовни	25 ф. ст. (18 $\frac{3}{4}$ робітників)	12 $\frac{1}{2}$ ф. ст.	50%	12 $\frac{1}{2}$ %	1500 фунтів пряжі	1 шил. 6 пенсів

З цих 6 пенсів на заробітну плату припадає 4 пенси, а на прибуток — 2 пенси. 2 пенси у відношенні до 16 пенсів [1 шил. бавовни плюс 4 пенси заробітної плати] становлять $\frac{1}{8}$, тобто $12\frac{1}{2}\%$.

Коли б, парешті, вартість змінного капіталу залишилася та сама (1 робітник = 1 ф. ст.), в той час як вартість постійного капіталу змінилася б, так що 1 фунт бавовни замість 1 шил. коштував би 1 шил. 4 пенси, або 16 пенсів, то ми мали б таке:

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма додат. вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі
III	84 $\frac{4}{19}$ ф. ст. = 1263 $\frac{3}{19}$ фунта бавовни	15 $\frac{15}{19}$ ф. ст. (= 15 $\frac{15}{19}$ робітникам)	15 $\frac{15}{19}$	100%	15 $\frac{15}{19}\%$	1 263 $\frac{3}{19}$ фунта пряжі	1 шил. 10 пенсів

[588] Прибуток = 3 пенсам. Це становить у відношенні до 19 пенсів [16 пенсів бавовни плюс 3 пенси заробітної плати] рівно $15\frac{15}{19}\%$.

Тепер зіставимо всі чотири випадки, починаючи з I, де ще не сталося зміни вартості.

	Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Продукт	Ціна фунта пряжі	Прибуток
I	80 ф. ст. = 1 600 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 20 робітникам	20 ф. ст.	100%	20%	1 600 ф. пряжі	1 ш. 6 п.	3 п.
II	75 ф. ст. = 1 500 фунтам бавовни	25 ф. ст. = 18 $\frac{3}{4}$ робітникам	12 $\frac{1}{2}$ ф. ст.	50%	12 $\frac{1}{2}\%$	1 500 ф. пряжі	1 ш. 6 п.	2 п.
III	84 $\frac{4}{19}$ ф. ст. = 1 263 $\frac{3}{19}$ фунта бавовни	15 $\frac{15}{19}$ ф. ст. = 15 $\frac{15}{19}$ робітникам	15 $\frac{15}{19}$ ф. ст.	100%	15 $\frac{15}{19}\%$	1 263 $\frac{3}{19}$ ф. пряжі	1 ш. 40 п.	3 п.
IV	80 ф. ст. = 1 200 фунтам бавовни	20 ф. ст. = 15 робітникам	10 ф. ст.	50%	40%	1 200 ф. пряжі	1 ш. 10 п.	2 п.

Ціна продукту змінюється в III і IV тому, що змінилась вартість постійного капіталу. Навпаки, зміна вартості змінного

капіталу не викликає ніякої зміни в ціні продукту, бо абсолютна кількість безпосередньої праці лишається незмінною і тільки по-різному поділяється на необхідну і додаткову працю.

Але як стоїть справа у випадку IV, де зміна вартості зачепила постійний і змінний капітал *пропорціонально в однаковій мірі*, де обидва зросли у своїй вартості на $\frac{1}{3}$?

Коли б підвищилась тільки заробітна плата (випадок II), то прибуток впаав би з 20% до $12\frac{1}{2}\%$, тобто на $7\frac{1}{2}$ одиниць. Коли б підвищилась вартість тільки постійного капіталу (випадок III), то прибуток впаав би з 20% до $15\frac{15}{19}\%$, тобто на $4\frac{4}{19}$ одиниці. Оскільки у випадку IV, який нами розглядається, підвищуються однаковою мірою заробітна плата і вартість постійного капіталу, то прибуток падає з 20% до 10%, тобто на 10 одиниць. Але чому не на $7\frac{1}{2} + 4\frac{4}{19}$, тобто не на $11\frac{27}{38}$, що становить суму різниць II і III? Треба уявити собі ці $11\frac{27}{38}$, через які прибуток мав би впасти (у випадку IV) не до 10%, а до $8\frac{11}{38}\%$. Маса прибутку визначається сумою додаткової вартості, а ця сума, при даній нормі додаткової праці, визначається кількістю робітників. У випадку I є 20 робітників, і половина їх робочого часу не оплачена. У випадку II тільки $\frac{1}{3}$ сукупної праці становить неоплачену працю; звідси падіння норми додаткової вартості; крім того, робітників застосовується на $1\frac{1}{4}$ менше, ніж у випадку I, так що тут маємо так само і зменшення кількості робітників, або зменшення сукупної праці. У випадку III норма додаткової вартості знову та сама, що в I, половина робочого дня не оплачена, але внаслідок підвищення вартості постійного капіталу кількість робітників зменшується з 20 до $15\frac{15}{19}$, або на $4\frac{4}{19}$. В IV випадку кількість робітників зменшується (після того як і норма додаткової вартості знову впала до такого ж рівня, як у II випадку, а саме до $\frac{1}{3}$ робочого дня) на 5 чоловік, а саме з 20 до 15 чоловік. В порівнянні з I випадком кількість робітників у IV випадку зменшилась на 5 чоловік, в порівнянні з II — на $3\frac{3}{4}$, а в порівнянні з III — на $1\frac{15}{19}$; але вона не зменшилась в порівнянні з I на $1\frac{1}{4} + 4\frac{4}{19}$, тобто на $5\frac{35}{76}$. Інакше кількість зайнятих робітників у IV випадку дорівнювала б $14\frac{41}{76}$.

З усього викладеного матимемо такі висновки:

Зміни у вартості товарів, які входять до постійного або змінного капіталу — при незмінному способі виробництва, або при незмінній речовій будові капіталу (тобто при незмінному співвідношенні між застосовуваною безпосередньою і нагромадженою працею), — не призводять до зміни в органічній будові капіталу, якщо вони *пропорціонально однаковою мірою* зачіпають змінний і постійний капітал, як у випадку IV (де,

наприклад, бавовна стає дорожчою в такій же мірі, як і споживана робітниками пшениця). Норма прибутку тут падає (при підвищенні вартості постійного і змінного капіталу), по-перше, тому, що внаслідок підвищення заробітної плати падає норма додаткової вартості, і, по-друге, тому, що зменшується *кількість* робітників.

Коли зміна вартості зачіпає тільки постійний або тільки змінний капітал, вона діє як зміна в органічній будові капіталу і викликає таку саму зміну у *вартісному співвідношенні* складових частин капіталу, хоч спосіб виробництва залишається незмінним.

Якщо зміна вартості зачіпає тільки змінний капітал, то він зростає у відношенні до постійного капіталу [589] і до сукупного капіталу. Однак в цьому випадку зменшується не тільки норма додаткової вартості, але й кількість зайнятих робітників. Ось чому в цьому випадку (у випадку II) застосовується також і менше постійного капіталу (вартість якого лишалася незмінною).

Якщо зміна вартості зачіпає тільки постійний капітал, то змінний капітал зменшується у відношенні до постійного капіталу і до сукупного капіталу. Хоч норма додаткової вартості залишається та сама, маса додаткової вартості зменшується, бо зменшується *кількість* зайнятих робітників (випадок III).

Нарешті, може статись, що зміна вартості зачіпає і постійний і змінний капітал, але *не однаковою* мірою. Цей випадок слід звести до вищезазначених. Нехай, наприклад, зміна вартості так впливає на постійний і змінний капітал, що перший підвищується у вартості на 10%, а другий — на 5%. Тоді, оскільки обидва вони подорожчали на 5%, один на $5 + 5$, другий — на 5, ми мали б випадок IV. Та оскільки постійний капітал крім того змінився б ще на 5%, ми мали б випадок III.

Вище ми припускали тільки підвищення вартості. При падінні її має місце протилежний результат. Наприклад, при переході від IV випадку до I розглядався б той випадок, коли відбувається *пропорціональне* падіння вартості, яке *однаково* зачіпає обидві складові частини капіталу. Для ілюстрації того, до якого результату призводить падіння вартості тільки однієї складової частини капіталу, треба було б відповідно видозмінити випадки II і III. [589]

* * *

[600] До того, що сказано вище про вплив зміни вартості [сировини, машин і життєвих засобів] на органічну будову капіталу, я додаю ще таке зауваження: у капіталів, вкладених

в різні галузі виробництва, при однаковій в інших відношеннях речовій будові цих капіталів, різницю в їх органічній будові може, таким чином, викликати більш висока *вартість* застосовуваних ними машин або матеріалів. Наприклад, якби бавовняна, шовкова, льняна і шерстяна промисловість мали цілком однакову речову будову капіталу, то сама тільки відмінність у вартості застосовуваних ними матеріалів зумовила б неоднаковість органічної будови відповідних капіталів. [600]

[Г] ЗМІНИ СУКУПНОЇ РЕНТИ ЗАЛЕЖНО
ВІД ЗМІН РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ]

[589] Повернемось до таблиці А. Як ми бачили *, припущення, що норма прибутку в 10% утворилася в результаті падіння прибутку (так що спочатку, коли в обробітку був один тільки III розряд, норма прибутку була вища, потім, коли появився II розряд, стала нижчою, ніж тоді, коли розроблявся тільки III, але все ще перевищувала 10%), — що це припущення за певних умов може виявитися правильним, а саме в тому разі, коли перед нами справді низхідна лінія розвитку, але воно зовсім не обов'язково впливає з відмінності рент, з самого тільки існування диференціальних рент; при висхідній лінії ця відмінність рент, навпаки, передбачає, що норма прибутку весь час лишається незмінною.

Таблиця В. Тут, як уже роз'яснено вище**, конкуренція III і IV розрядів примушує II розряд вилучити половину свого капіталу. При низхідній лінії це, навпаки, виступало б в такому вигляді, що додаткова пропозиція потрібна тільки в розмірі $32\frac{1}{2}$ тонни, а тому у II розряд слід вкласти капітал тільки в 50 ф. ст.

Але найцікавіше в цій таблиці ось що: раніше вкладено було 300 ф. ст. капіталу, а тепер тільки 250 ф. ст., тобто на $\frac{1}{6}$ менше; а кількість продукту лишилася та сама — 200 тонн. Отже, продуктивність праці підвищилася, а вартість одиниці товару впала. Так само і *сукупна вартість* товару впала з 400 ф. ст. до $369\frac{3}{13}$ ф. ст. В порівнянні з А ринкова вартість тонни впала з 2 ф. ст. до 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил., бо нова ринкова вартість визначається *індивідуальною вартістю* продукту II розряду, а не більш високою індивідуальною вартістю продукту I розряду, як це було раніше. Незважаючи на всі ці обстави-

* Див. цей том, частина II, стор. 277—278. *Ред.*

** Там же, стор. 255 і далі. *Ред.*

ни — зменшення вкладеного капіталу, зменшення сукупної вартості продукту при незмінній масі продукції, падіння ринкової вартості, експлуатація більш продуктивних розрядів, — рента у *B*, порівняно з *A*, підвищилася в абсолютному виразі на $24\frac{3}{13}$ ф. ст. ($94\frac{3}{13}$ ф. ст. проти 70 ф. ст.). Якщо ми подивимось, в якій мірі окремі розряди беруть участь у збільшенні сукупної суми ренти, то ми побачимо, що у II розряді абсолютна рента за своєю нормою лишилася та сама, бо 5 ф. ст. на 50 ф. ст. становлять 10%, але *маса* ренти зменшилась наполовину, з 10 ф. ст. до 5 ф. ст., тому що капіталовкладення в II *B* зменшилось наполовину, з 100 ф. ст. до 50 ф. ст. Замість збільшення загальної суми ренти, в розряді II *B* відбувається зменшення її на 5 ф. ст. Далі, диференціальна рента для II *B* зовсім відпадає, бо ринкова вартість тепер дорівнює індивідуальній вартості продукту II розряду. Це дає повторне зменшення загальної суми ренти на 10 ф. ст. Таким чином, в загальному підсумку зменшення ренти для II розряду становить 15 ф. ст.

В III розряді сума абсолютної ренти лишилась та сама, але внаслідок зниження ринкової вартості продукту зменшилась також і його диференціальна вартість, а в результаті цього зменшилась і диференціальна рента. Вона становила 30 ф. ст. Тепер вона становить тільки $18\frac{8}{13}$ ф. ст., тобто на $11\frac{7}{13}$ ф. ст. менше. Отже, для II і III розрядів, разом узятих, рента впала на $26\frac{7}{13}$ ф. ст. Таким чином, лишається пояснити, чому загальна сума ренти збільшилась не на $24\frac{3}{13}$ ф. ст., як це здається з першого погляду, а на $[24\frac{3}{13} + 26\frac{7}{13}]$, тобто на $50\frac{10}{13}$ ф. ст. Але, далі, для *B*, в порівнянні з *A*, абсолютна рента I *A* відпала разом з відпадінням самого розряду I. Отже, це становить дальше зменшення загальної суми ренти на 10 ф. ст. Таким чином, в загальному підсумку треба дати пояснення щодо $60\frac{10}{13}$ ф. ст. Але саме такою є загальна сума ренти нового розряду IV *B*. Отже, збільшення загальної суми ренти в *B* можна пояснити тільки рентою розряду IV *B*. Абсолютна рента розряду IV *B*, як і всіх інших розрядів, дорівнює 10 ф. ст. А диференціальна рента буде $50\frac{10}{13}$ ф. ст. [590] тому, що диференціальна вартість продукту IV розряду становить $10\frac{470}{481}$ шил. на тонну і має бути помножена на $92\frac{1}{2}$, бо така кількість тонн добувається в цьому розряді. Продуктивність II і III розрядів лишилася незмінною; найменш продуктивний розряд зовсім усунутий, і все-таки загальна сума ренти зростає, тому що диференціальна рента самого тільки IV розряду, внаслідок його відносно високої продуктивності, більша, ніж була сукупна диференціальна рента в *A*. Диференціальна рента не залежить від абсолютної продуктивності розроблюваних розрядів, від того, що $\frac{1}{2}$ II,

III, IV продуктивніші, ніж I, II, III; проте диференціальна рента для $1\frac{1}{2}$ II, III, IV більша, ніж вона була для I, II, III в A. Це пояснюється тим, що найбільша частина продукту, який постачається, — $92\frac{1}{2}$ тонни — одержується від такого розряду, в якого диференціальна вартість більша, ніж взагалі в будь-якому розряді таблиці A. Якщо для того чи іншого розряду диференціальна вартість дана, то абсолютна сума його диференціальної ренти залежить, природно, від кількості продукту цього розряду. Але сама ця кількість уже врахована при обчисленні диференціальної вартості і розгляді процесу її утворення. Оскільки IV розряд при капіталі у 100 ф. ст. виробляє $92\frac{1}{2}$ тонн — не більше, не менше, — то його диференціальна вартість в таблиці B, де ринкова вартість тонни дорівнює 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил., становить $10\frac{470}{481}$ шил. на тонну.

Вся сума ренти в таблиці A становить 70 ф. ст. на капітал в 300 ф. ст., тобто $23\frac{1}{3}\%$. Навпаки, в таблиці B, коли відкинути $\frac{3}{13}$, вона становить 94 на 250, тобто $37\frac{3}{5}\%$.

Таблиця C. Тут припущено, що після того як добавився розряд IV і ринкову вартість почав визначати розряд II, попит не лишається незмінним, як у таблиці B, а зростає в міру зниження ціни, так що вся додаткова кількість в $92\frac{1}{2}$ тонни, яку постачає розряд IV, поглинається ринком. При ціні у 2 ф. ст. за тонну поглиналося б тільки 200 тонн; при ціні в $1\frac{11}{13}$ ф. ст. попит зростає до $292\frac{1}{2}$ тонн. Помилкою було б припускати, що межі ринку при ціні в $1\frac{11}{13}$ ф. ст. за тонну неодмінно лишаються тими самими, що й при ціні у 2 ф. ст. за тонну. Навпаки, коли ціна знижується, ринок завжди до певної міри розширюється — навіть коли мова йде про такий загальний життєвий засіб, як пшениця.

Ось той єдиний пункт, який ми *насамперед* хочемо відзначити з приводу таблиці C.

Таблиця D. Тут припущено, що $292\frac{1}{2}$ тонни поглинаються ринком тільки в тому разі, коли ринкова вартість падає до $1\frac{5}{8}$ ф. ст., що становить ціну витрат для тонни розряду I, який, значить, не дає ніякої ренти, а дає тільки звичайний прибуток в 10%. Це той випадок, який Рікардо вважає нормальним, і на ньому через те слід спинитися докладніше.

Тут спочатку береться, як і в попередніх таблицях, висхідна лінія; пізніше ми розглянемо той самий процес при низхідній лінії.

Коли б розряди II, III і IV постачали тільки додаткову пропозицію в 140 тонн *, тобто тільки таку додаткову пропозицію,

* — додаткову до пропозиції в 60 тонн, що вироблюється I розрядом. *Ред.*

яка поглинається ринком по 2 ф. ст. за тонну, то розряд I і далі визначав би ринкову вартість.

Проте це не так. На ринку є ще надлишок у $92\frac{1}{2}$ тонни, вироблений розрядом IV. Коли б ця кількість була взагалі надлишковою продукцією, яка абсолютно перевищувала б потреби ринку, то розряд I був би зовсім витіснений з ринку, а II розряд мусив би вилучити половину свого капіталу, як це має місце в таблиці B. Тоді ринкову вартість визначав би вже II розряд, як у таблиці B. Однак тепер у нас припущено, що при дальшому зниженні ринкової вартості ринок може поглинути ці $92\frac{1}{2}$ тонни. Як же відбуватиметься цей процес? Розряди IV, III і $1\frac{1}{2}$ II цілковито панують на ринку. Це значить, що, коли б ринок міг поглинути абсолютно тільки 200 тонн, ці розряди витіснили б з ринку розряд I.

Але візьмемо спочатку фактичний стан речей. На ринку є $292\frac{1}{2}$ тонн, тоді як раніше на ньому було тільки 200 тонн. Розряд II продавав би товар по його індивідуальній вартості, по $4\frac{11}{13}$ ф. ст., щоб закріпитися на ринку і витіснити з нього продукти I розряду, індивідуальна вартість яких дорівнює 2 ф. ст. Але оскільки і при такій ринковій вартості немає місця для $292\frac{1}{2}$ тонн, то розряди IV і III тиснуть на II доти, поки ринкова ціна не впаде до $4\frac{5}{8}$ ф. ст.; при цій ціні розряди IV, III, II і I знаходять для своїх продуктів збут на ринку, який по цій [591] ринковій ціні поглинає *весь* продукт. Завдяки такому зниженню ціни пропозиція і попит урівноважуються. Як тільки додаткова пропозиція починає перевищувати ту місткість ринку, яка має місце при попередній ринковій вартості, кожний розряд, природно, старається проштовхнути на ринок весь свій продукт, витісняючи продукт інших розрядів. Це може статися тільки при зниженні ціни, а саме при зниженні ціни до такого рівня, при якому *всі* знаходять збут. Якщо це зниження ціни таке велике, що розрядам I, II та ін. доводиться продавати товар *нижче* ціни витрат⁸⁸, то вони, природно, будуть змушені вилучити свій капітал з виробництва. Коли ж виявляється, що для того, щоб привести продукт у відповідність із станом ринку, зниження ціни не повинно бути таким значним, то весь капітал може і далі працювати в даній сфері виробництва при цій новій ринковій вартості продукту.

Але, далі, ясно, що за цих умов ринкову вартість продукту визначають не гірші ділянки землі розрядів I і II, а кращі ділянки розрядів III і IV, і що, таким чином, рента з *кращих ділянок* землі визначає ренту з менш родючих ділянок, як це правильно зрозумів для даного випадку Шторх⁸⁹.

IV розряд продає по тій ціні, при якій він може проштовхнути на ринок весь свій продукт, усунувши всяку протидію інших розрядів. Ця ціна становить $1\frac{5}{6}$ ф. ст. Якби IV розряд продавав по вищій ціні, то місткість ринку зменшилася б, і процес взаємного витіснення почався б знову.

Розряд I визначає ринкову вартість тільки при умові, що додаткова пропозиція інших, більш продуктивних розрядів становить тільки ту додаткову пропозицію, яку ринок поглинає по цій, визначеній продуктом I розряду, ринковій вартості. Якщо додаткова пропозиція переступає за ці межі, то I розряд відіграє зовсім пасивну роль і місцем, яке він займає на ринку, викликає тільки відповідну реакцію розрядів II, III, IV, поки ціна не зменшиться настільки, що ринок стане досить містким, щоб поглинути весь вироблений продукт. Тоді виявляється, що при такій ринковій вартості, яка фактично визначається розрядом IV, цей розряд крім абсолютної ренти платить ще диференціальну ренту в розмірі $49\frac{7}{12}$ ф. ст., III розряд крім абсолютної ренти — ще диференціальну ренту в розмірі $17\frac{1}{2}$ ф. ст., а II розряд не платить ніякої диференціальної ренти, а платить тільки частину абсолютної ренти, $9\frac{1}{6}$ ф. ст. замість 10 ф. ст., тобто не всю суму абсолютної ренти. Чому? Тому, що нова ринкова вартість в $1\frac{5}{6}$ ф. ст., хоч вона і перевищує ціну витрат продукту II розряду, все-таки *нижча* від його індивідуальної вартості. Коли б вона *дорівнювала* його індивідуальній вартості, то II розряд платив би абсолютну ренту в 10 ф. ст., яка дорівнює різниці між індивідуальною вартістю і ціною витрат. Але оскільки нова ринкова вартість є *нижчою* індивідуальною вартістю продукту II розряду, — фактична рента, яку він платить, дорівнює різниці між ринковою вартістю і ціною витрат, а ця різниця менша від різниці між його індивідуальною вартістю і його ціною витрат, — то він платить тільки частину своєї абсолютної ренти, $9\frac{1}{6}$ ф. ст. замість 10 ф. ст.

{*Фактична рента* дорівнює різниці між ринковою вартістю і [індивідуальною] ціною витрат.}

Абсолютна рента дорівнює різниці між індивідуальною вартістю і ціною витрат.

Диференціальна рента дорівнює різниці між ринковою вартістю і індивідуальною вартістю.

Фактична, або сукупна, рента дорівнює абсолютній ренті плюс диференціальна рента; інакше кажучи, вона дорівнює надлишкові ринкової вартості над індивідуальною вартістю плюс надлишок індивідуальної вартості над ціною витрат, тобто вона дорівнює різниці між ринковою вартістю і ціною витрат.

Отже, якщо ринкова вартість дорівнює індивідуальній вартості, то диференціальна рента рівна нулю, а сукупна рента дорівнює різниці між індивідуальною вартістю і ціною витрат.

Якщо ринкова вартість більша від індивідуальної вартості, то *диференціальна рента* дорівнює надлишкові ринкової вартості над індивідуальною вартістю, а сукупна рента дорівнює цій диференціальній ренті плюс абсолютна рента.

Якщо ринкова вартість менша від індивідуальної вартості, але більша за ціну витрат, то диференціальна рента є від'ємною; отже, сукупна рента дорівнює абсолютній ренті плюс ця від'ємна диференціальна рента, тобто мінус надлишок індивідуальної вартості над ринковою вартістю.

Якщо ринкова вартість дорівнює ціні витрат, то рента взагалі дорівнює нулю.

Щоб подати все це в рівняннях, позначимо абсолютну ренту літерами А. р., диференціальну ренту літерами Д. р., сукупну ренту літерами С. р., ринкову вартість літерами Р. варт., індивідуальну вартість літерами І. варт. і ціну витрат літерами Ц. в. Тоді матимемо такі рівняння:

$$[592] 1) \text{ А. р.} = \text{І. варт.} - \text{Ц. в.} = + y$$

$$2) \text{ Д. р.} = \text{Р. варт.} - \text{І. варт.} = x$$

$$3) \text{ С. р.} = \text{А. р.} + \text{Д. р.} = \text{Р. варт.} - \text{І. варт.} + \text{І. варт.} - \text{Ц. в.} = y + x = \text{Р. варт.} - \text{Ц. в.}$$

Якщо Р. варт. > І. варт., то Р. варт. - І. варт. = + x. Тоді Д. р. є додатною величиною, і С. р. = y + x.

І тоді Р. варт. - Ц. в. = y + x. Або: Р. варт. - y - x = - Ц. в. Або: Р. варт. = y + x + Ц. в.

Якщо Р. варт. < І. варт., то Р. варт. - І. варт. = - x. Тоді Д. р. є від'ємною величиною, і С. р. = y - x.

І тоді Р. варт. - Ц. в. = y - x. Або: Р. варт. + x = І. варт. Або: Р. варт. + x - y = Ц. в. Або: Р. варт. = y - x + Ц. в.

Якщо Р. варт. = І. варт., то Д. р. = 0; x = 0; бо Р. варт. - І. варт. = 0.

Отже, в цьому випадку С. р. = А. р. + Д. р. = А. р. + 0 = Р. варт. - І. варт. + І. варт. - Ц. в. = 0 + І. варт. - Ц. в. = І. варт. - Ц. в. = Р. варт. - Ц. в. = + y.

Якщо Р. варт. = Ц. в., то С. р. (або Р. варт. - Ц. в.) = 0.

За умов, припущених вище [в таблиці D], І розряд не платить ніякої ренти. Чому? Тому, що абсолютна рента дорівнює різниці між індивідуальною вартістю і ціною витрат, а диференціальна рента дорівнює різниці між ринковою вартістю і індивідуальною вартістю; тимчасом як ринкова вартість дорівнює тут ціні витрат продукту І розряду. Індивідуальна вартість в

розряді I дорівнює 2 ф. ст. за тонну; ринкова вартість дорівнює $1\frac{5}{8}$ ф. ст. Отже, диференціальна рента в розряді I дорівнює $1\frac{5}{8}$ ф. ст. мінус 2 ф. ст., тобто вона дорівнює $-1\frac{5}{8}$ ф. ст. Абсолютна ж рента в розряді I дорівнює 2 ф. ст. мінус $1\frac{5}{8}$ ф. ст., тобто вона дорівнює різниці між його індивідуальною вартістю і його ціною витрат ($+1\frac{5}{8}$ ф. ст.). Таким чином, оскільки фактична рента в розряді I дорівнює абсолютній ренті ($+1\frac{5}{8}$ ф. ст.) плюс диференціальна рента ($-1\frac{5}{8}$ ф. ст.), то вона дорівнює нулю. Отже, продукт I розряду не оплачує ні диференціальної, ні абсолютної ренти, а оплачує тільки ціну витрат. Вартість цього продукту дорівнює 2 ф. ст., але продається він по $1\frac{5}{8}$ ф. ст., тобто на $\frac{1}{12}$, або на $8\frac{1}{3}\%$, *нижче* своєї вартості. Розряд I не може продавати доречче, тому що не він визначає ринок, а це роблять, всупереч йому, розряди IV, III, II. Все, що може робити I розряд, це — постачати додаткову пропозицію по ціні в $1\frac{5}{8}$ ф. ст. за тонну.

Той факт, що I розряд не платить ренти, пояснюється тим, що ринкова вартість дорівнює його ціні витрат.

Але цей факт є наслідком:

По-перше, відносної неродючості розряду I. Він має постачати 60 додаткових тонн по $1\frac{5}{8}$ ф. ст. Припустимо, що замість того щоб на капітал у 100 ф. ст. давати тільки 60 тонн, він дає 64 тонн, на 1 тонну менше, ніж розряд II. В такому разі досить вкласти в цей розряд тільки $93\frac{3}{4}$ ф. ст. капіталу, щоб постачати 60 тонн. Індивідуальна вартість тонни в I розряді становила б тоді $1\frac{7}{8}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $17\frac{1}{2}$ шил., а її ціна витрат — 1 ф. ст. $14\frac{3}{8}$ шил. А через те що ринкова вартість дорівнює $1\frac{5}{8}$ ф. ст., або 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ шил., то різниця між ринковою вартістю і ціною витрат дорівнювала б $2\frac{7}{24}$ шил. І це на 60 тонн становило б [593] ренту в 6 ф. ст. $17\frac{1}{2}$ шил.

Таким чином, якби всі умови лишилися незмінними і I розряд став би більш родючим на $\frac{1}{15}$ (бо $\frac{60}{15} = 4$) в порівнянні з теперішньою його родючістю, то він ще платив би частину абсолютної ренти, бо ще була б різниця між ринковою вартістю і його ціною витрат, хоч і менша, ніж різниця між його індивідуальною вартістю і його ціною витрат. Отже, тут найгірша земля, коли б вона була більш родючою, ніж у припущеному нами випадку, давала б ще ренту. Коли б I розряд був абсолютно родючішим, ніж він є, то розряди II, III, IV були б *відносно менш родючими* в порівнянні з ним. Різниця між його і їх індивідуальними вартостями була б менша. Отже, те, що розряд I не дає ніякої ренти, зумовлюється в однаковій мірі як тим, що він сам не є абсолютно більш родючим, так і тим, що розряди II, III, IV не є *відносно менш родючими*.

Але по-друге: Нехай дано продуктивність I розряду, 60 тонн на 100 ф. ст. капіталу. Коли б розряди II, III, IV, особливо ж IV, що появляється на ринку як новий конкурент, були не тільки відносно, в порівнянні з I, але й *абсолютно* менш родючі, то I розряд міг би давати ренту, хоч ця рента була б тільки частиною абсолютної ренти. Справді, оскільки ринок поглинає $292\frac{1}{2}$ тонни по $1\frac{5}{6}$ ф. ст., то меншу кількість тонн, наприклад 280 тонн, він поглинув би по вищій ринковій вартості, ніж $1\frac{5}{6}$ ф. ст. Але всяка ринкова вартість, яка перевищує $1\frac{5}{6}$ ф. ст., тобто ціну витрат I розряду, дає для I розряду ренту, що дорівнює ринковій вартості мінус ціна витрат продукту I розряду.

Отже, можна також сказати, що I розряд не дає ренти в результаті абсолютної родючості IV розряду, тому що, поки на ринку конкурентами були тільки II і III, він давав ренту; він і далі давав би ренту, хоч і меншу від попередньої, навіть незважаючи на появу IV розряду, тобто незважаючи на додаткову пропозицію, якби IV розряд при затраті капіталу в 100 ф. ст. виробляв не $92\frac{1}{2}$ тонни, а тільки 80 тонн.

По-третьє: Ми припустили, що абсолютна рента при затраті капіталу в 100 ф. ст. становить 10 ф. ст., тобто 10% на капітал, або $\frac{1}{11}$ ціни витрат, що, значить, у землеробстві вартість продукту, виробленого капіталом у 100 ф. ст., дорівнює 120 ф. ст., з яких 10 ф. ст. становлять прибуток.

Не слід, однак, думати, що коли ми кажемо: «в землеробстві затрачено капітал у 100 ф. ст.», і коли один робочий день дорівнює 1 ф. ст., то і витрачається в землеробстві 100 робочих днів. Взагалі, якщо капітал у 100 ф. ст. дорівнює 100 робочим дням, то ніколи [продукт цього капіталу не зводиться до 100 робочих днів], в якій би галузі виробництва не був затрачений цей капітал. Припустимо, що 1 ф. ст. золота дорівнює одному дванадцятигодинному робочому дню, і нехай це буде нормальний робочий день. Перше питання, яке тут постає, полягає ось у чому: яка норма експлуатації праці? Тобто скільки годин з 12 робітник працює на себе, для відтворення (як еквівалента) своєї заробітної плати, і скільки годин він працює на капіталіста *даром*? Отже, яка величина того робочого часу, який капіталіст *продає*, не *заплативши* за нього, і який через це утворює джерело додаткової вартості, джерело збільшення капіталу? Якщо ця норма дорівнює 50%, то робітник працює 8 годин на себе і 4 години даром на капіталіста. Продукт дорівнює 12 годинам, або 1 ф. ст. (бо, згідно з припущенням, в 1 ф. ст. золота міститься 12 годин робочого часу). З цих 12 годин, що дорівнюють 1 ф. ст., 8 годин повертають капіталістові сплачену робітникові заробітну плату, а 4 години становлять його, капіталіста,

додаткову вартість. Таким чином, на заробітну плату в $13\frac{1}{3}$ шил. припадає додаткова вартість в $6\frac{2}{3}$ шил. Або на затрату капіталу в 1 ф. ст. припадає додаткова вартість в розмірі 10 шил., а на 100 ф. ст. — в розмірі 50 ф. ст. В цьому разі вартість товару, виробленого за допомогою капіталу в 100 ф. ст., дорівнювала б 150 ф. ст. Прибуток капіталіста полягає взагалі у продажу вміщеної в продукті неоплаченої праці. Від продажу того, що не оплачене, і виникає нормальний прибуток.

[594] А друге питання полягає ось у чому: якою є *органічна будова* капіталу? Та частина вартості капіталу, яка складається з машин та ін. і сировини, *просто-напросто відтворюється* у продукті, появляється знову, лишається незмінною. Цю складову частину капіталу капіталіст повинен оплачувати по її *вартості*. Отже, вона входить у продукт як дана, *перед-послана* вартість. Тільки застосовувана капіталістом праця, хоч вона і входить *цілком* у вартість продукту і цілком купується капіталістом, оплачується ним тільки частково. Отже, коли припустити вказану вище норму експлуатації праці, величина додаткової вартості для *рівновеликих* капіталів залежатиме від їх органічної будови. Якщо капітал *a* має будову $80c + 20v$, то вартість продукту дорівнює 110, а прибуток становить 10% (хоч неоплаченої праці міститься в продукті 50%). Якщо капітал *b* має будову $40c + 60v$, то вартість продукту дорівнює 130, а прибуток становить 30%, хоч у продукті знов-таки міститься тільки 50% неоплаченої праці. Якщо капітал *c* має будову $60c + 40v$, то вартість продукту дорівнює 120, а прибуток становить 20%, хоч тут так само неоплаченої праці міститься 50%. Отже, ми маємо для цих трьох капіталів, що дорівнюють 300, сукупний прибуток, який дорівнює $10 + 30 + 20 = 60$, що на 100 становить в середньому 20%. І цей середній прибуток дає кожний із вказаних капіталів, якщо він продає вироблений ним товар за 120 ф. ст. Капітал *a*, що має будову $80c + 20v$, продає свій продукт на 10 ф. ст. *вище* його вартості, капітал *b*, що має будову $40c + 60v$, продає свій продукт на 10 ф. ст. *нижче* його вартості, і капітал *c*, що має будову $60c + 40v$, продає свій продукт *по* його вартості. В загальному підсумку товари продаються по їх вартості, що дорівнює $120 + 120 + 120 = 360$ ф. ст. І дійсно, вартість продуктів $a + b + c = 110 + 130 + 120 = 360$ ф. ст. Але ціни продуктів окремих капіталів стоять частково *вище*, частково *нижче*, частково *на рівні* їх вартості, в результаті чого кожний з цих капіталів дає прибуток у 20%. Видозмінені таким способом вартості товарів і є їх *ціни витрат*, які конкуренція постійно робить центрами притягання ринкових цін.

Для 100 ф. ст., вкладених у землеробство, ми припустимо будову капіталу $60c + 40v$ (щоб, однак, для v , може, ще надто мало); тоді вартість продукту дорівнює 120. Але така вартість дорівнювала б [припущеній в попередньому абзаці] *ціні витрат* продуктів промисловості. Тому припустимо для наведеного вище прикладу, що середня ціна продукту, виробленого капіталом у 100 ф. ст., дорівнює [не 120, а] 110 ф. ст. Ми скажемо тепер: якщо землеробський продукт продається по своїй вартості, то вартість його на 10 ф. ст. *вища* від його ціни витрат. Він дає тоді ренту в 10%, і ми вважаємо *нормальним* при капіталістичному виробництві, що землеробський продукт, на відміну від інших продуктів, продається не по своїй *ціні витрат*, а по своїй *вартості*. Це — наслідок *власності на землю*. Будова сукупного капіталу буде $80c + 20v$, якщо середній прибуток дорівнює 10%. Ми припускаємо, що землеробський капітал має будову $60c + 40v$, тобто припускаємо таку будову цього капіталу, при якій на заробітну плату — на безпосередню працю — витрачається більше, ніж в сукупній сумі капіталу, який застосовується в інших галузях виробництва. Це свідчить про *відносно нижчий* розвиток продуктивності праці в цій галузі. Правда, в деяких галузях сільського господарства, наприклад у скотарстві, будова капіталу може бути $90c + 10v$, тобто відношення $v: c$ може бути меншим, ніж в сукупному промисловому капіталі. Але не ця галузь визначає ренту, а власне землеробство, і саме та його частина, яка виробляє головний *життєвий засіб*, наприклад пшеницю тощо. Рента в інших галузях сільського господарства визначається не будовою [595] вкладеного в них самих капіталу, а будовою того капіталу, який застосовується у виробництві головного життєвого засобу. Само існування капіталістичного виробництва передбачає, що найголовнішим елементом життєвих засобів є рослинна їжа, а не тваринна. Співвідношення між рентами, що існують в різних галузях сільського господарства, є другорядне питання, яке нас тут не цікавить і яке лишається поза розглядом.

Отже, для того щоб абсолютна рента становила 10%, припустимо, що загальна середня будова

неземлеробського капіталу є $80c + 20v$,
землеробського капіталу..... $60c + 40v$.

Тепер постає питання, чи вплинула б на припущений в таблиці *D* випадок, де розряд *I* не дає ніякої ренти, інша будова землеробського капіталу, наприклад $50c + 50v$ або $70c + 30v$? В першому випадку вартість продукту дорівнювала б 125 ф. ст.; у другому випадку — 115 ф. ст. В першому випадку різниця, що виникає через відмінність у будові землеробського і неземле-

робського капіталу, була б 15 ф. ст., а в другому — 5 ф. ст. Інакше кажучи, різниця між вартістю землеробського продукту і його ціною витрат була б у першому випадку на 50% вища, ніж припущено нами, а в другому — на 50% нижча.

Якби мав місце перший випадок, тобто якби вартість продукту, виробленого капіталом у 100 ф. ст., дорівнювала 125 ф. ст., то в таблиці *A* вартість тонни для I розряду дорівнювала б $2^{1/12}$ ф. ст. І це було б ринковою вартістю для *A*, тому що ринкову вартість визначає тут I розряд. Навпаки, ціна витрат для I *A* була б, як і раніше, $1^{5/6}$ ф. ст. А через те що, згідно з припущенням, $29^{21/2}$ тонни [в таблиці *D*] можуть бути продані тільки по $1^{5/6}$ ф. ст., то зміна в органічній будові землеробського капіталу, яка розглядається, зовсім не вплинула б на те, що розряд I *D* не дає ніякої ренти; так само нічого в цьому відношенні не змінилося б і в тому разі, коли б землеробський капітал мав будову $70c + 30v$, інакше кажучи, коли б різниця між вартістю землеробського продукту і його ціною витрат становила тільки 5 ф. ст., тобто тільки половину того, що було припущено нами. Таким чином, якщо *ціна витрат*, а значить, і середня органічна будова неземлеробського капіталу ($80c + 20v$) припускаються незмінними, то для даного випадку [для розряду I *D*] не мало б значення, вищою чи нижчою є будова землеробського капіталу, хоч ця відмінність мала б значення для таблиці *A* і хоч вона [в усіх таблицях] змінила б абсолютну ренту на 50%.

Але припустимо тепер протилежне: землеробський капітал, як і раніше, має будову $60c + 40v$, а будова неземлеробського капіталу змінюється. Замість $80c + 20v$ він має будову $70c + 30v$ або ж $90c + 10v$. У першому з двох останніх випадків середній прибуток буде 15 ф. ст., або на 50% вищий, ніж у раніше припущеному випадку; у другому випадку він буде 5 ф. ст., або на 50% нижчий. У першому випадку абсолютна рента становила б 5 ф. ст. Отже, це знову не дало б різниці для I *D*. У другому випадку абсолютна рента дорівнювала б 15 ф. ст. Це теж не внесло б ніякої зміни у випадок I *D*. Отже, для випадку I *D* все це однаково, хоч і зберігає своє важливе значення для таблиць *A*, *B*, *C* і *E*, тобто для визначення абсолютної величини абсолютної і диференціальної ренти щоразу, коли новий розряд — все одно, по висхідній чи по низхідній лінії — постає за старій ринковій вартості тільки необхідну додаткову пропозицію.

* * *

Тепер постає таке питання:

Чи можливий практично випадок *D*? І, насамперед, чи це, як припускає Рікардо, *нормальний* випадок? Нормальним цей випадок може бути тільки при двох умовах:

Або коли землеробський капітал має будову $80c + 20v$, тобто таку ж, як і середня будова неземлеробського капіталу, так що *вартість* землеробського продукту дорівнювала б *ціні витрат неземлеробського продукту*. Поки що це з погляду статистики неправильно. Припущення, що продуктивність праці у землеробстві *відносно* нижча, в усякому разі більше відповідає дійсності, ніж припущення Рікардо про *прогресуюче* абсолютне зниження продуктивності землеробської праці.

[596] В розділі 1-му («Про вартість») Рікардо припускає, що в золотих і срібних рудниках має місце середня будова капіталу (правда, він говорить тут тільки про основний і оборотний капітал, але ми це «підправимо»). При такому припущенні на цих рудниках могла б бути завжди тільки диференціальна рента, і ніколи не було б абсолютної ренти. А саме ця передпосилка ґрунтується, в свою чергу, на другій передпосилці, що додаткова пропозиція, яку постачають продуктивніші рудники, завжди більша від тієї додаткової пропозиції, яка потрібна при попередній ринковій вартості. Але зовсім незрозуміло, чому з таким же успіхом не може мати місця протилежне. Вже сама тільки наявність диференціальної ренти доводить, що можлива додаткова пропозиція без зміни *даної ринкової вартості*. Бо розряди IV або III або II не давали б диференціальних рент, коли б вони не продавали свої продукти по ринковій вартості продукту I розряду, хоч би як вона визначалась, отже — по такій ринковій вартості, яка визначається *незалежно* від абсолютної величини пропозиції цих розрядів.

Або ж *випадок D* завжди мусив би бути нормальним, якби припущені в ньому обставини завжди були нормальні, тобто якби через конкуренцію розрядів IV, III і II, особливо IV, розряд I завжди змушений був продавати свій продукт *нижче* його вартості на всю суму абсолютної ренти, продавати його по *ціні витрат*. Само існування диференціальної ренти в розрядах IV, III і II доводить, що вони продають свої продукти по ринковій вартості, яка *перевищує* їх індивідуальну вартість. Коли Рікардо вважає, що у відношенні до I розряду це не може мати місця, то тільки тому, що він *наперед припускає* неможливість абсолютної ренти, а це останнє зумовлене у нього тим, що він виходить з передпосилки про *тотожність вартості і ціни витрат*.

Візьмемо *випадок C*, де $292\frac{1}{2}$ тонни знаходять збут по ринковій вартості в 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ шил. І будемо виходити, як це робить Рікардо, з розряду IV. Поки ринок вимагає тільки $92\frac{1}{2}$ тонни, IV розряд продає тонну по 1 ф. ст. $5\frac{35}{37}$ шил., тобто він продає товар, вироблений з капіталом у 100 ф. ст., по його

вартості у 120 ф. ст., що дає абсолютну ренту в 10 ф. ст. Чому IV розряд має продавати свій товар *нижче* його вартості, по *ціні витрат*? Поки на ринку є один тільки IV розряд, розряди III, II, I не можуть створити йому конкуренцію. Навіть *ціна витрат* продукту III розряду *перевищує* ту вартість, яка дає IV розрядові ренту в 10 ф. ст., і ще більшою мірою перевищує цю вартість ціна витрат у розрядах II і I. Тому розряди III, II і I не могли б чинити конкуренцію розрядові IV, навіть коли б вони продавали свої тонни лише по ціні витрат.

Припустимо, що існує тільки один розряд, краща чи гірша земля IV або I, або III, або II, — це не має ніякого значення для теорії; припустимо, що вона існує як *елемент природи*, тобто як елемент природи *у відношенні до* тієї маси даного капіталу і праці, яка взагалі є в розпорядженні й може бути поглинута в цій галузі виробництва; так що дана земля не ставить ніяких меж, а є відносно необмеженим полем діяльності для наявної маси праці й капіталу; отже, припустимо, що не існує диференціальної ренти, бо в обробітку немає земель *різної* природної родючості. Значить, не існує ніякої диференціальної ренти (або ж вона тут зовсім мізерна). Припустимо, далі, що не існує *ніякої земельної власності*; тоді ясно, що не існує абсолютної ренти. Отже, взагалі не існує *ніякої* ренти (тому що, згідно з припущенням, не існує і диференціальної ренти). Це — тавтологія. Бо існування *абсолютної земельної ренти* не тільки передбачає власність на землю, але це і є *передбачуваною земельною власністю*, тобто земельною власністю, зумовлена і видозмінена впливом капіталістичного виробництва. Ця тавтологія *нічого* не дає для розв'язання питання, бо виникнення абсолютної земельної ренти ми пояснюємо саме тим *опором*, який земельна власність у землеробстві чинить капіталістичному вирівнюванню вартостей товарів у середні ціни. Якщо ми усуваємо цю дію земельної власності, цей опір, специфічний опір, на який конкуренція капіталів натрапляє в цій сфері застосування, то ми, звичайно, усуваємо саму передумову існування земельної ренти. До того ж тут перед нами таке припущення, що само собі суперечить (як це дуже добре бачить п. Уейкфілд у своїй теорії колонізації⁹⁰): з одного боку, розвинуте капіталістичне виробництво, а з другого — немає власності на землю. Звідки могли б узятися в такому разі наймані робітники?

Щось *подібне* має місце в колоніях, навіть якщо *юридична* власність на землю й існує, — оскільки уряд роздає земельні ділянки даром, як це спочатку робилося при колонізації заморських країн Англією, — і навіть якщо [597] уряд фактично

насаджує земельну власність, продаючи землю, але за безцінь, як у Сполучених Штатах (1 долар або щось біля цього за акр).

Тут слід розрізняти два типи колоній.

По-перше, мова йде про колонії власного значення, як-от в Сполучених Штатах, в Австралії тощо. Тут основна маса колоністів, що займаються землеробством, хоч вони й привозять з собою з метрополії більш-менш значний капітал, не є *капіталістичним класом*, і їх виробництво не є *капіталістичним* виробництвом. Це — селяни, які більше або менше працюють самі і прагнуть головним чином до того, щоб забезпечити *своє власне утримання*, виробляти для себе засоби існування. Тому їх головний продукт не стає *товаром* і не призначається для торгівлі. Надлишок своїх продуктів над тим, що споживають самі, вони продають, обмінюють на промислові товари, які ввозяться в колонію, і т. ін. Друга, менша частина колоністів на березі моря, біля судноплавних рік і т. п. утворює торгові міста. Тут так само ще не може бути мови про капіталістичне виробництво. Але навіть коли воно поступово починає розвиватись, так що для фермера, який сам працює на землі і є її власником, починає відігравати вирішальну роль продаж своїх продуктів і виручка від цього продажу, — навіть і при такому стані речей виявляється, що, поки земля протистоїть ще капіталові і праці у первісному надмірі, отже, поки вона залишається практично необмеженим полем діяльності, доти існує також і перша форма колонізації, і тому виробництво *ніколи* не регулюється відповідно до потреб ринку — стосовно до тієї чи іншої даної ринкової вартості. Все, що колоністи першої групи виробляють *зверх* того, що споживається безпосередньо ними самими, вони викидають на ринок і продають по будь-якій ціні, аби тільки вона давала їм більше, ніж заробітну плату. Вони є і на довгий час ще залишаються конкурентами тих фермерів, які вже виробляють свої продукти на більш-менш капіталістичний лад, і в результаті цього постійно тримають ринкову ціну землеробського продукту на рівні *нижче* його вартості. Через це фермер, який обробляє гіршу землю, буде дуже задоволений, коли одержить середній прибуток і коли він, продавши свою ферму, поверне собі вкладений у неї капітал, чого у багатьох випадках не буває. Отже, тут водночас діють дві істотні обставини: по-перше, капіталістичне виробництво ще не панує у землеробстві; по-друге, земельна власність, хоч вона й існує юридично, в дійсності проявляє себе ще тільки спорадично; це по суті ще тільки володіння землею. Інакше кажучи, хоч земельна власність юридично існує, вона ще не здатна — внаслідок *первісного* відношення землі до праці і

капіталу — чинити опір капіталові, неспроможна перетворити землеробство в таке поле діяльності, яке, на відміну від неземлеробських галузей виробництва, чинить специфічний опір *вкладанню капіталу*.

В колоніях другого типу — плантаціях, — які з самого ж початку розраховані на торгівлю, на виробництво для світового ринку, — існує капіталістичне виробництво, хоча тільки формально, бо рабство негрів виключає вільну найману працю, тобто саму основу капіталістичного виробництва. Але тут перед нами *капіталісти*, які будують своє господарство на рабській праці негрів. Запроваджуваний ними спосіб виробництва не виник із рабства, а прищеплюється йому. В цьому разі капіталіст і землевласник — одна особа. Тому існування землі як *елемента природи* в його відношенні до капіталу і праці не чинить ніякого опору вкладанню капіталу, отже й конкуренції капіталів. Не створюється тут і відмінного від землевласників класу орендарів. Поки зберігається такий стан речей, ніщо не перешкоджає тому, щоб ціна витрат регулювала ринкову вартість.

Всі ці передумови не мають нічого спільного з тими передумовами, при яких існує *абсолютна земельна рента*, а саме з розвинутим капіталістичним виробництвом на одній стороні, а на другій — з земельною власністю, яка не тільки юридично існує, але й фактично чинить опір капіталові, захищає це поле діяльності від вторгнень капіталу і надає останньому місце тільки на певних умовах.

При наявності цих передумов абсолютна земельна рента існуватиме навіть і в тому разі, коли обробляється тільки розряд IV або III, або II, або I. Капітал може захопити собі нове місце в єдиному існуючому розряді землі тільки тоді, коли він виплачує земельну ренту, тобто продає землеробський продукт по його *вартості*. І тільки при наявності вказаних передумов можна порівнювати і розрізняти капітал, вкладений у землеробство (тобто у певний природний елемент як такий, у первинну галузь виробництва), і капітал, вкладений в неземлеробське виробництво.

А далі таке питання:

В тому разі, коли вихідною точкою беруть розряд I, ясно, що коли розряди II, III, IV постачають тільки таку додаткову пропозицію, яка можлива при незмінній ринковій вартості, то вони продають свої продукти по ринковій вартості, яка визначається розрядом I; отже, вони, крім абсолютної ренти, даватимуть ще й диференціальну ренту відповідно до їх відносної родючості. Навпаки, коли вихідною точкою беруть розряд IV, то тут начебто [598] можливі деякі заперечення.

Ми бачили, що [в таблицях *B* і *C*] розряд II має абсолютну ренту, якщо він продає свій продукт по його вартості, тобто по $1^{11}/_{13}$ ф. ст., або по 1 ф. ст. $16^{12}/_{13}$ шил.

В таблиці *D* ціна витрат у розряді III, найближчому наступному розряді (по низхідній лінії), — вища, ніж *вартість* продукту IV розряду, що дає ренту в розмірі 10 ф. ст. Тому тут не може бути мови про конкуренцію, або пропозицію по нижчій ціні, — навіть коли б III розряд продавав свій продукт по його ціні витрат. Та коли розряд IV вже не задовольняє всього попиту, коли ринок потребує більше, ніж $92\frac{1}{2}$ тонни, то ціна продукту підвищиться. У наведеному вище випадку вона мала б підвищитись уже на $3^{43}/_{111}$ шил. з тонни, перше ніж III розряд міг би виступити як конкурент, що продає свій продукт хоч би по його *ціні витрат*. Постає питання, чи виступить він як такий конкурент? Цей випадок ми зараз покажемо в іншому вигляді. Попитові не треба було б збільшуватись обов'язково на 75 тонн для того, щоб ціна продукту IV розряду зросла до 1 ф. ст. 12 шил., тобто до індивідуальної вартості продукту III розряду; і найменше це є обов'язковим для *пануючого землеробського продукту*, недостатня пропозиція якого викликає значно більше підвищення *ціни*, ніж це відповідає *арифметичному* відставанню пропозиції. Та коли б ціна продукту IV розряду підвищилась до 1 ф. ст. 12 шил., то продукт III розряду при цій ринковій вартості, що дорівнює його індивідуальній вартості, давав би абсолютну ренту, а IV розряд — диференціальну ренту. Взагалі, якщо є додатковий попит, то III розряд може продавати свій продукт по його індивідуальній вартості, оскільки саме цей розряд визначає тоді ринкову вартість, і при такій ситуації не існувало б ніяких підстав, які могли б примусити *землевласника* відмовитись від ренти.

Але припустимо, що ринкова ціна продукту IV розряду підвищується тільки до 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ шил., тобто до *ціни витрат* продукту III розряду. Або — для того щоб зробити цей випадок ще більш разючим — нехай ціна витрат продукту III розряду становить тільки 1 ф. ст. 5 шил., тобто нехай вона буде тільки на $1^8/_{37}$ шил. вища від *ціни витрат* продукту IV розряду. Вищою за цю останню вона повинна бути, бо родючість земель III розряду нижча, ніж родючість земель IV розряду. Чи може тепер III розряд бути введений в обробіток і почати конкурувати з IV розрядом, який продає свій продукт вище ціни витрат продукту III розряду, а саме по 1 ф. ст. $5^{35}/_{37}$ шил.? Це залежить від того, чи має тут місце додатковий попит, чи не має. Якщо має місце додатковий попит, то ринкова ціна продукту IV розряду піднімається вище його вартості, тобто вище 1 ф. ст.

5³⁵/₃₇ шил. І тоді III розряд при всіх умовах почав би продавати свій продукт *вище* його ціни витрат, хоч і не настільки вище, щоб можна було одержати всю суму його абсолютної ренти.

Або ж додатковий попит *не* має місця. Тут знову можливі два випадки. Конкуренція земель III розряду могла б виступити на сцену лише при умові, що фермер, який обробляє землю III розряду, був би разом з тим і *власником* цієї землі: такому фермеру, як капіталісту, земельна власність не ставила б перешкод, не чинила б опору, бо він порядкує нею не як капіталіст, а як землевласник. Його конкуренція примусила б розряд IV продавати свій продукт нижче старої ціни, тобто нижче 1 ф. ст. 5³⁵/₃₇ шил., і навіть нижче ціни витрат продукту III розряду, що становить 1 ф. ст. 5 шил. Тим самим III розряд був би збитий з позиції. І IV розряд завжди був би спроможний збити з позиції III розряд: для цього йому досить було б знизити ціну до своєї власної ціни витрат, яка нижча, ніж у III розряду. Та коли б внаслідок *зниження ціни*, викликаного появою на ринку продуктів III розряду, місткість ринку збільшилась, то що сталося б тоді? Або ринок розширився б настільки, що IV розряд міг би, як і раніше, збути свої 92¹/₂ тонни, незважаючи на появу нових 75 тонн, або ж ринок розширився б не до такої міри, так що частина продукту IV і III розрядів виявилася б зайвою. В цьому разі IV розряд, пануючи на ринку, знижував би ціну доти, поки капітал у III розряді не був би введений в належні рамки, тобто поки у III розряд не було б вкладено лише стільки капіталу, скільки якраз досить для того, щоб був поглинутий весь продукт IV розряду. Але по ціні 1 ф. ст. 5 шил. можна було б продати весь продукт, і оскільки III розряд частину цього продукту продав би по цій ціні, то і IV розряд не міг би продавати дорожче. Це був би, однак, єдино можливий випадок такого тимчасового надвиробництва, яке, не будучи викликане додатковим попитом, веде до збільшення місткості ринку. І цей випадок можливий тільки тоді, коли капіталіст і землевласник у III розряді поєднані в одній особі, — отже, коли знов-таки припускається, що земельна власність не існує як сила, що протистоїть капіталові, бо капіталіст сам є землевласником і жертвує інтересами землевласника заради інтересів капіталіста. Коли ж у III розряді земельна власність протистоїть капіталові як така, то немає ніяких підстав для того, щоб землевласник надав свої акри для обробітку, не одержуючи за це ренту, тобто щоб він надав їх для обробітку до того, як ціна продукту IV розряду підніметься принаймні *вище* ціни витрат продукту III розряду. Якщо це підвищення тільки [599] незначне, то в усякій країні з капіталістичним виробництвом

землі III розряду залишаються вилученими із сфери діяльності капіталу, за винятком того випадку, коли це такі землі, які ні в якій іншій формі не можуть давати ренту. Але вони ніколи не надійдуть в обробіток раніше, ніж почнуть давати ренту, раніше, ніж ціна продукту IV розряду підніметься *вище* ціни витрат продукту III розряду і, значить, IV розряд почне давати, крім своєї старої ренти, ще й диференціальну ренту. В міру дальшого зростання попиту ціна продукту III розряду підвищилася б до рівня його вартості, бо *ціна витрат* продукту II розряду *перевищує* індивідуальну вартість продукту III розряду. Землі II розряду почали б оброблятися, як тільки ціна продукту III розряду перевищила б 1 ф. ст. $13^{11}/_{13}$ шил., тобто як тільки вона почала б давати яку-небудь ренту для II розряду.

Але от в таблиці D припущено, що I розряд *не* дає ніякої ренти. Проте цей розряд не дає ренти тільки тому, що він, являючи собою, згідно з припущенням, вже оброблювану землю, змушений через зміну ринкової вартості, викликану появою розряду IV, продавати свій продукт *нижче* його вартості, по його *ціні витрат*. Сільськогосподарська експлуатація такої землі триватиме тільки тоді, коли землевласник сам є фермером і, значить, в цьому *індивідуальному випадку* земельна власність *зникає* у відношенні до капіталу; або ж тоді, коли експлуатуєчій землю фермер є дрібним капіталістом, який задовольняється менш як 10% прибутку, або таким робітником, який хоче виручити трохи більше своєї заробітної плати або ж тільки її і який свою додаткову працю, що дорівнює 10 ф. ст. або менше (наприклад, 9 ф. ст.), віддає не капіталістові, а землевласникові. Хоч в обох останніх випадках землевласникові виплачується орендна плата, але, з економічного погляду, це — не рента, а в нас же мова йде тільки про ренту. В одному випадку фермер — просто сільськогосподарський робітник, а в другому — щось середнє між сільськогосподарським робітником і капіталістом.

Немає більшого безглуздя, ніж твердження, ніби землевласник не може так само легко *вилучити* з ринку свої акри землі, як капіталіст свій капітал з будь-якої галузі виробництва. Кращим спростуванням цього погляду є: велика кількість родючої землі, що лишається необробленою в найбільш розвинутих країнах Європи, як, наприклад, в Англії; земля, яка вилучається із землеробства і виділяється під спорудження залізниць або будинків, або ж резервована для цих цілей; земля, яка призначається землевласником для стрільбищ або полювання, як, наприклад, в гірській Шотландії, і т. ін. Кращим спросту-

ванням є також безуспішна боротьба англійських робітників за одержання в свої руки необроблюваних земель.

Треба відзначити ось що: в усіх тих випадках, коли сума абсолютної ренти падає своєї нормальної величини або в результаті того, що ринкова вартість є нижчою індивідуальної вартості продукту даного розряду (як це має місце у II D), або в результаті того, що певну частину капіталу, внаслідок конкуренції кращої землі, доводиться вилучати з гіршої землі (як це має місце у II B), а також у випадках, коли рента цілком відпадає (як це має місце в I D), — в усіх цих випадках припускається,

1) що там, де рента відпадає цілком, землевласник і капіталіст — *одна й та сама* особа, тобто, що тут в індивідуальному масштабі і як виняток зникає той опір, який земельна власність чинить капіталові, і те обмеження поля діяльності, якого капітал зазнає від земельної власності. Тут ми маємо той самий випадок, що і в колоніях, тільки в індивідуальному масштабі: відпадає передумова земельної власності;

2) що конкуренція більш родючих земель або також конкуренція менш родючих земель (при низхідній лінії) створює надвиробництво і насильно збільшує місткість ринку, створює додатковий попит шляхом насильного зниження ціни. Але тут ми маємо якраз той випадок, якого не припускає Рікардо, бо в своїх міркуваннях він завжди виходить з припущення, що задовольняється тільки необхідний додатковий попит;

3) що розряди II і I в таблицях B, C і D зовсім не дають ренти або ж дають не всю суму абсолютної ренти, бо конкуренція більш родючих земель примушує їх продавати свій продукт *нижче* його вартості [або, як у випадку II B, вилучати частину капіталу з виробництва]. Рікардо, навпаки, припускає, що вони продають продукт по *його вартості* і що ринкову вартість визначає завжди *найгірша земля*, тоді як саме у випадку I D, що його він вважає нормальним, має місце прямо протилежне. Крім того, його міркування завжди виходять з припущення низхідної лінії виробництва.

Коли середня будова неземлеробського капіталу становить $80c + 20v$, а норма додаткової вартості дорівнює 50%, то абсолютної земельної ренти не було б, якби будова землеробського капіталу дорівнювала $90c + 10v$, тобто якби вона стояла вище будови промислового капіталу, що [600] для капіталістичного виробництва історично неправильно; коли землеробський капітал має будову $80c + 20v$, чого досі ніколи ще не було, то абсолютної ренти теж *не буде*; коли будова землеробського капіталу нижча, ніж будова промислового капіталу,

наприклад коли вона дорівнює $60c + 40v$, то утворюватиметься *абсолютна земельна рента*.

Коли виходити з цієї теорії, то можуть мати місце такі випадки залежно від родючості різних розрядів в їх відношенні до ринку, тобто залежно від того, в якій мірі той чи інший розряд панує на ринку:

А) Останній розряд платить абсолютну ренту. Він визначає ринкову вартість тому, що всі розряди *постачають по цій ринковій вартості т і л ь к и* необхідну пропозицію;

В) Ринкову вартість визначає останній розряд; він платить абсолютну ренту, всю її норму, але не всю її попередню суму, тому що конкуренція III і IV розрядів змушує його вилучити частину капіталу з виробництва;

С) *Надлишкова* пропозиція, яку постачають розряди I, II, III і IV *по старій ринковій вартості*, неминуче викликає зниження останньої, а знижена ринкова вартість, регульована вищими розрядами, викликає збільшення місткості ринку. I розряд платить тільки частину абсолютної ренти, II — *тільки* абсолютну ренту;

Д) Те саме регулювання *ринкової вартості* кращими розрядами, або панування кращих розрядів над гіршими шляхом надлишкової пропозиції, цілком знищує ренту в I розряді, а у II розряді опускає її нижче рівня абсолютної ренти; і, нарешті,

Е) Кращі розряди, викликаючи падіння ринкової вартості нижче ціни витрат продукту I розряду, витісняють з ринку I розряд. Тепер ринкову вартість регулює II розряд, тому що *при цій новій ринковій вартості* всі три розряди постачають лише необхідну пропозицію. [600]

[600] Тепер повернемося до Рікардо.

* * *

Само собою зрозуміло, що коли ми говоримо про будову землеробського капіталу, то сюди не входить вартість землі, або її ціна. Остання є не що інше, як капіталізована земельна рента.

[РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ]

ТЕОРІЯ РЕНТИ РІКАРДО [ЗАКІНЧЕННЯ]

[1] РІКАРДОВСЬКА ПЕРЕДПОСИЛКА ПРО ТЕ, ЩО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ НЕ ІСНУЄ. ПЕРЕХІД ДО НОВИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЗАЛЕЖНО ВІД ЇХ МІСЦЕПОЛОЖЕННЯ І РОДЮЧОСТІ]

Повернемося до *Рікардо*, до розділу 2-го («Про ренту»). Спочатку ми знаходимо у нього ту саму «теорію колонізації», яка фігурує вже у Сміта*. Тут досить буде коротко відмітити тільки логічний зв'язок всього цього ходу думок.

«При першому заселенні країни, де є в достатку багата і родюча земля, тільки незначну частину якої треба обробляти, щоб прогнати наявне населення або дійсно можна обробити при капіталі, який є у цього населення, — ренти не існує. Адже ніхто не стане платити за користування землею, коли є ще багато не обробленої у власність землі, якою через це» (бо вона не обернена у власність, про що Рікардо пізніше зовсім забуває) «може розпоряджатися кожний, хто захоче її обробляти» (стор. 55) [Російський переклад, том I, стор. 66].

{Отже, тут припускається, що земельної власності не існує. Хоч це трактування процесу є приблизно правильним для колоній сучасних народів, проте воно, по-перше, не може бути застосоване до розвинутого капіталістичного виробництва, а по-друге, було б помилково уявляти собі це як історичний хід розвитку в старій Європі.}

«В силу загальних законів пропозиції і попиту, за таку землю не може виплачуватися рента з тієї згаданої вище причини, з якої нічого не платять за користування повітрям, водою або будь-яким іншим даром природи, що є в необмеженій кількості... Ніякої плати не береться за користування цими [601] силами природи через те, що вони невичерпні і розпоряджатися ними може кожна людина... Коли б уся земля мала однакові властивості, коли б вона була в необмеженій кількості і мала однорідну якість, то за користування нею не можна було б брати плату» (бо її взагалі не можна було б обернути у приватну власність) «за винятком

* Див цей том, частина II, стор. 229—230 і 241—242. *Ред.*

тих випадків, коли вона відзначається особливо вигідним місцеположенням» (і — повинен був би додати Рікардо — коли вона перебуває в розпорядженні власника). «Отже, рента за користування землею виплачується завжди тільки тому, що кількість землі не є необмеженою, а якість її неоднакова, а при зростанні населення починають обробляти землю гіршої якості або менш сприятливо розміщену. Коли з розвитком суспільства починають обробляти землю другого за родючістю розряду, на землі кращої якості негайно виникає рента, і величина цієї ренти залежатиме од відмінності в якості цих двох ділянок землі» (стор. 56—57) [Російський переклад, том I, стор. 66—67].

Саме на цьому нам слід спинитися. Логічний зв'язок тут такий:

Якщо земля, — і це припускає Рікардо, говорячи про перше заселення країни (теорія колонізації *Сміта*), — якщо багата і родюча земля є у відношенні до наявного населення і капіталу так, як є всякий елемент природи, практично — в необмеженій кількості; якщо, далі, «багато» цієї землі «ще не обернено у власність» і тому, оскільки вона «ще не обернена у власність», «нею може розпоряджатися кожний, хто захоче її обробляти», — то в цьому разі, природно, нічого не платять за користування землею, і ніякої ренти не існує. Коли б земля являла собою обмежений елемент не тільки у відношенні до капіталу і до населення, але й фактично, тобто була б «необмеженою», як повітря і вода, її було б «в необмеженій кількості», то тоді привласнення землі однією особою не могло б на ділі нітрохи виключати привласнення землі іншою особою. Тоді не могло б існувати ніякої приватної власності на землю (і не тільки приватної, а й «суспільної» і державної власності не могло б бути). В цьому разі, коли б до того ж вся земля була всюди однакової якості, за землю не можна було б брати ніякої ренти. Щонайбільше, ренту платили б власникові такої землі, яка «відзначається особливо вигідним місцеположенням».

Отже, коли при умовах, які припускає Рікардо, — а саме, коли земля «не обернена у власність» і «тому» необробленою землею «може розпоряджатися кожний, хто захоче її обробляти», — виплачується рента, то це можливо тільки через те, що «земля не є необмеженою в кількості та однорідною за якістю», тобто через те, що існують різні сорти землі і один і той самий сорт землі є «в обмеженій кількості». Ми кажемо, що тоді, при передпосилках Рікардо, може виплачуватись тільки диференціальна рента. Але замість того щоб мати на увазі це обмеження, Рікардо відразу перестрибує до висновку, що — незалежно від його передпосилки про те, що *земельної власності не існує*, — за користування землею ніколи не виплачується абсолютна рента, а виплачується тільки диференціальна рента.

Вся суть питання полягає ось у чому: коли б земля у відношенні до капіталу існувала так, як всякий *елемент природи*, то капітал в галузі сільського господарства діяв би *цілком так само*, як і в усякій іншій галузі виробництва. Тоді не було б ніякої *земельної власності* і ніякої ренти. Щонайбільше, могли б існувати, коли одна частина землі родючіша від другої, надприбутки, як у промисловості. В землеробстві вони фіксуються у вигляді диференціальної ренти завдяки тій природній основі, якою для них є відмінності в родючості ґрунту.

Навпаки, якщо земля 1) обмежена, 2) захоплена у власність; якщо капітал натрапляє, у вигляді умови свого виникнення, на *власність на землю* — саме так стоїть справа у країнах, де розвивається капіталістичне виробництво; а в таких країнах, де раніше не було цієї умови (як це було в старій Європі), капіталістичне виробництво само створює для себе ці умови (прикладом можуть бути Сполучені Штати), — то тоді земля уже з самого початку не являє собою елементарно доступного капіталові поля діяльності. Тому земельна рента існує незалежно від диференціальної ренти. Але тоді й переходи від одного розряду землі до інших, чи буде це по висхідній лінії (I, II, III, IV), чи по низхідній лінії (IV, III, II, I), відбуваються інакше, ніж це має місце при *рікардовській передпосилці*. Бо застосування капіталу натрапляє на опір земельної власності як у I розряді, так і в II, в III і в IV, і цілком так само при зворотному переході від IV розряду до III і т. д. При переході від IV розряду до III і т. д. не досить, щоб ціна продукту IV розряду підвищилася настільки, щоб у III розряді капітал міг бути застосований з середнім прибутком: вона повинна підвищитись настільки, щоб на землях III розряду могла сплачуватися рента. Якщо відбувається перехід від I розряду до II і т. д., то вже само собою зрозуміло, що ціна, яка давала ренту для I розряду, дає для II розряду не тільки цю ренту, але, крім того, ще й диференціальну ренту. Своєю передпосилкою про те, що *земельної власності не існує*, Рікардо, звичайно, не усунув наявності того закону, який зумовлений існуванням *земельної власності* і нерозривно з ним пов'язаний.

Показавши, яким чином *при його передпосилці* могла б виникнути диференціальна рента, Рікардо продовжує:

«Коли в обробіток вступає земля третього за якістю розряду, на землі другого розряду відразу ж виникає рента, і ця рента, як і раніше, визначається відмінністю в їх продуктивній силі. В той же час рента з землі першого розряду підвищиться, тому що вона завжди повинна бути вищою від ренти з землі другого розряду на всю різницю в продукті, який вони постачають при затраті даної кількості капіталу і праці. З кожним

дальшим приростом населення, який змусить країну вдаватись до землі гіршої якості»

(але це зовсім не означає, що кожний дальший приріст населення змушуватиме країну вдаватись до обробітку землі гіршої якості),

«щоб мати змогу добувати необхідну кількість [602] їжі, — рента з усіх більш родючих земель підвищуватиметься» (стор. 57) [Російський переклад, том I, стор. 67].

Це — цілком вірно.

Рікардо переходить далі до прикладу. Але цей приклад, — залишаючи осторонь те, про що буде сказано пізніше, — передбачає *низхідну лінію*. Проте це — не більш як *припущення*. Щоб непомітно протягти це, Рікардо говорить про

«перше заселення країни, де є в достатку багата і родюча земля, ще не обернена у власність» (стор. 55) [Російський переклад, том I, стор. 66].

Але вийшло б те саме, коли б там була «в достатку», у відношенні до кількості колоністів, «бідна і неродюча земля, ще не обернена у власність». Не багатство або родючість землі є передумовою того, що не сплачується *ніяких рент*, а та обставина, що земля є в необмеженій кількості, не обернена у власність і однорідна своєю якістю, якою б не була ця якість щодо її родючості. Тому Рікардо далі формулює свою думку так:

«Коли б уся земля мала однакові властивості, коли б вона була в необмеженій кількості і мала однорідну якість, то за користування нею не можна було б брати плату» (стор. 56) [Російський переклад, том I, стор. 67].

Рікардо не каже і не може сказати: коли б земля «була багатію і родючою», тому що така умова не мала б абсолютно ніякого відношення до цього закону. Коли б земля, замість того щоб бути багатію і родючою, була бідна і неродюча, то кожному з колоністів довелось б обробляти більшу частку всієї землі, і в результаті цього вони, в міру зростання населення, якщо навіть власності на землю не існує, швидше наблизилися б до того моменту, коли практично настав би край достаткові землі, її фактичній необмеженості у відношенні до населення і капіталу.

Правда, не підлягає ніякому сумніву, що колоністи, звичайно, вибиратимуть не найменш, а найбільш родючу землю, а саме — найбільш родючу при тих засобах обробітку, які є в їх розпорядженні. Але це — не єдина умова, що обмежує

їх вибір. Щоб для них насамперед має вирішальне значення, то це — *місцеположення*, розташування біля моря, біля великих річок та ін. Земля в Західній Америці та ін. могла бути надзвичайно родюча, але поселенці, природно, осідали в Новій Англії, Пенсільванії, Північній Кароліні, Віргінії та ін., словом, — на східному узбережжі Атлантичного океану. І коли вони вибирали собі найбільш родючу землю, то вибирали тільки *найбільш родючу землю в цьому районі*. Це не перешкодило їм перейти згодом до обробітку *більш родючої* землі на Заході, як тільки зростання населення, утворення капіталів, розвиток засобів сполучення, виникнення міст зробили для них доступною *більш родючу землю в цьому більш віддаленому районі*. Вони шукають не *найбільш родючий район*, а *найкраще розміщений район*, а в межах цього останнього, природно, — при інших рівних умовах місцеположення — ту землю, яка є *найбільш родючою*. Але це доводить, звичайно, не те, що від більш родючого району переходять до менш родючого району, а тільки те, що в *одному й тому самому районі* — при однаковому місцеположенні — більш родючу землю, природно, раніше починають обробляти, ніж менш родючу.

Тимчасом Рікардо, — після того як він формулювання «достаток багатой і родючої землі» правильно замінив *політшеним* формулюванням: земля, яка має «однакові властивості, необмежена щодо кількості і однорідна щодо якості», — переходить до свого прикладу, а потім раптом повертається назад до свого первісного помилкового положення:

«Першою оброблятиметься найродючіша і найбільш сприятливо розміщена земля...» (стор. 60) [Російський переклад, том I, стор. 69].

Рікардо відчуває хисткість і помилковість цього твердження і тому до слів «найродючіша земля» додає ще *нову* умову — «і найбільш сприятливо розміщена», якої у вихідному пункті його міркування не було. Тимчасом він мав би, очевидно, сказати: «найродючіша земля *в межах* найбільш сприятливо розміщеного району»; адже нісенітниця не може доходити до того, щоб частину країни, випадково найбільш сприятливо розміщену для новоселів, бо вона дає їм можливість підтримувати зв'язок з метрополією, із своїми старими земляками і зовнішнім світом, — щоб цю частину вважати «найбільш родючою областю» в усій країні, яка ще не досліджена колоністами і не може бути відразу досліджена ними.

Таким чином, припущення про низхідну лінію, про перехід від більш родючого району до менш родючого введено у Рікардо зовсім неправомірно. Можна сказати тільки ось що: в районі,

який першим почали обробляти, тому що він розміщений найбільш сприятливо, *не платять ніякої ренти* доти, поки в межах цього району не перейдуть від більш родючої землі до менш родючої. Коли ж тепер переходять у другий район, *більш родючий*, ніж перший, то він, згідно з припущенням, *розміщений менш сприятливо*. Можливо через те, що більша родючість землі цього району більш ніж урівноважується невгодами його місцеположення; і в цьому разі земля I району платитиме й далі ренту. Та оскільки «місцеположення» являє собою таку обставину, яка історично змінюється разом з економічним розвитком, і оскільки воно невпинно *має поліпшуватись* у зв'язку з прокладанням шляхів, з виникненням нових міст, із зростанням населення тощо, то ясно, що продукт, вироблений у II районі, поступово починає доставлятися на ринок по такій ціні, яка повинна, навпаки, знизити ренту (з того самого продукту) в I районі, і що II район поступово починає виступати як більш родюча земля, в міру того як зникають невгоди його місцеположення.

[603] Тому ясно,

що там, де Рікардо сам дає правильне і загальне формулювання умови, необхідної для виникнення диференціальної ренти («чи буде вся земля... *однакової властивості*... *необмеженою щодо кількості*... *однорідною щодо якості*»), — це формулювання не включає в себе того, що переходять від більш родючої землі до менш родючої;

що це й історично неправильно для колонізації Сполучених Штатів, яку разом з А. Смітом має на увазі Рікардо (слухні щодо цього пункту заперечення Кері якраз і викликані цим);

що Рікардо сам знову спростовує свою побудову додатком з приводу «місцеположення» («першою оброблятиметься найродючіша і *найбільш сприятливо розміщена* земля»);

що Рікардо своє *довільне* положення *доводить* за допомогою *прикладу*, в якому *припускається* даним те, що треба довести, а саме — перехід від кращої землі до все гіршої і гіршої; на решті,

що Рікардо [звісно, уже з наміром використати це для пояснення тенденції загальної норми прибутку до зниження] *припускає* це тому, що інакше він не може пояснити собі *диференціальну ренту*, хоч вона зовсім не залежить від того, чи переходять від I до II, III, IV, чи від IV до III, II, I.

[2] РІКАРДОВСЬКЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО НЕМОЖЛИВІСТЬ ВПЛИВУ
РЕНТИ НА ЦІНУ ХЛІБА.
АБСОЛЮТНА РЕНТА ЯК ПРИЧИНА ПІДВИЩЕННЯ
ЦІНИ ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО ПРОДУКТУ]

В рикардовському прикладі припущено три розряди землі, №№ 1, 2, 3, які при однаковому вкладенні капіталу дають 100, 90, 80 кварталерів зерна «чистого продукту». № 1 вступає в обробіток першим

«в новій країні, де родюча земля є в достатку порівняно з населенням і де через це треба обробляти тільки № 1» (стор. 57) [Російський переклад, том I, стор. 67—68].

В цьому разі «весь чистий продукт» належить «землеробу» і «становить прибуток на авансований ним капітал» (стор. 57). Тут [ми говоримо не про плантації] нікуди не годиться також і те, що цей «чистий продукт» відразу ж розглядається як прибуток на капітал, хоч тут не припускається ніякого капіталістичного виробництва. Але допустимо, що колоніст—виходець із «старої країни», сам розглядає свій «чистий продукт» таким чином. Коли населення зростає настільки, що доведеться обробляти № 2, то № 1 почне давати ренту в 10 кварталерів. Тут, звичайно, припускається, що землі №№ 2 і 3 «не обернені у власність» і, у відношенні до населення і капіталу, залишилися практично «в необмеженій кількості». За інших умов справа могла б повернутися інакше. Отже, при цьому припущенні земля № 1 даватиме ренту в 10 кварталерів.

«Бо одне з двох: або повинні існувати дві норми прибутку на землеробський капітал, або 10 кварталерів (чи вартість 10 кварталерів) мають бути вилучені з продукту № 1 для якоїсь іншої мети. Хто б не обробляв № 1, власник землі чи яка-небудь інша особа, ці 10 кварталерів однаково становитимуть ренту,— тому що той, хто обробляє № 2, дістав би однаковий результат від свого капіталу, чи оброблятиме він № 1, сплачуючи при цьому 10 кварталерів як ренту, чи й далі оброблятиме № 2, не сплачуючи ніякої ренти» (стор. 58) [Російський переклад, том I, стор. 68].

Дійсно, [при наявності двох різних розрядів землі] існували б дві норми прибутку на землеробський капітал, тобто № 1 давав би додатковий прибуток (який в цьому разі може консолідуватись у вигляді ренти) в розмірі 10 кварталерів. Але що в одній і тій самій сфері виробництва на такий самий капітал, а значить і на землеробський капітал, не тільки можливі, але й неминучі не дві, а багато дуже різних норм прибутку,— про це говорять сам Рікардо двома сторінками далі:

«Найбільш родюча і найбільш сприятливо розміщена земля вступить в обробіток першою, і мінова вартість її продукту визначатиметься, так само як і мінова вартість усіх інших товарів, сукупною кількістю праці, потрібної — в різних її формах від початку до кінця процесу виробництва — для виготовлення продукту і доставки його на ринок. Коли в обробіток вступить земля гіршої якості, мінова вартість сирового продукту підвищиться, тому що на вироблення його буде потрібно більше праці. *Мінова вартість усіх товарів, чи то будуть промислові вироби, продукти рудників, чи продукти сільського господарства, ніколи не визначається найменшою кількістю праці, якої досить для їх вироблення при найбільш сприятливих умовах, доступних лише для тих, хто користується особливо вигідними обставинами; навпаки, вона визначається найбільшою кількістю праці, яка з необхідності затрачається на їх вироблення тими, хто таких переваг не має, хто продовжує виробництво при найнесприятливіших умовах; а під найнесприятливішими умовами слід розуміти найбільш несприятливі з тих, при яких необхідно продовжувати виробництво для того, щоб була вироблена потрібна» (при старій ціні) «кількість продукту» (стор. 60—61) [Російський переклад, том I, стор. 69].*

Отже, в кожній окремій галузі виробництва є не тільки дві, а багато норм прибутку, тобто багато відхилень від загальної норми прибутку.

Тут немає потреби спинятися на черговому варіанті рикардовського прикладу, де мова йде про ефективність різних [застосовуваних одна за другою] доз капіталу на одній і тій самій землі (стор. 58—59) [Російський переклад, том I, стор. 68—69]. Треба відмітити тільки такі два положення:

1) «Рента завжди є різницею між продукцією, одержаною при затраті двох [604] однакових кількостей капіталу і праці» (стор. 59) [Російський переклад, том I, стор. 68];

це значить, що існує тільки диференціальна рента (за припущенням, що не існує *земельної власності*).

2) «Не може бути двох норм прибутку» (стор. 59) [Російський переклад, том I, стор. 68].

«Правда, на найкращій землі той самий продукт все ще одержуватиметься при старій затраті праці, але вартість його підвищиться, бо ті, хто застосує нову працю і капітал на менш родючій землі, одержуть менше продукту. Таким чином, хоч переваги більш родючих земель в порівнянні з менш родючими ні в якому разі не втрачаються, а тільки переходять від землероба або від споживача до землевласника, проте, коли для обробітку гірших земель потрібно більше праці і коли *т і а б к и обробіток таких земель дає можливість одержувати потрібну нам додаткову кількість сирового продукту, порівняльна вартість цього продукту постійно триматиметься вище її попереднього рівня і зробить можливим обмін його на більшу кількість капелюхів, сукна, взуття і т. ін., при виробленні яких не потрібна ніяка додаткова кількість праці*» (стор. 62—63) [Російський переклад, том I, стор. 70].

«Отже, причина підвищення порівняльної вартості сирового продукту полягає в тому, що на вироблення останньої добутої частки його витрачається більше праці, а не в тому, що землевласникові сплачується рента.

Вартість хліба визначається кількістю праці, що затрачається на його вироблення на землі тієї якості або з тією часткою капіталу, при яких не платять ренти. Не тому хліб дорогий, що сплачується рента, а рента сплачується тому, що хліб дорогий; і слушно було зауважено, що ціна хліба нітрохи не знизилася б, навіть коли б землевласники відмовилися від усієї своєї ренти. Це тільки дало б можливість деяким фермерам жити по-панському, але не зменшило б кількості праці, потрібної для одержання сирового продукту на найменш продуктивній з оброблюваних земель» (стор. 63) [Російський переклад, том I, стор. 70—71].

Після поданого мною вище дослідження проблеми немає потреби докладно з'ясовувати хибність положення, ніби «вартість хліба визначається кількістю праці, що затрачається на його вироблення на землі тієї якості... при якій не платять ренти». Я показав, що — чи платить останній [за якістю] розряд землі ренти, чи не платить ніякої ренти, чи платить він абсолютну ренту повністю, чи тільки частину її, чи, крім абсолютної ренти, він платить ще й диференціальну ренту (при висхідній лінії), — це залежить почасти від напряму розвитку, від того, чи відбувається він по висхідній, чи по низхідній лінії, і при всіх умовах залежить од відношення будови землеробського капіталу до будови неземлеробського капіталу. Я показав далі, що, коли вже припустити наявність абсолютної ренти внаслідок цієї різниці в будові капіталів, згадані вище випадки залежать від стану ринку, але що саме той випадок, який наводиться у Рікардо, може трапитись тільки при двох умовах (причому, і тоді ще може сплачуватись орендна плата, хоч і не земельна рента): або коли земельна власність не існує — юридично чи фактично, або коли краща земля постачає таку додаткову пропозицію, яка може знайти збут на ринку тільки при зниженні ринкової вартості.

Але і крім цього, в наведеному вище уривку ще немало помилкового або однобічного. Сировий продукт може підвищитись у своїй «порівняльній вартості», яка означає тут не що інше, як ринкову вартість, не тільки через вказану у Рікардо причину, але також і в тому разі, коли до того він продавався нижче своєї вартості, може навіть нижче ціни витрат, що завжди має місце за певного стану суспільства, коли виробництво сирового продукту служить ще переважно для підтримання існування землероба (а також — коли міський продукт забезпечує собі монопольну ціну, як це було в середні віки); по-друге, це може мати місце і тоді, коли ще не створилося становище, при якому сировий продукт, *на відміну* від інших товарів, що продаються по ціні витрат, продається по своїй вартості.

Нарешті, відносно диференціальної ренти правильно, що ціна хліба залишиться та сама, коли землевласник відмовиться

від ренти і орендар покладе її собі в кишеню. У відношенні до абсолютної ренти це неправильно. Неправильно, що тут земельна власність *не* підвищує ціну сирового продукту. Навпаки, в цьому разі має місце підвищення ціни, бо втручання земельної власності призводить до того, що сировий продукт продається по своїй *вартості*, яка перевищує його *ціну витрат*. Припустимо, як і раніше, що середній неземлеробський капітал дорівнює $80c + 20v$, а додаткова вартість становить 50%; тоді норма прибутку буде 10%, а вартість продукту — 110. Нехай, навпаки, землеробський [605] капітал дорівнює $60c + 40v$; тоді вартість продукту буде 120. Сировий продукт продаватиметься по цій вартості. Коли б земельна власність не існувала юридично — або фактично, внаслідок відносного достатку землі, як це має місце в колоніях, — то землеробський продукт продавався б по 115. А саме: сукупний прибуток з першого і другого капіталів (з 200) дорівнює 30, значить середній прибуток дорівнює 15. Неземлеробський продукт продавався б по 115 замість 110, а землеробський — по 115 замість 120. Отже, землеробський продукт впав би на $\frac{1}{12}$ у своїй відносній вартості порівняно з неземлеробським продуктом; але для обох капіталів, для сукупного капіталу — для землеробського і промислового капіталів, разом узятих, — *середній прибуток* зріс би на 50%, з 10 до 15. [605]

* * *

[636] *Рікардо* каже про своє власне розуміння ренти:

«Я завжди розглядаю її як такий результат *часткової монополії*, який на ділі ніколи не регулює ціну»

(отже, ніколи не діє як *монополія*, а значить і не є *результатом* монополії. Результатом монополії могло б бути для *Рікардо* тільки те, що ренту кладе собі в кишеню не орендар, а власник кращих земель);

«навпаки, я розглядаю ренту скоріше як наслідок ціни. Я додержуюсь тієї думки, що коли б *землевласники відмовилися від усякої ренти*, то товари, які виробляються в землеробстві, не стали б дешевшими, тому що завжди частина цих товарів дістається з такої землі, за яку *рента не сплачується* або не може сплачуватись, бо *додаткового продукту* вистачає там тільки для оплати прибутку на капітал» (*Ricardo. Principles*, стор. 332—333) [Російський переклад, том I, стор. 233].

Тут «додатковий продукт» [«surplus produce»] являє собою надлишок над тією частиною продукту, яка йде на заробітну плату. Твердження *Рікардо* є правильним тільки в тому разі —

саме при тому припущенні, що певний розряд землі не платить ніякої ренти, — коли ця земля, яка не платить ренти, або, точніше, її продукт регулює ринкову вартість. Коли ж продукт цієї землі не платить ренти з тієї причини, що ринкова вартість регулюється більш родючою землею, то цей випадок ніяк не може бути доказом на користь твердження Рікардо.

Справді, коли б «землевласники відмовилися» від диференціальної ренти, то вона дісталася б орендарям. Навпаки, відмова від абсолютної ренти знизила б ціну землеробських продуктів, а ціну промислових продуктів підвищила б настільки, наскільки зріс би в результаті цього процесу середній прибуток. [636]

* * *

[605] «Підвищення ренти завжди є результатом зростання багатства країни і труднощів забезпечення їжею її зростлого населення» (стор. 65—66) [Російський переклад, том I, стор. 72].

Остання частина цього твердження неправильна.

«Багатство найшвидше зростає в тих країнах, що мають землю найбільш родючу, де ввіз найменш обмежений, де завдяки удосконаленням у землеробстві кількість продуктів може бути збільшена без збільшення кількості праці, що припадає на одиницю продукту, і де, *виходить, рента зростає повільно*» (стор. 66—67) [Російський переклад, том I, стор. 72—73].

Абсолютна сума ренти може зростати і тоді, коли *норма ренти* не змінюється, а зростає — разом із збільшенням населення — тільки вкладений у землеробство капітал; вона може зростати, коли I розряд не дає ренти, коли з II розряду сплачується тільки частина абсолютної ренти, але диференціальна рента, внаслідок відносно високої родючості кращих розрядів землі, значно збільшилась, і т. д. (див. *таблицю* *).

[3] КОНЦЕПЦІЯ «ПРИРОДНОЇ ЦІНИ» ЗЕМЛЕРОБЬСЬКОГО ПРОДУКТУ У СМІТА І РІКАРДО

«Якби висока ціна хліба була наслідком ренти, а не її причиною, то ціна змінювалася б пропорціонально підвищенню або зниженню ренти, і *рента була б конститутивною складовою частиною ціни*. Але регулятором ціни хліба є той хліб, який виробляється при найбільшій затраті праці, і рента не входить і ні в якій мірі не може входити *конститутивною*

* Див. вклейку між сторінками 272—273. *Ред.*

складовою частиною в його ціну... Сировий матеріал входить до складу більшості товарів, але в а р т і с т ь цього сирового матеріалу, як і вартість хліба, регулюється продуктивністю тієї частки капіталу, яка, будучи застосована до землі останньою, не платить ніякої ренти; тим-то рента і не є конститутивна складова частина ц і н и товарів» (стор. 67) [Російський переклад, том I, стор. 73].

- Тут багато плутанини внаслідок змішання «природної ціни» (бо саме про неї йде тут мова) і вартості. Рікардо запозичив цю плутанину в Сміта. В останнього вона була відносно виправдана, бо Сміт відмовляється — і оскільки він відмовляється — від власного правильного визначення вартості. Ні рента, ні прибуток, ні заробітна плата не становлять конститутивних складових частин вартості товару. Навпаки: при даній вартості товару ті різні частини, на які може бути розкладена ця вартість, належать до категорії або нагромадженої праці (постійний капітал), або заробітної плати, або прибутку, або ренти. Навпаки, у відношенні «природної ціни», або ціни витрат, Сміт може говорити про її конститутивні складові частини як про наперед дані передумови. Тільки в результаті змішання «природної ціни» і вартості він переносить це на вартість товару.

Крім ціни сировини і машин, — словом постійного капіталу, який капіталістові в кожній окремій сфері виробництва уявляється ззовні даною величиною і який у кожного капіталіста входить у виробництво з певною ціною, — капіталіст повинен, встановлюючи ціну свого товару, зважити ще на дві речі. [По-перше] він повинен додати ціну заробітної плати, яка так само уявляється йому (в певних межах) наперед даною. Під «природною ціною» товару розуміється не ринкова ціна, а середня ринкова ціна за більш-менш тривалий період, або та центральна точка, до якої тяжіє ринкова ціна. Отже, тут ціна заробітної плати загалом дана вартістю робочої сили. Що ж до [по-друге] норми прибутку — «природної норми прибутку», — то вона дана вартістю всієї сукупності товарів, яку створює сукупність капіталів, застосовуваних у неземлеробському виробництві. А саме, це — надлишок сукупної вартості всіх товарів над вартістю вміщеного в товарах постійного капіталу і вартістю заробітної плати. Сукупна додаткова вартість, створювана цим сукупним капіталом, становить абсолютну масу прибутку. Відношення цієї абсолютної маси прибутку до всього авансованого капіталу визначає загальну норму прибутку. Таким чином, і ця загальна норма прибутку теж виступає — не тільки у відношенні до окремого капіталіста, а й у відношенні до капіталу в кожній окремій сфері виробництва — як щось дане іззовні. Отже,

до ціни затрат на сировину і т. ін., [606] які містяться в продукті, і до «природної ціни» заробітної плати йому треба додати загальний прибуток, скажімо — в 10%, щоб у результаті — як це йому неминуче уявляється — шляхом додавання конститутивних складових частин, або їх з'єднання, одержати «природну ціну» товару. Чи сплачується при продажі товару його «природна ціна», чи більше або менше її, це залежить від існуючого в даний момент рівня ринкової ціни. В *ціну витрат*, оскільки вона відрізняється від *вартості*, входять тільки заробітна плата і прибуток, а рента входить лише в тій мірі, в якій вона вже увійшла в ціну затрат на сировину, машини і т. ін., отже, не як рента з погляду капіталіста, якому взагалі ціна сировини, машин, словом — постійного капіталу, уявляється як *щось ціле*, дане наперед.

Рента не входить, як конститутивна складова частина, в *ціну витрат*. Якщо при особливих обставинах землеробський продукт продається по своїй ціні витрат, то *ніякої ренти не існує*. Тоді земельна власність *економічно* не існує для капіталу; а саме, вона не існує в тому разі, коли продукт того розряду землі, який продає по ціні витрат, регулює [в розумінні теорії Рікардо] ринкову вартість продукту даної сфери. (У розряді I в таблиці D справа стоїть інакше⁹¹.)

Або ж (абсолютна) *рента існує*. В цьому разі землеробський продукт продається *вище* своєї *ціни витрат*. Він продається по своїй *вартості*, яка перевищує його *ціну витрат*. А до *ринкової вартості* продукту рента входить, або, точніше, становить частину її. Проте орендареві рента уявляється наперед даною цілком так само, як прибуток — промисловцю. Вона дана у вигляді надлишку *вартості* землеробського продукту над його *ціною витрат*. Але орендар калькулює цілком так само, як капіталіст: по-перше — затрати на постійний капітал, по-друге — заробітна плата, по-третє — середній прибуток, нарешті — рента, яка теж уявляється йому наперед даною. Це і є *для нього* «природна ціна», наприклад, пшениці. Чи буде вона йому сплачена, це знов-таки залежить від стану ринку в кожний даний момент.

Коли — відповідно до того, як стоїть справа в дійсності, — не випускати з уваги *відмінність* між *ціною витрат* і *вартістю*, то ясно, що рента *ніколи* не може входити в ціну витрат як *конститутивна частина* і що про конститутивні частини мова може йти тільки тоді, коли ми говоримо про ціну витрат на відміну від вартості товару. (Диференціальна рента, як і надприбуток, ніколи не входить до [індивідуальної] *ціни витрат*, бо вона завжди є тільки надлишок ринкової ціни витрат⁹² над

індивідуальною ціною витрат, або надлишок ринкової вартості над індивідуальною вартістю.)

Отже, Рікардо по суті має рацію, коли твердить на протилежність А. Сміту, що рента *ніколи* не входить до ціни витрат. Але, з другого боку, він не має рації, бо доводить це не шляхом розрізнення ціни витрат і вартості, а тим шляхом, що, разом з А. Смітом, ототожнює їх; адже ні рента, ні прибуток, ні заробітна плата не є *конститутивними частинами вартості*, хоч вартість може бути розкладена на заробітну плату, прибуток і ренту, і притому з однаковим правом на всі три ці частини, якщо вони всі три існують. Міркування Рікардо таке: рента не є конститутивною частиною «природної ціни» землеробського продукту, бо ціна продукту найгіршої землі, що дорівнює *ціні витрат* цього продукту і тотожна *вартості цього продукту*, визначає ринкову вартість землеробського продукту; отже, рента не становить ніякої частини вартості, тому що вона не становить ніякої частини «природної ціни», а ця «природна ціна» дорівнює *вартості*. Але саме це неправильно. Ціна продукту, виробленого на найгіршій землі, дорівнює його *ціні витрат* або тоді, коли цей продукт продається *нижче* своєї вартості, тобто зовсім не тому, що він, як каже Рікардо, продається *по своїй вартості*; або ж тоді, коли землеробський продукт належить до таких товарів, до того їх розряду, де, як *винаток*, вартість і ціна витрат *тотожні*. Це — той випадок, коли додаткова вартість, створювана в якій-небудь окремій сфері виробництва при затраті даного капіталу, наприклад у 100 грошових одиниць, випадково збігається з додатковою вартістю, яка в середньому припадає на *таку саму* відповідну частину сукупного капіталу (наприклад, на 100 грошових одиниць). Отже, в цьому і полягає плутанина у Рікардо.

Щодо А. Сміта, то, оскільки він ототожнює ціну витрат і вартість, він, виходячи з цієї хибної передпосилки, має право сказати, що рента, а так само й прибуток і заробітна плата є «конститутивні частини природної ціни». Навпаки, непослідовністю з його боку є те, що він і далі все рівно твердить, що рента не входить таким же чином до «природної ціни», як заробітна плата і прибуток. В цю непослідовність він впадає через те, що спостереження і правильний аналіз приводять його все-таки до визнання того, що існує певна відмінність у визначенні «природної ціни» неземлеробського продукту і ринкової вартості землеробського продукту. Але докладніше про це буде сказано тоді, коли ми говоритимемо про теорію ренти Сміта.

[4] ПОГЛЯДИ РІКАРДО НА ПОЛІПШЕННЯ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ;
НЕРОЗУМІННЯ НИМ ЕКОНОМІЧНИХ НАСЛІДКІВ
ЗМІН В ОРГАНІЧНІЙ БУДОВІ ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО
КАПІТАЛУ]

[607] «Ми бачили, що з кожною часткою додаткового капіталу, яку стає необхідним застосувати до землі за умов, що дають на ту саму затрату меншу кількість продукту, рента підвищується».

(Але не кожна частка додаткового капіталу дає на ту саму затрату меншу кількість продукту.)

«З тих самих принципів випливає, що всі ті обставини в житті суспільства, які роблять непотрібним застосування до землі попередньої кількості капіталу і які через те роблять більш продуктивною останню вкладену частку капіталу, знижуватимуть ренту» (стор. 68) [Російський переклад, том I, стор. 73].

Тобто вони знижуватимуть абсолютну ренту, але не обов'язково диференціальну ренту (див. таблицю В).

Такими обставинами можуть бути «зменшення капіталу країни», яке супроводиться зменшенням населення, а також і більш високий розвиток продуктивних сил землеробської праці:

«Однак такі самі результати можуть бути при збільшенні багатства і населення країни, якщо це збільшення супроводиться значними удосконаленнями в землеробстві, завдяки яким зменшується потреба обробляти бідніші землі або витратити попередню кількість капіталу на обробіток більш родючих ділянок» (стор. 68—69) [Російський переклад, том I, стор. 74].

(Дивно, що Рікардо забуває тут про такі удосконалення, які мають своїм результатом поліпшення якості бідніших земель і перетворення їх у багатші землі — погляд, що переважає в Андерсона.)

Зовсім неправильним є таке положення Рікардо:

«Якщо населення не збільшується, то не може бути попиту на додаткову кількість хліба» (стор. 69) [Російський переклад, том I, стор. 74].

Не кажучи вже про те, що внаслідок падіння ціни хліба виникає додатковий попит на інші сирові продукти — овочі, м'ясо та ін., і що з хліба можна робити горілку та ін., — Рікардо тут виходить з припущення, що все населення споживає стільки хліба, скільки йому хочеться. Це неправильно.

{«Величезне збільшення нашого споживання у 1848, 1849, 1850 рр. показує, що до того у нас було *недоїдання* і що ціни трималися на високому рівні внаслідок недостатньої пропозиції» (Newman, F. W. Lectures on Political Economy. London, 1851, стор. 158).

Той самий Ньюмен каже:

«Аргумент Рікардо, що рента не може підвищувати ціну, ґрунтується на припущенні, що можливість вимагати ренту на ділі ніколи не може зменшити пропозицію. Але чому ж не може? Є широкі простори землі, які відразу ж були б узяті під обробіток, коли б за них не вимагали ренти, і які *штучно залишаються необробленими* або тому, що землевласники можуть вигідно здавати їх в оренду як місце для полювання, або тому, що вони віддають перевагу романтичній дикості над незначною номінальною рентою, яку вони тільки й одержували б, дозволяючи обробляти ці землі» (стор. 159).

Адже взагалі неправильно, ніби землевласник, в разі вилучення своєї землі з виробництва хліба, не може одержувати за неї ренту: він може одержувати ренту, обернувши свою землю в пасовище чи будівельні ділянки або, як це має місце в деяких районах гірської Шотландії, в спеціальні ліси для полювання.

Рікардо розрізняє два види поліпшення в землеробстві. *Один вид поліпшень*

«збільшує продуктивні сили землі... Такою, наприклад, є більша раціональна сівозна або кращий добір добрив. Ці поліпшення безперечно дозволяють нам одержувати ту саму кількість продуктів з меншої площі землі» (стор. 70) [Російський переклад, том I, стор. 74—75]

В цьому разі, на думку Рікардо, рента повинна падати.

«Коли, наприклад, частки капіталу, що вкладаються одна за одною, дають 100, 90, 80, 70 кварталів, то, поки я затрачаю ці чотири частки, моя рента становитиме 60 кварталів, або різницю між

$$\left. \begin{array}{r} 70 \text{ і } 100 = 30 \\ 70 \text{ і } 90 = 20 \\ 70 \text{ і } 80 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\}, \text{ а продукт становитиме } \left\{ \begin{array}{r} 100 \\ 90 \\ 80 \\ 70 \\ \hline 340 \text{ кварталів;} \end{array} \right.$$

і поки я затрачаю ці частки, рента залишиться та сама, навіть коли б продукт кожної частки капіталу збільшився на *однакову* кількість кварталів».

(Коли б продукт збільшився на *неоднакову* кількість кварталів, то рента, незважаючи на *вищу* родючість, могла б зрости.)

«Коли б продукт збільшився до 125, 115, 105 і 95 кварталів — замість 100, 90, 80, 70, — то рента, як і раніше, дорівнювала б 60 квартамам, або різниці між

$$[608] \left. \begin{array}{r} 95 \text{ і } 125 = 30 \\ 95 \text{ і } 115 = 20 \\ 95 \text{ і } 105 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\}, \text{ тоді як продукт збільшився б до } \left\{ \begin{array}{r} 125 \\ 115 \\ 105 \\ 95 \\ \hline 440. \end{array} \right.$$

Однак при такому зростанні продукту, без зростання попиту, не було б стимулу застосовувати стільки капіталу до землі; одна частка капіталу була б видлучена, і, значить, остання частка його давала б 105 кварталів, а не 95, і рента впала б до 30 кварталів, або до різниці між

$$\left. \begin{array}{l} 105 \text{ і } 125 = 20 \\ 105 \text{ і } 115 = 10 \\ \hline 30 \end{array} \right\} \text{ , тоді як продукту все ще вистачало б для потреб населення, бо він становив би 345 кварталів: } \left\{ \begin{array}{l} 125 \\ 115 \\ 105 \\ \hline 345 \end{array} \right.$$

(стор. 71—72) [Російський переклад, том I, стор. 75—76].

Не кажучи вже про те, що, коли падає ціна, попит може збільшуватись і без зростання населення (Рікардо сам припускає, що в прикладі, який він наводить, попит збільшився на 5 кварталів),— адже Рікардо тому і виходить з передпосилки про постійний перехід до менш родючих земель, що населення щороку зростає, тобто зростає та частина населення, яка споживає зерно, харчується хлібом, і ця частина зростає швидше, ніж все населення в цілому, бо хліб є головним засобом харчування для більшої частини населення. Тому зовсім не обов'язково, щоб збільшення продуктивності [землеробського] капіталу не супроводилося зростанням попиту і щоб рента, значить, при цьому падала. Рента може збільшитись, якщо поліпшення землеробства нерівномірно позначилося на різниці в родючості різних розрядів землі.

В усьому іншому не підлягає сумніву (таблиці *B* і *E*), що збільшення родючості — при незмінному попиті — може не тільки витіснити з ринку найгіршу землю, але навіть примусити видлучити з виробництва хліба і частину того капіталу, який вкладено у більш родючу землю (таблиця *B*). В цьому разі *хлібна рента падає*, якщо збільшення продукту на різних розрядах землі є *однаковим*.

Далі Рікардо переходить до другого виду *поліпшень у землеробстві*:

«Але бувають поліпшення, які можуть знизити відносну вартість продукту, не знижуючи *хлібної ренти*, хоч вони і знижують *грошову земельну ренту*. Такі поліпшення не збільшують продуктивних сил землі, але дають нам змогу одержувати її продукт з *меншою затратою праці*. Вони спрямовані скоріше на те, з чого складається *капітал*, що застосовується до землі, ніж на самі методи обробітку землі. Такий характер мають удосконалення *землеробських знарядь*, наприклад плуга і молотарки, економія у використанні коней в сільському господарстві і краща обізнаність з ветеринарною справою. Завдяки цьому до землі застосовується *менше капіталу*, або, що те саме, *менше праці*; але щоб одержати 22 М. і Е., т. 26, ч. II

ту саму кількість продуктів, треба обробляти ту саму, а не меншу кількість землі. Чи відбиваються, проте, такі поліпшення на хлібній ренті, це залежить від того, чи зростає, чи лишається без змін, чи зменшується різниця в продукті, який одержується при застосуванні різних часток капіталу».

{Це Рікардо повинен був би визнати і в разі природної родючості земель. Чи зменшує перехід до нових розрядів земель диференціальну ренту, чи лишає він її без змін або ж підвищує, — залежить від того, чи зростає, чи лишається без змін, чи зменшується різниця в продукті капіталу, що застосовується на цих землях різної родючості.}

«Коли до землі застосовуються чотири частки капіталу — 50, 60, 70, 80, кожна з яких дає однакові результати, і коли яке-небудь поліпшення в складі такого капіталу дає мені можливість вилучити 5 з кожної частки, так що вони становитимуть тільки 45, 55, 65 і 75, то у хлібній ренті не станеться ніякої зміни. Та коли ці поліпшення такі, що дають мені змогу всі заощадження зробити тільки в тій частці капіталу, яка застосовується найменш продуктивно, то хлібна рента відразу впаде, бо зменшиться різниця між найбільш продуктивним і [609] найменш продуктивним капіталами, а саме ця різниця і складає ренту» (стор. 73—74) [Російський переклад, том 1, стор. 76].

Це правильно для диференціальної ренти, яка одна тільки й існує у Рікардо.

Навпаки, справжнього питання Рікардо зовсім не порушує. При розв'язанні цього питання мова йде не про те, що знижується вартість окремого квартера, а також і не про те, чи треба обробляти ту саму кількість землі, ту саму кількість тих же розрядів землі, що й раніше; а про те, чи пов'язане із *здешевленням постійного капіталу*, — який за припущенням, коштує тепер меншої праці, — *зменшення, збільшення чи збереження попереднього розміру* застосовуваної в землеробстві кількості безпосередньої праці. Словом, чи відбувається в капіталі органічна зміна, чи не відбувається.

Візьмемо наш приклад, показаний таблицею А (стор. 574, зошит XI)*, і замість тонн вугілля поставимо квартали пшениці.

Тут припускається, що будова неземлеробського капіталу = $80c + 20v$, будова землеробського капіталу = $60c + 40v$ і що норма додаткової вартості в обох випадках = 50%. Тому [абсолютна] рента з землеробського капіталу, або надлишок вартості його продукту над його ціною витрат, становить 10 ф. ст. Таким чином, ми мали б ось що:

* Див. вклейку між сторінками 272—273. Ред.

Розряд	Капітал ф. ст.	Кварте- ри хліба	Ринкова вартість сукучн. продукту ф. ст.	Ринкова вартість квартера ф. ст.	Індивідуальна вартість квартера	Диференціальна вартість квартера
I	100	60	120	2	2 ф. ст. = 40 ш.	0
II	100	65	130	2	1 ¹¹ / ₁₃ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ¹² / ₁₃ ш.	² / ₁₃ ф. ст. = 3 ¹ / ₁₃ ш.
III	100	75	150	2	1 ³ / ₅ ф. ст. = 1 ф. ст. 12 ш.	² / ₅ ф. ст. = 8 ш.
Разом	300	200	400			

	Ціна виграт на квартал	Абсол. рента ф. ст.	Дифер. рен- та ф. ст.	Абсол. рента у квартерах	Дифер. рента у квартерах	Загальна су- ма ренти ф. ст.	Загальна су- ма ренти у квартерах
I	1 ³ / ₆ ф. ст. = 1 ф. ст. 16 ² / ₃ ш.	10	0	5	0	10	5
II	1 ⁹ / ₁₃ ф. ст. = 1 ф. ст. 13 ¹¹ / ₁₃ ш.	10	10	5	5	20	10
III	1 ⁷ / ₁₅ ф. ст. = 1 ф. ст. 9 ¹ / ₃ ш.	10	30	5	15	40	20
Разом		30	40	15	20	70	35

Для дослідження проблеми в чистому вигляді треба припустити, що здешевлення *постійної [частини землеробського] капіталу* (100 ф. ст.) в усіх трьох розрядах *однаково* впливає на *величину капіталу, застосовуваного в розрядах I, II, III*; бо *неоднаковий* вплив зачіпає тільки диференціальну ренту і не має ніякого відношення до питання, яке цікавить нас. Отже, припустимо, що завдяки *поліпшенням* та сама маса капіталу, яка раніше коштувала 100 ф. ст., тепер коштує тільки 90 ф. ст., тобто що її вартість зменшилась на $\frac{1}{10}$, або на 10%. Тоді постає питання, як відбилися ці поліпшення на будові землеробського капіталу?

Якщо співвідношення між капіталом, що затрачається на заробітну плату, [і постійним капіталом] не змінюється і якщо 100 ф. ст. розпадаються на $60c + 40v$, то 90 ф. ст. розпадаються на $54c + 36v$, і в цьому разі вартість 60 кварталів, вироблених на землі I розряду, становитиме 108 ф. ст. Коли ж *здешевлення* виразилося в тому, що постійний капітал, який коштував раніше 60 ф. ст., тепер коштує тільки 54, а v (або капітал, що затрачається на заробітну плату), замість 36, коштує

Розряд	Кантал ф. ст.	Квартери хліба	Ринкова вартість сучасного продукту ф. ст.	Ринкова вартість квартера	Індивідуальна вартість квартера	Диференціальна вартість квартера	Ціна витрат на квартал
A							
I	100	60	120	2 ф. ст. = = 40 ш.	2 ф. ст. = = 40 ш.	0	$15\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	130	2 ф. ст. = = 40 ш.	$11\frac{11}{13}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{2}{13}$ ф. ст. = = $3\frac{1}{13}$ ш.	$19\frac{9}{13}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	150	2 ф. ст. = = 40 ш.	$19\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 12 ш.	$\frac{2}{5}$ ф. ст. = = 8 ш.	$17\frac{7}{15}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $9\frac{1}{3}$ ш.
Разом	300	200	400				
B							
I	90	60	108	$14\frac{4}{5}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 16 ш.	$14\frac{4}{5}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 16 ш.	0	$139\frac{4}{60}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 13 ш.
II	90	65	117	$14\frac{4}{5}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 16 ш.	$143\frac{43}{65}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $133\frac{3}{13}$ ш.	$\frac{9}{65}$ ф. ст. = = $210\frac{1}{13}$ ш.	$134\frac{4}{65}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $106\frac{4}{13}$ ш.
III	90	75	135	$14\frac{4}{5}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 16 ш.	$111\frac{11}{25}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $84\frac{4}{5}$ ш.	$\frac{9}{25}$ ф. ст. = = $7\frac{1}{5}$ ш.	$18\frac{4}{25}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $62\frac{4}{5}$ ш.
Разом	270	200	360				
C							
I	$86\frac{2}{5}$	60	$102\frac{3}{5}$	$171\frac{1}{100}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$171\frac{1}{100}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	0	$173\frac{1}{125}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $111\frac{7}{25}$ ш.
II	$86\frac{2}{5}$	65	$111\frac{3}{20}$	$171\frac{1}{100}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$1188\frac{1}{325}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $1137\frac{7}{65}$ ш.	$\frac{171}{1300}$ ф. ст. = = $241\frac{1}{65}$ ш.	$1751\frac{1}{1625}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $979\frac{1}{325}$ ш.
III	$86\frac{2}{5}$	75	$128\frac{1}{4}$	$171\frac{1}{100}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $14\frac{1}{5}$ ш.	$146\frac{1}{125}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $79\frac{1}{25}$ ш.	$\frac{171}{500}$ ф. ст. = = $621\frac{1}{25}$ ш.	$1167\frac{1}{625}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $543\frac{1}{125}$ ш.
Разом	$259\frac{1}{5}$	200	342				
D							
I	90	60	110	$15\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$15\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	0	$113\frac{1}{20}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. 13 ш.
II	90	65	$119\frac{1}{6}$	$15\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$19\frac{1}{13}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $131\frac{11}{13}$ ш.	$\frac{11}{78}$ ф. ст. = = $232\frac{2}{39}$ ш.	$134\frac{1}{65}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $106\frac{4}{13}$ ш.
III	90	75	$137\frac{1}{2}$	$15\frac{5}{6}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $16\frac{2}{3}$ ш.	$17\frac{1}{15}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $91\frac{1}{3}$ ш.	$\frac{11}{30}$ ф. ст. = = $7\frac{1}{3}$ ш.	$18\frac{7}{25}$ ф. ст. = = 1 ф. ст. $62\frac{4}{5}$ ш.
Разом	270	200	$366\frac{2}{3}$				

Абсол. рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсол. рента у квартирах	Дифер. рента у квартирах	Загальна сума рен- ти ф. ст.	Загальна сума рен- ти у квар- терах	[Будова капіталу і норма абсолютної ренти]
10	0	5	0	10	5	$60c + 40v$ для землеробського капіталу в 100 ф. ст.
10	10	5	5	20	10	$80c + 20v$ для промислового капіталу в 100 ф. ст.
10	30	5	15	40	20	Абсолютна рента — 10%
30	40	15	20	70	35	
9	0	5	0	9	5	$54c + 36v$ для землеробського капіталу в 90 ф. ст.
9	9	5	5	18	10	$60c + 40v$ для землеробського капіталу в 100 ф. ст.
9	27	5	15	36	20	Абсолютна рента — 10%
27	36	15	20	63	35	
$7\frac{14}{25}$	0	$4\frac{8}{19}$	0	$7\frac{14}{25}$	$4\frac{8}{19}$	$54c + 32\frac{2}{5}v$ для землеробського капіталу в $86\frac{2}{5}$ ф. ст.
$7\frac{14}{25}$	$8\frac{11}{20}$	$4\frac{8}{19}$	5	$16\frac{11}{100}$	$9\frac{8}{19}$	$62\frac{1}{2}c + 37\frac{1}{2}v$ для землеробського капіталу в 100 ф. ст.
$7\frac{14}{25}$	$25\frac{13}{20}$	$4\frac{8}{19}$	15	$33\frac{21}{100}$	$19\frac{8}{19}$	Вартість продукту капіталу в 100 ф. ст. — $118\frac{3}{4}$ ф. ст.
						Отже, абсолютна рента — $8\frac{3}{4}\%$
$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{5}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$	
11	0	6	0	11	6	$50c + 40v$ для землеробського капіталу в 90 ф. ст.
11	$9\frac{1}{6}$	6	5	$20\frac{1}{6}$	11	$55\frac{5}{9}c + 44\frac{4}{9}v$ для землеробського капіталу в 100 ф. ст.
11	$27\frac{1}{2}$	6	15	$38\frac{1}{2}$	21	Вартість продукту капіталу в 100 ф. ст. — $122\frac{2}{9}$ ф. ст.
						Абсолютна рента — $12\frac{2}{9}\%$
33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38	

тільки $32\frac{2}{5}$ ф. ст. (зменшення ще на $\frac{1}{10}$), то замість 100 ф. ст. витрачено було б $86\frac{2}{5}$. Будова цього капіталу була б $54c + 32\frac{2}{5}v$, а при розрахунку на 100 будова була б $62\frac{1}{2}c + 37\frac{1}{2}v$. За цих умов вартість 60 кварталів у I розряді становила б $102\frac{3}{5}$ ф. ст. Припустимо, нарешті, що, хоч вартість постійного капіталу зменшилася, капітал, що затрачається на заробітну плату, лишився за своєю абсолютною величиною незмінним, отже — зріс у відношенні до постійного капіталу, так що затрачений капітал в 90 ф. ст. розпадається на $50c + 40v$, а будова його при розрахунку на 100 становить $55\frac{5}{9}c + 44\frac{4}{9}v$.

Подивимось тепер, як в усіх цих трьох випадках стоїть справа з хлібною і грошовою рентою. У випадку *B* співвідношення між *c* і *v* лишається без зміни, хоч вартість обох зменшується. У випадку *C* [610] вартість *c* зменшується, але відносно ще в більшій мірі зменшується вартість *v*. У випадку *D* зменшується тільки вартість *c*, а вартість *v* лишається незмінною.

Спочатку ми повторимо [під літерою *A*] *первісну таблицю*, подану на попередній сторінці* [а тоді зіставимо з нею нові таблиці *B*, *C* і *D*, які ілюструють зазначені вище випадки змін у вартості органічних складових частин землеробського капіталу]**.

* * *

[611] З поданої [на стор. 332—333 зведеної] таблиці ми бачимо:

Спочатку, у випадку *A*, співвідношення [між органічними складовими частинами землеробського капіталу] було $60c + 40v$; капітал, вкладений у кожний розряд, становив 100 ф. ст. Виражена у грошах рента дорівнювала 70 ф. ст., а рента, виражена в хлібі, — 35 кварталам.

У випадку *B* постійний капітал подешевшав, так що в кожний розряд вкладається тільки 90 ф. ст., але відповідно подешевшав і змінний капітал, так що співвідношення не змінилося. Тут грошова рента знижується, хлібна рента залишається та сама; абсолютна рента⁹³ залишається теж та сама. Грошова рента зменшується, бо зменшується вкладений капітал. Хлібна рента залишається та сама через те, що при затраті меншої кількості грошей на кожну грошову одиницю виробляється більша кількість хліба з тим же розподілом його по розрядах.

У випадку *C* ми маємо здешевлення постійного капіталу;

* Див. цей том, частина II, стор. 331. Ред.

** Далі в рукописі йдуть вміщені одна під другою таблиці *A*, *B*, *C*, *D*, які в другій частині цього тома надруковані на стор. 332—333. Деякі графи в таблицях *C* і *D* залишилися в рукописі незаповненими. Цифри, яких не вистачає, проставлені редакцією. Немає в рукописі заголовку останньої графи («Будова капіталу і норма абсолютної ренти»), він доданий редакцією за змістом цієї графи. Ред.

але ще в більшій мірі зменшується v , так що постійний капітал відносно дорожчає. Абсолютна рента падає. Падає і хлібна рента і грошова рента. Грошова рента падає тому, що капітал взагалі значно зменшився, а хлібна рента падає тому, що абсолютна рента впала, тоді як відмінності між розрядами не зазнали змін, так що усі [хлібні ренти всіх розрядів] падають однаково.

А в таблиці D подається цілком протилежний випадок. Падає тільки постійний капітал, тоді як змінний капітал залишається той самий. Така була передпосилка Рікардо. В цьому разі, внаслідок зменшення капіталу, грошова рента падає зовсім мало у своїй абсолютній величині (тільки на $\frac{1}{3}$ ф. ст.), але значно зростає у відношенні до затраченого капіталу. Навпаки, хлібна рента зростає у своїй абсолютній величині. Чому? Тому, що абсолютна рента збільшилася з 10 до $12\frac{2}{9}\%$, а це сталося в результаті зростання v у відношенні до c .

Таким чином, ми маємо ось що:

	Капітал	Норма абсол. ренти	Абсол. рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсол. рента у квартарах	Дифер. рента у квартарах	Загальна сума ренти ф. ст.	Загальна сума ренти у квартарах
A	$60c + 40v$	10%	30	40	15	20	70	35
B	$54c + 36v$ ($60c + 40v$)	10%	27	36	15	20	63	35
C	$54c + 32\frac{2}{5}v$ ($62\frac{1}{2}c + 37\frac{1}{2}v$)	$8\frac{3}{4}\%$	$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{3}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$
D	$50c + 40v$ ($55\frac{5}{9}c + 44\frac{4}{9}v$)	$12\frac{2}{9}\%$	33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38

* * *

Рікардо продовжує:

«Все, що зменшує різницю в продукті, одержуваному від послідовних часток капіталу, які застосовуються до тієї самої або нової землі, має тенденцію знижувати ренту, а все, що збільшує цю різницю, неодмінно діє в протилежному напрямі і має тенденцію підвищувати її» (стор. 74) [Російський переклад, том I, стор. 77].

Ця різниця може збільшитись і тоді, коли капітал вилучається із землеробства, коли погана земля стає більш родючою або навіть коли менш родюча земля витісняється з ринку.

[Землевласник і капіталіст. Газета «Morning Star»⁹⁴ від 15 липня 1862 р. — в передовій статті, присвяченій питанню про те, чиїм обов'язком є (добровільно чи з примусу) підтримувати робітників бавовняної промисловості Ланкаширу та ін.,

які перебувають в скрутному становищі внаслідок бавовняного голоду і Громадянської війни в Америці,— пише:

«Ці люди мають законне право на підтримку за *рахунок тієї власності, яку вони створили в основному, своєю працею*... Кажуть, що ті люди, які завдяки бавовняній промисловості стали дуже багатими, насамперед повинні виступити з щедрою допомогою. Немає ніякого сумніву, що це правильно... Та частина з них, яка займається торгівлею і промисловістю, так і робить... Але чи є вона єдиним класом, який нажив багатство на бавовняній промисловості? Звичайно, ні. Землевласники Ланкаширу і Північного Чешіру одержали величезну частку у створеному таким шляхом багатстві. І в цих власників була та особлива перевага, що вони одержали частку в багатстві, нічим — ні своїми руками, ні своєю думкою — не сприяючи тій промисловості, яка створила це багатство... Фабрикант віддав свій капітал, своє вміння, свою невсипучу пильність для [612] створення цієї великої промисловості, що зазнає нині таких тяжких потрясінь; фабричний робітник віддав своє вміння, свій час і свою фізичну працю; а що дали землевласники Ланкаширу? Зовсім нічого, в буквальному розумінні нічого; і все-таки вони дістали від усього цього більше істотних вигід, ніж який-небудь інший клас... Немає ніякого сумніву, що збільшення річного доходу цих багатих лендлордів, зумовлене самою тільки цією причиною, величезне: їх дохід збільшився, цілком імовірно, не менш як утрос».

Капіталіст є прямим експлуататором робітників, він не тільки безпосередньо привласнює *додаткову працю*, але й прямо-таки викликає її до життя. Тому що для капіталіста-промисловця це може здійснюватися тільки через виробництво і в процесі виробництва, то він сам є носієм функцій цього виробництва, його керівником. Навпаки, лендлорд має в земельній власності (для абсолютної ренти) і в природній відмінності розрядів землі (диференціальна рента) такий привілей, який дає йому можливість класти в кишеню частину цієї додаткової праці або додаткової вартості, хоч він не бере ніякої участі в керівництві цією додатковою працею, у створенні цієї додаткової вартості. Коли відбуваються колізії, капіталіст дивиться на землевласника просто як на зайвий і шкідливий наріст, як на сибарита — паразита капіталістичного виробництва, як на вошу, що гніздиться на його, капіталіста, шкурі.]

Розділ 3-ій називається «*Про ренту з рудників*».

Тут знову говориться:

«Ця рента» (рента з рудників), «подібно до ренти з землі, є наслідок, а ніяк не причина, *високої вартості* їх продукту» (стор. 76) [Російський переклад, том I, стор. 78].

Щодо абсолютної ренти, то вона не є ні наслідком, ні причиною «*високої вартості*» — вона є наслідок надлишку вартості над ціною витрат. Те, що цей надлишок сплачується за продукт рудника або землі і що таким чином виникає абсолютна рента, є наслідком не цього *надлишку*, — тому що такий надлишок

є в цілому ряді галузей виробництва, де він не входить у ціну продукту цих галузей, — а є наслідком *власності на землю*.

Про *диференціальну ренту* можна сказати, що вона є наслідком «*високої вартості*», коли під «високою вартістю» розуміти той надлишок ринкової вартості продукту над його дійсною, або індивідуальною, вартістю, який має місце у відносно більш продуктивних розрядів земель або рудників.

Що під «міноюю вартістю», яка регулює ціну продукту найбільш бідної землі або найбільш бідного рудника, Рікардо розуміє не що інше як *ціну витрат*, а під останньою не що інше як затрати плюс звичайний прибуток, і що він помилково ототожнює цю ціну витрат з дійсною вартістю, — це видно ще і з такого місця:

«Метал, який добувається з найбільш бідного рудника, що розробляється, мусить щонайменше мати таку мінову вартість, яка не тільки покривала б усі витрати на забезпечення одягом, їжею та іншими предметами життєвої потреби всіх, зайнятих його добуванням і доставкою на ринок, *але, крім того, давала б звичайний середній прибуток* тому, хто авансує капітал, потрібний для ведення підприємства. Виручка на капітал, одержувана з найбільш бідного рудника, який не платить ренти, регулюватиме ренту всіх інших, більш продуктивних рудників. *Припускається, що цей рудник дає звичайний прибуток на капітал. Все, що інші рудники виробляють зверху прибутку, неодмінно сплачуватиметься їх власникам як рента*» (стор. 76—77) [Російський переклад, том I, стор. 78].

Отже, тут сказано прямо: рента є *надлишок ціни* («мінова вартість») *тут те ж саме, що й ціна*) *землеробського продукту над його ціною витрат*, тобто над вартістю авансованого капіталу плюс звичайний (середній) прибуток на капітал. Таким чином, якщо *вартість* землеробського продукту вища за його ціну витрат, то він може оплачувати ренту зовсім незалежно од відмінності земель, і тоді найбільш бідна земля і найбільш бідний рудник можуть сплачувати таку саму абсолютну ренту, як і найбагатші. Якби *вартість* землеробського продукту не перевищувала його ціну витрат, то рента могла б виникати тільки через надлишок ринкової вартості над дійсною вартістю продукту, що одержується з відносно більш родючих земель і т. д.

«Коли б за допомогою *рівних кількостей праці, при рівних кількостях основного капіталу*, з рудника, який не платить ренти, завжди добувалися *рівні кількості золота... то кількість*» (золота, що добувається) *збільшувалася б разом з попитом, але вартість його лишалася б незмінною*» (стор. 79) [Російський переклад, том I, стор. 79—80].

Те, що має силу для золота і рудників, має силу також для хліба і землі. Отже, коли б завжди експлуатувались однакові розряди землі і коли б вони при однакових затратах праці завжди

давали однаковий продукт, [613] то *вартість* фунта золота або квартера пшениці лишалася б незмінною, хоч кількість їх збільшувалася б разом з *попитом*. Значить, *зросла б і їх рента* (сума, а не норма ренти) без будь-якої зміни в ціні продукту. Застосовувалося б більше капіталу, однак весь час з тією самою продуктивністю. Це — одна з важливих причин зростання абсолютної суми ренти, цілком незалежно від підвищення ціни продукту, а тому і без відповідної зміни в рентах, що сплачуються продуктом різних земель і рудників.

[5] РІКАРДОВСЬКА КРИТИКА ПОГЛЯДІВ СМІТА НА РЕНТУ І ДЕЯКИХ ПОЛОЖЕНЬ МАЛЬТУСА]

Розділ 24-ий книги Рікардо називається «*Вчення Адама Сміта про земельну ренту*».

Цей розділ дуже важливий для розуміння відмінності між Рікардо і А. Смітом. Глибше з'ясування цієї відмінності (щодо А. Сміта) ми відкладемо, оскільки *ex professo** вчення Сміта ми розглянемо після вчення Рікардо.

Рікардо починає з того, що цитує одне місце з А. Сміта, де той, на думку Рікардо, правильно визначає, коли ціна землеробського продукту дає ренту і коли вона ренти не дає. Але потім Сміт, як зазначає Рікардо, знову твердить, що деякі продукти землі, наприклад продукти харчування, повинні завжди давати ренту.

З цього приводу Рікардо каже ось що, і це важливо для нього, для Рікардо:

«Я гадаю, що в усякій країні, від найменш культурної до найбільш цивілізованої, є поки що земля такої якості, що вона не може давати продукт, *вартість якого була б більш ніж достатньою* для заміщення витраченого на нього капіталу і для оплати *середнього і звичайного* в даній країні *прибутку*. Всі ми знаємо, що так стоїть справа в Америці, і все-таки ніхто не твердить, що принципи, які регулюють ренту, в Америці інші, ніж у Європі» (стор. 389—390) [Російський переклад, том I, стор. 269].

Ці принципи, безперечно, дуже великою мірою «інші». Там, де *не існує земельної власності* — фактично або юридично, — не може бути абсолютної земельної ренти. Абсолютна рента, а не диференціальна, є адекватним виразом земельної власності. Сказати, що *одні й ті самі* принципи регулюють земельну ренту там, де існує земельна власність, і там, де її немає, — значить твердити, що *економічна форма земельної власності* не залежить від того, чи існує земельна власність, чи не існує.

* — спеціально. Ред.

Далі, що повинно означати, що «є земля такої якості, що вона не може давати продукт, *вартість* якого була б більш ніж *достатньою* для заміщення капіталу... і для оплати звичайного прибутку»? Якщо та сама кількість праці виробляє 4 квартири, то продукт не має більшої вартості, ніж тоді, коли вона виробляє 2 квартири, хоч вартість одного квартера в одному випадку вдвоє більша, ніж у другому. Отже, чи дає продукт ренти, чи не дає, це зовсім не залежить від величини цієї «вартості» продукту як такої. Продукт може давати ренту тільки тоді, коли його вартість вища за його ціну витрат, яка регулюється ціною витрат усіх інших продуктів, або, інакше кажучи, регулюється тією кількістю неоплаченої праці, яку капітал розміром у 100 грошових одиниць привласнює в середньому в кожній галузі виробництва. Але чи перевищує вартість продукту його ціну витрат, це залежить зовсім не від абсолютної величини його вартості, а від будови застосовуваного при його виробленні капіталу в порівнянні з середньою будовою капіталу, який застосовується в неземлеробському виробництві.

«Та навіть коли б це була правда, що землеробство в Англії досягло такого високого ступеня розвитку, при якому вже зовсім немає більше земель, котрі не дають ренти, то не менш вірно, що раніше такі землі повинні були бути. А втім, питання про те, чи є такі землі, чи немає, в даному разі не має ніякого значення; бо коли у Великобританії є який-небудь капітал, що, будучи вкладений в землю, тільки повертає затрачену суму плюс звичайний прибуток на капітал, то цілком однаково, чи затрачається він на старій чи на новій землі. Орендуючи ділянку землі на 7 або 14 років, фермер має намір вкласти в неї капітал в 10 000 ф. ст., бо він знає, що при існуючих цінах на зерно і сировину він зможе повернути собі капітал, який має бути витрачений, сплатити ренту й одержати звичайну норму прибутку. Але він не вклав 11 000 ф. ст., якщо не може застосувати останню тисячу фунтів стерлінгів так продуктивно, щоб вона дала йому звичайний прибуток на капітал. *Підраховуючи, чи варто йому затратити додатковий капітал, чи не варто, він звертає увагу тільки на те, чи достатня ціна сирового продукту для повернення з прибутком його витрат, бо він знає, що йому не доведеться платити додаткову ренту.* Навіть по закінченні строку оренди його рента не буде підвищена; бо коли б землевласник захотів підвищити ренту на тій підставі, що фермер вклав додатковий капітал в 1 000 ф. ст., то фермер вилучив би цей капітал, тому що, згідно з припущенням, фермер, вклавши цей капітал, одержить тільки звичайний середній прибуток, що його він може одержати і при всякому іншому вживанні капіталу. Тому фермер не може погодитися платити за нього ренту, поки ціна сирового продукту не підвищиться або, як зводиться до того самого, поки не знизиться звичайна загальна норма прибутку» (стор. 390—391) [Російський переклад, том I, стор. 296—270].

Тут Рікардо визнає, що і найгірша земля *може* давати ренту. Як він це пояснює? Друга доза капіталу, застосована на

найгіршій землі для створення додаткової пропозиції, яка стає необхідною внаслідок [614] додаткового попиту, дає можливість замістити ціну витрат тільки при підвищенні ціни хліба. Отже, перша доза капіталу даватиме тепер надлишок над цією ціною витрат, тобто ренту. Виходить, справа ось у чому: вже *до* застосування другої дози *перша доза на найгіршій землі* дає ренту, тому що ринкова вартість перевищує ціну витрат. Таким чином, питання полягає тільки в тому, чи повинна ринкова вартість *перевищувати* до того ж і вартість продукту найгіршої землі, або ж, навпаки, чи не маємо ми тут такого становища, що *вартість продукту перевищує його ціну витрат* і що підвищення ціни тільки зробило можливим продаж цього продукту по *його вартості*.

Далі: чому *ціна* повинна стояти на такому рівні, що вона дорівнює ціні витрат, тобто авансованому капіталові плюс середній прибуток? Це є результатом конкуренції капіталів у різних галузях виробництва, результатом перенесення капіталу з однієї галузі виробництва в другу, отже — результатом впливу капіталу на капітал. Але шляхом якого впливу капітал може примусити земельну власність до того, щоб продукт продавався не по його вартості, а нижче неї — по ціні витрат? Вилучення капіталу із землеробства не може дати такого ефекту, якщо воно не супроводиться падінням попиту на землеробські продукти. Вилучення капіталу призвело б тоді до протилежного результату, дуже підняло б ринкову ціну землеробських продуктів вище їх вартості. Перенесення нового капіталу в землеробство так само нічого не може зробити в цьому відношенні. Бо взаємна конкуренція капіталів якраз і дає можливість землевласникові вимагати від окремого капіталіста, щоб той задовольнявся «середнім прибутком» і сплачував йому надлишок вартості над тією ціною, яка забезпечує цей прибуток.

Але можна було б запитати: якщо земельна власність дає таку змогу продавати продукт *по його вартості, вище його ціни витрат*, то чому вона не дає так само і змоги продавати продукт *вище його вартості*, тобто по будь-якій монопольній ціні? На невеликому острові, де не існує зовнішньої торгівлі хлібом, хліб, продукти харчування, як і всякий інший продукт, безперечно, могли б продаватися по монопольній ціні, тобто по такій ціні, яка обмежена тільки станом попиту, тобто *платоспроможного попиту*, а цей платоспроможний попит має дуже різну величину і діапазон залежно від рівня ціни пропонованого продукту.

Залишаючи осторонь такі виняткові випадки, — про щось подібне не може бути й мови в європейських країнах; навіть в Англії значна частина родючої землі вилучена із землеробства,

взагалі з ринку, *штучно*, щоб підвищити вартість решти землі, — земельна власність може зачіпати і паралізувати дію капіталів, їх конкуренцію, лише остільки, оскільки конкуренція капіталів модифікує визначення *вартостей товарів*. Перетворення вартостей в ціни витрат є тільки наслідком і результатом розвитку капіталістичного виробництва. Спочатку товари продаються (в середньому) по своїх вартостях. Відхиленню від цього перешкоджає в землеробстві існування земельної власності.

Коли фермер орендує землю на 7 або 14 років, каже Рікардо, він розраховує, що при вкладенні капіталу, наприклад в 10 000 ф. ст., *вартість зліба* (середня ринкова вартість) дозволить йому повернути затрати плюс середній прибуток плюс установа в орендному договорі рента. Таким чином, оскільки він «орендує» землю, *вихідним пунктом* [*Prius*] для нього є середня ринкова вартість, тобто вартість продукту, а прибуток і рента — це тільки ті частини, на які ця вартість *розподіляється*, але які не становлять її. *Дана ринкова ціна* є для капіталіста тим же, чим є *вартість* продукту, взята як передпосилка, для теорії і для внутрішнього зв'язку виробництва. А от який висновок робить з цього Рікардо. Якщо фермер додає 1 000 ф. ст., то його цікавить тільки питання, чи принесуть вони йому при *даній ринковій ціні* звичайний прибуток. Отже, — таким, начебто, є хід думки Рікардо, — визначальна роль належить *ціні витрат*, до якої регулюючим елементом входить саме *прибуток*, а не *рента*.

По-перше, і прибуток не входить у ціну витрат як конститууючий елемент. Адже фермер, згідно з припущенням, розглядає *ринкову ціну* як вихідний пункт [*Prius*] і вираховує, чи дасть йому додаткова тисяча фунтів стерлінгів при *даній ринковій ціні* звичайний прибуток. Отже, прибуток є не причиною, а результатом ціни. Але, міркує далі Рікардо, само вкладення 1 000 ф. ст. визначається ж розрахунком, чи дасть ціна звичайний прибуток, чи не дасть. Отже, прибуток є визначальним моментом для вкладення 1 000 ф. ст., для ціни виробництва [*Produktionspreis*].

Далі: коли б капіталіст побачив, що 1 000 ф. ст. не дадуть звичайного прибутку, то він, каже Рікардо, не вклав би їх. Виробництво додаткової кількості продуктів харчування не мало б місця. Коли б воно було необхідним для задоволення додаткового попиту, то попит мав би підвищити ціну, тобто *ринкову ціну*, до того рівня, при якому вона даватиме прибуток. Отже, прибуток — на відміну від ренти — входить як конститууючий елемент, але не тим шляхом, що він створює *вартість* продукту.

а тим, що самий продукт [615] не створюється, коли його ціна не піднімається так високо, щоб, крім затрат, оплачувати також і звичайну норму прибутку. Навпаки, в цьому разі немає потреби, щоб ціна піднялася так високо, щоб оплачувати ренту. Значить, тут є істотна відмінність між рентою і прибутком, і в певному розумінні можна сказати, що прибуток є конституюючий елемент ціни, тоді як рента не є таким елементом. (Така, очевидно, прихована думка А. Сміта.)

Для даного випадку це правильно.

Але чому?

Тому, що в цьому разі земельна власність не може протистояти капіталові як земельна власність і, вже за припущенням, виходить, тут не має місця саме та комбінація, при якій виникає рента, абсолютна рента. Додатковий хліб, вироблений другою дозою капіталу в 1 000 ф. ст., вироблено при незмінній ринковій вартості, отже при такому додатковому попиті, який має місце тільки тоді, коли припустити, що ціна залишається незмінною, мусить продаватись нижче своєї вартості, по ціні витрат. Таким чином, цей додатковий продукт однієї тисячі фунтів стерлінгів перебуває в таких самих умовах, як коли б надійшла в обробіток нова, менш родюча земля, що не визначає ринкової вартості і може постачати свою додаткову пропозицію тільки при умові, що постачає її по існуючій старій ринковій вартості, тобто по ціні, яка визначається незалежно від цього нового виробництва. При цих умовах тільки від відносної родючості цієї додаткової землі залежить те, чи дає вона ренту, чи не дає, і це якраз тому, що вона не визначає ринкової вартості. Цілком так само стоїть справа з додатковою 1 000 ф. ст. на старій землі. І якраз звідси Рікардо робить протилежний висновок, що додаткова земля або додаткова доза капіталу визначає ринкову вартість, бо ціна їх продукту при даній ринковій вартості, що встановилася незалежно від них, не дає ренти, а дає тільки прибуток, покриває не вартість, а лише ціну витрат цього продукту! Хіба це не *contradictio in adjecto* *!

Однак продукт тут все-таки виробляється, хоч він і не дає ренти! Звичайно! На землі, орендованій фермером, для нього, для капіталіста, земельна власність, як самостійний елемент, що чинить опір, не існує протягом всього того часу, коли він, внаслідок орендного договору, фактично сам є землевласником. Отже, тепер капітал рухається в цьому елементі, не натрапляючи на опір, а для капіталу досить ціни витрат продукту. Так само

* — буквально: «суперечність в епітеті», або «суперечність у визначенні», тобто абсурдна суперечність такого типу, як у висловах «круглий квадрат», «дерев'яне залізо», «нерегулюючий регулятор». *Ред.*

і по закінченні строку оренди фермер, природно, регулюватиме ренту відповідно до того, в яких межах вкладення капіталу в землю дає такий продукт, що може бути проданий по своїй *вартості* і, значить, може давати ренту. Таке вкладення капіталу, яке при даній *ринковій вартості* не дає надлишку над ціною витрат, при визначенні розміру ренти до уваги не береться так само, як не сплачувалася б капіталом, або не обумовлювалася б договором, рента з такої землі, відносна неродючість якої спричиняється до того, що ринкова ціна оплачує тільки ціну витрат продукту цієї землі.

На практиці справа стоїть не зовсім по-рікардовському. Якщо орендар має вільний капітал або наживає його протягом перших років орендного договору, укладеного на 14 років, то він не вимагає при цьому *звичайного прибутку*. Так було б тільки в тому разі, коли б додатковий капітал він одержав у позику. Справді, щб йому робити з вільним капіталом? Приорендувати нову землю? Землеробське виробництво далеко в більшій мірі допускає інтенсивніше вкладання капіталу, ніж екстенсивніший обробіток землі з більшим капіталом. Або ж, коли в безпосередньому сусідстві з старою землею немає землі, яка здається в оренду, то — при наявності в орендаря двох окремих ферм — його управління і нагляд були б роздібнені далеко більше, ніж це буває в обробній промисловості при наявності у фабриканта шести фабрик. Чи орендареві лишається віддати гроші під проценти банкірові, вкласти їх в державні папери, залізничні акції і т. ін.? Тоді він з самого початку відмовляється принаймні від половини або однієї третини *звичайного прибутку*. Таким чином, коли він може вкласти ці гроші як додатковий капітал у стару ферму, одержуючи на них хоч би і менше, ніж середній прибуток, наприклад 10% при середньому прибутку в 12%, то він все ще виграє 100%, коли процентна ставка дорівнює 5%. Отже, для нього все ще буде вигідною операцією вкласти додатково 1 000 ф. ст. в [616] стару ферму.

Тому зовсім помилковим є у Рікардо те, що він ототожнює вкладання додаткового капіталу [в ту саму землю] із застосуванням додаткового капіталу до нової землі. У першому випадку навіть при капіталістичному виробництві немає потреби в тому, щоб продукт давав хоч би *звичайний прибуток*. Він повинен давати лише настільки більше *звичайної норми процента*, щоб фермер мав підставу відмовитися від турбот і ризику, пов'язаних з застосуванням його вільного капіталу у виробництві, і застосувати його як *грошовий капітал*.

Але вже цілковитим безглуздом, як показано, є той висновок, який Рікардо робить з цього міркування:

«Коли б Адам Сміт, з його проникливим розумом, звернув увагу на цей факт, він не твердив би, що рента є *однією з конститутивних складових частин ціни продуктів землі*; бо ціна всюди *регулюється* виручкою з тієї останньої частки капіталу, за яку не платиться ніякої ренти» (стор. 391) [Російський переклад, том I, стор. 270].

Ілюстрація, яку подає Рікардо, доводить якраз *протилежне*, що застосування до землі цієї останньої частки капіталу регулюється *ринковою ціною*, яка не залежить від цього застосування. Існує ще до того, як воно було зроблене, і тому дає на цю останню частку капіталу тільки прибуток, а не ренти. Що прибуток є єдиний регулятор для капіталістичного виробництва, це цілком правильно. І тому правильно, що не існувало б абсолютної ренти, коли б виробництво регулювалося *тільки* капіталом. Абсолютна рента виникає якраз там, де умови виробництва дають землевласникові владу обмежувати цілковите регулювання виробництва капіталом.

По-друге, Рікардо (стор. 391 і далі) [Російський переклад, том I, стор. 270—272] закидає А. Смітові те, що він розвиває *правильний принцип ренти* [тільки] для кам'яновугільних шахт. Рікардо каже навіть так:

«Весь принцип ренти роз'яснений тут прекрасно і недвозначно, але кожне слово може бути віднесене з таким же правом до землі як і до кам'яновугільних шахт; проте Сміт твердить, що «інша справа з земельними володіннями на поверхні землі» (стор. 392) [Російський переклад, том I, стор. 271].

А. Сміт відчуває, що за певних обставин землевласник може вчинити капіталові ефективний опір, дати відчутти силу земельної власності і тому вимагати абсолютної ренти і що за інших обставин він цього зробити не може; але що саме виробництво продуктів харчування встановлює закон ренти, тоді як рента при інших застосуваннях капіталу до землі визначається землеробською рентою.

«У земельних володіннях на поверхні землі» (каже А. Сміт) «вартість їх продукту і розмір ренти, яку вони дають, пропорціональні не їх *відносній*, а їх *абсолютній* родючості» (стор. 392) [Російський переклад, том I, стор. 271].

У своєму запереченні Сміту Рікардо наближається, наскільки це взагалі для нього можливо, до дійсного принципу ренти. Він говорить:

«Але припустимо, що немає жодної ділянки землі, яка не давала б ренти. В цьому разі величина ренти з найгіршої землі була б пропорціональна надлишкові вартості продукту над затратою капіталу і звичайним прибутком на капітал. Той самий принцип визнача-

тиме ренту з земель трохи кращої якості або краще розміщених, і тому рента з цих земель, внаслідок їх переваг, була б вищою за ренту з земель найгіршої якості. Те саме можна сказати про землі третьої, ще більш високої якості, і т. д. до найкращих. Чи не очевидно після цього, що саме *відносна родючість землі* визначає ту частину продукту, яка сплачується у вигляді земельної ренти, так само як *відносна продуктивність рудників* визначає ту частину їх продукту, яка сплачується у вигляді ренти з рудників?» (стор. 392—393) [Російський переклад, том I, стор. 271].

Тут Рікардо висловлює правильний принцип ренти. Якщо найгірша земля сплачує ренту, отже якщо рента сплачується незалежно від відмінності у природній родючості земель і є абсолютною рентою, то ця рента повинна дорівнювати «надлишкові *вартості* продукту *над* затратою капіталу і звичайним прибутком на капітал», тобто надлишкові *вартості* продукту *над* його ціною витрат. Рікардо гадає, що такого надлишку не може бути, тому що він, всупереч своєму власному принципу, помилково приймає смітівську догму [617] про те, що *вартість* дорівнює ціні витрат продукту.

В усьому іншому Рікардо знову впадає в помилку.

Диференціальна рента, звичайно, визначалася б «відносною родючістю». Але абсолютна рента не мала б з «природною родючістю» нічого спільного.

А з другого боку, Сміт мав би рацію в тому, що *фактична* рента, яку сплачує найгірша земля, *може* залежати від абсолютної родючості інших земель і від відносної родючості найгіршої землі, або ж від абсолютної родючості найгіршої землі і від відносної родючості інших розрядів землі.

Справа в тому, що фактична величина ренти, яку платить найгірша земля, залежить не від надлишку *вартості* її власного продукту над його ціною витрат, як вважає Рікардо, а від надлишку *ринкової вартості* над ціною витрат продукту. Але це зовсім різні речі. Якщо *продукт найгіршої землі сам* визначає ринкову ціну, то ринкова вартість дорівнює його дійсній вартості, і, значить, надлишок його ринкової вартості над його ціною витрат дорівнює надлишкові його власної індивідуальної (його дійсної) вартості над його ціною витрат. Коли ж ринкова ціна визначається незалежно від продукту найгіршої землі іншими розрядами землі, то справа стоїть інакше. Рікардо виходить з припущення про низхідну лінію. Він припускає, що найгірша земля вступає в обробіток *в останню чергу* і що вона обробляється (у припущеному випадку) тільки тоді, коли додатковий попит зробив необхідною додаткову пропозицію по вартості продукту, який одержується з найгіршої землі, що в останню чергу вступила в обробіток. В цьому разі вартість продукту найгіршої землі регулює ринкову вартість. При

висхідній лінії це відбувається (навіть з точки зору Рікардо) тільки в тому разі, коли додаткова пропозиція кращих розрядів землі тільки дорівнює додатковому попиту по старій ринковій вартості. Якщо додаткова пропозиція більша від цього, то Рікардо завжди припускає, що стара земля повинна бути вилучена з *обробітку*, тоді як звідси випливає тільки те, що стара земля даватиме *нижчу ренту*, ніж раніше, або зовсім не даватиме ренти. При низхідній лінії відбувається те саме. Якщо додаткова пропозиція така, що вона може бути дана тільки по *старій ринковій вартості*, то від того, наскільки ця ринкова вартість перевищує ціну витрат продукту нової, гіршої землі, залежить, чи даватиме — і в якій мірі — гірша земля ренти, чи зовсім не даватиме її. В обох випадках [тобто як при висхідній лінії, так і при низхідній] її рента визначається *абсолютною* родючістю, а не відносною. Від абсолютної родючості нової землі залежить, наскільки ринкова вартість, що визначається натиском продукту кращих розрядів землі, *перевищує* свою дійсну, індивідуальну вартість продукту нової землі.

А. Сміт правильно розрізняє тут землю і рудники, бо відносно останніх він припускає, що *ніколи* не буває переходу до гірших розрядів, а завжди до *кращих* і що вони завжди постають більш, ніж потрібну додаткову пропозицію. Рента з найгіршої землі залежить тоді від її абсолютної родючості.

«Після того як А. Сміт заявив, що є такі шахти, які *можуть розроблятися тільки їх власниками*, бо ці шахти покривають тільки витрати на розробку разом із звичайним прибутком на вкладений капітал, ми були б *вправі сподіватися*, що, на його думку, саме ці шахти регулюють ціну продукту *всіх шахт*. Якщо старі шахти не можуть постачати всієї потрібної кількості вугілля, то *ціна вугілля* почне *підвищуватись* і буде підвищуватись доти, поки власник нової, біднішої шахти не побачить, що він може, розробляючи її, одержати звичайний прибуток на капітал... Таким чином, виходить, що *ціна вугілля завжди регулюється найменш продуктивними шахтами*. Проте А. Сміт іншої думки. Він вважає, що «найбільш продуктивні вугільні шахти регулюють ціну вугілля всіх інших сусідніх шахт. Обидва, і власник шахти і підприємець, зайнятий її розробкою, бачать, що перший може одержати більшу ренту, а другий — більший прибуток, коли почнуть продавати вугілля по трохи *дешевшій* ціні, ніж усі їх сусіди. Останні незабаром змушені будуть продавати своє вугілля *по тій самій ціні*, хоч їм не так легко зробити це і хоч це завжди зменшує їх ренту й прибуток, а іноді зовсім позбавляє їх і ренти і прибутку. В результаті цього деякі шахти зовсім занедбуються, а інші перестають давати ренту і *можуть розроблятися тільки їх власником*». Якщо попит на вугілля [617а] зменшується або якщо завдяки застосуванню нових методів збільшується його кількість, то його *ціна повинна впасти*, і розробка деяких шахт мусить *припинитись*. Але в *усьому разі ціна вугілля має бути достатньою* для того, щоб *оплатити витрати і прибуток тієї шахти, яка розробляється, не будучи обтяжена рентою*. Отже, ціну регулюють найменш продуктивні шахти. Та й сам Адам Сміт

констатує це в іншому місці, бо він каже: «Найнижча ціна, по якій вугілля може продаватися протягом скільки-небудь тривалого часу, це, як і для всіх інших товарів, та ціна, яка всього тільки достатня для повернення, разом із звичайним прибутком, капіталу, що затрачається на вироблення товару і доставку його на ринок. На кам'яновугільній шахті, з якої землевласник не може одержувати ренти і яку він мусить або розробляти сам або зовсім занедбати, ціна вугілля повинна, як правило, перебувати приблизно на рівні цієї ціни» (стор. 393—395) [Російський переклад, том I, стор. 271—272].

А. Сміт помиляється в тому розумінні, що він особливу кон'юнктуру ринку, при якій на ринку панує найбільш продуктивна шахта (або земля), оголошує загальним випадком. Але коли припустити цей випадок, то він міркує (загалом) правильно, а Рікардо неправильно. Сміт припускає, що при даному стані попиту і при відносно більшій продуктивності найкращої шахти остання може проштовхнути на ринок весь свій продукт тільки тоді, коли вона продає вугілля дешевше, ніж конкуренти, коли ціна її продукту *нижча* від старої ринкової вартості. В результаті цього падає ціна продукту і для гірших шахт. Ринкова ціна падає. Це падіння в усіх випадках *знижує ренту* на гірших шахтах і може навіть призвести до цілковитого її зникнення. Бо рента дорівнює надлишкові ринкової вартості над ціною витрат продукту незалежно від того, чи дорівнює ця ринкова вартість індивідуальній вартості продукту певного розряду землі (або шахт), чи не дорівнює. Прибуток, чого не помічає Сміт, може в результаті цього зменшитись лише в тому разі, коли буде потрібно вилучити частину капіталу і зменшити обсяг виробництва. Коли ринкова ціна, що регулюється при даних умовах продуктом кращих шахт, падає так низько, що зовсім не дає для продукту найгіршої шахти ніякого надлишку над ціною витрат, то найгіршу шахту може розробляти тільки сам власник. При цій ринковій ціні жоден капіталіст не платитиме йому ренти. Його власність на землю не дає йому в цьому разі влади над капіталом, але вона усуває для нього той опір, на який натрапляють інші капіталісти, вкладаючи капітал у землю. Для нього земельна власність *не існує*, бо він сам є землевласником. Отже, він може використати свою землю для видобутку вугілля, як і для будь-якої іншої галузі виробництва, тобто може використати її в тому разі, коли ринкова ціна продукту, якої він сам не визначає, а *застав уже* встановленою, дає йому середній прибуток, покриває його *ціну витрат*.

І звідси Рікардо робить висновок, що Сміт суперечить самому собі! З того, що стара ринкова ціна визначає, якою мірою нові шахти можуть бути пущені в хід самими їх власниками, тобто можуть розроблятись при умовах, коли земельна влас-

ність фактично зникає, тому що при старій ринковій ціні вони забезпечують підприємцеві *ціну витрат*, — він робить висновок, що ця ціна витрат визначає ринкову ціну! Але тут він знову вдається до низхідної лінії і заявляє, що менш продуктивну шахту можна розробляти тільки в тому разі, коли ринкова ціна продукту піднімається вище вартості продукту кращих шахт; тимчасом потрібно тільки те, щоб вона *перевищувала* ціну витрат або навіть всього тільки оплачувала її для гірших шахт, які експлуатуються самими їх власниками.

До того ж, якщо Рікардо вважає, що «коли кількість» (добутого вугілля) «завдяки застосуванню нових методів збільшується, його ціна повинна впасти, і розробка деяких шахт мусить припинитись», — то це ж залежить тільки від того, наскільки впала ціна, і від стану попиту. В тому разі, коли при такому падінні ціни ринок може поглинути весь продукт, погані шахти все ще даватимуть ренту, якщо при падінні ринкової ціни все ще є деякий надлишок ринкової вартості над ціною витрат бідніших шахт; коли ж ринкова ціна тільки покриває цю ціну витрат, тобто збігається з нею, то бідніші шахти розроблятимуться їх власниками. Але в обох випадках було б безглуздя говорити, що ціна витрат найгіршої шахти регулює ринкову ціну. Звичайно, ціна витрат найгіршої шахти визначає співвідношення між ціною її продукту і регулюючою ринковою ціною і розв'язує *таким чином* питання про те, [618] чи може розроблятися ця шахта, чи не може. Але питання про те, чи може при даній *ринковій ціні* експлуатуватися земля — або шахта — певної продуктивності, не має, очевидно, нічого спільного і ні в якому разі не збігається з тим, чи регулює ринкову ціну ціна витрат продукту цієї землі або цієї шахти. Якби при *вищій ринковій вартості* була необхідною або можливою *додаткова пропозиція*, то ринкову вартість регулювала б найгірша земля, але тоді вона і давала б абсолютну ренту. Саме цей випадок *протилежний* випадкові, що припускається у Сміта.

По-третє, Рікардо (стор. 395—396) [Російський переклад, том I, стор. 272—273] закидає Сміту, що на думку останнього дешевина сирових продуктів, наприклад та заміна хліба картоплею, яка викликає падіння заробітної плати і зменшення витрат виробництва, призводить до того, що землевласникові дістається більша частка — а також і більша кількість — продукту. Рікардо заперечує проти цього:

«Ні одна частина додаткового чистого продукту не пішла б на збільшення ренти; весь додаток неминуче пішов би цілком на збільшення прибутку... Поки обробляються землі однієї і тієї самої якості і поки не сталося ніякої зміни в їх відносній родючості або інших перевагах, *рента*

завжди зберігатиме своє попереднє відношення до валового продукту» (стор. 396) [Російський переклад, том I, стор. 273].

Це, безумовно, неправильно. Частка земельної ренти, а тому і її відносна величина, впаде. Картопля, введена як головний продукт харчування, знизила б вартість робочої сили, необхідний робочий час скоротився б, додатковий робочий час, а тому і норма додаткової вартості збільшилися б; отже, при інших рівних умовах, будова капіталу змінилася б, вартість змінної частини зменшилася б у відношенні до вартості постійної частини, хоч маса застосовуваної живої праці лишилася б та сама. *Норма прибутку* через це підвищилася б. В цьому разі ми мали б падіння абсолютної ренти і відносне падіння диференціальної ренти (див. стор. 610. таблицю С*). Ця причина однаково вплинула б на землеробський і неземлеробський капітал. Загальна норма прибутку підвищилася б, і рента *через це* впала б.

В розділі 28-му («*Про порівняльну вартість золота, хліба і праці в багатих і бідних країнах*») Рікардо пише:

«Помилка д-ра Сміта, яка червоною ниткою проходить через всю його працю, полягає в припущенні, що вартість хліба є сталою і що, хоч вартість усіх інших речей може підвищитися, з вартістю хліба цього ніколи не може статися. На його думку, хліб завжди має однакову вартість тому, що він завжди може прогудувати однакову кількість людей. Цілком так само можна було б сказати, що сукно завжди має одну й ту саму вартість, тому що з нього завжди можна зробити одну й ту саму кількість сюртуків. Що спільного має вартість із властивістю речі бути їжею або одягом?» (стор. 449—450) [Російський переклад, том I, стор. 307].

«...Д-р Сміт... так майстерно захищав теорію про те, що ринкова ціна товарів кінець кінцем регулюється їх природною ціною» (стор. 451) [Російський переклад, том I, стор. 308].

«...Якщо вартість золота виражати в хлібі, то золото може мати дуже різну вартість у двох різних країнах. Я старався показати, що ця вартість буде низькою в багатих країнах і високою в бідних. Адам Сміт іншої думки: він вважає, що вартість золота, виражена в хлібі, найвища в багатих країнах» (стор. 454) [Російський переклад, том I, стор. 310].

* * *

В розділі 32-му («*Погляди пана Мальтуса на ренту*») Рікардо пише:

«Рента є створення вартості, але не створення багатства»⁹⁵ (стор. 485—486) [Російський переклад, том I, стор. 330].

«Кажучи про високу ціну хліба, п. Мальтус, очевидно, розуміє під цим не ціну квартера або бушеля, а скоріше надлишок ціни, по якій продається весь продукт, над витратами його виробництва, включаючи

* Див. цей том, частина II, стор. 332—333. *Ред.*

завжди у термін «витрати виробництва» як заробітну плату, так і прибуток. 150 кварталів хліба по 3 ф. ст. 10 шил. за квартал дали б землевласникові більшу ренту, ніж 100 кварталів по 4 ф. ст., якщо тільки витрати виробництва в обох випадках однакові» (стор. 487) [Російський переклад, том I, стор. 330]. «Які б не були властивості даної землі, висока рента залежить від високої ціни продукту; та коли висока ціна дана, висота ренти пропорціональна не обмалі продукту, а його надміру» (стор. 492) [Російський переклад, том I, стор. 334].

«Через те що рента є наслідком високої ціни хліба, то зникнення ренти є наслідком низької ціни. Іноземний хліб ніколи не вступає в конкуренцію з таким хлібом внутрішнього виробництва, який дає ренту. Падіння ціни завжди б'є по землевласнику, поки не буде поглинута вся його рента; якщо ціна і після того знижується, то вона перестане давати навіть звичайний прибуток на капітал; в цьому разі капітал залишить землю, щоб шукати якого-небудь іншого застосування, і хліб, який досі вироблявся на цій землі, буде тоді, але не раніше, заміщений імпортом хлібом. Зникнення ренти викличе втрату у вартості, а саме у вартості, вираженій в грошах, зате це буде вигравш в багатстві. Кількість сирових матеріалів та інших продуктів, разом узятих, зростає, але внаслідок більшої легкості, з якою вони виробляються, зростання їх кількості супроводитиметься зменшенням їх вартості» (стор. 519) [Російський переклад, том I, стор. 351].

[РОЗ Д І Л Ч О Т И Р Н А Д Ц Я Т И Й]

ТЕОРІЯ РЕНТИ А. СМІТА

(1) СУПЕРЕЧНОСТІ У СМІТА
В ПОСТАНОВЦІ ПРОБЛЕМИ РЕНТИ]

[619] Ми тут не спиняємось на цікавому смітівському трактуванні питання про те, яким чином рента, одержувана з головного рослинного продукту харчування, визначає всі інші в точному значенні слова сільськогосподарські ренти — у скотарстві, в лісовому господарстві, в культурі технічних рослин, тому що ці галузі виробництва можуть бути взаємно перетворені одна в одну. Сміт виділяє, як виняток, культуру рису там, де рис є основним рослинним продуктом харчування, бо рисові болота не можуть бути перетворені в луки, в засіяні пшеницею поля і т. ін., як і навпаки.

Сміт правильно визначає *ренту* як «ціну, що сплачується за користування землею» ([франц. видання 1802 р.] том I, стор. 299) [Російський переклад, том I, стор. 130], де під землею слід розуміти всяку силу природи як таку, значить також воду і т. ін.

На протилежність дивному уявленню Родбертуса⁹⁶, Сміт вже у вступі [до розділу 11-го] перелічує складові частини землеробського капіталу: «капітал, який дає насіння» (сировину), «оплачує працю, купує й утримує худобу та всякі землеробські *знаряддя*» (там же) [Російський переклад, том I, стор. 130].

Але що ж являє собою «ціна, що сплачується за користування землею»?

«Все те, що лишається від продукту або від його ціни зверх цієї частини» {тієї частини, яка заміщує авансований капітал «і, понад те, звичайний прибуток», «яким би не був цей лишок, *власник* намагається вдержати його у себе як *ренту* за свою землю» (там же, стор. 300) [Російський переклад, том I, стор. 130].

«Цей надлишок завжди можна розглядати як природну земельну ренту» (стор. 300) [Російський переклад, том I, стор. 130].

Сміт заперечує проти змішання ренти з процентом на вкладений в землю капітал:

«Власник вимагає ренту навіть за таку землю, яка не була поліпшена» (стор. 300—301) [Російський переклад, том I, стор. 130],

і навіть ця друга форма ренти*, додає він, має ту особливість, що процент на використаний для поліпшення землі капітал є процентом на капітал, вкладений не власником, а орендарем.

«Він» (власник) «вимагає іноді ренти за те, що взагалі не може бути поліпшене людиною» (стор. 301) [Російський переклад, том I, стор. 131].

Сміт з цілковитою певністю підкреслює, що «ренту вимагає» *земельна власність, землевласник як власник*. Розглядаючи, таким чином, ренту як простий наслідок *земельної власності*, Сміт визнає ренту *монопольною ціною*, щб цілком правильно, бо тільки в результаті втручання земельної власності продукт продається по ціні більшій, ніж ціна витрат, продається по своїй вартості.

«Земельна рента, що розглядається як ціна, сплачувана за користування землею, природно, являє собою монопольну ціну» (стор. 302) [Російський переклад, том I, стор. 131].

Це справді така ціна, сплачувати яку примушує тільки монополія власності на землю і яка, будучи в цьому відношенні монопольною ціною, відрізняється від ціни промислових продуктів.

З точки зору капіталу — а капітал панує у виробництві — *ціна витрат* вимагає тільки того, щоб продукт оплачував, крім авансованих затрат, також і середній прибуток. В цьому разі продукт, — однаково, чи буде це продукт землі, чи який-небудь інший продукт, — *може*

«надходити на ринок». «Якщо звичайна ціна перевищує достатню, то надлишок її, природно, йде на земельну ренту. Якщо вона є всього тільки достатньою, то товар цілком *може* надходити на ринок, але не може давати ренти землевласникові. Чи буде ціна вищою за достатню, чи ні? Це залежить від попиту» (том I, стор. 302—303) [Російський переклад, том I, стор. 131].

Переходимо до питання: чому, на думку Сміта, рента входить

* — рента за поліпшену землю. *Ред.*

в ціну інакше, ніж заробітна плата і прибуток? Спочатку Сміт правильно розклав вартість на заробітну плату, прибуток і ренту (якщо залишити осторонь постійний капітал). Але він одразу збивається на протилежний шлях — він ототожнює вартість і «природну ціну» (тобто визначувану конкуренцією середню ціну товарів, або їх ціну витрат) і складає її з заробітної плати, прибутку і ренти.

«Ці три частини складають, як видно, безпосередньо чи в кінцевому підсумку всю ціну» (том I, стор. 101) (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 47].

«Проте в найбільш розвинутих суспільствах завжди трапляються, хоч і в невеликій кількості, такі товари, *ціна яких розкладається тільки на дві частини: на заробітну плату і прибуток на капітал*, і ще менша кількість таких товарів, *ціна яких складається тільки із заробітної плати*. В ціні морської риби, наприклад, одна частина оплачує працю рибалок, а друга частина — прибуток на капітал, вкладений у рибальський промисел. Рента рідко коли становить частину [620] цієї ціни... В деяких місцевостях Шотландії живуть бідняки, які промшляють збиранням на морському березі різнокольорових камінців, відомих в народі під назвою *шотландських голяків*. Ціна, яку платить їм за ці камінці *гранувальник*, складається цілком з плати за їх працю; до неї не входять ні рента, ні прибуток. Але вся ціна кожного товару завжди кінець кінцем розкладається на яку-небудь з цих частин або на всі три частини» (том I, стор. 103—104) (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 48—49].

У наведених місцях (та й взагалі у цьому 6-му розділі, який трактує про «складові частини ціни товарів») звалені в одну купу розкладання вартості на заробітну плату і т. ін. та складання ціни із заробітної плати і т. ін. (І тільки розділ 7-ий вперше трактує про «природну ціну» і «ринкову ціну».)

Розділи 1-ий, 2-ий і 3-ий першої книги трактують про «поділ праці», *розділ 4-ий* — про гроші. Як у цих, так і в наступних розділах водночас дається визначення *вартості*. *Розділ 5-ий* трактує про *дійсну ціну* товарів і їх *номінальну ціну*; про *перетворення вартості в ціну*. *Розділ 6-ий* — «про складові частини ціни товарів». *Розділ 7-ий* — про *природну ціну і ринкову ціну*. Далі *розділ 8-ий* — про заробітну плату. *Розділ 9-ий* — про прибуток на капітал. *Розділ 10-ий* — про *заробітну плату і прибуток в різних галузях застосування праці і капіталу*. Нарешті, *розділ 11-ий* — про *земельну ренту*.

Але ми тут хочемо звернути увагу передусім ось, на що: згідно з тільки що наведеним положенням, є одні товари, *ціна* яких складається з самої тільки заробітної плати, так само як і другі, *ціна* яких складається тільки з заробітної плати й прибутку, і, нарешті, треті, *ціна* яких складається з заробітної плати, прибутку і ренти. Тому:

«Вся ціна кожного товару завжди... розкладається на яку-небудь з цих частин або на всі три частини».

Відповідно до цього, не було б, значить, підстави казати, що рента входить в ціну інакше, ніж прибуток і заробітна плата; але слід було б сказати, що рента і прибуток інакше входять в ціну, ніж заробітна плата, бо остання входить завжди, а рента і прибуток — не завжди. *Звідки ж ця відмінність?*

Далі, Сміт мав би дослідити питання: чи можливо, щоб ті нечисленні товари, до яких *входить* тільки заробітна плата, продавались по *їх вартості*? Або, чи не є ті бідняки, які збирають шотландські голяки, скоріше найманими робітниками *гранувальників*, що платять цим біднякам за товар, який вони їм постачають, тільки звичайну заробітну плату, тобто платять їм за *весь, на перший погляд цілком належний їм, робочий день* лише стільки, скільки одержує робітник в інших галузях, де *частина його робочого дня* утворює прибуток і належить не йому, а капіталістові? Сміт мав би або підтвердити це, або, навпаки, заявити, що в цьому випадку прибуток тільки *зовні* виглядає як щось таке, що не відрізняється від заробітної плати. Він сам каже:

«Коли ці три різні види доходу належать різним особам, їх легко відрізнити один від одного; та коли вони належать одній і тій самій особі, їх іноді плутають один з одним, принаймні у звичайній мові» (том I, стор. 106) (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 50].

Тимчасом у Сміта справа набирає такого вигляду:

Якщо незалежний працівник (подібно до шотландських бідняків, про яких ішла мова вище) застосовує тільки працю (не маючи при цьому потреби в капіталі), взагалі застосовує тільки свою працю і дані природою елементи, — то ціна, при її розкладанні, зводиться до самої тільки заробітної плати. Якщо працівник застосовує ще й невеликий капітал, то він в одній особі поєднує того, хто одержує заробітну плату, і того, хто одержує прибуток. Якщо, нарешті, він застосовує свою працю, свій капітал і свою земельну власність, то в ньому поєднуються всі три особи — землевласник, орендар і робітник.

{Вся безглуздість постановки питання у Сміта виявляється в одній із прикінцевих фраз 6-го розділу I книги:

«Оскільки в цивілізованій країні знайдеться тільки дуже мало таких товарів, вся мінова вартість яких походить тільки з праці» (тут праця і заробітна плата ототожнюються), «і оскільки в мінову вартість величезної частини товарів значною часткою входять рента і прибуток, то річний продукт праці цієї країни» (тут, значить, товари все-таки дорівнюють *продуктові праці*, хоч не «вся вартість цього продукту походить

тільки з праці) «завжди буде достатнім для того, щоб купити і дістати в своє розпорядження далеко більшу кількість праці, ніж та, яку треба було вжити на вирощування, обробіток і доставку на ринок цього продукту» (там же, том I, стор. 108—109) [Російський переклад, том I, стор. 50—51].

Виходить, що продукт праці не дорівнює вартості цього продукту. Скоріше (так можна зрозуміти думку Сміта), ця вартість підвищена доданням прибутку і ренти. Тому продукт праці може дістати в своє розпорядження, купити більшу кількість праці, тобто він може купити у вигляді праці більшу вартість, ніж та, яку становить вміщена у продукті кількість праці. Це положення було б правильним, якби його сформулювати так:

[621] Сміт каже:

«Оскільки в цивілізованій країні знайдеться тільки дуже мало таких товарів, вся мінова вартість яких походить тільки з праці, й оскільки в мінову вартість величезної частини товарів значною часткою входять рента і прибуток, то річний продукт праці цієї країни завжди буде достатнім для того, щоб купити і дістати в своє розпорядження далеко більшу кількість праці, ніж та, яку треба було вжити на вирощування, обробіток і доставку на ринок цього продукту».

Слід було б сказати з його ж власної точки зору:

«Оскільки в цивілізованій країні знайдеться тільки дуже мало таких товарів, вся мінова вартість яких зводиться, коли її розкладати, тільки до заробітної плати, й оскільки у величезної частини товарів значна частка їх вартості розкладається на ренту і прибуток, то річний продукт праці цієї країни завжди буде достатнім для того, щоб купити і дістати в своє розпорядження далеко більшу кількість праці, ніж та, яку треба було оплатити (а значить, і вжити) при вирощуванні, обробітку і доставці на ринок цього продукту».

(Сміт тут знову повертається до свого другого уявлення про вартість; щодо останньої він у цьому ж розділі каже:

«Слід мати на увазі, що дійсна вартість усіх різних складових частин ціни вимірюється кількістю праці, яку кожна з них може купити, або дістати в своє розпорядження. Праця» (в цьому розумінні) «вимірює вартість не тільки тієї частини ціни, яка зводиться до праці» (слід було сказати: до заробітної плати), «але і тієї її частини, яка зводиться до ренти, і тієї, яка зводиться до прибутку» (том I, книга I, розділ 6, стор. 100) [Російський переклад, том I, стор. 47].

В розділі 6-му переважає ще «розкладання вартості на заробітну плату, прибуток і ренту». Тільки в розділі 7-му, який трактує про природну ціну і ринкову ціну, вже бере гору той погляд, що ціна складається з цих конститутивних елементів).

Отже: *мінова вартість річного продукту праці* складається не тільки з заробітної плати за працю, застосовану у виробництві цього продукту, але також з прибутку і ренти. Але *розпорядження* цією працею, або *купівля* її, здійснюється за допомогою лише тієї частини вартості, яка зводиться до заробітної плати. Таким чином, можна привести в рух далеко більшу масу праці в тому разі, коли частину прибутку і ренти вжити на те, щоб дістати в своє розпорядження, або купити, працю, тобто коли перетворити цю частину в заробітну плату. Отже, виходить ось що: *мінова вартість річного продукту праці розкладається на оплачену працю (заробітну плату) і неоплачену працю (прибуток і ренту)*. І от, коли з тієї частини вартості, яка зводиться до неоплаченої праці, певну частку перетворити в заробітну плату, то можна купити більшу кількість праці, ніж в тому разі, коли для нової купівлі праці призначається тільки та частина цієї вартості, яка складається із заробітної плати.}

Тепер повернемося до нашого предмета.

«Незалежний працівник, який має *невеликий капітал*, достатній для того, щоб придбати матеріали і прожити доти, поки він зможе винести на ринок свій продукт, одержить водночас і *заробітну плату поденщика*, який працює у *хазяїна*, і прибуток, що його хазяїн дістав би від праці поденщика. Проте сукупну виручку цього працівника називають *прибутком*, і заробітна плата тут змішується з прибутком. Садівник, який своїми руками обробляє свій власний сад, поєднує в собі *три різні особи* — *землевласника, орендаря і робітника*. Продукт його саду має тому оплатити йому ренту першого, прибуток другого і заробітну плату третього. Однак все це звичайно розглядається як *продукт його праці*. Як рента, так і прибуток змішуються тут з заробітною платою» (том I, книга I, розділ 6, стор. 108) [Російський переклад, том I, стор. 50].

Сміт тут справді плутає всі поняття. Хіба «*все це*» не є «продукт його праці»? І хіба відносини капіталістичного виробництва, — де, з відокремленням праці від її об'єктивних умов, робітник, капіталіст і землевласник протистоять один одному як три різні особи, — не переносяться тут, навпаки, на цього садівника, коли продукт його праці або, точніше, вартість цього продукту розглядається частково як заробітна плата, що є оплатою його праці, частково як прибуток на застосований капітал і частково як рента, що припадає на землю або, точніше, на власника землі? *В рамках* капіталістичного виробництва цілком правильно і для таких трудових відносин, при яких згадані елементи (фактично) *не* відокремлені один від одного, припускати їх відокремленими один від одного і, таким чином, розглядати цього садівника як свого власного [622] поденщика і свого власного землевласника, поєднаних *in una persona**.

* — в одній особі. *Ред.*

Але тут у Сміта вже виразно проступає вульгарне уявлення, ніби заробітна плата виникає з праці, а прибуток і рента виникають — незалежно від праці робітника — з капіталу і землі як із самостійних джерел, з яких постає не привласнювання чужої праці, а саме багатство. Так химерно переплітаються у Сміта найглибші погляди з зовсім недоладними уявленнями, що їх створює собі вульгарна свідомість, вихоплюючи шляхом абстрагування окремі явища конкуренції.

Після того як Сміт спочатку *розкладає* вартість на заробітну плату, прибуток і ренту, він потім, навпаки, *складає* вартість із заробітної плати, прибутку і ренти, які визначаються незалежно від вартості. Забувши таким чином свої ж власні правильні висновки про походження прибутку і ренти, Сміт може тепер сказати:

«Заробітна плата, прибуток і рента являють собою *три первинні джерела* всякого доходу, *цілком так само* як і *всякої мінової вартості*» (том I, стор. 105) (книга I, розділ 6) [Російський переклад, том I, стор. 49].

Відповідно до своєї власної аргументації він повинен був би сказати:

«*Вартість* товару походить тільки з праці (кількості праці), зміщеної в цьому товарі. Ця вартість розкладається на заробітну плату, прибуток і ренту. Заробітна плата, прибуток і рента є тими первинними формами, в яких найманий робітник, капіталіст і землевласник дістають свої частки із створеної працею робітника вартості. В цьому розумінні заробітна плата, прибуток і рента являють собою три первинні *джерела* всякого доходу, хоч ні одно з цих так званих джерел не бере участі у створенні вартості».

З наведених місць ми бачимо, як Сміт у розділі 6-му, який трактує про «*складові частини ціни товарів*», приходиться до того, що зводить ціну до заробітної плати, коли у виробництво входить тільки праця (безпосередня), розкладає її на заробітну плату і прибуток, коли, замість незалежного працівника, є працюючий на капіталіста поденщик (тобто є капітал), і, нарешті, — на заробітну плату, прибуток і ренту, коли, крім капіталу і праці, у виробництво входить «земля»; причому, однак, наперед припускається, що земля обернена у власність, тобто що поруч з робітником і капіталістом виступає також і землевласник (хоч Сміт зауважує, що всі ці три характерні постаті — або дві з них — можуть бути поєднані в одній особі).

А в розділі 7-му, що трактує про *природну ціну* і *ринкову ціну*, ренту цілком так само, як і заробітну плату і прибуток, подано як конституюючу частину природної ціни (в тому разі, коли у виробництво входить земля).

Доказом цього є такі місця (*книга I, розділ 7*):

«Коли ціна товару не вища і не нижча від того, що потрібно для оплати за їх *природними* нормами і *земельної ренти*, і *заробітної плати*, і *прибутку на капітал*, вжитий на те, щоб виробити товар, обробити його і доставити на ринок, тоді товар цей продається по ціні, яку можна назвати його *природною ціною*. Товар тоді продається *точно за стільки, скільки він коштує*» (том I, стор. 111) [Російський переклад, том I, стор. 52]. (Тут разом з тим «природна ціна» оголошується тотожною з вартістю товару).

«*Ринкова ціна* кожного окремого товару визначається співвідношенням між кількістю цього товару, що знаходиться в даний час на ринку, і попитом на нього з боку тих, хто готовий заплатити його *природну ціну*, або *повну вартість ренти*, *прибутку* і *заробітної плати*, які мають бути оплачені для того, щоб товар *надходив на ринок*» (том I, стор. 112) [Російський переклад, том I, стор. 53].

«Коли кількість якого-небудь товару, що надійшла на ринок, *відстає* від дійсного попиту на нього, то неможливо, щоб всі ті, хто готовий заплатити *повну вартість ренти*, *заробітної плати* і *прибутку*, потрібних для надходження його на ринок, дістали потрібну їм кількість цього товару... Тоді *ринкова ціна* в більшій чи меншій мірі *перевищить природну ціну*, залежно від того, наскільки *розміри дефіциту* в цьому товарі, або *багатство* конкурентів, або ж їх *примха*, посилять конкуренцію між ними» (том I, стор. 113) [Російський переклад, том I, стор. 53].

«Коли кількість товару, що надійшла на ринок, *перевищує* дійсний попит на нього, то не вся ця кількість може бути продана тим, хто готовий заплатити *повну вартість ренти*, *заробітної плати* і *прибутку*, потрібних для надходження його на ринок... *Ринкова ціна* впаде тоді *нижче природної ціни* в більшій чи меншій мірі, залежно від того, наскільки наявний надлишок товару посилить конкуренцію між продавцями, або ж залежно від того, наскільки для них важливо негайно збути з рук свій товар» (том I, стор. 114) [Російський переклад, том I, стор. 53—54].

«Коли кількість, що надійшла на ринок, *якраз достатня* для задоволення дійсного попиту, то *ринкова ціна*, звичайно, *точно відповідатиме... природній ціні*... Конкуренція між різними продавцями змушує їх прийняти цю ціну, але вона не змушує їх прийняти ціну *нижчу*» (том I, стор. 114—115) [Російський переклад, том I, стор. 54].

[623] За Смітом, *землевласник вилучає свою землю* з виробництва або переходить від виробництва одного товару (наприклад, пшениці) до виробництва *іншого* (наприклад, до пасовищного господарства) [або ж, навпаки, розширяє виробництво свого товару], коли через стан ринку його рента падає *нижче* або *піднімається* вище своєї природної норми.

«Якщо ця кількість» (що надійшла на ринок) «*перевищує* протягом певного часу дійсний попит, то яка-небудь із складових частин ціни товару повинна бути оплачена *нижче* своєї *природної норми*. *Якщо в такому становищі опиниться рента*, то інтереси *землевласників* відразу ж спонукатимуть їх *вилучити з цього виробництва частину своєї землі*» (том I, стор. 115) [Російський переклад, том I, стор. 54].

«Коли, навпаки, кількість товару, що надійшла на ринок, *відстає* протягом певного часу *від дійсного попиту*, то які-небудь із складових частин ціни товару неодмінно піднімуться вище своєї *природної* норми. *Якщо в такому становищі опиниться рента*, то інтереси всіх інших землевласників, природно, спонукатимуть їх використати більшу площу землі для виробництва цього товару» (том I, стор. 116) [Російський переклад, том I, стор. 54].

«Випадкові і тимчасові коливання *ринкової ціни* товару впливають головним чином на ті частини його ціни, які зводяться до заробітної плати і прибутку. На тій частині ціни, яка зводиться до ренти, це відбивається в меншій мірі» (том I, стор. 118—119) [Російський переклад, том I, стор. 55].

«*Монопольна ціна* являє собою в усіх випадках найвищу ціну, яка тільки може бути одержана. Навпаки, *природна ціна*, або ціна, що встановлюється в результаті вільної конкуренції, є найнижчою ціною, на яку можна погодитись, не в усякий, правда, момент, але протягом порівняно тривалого часу» (том I, стор. 124) [Російський переклад, том I, стор. 58].

«Хоч *ринкова ціна* окремого товару може довгий час триматися вище *природної ціни*, все-таки важко припустити, щоб довго вона була нижчою від неї. *Якби з частин цієї ціни не оплачувалась нижче своєї природної норми*, ті люди, інтереси яких зачеплені цим, незабаром помітили б завдану їм шкоду і негайно вилучили б з даної галузі виробництва стільки землі або праці або капіталу, що кількість цього товару, яка надходить на ринок, незабаром була б всього тільки достатньою для задоволення дійсного попиту. Отже, *ринкова ціна* цього товару незабаром підвищиться до рівня його *природної ціни*; принаймні це станеться там, де панує повна свобода» (том I, стор. 125) [Російський переклад, том I, стор. 58].

Після такого трактування справи у розділі 7-му дуже важко зрозуміти, на якій підставі Сміт у розділі 11-му «*Про земельну ренту*» (книга I) твердить, що рента не завжди входить у ціну там, де у виробництво входить обернена у власність земля; дуже важко зрозуміти, як може Сміт розрізняти той спосіб, яким у ціну входить рента, і той спосіб, яким до неї входять прибуток і заробітна плата, — після того як у розділах 6-му і 7-му він подав ренту, цілком так само як і прибуток і заробітну плату, у вигляді *конституюючої частини «природної ціни»*. Але повернемося до розділу 11-го (книги I).

Ми бачили, що в розділах 6-му і 7-му рента визначається як *надлишок*, що залишається від *ціни продукту* після того, як були оплачені авансовані капіталістом (орендарем) затрати і середній прибуток.

В розділі 11-му Сміт абсолютно все перевертає. Рента вже не входить до *природної ціни*. Або, точніше, А. Сміт вдається тут до *звичайної ціни*, що, як правило, відрізняється від *природної ціни*, хоч у розділі 7-му ми чули, що звичайна ціна ніколи протягом скільки-небудь тривалого часу не буває *нижчою* від *природної ціни* і ніколи не може протягом тривалого часу оплачувати будь-яку з конституюючих частин *природної ціни*

нижче її природної норми, а тим більше не може зовсім не оплачувати її, як це тепер твердиться щодо ренти. Сміт нічого не каже нам і про те, чи продається продукт *нижче своєї вартості*, коли він не оплачує ренти, чи він продається *вище* своєї вартості, коли він оплачує ренту.

Раніше *природна ціна* товару визначалась як

«повна вартість ренти, прибутку і заробітної плати, які повинні бути оплачені для того, щоб товар надходив на ринок» (том I, стор. 112) [Російський переклад, том I, стор. 53].

Тепер ми чуємо:

«На ринок звичайно можуть надходити тільки ті продукти землі, звичайна ціна яких достатня для заміщення капіталу, вживаного на те, щоб вони надходили на ринок, даючи звичайний прибуток на цей капітал» (стор. 302—303) [Російський переклад, том I, стор. 131].

Отже, *звичайна ціна* не є *природна ціна*, і для того, щоб товар надходив на ринок, немає потреби сплачувати його природну ціну.

[624] Раніше ми чули, що коли *звичайна ціна* (в 7-му розділі говорилося: *ринкова ціна*) недостатня для оплати *всієї ренти* (повної вартості ренти тощо), земля вилучатиметься з виробництва доти, поки ринкова ціна не підвищиться до рівня природної ціни і не почне оплачувати всю ренту. Тепер, навпаки, ми чуємо:

«Якщо звичайна ціна перевищує ту, що є достатньою» (для заміщення капіталу й оплати звичайного прибутку на цей капітал), *«то надлишок її, природно, йде на земельну ренту. Якщо вона є всього тільки достатньою, то товар цілком може надходити на ринок, але не може давати ренти землевласникові. Чи буде ціна вищою, ніж достатня, чи ні? Це залежить від попиту»* (том I, стор. 303) (книга I, розділ 11) [Російський переклад, том I, стор. 131].

З конститууючої частини *природної ціни* рента раптом перетворюється у *надлишок над достатньою ціною*, наявність чи відсутність якого залежить від стану попиту. Але *достатня ціна* — це ціна, необхідна для того, щоб товар надходив на ринок, а значить, щоб він був вироблений, тобто це — *ціна виробництва [Produktionspreis]* товару. Бо ціна, яка є необхідною умовою для пропозиції товару, яка необхідна для того, щоб він взагалі вироблявся, появлявся на ринку як товар, є, звичайно, його *ціна виробництва*, або *ціна витрат*. Це *sine qua non* * його існування. З другого боку, попит на деякі продукти

* — необхідна, обов'язкова умова. Ред.

землі завжди з необхідності є таким, що їх *звичайна ціна* дає надлишок над ціною виробництва, отже, приносить ренту. Щодо інших продуктів землі попит може бути таким, але може бути й іншим.

«На деяку частину продуктів землі попит завжди з необхідності є таким, що вони продаються по ціні, яка перевищує ту, що є достатньою для надходження їх на ринок. Існують й інші продукти землі, попит на які може бути таким, що за них дають ціну, яка перевищує *достатню ціну*, але може бути і таким, що за них подібної ціни не дають. Перші завжди повинні давати ренту землевласникові, останні іноді даватимуть її, а іноді — ні, залежно від різних обставин» (том I, стор. 303) [Російський переклад, том I, стор. 131].

Таким чином, замість *природної ціни* ми маємо тут *достатню ціну*. *Звичайна ціна*, знов-таки, відрізняється від цієї *достатньої ціни*. Звичайна ціна, коли до неї *входить* рента, *перевищує* достатню ціну. Звичайна ціна, коли до неї не *входить* рента, *дорівнює* достатній ціні. А для *достатньої ціни* навіть характерним є те, що *до неї не входить рента*. Звичайна ціна *нижча* достатньої ціни, коли вона тільки заміщує капітал і не оплачує середнього прибутку. Отже, *достатня ціна* являє собою насправді *ціну виробництва*, або *ціну витрат*, в тому вигляді, в якому Рікардо, шляхом абстрагування, вивів її з учення А. Сміта і в якому вона дійсно уявляється з погляду капіталістичного виробництва, тобто це — ціна, яка оплачує, крім авансованих капіталістом затрат, середній прибуток; це — середня ціна, що створюється конкуренцією між капіталістами в різних сферах застосування капіталу. Саме це абстрагування окремих явищ конкуренції приводить Сміта до того, що висунутій ним самим *природній ціні* він протиставить *достатню ціну*, хоч у смітівському трактуванні *природної ціни*, навпаки, *достатньою* для більш-менш тривалого періоду оголошується тільки та *звичайна ціна*, яка оплачує конститууючі частини *природної ціни* — ренту, прибуток, заробітну плату. Оскільки виробництвом товарів управляє капіталіст, то *достатньою ціною* є та, яка *достатня* для капіталістичного виробництва, *достатня* з погляду капіталу, а ця *достатня* для капіталу ціна не включає ренту, а, навпаки, виключає її.

З другого боку: ця *достатня ціна* є, проте, *недостатньою* для деяких продуктів землі. Для цих останніх *звичайна ціна* має бути настільки високою, щоб давати певний надлишок над «*достатньою ціною*» і таким чином приносити ренту землевласникові. В інших продуктів землі це залежить, мовляв, від обставин. Суперечність, яка полягає в тому, що *достатня ціна* є *недостатньою*, що ціна, *достатня* для того, щоб продукт над-

ходив на ринок, недостатня для того, щоб він надходив туди, — ця суперечність не бентежить Сміта.

Хоч Сміт ні на хвилину не оглядається назад, на те, що він розвинув у розділах 5-му, 6-му і 7-му, він все-таки усвідомлює (вбачаючи, однак, у цьому не суперечність, а піби нове відкриття, на яке він несподівано натрапив), що цією «достатньою ціною» він спростував усе своє вчення про «природну ціну».

«Отже, слід зауважити» (в такій надзвичайно наївній формі Сміт переходить від одного твердження до прямо протилежного), «що рента інакше входить до складу ціни товарів, ніж заробітна плата і прибуток. Високий чи низький рівень заробітної плати і прибутку є причиною високої чи низької ціни [625] товарів; а високий чи низький рівень ренти є результатом цієї ціни. Ціна окремого товару висока чи низька з тієї причини, що треба оплатити високі чи низькі заробітні плати і прибутки для того, щоб він надходить на ринок. Але товар дає надлишок, який може бути сплачений як висока чи низька рента, або ж товар не дає ніякого надлишку для сплати ренти — залежно від того, висока чи низька ціна товару, чи перевищує вона набагато чи незначно або зовсім не перевищує ту ціну, яка є достатньою для оплати цих заробітних плат і прибутків» (том I, стор. 303—304) [Російський переклад, том I, стор. 131—132].

Насамперед звернімо увагу на заключну фразу. Виходить, що в достатню ціну, в ціну витрат, яка оплачує тільки заробітну плату і прибуток, не входить рента. Коли продукт продається по ціні, яка значно перевищує достатню ціну, то він оплачує високу ренту. Коли він продається по ціні, яка тільки небагато перевищує достатню ціну, то він оплачує невелику ренту. Коли продукт продається якраз по достатній ціні, то він ніякої ренти не дає. Коли дійсна ціна продукту збігається з його достатньою ціною, що оплачує прибуток і заробітну плату, то він не оплачує ніякої ренти. Рента завжди є надлишком над достатньою ціною. Достатня ціна за своєю природою не містить ренти. Це — рикардовська теорія. Рікардо запозичає ідею достатньої ціни, ціни витрат, від А. Сміта; він уникає непослідовності А. Сміта, яка полягає в допущенні відмінності між достатньою ціною і природною ціною, і послідовно проводить ідею достатньої ціни. Сміт, допустивши всю зазначену непослідовність, залишається до такої міри непослідовним, що для деяких продуктів землі вимагає такої ціни, яка перевищує їх достатню ціну. Але сама ця непослідовність є знов-таки результатом певного більш правильного «спостереження»*.

Однак початок наведеного уривка справді вражає своєю наївністю. В розділі 7-му Сміт доводив, що рента, прибуток і

* Гра слів: «observation» означає як «спостереження», так і «зауваження»; тим самим Маркс натякає на слова, якими починається місце у Сміта, яке тут розглядається: «Отже, слід зауважити» («Il faut donc observer»). Ред.

заробітна плата однаково входять до *складу природної ціни*, — після того як *розкладання вартості* на ренту, прибуток і заробітну плату він недозволено обернув у *складання* вартості з природних цін ренти, прибутку і заробітної плати. Тепер він каже, що рента входить до «*складу ціни товарів*» *інакше*, ніж прибуток і заробітна плата. Але в чому ж полягає той *інший* спосіб, яким рента входить до *складу ціни*? Саме в тому, що рента *зовсім не входить* до складу ціни. Тут ми вперше дістаємо справжнє пояснення «достатньої ціни». *Ціна товарів* дорога чи дешева, висока чи низька, з тієї причини, що заробітна плата і прибуток — природні норми цих останніх — високі чи низькі. Товар не надходить на ринок, не виробляється, якщо не оплачуються ці високі чи низькі прибутки і заробітні плати. Вони складають *ціну виробництва* товару, його *ціну витрат*; значить, вони дійсно є *конституюючими елементами його вартості* або *ціни*. Навпаки, *рента* не входить до *ціни витрат*, до *ціни виробництва*. Рента не є конституюючим елементом мінової вартості товару. Вона сплачується *тільки* тоді, коли *звичайна ціна* товару *перевищує* його *достатню ціну*. Прибуток і заробітна плата, як *конституюючі елементи ціни*, є *причинами* ціни; рента, навпаки, являє собою *тільки результат* ціни, *тільки наслідок* її. Отже, рента не входить, як елемент, до складу ціни, на відміну від прибутку і заробітної плати. І це мовою Сміта означає, що рента *інакше* входить до складу ціни, ніж прибуток і заробітна плата. Сміт, як видно, зовсім не почував, що спростував усе своє вчення про «природну ціну». Бо що означала в нього «природна ціна»? Вона означала той центр, до якого тяжіє ринкова ціна, ту «*достатню ціну*», *нижче* якої продукт не може бути проданий, коли він на протязі скільки-небудь тривалого часу повинен надходити на ринок, бути виробленим.

Таким чином, рента розглядається тепер як *надлишок над «природною ціною»*, тимчасом як раніше вона розглядалась як *конституюючий елемент «природної ціни»*; тепер вона оголошується наслідком ціни, раніше вона оголошувалась її причиною.

Навпаки, немає ніякої суперечності у смітівському твердженні, що для певних продуктів землі умови ринку завжди такі, що їх звичайна ціна повинна перевищувати їх достатню ціну, інакше кажучи, такі, що *земельна власність* має силу піднімати ціну вище того рівня, який був би достатнім для капіталіста, коли б він не натрапляв ні на який протидіючий вплив.

[626] Після того як Сміт таким чином у розділі 11-му спростував усе сказане в розділах 5, 6 і 7-му, він спокійно продовжує: тепер він, мовляв, по-справжньому візьметься до діла і розгляне 1) продукти землі, які завжди дають ренту,

2) продукти землі, які іноді дають її, іноді не дають, і, нарешті,
3) ті зміни, які в різні періоди розвитку суспільства відбуваються у відносній вартості цих двох видів продуктів як в їх відношенні одного до одного, так і в їх відношенні до промислових товарів.

[2] ПОЛОЖЕННЯ СМІТА ПРО ОСОБЛИВИЙ ХАРАКТЕР ПОПИТУ
НА ЗЕМЛЕРОБСЬКИЙ ПРОДУКТ. ФІЗІОКРАТИЧНИЙ
ЕЛЕМЕНТ В ТЕОРІЇ РЕНТИ СМІТА]

Перший відділ: про продукти, які завжди дають надлишок для сплати ренти.

Сміт починає з теорії народонаселення. *Продукти харчування завжди створюють, мовляв, для себе попит.* Коли зростає кількість продуктів харчування, то збільшується і кількість людей, споживачів продуктів харчування. Пропозиція цих товарів *створює*, таким чином, попит на них.

«Оскільки люди, як і всі інші живі істоти, *природно розмножуються відповідно до наявних засобів їх існування*, то на продукти харчування завжди буває більший чи менший попит. Продукти харчування завжди можуть купити, або дістати в своє розпорядження, більшу чи меншу кількість праці, і завжди знайдеться хто-небудь, готовий зробити щось для того, щоб одержати їх» (том I, стор. 305) (книга I, розділ 11) [Російський переклад, том I, стор. 132].

«Так от» {чому?} *«земля, мало не при всіх можливих обставинах, виробляє більше продуктів харчування, ніж потрібно для утримання всієї тієї праці, яка бере участь в тому, щоб ці продукти харчування надходили на ринок, хоч би ця праця утримувалась на найщедріших умовах, які будь-коли мали місце для даної праці. Надлишок цих продуктів харчування так само завжди перевищує ту їх кількість, яка є достатньою для того, щоб з прибутком повернути капітал, який приводить в рух цю працю.* Тому тут завжди має місце якийсь лишок для сплати ренти землевласникові» (там же, стор. 305—306) [Російський переклад, том I, стор. 132].

Це звучить зовсім *по-фізіократичному* і не має ні доказу, ні пояснення того, чому «ціна» цього особливого товару дає надлишок над «достатньою ціною», тобто ренту.

Як приклад Сміт тут же наводить *пасовища і пустища.* Далі йде фраза про *диференціальну ренту:*

«Рента змінюється залежно від родючості землі, яким би не був її продукт, і залежно від місцеположення землі, якою б не була її родючість» (том I, стор. 306) [Російський переклад, том I, стор. 133].

Тут ми бачимо, що рента і прибуток виступають у Сміта як простий *надлишок продукту*, що залишається після того, як

відрахована та частина продукту, яка *in natura** *годує робітника*. (Це — власне фізіократичний погляд, який по суті ґрунтується на тому, що при пануванні землеробства людина живе майже тільки землеробськими продуктами і що сама промисловість, мануфактура, виступає як сільська побічна праця, вживана на обробку *місцевих продуктів* природи.)

«Цей останній продукт** повинен забезпечувати утримання більшої кількості праці, отже відповідно повинен зменшуватись той надлишок, з якого береться як прибуток орендаря, так і рента землевласника» (том I, стор. 307) [Російський переклад, том I, стор. 133].

Тим-то, мовляв, вирощування пшениці повинно давати більший прибуток, ніж *пасовищне господарство*:

«Земля помірної родючості, засіяна пшеницею, дає далеко більше продуктів харчування для людини, ніж найкраще пасовище таких самих розмірів».

(Отже, тут мова йде не про ціну, а про абсолютну масу продуктів харчування для людини в їх натуральній формі.)

«Хоч обробіток орної землі потребує більшої кількості праці, однак той надлишок, який залишається після заміщення насіння і витрат на утримання всієї цієї праці, ще набагато значніший».

(Хоч пшениця коштує більшої кількості праці, проте надлишок поживних речовин, що їх дає — зверх оплати праці — засіяне пшеницею поле, перевищує той надлишок, який дає пасовище, використане для скотарства. І надлишок цей має більшу вартість не тому, що пшениця коштує більшої кількості праці, а, мовляв, тому, що надлишок у пшениці містить більше поживних речовин.)

«Тому, коли б ми припустили, що фунт м'яса ніколи не коштує більше, ніж фунт хліба, то цей більший» (для пшениці) «надлишок» (бо одна й та сама земельна площа дає більше фунтів пшениці, ніж м'яса) «всюди являв би собою більшу вартість» {бо припущено, що 1 фунт хліба дорівнює 1 фунту м'яса (за вартістю) і що з однієї і тієї самої земельної площі, після прохарчування робітників, залишається більша кількість фунтів хліба, ніж фунтів м'яса} «і становив би багатший фонд як для прибутку орендаря, так і для ренти землевласника» (том I, стор. 308—309) [Російський переклад, том I, стор. 133—134].

Поставивши на місце природної ціни достатню ціну і встановивши, що рента є надлишок над достатньою ціною, Сміт забуває потім, що тут взагалі мова йде про ціну, і виводить ренту із співвідношення між кількістю продуктів харчування, які дає землеробство, і тією кількістю продуктів харчування, що її споживає землероб.

* — в натурі, в натуральній формі. Ред.

** — тобто продукт ділянки, дальшої від ринку. Ред.

Фактично, — коли залишити осторонь цей *фізіократичний* спосіб пояснення, — Сміт *припускає*, що *ціна* того сільськогосподарського продукту, який є головним продуктом харчування, дає, крім прибутку, ще й *ренту*. Виходячи з цієї основи, він міркує далі. З розвитком землеробської культури площа природних пасовищ стає недостатньою для скотарства, для задоволення попиту на м'ясо свійських тварин. Для цієї мети доводиться використовувати оброблену землю. [627] Отже, ціна м'яса повинна підвищитись настільки, щоб вона могла оплачувати не тільки *працю*, застосовану у скотарстві, а й

«прибуток і ренти, що їх ця земля, будучи використана як орна земля, могла б давати орендареві і землевласникові. Худоба, вирощена на зовсім необроблюваних пустищах, має, — якщо вона доставлена на той самий ринок, — відповідно до своєї ваги і якості, таку ж ціну, як і худоба, вирощена на добре обробленій землі. Власники таких пустищ користуються цим і підвищують ренти з своїх земель відповідно до ціни худоби, яка на них вирощується».

(Тут Сміт правильно виводить диференціальну ренту з надлишку ринкової вартості над індивідуальною вартістю. Але ринкова вартість підвищується в цьому разі не з тієї причини, що відбувається перехід від кращої землі до гіршої, а з тієї причини, що має місце перехід від менш родючої землі до більш родючої.)

«Таким чином, в міру прогресу обробітку землі, *рента і прибуток з природних пасовищ* визначаються до певної міри рентою і прибутком з оброблюваної землі, а ці останні, в свою чергу, визначаються *рентою і прибутком з хлібних полів*» (том I, стор. 310—311) [Російський переклад, том I, стор. 134—135].

«Всюди, де немає місцевих переваг... рента і прибуток, що їх дає хліб або будь-який інший рослинний продукт, що є головним продуктом харчування для народу, мають природно визначати ренту і прибуток з землі, придатної для вирощування цього продукту, але використаної як пасовище.

Використання штучних луків, вирощування турпенсу, моркви, капусти тощо і *всі інші засоби*, які застосовуються для того, щоб на даній земельній площі прогодувати більше худоби, ніж це можливо на *природних пасовищах*, — все це повинно було, начебто, сприяти певному зниженню того високого, порівняно з ціною на хліб, рівня ціни на м'ясо, який природно має місце у країнах з розвинутим землеробством. Такий результат, як видно, і був здійснений всіма цими засобами» і т. д. (стор. 315) [Російський переклад, том I, стор. 136].

Визначивши таким способом *співвідношення між рентою в скотарстві і рентою в землеробстві*, Сміт продовжує:

«В усіх великих країнах більша частина оброблюваної землі виділяється під виробництво продуктів харчування для людей або кормів

для худоби. Рента і прибуток з цих земель визначають ренту і прибуток з усіх інших оброблюваних земель. Коли б який-небудь окремий продукт давав менше, то земля, на якій він виробляється, незабаром була б використана під вирощування хліба або як луки, а коли б продукт давав більше, то незабаром під виробництво цього продукту була б використана якась частина землі, що перебуває під культурою хліба або використовується як луки» (том I, стор. 318) [Російський переклад, том I, стор. 137].

Далі Сміт говорить про виноградарство, садівництво, городництво та ін.:

«Хоч у цих виробництвах, які потребують або більших початкових затрат для того, щоб зробити землю придатною для них, або більших річних витрат на обробіток землі, ренти і прибутки часто значно перевищують ті ренти і прибутки, що їх дають хліба і лугові трави,— однак в усіх тих випадках, коли вони тільки компенсують ці аванси або надзвичайні затрати, вони насправді визначаються рентами і прибутками з цих двох звичайних продуктів землеробства» (том I, стор. 323—324) [Російський переклад, том I, стор. 140].

Після цього Сміт згадує про вирощування цукрової тростини і тютюну в колоніях [а далі каже:]

«Таким чином, рента з тієї оброблюваної землі, яка виробляє продукти харчування для людей, визначає ренту з більшої частини інших оброблюваних земель» (том I, стор. 331) [Російський переклад, том I, стор. 143]. «В Європі пшениця — головний продукт землі, який є безпосередньо їжею для людини. Тому, коли не зважати на деякі особливі обставини, рента з земель, на яких вирощується пшениця, визначає в Європі ренту з усіх інших оброблюваних земель» (том I, стор. 331—332) [Російський переклад, том I, стор. 143].

Слідом за цим Сміт знову повертається до фізіократичної теорії в тому вигляді, якого він їй надав, а саме — до положення про те, що продукти харчування самі створюють собі споживачів. Якщо культуру пшениці заступає інша, яка на звичайній землі при такому ж обробітку її дає далеко більше продуктів харчування,

«то рента землевласника, а бо надлишок продуктів харчування, що остається в нього після оплати праці і повернення із звичайним прибутком капіталу орендаря, неодмінно буде значно більшою. Які б не були в цій країні звичайні витрати на утримання праці, цей більший надлишок продуктів харчування завжди дасть можливість утримувати більшу кількість праці, отже дасть змогу землевласникові купувати, або діставати в своє розпорядження, більшу кількість праці» (том I, стор. 332) [Російський переклад, том I, стор. 143—144].

Як приклад Сміт наводить рис.

«В Кароліні, як і в інших англійських колоніях, плантатори, як правило, є водночас і фермерами і землевласниками, і там рента зливається

внаслідок цього з прибутком» (том I, стор. 333) [Російський переклад, том I, стор. 144].

[628] Однак рисове поле

«не придатне ні для вирощування хліба, ні для пасовища, ні для виноградарства, ні для розведення якої-небудь іншої корисної для людини рослини, а всі землі, придатні для цих різних культур, не придатні для культури рису. Тому навіть в тих країнах, де рис є головною їжею, рента з землі, яка знаходиться під рисом, не може визначати ренти з інших оброблюваних земель, що їх неможливо використати для культури рису» (том I, стор. 334) [Російський переклад, том I, стор. 144].

Другий приклад — картопля (рікардовська критика цього погляду Сміта наведена вище *). Коли б замість хліба головним продуктом харчування стала картопля,

«то в результаті цього та сама площа оброблюваних земель прогнана б далеко більше людей; і оскільки робітники харчувалися б, як правило, картоплею, то після повернення капіталу і прохарчування всіх зайнятих вирощуванням картоплі робітників залишався б значно більший надлишок. І землевласникові діставалася б більша частка цього надлишку. Населення збільшилося б, і ренти піднялися б значно вище від теперішньої» (том I, стор. 335) [Російський переклад, том I, стор. 145].

Небагатьма дальшими зауваженнями про пшеничний хліб, про вівсяний хліб та про картоплю закінчується після цього перший підрозділ розділу 11-го.

Ми бачимо, що цей перший підрозділ, який трактує про ті продукти землі, що завжди дають ренту, можна підсумувати так: за припущення, що рента з головного рослинного продукту наперед дана, тут пояснюється, як вона регулює ренту в скотарстві, виноградарстві, садівництві і т. ін. Про природу самої ренти тут нічого не сказано крім загальної фрази про те, що — коли знов-таки припустити наявність ренти — родючість землі і її місцеположення визначають висоту ренти. Проте це відноситься тільки до відмінності рент, до відмінності в їх величині. Але чому продукт, який тут розглядається, завжди дає ренту? Чому його звичайна ціна завжди перевищує його достатню ціну? Сміт залишає тут остеронь ціну і знову впадає у фізіократизм. Проте всюди у нього проходить при цьому така думка: попит на землеробський продукт завжди такий великий з тієї причини, що цей продукт сам створює тих, хто пред'являє на нього попит, створює своїх власних споживачів. Але навіть при цьому припущенні лишається незрозумілим, чому

* Див. цей том, частина II, стор. 349. Ред.

попит має перевищити пропозицію і внаслідок цього підняти ціну *вище* достатньої ціни. Однак тут знову непомітно виливає згадка про *природну ціну*, до якої входить рента так само, як і прибуток і заробітна плата, і яка виплачується в тому разі, коли пропозиція і попит відповідають одне одному:

«Коли кількість, що надійшла на ринок, якраз достатня для задоволення попиту, то *ринкова ціна*, звичайно, точно відповідатиме... *природній ціні*» (том I, стор. 114) [Російський переклад, том I, стор. 54].

Характерно, проте, що Сміт ніде в першому підрозділі розділу 11-го не висловлює цього погляду. Адже якраз на самому початку розділу 11-го він сказав, що рента не входить до ціни як її конституююча частина. Суперечність була надто очевидною.

(3) СМІТІВСЬКЕ ТРАКТУВАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРОПОЗИЦІЄЮ І ПОПИТОМ У РІЗНИХ ВИДІВ ПРОДУКТІВ ЗЕМЛІ. ВИСНОВКИ СМІТА ДЛЯ ТЕОРІЇ РЕНТИ

Другий підрозділ: про продукти, що іноді дають ренту, а іноді не дають її.

Тільки в цьому підрозділі власне і досліджується загальна природа ренти.

«*Іжа* людини є, очевидно, єдиним продуктом землі, який *завжди* і *неодмінно* дає яку-небудь ренту *землевласникові*» (чому «завжди» і «неодмінно», не показано). «Інші види продуктів, як до обставин, можуть іноді давати ренту, а іноді можуть і не давати її» (том I, стор. 337) [Російський переклад, том I, стор. 146].

«*Після продуктів харчування* двома найзначнішими потребами людини є *одяг і житло*» (том I, стор. 338) [Російський переклад, том I, стор. 146]. «У своєму первісному і необробленому стані земля дає матеріали для одягу і житла *більшій кількості людей*, «ніж вона може *прогодувати*». Внаслідок такого «*надлишку* цих матеріалів» в порівнянні з кількістю людей, яку земля може прогодувати, тобто в порівнянні з населенням, матеріали ці мають невелику «ціну» або навіть не мають ніякої «ціни». Значна частина цих «матеріалів» остається невикористаною і не дає ніякої користі, «а ціна тих з них, які використовуються, *розглядається тільки як еквівалент за працю і витрати, потрібні для того, щоб зробити їх придатними для ежитку*». Але ця ціна не приносить «ніякої ренти *землевласникові*». А коли земля уже обробляється, кількість осіб, «яку вона спроможна прогодувати», тобто чисельність населення, перевищує масу цих матеріалів, що їх дає земля, принаймні масу «тих матеріалів, які ці особи бажали б одержати і за які вони готові заплатити». Виникає відносна «встача» цих матеріалів, «а це неминуче підвищує їх вартість». «*Часто є попит на більшу їх кількість, ніж та, яка може бути одержана*». Тоді за них платять таку ціну, яка перевищує «витрати, потрібні для того, щоб вони надходили на ринок; таким чином, їх ціна завжди може

дати деякий надлишок для *сплати ренти землевласникові* (том I, стор. 338—339) [Російський переклад, том I, стор. 146].

[629] Отже, рента пояснюється тут у Сміта тим, що *попит перевищує ту пропозицію товару, яка може постачатися по достатній ціні*.

Матеріалами для одягу спочатку були шкури «найбільших тварин». У мисливських і скотарських народів, які вживають головним чином тваринну їжу, «кожна людина, добуваючи собі їжу, добуває водночас і матеріали для одягу, притому в більшій кількості, ніж вона може носити». Коли б не було зовнішньої торгівлі, більша частина їх викидалася б як не потрібна. Зовнішня торгівля, пред'являючи попит на цей лишок матеріалів, піднімає ціну їх *вище витрат доставки їх на ринок*. Ця ціна дає, *таким чином*, деяку ренту власникові землі... Англійська вовла, завдяки збутові у Фландрію, трохи підвищила ренту з землі, з якої ця вовна одержувалась» (том I, стор. 339—340) [Російський переклад, том I, стор. 146—147].

Зовнішня торгівля в цьому разі настільки підвищує *ціну* побічного продукту сільського господарства, що земля, на якій він виробляється, може давати деяку ренту..

«*Будівельні матеріали* не завжди можна перевозити на таку ж велику відстань, на яку перевозяться матеріали для одягу, і не так легко вони стають предметом зовнішньої торгівлі. Коли в країні, що їх виробляє, вони є в надмірі, то часто буває, навіть при теперішньому стані світової торгівлі, що вони не становлять *ніякої вартості для власника землі*. Так, каменоломня може давати ренту поблизу Лондона, але не дає її в багатьох місцевостях Шотландії та Уельсу. Так само справа з будівельним лісом. Він дає ренту «в густо населеній і цивілізованій країні», але гниє на місці «в багатьох районах Північної Америки». Власник був би щасливий позбутися його. «Коли будівельних матеріалів є так багато, то вартість тієї їх частини, яка йде в діло, відповідає тільки праці і витратам, потрібним для того, щоб зробити ці матеріали придатними для вжитку. Вони не дають *ніякої ренти землевласникові*, який звичайно дозволяє користуватися ними кожному, хто завдає собі труд просити про це. Проте інді землевласник може мати з них ренту, коли багатші народи пред'являють *попит* на такі матеріали» (том I, стор. 340—341) [Російський переклад, том I, стор. 147].

Чисельність населення тієї чи іншої країни відповідає не тій *кількості* людей, якій продукти даної країни *можуть забезпечити одяг і житло*, а тій кількості людей, яку *продукти даної країни можуть прогодувати*. Коли немає недостачі в продуктах харчування, тоді неважко знайти матеріали, потрібні для одягу і житла. Але часто можна мати їх під рукою і все-таки зазнавати чималих труднощів у добуванні продуктів харчування. В деяких місцевостях, навіть в Англійському королівстві, досить одного робочого дня однієї людини, щоб побудувати те, що в цих місцях називається будинком... У диких і варварських народів досить $\frac{1}{100}$ річної праці, щоб дістати потрібний їм одяг і житло. Решта $\frac{99}{100}$ річної праці часто є необхідними для того, щоб добути потрібну їм їжу. Але якщо завдяки обробці і поліпшенню землі *праця однієї сім'ї може прохарчувати дві сім'ї*, то праці однієї половини суспільства досить на те, щоб прогодувати все суспільство. Тоді друга половина може задоволь-

няти інші потреби і примхи людей. Головними об'єктами цих потреб і примх є *одяг, житло, хатня обстановка* і те, що називають *начинням*. Потреба в їжі обмежена. Згадані вище потреби безмежні. Ті, у кого є надлишок продуктів харчування, «завжди бувають готові обміняти цей надлишок». «Відняки, щоб *здобути собі шматок хліба*», зайняті задоволенням цих «примх» багатіїв і до того ж ще змагаються в цьому один з одним. Кількість робітників зростає в міру збільшення кількості продуктів харчування, тобто зростає відповідно до розвитку землеробства. Їх «заняття» дають можливість проводити «дуже далекоюсяжний поділ праці»; тому це значно швидше, ніж кількість робітників, збільшується кількість оброблюваної ними сировини. «Внаслідок цього виникає попит на всякі матеріали, які людська винахідливість може використати для удосконалення або прикрашення жител, одягу, начиння, хатньої обстановки; посилюється попит на мінерали й інші копалини, сховані в надрах землі, на благородні метали і коштовне каміння.

Таким чином, продукти харчування не тільки є первісним джерелом ренти, але коли в дальшому який-небудь інший продукт землі дає ренту, то це збільшення його вартості спричиняється тим зростанням продуктивної сили праці у виробництві продуктів харчування, яке досягається завдяки обробітку й поліпшенню ґрунту» (том I, стор. 342—345) [Російський переклад, том I, стор. 147—149].

Те, що говорить тут Сміт, є тим правильним поглядом на дану природою основу, з якого виходить фізіократія, а саме, що всяке створення додаткової вартості (включаючи ренту) базується на відносній продуктивності землеробства. Перша реальна форма додаткової вартості — це надлишок сільськогосподарських продуктів (продуктів харчування); а перша реальна форма додаткової праці виражається в тому, що праці однієї людини досить для вироблення продуктів харчування на двох. В усьому іншому це не має ніякого відношення до аналізу цієї специфічної форми додаткової вартості — ренти, — форми, що передбачає капіталістичне виробництво.

Сміт продовжує:

«Інші продукти землі» (крім продуктів харчування), «які згодом приносять ренту, дають її не завжди. *Попит* на них, навіть у країнах з найкращим обробітком землі, не завжди буває *достатньо великим* для того, щоб їх *ціна перевищила ту ціну, яка необхідна для оплати праці, затраченої на їх вироблення і доставку на ринок, і для повернення із звичайним прибутком застосованого при цьому капіталу.* [630] *Від різних обставин залежить, чи буде попит достатньо великим для цього, чи ні»* (том I, стор. 345) [Російський переклад, том I, стор. 149].

Значить, тут ми знову маємо ось що: рента виникає від того, що *попит* на продукти землі перевищує їх пропозицію по *достатній ціні*, до якої не *входить рента*, а *входить тільки заробітна плата і прибуток*. Що ж це може означати крім того, що [рента відсутня там, де] *пропозиція* продуктів землі по *достатній ціні* така велика, що *земельна власність* не може вчинити

ніякого опору вирівнюванню капіталів або праці, так що земельна власність, навіть коли вона юридично й існує, не існує тут фактично, або фактично не може впливати як така? Помилка Сміта полягає в нерозумінні того, що земельна власність, продаючи свої продукти по ціні, яка *перевищує* достатню ціну, продає їх по їх *вартості*. Що у Сміта добре в порівнянні з Рікардо, так це — розуміння того, що тільки від обставин залежить, чи може, чи не може земельна власність виявити своє економічне значення. Цю частину його аналізу слід через це простежити крок за кроком. Сміт починає з вугільних копалень, переходить далі до лісу, потім повертається до вугільних копалень і т. д. Отже, почнемо з того місця, де він говорить про *ліс*:

В залежності від стану землеробства *ціна лісу* змінюється з тих самих причин, що й ціна худоби. Коли землеробство ще тільки зародилося, скрізь переважали ліси, що було завадою для власника, який охоче віддав би ліс тому, хто його вирубав би. Прогрес землеробства супроводиться збезлісненням — почасти в результаті розширення орних земель, почасти внаслідок збільшення поголів'я худоби, яка поїдає або обгризає коріння і молоді деревця. «Хоч кількість цих тварин збільшується не в такій мірі, як кількість хліба, що цілком є продуктом людської праці, проте розмноженню їх сприяють турботи і піклування людини». Отже, ліс стає рідкістю, і це підвищує його *ціну*. Тому ліс може давати таку високу ренту, що орна земля (або земля, придатна для оранки) відводиться під лісонасадження. Так стоїть справа у Великобританії. Рента з лісів ніколи не може протягом тривалого часу перевищувати ренту з орної землі або луків. Та вона може досягати такого самого рівня (том I, стор. 347—349) [Російський переклад, том I, стор. 150].

Таким чином, рента, одержувана з лісів, по природі своїй дійсно тотожна з рентою, яка одержується з луків. Вона належить до тієї самої категорії, хоч ліс і не є продуктом харчування. Економічна категорія визначається не *споживною вартістю* продукту; вона визначається тут тим, чи може дана земля бути перетворена в орну землю, чи ні, і навпаки.

Вугільні копальні. Продуктивність чи непродуктивність копалень взагалі, як слушно зауважує Сміт, залежить від того, чи багато, чи мало мінералів можна видобути з різних копалень при затраті однакової кількості праці. *Низька продуктивність* копалень може паралізувати їх *сприятливе* місцезолження, так що буде зовсім неможливо експлуатувати такі копальні. З другого боку, *несприятливе* місцезолження може паралізувати *високу продуктивність* копалень, так що ці копальні, незважаючи на свою природну продуктивність, будуть непридатними до експлуатації. Так буває особливо там, де немає ні добрих шляхів, ні судноплавства (том I, стор. 346—347) [Російський переклад, том I, стор. 149—150].

Є такі копальні, продукту яких вистачає тільки на те, щоб покривати *достатню ціну*. Через це вони дають прибуток підприємцеві, але не дають ніякої земельної ренти. Внаслідок цього землевласник змушений їх експлуатувати сам. Він одержує таким чином «звичайний прибуток на застосований ним капітал». Таких вугільних копалень багато в Шотландії. Експлуатувати їх яким-небудь іншим способом було б неможливо:

«Землевласник нікому іншому не дозволив би експлуатувати їх, не сплативши ренти, а платити ренту ніхто не був би спроможний» (том I, стор. 346) [Російський переклад, том I, стор. 149].

Тут Сміт правильно визначив ті умови, при яких — там, де земля *обернена у власність*, — рента не сплачується. Це буває там, де землевласник і підприємець — *одна й та сама особа*. Раніше Сміт уже сказав нам, що це має місце в колоніях. Орендар не може тут обробляти землю, тому що не може платити ренту. Але власник землі може обробляти її з прибутком, хоч ніякої ренти земля йому і не дає. Так стоїть справа, наприклад, в колоніях Західної Америки, тому що тут завжди можливе привласнення нової землі. Земля, як така, не є протидіючим елементом, і конкуренція землевласників, які самі обробляють свою землю, тут в дійсності є конкуренцією між працівниками або між капіталістами. Щодо кам'яновугільних копалень або рудників взагалі, то у припущеному випадку справа стоїть інакше. Ринкова вартість, що визначається тими рудниками, які постачають пропонувані ними товари якраз по цій вартості, дає для менш продуктивних або гірше розміщених рудників меншу ренту або зовсім не дає ніякої ренти, а тільки покриває ціну витрат. Ці рудники можуть тут розробляти тільки такі люди, для яких не існує опору, який чинить земельна власність і якого не буває при вільному порядкуванні землею, тобто люди, які поєднують в одній особі землевласника і капіталіста; ці рудники можуть розроблятися тільки в тих випадках, коли земельна *власність*, як самостійний елемент, що пристоїть капіталові, фактично зникає. Випадок цей відрізняється від того, який має місце в колоніях, тим, що там землевласник нікому не може заборонити експлуатувати *нову* землю. А тут він може це зробити. Тільки самому собі він дозволяє експлуатувати рудник. Це не дає землевласникові можливості одержувати ренту, але дозволяє йому, усунувши інших осіб, одержувати прибуток від вкладення свого капіталу в рудник.

Те, що сказано тут Смітом про регулювання ренти найбільш продуктивною шахтою, я вже розглянув вище, коли говорив

про Рікардо та його полеміку проти Сміта *. Тут треба відзначити лише таке місце:

«Найнижча ціна» (раніше Сміт казав: достатня ціна), «по якій вугілля може продаватися протягом скільки-небудь тривалого часу, це, як і для всіх інших товарів, та ціна, яка всього тільки достатня для повернення, разом із звичайним прибутком, капіталу, що затрачається на вироблення товару і доставку його на ринок» (том I, стор. 350) [Російський переклад, том I, стор. 151].

Ми бачимо, що *достатня ціна* зайняла місце *природної ціни*. Рікардо ототожнює їх, і з цілковитою підставою.

[631] Сміт твердить, що

рента з вугільних копалень далеко менша за ренту, одержувану з землеробських продуктів: у сільському господарстві рента звичайно досягає $\frac{1}{3}$ валового продукту, а для вугільних копалень $\frac{1}{5}$ є дуже високою рентою, $\frac{1}{10}$ — звичайною рентою. *Металорудні копальні* менше залежать від місцеположення, бо їх продукти більш транспортабельні; світовий ринок для них більш доступний. Їх вартість через це більше залежить від продуктивності, ніж від місцеположення, тоді як для вугільних копалень справа стоїть якраз навпаки. Продукти найвіддаленіших (одна від одної) металорудних копалень конкурують між собою. «Тому ціна навіть неблагородних і — ще в більшій мірі — ціна благородних металів *найпродуктивніших рудників* неодмінно мусить впливати на ціну тих самих металів, добутих з усякого іншого рудника на земній кулі» (том I, стор. 351—352) [Російський переклад, том I, стор. 151—152].

«Таким чином, оскільки ціна будь-якого металу, добутого з будь-якого рудника, регулюється в деякій мірі ціною цього металу, що постається найпродуктивнішим з рудників, експлуатованих в даний час на земній кулі, — остільки в значній більшості рудників ця *ціна майже не перевищує того, що потрібно для покриття витрат на експлуатацію, і рідко може дати дуже високу ренту землевласникові*. Тому для більшості рудників рента становить тільки невелику частину ціни металів, і ще далеко меншу частину вона становить в ціні благородних металів. Праця і прибуток становлять більшу частину цієї ціни» (том I, стор. 353—354) [Російський переклад, том I, стор. 152].

Сміт тут правильно роз'яснює випадок, поданий на *таблиці С***.

Говорячи про благородні метали, Сміт знову повторює своє визначення достатньої ціни, яку він ставить на місце природної ціни, коли трактує про *ренту*. Там, де він говорить про неземлеробське виробництво, у нього в цьому немає потреби, бо тут, згідно з його первісним визначенням, достатня ціна і природна ціна збігаються; це саме та ціна, яка оплачує авансований капітал і середній прибуток.

«Найнижча ціна, по якій, протягом скільки-небудь тривалого часу, можуть продаватися благородні метали, .. регулюється тими самими пра-

* Див. цей том, частина II, стор. 346—347. *Ред.*

** Див. вклейку між сторінками 272—273. *Ред.*

вилами, які визначають найнижчу звичайну ціну всіх інших товарів. Цю ціну визначає той капітал, який звичайно треба затратити, щоб благородні метали надійшли з рудника на ринок, тобто її визначають продукти харчування, одяг і житло, які звичайно споживаються під час цієї роботи. Необхідно, щоб ціна була принаймні достатньою для повернення цього капіталу із звичайним прибутком» (том I, стор. 359) [Російський переклад, том I, стор. 155].

Щодо коштовного каміння Сміт зауважує:

«Попит на коштовне каміння викликається тільки його красою. Воно використовується тільки для оздоблення, і краса його оцінюється *ще значно вище внаслідок його рідкості, або внаслідок тих труднощів і витрат, з якими пов'язане видобування його з рудників*. Тому заробітна плата і прибуток здебільшого і становлять майже всю їх — дуже високу — ціну. Рента входить до цієї ціни тільки дуже невеликою часткою, а дуже часто і зовсім не входить до неї, і тільки найпродуктивніші рудники можуть давати скільки-небудь значну ренту» (том I, стор. 361) [Російський переклад, том I, стор. 156].

Тут можлива тільки диференціальна рента:

«Оскільки ціна благородних металів і коштовного каміння в усьому світі регулюється їх ціною на найпродуктивнішому руднику, то з цього випливає, що рента, яку може давати будь-який з цих рудників земле-власникові, перебуває у відповідності не з *абсолютною* продуктивністю рудника, а з тим, що можна назвати *відносною* продуктивністю його, тобто у відповідності з його перевагою над іншими такими рудниками. Коли б були відкриті нові рудники, що перевершували б рудники Потосі в такій же мірі, в якій ці останні перевершують європейські рудники, то вартість срібла могла б внаслідок цього знизитись до такого рівня, що не варто було б витрачати працю на розробку навіть рудників Потосі» (том I, стор. 362) [Російський переклад, том I, стор. 156].

Продукти менш продуктивних рудників благородних металів і коштовного каміння не дають ніякої ренти з тієї причини, що ринкову вартість *завжди* визначає найпродуктивніший рудник і з часом відкриваються все більш продуктивні нові рудники, так що рух відбувається весь час по висхідній лінії. Продукти менш продуктивних рудників продаються, таким чином, *нижче* їх вартості, всього тільки по їх ціні витрат.

«Надмір неодмінно знижує вартість продукту, якщо вартість його зумовлена *головним* чином його рідкістю» (том I, стор. 363) [Російський переклад, том I, стор. 156].

Після цього Сміт знову приходиться до більш чи менш хибних висновків.

«Інша справа з землеволодіннями на поверхні землі. Вартість їх продукту і розмір ренти, яку вони дають, пропорціональні не їх *відносній*, а їх *абсолютній* родючості. Земля, яка виробляє певну кількість продуктів харчування або матеріалів для одягу чи для житла, завжди може прогодувати, одягти і забезпечити житлом певну кількість людей; і хоч би

якою була частка землевласника в цьому продукті» (питання якраз в тому і полягає, чи одержує землевласник частку в продукті і яку саме), «ця частка [632] завжди надасть в його розпорядження відповідну кількість праці цих людей і тих товарів, що їх праця може йому дати» (том I, стор. 363—364) [Російський переклад, том I, стор. 157].

«Вартість найменш родючої землі не знижується від сусідства найбільш родючої землі. Навпаки. Її вартість звичайно від цього підвищується. Багато людей, яких годують родючі землі, створюють ринок для цілої низки продуктів неродючих земель; такого ринку ці продукти ніколи не знайшли б у тих людей, яких міг би прогодувати власний продукт цих неродючих земель».

(Проте це буває тільки тоді, коли ці неродючі землі виробляють не той самий продукт, що родючі землі, розміщені поблизу; лише тоді, коли продукт неродючих земель не конкурує з продуктом більш родючих земель. Щодо такого випадку Сміт має рацію, і це справді багато важить для розуміння того, як завдяки родючості землі, що виробляє їжу, може зростати загальна сума ренти з різних продуктів землі.)

«Все, що веде до збільшення родючості землі, яка дає продукти харчування, збільшує не тільки вартість тих земель, що були полішені» {все це може зменшити цю вартість, навіть звести її нанівець}, «але це й сприяє так само збільшенню вартості багатьох інших земель, створюючи новий попит на їх продукти» (або ж, точніше, попит на нові продукти) (том I, стор. 364) [Російський переклад, том I, стор. 157].

Що в усьому цьому лишається у Сміта нез'ясованим, то це абсолютна рента, існування якої він допускає для землі, що виробляє їжу. Сміт слушно зауважує, що абсолютна рента може й не існувати для інших земель, наприклад для рудників, тому що вони завжди є в такій відносно необмеженій кількості (порівняно з попитом), що земельна власність не може тут чинити ніякого опору капіталові; вона економічно не існує, навіть якщо й існує юридично.

(Див. стор. 641 про ренту з будинків.) ⁹⁷[632]

* * *

[641] (Див. стор. 632.) Про ренту з будинків А. Сміт каже:

«Вся та частина ренти з будинків, яка лишається після відрахування того, що є достатнім для одержання цього помірною прибутку» (власником будинку, що спорудив цей будинок), «припадає, природно, на ренту із забудованих ділянок землі; і коли власник землі і власник будинку — дві різні особи, ця частина здебільшого цілком сплачується першому. Будинки, що знаходяться на чималій відстані від великих міст, у сільських місцевостях, де є можливість найширшого вибору вільної землі, дають зовсім незначну земельну ренту — не більшу від того, що давала б земля, на якій стоїть будинок, коли б ця земля була використана для землеробства» (книга V, розділ 2) [Російський переклад, том II, стор. 354—355].

При земельній ренті з будинків *місцеположення* має таке ж вирішальне значення для диференціальної ренти, яке має для неї — при ренті в землеробстві — родючість (і місцеположення) землі.

А. Сміт, віддаючи, разом з фізіократами, особливу перевагу землеробству і землевласникові, поділяє фізіократичний погляд, що вони є найбільш підходящим об'єктом для оподаткування. Він каже:

«Як рента з забудованих ділянок землі, так і звичайна земельна рента являють собою такий вид доходу, яким власник землі в багатьох випадках користується без усяких турбот і зусиль з його боку. І якщо частина цього доходу буде відібрана у нього для покриття видатків держави, то від цього ніякий вид праці не зазнає ніякої шкоди. Річний продукт землі і праці суспільства, дійсне багатство і доход основної маси населення можуть, після запровадження такого податку, лишитися без змін. Ось чому рента з забудованих ділянок землі і звичайна земельна рента є, мабуть, тим видом доходу, який найкраще може винести оподаткування його особливим податком» (книга V, розділ 2)⁹⁸ [Російський переклад, том II, стор. 358].

Проти цього Рікардо (стор. 230)⁹⁹ висуває зовсім обивательські заперечення. [641]

[4] СМІТІВСЬКИЙ АНАЛІЗ ЗМІН ЦІН НА ПРОДУКТИ ЗЕМЛІ]

[632] *Третій підрозділ: про зміни у співвідношенні між вартостями тих продуктів, які завжди дають ренту, і тих, які іноді дають ренту, а іноді не дають її* (розділ 11, книга I, том II).

«У країні, яка відзначається природною родючістю, але в якій переважна частина землі зовсім не оброблена, худоба, птиця, всяка дичина можуть бути одержані при дуже малій затраті праці; тому на них можна купити, або дістати в своє розпорядження, лише дуже невелику кількість праці» (том II, стор. 25) [Російський переклад, том I, стор. 167].

Як *хімерно* вимірювання вартості кількістю праці змішується у Сміта з «ціною праці», або з тією кількістю праці, якою той чи інший товар може розпоряджатись, — це видно з наведеної вище цитати, але особливо з поданого далі уривка, який показує так само, як Сміт прийшов до того, що подекуди вважає хліб за мірило вартості.

«При всякому стані суспільства, на всякому ступені розвитку його цивілізації *хліб завжди є продуктом людської праці*. Але середня кількість продукту будь-якої галузі праці завжди більш-менш точно від-
25 М. і Е., т. 26, ч. II

повідас середньому споживанню, середня пропозиція відповідає середньому попиту. Крім того, на різних ступенях цивілізації для вирощування однакових кількостей хліба на тій самій землі і при тому самому кліматі завжди потрібна в середньому майже однакова кількість праці, а б о, що зводиться до того ж, ціна майже однакової кількості праці. Бо невпинне збільшення продуктивних сил праці при підвищенні культури землеробства більш або менш урівноважується невпинним зростанням цін на худобу, що є головним знаряддям у землеробстві. Зважаючи на все це, ми можемо бути певні, що при всякому можливому стані суспільства, на всякому ступені цивілізації однакові кількості хліба будуть точнішими представниками або еквівалентами однакових кількостей праці, ніж однакові кількості будь-якого іншого сирового продукту землі. Тому хліб... на всіх різних ступенях розвитку багатства і цивілізації суспільства є більш точною мірою вартості, ніж будь-який інший товар або будь-яка інша група товарів... Крім того, хліб або злагоді та рослина, яка є звичайною і улюбленою їжею народу, становить в усякій цивілізованій країні основну частину засобів існування робітника... Тому грошова ціна праці далеко більше залежить від середньої ціни хліба, що є засобом існування робітника, ніж від ціни м'яса чи будь-якого іншого сирового продукту землі. Внаслідок цього дійсна вартість золота і срібла, дійсна кількість праці, яку вони можуть купити, або дістати в своє розпорядження, залежить далеко більше від кількості хліба, яку вони можуть купити або представити, ніж від кількості м'яса чи іншого продукту землі, яким вони можуть розпоряджатись» (том II, стор. 26—28) [Російський переклад, том I, стор. 167—168].

Порівнюючи вартість золота і срібла, Сміт ще раз розвиває свій погляд на «достатню ціну» і [633] з певністю вказує, що до неї не входить рента:

«Товар можна назвати дорогим або дешевим не тільки залежно від того, чи становить його звичайна ціна велику чи малу суму, але і залежно від того, чи перевищує ця звичайна ціна в більшій чи меншій мірі найнижчу ціну, по якій товар може надходити на ринок протягом скільки-небудь тривалого часу. Цією найнижчою ціною є та ціна, що якраз достатня для того, щоб з помірним прибутком повернути капітал, потрібний для надходження товару на ринок. Це — така ціна, яка нічого не дає землевласникові, ціна, в яку рента не входить складовою частиною і яка розкладається тільки на заробітну плату і прибуток» (том II, стор. 81) [Російський переклад, том I, стор. 189].

«Ціна брильянтів та іншого коштовного каміння, мабуть, ще більше, ніж ціна золота, наближається до тієї найнижчої ціни, по якій вони можуть надходити на ринок» (том II, стор. 83) [Російський переклад, том I, стор. 190].

За Смітом, є три групи сирових продуктів (том II, стор. 89) [Російський переклад, том I, стор. 192]. Перша складається з тих продуктів, примноження яких майже не залежить — або зовсім не залежить — від людської праці; друга — з продуктів, кількість яких може бути збільшена відповідно до попиту; до третьої групи належать ті продукти, на збільшення кількості яких людська праця «має тільки обмежений або неоптимальний вплив».

Перша група: риба, птиця, яка рідко трапляється, всяка дичина, майже всі дикі птахи, особливо перелітні птахи, і т. ін. Попит на ці продукти дуже зростає разом із зростанням багатства і розкоші.

«Тому що кількість цих товарів лишається незмінною або майже незмінною, тимчасом як конкуренція між покупцями все збільшується, то ціна їх може піднятися до будь-якої висоти» (том II, стор. 91) [Російський переклад, том I, стор. 193].

Друга група. «Вона складається з тих корисних рослин і тварин, яких на необроблених землях створюється природою так багато, що вони мають тільки невелику вартість або зовсім не мають вартості, і які в міру поширення землеробської культури змушені поступатися місцем перед іншими, більш вигідними продуктами. Протягом довгого часу, разом з прогресом цивілізації, кількість продуктів цієї групи невпинно зменшується, тоді як одночасно з цим попит на них невпинно зростає. Таким чином, їх дійсна вартість, дійсна кількість праці, яку вони можуть купити, або дістати в своє розпорядження, все більше зростає, поки вренті не досягає такої висоти, що робить їх такими ж вигідними продуктами, як і всякий інший продукт, одержаний з допомогою людської праці на найбільш родючій і найкраще обробленій землі. Якщо вартість цих продуктів уже досягла такого рівня, то вона вже не може далі підвищуватися, бо інакше незабаром почали б застосовувати більшу кількість землі і праці, щоб збільшити кількість цього продукту» (том II, стор. 94—95) [Російський переклад, том I, стор. 194]. Так стоїть справа, наприклад, з худобою.

«З усіх різних товарів, які становлять цю другу групу сирових продуктів, свійська худоба, мабуть, є тим товаром, ціна якого в міру розвитку цивілізації насамперед досягає такої висоти» (том II, стор. 96—97) [Російський переклад, том I, стор. 195]. «Якщо свійська худоба однією з перших досягає цієї ціни» (тобто цієї ціни, яка виправдує обробіток землі з метою одержання корму для худоби), «то дичина, мабуть, досягає цієї ціни однією з останніх. Хоч би якою дуже високою здавалася ціна великої дичини в Англії, ця ціна ще недостатня для покриття витрат на утримання мисливського парку, де водяться ці тварини, як добре відомо всім, хто займається розведенням такої дичини» (том II, стор. 104) [Російський переклад, том I, стор. 198].

«На кожній фермі покидьками з комори і хліва можна прогодувати певну кількість *свійської птиці*. Оскільки свійська птиця їсть те, що інакше марно пропало б, то її розводять просто через те, що з усього хочуть здобути вигоду; і оскільки свійська птиця майже нічого не коштує фермерові, то йому вигідно продавати її навіть по дуже невисокій ціні». Поки наявна пропозиція є достатньою, свійська птиця така ж дешева, як і м'ясо свійської худоби. В міру зростання багатства збільшується попит, а в результаті цього ціна свійської птиці піднімається *еще* ціни яловичини або баранини доти, поки «не стає вигідним обробляти землю спеціально для відгодування свійської птиці». Так робиться у *Франції* та ін. (том II, стор. 105—106) [Російський переклад, том I, стор. 199].

Свиню, як і птицю, «спочатку розводять тому, що з усього хочуть здобути вигоду». Вона їсть покидьки. Але кінець кінцем ціна її підвищується настільки, що доводиться обробляти землю спеціально для відгодування свиней (том II, стор. 108—109) [Російський переклад, том I, стор. 200].

Молоко, молочна ферма (том II, стор. 110 і далі) [Російський переклад том I, стор. 200 і далі]. (Масло, сир; там же.)

Поступове зростання ціни цих сирових продуктів доводить, на думку Сміта, тільки те, що вони поступово стають *продуктами людської праці*, тоді як раніше вони були майже цілком *продуктами природи*. Їх перетворення з продуктів природи у продукти праці само є результатом розвитку культури, який все більше і більше обмежує простір для продуктів, створюваних стихійними силами природи. З другого боку, значна частина згаданих вище продуктів при менш розвинутих умовах виробництва продавалася *нижче своєї вартості*. Вони починають продаватись *по своїй вартості*, як тільки з побічного продукту вони стають самостійним продуктом будь-якої галузі сільського господарства (звідси і зростання ціни).

«Очевидно, що землі будь-якої країни ніколи не можуть бути цілком оброблені і поліпшені раніше ніж *ціна* будь-якого продукту, що його передбачається виростити на них з допомогою людської праці, не досягне висоти, достатньої для *покриття витрат на такий обробіток і поліпшення землі*. Щоб це було можливо, ціна кожного окремого продукту мусить бути достатньою, *по-перше*, для сплати ренти, одержуваної з доброї землі під хлібом, бо саме ця земля визначає ренту з більшої частини всіх інших оброблюваних земель; *по-друге*, для того, щоб оплатити працю і витрати орендаря не гірше, ніж вони звичайно оплачуються на добрій землі під хлібом, інакше кажучи, щоб *повернути із звичайним прибутком затрачений орендарем капітал*. Таке *підвищення ціни* кожного окремого продукту мусить, очевидно, [634] *передувати* поліпшенню і обробітці землі, призначеної для вирощування цього продукту... Тепер ці різні види сирових продуктів *кошують* не тільки більшої кількості срібла, ніж раніше, а й більшої кількості праці та засобів існування. Оскільки доводиться витратити *більшу кількість праці та засобів існування, щоб ці продукти надходили на ринок*, то через це вони, *надійшовши на ринок, представляють більшу кількість праці та засобів існування, а б о кошують цієї більшої кількості*» (том II, стор. 113—115) [Російський переклад, том I, стор. 202—203].

Тут ми знову бачимо, що поняття вартості, яка визначається тією кількістю праці, що її вона може купити, Сміт застосовує лише в тій мірі, в якій він цю вартість змішує з вартістю, що визначається кількістю праці, потрібною для вироблення даного товару.

Третя група. Ця група складається, за визначенням Сміта, з таких сирових продуктів,

«на збільшення кількості яких людська праця має тільки обмежений або непостійний вплив» (том II, стор. 115) [Російський переклад, том I, стор. 203].

Кількість *вовни і шкур* обмежена кількістю наявної великої і дрібної худоби. Але ці найбільш ранні *побічні продукти* мають

широкий ринок збуту вже тоді, коли сама худоба ще не має його. Ринок для м'яса свійських тварин майже завжди обмежений територією даної країни. А вовна і невичинені шкури навіть на перших ступенях цивілізації здебільшого мають уже зовнішні ринки. Вони дуже транспортабельні і дають сировину для численних промислових виробів. Тому більш розвинуті в промисловому відношенні країни можуть бути для них ринком вже тоді, коли вітчизняна промисловість ще не має потреби в них.

«В малокультурних і тому дуже мало заселених країнах ціна вовни і шкури завжди становить далеко більшу частку ціни всієї тварини, ніж у країнах, де завдяки більшому багатству і більш численному населенню існує більший попит на м'ясо». Те саме стосується і сала. З розвитком промисловості і зростанням населення підвищення ціни худоби припадає більше на її *тушу*, ніж на *вовну і шкуру*. Бо із зростанням промисловості і населення в країні розширяється ринок для м'яса, тоді як ринок для зазначених побічних продуктів уже раніше вийшов за межі країни. Але з розвитком вітчизняної промисловості ціна на вовну і т. ін. все-таки теж трохи підвищується (том II, стор. 115—119) [Російський переклад, том I, стор. 203—205].

Руба (том II, стор. 129—130) [Російський переклад, том I, стор. 208—209]. Коли попит на рибу зростає, то для задоволення його потрібна більша кількість праці. «Рибу доводиться тоді звичайно відшукувати у більш віддалених місцях, доводиться використовувати судна більших розмірів, користуватися різним дорожчим устаткуванням». Попит на рибу «не зможе бути тоді задоволений без затрати праці», більшої, ніж затрата тієї «праці, яка була потрібна, щоб забезпечити ринок рибою при попередньому його стані». «Тому *дійсна ціна* цього товару повинна природно підвищитись з розвитком цивілізації» (том II, стор. 130) [Російський переклад, том I, стор. 209].

Отже, тут Сміт визначає *дійсну ціну* кількістю праці, потрібної для вироблення товару.

За Смітом, *дійсна ціна рослинних продуктів* (хліба і т. ін.) з розвитком цивілізації неминуче *падає*:

«Якщо поширення землеробських поліпшень *неодмінно підвищує ціну* всякої *тваринної їжі* порівняно з ціною хліба, то, з другого боку, воно так само *неодмінно знижує* ціну всякої, як я гадаю, *рослинної їжі*. Воно підвищує ціну тваринної їжі через те, що значна частина землі, яка дає тваринну їжу, тепер, після того як вона стала придатною для виробництва хліба, повинна давати землевласникові й орендареві ренти і прибуток, звичайні для землі під хлібом. Воно *знижує ціну рослинної їжі* через те, що, *збільшуючи родючість землі*, збільшує разом з тим достаток цього виду їжі. Землеробські поліпшення запроваджують також багато нових видів рослинної їжі, які потребують менше землі і не більше праці, ніж хліб, а тому надходять на ринок по значно дешевшій ціні, ніж хліб. Сюди належать картопля і кукурудза... Крім того, виробництво багатьох видів рослинної їжі при низькому рівні розвитку землеробства не виходить за межі городу і здійснюється з допомогою самої тільки лопати; а з розвитком землеробської культури їх починають сіяти у відкритому полі

і вирощувати з допомогою плуга. Сюди належать ріпа, морква, капуста і т. ін.» (розділ 11, том II, стор. 145—146) [Російський переклад, том I, стор. 214—215].

Сміт бачить, що *ціни промислових товарів*, як правило, знизилися всюди, де

«дійсна ціна сировини не підвищується або не дуже підвищується» (том II, стор. 149) [Російський переклад, том I, стор. 216].

З другого боку, Сміт твердить, що дійсна ціна праці, тобто заробітна плата, підвищилася разом з розвитком виробництва. Таким чином, ціни товарів, і на його думку, не обов'язково підвищуються внаслідок підвищення заробітної плати, або ціни праці, хоч заробітна плата і являє собою, на його думку, «конститууючу частину природної ціни» і навіть «достатньої ціни», або, інакше кажучи, «найнижчої ціни, по якій товари можуть надходити на ринок». Як же Сміт пояснює це? Падінням прибутку? Ні (хоч він і допускає, що загальна норма прибутку з розвитком цивілізації знижується). Падінням ренти? Теж ні. Він каже:

«Більш досконалі машини, [635] краще уміння в роботі і доцільніший поділ і розподіл праці (все це є природним наслідком розвитку країни) приводять до того, що потрібна далеко менша кількість праці, щоб виробити який-небудь предмет; і хоч в результаті розвитку суспільства дійсна ціна праці мусить значно підвищитись, все-таки різке зменшення кількості праці, потрібної для вироблення кожної речі, з верхом компенсує, як правило, всяке підвищення, що може статися в ціні цієї праці» (том II, стор. 148) [Російський переклад, том I, стор. 215—216].

Отже, *вартість* товарів знижується через те, що зменшується кількість праці, потрібна для їх вироблення, і знижується вона незважаючи на те, що *дійсна ціна* праці підвищується. Якщо тут під *дійсною ціною* праці розуміється *вартість* праці, то прибуток неодмінно при цьому падає, коли ціна товарів зменшується в результаті зменшення їх вартості. Коли ж під цим розуміється та сума життєвих засобів, яку одержує робітник, то положення Сміта є правильним навіть тоді, коли прибуток підвищується.

Всюди, де Сміт дає справжній аналіз, він застосовує правильне визначення вартості; це видно також наприкінці розділу, де він досліджує питання, чому *шерстяні тканини* були дорожчі в XVI столітті [ніж у XVIII]:

«Потрібна була далеко більша кількість праці для виготовлення цих предметів, а тому на ринку їх мусили продавати або віддавати в обмін за ціну більшої кількості праці» (том II, стор. 156) [Російський переклад, том I, стор. 218—219].

Помилка тут тільки у слові *ціна*.

(5) ПОГЛЯД СМІТА НА РУХ РЕНТИ І ЙОГО ОЦІНКА ІНТЕРЕСІВ РІЗНИХ СУСПІЛЬНИХ КЛАСІВ]

Закінчення розділу. А. Сміт кінчає свій розділ про ренту зауваженням, що

«всяке поліпшення в становищі суспільства має тенденцію прямо чи посередньо підвищувати дійсну земельну ренту». «Розширення і поліпшення оброблюваної землі призводять до цього безпосередньо. Частка землевласника у продукті неодмінно збільшується разом із збільшенням кількості цього продукту» (том II, стор. 157—158) [Російський переклад, том I, стор. 219]. Підвищення «дійсної ціни тих сирових продуктів, подорожчання яких спочатку є наслідком поширення землеробських поліпшень, а потім стає причиною їх дальшого розвитку» — наприклад, підвищення ціни худоби — підвищує, по-перше, дійсну вартість частки землевласника, а, по-друге, також і відносну величину цієї частки; бо «після того як дійсна ціна такого продукту підвищилась, для вироблення його потрібно не більше праці, ніж раніше. Отже, менша частка продукту, ніж раніше, буде достатньою для того, щоб із звичайним прибутком замінити капітал, який приводить в рух цю працю. Частина продукту, що лишається після цього і припадає землевласникові, становитиме через це більшу, ніж раніше, частину всього продукту» (том II, стор. 158—159) [Російський переклад, том I, стор. 219—220].

Таким самим способом Рікардо пояснює збільшення частки ренти при подорожчанні хліба, одержуваного з більш родючих полів. Але викликається це подорожчання не землеробськими поліпшеннями, і через те Рікардо приходить до висновку, протилежного тому, який робить Сміт.

Сміт вказує далі на те, що всякий розвиток продуктивної сили праці у промисловості дає вигоду землевласникові:

«Все, що знижує дійсну ціну продуктів першого виду*, підвищує дійсну ціну продуктів другого виду**». Далі, при кожному збільшенні дійсного багатства суспільства зростає і населення, із зростанням населення збільшується попит на сільськогосподарські продукти, а звідси і вкладений у сільське господарство капітал; «із збільшенням продукту зростає і рента». Навпаки, всякі обставини, що затримують зростання багатства суспільства, призводять до падіння ренти, а тому і до зменшення дійсного багатства землевласника (том II, стор. 159—160) [Російський переклад, том I, стор. 220].

Звідси Сміт робить висновок, що інтереси лендлордів (землевласників) завжди гармонують з «інтересами всього суспільства». З інтересами всього суспільства гармонують, за Смітом, також і інтереси *робітників* (том II, стор. 161—162) [Російський переклад, том I, стор. 221]. Але Сміт настільки чесний, що проводить тут певне розрізнення:

* — промислових продуктів. *Ред.*

** — сільськогосподарських продуктів. *Ред.*

«Клас землевласників може, мабуть, більше вигравати від розквіту суспільства, ніж вони» (робітники), «але ні один клас не терпить стільки лиха від занепаду суспільства, як клас робітників» (том II, стор. 162) [Російський переклад, том I, стор. 221].

Навпаки, інтереси капіталістів (промисловців і торговців) не тотожні з

«інтересами всього суспільства» (том II, стор. 163) [Російський переклад, том I, стор. 222]. «Приватні інтереси тих, хто застосує свій капітал в будь-якій галузі торгівлі або промисловості, завжди в якому-небудь відношенні відмінні від інтересів суспільства і навіть протилежні їм» (том II, стор. 164—165) [Російський переклад, том I, стор. 222]. «...[Це] клас людей, інтереси яких [636] ніколи не збігаються цілком з інтересами суспільства,— людей, які звичайно зацікавлені в тому, щоб обманювати суспільство і навіть гнобити його, і які через це дуже часто і обманювали його і гнобили» (том II, стор. 165) [Російський переклад, том I, стор. 222] ¹⁰⁰. [636]

[РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ]

РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ[А. ЗВ'ЯЗОК УЯВЛЕНЬ РІКАРДО
ПРО ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ З ЙОГО
ПОГЛЯДАМИ НА ПРИБУТОК І РЕНТУ][1] ЗМІШАННЯ ЗАКОНІВ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ
З ЗАКОНАМИ ПРИБУТКУ В РІКАРДО]

[636] Рікардо ніде не розглядає *додаткову вартість* відособлено й окремо від її особливих форм — прибутку (процента) і ренти. Тому його міркування про органічну будову капіталу, яка має таке фундаментальне значення, обмежуються запозиченими від А. Сміта (власне — у фізіократів) відмінностями в органічній будові капіталу в тому вигляді, в якому ці відмінності виникають з процесу обігу (основний капітал і оборотний капітал), — причому Рікардо ніде не торкається відмінностей в органічній будові капіталу в самому процесі виробництва, або він цих відмінностей навіть не знає. Звідси у нього змішання *вартості* і *ціни витрат*, хибна теорія ренти, хибні закони щодо причин підвищення і зниження норми прибутку і т. ін.

Прибуток і додаткова вартість тотожні лише остільки, оскільки авансований капітал тотожний з капіталом, безпосередньо затраченим на заробітну плату. (Рента тут не фігурує, бо додаткова вартість спочатку цілком привласнюється капіталістом, які б її частки не доводилося йому потім віддавати своїм компаньйонам. Адже й у самого Рікардо рента представлена як відособлена, виділена частина прибутку.) Так от, Рікардо й не бере до уваги в своїх міркуваннях про прибуток і заробітну плату постійної частини капіталу, що не затрачається на заробітну плату. Він розглядає справу так, ніби весь капітал затрачається безпосередньо на заробітну плату. *Остільки*, значить, він робить предметом свого розгляду *додаткову вартість*, а не *прибуток*, і остільки можна говорити через це про теорію додаткової вартості у Рікардо. Але, з другого боку, він вважає, що має справу з прибутком як таким, і дійсно всюди

у нього проявляються такі погляди, які випливають з передпосилки прибутку, а не додаткової вартості. Там, де Рікардо правильно викладає закони додаткової вартості, він перекручує їх тим, що формулює їх безпосередньо як закони прибутку. З другого боку, він хоче закони прибутку безпосередньо, без проміжних ланок, подати як закони додаткової вартості.

Коли ми говоримо про теорію додаткової вартості у Рікардо, то ми, таким чином, говоримо про його теорію прибутку, оскільки він плутає прибуток з додатковою вартістю, тобто розглядає прибуток тільки у відношенні до змінного капіталу, до тієї частини капіталу, яка затрачається на заробітну плату. Те, що Рікардо каже про прибуток на відміну від додаткової вартості, ми розглянемо пізніше.

Та обставина, що додаткову вартість можна розглядати тільки у відношенні до змінного капіталу, до капіталу, що безпосередньо затрачається на заробітну плату, — а без розуміння додаткової вартості ніяка теорія прибутку неможлива, — ця обставина настільки відповідає самій суті справи, що Рікардо розглядає весь капітал як змінний і *залишає поза увагою* постійний капітал, хоч цей останній подекуди і згадує він як авансовані затрати.

[637] Рікардо говорить (розділ 26-ий — «*Про валовий і чистий догод*») про такі

«галузі торгівлі і промисловості, в яких *прибутки пропорціональні капіталові, а не кількості застосовуваної праці*» (цит. твір, стор. 418) [Російський переклад, том I, стор. 286].

До чого зводиться усе вчення Рікардо про середній прибуток (на якому ґрунтується його теорія ренти), як не до твердження, що прибутки «пропорціональні *капіталові, а не кількості застосовуваної праці*? Якби вони були «пропорціональні кількості застосовуваної праці», то рівні капітали давали б дуже *нерівні* прибутки, тому що їх прибуток дорівнював би виробленій у їх власній галузі додатковій вартості, а вона залежить не від величини капіталу взагалі, а від величини змінного капіталу, або від «кількості застосовуваної праці». Отже, як можна твердити, ніби тільки деякому особливому застосуванню капіталу, *особливим галузям виробництва*, властиве як виняток те, що в них прибутки пропорціональні величині вкладеного капіталу, а не кількості застосовуваної праці? При даній нормі додаткової вартості маса додаткової вартості для певного капіталу завжди мусить залежати не від абсолютної величини капіталу, а від кількості застосовуваної праці. З другого бо-

ку, при даній середній нормі прибутку маса прибутку завжди мусить залежати від величини застосовуваного капіталу, а не від кількості застосовуваної праці.

Рікардо виразно говорить про такі галузі, як

«водний транспорт, зовнішня торгівля з далекими країнами і ті галузі, в яких потрібне дороге машинне устаткування» (стор. 418) [Російський переклад, том I, стор. 286].

Це значить: він говорить про галузі, які застосовують відносно багато постійного і відносно мало змінного капіталу. Це разом з тим галузі, в яких, порівняно з іншими, велика *загальна маса* авансованого капіталу, інакше кажучи, — такі галузі, в яких можна вести діло тільки за допомогою *великих капіталів*. При даній нормі прибутку маса прибутку залежить взагалі від *величини* авансованих капіталів. Але це зовсім не є відмінною рисою тих галузей, в яких застосовуються великі капітали і багато постійного капіталу (одне завжди пов'язане з другим), порівняно з тими галузями, де застосовуються невеликі капітали, а являє собою тільки окремий випадок того положення, що рівновеликі капітали дають рівновеликі прибутки і що, таким чином, більший капітал дає більше прибутку, ніж менший капітал. Це не має ніякого відношення до «кількості застосовуваної праці». Але чи велика взагалі норма прибутку, чи мала, — це справді залежить від сукупної кількості праці, що застосовується капіталом всього класу капіталістів, од відносної кількості застосовуваної *неоплаченої* праці і, нарешті, від співвідношення між капіталом, затраченим на працю, і тим капіталом, який всього тільки відтворюється як умова виробництва.

Рікардо сам виступає проти того погляду А. Сміта, що вища норма прибутку в зовнішній торгівлі, «більші прибутки, що їх одержують іноді окремі купці у зовнішній торгівлі, підвищують загальну норму прибутку в країні». Рікардо каже:

«Твердять, що рівність прибутків установиться шляхом загального підвищення прибутків; а я додержуюсь думки, що прибутки тієї галузі, яка знаходиться в дуже сприятливих умовах, швидко опустяться до загального рівня» (розділ 7-ий — «Про зовнішню торгівлю», стор. 132—133) [Російський переклад, том I, стор. 113].

Наскільки правильним є погляд Рікардо, що надзвичайні прибутки (якщо вони викликані не тим, що ринкова ціна піднялася вище вартості), *незважаючи на вирівнювання*, не підвищують загальної норми прибутку; наскільки правильним є, далі, його погляд, що зовнішня торгівля і розширення ринку

не можуть підвищити норму прибутку, — це ми побачимо пізніше *. Та коли визнати правильність його погляду, коли визнати взагалі «рівність прибутків», то як може він проводити різницю між одними галузями, «де прибутки *пропорціональні капіталові*», й іншими, де прибутки «пропорціональні кількості застосовуваної праці»?

У цитованому вище розділі 26-му — «Про валовий і чистий дохід» — Рікардо каже:

«Я допускаю, що внаслідок самої природи ренти будь-який даний капітал, застосований у землеробстві на будь-якій землі, крім тієї, що вступила в обробіток останньою, приводить в рух більшу кількість праці, ніж капітал однакової величини, що застосовується у промисловості і в торгівлі» (стор. 419) [Російський переклад, том I, стор. 286].

Вся ця фраза — нісенітниця. По-перше, адже на землі, що вступила в обробіток останньою, застосовується — за Рікардо — більша кількість праці, ніж на всіх інших ділянках землі. Саме через це і виникає, на його думку, рента на інших ділянках. Як же в такому разі можливо, що даний капітал мусить на всіх інших землях, *крім* тієї, яка вступила в обробіток останньою, приводити в рух більшу кількість праці, ніж у промисловості і в торгівлі? Та обставина, що продукт кращих земель має *ринкову вартість*, яка перевищує його *індивідуальну вартість*, зумовлену тією кількістю праці, яка застосована зайнятим в обробітку цих земель капіталом, — адже ця обставина не тотожна з тим, що даний капітал «приводить в рух більшу кількість праці, ніж капітал однакової величини, застосований у промисловості і в торгівлі»? Але, звичайно, було б правильно, якби Рікардо сказав, що — крім відмінності в родючості земель — рента взагалі виникає від того, що землеробський капітал приводить в рух більшу у відношенні до постійної частини капіталу кількість праці, ніж середній капітал в неземлеробському виробництві.

[638] Рікардо випускає з уваги, що існують такі причини, які підвищують або знижують прибуток, взагалі впливають на нього — *при даній додатковій вартості*. Оскільки Рікардо ототожнює додаткову вартість з прибутком, то він послідовний, коли хоче тепер довести, що підвищення і падіння норми прибутку зумовлюється тільки тими обставинами, які викликають підвищення чи падіння норми додаткової вартості. Далі, він випускає з уваги, що, коли залишити осторонь ті обставини, які при даній масі додаткової вартості впливають на *норму прибутку*, хоч вони і не впливають на *масу прибутку*, то норма прибутку залежить від *маси додаткової вартос-*

* Див. цей том, частина II, стор. 451—453 і 489. *Ред.*

т і, а зовсім не від *норми додаткової вартості*. Маса додаткової вартості, якщо норма додаткової вартості, додаткової праці, дана, залежить від органічної будови капіталу, тобто від тієї кількості робітників, яку займає капітал певної вартості, наприклад у 100 ф. ст. При даній органічній будові капіталу маса додаткової вартості залежить від норми додаткової вартості. Вона визначається, таким чином, обома факторами: кількістю одночасно зайнятих робітників і нормою додаткової праці. Якщо капітал збільшується, то, якою б не була його органічна будова, — коли припущено, що незважаючи на збільшення капіталу його органічна будова є тією самою, — маса додаткової вартості збільшується. Але це нічого не змінює в тому, що для капіталу певної вартості, наприклад у 100 одиниць, маса додаткової вартості не зазнає зміни. Якщо вона в даному разі дорівнює 10, то для 1 000 вона буде 100, але пропорція від цього не змінюється.

{Рікардо пише:

«В одній і тій самій галузі господарства не може бути двох норм прибутку; тому коли вартість продукту знаходиться в різному відношенні до капіталу, то різною буде земельна рента, а не прибуток» (стор. 212—213) (розділ 12-ий — *«Земельний податок»*) [Російський переклад, том I, стор. 159].

Це стосується тільки нормального рівня прибутку «в одній і тій самій галузі господарства». А взагалі це прямо суперечить цитованому раніше * положенню:

«Мінова вартість усіх товарів, чи то будуть промислові виробни, продукти рудників, чи продукти сільського господарства, ніколи не визначається найменшою кількістю праці, якої досить для їх вироблення за найбільш сприятливих умов, доступних лише для тих, хто користується дуже вигідними обставинами; навпаки, вона визначається найбільшою кількістю праці, яка з необхідності затрачається на їх вироблення тими, хто таких переваг не має, хто продовжує виробляти при зовсім несприятливих умовах; а під зовсім несприятливими умовами слід розуміти найбільш несприятливі з тих, при яких необхідно і далі виробляти для того, щоб була вироблена потрібна кількість продукту» (розділ 2-ий — *«Про ренту»*, стор. 60—61) [Російський переклад, том I, стор. 69].]

У розділі 12-му — *«Земельний податок»* — Рікардо, між іншим, висуває проти Сея таке заперечення, — і тут ми бачимо, як англібець завжди гостро сприймає економічні відмінності, тоді як житель континенту завжди забуває про них:

«Згідно з припущенням пана Сея, [в наведеному ним прикладі] землевласник завдяки своїй працьовитості, ощадливості й умінню збільшує

* Див. цей том, частина II, стор. 205 і 319—320. Ред.

свій річний дохід на 5 000 франків». Але ж землевласник не має можливості застосувати на належній йому землі свою працьовитість, ощадливість й уміння, коли він сам не веде на ній господарство; коли ж землевласник сам веде своє господарство, то він здійснює поліпшення як капіталіст і фермер, а не як землевласник. Не можна уявити собі, що він міг так збільшити продукт своєї ферми за допомогою якогось свого *надзвичайного* уміння» (отже й з «умінням» справа така, що це більш чи менш пуста балаканина), «не збільшивши попередню кількість застосовуваного на цій фермі капіталу» (стор. 209) [Російський переклад, том I, стор. 157].

У розділі 13-му — «Податки на золото» (цей розділ важливий для рикардовської теорії грошей) — Рікардо дає деякі доповнення або дальші визначення щодо *ринкової ціни* і *природної ціни*. Вони зводяться до того, що вирівнювання обох цін відбувається швидше або повільніше залежно від того, чи допускає дана галузь господарства швидке чи повільне збільшення або зменшення пропозиції, а це, в свою чергу, означає те саме, що і *швидкий* або *повільний приплив* капіталів у розглядану галузь або їх *відплив* з неї. З приводу міркувань Рікардо про земельну ренту були з різних сторін (Сісмонді та ін.) закиди, що він випускає з уваги труднощі, які становить *вилучення капіталу* для орендаря, що застосовує багато основного капіталу і т. д. (Історія Англії за 1815—1830 рр. доводить це *великою мірою*.) Хоч який справедливий цей закид, він *зовсім не* стосується теорії, *зовсім її не* зачіпає, бо тут мова йде завжди тільки про більший чи менший ступінь, про швидше чи повільніше діяння економічного закону. Однак, зовсім інша справа з *протилежним* закидом щодо вкладання нового капіталу в нові землі. Рікардо припускає, що останнє може відбуватися *без втручання* землевласника, що капітал тут діє в такому середовищі, [639] в якому його рух не натрапляє на опір. Такий погляд, однак, *в корені помилковий*. Щоб довести це припущення, щоб довести, що воно реальне там, де капіталістичне виробництво і земельна власність уже розвинулись, Рікардо завжди припускає такі випадки, при яких земельна власність — або фактично, або юридично — *не існує* і капіталістичне виробництво, принаймні в самому землеробстві, теж *ще не* розвинулось.

Що ж до згаданих тільки що положень Рікардо про ринкову і природну ціну, то вони ось такі:

«Через податки на товари або все більші труднощі їх вироблення завжди відбувається кінець кінцем підвищення їх цін; але *скільки мине часу*, поки ринкова ціна прийде у відповідність з природною ціною, *неминуче залежить від природи даного товару і від того, як легко може бути зменшена його кількість*. Коли б не можна було зменшити кількості оподаткованого товару, коли б не можна було вилучити для вкладання в інші галузі капітал, наприклад фермера або фабриканта капелюхів, то на-

діння їх прибутків нижче загального рівня, викликане податком, не потягло б за собою ніяких наслідків. Якщо тільки попит на їх товари не зросте, фермер і фабрикант капелюхів ніколи не зможуть підвищити ринкову ціну хліба і капелюхів до рівня зрослої природної ціни цих товарів. Їх погрози кинути своє заняття і перевести свої капітали в галузі, які перебувають в більш сприятливих умовах, сприймалися б як марні погрози, яких не можна було б здійснити; тому ціну такого товару не можна було б підвищити шляхом скорочення виробництва. Проте фактично кількість всякого товару може бути зменшена, і капітал може бути переміщений з менш прибуткових галузей у більш прибуткові, хоч і не однаково швидко. Чим легше піддається обмеженню, без шкоди для виробника, пропозиція певного товару, тим швидше підвищиться його ціна після того, як трудність його вироблення посилилась внаслідок оподаткування або з якоїсь іншої причини» (стор. 214—215) [Російський переклад, том I, стор. 160].

«Встановлення відповідності між ринковою і природною ціною в усіх товарів завжди залежить від того, як легко може бути збільшена або зменшена пропозиція того чи іншого товару. В тому разі, коли ми маємо справу з золотом, будинками і працею, а так само і з багатьма іншими предметами, цей результат, при певних обставинах, не може бути одержаний в короткий строк. Але інша справа з такими товарами, які споживаються і знову виробляються рік у рік, як, наприклад, капелюхи, взуття, хліб і одяг. Пропозиція таких товарів може бути в разі необхідності зменшена, і не потрібно багато часу, щоб вона скоротилася відповідно до зростання витрат їх виробництва» (стор. 220—221) [Російський переклад, том I, стор. 164].

[2] РІЗНІ ВИПАДКИ ЗМІНИ НОРМИ ПРИБУТКУ]

У тому ж розділі 13-му — «Податки на золото» — Рікардо каже:

«Рента не є створення багатства, а тільки переміщення його» (стор. 221) [Російський переклад, том I, стор. 165].

А хіба прибуток є створення багатства, і чи не є він швидше переміщенням додаткової праці від робітника до капіталіста? Щодо заробітної плати, то так само і вона не є, в дійсності, створення багатства, але вона не є і переміщенням багатства. Вона являє собою привласнення частини продукту праці тими, хто цей продукт виробив.

В тому ж розділі Рікардо каже:

«Податок на сирові продукти, одержувані з поверхні землі, падає... на споживача і нітрохи не зачіпає ренти. Вона може зазнати зміни лише в тому разі, коли цей податок, зменшуючи фонди, що йдуть на утримання праці, знизить заробітну плату, скоротить населення і зменшить попит на хліб» (стор. 221) [Російський переклад, том I, стор. 164].

Чи має рацію Рікардо, коли він твердить, що «податок на сирові продукти, одержувані з поверхні землі», падає не на

землевласника і не на орендаря, а на *споживача*, — це нас тут не цікавить. Але я тверджу: якщо він має рацію, то такий податок може *підвищити ренту*, тоді як Рікардо вважає, що цей податок не зачіпає її, крім того випадку, коли він, викликаючи подорожчання життєвих засобів і т. ін., зменшує капітал, населення і попит на хліб. Справа в тому, що Рікардо уявляє, ніби подорожчання сирового продукту лише остільки зачіпає *норму прибутку*, оскільки воно викликає подорожчання *життєвих засобів*, що споживаються робітниками. Тут правильно те, що подорожчання *сирових продуктів* тільки цим шляхом може зачепити *норму додаткової вартості*, а тому і саму *додаткову вартість*, а значить, *внаслідок цього* і *норму прибутку*. Але при даній *додатковій вартості* подорожчання «сирових продуктів, одержуваних з поверхні землі», *підвищило б* вартість постійного капіталу в порівнянні із змінним, збільшило б відношення постійного капіталу до змінного і *тому* знизило б *норму прибутку*, отже *підвищило б ренту*. Рікардо виходить з того погляду, [640] що, оскільки подорожчання або подешевшання *сирового продукту* не зачіпає заробітної плати, воно не зачіпає і прибутку; бо, — міркує він {за винятком одного місяця, до якого ми повернемося пізніше*}, — норма прибутку лишається та сама, незалежно від того, падає чи підвищується вартість авансованого капіталу. Таким чином, якщо авансований капітал підвищується у вартості, то підвищується і вартість продукту, а так само і та частина продукту, яка становить додатковий продукт, тобто прибуток. Протилежне відбувається тоді, коли падає вартість авансованого капіталу. Це правильно тільки в тому разі, коли, чи то *внаслідок подорожчання сировини*, чи *внаслідок податків або з інших причин*, вартість змінного капіталу і постійного капіталу змінюється в *однаковій пропорції*. В цьому разі норма прибутку лишається та сама, бо в органічній будові капіталу ніякої зміни не сталося. І навіть в цьому разі треба *припустити* те, що має місце при змінах тимчасового характеру, а саме — що заробітна плата не змінюється, хоч сировий продукт міг подорожчати або подешевшати (заробітна плата, таким чином, не змінюється, незалежно від того, підвищується чи падає її споживна вартість при даній, незмінній вартості).

Можливі такі випадки.

Насамперед, дві головні відмінності.

А) *Внаслідок зміни у способі виробництва* змінюється *співвідношення* між масами застосовуваного постійного і змінного

* Див. цей том, частина II, стор. 447. Ред.

капіталу. В цьому разі норма додаткової вартості лишається та сама, якщо заробітна плата припускається постійною у своїй вартості. Але сама додаткова вартість зазнає змін, коли змінюється кількість робітників, застосовуваних одним і тим самим капіталом, тобто коли величина змінного капіталу змінюється. Якщо в результаті змін у способі виробництва відносно падає величина постійного капіталу, то зростає додаткова вартість, отже і норма прибутку. У протилежному випадку і результат буде протилежний.

Тут весь час припускається, що вартість [яка припадає] *pro tanto**, наприклад на 100 [натуральних] одиниць постійного і змінного капіталу, лишається *одна й та сама*.

В даному разі неможливо, щоб зміна у способі виробництва однаково зачіпала і постійний і змінний капітал, тобто щоб постійний і змінний капітал — без зміни вартості [товарів, що входять до них] — мусили, наприклад, в однаковій мірі збільшуватись або зменшуватись. Бо необхідність зменшення і збільшення постійного і змінного капіталу тут завжди пов'язана із зміною продуктивності праці. Зміна у способі виробництва не однаково, а *по-різному* впливає на постійний і змінний капітал, що не має ніякого зв'язку з тим, чи мусить — при даній *органічній будові капіталу* — застосовуватись великий чи невеликий капітал.

В) Спосіб виробництва лишається той самий. Зміна у співвідношенні між постійним і змінним капіталом, при незмінних відносних масах їх (так що і той і другий становить таку саму, як і раніше, частку сукупного капіталу), відбувається внаслідок зміни вартості товарів, що входять до постійного або змінного капіталу.

Тут можливе таке:

[1] Вартість постійного капіталу не змінюється; вартість змінного капіталу підвищується або падає. Це завжди відбивалося б на додатковій вартості, а внаслідок цього і на нормі прибутку.

[2] Вартість змінного капіталу не змінюється; вартість постійного капіталу підвищується або падає. Тоді норма прибутку в першому випадку впала б, у другому — підвищилася б.

[3] Якщо вартість постійного капіталу і вартість змінного капіталу падають одночасно, але в неоднаковій пропорції, то вартість одного у відношенні до вартості другого завжди або підвищується, або падає.

* — на таку-то кількість, відповідно. *Ред.*

[4] Вартість постійного капіталу і вартість змінного капіталу — як в разі підвищення обох, так і в разі їх падіння — змінюються в *однаковій* пропорції. Якщо обидві вартості підвищуються, то норма прибутку падає, але не з тієї причини, що підвищується вартість постійного капіталу, а з тієї, що *підвищується* вартість змінного капіталу і внаслідок цього падає додаткова вартість (адже підвищується тільки вартість змінного капіталу, хоч капітал цей приводить в рух таку саму, як і раніше, або, можливо, навіть меншу кількість робітників). Якщо вартості обох органічних складових частин капіталу падають, то норма прибутку підвищується, але не з тієї причини, що падає вартість постійного капіталу, а з тієї, що падає (у своїй вартості) змінний капітал, отже зростає додаткова вартість.

С) Зміна у способі виробництва і зміна у вартості елементів, які складають постійний або змінний капітал.

Тут одна зміна може паралізувати другу, якщо, наприклад, маса постійного капіталу зростає, тоді як його вартість або падає, або не змінюється (тобто теж падає *pro tanto*, на кожні 100 [натуральних] одиниць), або якщо маса постійного капіталу падає, а його вартість або не змінюється (тобто підвищується *pro tanto*), або підвищується — [наприклад] в тій самій пропорції. В цьому останньому випадку не сталося б ніякої зміни в органічній будові капіталу. Норма прибутку лишилася б та сама. Але, за винятком землеробського капіталу, ніде не можливий такий випадок, щоб маса постійного капіталу зменшилась у відношенні до змінного капіталу, в той час як його вартість *зросла*.

Такий паралізуючий вплив однієї зміни на другу неможливий для змінного капіталу (при незмінній реальній заробітній платі).

За винятком вказаного вище одного випадку можливо, таким чином, тільки те, що вартість і маса постійного капіталу одночасно падають або підвищуються у відношенні до змінного капіталу; отже, що вартість постійного капіталу безумовно підвищується або падає у відношенні до змінного капіталу. Цей випадок уже розглянуто. Якщо вони падають або підвищуються, хоч і одночасно, [641] але в різній пропорції, то це — відповідно до припущення — завжди зводиться до того, що вартість постійного капіталу підвищується або падає у відношенні до змінного капіталу.

Сюди належить і другий випадок. Бо якщо збільшується маса постійного капіталу, то маса змінного капіталу відносно зменшується, і навпаки. Так само стоїть справа і щодо вартості. [641]

**[3] ПРОТИЛЕЖНІ ОДНА ОДНІЙ ЗМІНИ
У ВАРТОСТІ ПОСТІЙНОГО І ЗМІННОГО КАПІТАЛУ
І ЇХ ВПЛИВ НА НОРМУ ПРИБУТКУ]**

[642] З приводу випадку С (стор. 640) треба зауважити ще ось що:

Можливе таке становище, що заробітна плата підвищується, а постійний капітал знижується у вартості, не в масі. Коли б підвищення і зниження відповідали одне одному на обох кінцях, то норма прибутку могла б не змінитися. Якщо, наприклад, постійний капітал = 60 ф. ст., заробітна плата = 40 ф. ст. і норма додаткової вартості = 50%, то продукт = 120 ф. ст., а норма прибутку = 20%. Коли б постійний капітал, при збереженні його маси без усяких змін, впав до 40 ф. ст. і коли б заробітна плата підвищилася до 60 ф. ст., а додаткова вартість знизилася б з 50 до 33¹/₃%, то продукт, як і раніше, дорівнював би 120 ф. ст., а норма прибутку дорівнювала б 20%. Це неправильно.

Відповідно до припущення, загальна вартість, створена застосованою кількістю [живої] праці, дорівнює 60 ф. ст. Тому, коли б заробітна плата підвищилася до 60 ф. ст., то додаткова вартість, а значить і норма прибутку, дорівнювала б нулю. Коли б заробітна плата і не підвищилася в такій значній мірі, то все-таки кожне підвищення її викликало б падіння додаткової вартості. Коли б заробітна плата підвищилася до 50 ф. ст., то додаткова вартість дорівнювала б 10 ф. ст.; коли б вона підвищилася до 45 ф. ст., то додаткова вартість дорівнювала б 15 ф. ст. і т. д. Отже, при всіх обставинах додаткова вартість і норма прибутку падають в однаковій мірі. Бо додаткова вартість і норма прибутку обчислюються тут на сукупний капітал, який не змінюється. При капіталах однакової величини (мається на увазі сукупний капітал) норма прибутку неодмінно мусить підвищуватись і падати не в міру підвищення і падіння норми додаткової вартості, а в міру підвищення і падіння абсолютної маси додаткової вартості.

Якщо в наведеному вище прикладі [постійний капітал складається з льону і якщо] ціна цього льону падає настільки, що маса його, перетворювана у пряжу тією самою кількістю робітників, може бути куплена за 40 ф.ст., то ми мали б ось що:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
40	50	10	100	90	11 ¹ / ₉ %

Тут норма прибутку впала б нижче 20%.

Коли ж вартість постійного капіталу впала б до 30 ф. ст., то ми мали б:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
30	50	10	90	80	12 $\frac{1}{2}$ %

При падінні вартості постійного капіталу до 20 ф. ст. ми мали б:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
20	50	10	80	70	14 $\frac{2}{7}$ %

При допущеній нами передумові падіння вартості постійного капіталу паралізує підвищення вартості змінного капіталу завжди тільки частково. При цій передумові падіння вартості постійного капіталу не може цілком паралізувати підвищення вартості змінного капіталу, бо для того, щоб норма прибутку дорівнювала 20%, 10 ф. ст. додаткової вартості мали б становити $\frac{1}{5}$ всього авансованого капіталу. Але в даному разі, коли змінний капітал дорівнює 50 ф. ст., це було б можливо тільки тоді, коли б постійний капітал дорівнював 0. Коли ж ми припустимо, що змінний капітал підвищується тільки до 45 ф. ст., то додаткова вартість становитиме 15 ф. ст. І коли при цьому припустити, що постійний капітал падає до 30 ф. ст., то ми матимемо ось що:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
30	45	15	90	75	20%

Отже, в цьому випадку обидва рухи цілком паралізували б один одного.

[643] Візьмемо, далі, такий випадок:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
20	45	15	80	65	23 $\frac{1}{13}$ %

Отже, в цьому випадку, навіть при падінні додаткової вартості*, норма прибутку могла б підвищитись внаслідок значно більшого падіння вартості постійного капіталу. При тому самому капіталі в 100 ф. ст. можна було б застосовувати більше робітників, незважаючи на те, що заробітна плата під-

* — порівняно з вихідним випадком 60 с + 40 в + 20 т. Ред.

вищилась і норма додаткової вартості впала. Незважаючи на падіння норми додаткової вартості, сама додаткова вартість, а тому і прибуток, зросла б, бо зросла б кількість робітників. Адже наведене вище співвідношення $20c + 45v$ дає нам при затраті капіталу в 100 ф. ст. таке співвідношення:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість	Вартість продукту	Авансований капітал	Норма прибутку
$30^{10}/_{13}$	$69^3/_{13}$	$23^1/_{13}$	$123^1/_{13}$	100	$23^1/_{13}\%$

Співвідношення між нормою додаткової вартості і кількістю робітників набирає тут дуже важливого значення. Рікардо ніде не розглядає цього співвідношення. [643]

* * *

[641] Те, що було розглянуто вище як зміна в органічній будові одного капіталу, може, само собою зрозуміло, мати силу і як відмінність органічної будови між різними капіталами, між капіталами в різних галузях виробництва.

По-перше: замість зміни в органічній будові одного капіталу ми матимемо відмінність в органічній будові різних капіталів.

По-друге: [замість] зміни органічної будови, викликаной зміною вартості у двох частинах одного капіталу, ми матимемо цілком таку саму відмінність між різними капіталами щодо вартості вживаних ними сировини і машин. Для змінного капіталу це не має сили, бо припущена рівна заробітна плата в різних галузях виробництва. Відмінність у вартості різних робочих днів у різних галузях не має до цього ніякого відношення. Якщо праця ювеліра дорожча від праці чорнороба, то й додатковий робочий час ювеліра в такій самій пропорції дорожчий, ніж додатковий робочий час чорнороба¹⁰¹. [641]

[4] ЗМІШАННЯ ЦІНИ ВИТРАТ З ВАРТІСТЮ В РІКАРДОВСЬКІЙ ТЕОРІЇ ПРИБУТКУ]

[641] У розділі 15-му — «Податки на прибуток» — Рікардо каже:

«Податки на ті товари, які мають загальну назву предметів розкоші, падають тільки на споживачів цих товарів... Але податки на предмети необхідності часто падають на споживачів у пропорції далеко вищій, ніж кількість споживаних ними предметів». Наприклад, податок на хліб [падає на фабриканта не тільки в тій мірі, в якій він споживає хліб, а й в тій мірі, в якій подорожчання хліба підвищує заробітну плату].

«Це змінює норму прибутку на капітал. Все, що збільшує заробітну плату, зменшує прибуток на капітал; тому всякий податок на товари, споживані робітником, має тенденцію знижувати норму прибутку» (стор. 231) [Російський переклад, том I, стор. 172].

Податки на споживачів є водночас податками на виробників, якщо об'єкт податку входить не тільки в індивідуальне споживання, а й в промислове споживання, або якщо він входить тільки в останнє. Але в такому разі це стосується не тільки предметів необхідності, які споживаються робітниками. Це стосується всіх матеріалів, виробничо споживаних капіталістами. Кожний такий податок зменшує норму прибутку через те, що він підвищує вартість постійного капіталу у відношенні до змінного.

Візьмемо, наприклад, податок, який був би запроваджений на льон або на вовну. [642] Льон підвищується тоді в ціні. Внаслідок цього льонопрядильник з капіталом у 100 не може вже закупити для переробки у пряжу таку саму кількість льону, як раніше. Оскільки спосіб виробництва не змінився, то льонопрядильникові потрібна така сама, як і раніше, кількість робітників, щоб переробити у пряжу ту саму кількість льону. Але льон у відношенні до капіталу, який затрачається на заробітну плату, має тепер більшу вартість, ніж раніше. Отже, норма прибутку падає. Підвищення ціни льняної пряжі не йде йому при цьому на користь. Абсолютна висота цієї ціни взагалі не має значення для льонопрядильника. Йдеться тільки про надлишок ціни продукту над ціною авансованого капіталу. Коли ж льонопрядильник захотів би підвищити ціну всього продукту не тільки в тому розмірі, в якому підвищилася ціна льону, але і в такому розмірі, щоб та сама кількість пряжі давала йому такий же прибуток, як і раніше, то попит, що впав уже внаслідок підвищення ціни сировини для пряжі, впав би ще більше внаслідок того, що ціна продукту була штучно піднята заради підвищення прибутку. Незважаючи на те, що норма прибутку в середньому дана, зробити цю надвишку до ціни в таких випадках не вдається¹⁰². [642]

[643] В тому ж розділі 15-му — «Податки на прибуток» — Рікардо каже:

«В одній з попередніх частин цієї праці ми вже розглядали той вплив, що його робить на ціни товарів поділ капіталу на основний і оборотний, або, точніше, на договічний і минаючий капітал. Ми показали, що два фабриканти можуть застосовувати цілком однакову суму капіталу і можуть одержувати з нього цілком однакову суму прибутку, але що вони продаватимуть свої товари за дуже різні суми грошей, залежно від того, швидко чи повільно споживаються і відтворюються застосовувані ними капітали. Один з них може продавати свої товари за 4 000 ф. ст., а дру-

гий — за 10 000 ф. ст., хоч кожний з них застосовує капітал в 10 000 ф. ст. і одержує 20% прибутку, тобто 2 000 ф. ст. Капітал одного може складатися, наприклад, з 2 000 ф. ст. оборотного капіталу, який має бути відтворений, і з 8 000 ф. ст. основного — в будівлях і машинах; навпаки, капітал другого може складатися з 8 000 ф. ст. оборотного капіталу і тільки з 2 000 основного капіталу — в машинах і будівлях. Коли б тепер кожний з цих капіталістів був оподаткований в розмірі 10% його доходу, або на 200 ф. ст., то один для одержання загальної норми прибутку мусив би підвищити ціну своїх товарів з 10 000 ф. ст. до 10 200 ф. ст.; другий теж мусив би підвищити ціну своїх товарів з 4 000 ф. ст. до 4 200 ф. ст. До запровадження податку товари, які продавав один з цих фабрикантів, коштували у $2\frac{1}{2}$ рази дорожче, ніж товари другого; після запровадження податку вони подорожчають у 2,42 рази. Товари одного виду підвищилися в ціні на 2%, а товари другого виду — на 5%. Отже, податок на доход, якщо гроші зберігають свою попередню вартість, змінив би відносні ціни і вартість товарів» (стор. 234—235) [Російський переклад, том I, стор. 174].

В цьому останньому «і» — «ціни і вартість» — і криється помилка. Така зміна цін доводила б тільки — цілком так само, як і в випадку з неоднаковим поділом капіталу на основний і оборотний, — що для того, щоб установилась загальна норма прибутку, — ціни, які визначаються, регулюються нею, або ціни витрат, мають бути дуже відмінні од *вартостей* товарів, а цей дуже важливий погляд для Рікардо зовсім не існує.

У тому ж розділі Рікардо каже:

«Коли б у країні не було податків і при цьому гроші впали б у вартості, то їх достаток на кожному ринку» (тут у Рікардо сміховинне уявлення, ніби падіння вартості грошей мусить супроводитись їх достатком на кожному ринку) [644] «однаково вплинув би на кожний товар. Коли б м'ясо підвищилося в ціні на 20%, то хліб, ниво, взуття, праця і *всякий інший товар* теж підвищилися б у ціні на 20%. Це неодмінно мусить статися, щоб забезпечити однакову норму прибутку в усіх галузях виробництва. Але інша справа, коли який-небудь з цих товарів оподаткований; коли б у цьому разі ціни на всі товари підвищилися пропорціонально падінню вартості грошей, то *прибутки були б неоднакові*; для оподаткованих товарів *прибутки піднялися б вище загального рівня*, і капітал почав би *переходити з однієї галузі у другу*, поки не встановилася б *рівновага прибутків*, а це могло б статися тільки після зміни *відносних цін*» (стор. 236—237) [Російський переклад, том I, стор. 175].

І ця рівновага прибутків встановлюється взагалі тим шляхом, що відносні *вартості*, *дійсні вартості* товарів зазнають зміни і так пристосовуються одна до одної, що відповідають не своїй дійсній вартості, а тому середньому прибуткові, який вони повинні давати.

[5] ЗАГАЛЬНА НОРМА ПРИБУТКУ І НОРМА АБСОЛЮТНОЇ
РЕНТИ В ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯХ МІЖ СОБОЮ.
ВПЛИВ ЗНИЖЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ НА ЦІНИ ВИТРАТ]

У розділі 17-му — «Податки на інші товари, крім сирових продуктів» — Рікардо говорить:

«Пан Б'юкенен вважає, що хліб і сирові продукти продаються по монопольній ціні, тому що вони дають ренту. Він виходить з припущення, що всі товари, які дають ренту, мають продаватися по монопольній ціні; і звідси він робить той висновок, що всі податки на сирові продукти падають на землевласника, а не на споживача. «Оскільки на ціну хліба, який завжди дає ренту, — говорить Б'юкенен, — зовсім не впливають витрати його виробництва, то ці витрати повинні оплачуватися за рахунок ренти; коли вони підвищуються або падають, наслідком цього є, таким чином, не підвищення або зниження ціни, а підвищення або зниження ренти. З цієї точки зору всі податки на сільськогосподарських робітників, на коней або на землеробські знаряддя є насправді податками на землю, тягар яких лягає на фермера протягом всього строку оренди, а потім, до відновлення орендного договору, — на землевласника. Таким же чином всі удосконалені сільськогосподарські знаряддя, які дають фермерові можливість скоротити витрати виробництва, — наприклад молотарки і жниварки, а також все те, що полегшує фермерові сполучення з ринком, як, наприклад, хороші шляхи, канали і мости, — все це, хоч і зменшує дійсні витрати виробництва хліба, але не зменшує його ринкової ціни. Отже, все, що зберігається шляхом цих удосконалень, дістатиметься землевласникові як частина його ренти».

«Очевидно» (каже Рікардо), «що коли ми візнаємо правильною основу, на якій п. Б'юкенен будує свою аргументацію, а саме, що ціна хліба завжди дає ренту, то звідси, звичайно, вийдуть всі ті висновки, які він обстоює» (стор. 292—293) [Російський переклад, том I, стор. 208—209].

Це зовсім не очевидно. Свою аргументацію Б'юкенен обґрунтовує не тим, що всякий хліб дає ренту, а тим, що всякий хліб, який дає ренту, продається по монопольній ціні і що монопольна ціна, як її розуміє А. Сміт, а також Рікардо, означає «найвищу ціну, по якій споживачі згодні купувати товар»¹⁰³.

Але це якраз і неправильно. Хліб, який дає ренту (залишаючи осторонь диференціальну ренту), продається не по монопольній ціні в тому розумінні, в якому про це говорить Б'юкенен. Хліб продається по монопольній ціні лише остільки, оскільки він продається вище своєї ціни витрат, по своїй вартості. Його ціна визначається кількістю уречевленої в ньому праці, а не витратами його виробництва, а рента є надлишок вартості над ціною витрат і, таким чином, визначається останньою: рента тим більша, чим менша ціна витрат у відношенні до вартості, і тим менша, чим більша ціна витрат у відношенні до вартості. Всі поліпшення знижують вартість хліба, тому що вони зменшують потрібну для його вироблення кількість

праці. Але чи призводять вони до падіння ренти, це залежить від різних обставин. Якщо хліб дешевшає і внаслідок цього падає заробітна плата, то норма додаткової вартості підвищується. В цьому разі впали б, далі, витрати орендаря на насіння, на корм для худоби і т. ін. У зв'язку з цим підвищилася б норма прибутку в усіх інших, неземлеробських, галузях виробництва, а через це *також* і в землеробстві. В неземлеробських галузях виробництва відносні маси безпосередньої і нагромадженої праці лишилися б незмінними; кількість робітників лишилися б та сама (у відношенні до постійного капіталу), але вартість змінного капіталу знизилася б, і, значить, додаткова вартість [645] підвищилася б, отже, підвищилася б і норма прибутку. *Внаслідок цього* додаткова вартість і норма прибутку підвищилися б і в землеробстві. Рента тут падає, тому що підвищується норма прибутку. *Хліб стає дешевшим, але його ціна витрат зростає. Тому різниця між його вартістю і його ціною витрат зменшується.*

Згідно з нашим припущенням, співвідношення для середнього неземлеробського капіталу = $80c + 20v$, норма додаткової вартості = 50%; тому додаткова вартість = 10, а норма прибутку = 10%. Отже, вартість продукту капіталу в 100, з середньою будовою, дорівнює 110.

Припустимо тепер, що внаслідок зниження хлібних цін заробітна плата впала на $\frac{1}{4}$; тоді *та сама кількість робітників*, яка працює з постійним капіталом у 80 ф. ст., тобто з тією самою кількістю сировини і машин, обійдеться тільки в 15 ф. ст. І попередня кількість товарів матиме вартість $80c + 15v + 15m$, бо кількість виконуваної цими робітниками праці, згідно з припущенням, дорівнює 30 ф. ст. Отже, вартість тієї самої кількості товарів, як і раніше, дорівнює 110 ф. ст. Але затрачений капітал становить вже тільки 95 ф. ст., а 15 ф. ст. на 95 ф. ст. становлять $15\frac{15}{19}\%$. При затраті тієї самої маси капіталу, або при розрахунку на капітал у 100 ф. ст., співвідношення було б $84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v$. А прибуток дорівнював би $15\frac{15}{19}$ ф. ст. Вартість продукту = $115\frac{15}{19}$ ф. ст. Але, згідно з нашим припущенням, землеробський капітал = $60c + 40v$, а вартість його продукту дорівнює 120 ф. ст. Рента дорівнювала 10 ф. ст., поки ціна витрат була 110 ф. ст. Тепер рента дорівнювала б тільки $4\frac{4}{19}$ ф. ст., тому що $115\frac{15}{19}$ ф. ст. + $4\frac{4}{19}$ ф. ст. = 120 ф. ст.

Ми бачимо тут таке: капітал у 100 ф. ст., з середньою будовою, виробив товари, ціна витрат яких становить $115\frac{15}{19}$ ф. ст., замість попередніх 110 ф. ст. Чи підвищилася внаслідок цього середня ціна [одиниці] товару?

Вартість товару лишилася б та сама, бо потрібна та сама кількість праці для перетворення у продукт тієї ж кількості сировини і машин. Проте той самий капітал у 100 ф. ст. привів у рух більшу кількість праці і, замість попередніх 80 ф. ст., перетворив тепер у продукт $84\frac{4}{19}$ ф. ст. постійного капіталу. Але в тій самій масі [знов доданої] праці неоплачена праця становить більшу частку, ніж раніше. Звідси зростання прибутку і *сукупної вартості* всієї товарної маси, виробленої капіталом у 100 ф. ст. Вартість одиниці товару лишилася та сама, але з допомогою капіталу в 100 ф. ст. вироблено більшу кількість одиниць товару, що мають *ту саму вартість*. Але як була б справа з ціною витрат у різних галузях виробництва?

Припустимо, що неземлеробський капітал складається з таких капіталів:

1) $80c + 20v$	Щоб вони могли продавати по одних і тих самих цінах витрат,	продукт повинен мати ціну:	110 (вартість = 110)	Різниця між ціною витрат і вартістю	
2) $60c + 40v$			110 (вартість = 120)		0
3) $85c + 15v$			110 (вартість = $107\frac{1}{2}$)		-10
4) $95c + 5v$			110 (вартість = $102\frac{1}{2}$)		+ $2\frac{1}{2}$
Таким чином, капітал середньої будови = $80c + 20v$				+ $7\frac{1}{2}$	

Для випадку 2) різниця = -10, для 3) і 4), разом узятих, = +10. Для всього капіталу в 400 ця різниця становить: $0 - 10 + 10 = 0$. Якщо продукт капіталу в 400 продається за 440, то вироблені цим капіталом товари продаються по *їх вартості*. Це становить 10% прибутку. Але в 2) товари були б продані на 10 ф. ст. нижче їх вартості, в 3) вони були б продані на $2\frac{1}{2}$ ф. ст. вище їх вартості, а в 4) на $7\frac{1}{2}$ ф. ст. вище їх вартості. Тільки в 1) товар продається по своїй вартості, коли він продається по своїй ціні витрат, яка дорівнює 100 ф. ст. капіталу плюс 10 ф. ст. прибутку.

[646] Але яке співвідношення встановилося б внаслідок того, що заробітна плата знизилася на $\frac{1}{4}$?

Для капіталу 1). Замість $80c + 20v$ ми маємо тепер $84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v$, прибуток — $15\frac{15}{19}$, вартість продукту — $115\frac{15}{19}$.

Для капіталу 2). На заробітну плату затрачається тільки 30 ф. ст., бо $\frac{1}{4}$ від 40 = 10, а $40 - 10 = 30$. Вартість продукту: $60c + 30v +$ додаткова вартість, що дорівнює 30 (бо *вартість*,

створена застосованою працею, дорівнює тут 60 ф. ст.). Це — на капітал у 90 ф. ст. Заробітна плата становить $33\frac{1}{3}\%$. Для капіталу в 100 співвідношення буде $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$; *вартість продукту* = $133\frac{1}{3}$. Норма прибутку = $33\frac{1}{3}\%$.

Для капіталу 3). На заробітну плату затрачається тільки $11\frac{1}{4}$ ф. ст., бо $\frac{1}{4}$ від $15 = 3\frac{3}{4}$, а $15 - 3\frac{3}{4} = 11\frac{1}{4}$. Вартість продукту: $85c + 11\frac{1}{4}v +$ додаткова вартість, що дорівнює $11\frac{1}{4}$ (вартість, створена застосованою працею, дорівнює $22\frac{1}{2}$). Це — на капітал в $96\frac{1}{4}$ ф. ст. Заробітна плата становить $11\frac{53}{77}\%$. Для капіталу в 100 співвідношення буде $88\frac{24}{77}c + 11\frac{53}{77}v$, норма прибутку = $11\frac{53}{77}\%$, а вартість продукту = $111\frac{53}{77}$.

Для капіталу 4). На заробітну плату затрачається тільки $3\frac{3}{4}$ ф. ст., бо $\frac{1}{4}$ від $5 = 1\frac{1}{4}$, а $5 - 1\frac{1}{4} = 3\frac{3}{4}$. Вартість продукту: $95c + 3\frac{3}{4}v +$ додаткова вартість, що дорівнює $3\frac{3}{4}$ (бо вартість, створена сукупною [знов доданою] працею, дорівнює тут $7\frac{1}{2}$). Це — на капітал у $98\frac{3}{4}$ ф. ст. Заробітна плата становить $3\frac{63}{79}\%$. Для капіталу в 100 співвідношення буде $96\frac{16}{79}c + 3\frac{63}{79}v$. Норма прибутку = $3\frac{63}{79}\%$. Вартість продукту = $103\frac{63}{79}$.

Отже, ми мали б:

	Норма прибутку	Щоб вони могли про- давати по одних і тих са- мих ці- нах ви- трат,	продукт повинен мати ціну:	Різниця між ціною витрат і вартістю
1) $84\frac{1}{19}c + 15\frac{15}{19}v$	$15\frac{15}{19}$		116 (вартість= $115\frac{15}{19}$)	$+\frac{4}{19}$
2) $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$	$33\frac{1}{3}$		116 (вартість= $133\frac{1}{3}$)	$-17\frac{1}{3}$
3) $88\frac{24}{77}c + 11\frac{53}{77}v$	$11\frac{53}{77}$		116 (вартість= $111\frac{53}{77}$)	$+\frac{4}{77}$
4) $96\frac{16}{79}c + 3\frac{63}{79}v$	$3\frac{63}{79}$		116 (вартість= $103\frac{63}{79}$)	$+12\frac{16}{79}$
Всього.....400	64 (коли відкинути дріб)			

Прибуток становить 16%, точніше — трохи більше ніж $16\frac{1}{7}\%$. Розрахунок не цілком сходиться тому, що ми відкинули дріб при обчисленні середнього прибутку і не ввели цього дробу в подальший виклад, в результаті чого для 2) трохи більшою вийшла від'ємна різниця, а для 1), 3) і 4) трохи меншою вийшла [додатна різниця]. Ми бачимо, проте, що, коли б не було цих неточностей у розрахунку, додатні і від'ємні різниці взаємно усунули б одна одну. Але ми бачимо також, що значно зріс би продаж товарів, з одного боку, у 2) *нижче* їх вартості, а [з другого боку] у 3) і особливо в 4) — *вище* їх вартості. Правда, для одиниці продукту це підвищення або

зниження не таке велике, як це здається з наведених в таблиці цифр, бо в усіх чотирьох категоріях застосовується більша [ніж раніше] кількість праці, а тому і більша кількість постійного капіталу (сировини і машин) перетворюється у продукт; так що згадані підвищення і зниження розподілилися б на більшу товарну масу. Проте вони все-таки були б значними.

Таким чином, виявилось, що зниження заробітної плати викликало підвищення ціни витрат [порівняно з вартістю] для 1) і 3) і дуже значне підвищення для 4). Це той самий закон, який вивів Рікардо, розглядаючи відмінність між оборотним і основним капіталом¹⁰⁴, але щодо якого він нітрохи не довів — і довести не міг, — що закон цей сполучний з законом вартості і що вартість продукту для сукупного капіталу не змінюється [як би вона не розподілялась між окремими галузями виробництва].

[647] Далеко складнішими будуть обчислення і вирівнювання, якщо ми візьмемо до уваги ще й ті відмінності в органічній будові капіталу, які походять з процесу обігу. Справді, при нашому обчисленні ми припустили, що весь авансований *постійний капітал* входить у продукт, тобто що до продукту входить тільки *зношування* основного капіталу — наприклад, протягом року (бо ми повинні обчислювати прибуток за рік). Коли б ми не зробили цього припущення, то вартості мас продуктів були б дуже різними, тоді як при цьому припущенні вони змінюються тільки разом із змінним капіталом. По-друге, при одній і тій самій нормі додаткової вартості, але при різному часі обігу, виникли б значні відмінності в *масі виробленої додаткової вартості* у відношенні до авансованого капіталу. В цьому разі, при відсутності відмінностей у змінному капіталі, маси додаткових вартостей відносилися б одна до одної як маси різних вартостей, що виробляються рівновеликими капіталами. Норма прибутку була б ще далеко нижча там, де відносно велика частка постійного капіталу складається з основного капіталу, і далеко вища там, де відносно велика частка капіталу складається з оборотного капіталу, а найвища там, де змінний капітал відносно великий порівняно з постійним капіталом, в якому разом з тим частка основного капіталу є відносно невелика. Коли б співвідношення між оборотною й основною частиною постійного капіталу було *однаковим* у різних капіталів, то вирішальною була б тільки відмінність між змінним капіталом і постійним. Коли б однаковим було відношення змінного капіталу до постійного, то вирішальною була б тільки відмінність між основним і оборотним капіталом, відмінність всередині самого постійного капіталу.

Норма прибутку орендаря, як ми бачили, за всіх обставин підвищилася б, якби, внаслідок подешевшання хліба, зросла загальна норма прибутку неземлеробського капіталу. Чи підвищилася б його норма прибутку безпосередньо, це ще питання, і залежить це, очевидно, від характеру запроваджених поліпшень. Коли запроваджені поліпшення такі, що капітал, який затрачається на заробітну плату, значно зменшився б порівняно з капіталом, що затрачається на машини і т. ін., то немає потреби в тому, щоб норма прибутку орендаря безпосередньо підвищилася. Коли вони, наприклад, такі, що орендареві потрібно робітників на $\frac{1}{4}$ менше, то йому доводилося б витратити на заробітну плату, замість попередніх 40 ф. ст., тепер тільки 30. Отже, його капітал становитиме тепер $60c + 30v$, або — при розрахунку на 100 — $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$. І оскільки праця, що оплачується 40 одиницями, дає 20 додаткової вартості, то праця, оплачувана 30, дає 15, а праця, оплачувана $33\frac{1}{3}$, дає $16\frac{2}{3}$. Таким чином, органічна будова землеробського капіталу стала б наближатися до будови неземлеробського капіталу. А в наведеному вище випадку, при одночасному падінні заробітної плати на одну чверть, вона могла б навіть стати *окремим випадком* будови неземлеробського капіталу¹⁰⁵. При такому стані речей рента (абсолютна рента) зникла б.

Після наведеного вище зауваження про Б'юкенена Рікардо продовжує:

«Сподіваюсь, я досить ясно показав, що поки в країні ще не вся земля оброблена і, до того ж, не найбільш інтенсивним способом, в ній завжди існує така частина застосовуваного до землі капіталу, яка не дає ніякої ренти, » (!) «що саме ця частина капіталу (продукт якої, як і в промисловості, поділяється на прибуток і заробітну плату) *регулює ціну хліба*. А через те що на ціну хліба, яка не дає ренти, впливають витрати його виробництва то ці витрати не можуть оплачуватись за рахунок ренти. Тому наслідком зростання цих витрат буде вища ціна, а не нижча рента» (цит. твір, стор. 293) [Російський переклад, том I, стор. 209].

Оскільки абсолютна рента дорівнює надлишкові вартості землеробського продукту над його ціною виробництва [Produktionspreis], то ясно, що все, що зменшує *сукупну кількість* праці, потрібної для виробництва хліба і т. ін., зменшує і ренту, тому що зменшує вартість, а значить і надлишок вартості над ціною виробництва. Оскільки ціна виробництва складається з оплачених витрат, її падіння тотожне з падінням вартості і йде рука в руку з ним. Та оскільки ціна виробництва (або «витрати») дорівнює авансованому капіталові плюс середній прибуток, все це відбувається якраз навпаки. Ринкова вартість продукту падає, але та частина її, яка дорівнює ціні

виробництва, підвищується, коли, внаслідок падіння ринкової вартості хліба, підвищується загальна норма прибутку. Отже, рента падає тут тому, що «витрати» в цьому розумінні — а Рікардо саме так і розуміє їх, коли говорить про витрати виробництва, — підвищуються. Поліпшення в землеробстві, які викликають зростання постійного капіталу порівняно з капіталом змінним, дуже знизили б ренту навіть в тому разі, коли б сукупна кількість затраченої праці [живої й уречевленої] зменшилася тільки незначно, або коли б вона зменшилася так мало, що це не зробило б ніякого впливу на заробітну плату (ніякого безпосереднього впливу на додаткову вартість). Якщо внаслідок цих поліпшень капітал $60c + 40v$ перетворюється в $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$ (це могло б статися в результаті, наприклад, підвищення заробітної плати, викликаного еміграцією, війною, відкриттям нових ринків, розквітом неземлеробських галузей виробництва, або ж в результаті конкуренції закордонного хліба: в цих випадках орендар міг би бути змушеним шукати засобів для того, щоб застосовувати більше постійного капіталу і менше змінного; ці самі обставини могли б впливати і після запровадження поліпшень, і тому заробітна плата не впала б, незважаючи на поліпшення), — [648] то вартість землеробського продукту знизилася б з 120 до $116\frac{2}{3}$, тобто на $3\frac{1}{3}$. Норма прибутку, як і раніше, дорівнювала б 10%. Рента впала б з 40 до $6\frac{2}{3}$, і притому це падіння ренти мало б місце без будь-якого падіння заробітної плати.

Абсолютна рента може підвищитися з тієї причини, що внаслідок дальшого прогресу в промисловості падає загальна норма прибутку. Норма прибутку може знизитися тому, що має місце підвищення ренти, викликане зростанням вартості землеробського продукту, а значить і збільшенням різниці між його вартістю і його ціною витрат. (Разом з тим норма прибутку тут падає ще й тому, що підвищується заробітна плата.)

Абсолютна рента може впасти в результаті того, що вартість землеробського продукту падає, а загальна норма прибутку підвищується. Вона може впасти і тому, що вартість землеробського продукту падає внаслідок перевороту в органічній будові капіталу, хоч норма прибутку при цьому не підвищується. Вона може зовсім зникнути, як тільки *вартість землеробського продукту* і його *ціна витрат* зрівнюються, так що землеробський капітал мав би ту саму будову, яку в середньому має неземлеробський капітал.

Положення Рікардо було б правильним тільки в тому разі, коли б воно формулювалось так: коли вартість землеробського продукту дорівнює його ціні витрат, то ніякої абсолютної

ренти не існує. Але в Рікардо це положення хибне, бо він каже: не існує абсолютної ренти, *тому що* вартість і ціна витрат взагалі тотожні — як у промисловості, так і в землеробстві *. В дійсності справа якраз навпаки: землеробство було б якимсь винятковим видом виробництва, коли б у ньому вартість і ціна витрат були тотожні.

Визнаючи можливість такого стану речей, при якому не існує землі, що не платить ніякої ренти, Рікардо вважає, що навіть в цьому випадку достатньою опорою є для нього те, що принаймні є такі дози застосовуваного до землі капіталу, які ніякої ренти не платять. Перше, так само як і друге, не має значення для теорії. Справжнє питання полягає ось у чому: чи регулюють ринкову вартість продукти таких земель або таких капіталів? Або ж, навпаки, чи не змушені вони продавати свої продукти *нижче* їх вартості, тому що їх додаткова пропозиція може бути продана тільки *по* ринковій вартості, регульованій без їх участі, а не *вище* цієї ринкової вартості? Щодо наступних доз капіталу справа проста, бо тут при вкладанні *додаткових доз земельна власність* для фермера *не існує* і його, як капіталіста, цікавить тільки ціна витрат; навіть в тому разі, коли він сам є власником додаткового капіталу, для нього вигідніше вкласти цей капітал в орендовану ним землю з прибутком навіть *нижче* середнього, ніж *віддати* його *в позику* і, значить, одержати тільки процент, а не прибуток. Щодо земельних ділянок, то землі, які не платять ренти, є складовими частинами таких земельних володінь, які платять ренту; від цих останніх вони невіддільні, разом з ними вони здаються в оренду, хоч окремо їх не можна здати ні одному капіталістичному фермерові (але цілком можна здати біднякові-орендареві, а також дрібному капіталістові). Ці класи землі теж не протистоять орендареві як «земельна власність». Або ж власник змушений обробляти їх сам. Фермер не може платити за них ренту, а *даром* землевласник не здасть їх в оренду, за винятком того випадку, коли він хоче таким способом, без будь-яких витрат з свого боку, обернути свою землю в оброблену.

Інакше стояла б справа, коли б у якій-небудь країні будова землеробського капіталу дорівнювала середній будові неземлеробського капіталу, що передбачає високий розвиток землеробства або низький розвиток промисловості. В цьому

* [663] (Що Рікардо свідомо ототожнює *вартість* і *витрати виробництва*, показує таке місце: «Пан Мальтус, як видно, гадає, що складовою частиною моєї теорії є ототожнення *витрат* і *вартості* тієї чи іншої речі. Це правда, коли під витратами він розуміє «*витрати виробництва*», *включаючи прибуток*» (цит. твір, стор. 46) [Російський переклад, том I, стор. 61.] [663]

разі вартість землеробського продукту дорівнювала б його ціні витрат. Тоді сплачуватися могла б тільки диференціальна рента. Ті земельні ділянки, які не дають диференціальної ренти і могли б приносити *тільки* [власне] землеробську ренту, тоді зовсім не мали б можливості платити будь-яку ренту. Бо, коли продукти цих земель продаються орендарем по їх вартості, то вони тільки покривають його ціну витрат. Отже, *орендар* не платить ніякої ренти. Власникові доводиться тоді самому обробляти ці землі, або ж він забирає собі під назвою орендної плати частину прибутку чи навіть заробітної плати свого орендаря. Те, що цей випадок міг би мати місце в одній країні, не заважало б тому, щоб в іншій країні відбувалося прямо протилежне. Але там, де промисловість — отже, капіталістичне виробництво — розвинута мало, там немає капіталістичних орендарів, бо передумовою їх існування є капіталістичне виробництво в сільському господарстві. Тоді ми маємо справу з зовсім іншими відносинами, ніж та економічна організація, при якій земельна власність економічно існує тільки як земельна рента.

В тому самому розділі 17-му Рікардо каже:

«Сирові продукти не мають монопольної ціни, тому що ринкова ціна ячменю і пшениці регулюється *витратами їх виробництва* так само, як і ринкова ціна сукна і полотна. Єдина відмінність полягає в тому, що ціну хліба регулює *одна частина* застосовуваного в землеробстві *капіталу*, а саме, та частина, яка не платить ніякої ренти, тоді як у *виробництві промислових товарів* *кожна частина застосовуваного капіталу дає однакові результати*; та оскільки *жодна з цих частин не платить ренти*, то *кожна з них в однаковій мірі є регулятором ціни*» (цит. твір, стор. 290—291) [Російський переклад, том I, стор. 207].

Це твердження, згідно з яким у промисловості *кожна частина застосовуваного капіталу дає однакові результати* і ні одна з цих частин не приносить ренти (яка, однак, в промисловості називається надприбутком), є не тільки хибним, а й [650] ¹⁰⁶ спростованим, як ми раніше бачили *, самим Рікардо.

Тепер ми підходимо до розгляду теорії додаткової вартості Рікардо.

* Див. цей том, частина II, стор. 205, 319—320 і 389—390. *Ред.*

**[Б. ПРОБЛЕМА ДОДАТКОВОЇ
ВАРТОСТІ У РІКАРДО]****1) КІЛЬКІСТЬ ПРАЦІ І ВАРТІСТЬ ПРАЦІ.****[НЕРОЗВ'ЯЗНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ОБМІНУ ПРАЦІ НА КАПІТАЛ
В ІІ РІКАРДОВСЬКІЙ ПОСТАНОВЦІ]**

Розділ I-ий — «*Про вартість*» — відразу ж починається у Рікардо *підрозділом I*, що має заголовок:

«Вартість товару, або та кількість всякого іншого товару, на яку він обмінюється, залежить од відносної *кількості праці*, потрібної для його вироблення, а не від більшої чи меншої винагороди, яка сплачується за цю *працю*» [Російський переклад, том I, стор. 33].

Відповідно до манери, яка проходить через все його дослідження, Рікардо починає тут свою книгу положенням про те, що визначення вартості товарів робочим часом *не суперечить заробітній платі*, або різній винагороді за цей робочий час, тобто за цю кількість праці. Рікардо з самого ж початку піддає критиці А. Сміта, у якого визначення вартості товарів відповідною *кількістю праці*, потрібною для їх вироблення, змішується з *вартістю праці* (або з винагородою за працю).

Ясно, що відповідні кількості праці, вміщені у двох товарах *A* і *B*, абсолютно не зачіпаються тим, багато чи мало з продукту своєї праці одержують робітники, які виробляють товари *A* і *B*. Вартість товарів *A* і *B* визначається *кількістю праці*, якої коштує їх вироблення, а не *витратами на працю* для власників товарів *A* і *B*. Кількість праці і вартість праці — дві різні речі. Кількість праці, що відповідно міститься в товарах *A* і *B*, не перебуває ні в якому зв'язку з тим, яка частина праці, вміщеної в *A* і *B*, *оплачена* власниками *A* і *B* чи навіть *ними самими виконана*. Товари *A* і *B* обмінюються пропорціонально не вміщеній в них *оплаченій* праці, а пропорціонально вміщеній в них *сукупній кількості* праці, як *оплаченої*, так і *неоплаченої*.

«Адам Сміт, який так правильно визначив справжнє джерело мінової вартості і який заради послідовності мав додержуватися того погляду, що всі речі мають більшу чи меншу вартість відповідно до того, більше чи менше праці затрачено на їх вироблення, висунув, проте, ще й іншу стандартну міру вартості і твердить, що речі коштують більше чи менше відповідно до того, *чи обмінюються вони на більшу чи меншу кількість цієї стандартної міри... Начебто це два рівнозначні вирази і начебто людина, праця якої стала б удвоє продуктивнішою і яка через це могла б виробляти вдвоє більшу кількість товару, неодмінно одержувала б удвоє більше, ніж раніше, в обмін за неї* (тобто за свою працю). «Якби це справді було правильно, *якби винагорода робітника завжди була про-*

порціональна тому, що він виробив, то кількість праці, затрачена на виготовлення будь-якого товару, і кількість праці, яку можна купити на цей товар, були б рівні, і кожна з них могла б точно вимірювати зміни у вартості інших предметів. Але вони не рівні» (стор. 5) [Російський переклад, том I, стор. 35].

А. Сміт ніде не твердить, що «це два рівнозначні вирази». Навпаки, він каже: оскільки в капіталістичному виробництві заробітна плата робітника вже не дорівнює виробленому ним продуктові і, значить, кількість праці, якої коштує товар, і кількість товару, яку робітник може купити цією працею, являють собою дві різні речі,— то саме внаслідок цього відносна кількість праці, що міститься в товарах, перестає визначати їх вартість; остання визначається скоріше *вартістю праці*, кількістю праці, яку я за допомогою певної маси товарів можу купити, дістати в своє розпорядження. Тому мірою вартостей — замість *відносної кількості* праці — стає, за Смітом, *вартість праці*. Рікардо правильно відповідає А. Сміту, що *відносна кількість праці*, вміщена у двох товарах, ні в якій мірі не зачіпається тим, яка частка з того, що вироблено цією працею, дістається самим робітникам, не залежить від того, як ця праця винагороджується; що, значить, коли *відносна кількість праці* була мірою товарних вартостей до появи заробітної плати (заробітної плати, яка відрізняється від вартості самого продукту), то немає ніякої підстави, чому б ця відносна кількість праці не залишалась такою ж мірою вартості і після появи заробітної плати. Рікардо слушно відмічає, що А. Сміт міг уживати обидва вирази, поки вони були рівнозначними, але що це не є підставою для того, щоб ужити неправильний вираз замість правильного, коли вони перестали бути рівнозначними.

Однак цим Рікардо зовсім не розв'язав тієї проблеми, яка є внутрішньою основою суперечності А. Сміта. *Вартість праці* і *кількість праці* лишаються «рівнозначними виразами», оскільки ми маємо справу з *уречевленою працею*. [651] Вони перестають бути такими, як тільки ми переходимо до обміну між *уречевленою працею* і *працею живою*.

Два товари обмінюються відповідно до *уречевленої в них праці*. Рівні кількості уречевленої праці обмінюються одна на одну. Робочий час є «стандартною мірою» їх вартості, але саме тому вони і «коштують більше або менше відповідно до того, чи обмінюються вони на більшу чи меншу кількість цієї стандартної міри». Якщо в товарі А міститься один робочий день, то цей товар обмінюється на будь-яку кількість іншого товару, що містить також один робочий день; товар «кош-

тує більше чи менше» залежно від того співвідношення, в якому він обмінюється на більшу чи меншу кількість уречевленої праці в інших товарах, тому що це мінове відношення є виразом відносної кількості праці, вміщеної в самому товарі, тотожне з цією відотною кількістю праці.

Але ж наймана праця є *товар*. Вона навіть є тією основою, на якій відбувається виробництво *продуктів* як *товарів*. І от виявляється, що на найману працю закон *вартості* не поширюється. Значить, цей закон взагалі не панує над капіталістичним виробництвом. Тут — суперечність. Це — одна проблема для А. Сміта. Друга проблема, яку ми пізніше побачимо в більш розгорнутому вигляді у Мальтуса, полягає в тому, що *капіталістичне використання* товару визначається не тією пропорцією, в якій у товарі міститься праця, а тією пропорцією, в якій товар розпоряджається *чужою працею*, дає панування над *більшою* кількістю чужої праці, ніж та кількість праці, яка міститься в ньому самому. Це по суті другий таємний мотив для смітівського твердження, що, мовляв, з часу виникнення капіталістичного виробництва вартість товарів визначається не тією працею, яка в них міститься, а тією живою працею, якою вони розпоряджаються, — визначається, таким чином, *вартістю праці*.

Рікардо просто-напросто відповідає, що так уже встановилося у капіталістичному виробництві. Він не тільки не розв'язує проблеми, але навіть і не вловлює її в А. Сміта. Відповідно до всього характеру свого дослідження він обмежується доказом того, що зміна вартість праці — словом, заробітна плата — *не спростовує* положення про те, що вартість *товарів*, відмінних від самої праці, визначається відотною кількістю вміщеної в них праці. «Вони не рівні», а саме — «кількість праці, затрачена на виготовлення будь-якого товару, і кількість праці, яку можна купити на цей товар». Рікардо задовольняється констатуванням цього факту. Але чим відрізняється товар-праця від інших товарів? В першому випадку це — *жива праця*, в другому — *уречевлена праця*. Отже, це тільки дві різні форми праці. Чому для однієї з них має силу закон, не дійсний для другої, якщо відмінність тут тільки формальна? Рікардо не відповідає на це питання, він навіть не ставить його.

Нітрохи не допомагає справі, коли він говорить:

«Хіба вартість праці не... змінюється? Адже на неї впливає не тільки, як і на всі інші предмети» (слід було сказати: товари), «співвідношення між пропозицією і попитом, що постійно змінюється з кожною переміною у стані суспільства, а й зміна цін на їжу та інші предмети необхід-

ності, на які витрачається *заробітна плата*» (стор. 7) [Російський переклад, том I, стор. 36].

Що ціна праці, як і ціна інших товарів, змінюється разом із зміною попиту і пропозиції, це, на думку самого Рікардо, нічого не доводить там, де мова йде про *вартість* праці, — так само як така зміна цін інших товарів разом із зміною попиту і пропозиції нічого не доводить відносно вартості цих товарів. Проте і той факт, що на «заробітну плату», — а це тільки інший вираз для вартості праці, — впливає «зміна цін на їжу та інші предмети необхідності, на які витрачається заробітна плата», також не дає пояснення того, чому вартість праці визначається (або здається, що визначається) інакше, ніж вартість інших товарів. Бо і на ці останні впливає зміна цін інших товарів, які входять до їх виробництва, на які вони *обмінюються*. Але ж *витрачання* заробітної плати на їжу і предмети необхідності не означає нічого іншого, крім *обміну* вартості праці на їжу і предмети необхідності. Питання саме в тому і полягає, чому *праця* і ті *товари, на які вона обмінюється*, обмінюються не відповідно до закону вартості, не за відносними кількостями праці?

Питання, так поставлене, по самій своїй суті нерозв'язне, — *оскільки передпосилкою визнається закон вартості*, — і нерозв'язне воно з тієї причини, що тут *праця*, як така, протиставиться *товарові*, що певна кількість безпосередньої праці, як такої, протиставиться певній кількості уречевленої праці.

Ця слабка сторона рікардовського трактування проблеми спричинилась, як ми побачимо пізніше, до розкладу рікардіанської школи і привела до безглузвих гіпотез.

[652] *Уейкфілд* справедливо каже:

«Коли розглядати *працю* як *товар*, а *капітал*, продукт праці, як інший товар і коли *вартості цих двох товарів регулюються однаковими кількостями праці*, то дана кількість праці за всіх обставин обмінювалася б на таку кількість капіталу, яка була вироблена тією самою кількістю праці; *минула праця завжди обмінювалася б на ту саму кількість теперішньої праці*. Але вартість праці у відношенні до інших товарів — принаймні оскільки заробітна плата залежить від дільби [продукту між капіталістом і робітником], — визначається *не однаковими кількостями праці*, а співвідношенням між пропозицією і попитом» (*Е. Г. Уейкфілд*, примітка до стор. 230 в I томі його видання «Багатства народів» А. Сміта, Лондон, 1835).

Це теж один з коників *Бейлі*; розглянути його міркування пізніше. Також і *Сея*, який дуже радіє з приводу того, що тут раптом за пропозицією і попитом визнається вирішальна роль¹⁰⁷.

* * *

[652] *До 1)*. Слід зауважити ще таке. *Підрозділ III* розділу 1-го має у Рікардо такий заголовок:

«На вартість товарів впливає не тільки *праця, безпосередньо застосована до даних товарів, але так само і праця, затрачена на знаряддя, інструменти і будівлі, які сприяють цій праці*» [Російський переклад, том I, стор. 42].

Отже, вартість товару однаково визначається як кількістю *уречовленої (минулої)* праці, потрібної для його вироблення, так і кількістю *живої (що тепер затрачається)* праці, потрібної для його вироблення. Інакше кажучи: на ту чи іншу кількість праці зовсім не впливає *формальна відмінність*, чи є праця уречовленою чи живою, чи минулою чи теперішньою (безпосередньою). Коли ця відмінність не має значення при визначенні вартості товарів, то чому ж вона набирає такого вирішального значення, коли минула праця (капітал) обмінюється на живу працю? Чому вона повинна була б скасувати тут закон вартості, коли ця відмінність, *як така*, — як це стає ясно щодо товару, — не має ваги для визначення вартості? Рікардо не дає відповіді на це питання і навіть не ставить його. [652]

2) ВАРТІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ. ВАРТІСТЬ ПРАЦІ. ЗМІШАННЯ У РІКАРДО ПРАЦІ І РОБОЧОЇ СИЛИ. КОНЦЕПЦІЯ «ПРИРОДНОЇ ЦІНИ ПРАЦІ»

Для того щоб визначити додаткову вартість, Рікардо, подібно до фізіократів, А. Сміта та ін., повинен насамперед визначити *вартість робочої сили*, або, як він говорить слідом за Смітом та його попередниками, *вартість праці*. [652]

[652] Як же визначається *вартість*, або *природна ціна*, праці? Адже, на думку Рікардо, *природна ціна* є не що інше, як *грошовий вираз вартості*.

«*Праця*, подібно до всіх інших предметів, які купуються і продаються і кількість яких може бути збільшена або зменшена» (тобто подібно до всіх інших товарів), «має свою природну і свою ринкову ціну. *Природна ціна праці* — це та ціна, яка необхідна, щоб робітники мали, в середньому, можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості» (слід було б сказати: з такою нормою збільшення яка потрібна для середнього зростання виробництва). «Здатність робітника утримувати себе самого і свою сім'ю так, щоб кількість робітників не зменшувалася... залежить від *цін на їжу, на предмети необхідності і комфорту, потрібні для утримання робітника і його сім'ї*. З підвищенням цін на їжу та інші предмети необхідності підвищиться

також і природна ціна праці; з падінням їх цін природна ціна праці впаде» (стор. 86) [Російський переклад, том I, стор. 85].

«Не слід думати, що природна ціна праці, навіть виражена в їжі і предметах необхідності, абсолютно неперушна і постійна. Вона змінюється з бігом часу в одній і тій самій країні і дуже відрізняється в різних країнах. Вона істотно залежить від звичаїв і звичок народу» (стор. 91) [Російський переклад, том I, стор. 88].

Отже, *вартість праці* визначається тими *життєвими засобами*, які за традицією є *необхідними* в даному суспільстві для утримання робітників і продовження їх роду.

Але чому? В силу якого закону *вартість праці* визначається саме таким чином?

У Рікардо на це питання немає фактично ніякої іншої відповіді, крім твердження, що закон пропозиції і попиту зводить середню ціну праці до засобів існування, необхідних (фізично або соціально необхідних в тому чи іншому певному суспільстві) для утримання робітника. [653] Тут, в одному з основних пунктів всієї своєї системи, Рікардо визначає *вартість* за допомогою *попиту і пропозиції*, як не без злорадства зауважує Сей (див. переклад Констансіо)¹⁰⁸.

Рікардо повинен був би говорити не про *працю*, а про *речову силу*. А тоді і *капітал* був би представлений як такі речові умови праці, які протистоять робітникові як відособлена самостійна сила, і капітал відразу постав би як *певні суспільні відносини*. А для Рікардо капітал є тільки «нагромадженою працею» на відміну від «безпосередньої праці» і береться тільки як щось просто речове, просто як елемент у *процесі праці*, з чого ніяк не можна вивести відносини праці і капіталу, заробітної плати і прибутку.

«*Капітал* — це та частина багатства країни, яка застосовується у виробництві і складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин і т. ін., потрібних для того, щоб привести в дію працю» (стор. 89) [Російський переклад, том I, стор. 86]. «*Менша кількість капіталу* — це те саме, що *менша кількість праці*» (стор. 73) [Російський переклад, том I, стор. 76]. «*Праця і капітал, тобто нагромаджена праця*» (стор. 499) [Російський переклад, том I, стор. 338].

Стрибок, що його тут [в питанні про вартість праці] робить Рікардо, правильно відчув *Бейлі*:

«Пан Рікардо досить дотепно обминає ту трудність, яка на перший погляд загрожувє спростувати його вчення про те, що вартість залежить від кількості праці, вжитої у виробництві. Коли проводити цей принцип послідовно до кінця, то вийде, що *вартість праці* залежить *від кількості праці, вжитої у процесі її виробництва*,— що, очевидно, є безглуздом. Тому п. Рікардо спритним маневром ставить вартість праці в залежність від кількості праці, потрібної для вироблення заробіт-

ної плати, або, кажучи його власними словами, він твердить, що *вартість праці треба визначати* кількістю праці, потрібної для того, щоб виробити заробітну плату; а під цим він розуміє кількість праці, що потрібна для вироблення грошей або товарів, які одержує робітник. Це те саме, як коли б ми сказали, що *вартість сукна треба визначати не тією кількістю праці, яка затрачена на його вироблення, а тією, яка затрачена на вироблення того срібла, на яке обмінюється сукно* («A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» etc., London, 1825, стор. 50—51).

Це заперечення, коли брати *слова* Рікардо, правильне. Рікардо розрізняє *номінальну і дійсну заробітну плату*. Номінальна заробітна плата — це заробітна плата, виражена у грошах, грошова заробітна плата:

«Номінальна заробітна плата» — це «кількість фунтів стерлінгів, сплачувана робітникові протягом року», а *«дійсна заробітна плата»* — це «кількість робочих днів», потрібна для того, щоб добути ці фунти стерлінгів» (Рікардо, цит. твір, стор. 152) [Російський переклад, том I, стор. 123].

Оскільки заробітна плата дорівнює предметам необхідності, що споживаються робітниками, а вартість цієї заробітної плати («дійсної заробітної плати») дорівнює вартості цих предметів необхідності, то очевидно, що і вартість цих останніх дорівнює «дійсній заробітній платі», дорівнює тій праці, якою ця заробітна плата може розпоряджатися. Коли змінюється вартість предметів необхідності, то змінюється і вартість «дійсної заробітної плати». Припустимо, що предмети необхідності, споживані робітником, складаються тільки з хліба і що потрібна для нього кількість життєвих засобів становить 1 квартал хліба на місяць. Тоді вартість його заробітної плати [за місяць] дорівнює вартості 1 квартера хліба; коли підвищується або падає вартість квартера хліба, то підвищується або падає вартість місячної праці. Але як би не підвищувалась або як би не падала вартість квартера хліба (як би багато чи мало праці не містилось у кварталі хліба), вона завжди дорівнює вартості місячної праці.

Тут ми маємо *приховану основу* того, чому А. Сміт каже, що як тільки появляється капітал, а значить і наймана праця, вартість продукту регулюється вже не кількістю затраченої на нього праці, а тією кількістю праці, якою даний продукт може розпоряджатися. Визначена робочим часом вартість хліба (та інших предметів необхідності) змінюється; але доти, поки сплачується природна ціна праці, не змінюється та кількість праці, якою може розпоряджатися квартал хліба. Отже, праця має *постійну відносну вартість при порівнянні з хлібом*.

Ось чому у Сміта вартість праці і вартість хліба (хліб фігурує тут замість *їжі* взагалі; див. у Дікона Юма¹⁰⁹) є стандартними мірами вартості, бо певна кількість хліба, якщо вона оплачує природну ціну праці, розпоряджається певною кількістю праці, незалежно від тієї кількості праці, яка затрачається на вироблення одного квартера хліба. Одна й та сама кількість праці завжди розпоряджається однією і тією самою *споживною вартістю*, або, точніше, одна й та сама споживна вартість завжди розпоряджається *однією і тією самою кількістю праці*.

Цим шляхом Рікардо сам визначає вартість праці, її природну ціну. Рікардо каже: квартал хліба має дуже різну вартість, хоч він завжди розпоряджається однією і тією самою [654] кількістю праці, або одна й та сама кількість праці завжди розпоряджається цим кварталом. Справді, каже А. Сміт, хоч би як змінювалася вартість квартера хліба, яка визначається робочим часом, робітник завжди мусить сплачувати (приносити в жертву) одну й ту саму кількість праці, щоб купити цей квартал хліба. Отже, вартість хліба змінюється, але вартість праці не змінюється, тому що 1 місяць праці = 1 кварталові хліба. Та й вартість хліба змінюється лише остільки, оскільки ми розглядаємо ту працю, яка потрібна для його вироблення. Коли ж ми розглядаємо ту кількість праці, на яку цей квартал хліба обмінюється, яку він приводить в рух, то вартість його не змінюється. І саме через це та кількість праці, на яку обмінюється квартал хліба, є *стандартною мірою вартості*. А вартості інших товарів відносяться до праці так, як вони відносяться до хліба. Дана кількість хліба розпоряджається даною кількістю праці. Дана кількість всякого іншого товару розпоряджається певною кількістю хліба. Отже, всякий інший товар — або, точніше, вартість всякого іншого товару — виражається тією кількістю праці, якою він розпоряджається, бо вартість цього товару дістає свій вираз в кількості хліба, якою даний товар розпоряджається, а ця кількість хліба виражається кількістю праці, яку хліб дістає в своє розпорядження.

Але чим визначається вартісне відношення інших товарів до хліба (до предметів необхідності)? Кількістю праці, якою ці товари розпоряджаються. А чим визначається кількість праці, якою вони розпоряджаються? Кількістю хліба, якою розпоряджається ця праця. Тут Сміт неминуче потрапляє в порочне коло. (Однак, зауважимо мимохідь, він *ніколи* не застосовує цієї міри вартості там, де він робить справжній аналіз.) Крім того, Сміт плутає тут, що часто робить і Рікардо, працю, про яку він, як і Рікардо, каже, що вона є

«основа вартості товарів», причому «порівняльна кількість праці, необхідна для їх вироблення, є міра, що визначає відповідні кількості товарів, які мають бути дані в обмін одна на одну» (Рікардо, цит. твір, стор. 80) [Російський переклад, том I, стор. 81],—

цю *іманентну* міру вартості Сміт плутає із *зовнішньою мірою*, з *грішми*, які вже передбачають визначення вартості.

А. Сміт помиляється, коли він з того, що певна кількість праці може бути обмінена на певну кількість споживних вартостей, робить висновок, що ця *певна кількість праці* є мірою вартості, завжди має *одну й ту саму вартість*, тоді як одна й та сама кількість споживних вартостей може представляти дуже різну мінову вартість. Але Рікардо *подвійно* помиляється, оскільки він, по-перше, не розуміє проблеми, що викликала помилку Сміта, і, по-друге, оскільки сам він, зовсім не зважаючи на закон вартості товарів і вдаючись до закону пропозиції і попиту, визначає *вартість праці* не тією кількістю праці, яка затрачається на вироблення *робочої сили* [*force of labour*], а тією, яка затрачається на вироблення заробітної плати, що дістається робітникові, тобто він по суті каже: вартість праці визначається вартістю тих грошей, які за неї сплачуються! А чим визначається ця остання? Чим визначається маса грошей, що сплачується за працю? Кількістю споживних вартостей, яка розпоряджається певною кількістю праці, або якою розпоряджається певна кількість праці. В результаті цього Рікардо впадає *буквально* в ту саму непослідовність, за яку він осуджував А. Сміта.

Разом з тим, як ми бачили, це заважає йому зрозуміти специфічну відмінність між *товаром* і *капіталом*, між обміном товару на товар і обміном капіталу на товар — відповідно до закону товарного обміну.

Наведений вище приклад був такий: 1 квартал хліба = 4 місяцю праці. Припустимо, що місяць праці дорівнює 30 робочим дням. (Робочий день — 12 годин.) В такому разі вартість 1 квартера хліба менша від 30 робочих днів. Коли б 1 квартал хліба був продуктом 30 робочих днів, то вартість праці дорівнювала б її продукту. Отже, не було б ніякої додаткової вартості, а тому і ніякого прибутку. Не було б ніякого капіталу. Значить, в дійсності вартість 1 квартера хліба завжди менша від 30 робочих днів, коли 1 квартал є платою за 30 робочих днів. Додаткова вартість залежить від того, наскільки ця вартість квартера хліба менша від 30 днів. Нехай, наприклад, 1 квартал хліба є продуктом 25 робочих днів. Тоді додаткова вартість = 5 робочим дням, = $\frac{1}{6}$ сукупного робочого часу. Якщо 1 квартал (8 бушелів) = 25 робочим дням, то 30 робочих

днів = 1 квартиру $1\frac{3}{5}$ бушеля. Таким чином, *вартість* 30 робочих днів (тобто заробітна плата, що сплачується за 30 робочих днів) завжди менша, ніж вартість того продукту, в якому містяться 30 робочих днів. Вартість хліба визначається, отже, не тією [655] працею, якою він розпоряджається, на яку він обмінюється, а тією працею, яка в ньому міститься. Навпаки, *вартість 30 днів праці* [тобто заробітна плата, що виплачується за 30 робочих днів] завжди визначається 1 квартиром хліба, яка б не була його вартість.

3) ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ. [ВІДСУТНІСТЬ У РІКАРДО
АНАЛІЗУ ПОХОДЖЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ.
РІКАРДОВСЬКИЙ ПОГЛЯД НА РОБОЧИЙ ДЕНЬ
ЯК НА ПОСТІЙНУ ВЕЛИЧИНУ]

Якщо залишити осторонь змішання праці і робочої сили, то Рікардо в усьому іншому правильно визначає середню заробітну плату, або вартість праці. А саме, вона не визначається, говорить Рікардо, ні грошми, ні життєвими засобами, що їх одержують робітники, а визначається тим *робочим часом, якого коштує вироблення цих останніх*, тією *кількістю праці, яка уречевлена в життєвих засобах, що дістаються робітникам*. Це Рікардо називає *дійсною заробітною платою*. (Див. нижче.)

До того ж це визначення постає у нього з необхідності. Оскільки вартість праці визначається *вартістю необхідних життєвих засобів*, на які ця вартість праці має бути витрачена, а *вартість необхідних життєвих засобів*, як і всіх інших товарів, визначається *затраченою на їх вироблення кількістю праці*, то звідси само собою випливає, що вартість праці дорівнює вартості необхідних життєвих засобів, дорівнює *кількості праці, затраченої на вироблення цих необхідних життєвих засобів*.

Але хоч якою правильною є ця формула (коли залишити осторонь те, що тут безпосередньо зіставляються одне з одним праця і капітал), вона все-таки недостатня. Окремий робітник на заміщення своєї заробітної плати *відтворює*, — а значить, коли мати на увазі безперервність цього процесу, — *виробляє*, хоч і не безпосередньо ті продукти, які підтримують його життя {він може виробляти такі продукти, які зовсім не входять до його споживання; і навіть коли він виробляє необхідні життєві засоби, то, внаслідок поділу праці, він виробляє тільки один вид їх, наприклад хліб у зерні, і надає йому тільки однієї форми (наприклад, хліба в зерні, а не печеного хліба)}, але він

виробляє товар, який має *вартість* його життєвих засобів, або виробляє *вартість* своїх життєвих засобів. А це — коли розглядати щоденне середнє споживання робітника — означає, таким чином, ось що: робочий час, який міститься в необхідних життєвих засобах, споживаних ним за день, становить частину *й о г о* робочого дня. Частину дня він працює, щоб відтворити *вартість* своїх необхідних життєвих засобів; товар, вироблений протягом цієї частини робочого дня, має ту саму *вартість*, або містить *стільки ж* робочого часу, скільки міститься у споживаних робітником за день необхідних життєвих засобах. *Од вартості цих необхідних життєвих засобів* (отже, від суспільної продуктивності праці, а не від продуктивності тієї окремої галузі виробництва, де він працює) *залежить, яка частина його робочого дня* йде на відтворення або вироблення *вартості* його життєвих засобів, тобто їх еквівалента.

Рікардо, природно, припускає, що робочий час, який міститься у щоденних необхідних життєвих засобах, дорівнює тому робочому часуві, протягом якого робітник змушений щодня працювати, щоб відтворити *вартість* цих необхідних життєвих засобів. Але цим Рікардо, — оскільки в його трактуванні питання та чи інша *частина робочого дня* кожного робітника не є *безпосередньо* призначеною для відтворення *вартості* його власної робочої сили, — утруднює дослідження цього питання і затемнює розуміння наявного тут відношення. Звідси бере початок подвійна плутанина. Стає неясним *походження додаткової вартості*, і тому післярікардовські економісти закидали Рікардо, що він не зрозумів, не розкрив природи додаткової *вартості*. Почасти через це виникають їх схоластичні спроби пояснити додаткову *вартість*. Та оскільки в такому вигляді походження і природа додаткової *вартості* не дістають ясного формулювання, то додаткова праця плюс необхідна праця — одним словом, *сукупний робочий день* — розглядається як певна фіксована величина, випускаються з уваги відмінності у величині додаткової *вартості*, залишаються нез'ясованими продуктивність капіталу і те, що він *примушує до додаткової праці* — з одного боку, в розумінні виробництва абсолютної додаткової *вартості*, а потім — властиве капіталові внутрішнє прагнення скоротити необхідний робочий час; отже, не з'ясовується *історична* правомірність капіталу. Навпаки, А. Сміт уже дав правильну формулу. Наскільки важливо було звести *вартість* до праці, настільки ж важливо було звести додаткову *вартість* до додаткової праці, і притому в цілком певних виразах.

Рікардо виходить з наявного факту капіталістичного виробництва. *Вартість* праці менша від *вартості* того продукту,

який створюється цією працею. Вартість продукту через це більша від вартості тієї праці, яка виробляє цей продукт, або більша від вартості заробітної плати. Надлишок вартості продукту *над* вартістю заробітної плати становить додаткову вартість. (Рікардо помилково говорить про *прибуток*, але він ототожнює тут, як уже раніше було відмічено, прибуток з додатковою вартістю і говорить насправді про *остатню*.) Для Рікардо є фактом, що вартість продукту більша від вартості заробітної плати. Як виникає цей факт, остається неясним. Робочий день, взятий в цілому, *перевищує* ту частину робочого дня, яка потрібна для вироблення заробітної плати. Чому? Це у Рікардо лишається нез'ясованим. Через це *величина сукупного робочого дня* помилково припускається у Рікардо *фіксованою*, а звідси безпосередньо йдуть неправильні висновки. В результаті цього збільшення або зменшення додаткової вартості Рікардо може пояснювати *тільки* зростанням або падінням продуктивності тієї суспільної праці, яка виробляє необхідні життєві засоби. Інакше кажучи, Рікардо знає тільки відносну додаткову вартість.

[656] Ясно, що коли б у робітника весь його день ішов на те, щоб виробляти свої власні життєві засоби (тобто товари, які дорівнюють за вартістю його власним життєвим засобам); то ніяка додаткова вартість була б неможливою, а значить неможливими були б капіталістичне виробництво і наймана праця. Для того щоб капіталістичне виробництво існувало, продуктивність суспільної праці повинна бути досить розвинутою, щоб був надлишок сукупного робочого дня над робочим часом, необхідним для відтворення заробітної плати, тобто щоб існувала *додаткова праця* тієї чи іншої величини. Але так само ясно, що, коли при даному робочому часі (при даній величині робочого дня) може бути дуже різною продуктивність праці, то, з другого боку, при даній продуктивності праці може бути дуже неоднаковим робочий час, величина робочого дня. Далі, ясно, що коли необхідно припустити певний рівень розвитку продуктивності праці, щоб могла існувати *додаткова праця*, то сама тільки *можливість* цієї додаткової праці (тобто наявність цього необхідного мінімуму продуктивності праці) ще не стає *дійсністю*. Для цього треба спершу *змусити* робітника працювати понад вказану вище межу, а змушує робітника до цього капітал. Всього цього у Рікардо немає, а тимчасом саме звідси і походить уся боротьба за визначення нормального робочого дня.

На низькому ступені розвитку суспільної продуктивності праці — отже, на тому її ступені, коли додаткова праця відносно мала, — клас тих, хто живе чужою працею, буває взагалі

малим порівняно з кількістю робітників. Клас цей може значно збільшитись (відносно) в міру того, як зростає продуктивність праці, як зростає, значить, і відносна додаткова вартість.

Далі, мається на увазі, що *вартість праці* в різні періоди в одній країні і в один і той самий період у різних країнах дуже змінюється. Однак батьківщиною капіталістичного виробництва є помірні пояси. *Суспільна* продуктивна сила праці може бути дуже мало розвинута, і проте саме у виробничтві необхідних життєвих засобів це може компенсуватися, з одного боку, родючістю природних факторів (як, наприклад, ґрунту), а з другого — надто низьким рівнем потреб жителів (внаслідок клімату тощо); те і друге має місце, наприклад, в Індії. При грубому, примітивному стані суспільства мінімум заробітної плати може бути, внаслідок ще нерозвинутих соціальних потреб, дуже незначним (кількісно у відношенні споживних вартостей), і все-таки цей мінімум коштує великої праці. Але навіть коли б необхідна для його вироблення праця була всього тільки середньої величини, все-таки вироблена додаткова вартість, хоч і висока у відношенні до заробітної плати (до необхідного робочого часу), тобто навіть при високій нормі додаткової вартості, була б виражена у споживних вартостях, такою ж мізерною (відносно), як і сама заробітна плата.

Нехай необхідний робочий час = 10 годинам, додаткова праця = 2 годинам, весь робочий день = 12 годинам. Коли б необхідний робочий час дорівнював 12 годинам, додаткова праця $2\frac{2}{5}$, а весь робочий день становив би $14\frac{2}{5}$ години, то вироблені вартості були б дуже різні. У першому випадку вироблені вартості = 12 годинам, у другому вони дорівнюють $14\frac{2}{5}$ години. Так само різними були б і абсолютні величини додаткових вартостей. В одному випадку додаткова вартість дорівнює 2 годинам, у другому — $2\frac{2}{5}$ години. Проте *норма додаткової вартості*, або *додаткової праці*, була б одна й та сама, бо $2 : 10 = 2\frac{2}{5} : 12$. Коли б у другому випадку затрачений змінний капітал був більший, то більшою була б і привласнювана ним додаткова вартість, або додаткова праця. Коли б в останньому випадку додаткова праця збільшилася не на $\frac{2}{5}$, а на $\frac{5}{5}$ години, так що вона дорівнювала б 3 годинам, а сукупний робочий день — 15 годинам, то *норма додаткової вартості* підвищилася б незважаючи на те, що *необхідний робочий час* — або мінімум заробітної плати — зріс би (бо $2 : 10 = \frac{1}{5}$, а $3 : 12 = \frac{1}{4}$). І те і друге одночасно могло б статися в тому разі, коли б внаслідок подорожчання хліба тощо мінімум заробітної плати зріс з 10 до 12 годин. Таким чином, навіть у цьому випадку норма додаткової вартості не тільки могла б лишитися

тією самою, але вона, а разом з нею і маса додаткової вартості могли б ще збільшитися.

Але припустимо, що необхідна заробітна плата, як і раніше, дорівнює 10 годинам, додаткова праця дорівнює 2 годинам, всі інші умови лишаються ті самі (отже, тут зовсім не береться до уваги зменшення витрат виробництва на постійний капітал). Якщо робітник працює тепер на $2\frac{2}{5}$ години більше, з яких 2 години він привласнює собі, а $\frac{2}{5}$ години становлять додаткову працю, то в цьому випадку однаково зростуть і заробітна плата і додаткова вартість, але перша становитиме більшу величину, ніж необхідна заробітна плата, або необхідний робочий час.

Коли взяти яку-небудь дану величину і поділити її на дві частини, то очевидно, що одна з них може збільшуватись лише остільки, оскільки друга зменшується, і навпаки. Але при зростаючих (змінних) величинах справа стоїть зовсім не так. Робочий день (поки не завойований нормальний робочий день) саме і є такою зростаючою величиною. У таких величин можуть зростати обидві частини, однаково чи неоднаково. Збільшення однієї не зумовлене зменшенням другої, і навпаки. Це і є той єдиний випадок, коли заробітна плата і додаткова вартість можуть у своїй *мінорній вартості зростати* одночасно, а при певних умовах навіть *в однаковій мірі*. Щодо їх споживної вартості, то це само собою зрозуміло; вона може збільшуватись, [657] хоч вартість праці, скажімо, зменшується. В період 1797—1815 рр., коли в Англії значно підвищилися ціна хліба і номінальна заробітна плата, — в цей самий період разом з тим дуже збільшилася тривалість робочого дня в головних галузях промисловості, які переживали тоді фазу бурхливого розвитку, і я думаю, що це затримало падіння норми прибутку (бо затримало падіння норми додаткової вартості). Але в таких випадках нормальний робочий день подовжується за всіх обставин, і відповідно до цього скорочується нормальний період життя робітника, а значить, і нормальна тривалість існування його робочої сили. Це неминуче настає тоді, коли подовження робочого дня є постійним. Коли ж воно має тільки тимчасовий характер, будучи спрямоване на те, щоб компенсувати тимчасове подорожчання заробітної плати, то (за винятком тих випадків, коли мова йде про жіночу і дитячу працю) воно може і не мати ніяких інших наслідків, крім припинення падіння норми прибутку в тих підприємствах, де подовження робочого часу можливе за самим їх характером. (Дуже рідко це буває в сільському господарстві.)

Рікардо цього зовсім не взяв до уваги, бо він не досліджує ні походження додаткової вартості, ні абсолютної додаткової

вартості, а тому розглядає робочий день як певну дану величину. Отже, для зазначеного вище випадку *неправильним є його закон*, що додаткова вартість і заробітна плата (він помилково каже: прибуток і заробітна плата), — якщо розглядати їх з погляду мінової вартості, — можуть збільшуватись або зменшуватись тільки в *зворотному* відношенні одне до одного.

Припустимо як вихідний пункт, що необхідний робочий час лишається той самий, а також незмінною лишається і додаткова праця. Отже, ми маємо $10 + 2$; робочий день = 12 годинам, додаткова вартість = 2 годинам; норма додаткової вартості = $\frac{1}{5}$.

Нехай тепер необхідний робочий час залишиться той самий, а додаткова праця зросте з 2 до 4 годин. Тоді робочий день буде $10 + 4$, тобто 14 годин; додаткова вартість = 4 годинам; норма додаткової вартості = $4 : 10 = \frac{4}{10} = \frac{2}{5}$.

В обох випадках необхідний робочий час один і той самий; але додаткова вартість в одному випадку вдвоє більша, ніж у другому, а робочий день у другому випадку на одну шосту більший, ніж у першому. Далі, вироблені вартості, відповідно до затрачених на них кількостей праці, були б дуже різні, хоч заробітна плата одна й та сама; в першому випадку вироблені вартості дорівнюють 12 годинам, у другому = $12 + \frac{12}{6} = 14$. Отже, неправильно, що коли припустити *одну й ту саму заробітну плату* (за вартістю, за необхідним робочим часом), вміщені у двох товарах додаткові вартості відносяться одна до другої як вміщені у цих товарах кількості праці. Це правильно тільки в тому разі, коли *нормальний робочий день* не змінюється.

Припустимо далі, що внаслідок підвищення продуктивної сили праці необхідна заробітна плата зменшується з 10 до 9 годин (хоч вона, будучи виражена в тих споживних вартостях, на які вона витрачається, лишається та сама) і що час додаткової праці теж зменшується з 2 до $1\frac{4}{5}$ години ($\frac{9}{5}$). В цьому випадку $10 : 9 = 2 : 1\frac{4}{5}$. Отже, час додаткової праці зменшився б у тій самій пропорції, як і необхідний час. Норма додаткової вартості в обох випадках була б одна й та сама: оскільки $2 = \frac{10}{5}$ і $1\frac{4}{5} = \frac{9}{5}$, то $1\frac{4}{5} : 9 = 2 : 10$. Кількість споживних вартостей, яку можна купити на додаткову вартість, була б, згідно з принужденням, тією самою. (Але це стосувалося б тільки тих споживних вартостей, які є необхідними життєвими засобами.) Робочий день зменшився б з 12 до $10\frac{4}{5}$ години. Маса вартостей, які виробляються у другому випадку, була б менша, ніж у першому. І незважаючи на ці нерівні кількості праці, норма додаткової вартості в обох випадках була б одна й та сама.

Розглядаючи додаткову вартість, ми розрізняли: додаткову вартість і норму додаткової вартості. Взята для одного робочого дня додаткова вартість дорівнює абсолютному числу годин, яке нею представлено: двом, трьом і т. д. Норма додаткової вартості дорівнює відношенню цього числа годин до того числа годин, яке становить необхідний робочий час. Це розрізнення вже тому дуже важливе, що воно вказує на неоднакову тривалість робочого дня. Якщо додаткова вартість дорівнює 2 годинам, то вона становить одну п'яту при необхідному робочому часі в 10 годин і одну шосту при необхідному робочому часі у 12 годин. В одному випадку робочий день становить 12 годин, у другому — 14 годин. У першому випадку норма додаткової вартості більша, і при цьому робітник протягом дня працює менше годин. У другому випадку норма додаткової вартості менша, вартість робочої сили більша, і при цьому робітник протягом дня працює більше годин. Тут ми бачимо, як при незмінній додатковій вартості (але при неоднаковому робочому дні) норма додаткової вартості може бути різною. А в раніш наведеному випадку ($10 : 2$ і $9 : 1\frac{1}{5}$) ми бачили, як при незмінній нормі додаткової вартості (але при неоднаковому робочому дні) може бути різною сама додаткова вартість (в одному випадку — 2, у другому — $1\frac{1}{5}$).

Вище (розділ 2-ий) я показав, що, при даному робочому дні (при даній його тривалості), а також при даному необхідному робочому часі, — отже, при даній нормі додаткової вартості, — маса додаткової вартості залежить від *кількості* одночасно зайнятих тим самим капіталом робітників¹¹⁰. Це положення було тавтологією. Бо якщо 1 робочий день дає мені 2 години додаткової праці, то 12 робочих днів дають мені 24 години — або 2 дні — додаткової праці. Однак це положення стає дуже важливим при визначенні прибутку, який дорівнює відношенню додаткової вартості до авансованого капіталу і, значить, залежить від абсолютної величини додаткової вартості. Це набирає важливого значення тому, що капітали однакової величини, але різної органічної будови застосовують неоднакову кількість робітників, отже, вони мають виробляти нерівну додаткову вартість, а значить і нерівний прибуток. Коли норма додаткової вартості падає, прибуток може підвищуватись, а коли норма додаткової вартості підвищується, прибуток може падати або лишатися тим самим, якщо підвищення або падіння норми додаткової вартості урівноважується зворотним рухом кількості зайнятих робітників. Тут ми з самого ж початку бачимо, як глибоко неправильно ототожнювати закони [658] підвищення і падіння додаткової вартості з законами підвищення і па-

діння прибутку. Якщо розглядати тільки простий закон додаткової вартості, то здаватиметься тавтологією положення, що при даній нормі додаткової вартості (і при даному робочому дні) абсолютна маса додаткової вартості залежить від маси застосовуваного капіталу, — бо зростання цієї маси капіталу і зростання кількості одночасно зайнятих робітників, за припущенням, тотожні, або є тільки виразами одного й того самого факту. Та коли перейти до розгляду прибутку, де маса застосовуваного сукупного капіталу і маса застосовуваної кількості робітників дуже різні для капіталів однакової величини, то важливість згаданого закону стане зрозумілою.

Рікардо виходить з розгляду *товарів* даної вартості, тобто товарів, якими представлена *дана* кількість праці. А при такому вихідному пункті здається, що абсолютна додаткова вартість і відносна додаткова вартість завжди збігаються. (Це, в усякому разі, пояснює однобічність його способу розгляду і відповідає всьому його методові дослідження — брати за вихідну точку *вартість* товарів, яка визначена вміщеним у товарах робочим часом, а потім досліджувати, в якій мірі на неї впливають заробітна плата, прибуток і т. ін.) А тимчасом це — хибне розуміння, бо тут мова йде не просто про товар, а про капіталістичне виробництво, про товари як продукти капіталу.

Нехай капітал застосовує певну кількість робітників, наприклад 20 чоловік, і нехай заробітна плата дорівнює 20 ф. ст. Для спрощення ми припустимо, що основний капітал дорівнює 0, тобто не будемо зовсім враховувати його. Припустимо, що ці 20 робітників переробляють у пряжу на 80 ф. ст. бавовни, працюючи по 12 годин на день. Якщо фунт бавовни коштує 1 шил., то 20 фунтів бавовни коштують 1 ф. ст., а 80 ф. ст. = 1 600 фунтам бавовни. Якщо 20 робітників переробляють за 12 годин 1 600 фунтів бавовни, то за 1 годину вони переробляють $\frac{1600}{12}$ фунтів = $133\frac{1}{3}$ фунта. Таким чином, коли необхідний робочий час дорівнює 10 годинам, то додатковий робочий час становить 2 години і дає $266\frac{2}{3}$ фунта пряжі. Вартість 1 600 фунтів пряжі становитиме 104 ф. ст.; бо коли 10 робочих годин = 20 ф. ст., то 1 робоча година = 2 ф. ст., а 2 робочі години = 4 ф. ст.; отже, 12 робочих годин = 24 ф. ст. (80 ф. ст. [вартість сировини] + 24 ф. ст. [вартість, створена знов доданою працею] = 104 ф. ст.).

Та коли припустити, що час додаткової праці робітників дорівнює 4 годинам, то їх продукт становитиме 8 ф. ст. (я маю на увазі додаткову вартість, яку створюють робітники; в дійсності ж їх продукт = 28 ф. ст.¹¹¹). Сукупний продукт матиме вартість у $121\frac{1}{3}$ ф. ст.¹¹², і ці $121\frac{1}{3}$ ф. ст. дорівнюють $1\ 866\frac{2}{3}$ фун-

та пряжі. Оскільки умови виробництва не змінилися, то 1 фунт пряжі мав би таку саму вартість, як і раніше; в ньому містилося б стільки ж робочого часу. Відповідно до припущення, не змінилася б і необхідна заробітна плата (її вартість, вміщений в ній робочий час).

Чи виробляються ці $1\ 866\frac{2}{3}$ фунта пряжі за перших умов чи за других, тобто при двох годинах додаткової праці або ж чотирьох, — в обох випадках вони мали б одну й ту саму вартість. А саме, $266\frac{2}{3}$ фунта бавовни, що перетворюються в пряжу зверх попередніх 1 600 фунтів бавовни, коштують $13\frac{1}{3}$ ф. ст. Коли додати їх до 80 ф. ст., сплачених за 1 600 фунтів бавовни, то це становитиме $93\frac{1}{3}$ ф. ст., і в обох випадках 4 додаткові робочі години 20 чоловік дорівнюють 8 ф. ст. Для всієї [знов доданої] праці це становитиме 28 ф. ст. Отже, вартість $1\ 866\frac{2}{3}$ фунта пряжі дорівнює $121\frac{1}{3}$ ф. ст. В обох випадках заробітна плата та сама. Фунт пряжі коштує в обох випадках $1\frac{3}{10}$ шил. Оскільки вартість 1 фунта бавовни = 1 шил., то для знов доданої праці, що міститься в 1 фунті пряжі, в обох випадках залишається $\frac{3}{10}$ шил., або $3\frac{3}{5}$ пенса (або $\frac{18}{5}$ пенса).

І все-таки за припущених умов співвідношення між вартістю і додатковою вартістю в кожному фунті пряжі було б дуже різне. У першому випадку, — оскільки необхідна праця = 20 ф. ст., а додаткова праця = 4 ф. ст., або перша = 10 годинам, а друга = 2 годинам, — додаткова праця відноситься до необхідної, як 2 : 10, або 1 : 5. (Так само 4 ф. ст. : 20 ф. ст. = $\frac{4}{20} = \frac{1}{5}$.) Отже, у $3\frac{3}{5}$ пенса [знов доданої праці, уречевленої] в 1 фунті пряжі, міститься в цьому випадку $\frac{1}{5}$ неоплаченої праці = $\frac{18}{25}$ пенса, або $\frac{72}{25}$ фартинга, тобто $\frac{222}{25}$ фартинга. А в другому випадку необхідна праця становить 20 ф. ст. (10 робочих годин), додаткова праця = 8 ф. ст. (4 робочі години). Додаткова праця відносилася б до необхідної, як 8 : 20 = $\frac{8}{20} = \frac{4}{10} = \frac{2}{5}$. Таким чином, у $3\frac{3}{5}$ пенса [знов доданої праці, уречевленої] в 1 фунті пряжі, неоплачена праця становить $\frac{2}{5}$ цієї суми, тобто $5\frac{19}{25}$ фартинга, або 1 пенс $1\frac{19}{25}$ фартинга. Додаткова вартість, що міститься в одному фунті пряжі, — [659] хоч в обох випадках він має одну й ту саму вартість і хоч в обох випадках сплачується однакою заробітна плата, — в одному випадку вдвоє більша, ніж у другому. В одиниці товару, як певній частині продукту, повинно, само собою зрозуміло, бути те саме співвідношення між вартістю праці і додатковою вартістю, як і в усьому продукті.

В одному випадку [коли $1\ 866\frac{2}{3}$ фунта бавовни переробляються у пряжу при 12-годинному робочому дні] капітал, авансований на бавовну, становить $93\frac{1}{3}$ ф. ст., а скільки становить

капітал, авансований на заробітну плату? Заробітна плата, затрачена тут на перетворення в пряжу 1 600 фунтів бавовни, дорівнює 20 ф. ст.; значить, на перетворення в пряжу додаткових $266\frac{2}{3}$ фунта бавовни вона становитиме $3\frac{1}{3}$ ф. ст. Отже, всього на заробітну плату буде витрачено $23\frac{1}{3}$ ф. ст. А сукупна затрата = [постійному] капіталові у $93\frac{1}{3}$ ф. ст. + $23\frac{1}{3}$ ф. ст. = $116\frac{2}{3}$ ф. ст. Продукт = $121\frac{1}{3}$ ф. ст. Додаткова затрата [змінного] капіталу в $3\frac{1}{3}$ ф. ст. дала б тут тільки $13\frac{1}{3}$ шил. (або $\frac{2}{3}$ ф. ст.) додаткової вартості (20 ф. ст. : 4 ф. ст. = $3\frac{1}{3}$ ф. ст. : $\frac{2}{3}$ ф. ст.).

Навпаки, в другому випадку [коли ті самі 1 866 $\frac{2}{3}$ фунта бавовни переробляються в пряжу при 14-годинному робочому дні] авансований капітал становив би тільки $93\frac{1}{3}$ ф. ст. + 20 ф. ст. = $113\frac{1}{3}$ ф. ст., і до 4 ф. ст. додаткової вартості долучилося б ще 4 ф. ст. В обох випадках вироблені однакові кількості пряжі, і вартість тієї і другої кількості однакова, тобто ними представлені рівні сукупні кількості праці; але ці рівні сукупні кількості праці приведені в рух нерівновеликими капіталами, хоч заробітна плата та сама; навпаки, робочі дні нерівні за величиною, і *тому* кількість неоплаченої праці різна. Якщо розглядати окремих фунт пряжі, то затрачена на нього кількість заробітної плати, або вміщена в ньому кількість *оплаченої* праці, неоднакова. Та сама заробітна плата розподіляється тут на більшу масу товарів не тому, що праця в одному випадку продуктивніша, ніж у другому, а тому, що сукупна маса неоплаченої додаткової праці, яка приводиться в рух, в одному випадку більша, ніж у другому. Тому за допомогою *тієї самої* кількості *оплаченої* праці в одному випадку виробляється більше фунтів пряжі, ніж у другому, хоч всього в обох випадках виробляються однакові кількості пряжі і ними представляються рівні кількості сукупної праці (оплаченої й неоплаченої). Коли б, навпаки, продуктивність праці в другому випадку збільшилася, то за всіх обставин (як би не складалося відношення додаткової вартості до змінного капіталу) вартість фунта пряжі впала б.

Отже, в такому випадку помилкою було б твердити, що оскільки дано *вартість* фунта пряжі, яка дорівнює 1 шил. $3\frac{3}{5}$ пенса, дано, далі, вартість доданої праці, що дорівнює $3\frac{3}{5}$ пенса, і оскільки заробітна плата, згідно з припущенням, *та сама*, тобто *необхідний робочий час* не змінився, — то через це додаткова вартість повинна бути та сама, і два капітали, при інших рівних умовах, виробляли б пряжу з однаковим прибутком. Це було б правильно, коли б мова йшла про один фунт пряжі, а тут ідеться про такий капітал, який виробив 1 866 $\frac{2}{3}$

фунта пряжі. А щоб знати величину одержуваного цим капіталом прибутку з одного фунта (тобто, власне, додаткової вартості), ми повинні знати величину робочого дня, або кількість неоплаченої праці (при даній продуктивності), яку цей капітал приводить в рух. Але цього не можна бачити з одиниці товару.

Таким чином, Рікардо досліджує тільки те, що я назвав *відносною додатковою вартістю*. Він виходить з передпосилки (з якої, як видно, виходили так само Сміт і його попередники), що *величина робочого дня дана*. (У Сміта, щонайбільше, згадуються такі відмінності у величині робочого дня в різних галузях праці, які зводяться нанівець — або компенсуються — відносно більшою інтенсивністю праці, її трудністю, відрозливим характером і т. ін.) Виходячи з цієї передпосилки, Рікардо загалом правильно трактує відносну додаткову вартість. Але перше ніж говорити про основні пункти його дослідження, ми наведемо ще кілька цитат, які характеризують рікардовську концепцію.

«Праця одного мільйона чоловік у промисловості завжди виробить *одну й ту саму вартість*, але не завжди вона виробить одне й те саме багатство» (цит. твір, стор. 320) [Російський переклад, том I, стор. 226].

Це значить, що продукт їх одноденної праці завжди буде продуктом одного мільйона робочих днів, міститиме *одну й той самий* робочий час, а це неправильно або ж могло б бути правильним тільки в тому разі, коли б усюди був установлений *один і той самий* нормальний робочий день, з урахуванням різної трудності і т. ін. в різних галузях праці.

Однак навіть і тоді це положення у тій загальній формі, в якій воно тут висловлене, є неправильним. Припустимо, що нормальний робочий день дорівнює 12 годинам. Припустимо, що річний продукт праці однієї людини, виражений у грошах, дорівнює 50 ф. ст. і що вартість грошей лишається та сама. В цьому разі продукт праці 1 мільйона чоловік завжди дорівнюватиме 50 мільйонам ф. ст. на рік. Припустимо, що необхідна праця дорівнює 6 годинам. Тоді капітал, що затрачається на цей 1 мільйон чоловік, становить за рік 25 мільйонів ф. ст. Додаткова вартість теж дорівнює 25 мільйонам ф. ст. Продукт завжди дорівнював би 50 мільйонам, незалежно від того, чи одержують робітники 25, 30 чи 40 мільйонів. Але додаткова вартість у першому випадку дорівнювала б 25 мільйонам, у другому — 20 мільйонам, а в третьому — 10 мільйонам. Коли б авансований капітал складався з самого тільки *змінного* капіталу, тобто тільки з капіталу, що затрачається на *заробітну плату* цього мільйона чоловік, то Рікардо мав би рацію. Отже,

він мав би рацію тільки в *одному* випадку, а саме: коли б увесь капітал дорівнював змінному капіталові, — ця передпосилка і проходить крізь усе дослідження як у Рікардо, так і в А. Сміта, [660] оскільки цей останній говорить про капітал всього суспільства; але в умовах капіталістичного виробництва такого стану речей не буває ні в будь-якій окремій його галузі, ні, тим більше, в усьому суспільному виробництві в цілому.

Та *частина постійного капіталу*, яка входить у процес праці, не входячи в процес утворення вартості, не входить у продукт (у *вартість продукту*), а тому зовсім не цікавить нас тут, де йдеться про *вартість річного продукту*, хоч і як важливо враховувати цю частину постійного капіталу при визначенні загальної норми прибутку. Інша справа з тією *частиною постійного капіталу*, яка входить у річний продукт. Ми бачили, що одна частина цієї частини постійного капіталу — або те, що в одній сфері виробництва виступає як постійний капітал, — в іншій сфері, на протязі *одного й того самого* річного періоду виробництва, виступає як безпосередній продукт праці; що, таким чином, значна частина щорічно затрачуваного капіталу, яка з погляду окремого капіталіста або окремої сфери виробництва *виступає* як постійний капітал, з точки зору всього суспільства або всього класу капіталістів зводиться до *змінного* капіталу. Отже, ця частина міститься у згаданих 50 мільйонах, в тій частині цих 50 мільйонів, яка становить змінний капітал, або витрачається на заробітну плату.

Але інакше стоїть справа з тією *частиною постійного капіталу*, яка споживається для заміщення спожитого у промисловості і в землеробстві постійного капіталу, із спожитою *частиною постійного капіталу*, зайнятого в тих галузях виробництва, які виробляють постійний капітал — сировину в її первинній формі, основний капітал і допоміжні матеріали. Вартість цієї частини постійного капіталу появляється знову, відтворюється у продукті. І від наявної величини цієї вартості (припускається, що продуктивність праці не змінилася; проте, як би вона не змінювалась, вартість ця завжди має ту чи іншу *певну* величину) залежить цілком і повністю те, в яких пропорціях вона входить у вартість всього продукту. (В середньому, якщо лишити осторонь деякі винятки в сільському господарстві, від величини цього постійного капіталу, що являє собою передумову виробництва, залежатиме, звичайно, і маса продуктів, тобто маса виробленого одним мільйоном чоловік *багатства*, в тому розумінні, в якому Рікардо відрізняє багатство від *вартості*.) Цієї частини вартості продукту не існувало б, якби не було докладено нової річної праці одного мільйона

чоловік. З другого боку, праця одного мільйона чоловік не дала б тієї самої маси продукту без цього постійного капіталу, що існує незалежно від їх річної праці. Згаданий постійний капітал, як умова виробництва, входить у процес праці, але для відтворення цієї частини вартості всього річного продукту не витрачається праці ні на одну годину більше. Таким чином, як вартість, ця частина не є результатом річної праці, хоч без цієї річної праці її вартість не могла б бути відтворена в продукті.

Припустимо, що та частина постійного капіталу, яка входить у продукт, дорівнює 25 мільйонам. Тоді вартість продукту одного мільйона чоловік дорівнюватиме 75 мільйонам. Коли б частина постійного капіталу, що входить у продукт, дорівнювала 10 мільйонам, то вартість цього продукту дорівнювала б тільки 60 мільйонам, і т. д. Та оскільки в процесі капіталістичного розвитку відношення постійного капіталу до змінного зростає, то вартість річного продукту одного мільйона чоловік має тенденцію постійно зростати пропорціонально до зростання минулої праці, що бере участь як фактор в річній виробничій діяльності цього мільйона чоловік. Вже з цього видно, що Рікардо не міг зрозуміти ні суті нагромадження, ні природи прибутку.

В міру зростання відношення постійного капіталу до змінного підвищується також і продуктивність праці, зростають вироблені людьми продуктивні сили, за допомогою яких діє суспільна праця. Правда, внаслідок цього ж збільшення продуктивності праці частина наявного постійного капіталу весь час знецінюється, оскільки його вартість визначається не тим робочим часом, якого він спочатку коштував, а тим робочим часом, який має бути затрачений на його відтворення, а цей робочий час постійно зменшується в міру підвищення продуктивності праці. Тому хоч вартість постійного капіталу зростає не пропорціонально до його маси, все-таки вона зростає, бо маса постійного капіталу зростає ще швидше, ніж падає його вартість. Проте до поглядів Рікардо на нагромадження ми повернемося пізніше.

В усякому разі, вже тут ясно, що, при даному робочому дні, вартість всього продукту річної праці одного мільйона чоловік буде дуже різною залежно од відмінностей в масі постійного капіталу, який входить у продукт, і що, незважаючи на зростання продуктивності праці, ця вартість буде більшою там, де постійний капітал становить значну частку сукупного капіталу, ніж при таких суспільних умовах, де він становить відносно невелику частку сукупного капіталу. З прогресом

продуктивності суспільної праці, який супроводиться — як це відбувається в дійсності — зростанням постійного капіталу, відносно все більша частина всього річного продукту праці припадає через це на капітал як такий, отже, капіталістична власність (не кажучи вже про дохід капіталістів) буде весь час збільшуватись, а розмір тієї частини вартості, яку створює [знов додана праця] окремого робітника і навіть всього робітничого класу, буде все більше знижуватись [661] у відношенні до продукту їхньої минулої праці, що протистоїть їм як капітал. Тому весь час зростають відчуження і протилежність між робочою силою і об'єктивними умовами праці, які дістали у капіталі відособлене самостійне існування. (Ми не говоримо тут про змінний капітал, про ту частину продукту річної праці, яка потрібна для відтворення робітничого класу; але навіть і ці засоби існування робітничого класу протистоять йому як капітал.)

Погляд, що робочий день є *величина дана, обмежена, фіксована*, Рікардо висловлює також і в інших місцях своєї книги, наприклад:

«Вони» (заробітна плата і прибуток на капітал) *разом завжди мають одну й ту саму вартість»* (цит. твір, стор. 499, розділ 32-ий: «Погляди пана Мальтуса на ренту») [Російський переклад, том I, стор. 338].

Інакше кажучи, це означає тільки ось що: робочий час (робочий день), продукт якого *ділиться* між заробітною платою і прибутком на капітал, завжди *один і той самий*, є *постійною* величиною.

«Заробітна плата і прибуток, разом узяті, мають *одну й ту саму вартість»* (стор. 491, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 332].

Мені нема чого повторювати тут, що замість прибутку тут завжди слід читати: додаткова вартість.

«Заробітна плата і прибуток, разом узяті, *завжди* становитимуть одну й ту саму вартість» (стор. 490—491) [Російський переклад, том I, стор. 332].

«Заробітна плата повинна оцінюватись за її *дійсною вартістю*, тобто за *кількістю праці і капіталу, вжитою на її вироблення*, а не за її *номінальною вартістю*, чи буде вона виражена в сюртуках, у капелюхах, в грошах чи у хлібі» (розділ 1-ий: «*Про вартість*», стор. 50) [Російський переклад, том I, стор. 63].

Вартість життєвих засобів, які одержує робітник (які він купує на свою заробітну плату), — хліба, одягу тощо — визначається сукупним робочим часом, потрібним для їх вироблення: як кількістю безпосередньої праці, так і кількістю уре-

чевленої праці, потрібної для їх вироблення. Але Рікардо заплуває питання тим, що не формулює його в чистому вигляді і не каже: «її (заробітної плати) *дійсна вартість*, тобто та частина робочого дня, яка потрібна для відтворення вартості його (робітника) власних необхідних життєвих засобів, для відтворення еквівалента необхідних життєвих засобів, сплачених йому у вигляді заробітної плати, або обмінених на його працю». «Дійсну заробітну плату» слід було б визначати тим середнім часом, протягом якого робітник мусить щодня затрачувати свою працю, щоб виробити або відтворити свою власну заробітну плату. [Рікардо ж дає таке формулювання:]

«Робітник тільки тоді одержує дійсно високу ціну за свою працю, коли на свою заробітну плату він може купити продукт великої кількості праці» (стор. 322) [Російський переклад, том I, стор. 227, примітка].

4) ВІДНОСНА ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ. [АНАЛІЗ ВІДНОСНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ЯК НАУКОВА ЗАСЛУГА РІКАРДО]

Відносна додаткова вартість — це, фактично, єдина форма додаткової вартості, яку, під назвою *прибутку*, досліджує Рікардо.

Кількість праці, потрібна для вироблення товару і вміщена в ньому, визначає вартість товару, яка через це є *величиною даною, визначеною*. Ця величина ділиться між найманим робітником і капіталістом. (Рікардо, як і Сміт, не враховує тут постійного капіталу.) Ясно, що частка одного може зростати або падати тільки в тій мірі, в якій падає або зростає частка другого. Оскільки вартість товарів зобов'язана своїм походженням праці робітників, то за всяких обставин передумовою є сама ця праця, а вона неможлива без того, щоб робітник жив і підтримував своє існування, отже — одержував необхідну заробітну плату (мінімум заробітної плати, яка ототожнюється з вартістю робочої сили). Таким чином, заробітна плата і додаткова вартість — ці дві категорії, на які, за Рікардо, розпадається вартість товару або самий продукт, — не тільки перебувають у зворотному відношенні одна до одної, але первинним, визначальним моментом виявляється рух заробітної плати. Її підвищення або падіння викликає зворотний рух на боці прибутку (додаткової вартості). Заробітна плата підвищується або падає не тому, що падає або підвищується прибуток (додаткова вартість), а навпаки, додаткова вартість (прибуток) падає або підвищується тому, що підвищується або падає заробітна плата.

Додатковий продукт (слід було б, власне, сказати: *додаткова вартість*), який залишається після того як робітничий клас одержав свою частку у створеній його власною працею річної продукції, становить ту субстанцію, за рахунок якої живе клас капіталістів.

Оскільки вартість товарів визначається кількістю вміщеної в них праці, а заробітна плата і додаткова вартість (прибуток) є тільки *частки*, пропорції, в яких два класи виробників розподіляють між собою вартість товару, то ясно, що хоч підвищення або падіння заробітної плати визначає норму додаткової вартості (у Рікардо — норму прибутку), але воно не впливає на вартість товару або на його ціну (що являє собою грошовий вираз вартості товару). Та пропорція, в якій ціле ділиться між двома учасниками дільби, не робить це ціле ні більшим, ні меншим. Отже, це — облудний передсуд, ніби *підвищення заробітної плати підвищує ціни товарів*; воно призводить тільки до падіння прибутку (слід було б сказати: додаткової вартості). Навіть наведені у Рікардо винятки, при яких підвищення заробітної плати нібито спричиняється до падіння мінових вартостей одних товарів і підвищення мінових вартостей інших, не відповідають дійсності, коли говорити про *вартості*, і правильні тільки для *цін витрат*.

[662] Оскільки норма додаткової вартості (прибутку) визначається відносною висотою заробітної плати, то чим же визначається ця остання? Коли не зважати на конкуренцію, заробітна плата визначається ціною необхідних життєвих засобів. А ця ціна, в свою чергу, залежить від продуктивності праці, яка тим вища, чим родючіший ґрунт (при цьому Рікардо припускає капіталістичне виробництво). Кожне «удосконалення» зменшує ціну товарів, життєвих засобів. Таким чином, заробітна плата, або «вартість праці», підвищується чи падає у зворотному відношенні до розвитку продуктивної сили праці, оскільки вона виробляє необхідні життєві засоби, що входять у звичайне споживання робітничого класу. Отже, норма додаткової вартості (прибутку) падає або підвищується в прямому відношенні до розвитку продуктивної сили праці, бо цей розвиток знижує або підвищує заробітну плату.

Норма прибутку (додаткової вартості) не може падати без підвищення заробітної плати і не може підвищуватись без падіння заробітної плати.

Вартість заробітної плати слід розцінювати не за кількістю життєвих засобів, яку одержує робітник, а за кількістю праці, якої коштують ці життєві засоби (в дійсності, за тією частиною робочого дня, яку робітник привласнює собі), за *пропорцію*

нальною часткою, яку робітник одержує із сукупного продукту або, точніше, із сукупної вартості цього продукту. Можливо, що заробітна плата робітника, оцінювана у споживних вартостях (в певній кількості товару чи грошей), підвищується (коли збільшується продуктивність праці) і все-таки у вартості — падає, і навпаки. Однією з великих заслуг Рікардо є аналіз відносної, або пропорціональної, заробітної плати і встановлення її як категорії. До Рікардо заробітна плата завжди розглядалася тільки безвідносно, а робітник розглядався через це як тварина. А тут він розглядається в його суспільних відносинах. Становище класів у відношенні один до одного більше зумовлюється відносною заробітною платою, ніж її абсолютною величиною.

На підтвердження сформульованих вище положень наведемо тепер цитати з Рікардо.

«Вартість оленя, продукту односторонньої праці мисливця, цілком дорівнюватиме вартості риби, продукту односторонньої праці рибалки. Порівняльна вартість риби і дичини цілком регулюватиметься кількістю праці, що міститься в тій і другій, якою б не була кількість продукції або якою б високою чи низькою не була звичайна заробітна плата або прибуток. Коли... рибалка... наймає десять чоловік, річна праця яких коштує 100 ф. ст. і які за один день добувають своєю працею двадцять лососів; коли... мисливець теж наймає десять чоловік, річна праця яких коштує 100 ф. ст. і які за один день постачають йому десять оленів, то природна ціна оленя становила б два лососі, хоч би якою великою чи малою була частка всього продукту, що дістається людям, які здобувають його. Частка, сплачувана як заробітна плата, має величезне значення для питання про прибуток; бо з самого початку очевидно, що прибуток є високим чи низьким в цілковитій відповідності з тим, низькою чи високою є заробітна плата. Але на відносну вартість риби і дичини це зовсім не могло б вплинути, бо заробітна плата буде високою чи низькою одночасно в обох цих промислах» (розділ 1-ий: *«Про вартість»*, стор. 20—21) [Російський переклад, том I, стор. 45—46].

Ми бачимо, що Рікардо всю вартість товару виводить з праці людей, зайнятих у виробництві. Їх власна праця, або продукт цієї праці, або вартість цього продукту і є тим, що розподіляється між ними і капіталом.

«Ніяка зміна в заробітній платі не викликала б зміни у відносній вартості цих товарів. Бо коли ми припустимо, що заробітна плата підвищилась, то жоден з цих промислів не потребуватиме більшої кількості праці, хоч за цю працю сплачуватиметься більш висока ціна... Заробітна плата може підвищитись на двадцять процентів, а прибуток може внаслідок цього впасти більше чи менше, не викликаючи ні найменшої зміни у відносній вартості цих товарів» (там же, стор. 23) [Російський переклад, том I, стор. 47—48].

«Підвищення вартості праці неможливе без падіння прибутку. Якщо хліб розподіляється між фермером і робітником, то чим більша частка, яка дістається останньому, тим менше залишається для першого. Цілком

так само, якщо сукно або бавовняні тканини *діляться* між робітником і його наймачем, то чим *більша частка* першого, тим менше залишається для останнього» (там же, стор. 31) [Російський переклад, том I, стор. 52].

[663] «Адам Сміт і всі без винятку наступні автори наскільки мені відомо, твердили, що *підвищення ціни праці* неодмінно викликало б *підвищення цін усіх товарів*. Сподіваюсь, мені вдалося показати, що для такої думки немає ніяких підстав» (там же, стор. 45) [Російський переклад, том I, стор. 60].

«Підвищення заробітної плати внаслідок того, що робітник одержує більш щедру винагороду або внаслідок труднощів у виробництві предметів необхідності, на які витрачається заробітна плата, не викликає, за винятком деяких випадків, підвищення цін, але дуже впливає на прибуток у бік його зниження». Інша справа, коли підвищення заробітної плати відбувається внаслідок «зміни у вартості грошей». «В одному випадку» (а саме, в останньому із згаданих випадків) «на *утримання робітників* не витрачається *більше річної праці країни*; у другому випадку — витрачається» (там же, стор. 48) [Російський переклад, том I, стор. 62].

[663] «З підвищенням цін на їжу та інші предмети необхідності підвищиться також і природна ціна праці; з падінням їх цін природна ціна праці *впаде*» (цит. твір, стор. 86) [Російський переклад, том I, стор. 85].

«*Додатковий продукт*, що залишається після того як задоволені потреби наявного населення, необхідно мусить бути пропорціональним до *легкості виробництва*, тобто він тим більший, чим *менша кількість осіб*, зайнятих у виробництві» (стор. 93) [Російський переклад, том I, стор. 89].

«Ні фермер, який обробляє землю того розряду, що регулює ціну, ні промисловець, який виробляє промислові товари, не жертвують жодною частиною свого продукту на сплату ренті. *Вся вартість їх товарів поділяється* тільки на *дві частини*: одна становить прибуток на капітал, друга — заробітну плату» (стор. 107) [Російський переклад, том I, стор. 98].

«Припустимо, що ціна шовку, оксамиту, меблів та будь-яких інших товарів, на які робітник не пред'являє попиту, підвищилася внаслідок того, що на них доводиться витратити більше праці. Чи не вплине це на прибуток? Звичайно, не вплине, бо, крім підвищення заробітної плати, ніщо на прибуток впливати не може; шовку і оксамиту робітники не споживають, і тому підвищення їх ціни не може підвищити заробітну плату» (стор. 118) [Російський переклад, том I, стор. 105].

«Якщо праця десяти робітників на землі певної якості дає 180 кварталів пшениці, вартістю у 4 ф. ст. за квартал, або всього 720 ф. ст. (стор. 110) [Російський переклад, том I, стор. 100],... то в усіх випадках одна й та сама сума в 720 ф. ст. має бути поділена між заробітною платою і прибутком... Чи підвищується, чи падає заробітна плата або прибуток, і та і другий повинні бути взяті саме з цієї суми в 720 ф. ст. З одного боку, прибуток ніколи не може піднятися так високо, щоб поглинути з цих 720 ф. ст. таку велику частку, що кількості, яка залишиться, буде не досить для забезпечення робітників предметами абсолютної необхідності; з другого боку, заробітна плата ніколи не може піднятися так високо, щоб з цієї суми нічого не лишилося для прибутку» (стор. 113) [Російський переклад, том I, стор. 101—102].

«Прибуток залежить від високої чи низької заробітної плати, заробітна плата — від ціни необхідних життєвих засобів, а ціна необхідних життєвих засобів залежить головним чином від цін на їжу, бо кількість всіх інших необхідних предметів може бути збільшена майже безконечно» (стор. 119) [Російський переклад, том I, стор. 105].

«Хоч виробляється більша вартість» (при погіршанні ґрунту), «та зате і більша частка того, що лишається від цієї вартості після сплати ренти, споживається виробниками» (Рікардо ототожнює тут робітників і виробників), «а це, і тільки це, і визначає розміри прибутку» (стор. 127) [Російський переклад, том I, стор. 110].

«Істотно властивість удосконалень — це зменшувати кількість праці, яка була потрібна раніше для вироблення товару; а такого зменшення не може бути без падіння ціни товару, або його відносної вартості» (стор. 70) [Російський переклад, том I, стор. 74—75].

«Зменшіть витрати виробництва капелюхів, і ціна їх кінець кінцем впаде до рівня їх нової природної ціни, хоч би попит на них подвоївся, потроївся або почотверився. Зменшіть витрати виробництва необхідних для людей засобів існування, знизивши природну ціну їжі й одягу, які підтримують життя, і заробітна плата кінець кінцем впаде, незважаючи на те, що попит на робітників [664] може дуже зрости» (стор. 460) [Російський переклад, том I, стор. 314].

«Чим менше припадає на заробітну плату, тим більше припадає на прибуток, і навпаки» (стор. 500) [Російський переклад, том I, стор. 338].

«Одним із завдань цього твору було показати, що разом з кожним падінням дійсної вартості предметів необхідності падає заробітна плата і підвищується прибуток на капітал, — інакше кажучи, що в цьому випадку з кожної даної річної вартості менш значна частка відстається робітничому класові і більш значна частка тим, чий фонди дають роботу цьому класові, застосовують його».

[Тільки в цьому останньому виразі, який цілком увійшов у щоденну мову, Рікардо, якщо й не вгадує, то все-таки показує природу капіталу. Не нагромаджена праця застосовується робітничим класом, самими робітниками, а «фонди», «нагромаджена праця», «застосовують цей клас», застосовують теперішню, безпосередню працю.]

«Припустимо, що вартість товарів, вироблених на якій-небудь фабриці, становить 1000 ф. ст. і що вона ділиться між хазяїном і його робітниками» (в цьому виразі знов-таки відбилася природа капіталу: капіталіст — хазяїн, робітники — його робітники) «так, що робітники одержують 800 ф. ст., а хазяїн — 200 ф. ст. Коли б вартість цих товарів впала до 900 ф. ст. і 100 ф. ст. були б заощаджені на заробітній платі внаслідок зниження цін на предмети необхідності, то чистий дохід хазяїна нітрохи не зменшився б» (стор. 511—512) [Російський переклад, том I, стор. 345—346].

«Якби взуття й одяг робітників можна було виробляти завдяки удосконаленню машин з затратою праці вчетверо меншою, ніж та, що потрібна для їх вироблення тепер, то вони, мабуть, впали б у ціні на 75%; але з цього ще зовсім не випливає, що робітник завдяки цьому мав би можливість завжди споживати чотири куртки і чотири пари взуття замість однієї; під впливом конкуренції і стимулу до посиленого зростання населення його заробітна плата через недовгий час прийшла б, мабуть, у відповідність з новою вартістю предметів необхідності, на які вона витрачається. Якби такі удосконалення поширилися на всі предмети споживання робітника, то вже через дуже небагато років, певно, виявилось б, що обсяг його споживання збільшився дуже мало (якщо взагалі збільшився), хоч мінова вартість цих товарів порівняно з будь-якими іншими товарами, значно знизилась і хоч ними тепер представлений про-

дукт дуже зменшеної кількості праці» (стор. 8) [Російський переклад, том I, стор. 37].

«Коли заробітна плата підвищується, то це завжди буває за рахунок прибутку, а коли вона падає, прибуток завжди підвищується» (стор. 491, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 332].

«На протязі всього цього твору я старався показати, що норма прибутку може підвищуватися тільки внаслідок падіння заробітної плати і що тривале падіння її можливе тільки в результаті падіння ціни предметів необхідності, на які витрачається заробітна плата. Отже, коли завдяки розширенню зовнішньої торгівлі або удосконаленню машин, їжа та інші предмети необхідності, що їх споживають робітники, зможуть надходити на ринок по нижчій ціні, то прибуток підвищиться. Коли, замість того щоб самим вирощувати хліб і самим виготовляти одяг та інші предмети необхідності, споживані робітниками, ми відкриємо новий ринок, звідки зможемо одержувати ці товари по дешевшій ціні, то заробітна плата впаде, а прибуток підвищиться; та коли товари, одержувані — завдяки розширенню зовнішньої торгівлі або удосконаленню машин — по дешевшій ціні, споживаються виключно тільки багатими, то в нормі прибутку не станеться ніяких змін. Якщо вино, оксамит, шовк та інші дорогі товари впадуть у ціні на 50%, то на нормі заробітної плати це не відіб'ється, і, значить, прибуток залишиться той самий.

Отже, хоч зовнішня торгівля надзвичайно вигідна для країни, бо вона збільшує кількість і різноманітність тих предметів, на які може витрачатися доход, і завдяки достатку і дешевині товарів створює стимул до заощадження» {а чому не стимул до витрат?} «і до нагромадження капіталу, але вона зовсім не має тенденції підвищувати прибуток на капітал, коли товари, що ввозяться, не належать до розряду тих, на які витрачається заробітна плата робітників.

Зауваження, зроблені щодо зовнішньої торгівлі, однаково можуть бути застосовані і до внутрішньої торгівлі. Норма прибутку ніколи не підвищується»

{тільки що Рікардо сказав прямо протилежне; він, очевидно, має на увазі, що норма прибутку ніколи не підвищується, за винятком тих випадків, коли завдяки зазначеним удосконаленням зменшується вартість праці}

«внаслідок кращого розподілу праці, винайдення машин, прокладання шляхів і каналів або внаслідок інших способів скорочувати працю, яка витрачається при виготовленні товарів або при їх перевезенні. Всі ці причини впливають на ціни товарів і завжди дають велику вигоду споживачеві, бо вони дають споживачам можливість в обмін на ту саму кількість праці одержувати більшу кількість такого товару, у виробництві якого застосовуються удосконалення, але вони, ці причини, зовсім не впливають на прибуток. З другого боку, всяке [665] зменшення заробітної плати робітників підвищує прибуток, але зовсім не впливає на ціну товарів. Одне вигідне для всіх класів, тому що всі класи є споживачами»

{але як це може бути вигідно для робітничого класу, коли, за припущенням Рікардо, ці товари, якщо вони входять до тих предметів, на які витрачається заробітна плата, зменшують її, а якщо вони не зменшують заробітну плату своїм здешевленням, то і не входять до купованих на заробітну плату предметів?};

«друге вигідне самим тільки виробникам. Вони дістають більше прибутку, але ціни на всі предмети лишаються ті самі»

{знов-таки, як це можливо, коли, за припущенням Рікардо, зменшення заробітної плати робітників, яке підвищує прибуток, відбувається саме тому, що ціна необхідних життєвих засобів впала, і, значить, ні в якому разі не можна сказати, що «ціни на всі предмети лишаються ті самі»}.

«У першому випадку вони одержують стільки ж прибутку, скільки і раніше, але мінова вартість *усіх предметів*» {це знову неправильно; слід було б сказати: всіх предметів крім необхідних життєвих засобів}, «на які витрачається їх прибуток, зменшується» (стор. 137—138) [Російський переклад, том I, стор. 115—116].

Ми бачимо, що весь цей уривок написаний дуже недбало. Але крім цих формальних вад все це є правильним тільки в тому разі, коли замість «норми прибутку» читати «норма додаткової вартості», як і в усьому цьому дослідженні про відносну додаткову вартість. Навіть для предметів розкоші згадані удосконалення можуть підвищувати загальну норму прибутку, бо норма прибутку в цих сферах виробництва, як і в усіх інших, бере участь у вирівнюванні всіх окремих норм прибутку в середню норму прибутку. Якщо в таких випадках, завдяки згаданим впливам, падає вартість постійного капіталу у відношенні до змінного капіталу або ж скорочується тривалість часу обороту (тобто відбувається зміна в процесі обігу), то норма прибутку підвищується. Далі, вплив зовнішньої торгівлі дістав тут у Рікардо цілком однобічне трактування. Істотним для капіталістичного виробництва є розвиток продукту в товар, а це істотно пов'язане з розширенням ринку, із створенням світового ринку, отже із зовнішньою торгівлею.

Та коли залишити це остеронь, Рікардо висуває правильне положення, що всі удосконалення, чи зумовлені вони поділом праці, поліпшенням машин, удосконаленням засобів транспорту або зовнішньою торгівлею, одним словом, усі засоби, які скорочують у промисловості або в перевезенні товарів необхідний робочий час, збільшують додаткову вартість (а значить, і прибуток) і, таким чином, збагачують клас капіталістів, бо ці «удосконалення» знижують — і в тій мірі, в якій вони знижують, — вартість праці.

На закінчення ми повинні в цьому підрозділі навести ще кілька місць, в яких Рікардо досліджує природу *відносної* заробітної плати.

«Якщо мені треба найняти робітника на тиждень, і я, замість десяти шилінгів, плачу йому вісім, причому ніякої зміни у вартості грошей не

сталося, то можливо, що на вісім шилінгів робітник одержить тепер більше їжі та інших предметів необхідності, ніж раніше на десять шилінгів. Але це відбувається не внаслідок підвищення *дійсної вартості його заробітної плати*, як твердив А. Сміт і недавно п. Мальтус, а внаслідок падіння вартості тих предметів, на які робітник витрачає свою заробітну плату, — а це зовсім різні речі. І все-таки, коли я називаю це падінням *дійсної вартості заробітної плати*, мені кажуть, що я вживаю нову і незвичну термінологію, несполучну з справжніми принципами науки» (цит. твір, стор. 11—12) [Російський переклад, том I, стор. 39].

«Правильно судити про норму прибутку, ренти і заробітної плати можна не по абсолютній кількості продукту, одержуваній тим чи іншим класом, а по кількості праці, потрібній для вироблення цього продукту. Завдяки удосконаленням у машинах і в землеробстві весь продукт може бути подвоєний; та коли заробітна плата, рента і прибуток теж зростуть удвоє, то співвідношення між всіма трьома залишиться те саме, і ні про одне з них не можна буде сказати, що воно відносно змінилось. Та коли заробітна плата не бере повною мірою участі в цьому зростанні, коли вона, замість того щоб подвоїтись, збільшується тільки наполовину... то в такому разі, на мою думку, було б правильним сказати, що... заробітна плата впала, тоді як прибуток підвищився; бо, коли б ми мали незмінний масштаб для вимірювання *вартості* продукту, то ми побачили б, що на робітничий клас тепер припадає менше вартості..., а на клас капіталістів більше, ніж раніше» (стор. 49) [Російський переклад, том I, стор. 62—63].

«Падіння заробітної плати було б справді падінням незважаючи на те, що вона» (заробітна плата) «може постачати тепер робітникові більшу кількість дешевих товарів, ніж його попередня заробітна плата» (стор. 51) [Російський переклад, том I, стор. 63—64].

* * *

Де Кейнсі підкреслює деякі з розвинутих Рікардо положень, протиставлячи їх поглядам інших економістів:

«У дорікардовських економістів було так: коли їх запитували, чим визначається вартість усіх товарів, то відповідь була така, що вона визначається головним чином заробітною платою; коли, далі, запитували: чим визначається заробітна плата? — то вказувалось, що заробітна плата повинна пристосуватись до вартості тих товарів, на які вона витрачається; відповідь зводилася по суті до того, що заробітна плата визначається вартістю товарів» («Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo», [666] «London Magazine», Vol. IX, 1824, стор. 560).

В цих самих «Діалогах» говориться про закон вимірювання вартості кількістю праці і про закон вимірювання її вартістю праці:

«Ці дві формули такі далекі від того, щоб бути тільки двома різними виразами одного й того ж закону, що закон пана Рікардо (а саме, положення про те, що вартість *A* відноситься до вартості *B* як кількості праці, що їх виробляє) можна було б у негативному формулюванні найкраще

виразити так: вартість *A* не відноситься до вартості *B* як *вартості* праці, що їх виробляє» [там же, стор. 348].

(Коли б органічна будова капіталу в галузях *A* і *B* була одна й та сама, то справді можна було б сказати, що вартості продуктів цих капіталів *відносяться* одна до одної як *вартості* праці, що їх виробляє. Бо в цьому разі кількості нагромадженої праці, що містяться в продуктах *A* і *B*, відносилися б одна до одної як вміщені в них кількості безпосередньої праці. А кількості оплаченої праці в *A* і *B* відносилися б як сукупні кількості безпосередньої праці, застосованої обома капіталами. Припустимо, що будова обох капіталів становить $80c + 20v$, а норма додаткової вартості — 50%. Коли б один капітал дорівнював 500, а другий — 300, то продукт в одному випадку становив би 550, а в другому — 330. Продукти відносилися б тоді як заробітна плата 5×20 (тобто 100) відноситься до заробітної плати 3×20 (тобто 60). Бо $100 : 60 = 10 : 6 = 5 : 3$. Вартості продуктів *A* і *B* відносилися б одна до одної як 550 до 330, або як 55 до 33, або як $\frac{55}{11}$ до $\frac{33}{11}$ (бо $5 \times 11 = 55$ і $3 \times 11 = 33$); отже, як 5 до 3. Але навіть і в цьому випадку було б відоме тільки їх співвідношення, а не дійсна вартість продуктів, що розглядаються, тому що відношенню 5 : 3 можуть відповідати дуже різні величини вартості.)

«Якщо ціна продукту дорівнює 10 шилінгам, то заробітна плата і прибуток, разом узяті, не можуть перевищувати 10 шилінгів. Але чи не навпаки, чи не визначають ціну заробітна плата і прибуток, разом узяті? Ні, це — старе, віджиле вчення» (*Th. De Quincey. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, стор. 204*).

«Нова політична економія показала, що ціна всякого товару визначається відносною кількістю праці, яка його виробляє, і тільки нею. Коли сама ціна вже визначена, вона *ipso facto* * визначає той фонд, з якого повинні черпати свої окремі частки і заробітна плата і прибуток» (там же). «Всяка зміна, якою може бути порушене існуюче співвідношення між заробітною платою і прибутком, повинна йти від заробітної плати» (там же, стор. 205).

«У вчення про земельну ренту Рікардо вніс те нове, що звів його до питання, чи дійсно рента скасовує закон вартості» (там же, стор. 158).

* — цим самим. Ред.

[РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ]
РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ ПРИБУТКУ

[1) ОКРЕМІ ВИПАДКИ РОЗРІЗНЕННЯ ПРИБУТКУ
 І ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ У РІКАРДО]

Вже докладно було доведено, що закони додаткової вартості або, точніше, закони норми додаткової вартості (припускаючи, що робочий день дано) не так безпосередньо і просто збігаються з законами прибутку, або не так безпосередньо і просто можуть бути застосовані до них, як це трактує Рікардо; що Рікардо помилково ототожнює додаткову вартість і прибуток; що вони тотожні тільки в тому разі, коли весь капітал складається із змінного капіталу, або безпосередньо затрачається на заробітну плату; що тому те, що Рікардо розглядає під назвою «прибутку», взагалі є лише додатковою вартістю. Так само тільки в цьому випадку сукупний продукт цілком зводиться б до заробітної плати і додаткової вартості. Рікардо явно поділяє погляд Сміта, що *сукупна вартість* річного продукту зводиться до доходів. Звідси і змішання у нього вартості і ціни витрат.

Тут немає потреби повторювати, що норма прибутку не підлягає безпосередньо тим самим законам, яким підлягає норма додаткової вартості.

По-перше, ми бачили, що норма прибутку може підвищуватись або падати внаслідок падіння або підвищення ренти, незалежно від будь-яких змін у вартості праці.

По-друге, абсолютна маса прибутку дорівнює абсолютній масі додаткової вартості. Але остання визначається не тільки нормою додаткової вартості, а й кількістю зайнятих робітників. Тому маса прибутку може лишатися та сама, якщо норма додаткової вартості падає, але одночасно з цим зростає кількість робітників, і навпаки.

По-третьє, норма прибутку при даній нормі додаткової вартості залежить від органічної будови капіталу.

По-четверте, норма прибутку при даній додатковій вартості (тим самим припускається, що дано також і органічну будову капіталу на кожні 100 одиниць) залежить від вартісного співвідношення різних частин капіталу, які можуть по-різному змінюватись, почасти завдяки економії сили тощо при використанні умов виробництва, почасти в результаті таких змін вартості, які можуть зачепити яку-небудь одну частину капіталу, не зачіпаючи інших його частин.

Нарешті, слід було б ще взяти до уваги ті відмінності в будові капіталу, які виникають з процесу обігу.

[667] Деякі міркування, які прохлюються у самого Рікардо, мали б привести його до розрізнення між додатковою вартістю і прибутком. В результаті того, що він цього розрізнення не проводить, він, очевидно, — як це побіжно було вказано вже при аналізі розділу 1-го («Про вартість»), — подекуди скочується до вульгарного погляду, ніби прибуток є просто надвишка над вартістю товару; наприклад, коли він говорить про те, як визначається прибуток на такий капітал, в якому переважає основний капітал, і т. д. * Звідси великі неладності у його епігонів. Вульгарний погляд неминуче мусить появитися, коли практично правильне положення про те, що в середньому капіталі однакової величини дають однаковий прибуток, або що прибуток залежить від величини застосовуваного капіталу, — коли це положення не зв'язується цілим рядом проміжних ланок з загальними законами, які стосуються вартостей і т. ін., одним словом, коли прибуток і додаткова вартість ототожнюються, що правильно тільки у відношенні до сукупного капіталу. Тим-то для Рікардо і закриті всі шляхи до визначення загальної норми прибутку.

Рікардо розуміє, що на нормі прибутку не відбиваються такі зміни вартості товарів, які в однаковій мірі впливають на всі частини капіталу, як-от, наприклад, зміни у вартості грошей. Йому слід було б зробити звідси той висновок, що на нормі прибутку відбиваються такі зміни у вартості товарів, які на різні частини капіталу впливають не в однаковій мірі; отже, що можливі зміни норми прибутку при незмінній вартості праці і що вони можуть відбуватися навіть в напрямі, протилежному змінам у вартості праці. Але передусім Рікардо повинен був би спинити свою увагу на тому, що додатковий продукт,

* Див. цей том, частина II, стор. 182. *Ред.*

або, що у нього означає те саме, *додаткова вартість*, або, що знов-таки є те саме, *додаткова праця*, оскільки він розглядає все це *sub specie* * прибутку, обчислюється тут у нього не у відношенні до самого тільки змінного капіталу, а у відношенні до *всього авансованого капіталу*.

Щодо зміни вартості грошей Рікардо каже:

«Хоч би якою великою була зміна вартості грошей, вона не викликає ніяких змін у *нормі прибутку*. Припустимо, що товари фабриканта підвищилися в ціні з 1 000 ф. ст. до 2 000 ф. ст., або на 100%. Тоді його *норма прибутку* залишиться та сама, якщо його *капітал*, на який зміни у вартості грошей впливають так само, як і на вартість продукту, тобто якщо його машини, будівлі і запаси товарів також підвищаться в ціні на 100%... Якщо при капіталі даної вартості фабрикант, шляхом економії у праці, може збільшити вдвоє кількість продукту, так що попередня ціна одиниці продукту знизиться наполовину, то *залишиться те саме співвідношення між продуктом і капіталом, який його виробив*, а *значить і норма прибутку залишиться та сама*. Коли ж одночасно з тим, як фабрикант, застосовуючи той самий капітал, подвоює кількість продукту, наполовину знизиться, з якої-небудь причини, вартість грошей, то продукт буде проданий за вдвоє більшу, ніж раніше, грошову вартість, але зате і капітал, застосований при його виробленні, теж матиме вдвоє більшу, ніж раніше, грошову вартість; отже, і в цьому разі *вартість продукту буде в тому самому відношенні до вартості капіталу, що й раніше*» (цит. твір, стор. 51—52) [Російський переклад, том I, стор. 64].

Якщо під *продуктом* Рікардо розуміє тут *додатковий продукт*, то це правильно. Бо норма прибутку дорівнює додатковому продуктові (додатковій вартості), поділеному на капітал. Так, якщо додатковий продукт = 10, а капітал = 100, то норма прибутку = $\frac{10}{100} = \frac{1}{10} = 10\%$. Та коли Рікардо під *продуктом* розуміє продукт, взятий в цілому, то справа викладена неточно. Тоді під відношенням вартості продукту до вартості капіталу Рікардо явно має на увазі не що інше, як надлишок вартості товару над вартістю авансованого капіталу. В усякому разі ясно, що *тут* Рікардо не ототожнює прибуток з додатковою вартістю, а норму прибутку — з нормою додаткової вартості, яка дорівнює

$$\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{вартість праці}}, \text{ або } \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{змінний капітал}}.$$

Рікардо каже:

«Ми припустили, що впала ціна тієї *сировини*, з якої виготовляються товари; звідси можна зробити той висновок, що це викличе падіння цін на ці товари. Ціни цих товарів справді впадуть, але їх падіння не супроводитиметься будь-яким зменшенням грошового доходу виробника. Якщо

* — з огляду. *Ред.*

він продає свій товар за меншу суму грошей, то тільки через те, що *один з матеріалів, з яких виготовлений товар, впає у вартості*. Якщо фабрикант сукна продасть своє сукно за 900 ф. ст. замість 1 000 ф. ст., то його дохід не стане від цього меншим при умові, що вовна, з якої воно виготовляється, зменшилась у вартості на 100 ф. ст.» (цит. твір, розділ 32-й, стор. 518) [Російський переклад, том I, стор. 350].

(Те, про що, власне, йдеться тут у Рікардо, — вплив зниження вартості сировини в тому чи іншому практичному випадку, — нас тут не цікавить. Раптове зниження вартості вовни, безперечно, позначилося б (збитково) на грошовому доході тих фабрикантів сукна, які мали б на складі великий запас готового товару, — товару, який був виготовлений тоді, коли вовна була дорожча, а мав бути проданий після того, як вартість вовни [668] знизилась.)

Коли, як припускає тут Рікардо, фабриканти сукна приводять в рух ту саму масу праці, що і раніше (тимчасом, вони могли б привести в рух більшу кількість праці, бо частина звільненого капіталу, що раніше витрачалася *тільки* на сировину, може тепер витратитись на сировину плюс праця), то ясно, що «грошовий дохід» цих фабрикантів, якщо мати на увазі його абсолютну величину, «не стане меншим», а їх *норма прибутку підвищиться* порівняно з попередньою; бо ті самі, скажімо, 10%, що й раніше, тобто 100 ф. ст., слід було б тепер обчислювати не на 1 000 ф. ст., а на 900 ф. ст. У першому випадку норма прибутку становить 10%, у другому вона дорівнювала б $\frac{1}{9}$, що становить $11\frac{1}{9}\%$. Та оскільки Рікардо до того ж припускає, що ціна впала взагалі на сировину, з якої виготовляються товари, то підвищиться загальна норма прибутку, а не тільки норма прибутку в якій-небудь окремій галузі виробництва. Рікардо цього не розуміє, і це тим більш дивно, що протилежний випадок для нього ясний.

А саме, в розділі 6-му («*Про прибуток*») Рікардо розглядає той випадок, коли внаслідок подорожчання предметів необхідності, — подорожчання, зумовленого введенням в обробіток гірших земель і, значить, підвищенням диференціальної ренти, — підвищується, по-перше, заробітна плата, а по-друге, підвищуються в ціні всі сирові продукти, що одержуються з поверхні землі. (Останнє припущення зовсім не є необхідним. Бавовна, шовк, навіть вовна і льон можуть спокійнісінько падати в ціні, незважаючи на підвищення ціни хліба.)

Рікардо говорить, по-перше, що *додаткова вартість* (у Рікардо сказано: прибуток), одержувана фермером, впаде, бо вартість продукту праці 10 робітників, яких він наймає, становить, як і раніше, 720 ф. ст., а з цього фонду в 720 ф. ст. він

повинен тепер віддавати більшу частку як заробітну плату І Рікардо продовжує:

«Але норма прибутку впаде ще більше, тому що капітал фермера... складається в значній мірі із сирових продуктів — таких, як, наприклад, його хліб і запаси сіна, необмолочена пшениця і ячмінь, коні і корови, — що всі підвищуються в ціні внаслідок *підвищення ціни на продукти*. Його абсолютний прибуток впаде би з 480 ф. ст. до 445 ф. ст. 15 шил.; та коли б, з тільки що зазначеної мною причини, його капітал зріс з 3 000 до 3 200 ф. ст., то норма його прибутку при ціні хліба у 5 ф. ст. 2 шил. 10 пенсів впаде б нижче 14%. Коли б фабрикант вклав у своє підприємство теж 3 000 ф. ст., то, внаслідок підвищення заробітної плати, він був би змушений збільшити свій капітал, щоб мати можливість вести діло у тих самих розмірах. Якщо раніш його товари продавались за 720 ф. ст., то вони і далі продаватимуться по тій самій ціні, але заробітна плата робітників, що становила раніше 240 ф. ст., підвищилася б при ціні хліба у 5 ф. ст. 2 шил. 10 пенсів до 274 ф. ст. 5 шил. В першому випадку у фабриканта лишалося б 480 ф. ст. як прибуток на 3 000 ф. ст., у другому — він одержав би тільки 445 ф. ст. 15 шил. прибутку на збільшений капітал, і тому його прибуток відповідав би нормі прибутку фермера, яка змінилася» (цит. твір, стор. 116—117) [Російський переклад, том I, стор. 103].

Отже, тут Рікардо розрізняє *абсолютний прибуток* (тобто *додаткову вартість*) і *норму прибутку* і показує так само, що в результаті зміни вартості авансованого капіталу норма прибутку падає в більшій мірі, ніж падає абсолютний прибуток (додаткова вартість), який зменшується внаслідок підвищення вартості праці. Норма прибутку впаде б тут і в тому разі, коли б вартість праці не змінилася, бо *той самий абсолютний прибуток* довелось б обчислювати на більший капітал. Протилежний випадок — підвищення норми прибутку (відмінне від підвищення додаткової вартості, або абсолютного прибутку) — мав би, таким чином, місце в тому його вище цитованому прикладі, де вартість сировини падає. Отже, виходить, що підвищення і падіння норми прибутку визначаються ще й іншими обставинами, крім підвищення і падіння абсолютного прибутку та підвищення і падіння його норми, обчислюваної на капітал, який витрачається на заробітну плату.

У щойно цитованому місці Рікардо продовжує:

«Ювелірні вироби, вироби з заліза, срібла та міді не підвищилися б у ціні, тому що до їх складу не входять сирові продукти, які одержуються з поверхні землі» (цит. твір, стор. 117) [Російський переклад, том I, стор. 104].

Ціни цих товарів не підвищуються, але норма прибутку в цих галузях перевищила б норму прибутку в інших галузях. Бо в останніх зменшена (внаслідок підвищення заробітної

плати) додаткова вартість припадала б на авансований капітал, що зріс у вартості відразу з двох причин: по-перше, тому, що збільшилися затрати на заробітну плату, а по-друге, тому, що збільшилися затрати на сировину. А в другому випадку [тобто у випадку з ювелірними виробами і т. ін.] [669] зменшена додаткова вартість припадала б на такий авансований капітал, який, в результаті підвищення заробітної плати, збільшився тільки у своїй змінній частині.

У цих місцях Рікардо сам спростовує всю свою теорію прибутку, що ґрунтується на хибному ототожненні норми додаткової вартості і норми прибутку.

«Прибуток — як у землеробстві, так і в промисловості — завжди знижується при підвищенні *ціни сирових продуктів*, якщо воно супроводиться підвищенням заробітної плати» (стор. 113—114) [Російський переклад, том I, стор. 102].

Із сказаного самим Рікардо виходить, що, навіть коли б підвищення ціни сирових продуктів не супроводилося підвищенням заробітної плати, *норма прибутку* знизилася б внаслідок підвищення ціни тієї частини авансованого капіталу, яка складається з сировини.

«Припустимо, що ціна шовку, оксамиту, меблів та будь-яких інших товарів, на які робітник не пред'являє попиту, підвищилася внаслідок того, що на них доводиться *витрачати* більше праці. Чи не вплине це на *прибуток*? Звичайно, не вплине, бо, *крім підвищення заробітної плати, ніщо на прибуток впливати не може*; шовку і оксамиту робітники не споживають, і тому підвищення їх ціни не може підвищити заробітну плату» (цит. твір, стор. 118) [Російський переклад, том I, стор. 105].

Норма прибутку в цих окремих галузях, звичайно, впала б, хоч вартість праці — заробітна плата — лишилася та сама. Сировий матеріал, що застосовується фабрикантами шовку, роялів, меблів і т. ін., подорожчав би; отже, відношення додаткової вартості, яка не зазнала зміни, до затраченого капіталу зменшилося б, а тому і норма прибутку впала б. А *загальна норма прибутку* одержується як середня окремих норм прибутку в усіх галузях промисловості. Або ж згадані вище фабриканти, щоб одержувати, як і раніше, середню норму прибутку, підвищили б ціну своїх товарів. Таке номінальне підвищення цін безпосередньо не зачепило б норму прибутку, але відбилося б на витрачанні прибутку.

Рікардо ще раз повертається до розглянутого вище випадку, коли додаткова вартість (абсолютний прибуток) падає через те, що ціна необхідних життєвих засобів (а разом з тим і земельна рента) підвищується:

«Я повинен ще раз зазначити, що норма прибутку падатиме далеко швидше, ніж я припустив у своєму обчисленні; бо, коли вартість продукту буде такою високою, як я приймав її за припущених умов, то вартість капіталу фермера значно збільшиться, бо він неодмінно складається з багатьох таких товарів, вартість яких зросла. Перше ніж ціна хліба могла б підвищитися з 4 до 12 ф. ст., мінова вартість капіталу фермера, мабуть, подвоїлася б і дорівнювала б 6 000 ф. ст. замість 3 000. Отже, якщо прибуток фермера становив 180 ф. ст., або 6% від його первісного капіталу, то тепер дійсна норма прибутку не перевищуватиме 3%, бо 3% з 6 000 ф. ст. дають 180 ф. ст., і тільки на цих умовах який-небудь новий фермер, що має в кишені 6 000 ф. ст., міг би стати сільськогосподарським підприємцем. Багато галузей господарства здобули б з того самого джерела деяку вигоду, більшу чи меншу. Пивовар, винокур, фабрикант сукна, фабрикант полотна були б частково винагороджені за зменшення їх прибутку підвищенням вартості наявних у них запасів сировини і готового товару. Але фабриканти металевих виробів, ювелірних виробів та багатьох інших товарів, а так само і ті, чиї капітали складаються тільки з грошей, зазнали б на собі повною мірою падіння норми прибутку, без будь-якої компенсації» (цит. твір, стор. 123—124) [Російський переклад, том I, стор. 108].

Тут важливо тільки те, чого Рікардо не помічає, а саме — що він спростовує своє ототожнювання прибутку і додаткової вартості і констатує, що, незалежно від вартості праці, на норму прибутку може впливати зміна у вартості постійного капіталу. В усьому іншому його ілюстрація є правильною тільки почасті. Тієї вигоди, яку фермер, фабрикант сукна та ін. здобули б від підвищення ціни їх наявного запасу товарів і того, що знаходиться на ринку, природно, більш нема, як тільки вони збули ці товари. Підвищення вартості їх капіталу теж перестало б давати їм будь-яку вигоду, як тільки капітал цей був би спожитий і його треба було б відтворити. Всі вони опиняються тоді у становищі взятого для прикладу самим Рікардо нового фермера, який мусив би авансувати капітал в 6 000 ф. ст., щоб одержувати прибуток у 3%. Навпаки, [XIII—670] ювелір, фабрикант металевих виробів, грошовитий капіталіст та ін., хоч вони спочатку і не дістали ніякої компенсації за свої втрати, реалізували б більш високу норму прибутку, ніж в 3%, бо зріс би у вартості тільки капітал, що затрачається ними на заробітну плату, а не їх постійний капітал.

В зазначеному тут у Рікардо випадку, коли падіння прибутку компенсується підвищенням вартості капіталу, важливо ще й те, що у відношенні до капіталістів — і взагалі у відношенні до розподілу продукту річної праці — мова йде не тільки про розподіл продукту між різними співучасниками в дільбі доходу, а так само і про поділ цього продукту на капітал і доход.

[2] УТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ НОРМИ ПРИБУТКУ
 («СЕРЕДНЬОГО ПРИБУТКУ», АБО «ЗВИЧАЙНОГО
 ПРИБУТКУ»)

[a] НАПЕРЕД ДАНА СЕРЕДНЯ НОРМА ПРИБУТКУ
 ЯК ВИХІДНИЙ ПУНКТ РІКАРДОВСЬКОЇ ТЕОРІЇ ПРИБУТКУ]

Теоретичні погляди Рікардо тут зовсім не ясні.

«Я вже зауважив, що *ринкова ціна* якого-небудь товару може *перевисити його природну, або необхідну ціну*, тому що цього товару може бути вироблено не так багато, як вимагає новий попит на нього. Це, однак, тільки *тимчасове явище*. Високий прибуток на капітал, вкладений у виробництво цього товару, буде, природно, притягати капітал в цю галузь виробництва; і як тільки буде дано потрібні фонди і кількість товару збільшиться в належній мірі, *ціна його впаде, і прибуток, одержуваний в цій галузі виробництва, прийде у відповідність з загальним рівнем. Падіння загальної норми прибутку може поєднуватись з частковим підвищенням прибутків в окремих галузях. Саме в результаті нерівності прибутків капітал і переміщується з однієї галузі в іншу*. Таким чином, в той час як загальний прибуток падає і поступово встановлюється на нижчому рівні внаслідок підвищення заробітної плати і більшої трудності забезпечення предметами необхідності населення, що збільшилося, прибутки фермера можуть якийсь час бути вищими попереднього рівня. Так само окрема галузь зовнішньої і колоніальної торгівлі може дістати на деякий час незвичайний поштовх для розвитку» (стор. 118—119) [Російський переклад, том I, стор. 105].

«Слід пам'ятати, що ціни на ринку весь час зазнають коливань, насамперед залежно від співвідношення між попитом і пропозицією. Хоч сукно могло б постачатися по 40 шил. за ярд, даючи при цьому *звичайний прибуток на капітал*, воно може, внаслідок загальної зміни моди, підвищитися в ціні до 60 або 80 шил. Фабриканти сукна протягом деякого часу одержуватимуть незвичайний прибуток, але капітал, природно, йтиме в цю галузь промисловості, поки пропозиція і попит знову не урівноважаться, і тоді ціна сукна знизиться знову до 40 шил., до його природної, або необхідної, ціни. Цілком так само і хліб може при кожному збільшенні попиту на нього так високо підніматися в ціні, що даватиме фермерові прибуток більший від звичайного. Коли родючої землі дуже багато, то ціна хліба знову впаде до свого попереднього рівня, після того як у виробництві його буде застосована потрібна кількість капіталу, і тоді прибуток повернеться до старого рівня. Та коли немає достатку родючої землі, коли для вироблення цієї додаткової кількості хліба потрібна більша, ніж звичайно, кількість капіталу і праці, то ціна хліба не впаде до свого старого рівня. Його природна ціна підвищиться, і фермер, замість того щоб одержувати весь час більш високий прибуток, буде змушений задовольнятися зменшеною його нормою, яка є неминучим наслідком збільшення заробітної плати, викликаного підвищенням цін на предмети необхідності» (стор. 119—120) [Російський переклад, том I, стор. 105—106].

Коли *робочий день* дано (або коли в різних галузях виробництва є тільки такі відмінності в тривалості робочого дня, які

рівноважуються особливостями різних видів праці), то дано і загальну норму додаткової вартості, тобто додаткової праці, бо заробітна плата в середньому одна й та сама. З цією думкою, яка засіла у нього в голові, Рікардо і підходить до питання. І він плутає цю загальну норму додаткової вартості з загальною нормою прибутку. Я показав уже, що при одній і тій самій загальній нормі додаткової вартості все-таки норми прибутку в різних галузях виробництва неминуче були б зовсім різні, коли б товари продавалися по їх вартостях.

Загальна норма прибутку виникає тим шляхом, що вироблена сукупна додаткова вартість обчислюється на сукупний капітал суспільства (класу капіталістів); тому кожний капітал у кожній окремій галузі виробництва виступає як відповідна частина сукупного капіталу з однією і тією самою [671] органічною будовою, в розумінні поділу капіталу як на змінний і постійний, так і на оборотний і основний. Як таку відповідну частину, даний капітал одержує, пропорціонально до своєї величини, свої дивіденди з додаткової вартості, виробленої загальною сумою капіталу. Поділена таким чином додаткова вартість, частка додаткової вартості, що припадає протягом даного періоду часу, наприклад протягом одного року, на порцію капіталу даної величини, наприклад на 100, становить середній прибуток, або загальну норму прибутку, що входить до ціни витрат кожної галузі. Якщо ця частка дорівнює 15, то звичайний прибуток становить 15%, а ціна витрат = 115. Остання може бути меншою, якщо, наприклад, тільки частина авансованого капіталу входить як зношування до процесу утворення вартості. Але вона завжди дорівнює спожитому капіталові плюс 15, тобто плюс середній прибуток на авансований капітал. Коли б в одному випадку до продукту входило 100, а в другому — тільки 50, то в одному випадку ціна витрат дорівнювала б $100 + 15 = 115$, а в другому дорівнювала б $50 + 15 = 65$; обидва капітали при цьому продавали б свої товари по одній і тій самій ціні витрат, тобто по ціні, що дає їм обом одну й ту саму норму прибутку. Ясно, що поява, здійснення, встановлення загальної норми прибутку робить необхідним перетворення вартостей у відмінні від них ціни витрат. Рікардо, навпаки, припускає тотожність вартостей і цін витрат, бо він плутає норму прибутку і норму додаткової вартості. Він через це зовсім не має ніякого уявлення про ту загальну зміну, яку процес установаження загальної норми прибутку викликає в цінах товарів, ще до того як може йти мова про ту чи іншу загальну норму прибутку. Він приймає цю норму прибутку як щось первинне, яке в нього через це входить навіть у визначення

вартості (див. розділ 1-ий: «Про вартість»). Виходячи з *передпосилки про загальну норму прибутку*, Рікардо розглядає тільки ті трактовані ним як винятки зміни у цінах, які необхідні для *збереження цієї загальної норми прибутку*, для її дальшого існування. Він не має ніякого уявлення про те, що для *створення загальної норми прибутку* спершу має відбутись *перетворення вартостей у ціни витрат*; що, значить, взявши за основу загальну норму прибутку, він уже не має більше справи безпосередньо з *вартостями* товарів.

Так само і в наведеному вище уривку дасться тільки смітиське уявлення, але навіть і воно розвинуте односторонньо, бо в Рікардо весь час чувається прихована думка про *загальну норму додаткової вартості*. Норма прибутку, як він собі уявляє, піднімається в окремих галузях вище *середнього рівня* тільки тому, що в окремих галузях виробництва ринкова ціна товарів, внаслідок співвідношення між пропозицією і попитом, внаслідок недовиробництва або надвиробництва, піднімається вище природної ціни. Конкуренція, приплив нового капіталу в одну галузь виробництва або вилучення старого капіталу з другої галузі, зрівнює тоді ринкову ціну з природною ціною і *зводить* прибуток окремої галузі виробництва до загального рівня. Тут дійсний рівень прибутку припускається *постійним*, береться як щось дане, і мова йде тільки про те, щоб *звести* до нього такі прибутки окремих галузей виробництва, які, внаслідок співвідношення між пропозицією і попитом, піднімаються вище цього рівня або опускаються нижче його. При цьому Рікардо навіть завжди виходить з припущення, що ті товари, ціни яких дають прибуток більший від середнього, продаються *вище* їх вартості, а ті товари, ціни яких дають прибуток менший від середнього, продаються *нижче* їх вартості. Якщо *ринкова вартість* товарів приводиться шляхом конкуренції у відповідність з їх *вартістю*, то встановлюється середній рівень прибутку.

Самий *рівень*, на думку Рікардо, може підвищуватись або падати тільки в тому разі, коли падає або підвищується (відносно стійко) заробітна плата, тобто *норма відносної додаткової вартості*, що відбувається без зміни цін (хоч сам же Рікардо допускає тут дуже значну зміну цін в різних галузях виробництва залежно від співвідношення між оборотним і основним капіталом в цих галузях).

Але навіть коли *загальна норма прибутку* встановилась, а значить встановились і *ціни витрат*, все-таки *норма прибутку* може підвищитись в окремих галузях виробництва тому, що в них *робочий день більш тривалий*, тобто тому, що тут підвищується *норма абсолютної додаткової вартості*. Що конкурен-

ція робітників не може зрівняти ці відмінності, — доказом цього є *втручання держави*. Норма прибутку тут, в таких окремих галузях виробництва, підвищиться без того, щоб ринкова ціна перевищила «природну ціну». Правда, конкуренція капіталів може привести до того, — до чого вона врешті й приводить, — що цей надприбуток не цілком дістанеться капіталістам цих окремих галузей виробництва. Вони змушені будуть знизити ціни своїх товарів порівняно з їх «природними цінами», або ж інші галузі виробництва трохи підвищать *свої ціни* (в усякому разі, якщо фактично не підвищать, — таке підвищення може бути паралізоване зниженням *вартості* цих товарів, — то все-таки [672] знизять їх не так сильно, як цього вимагав би розвиток продуктивної сили праці в їх власних галузях виробництва). Загальний рівень прибутку підвищиться, і ціни витрат зміняться.

Далі: якщо виникає така нова галузь виробництва, в якій застосовується непропорціонально багато живої праці в порівнянні з нагородженою, отже, в якій будова капіталу далеко нижча від середньої будови, що визначає середній прибуток, то співвідношення між пропозицією і попитом у цій новій галузі може дати можливість продавати її продукт вище його *ціни витрат*, з більшим наближенням до його *дійсної вартості*. Якщо конкуренція вирівнює ці відмінності, то це можливо тільки через підвищення *загального рівня* прибутку, яке зумовлене тим, що капітал взагалі реалізує, приводить в рух більшу кількість *неоплаченої, додаткової праці*. Співвідношення між пропозицією і попитом у зазначеному вище випадку приводить не до того, що товар продається *вище його вартості*, як думає Рікардо, а тільки до того, що він продається по ціні, яка наближається до *його вартості* і перевищує його ціну витрат. Отже, вирівнювання не може мати своїм результатом зведення прибутку до попереднього рівня, а приводить до того, що встановлюється *новий рівень*.

[6] ПОМИЛКИ РІКАРДО В ПИТАННІ ПРО ВПЛИВ
КОЛОНІАЛЬНОЇ І ВЗАГАЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
НА НОРМУ ПРИБУТКУ]

Цілком так само, як у наведеному вище випадку, справа стоїть, наприклад, в *торгівлі з колоніями*, де вартість праці нижча, ніж у метрополії, внаслідок рабства і природної родючості землі (або ж внаслідок фактичної чи юридичної нерозвиненості земельної власності). Якщо капітали метрополії можуть вільно переміщуватися в цю нову галузь, то вони,

правда, знизять одержуваний в ній специфічний надприбуток, але підвищать загальний рівень прибутку (як цілком слушно зауважує А. Сміт).

Рікардо завжди вдається тут до такої фрази: адже в старих галузях виробництва кількість праці, що застосовується, а також і заробітна плата залишилися, мовляв, ті самі. Але справа в тому, що загальна норма прибутку визначається відношенням неоплаченої праці до оплаченої і до авансованого капіталу не в тій чи іншій галузі виробництва, а в усіх галузях, в які капітал може бути вільно перенесений. Співвідношення це може в дев'яти десятих не змінитися; але якщо воно змінюється в одній десятій, то загальна норма прибутку мусить змінитися в усіх десяти десятих. Щоразу, коли зростає маса неоплаченої праці, яку приводить в рух капітал даної величини, конкуренція може привести тільки до того, що капітали однакової величини одержуватимуть однакові дивіденди, однакові частки в цій збільшеній додатковій праці; але конкуренція не може привести до того, щоб, незважаючи на зрослу додаткову працю у відношенні до сукупного авансованого капіталу, дивіденд кожного окремого капіталу залишався незмінним, зводився до тієї самої частки в додатковій праці. Якщо Рікардо це допускає, то у нього зовсім немає підстави заперечувати погляд А. Сміта, що сама тільки зросла конкуренція капіталів, внаслідок їх нагромадження, знижує норму прибутку. Бо він сам допускає тут, що норма прибутку знижується завдяки самій тільки конкуренції, хоч норма додаткової вартості і зростає. Цей погляд Рікардо пов'язаний, звичайно, з його другою хибною передпосилкою, ніби норма прибутку (коли залишити осторонь зниження чи підвищення заробітної плати) може підвищуватись або падати тільки в результаті тимчасових відхилень ринкової ціни від природної ціни. Справді, що таке природна ціна? Ціна, що дорівнює авансованому капіталові плюс середній прибуток. Отже, це знову зводиться до передпосилки, що середній прибуток ніколи не може падати або підвищуватись інакше, ніж падає або підвищується відносна додаткова вартість.

Тому Рікардо помиляється, коли він, на протилежність Сміту, каже:

«Ніякий перехід від однієї галузі зовнішньої торгівлі до іншої або від внутрішньої торгівлі до зовнішньої не може, на мою думку, впливати на норму прибутку» (цит. твір, стор. 413) [Російський переклад, том I, стор. 283].

Так само Рікардо помиляється, коли він вважає, що норма прибутку не впливає на ціни витрат, раз прибуток не впливає на вартості.

Рікардо помиляється, гадаючи, що коли яка-небудь галузь зовнішньої торгівлі опиняється в дуже сприятливих умовах, то встановлення загального рівня прибутку завжди мусить відбуватися шляхом зведення одержуваного там прибутку до старого рівня прибутку, а не шляхом його підвищення:

«Твердять, що рівність прибутків установиться шляхом загального підвищення прибутків; а я додержуюсь думки, що прибутки тієї галузі, яка перебуває в дуже сприятливих умовах, швидко опустяться до загального рівня» (стор. 132—133) [Російський переклад, том I, стор. 113].

Внаслідок свого цілком хибного погляду на норму прибутку Рікардо зовсім не розуміє впливу зовнішньої торгівлі в тих випадках, коли вона не знижує безпосередньо ціну продуктів харчування робітників. Він не бачить, яке величезне значення має, наприклад, для Англії одержання [673] дешевшої сировини для промисловості, і не розуміє, що в цьому випадку, як я показав раніше¹¹³, хоч ціни [на вироби з сировини, що подешевшала] і знижуються, норма прибутку підвищується, а в протилежному випадку, коли ціни підвищуються [на вироби з сировини, що подорожчала], норма прибутку може падати — і що це має місце навіть тоді, коли в обох випадках заробітна плата лишається тією самою.

«Отже, норма прибутку підвищується не внаслідок розширення ринку» (стор. 136) [Російський переклад, том I, стор. 115].

Норма прибутку залежить не від ціни одиниці товару, а від маси додаткової праці, що може бути реалізована даним капіталом. Рікардо і в інших випадках недооцінює важливе значення ринку, тому що не розуміє суті грошей.

* * *

[673] (На доповнення до того, що сказано вище, треба зауважити ще таке:

Рікардо робить всі ці промахи через те, що свою передпосилку про тотожність норми додаткової вартості і норми прибутку він намагається провести з допомогою силуваних абстракцій. Вульгарні економісти зробили звідси той висновок, що теоретичні істини являють собою абстракції, які суперечать дійсному станові речей. Вони не бачать того, що Рікардо, навпаки, недосить далеко йде по шляху правильної абстракції і що саме це приводить його до абстракції хибної¹¹⁴.) [673]

[3] ЗАКОН ПАДІННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ

[а) ХИБНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ РІКАРДОВСЬКОЇ
КОНЦЕПЦІЇ ПАДІННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ]

Закон падіння норми прибутку — один з найважливіших пунктів у системі Рікардо.

Норма прибутку має тенденцію падати. Чому? А. Сміт каже: внаслідок зростаючого нагромадження і дедалі більшої конкуренції капіталів, яка супроводить його. Рікардо заперечує: конкуренція може зрівняти прибутки в різних галузях виробництва (вище ми бачили, що він тут непослідовний), але вона не може знизити загальну норму прибутку. Таке зниження, за Рікардо, було б можливим тільки в тому разі, коли б, внаслідок нагромадження капіталу, збільшення капіталів відбувалося настільки швидше від зростання населення, що попит на працю *постійно* перевищував би пропозицію праці, а тому заробітна плата постійно підвищувалася б номінально, дійсно і в споживній вартості, — підвищувалася б як у вартості, так і в споживній вартості. Але цього не буває. Рікардо — не оптиміст, який вірить в такі байки.

Оскільки *норма прибутку і норма додаткової вартості* — відносною додатковою вартості, бо у Рікардо робочий день припускається незмінним, — для Рікардо тотожні, то постійне падіння норми прибутку або тенденцію норми прибутку до падіння він може пояснити тільки *тими самими причинами*, які зумовлюють постійне падіння або тенденцію до падіння *норми додаткової вартості*, тобто тієї частини робочого дня, протягом якої робітник працює не на себе, а на капіталіста. Але які ці причини? Якщо припустити робочий день даним, то та його частина, протягом якої робітник даром працює на капіталіста, може падати, зменшуватися тільки при умові, що зростає та частина робочого дня, протягом якої він працює на себе. А це (коли припущено, що оплачується *вартість* праці) можливе тільки в тому разі, коли збільшується *вартість* предметів необхідності, життєвих засобів, на які витрачається заробітна плата робітника. Але вартість промислових товарів, внаслідок розвитку продуктивних сил праці, постійно зменшується. Отже, падіння норми прибутку можна, на думку Рікардо, пояснити тільки тим, що головна складова частина життєвих засобів — продукти харчування — постійно підвищується у своїй вартості. Відбувається це, мовляв, тому, що продуктивність землеробства постійно зменшується. Це — та сама передпосилка, за допомогою якої Рікардо в своєму аналізі земельної ренти пояснює її існування і її зростання. Тому невпинне падін-

ня норми прибутку пов'язане у Рікардо з невпинним підвищенням норми земельної ренти. Я вже показав, що рикардовське розуміння земельної ренти є хибним. Отже, тим самим руйнується одна з основ його пояснення падіння норми прибутку. А по-друге, його погляд на падіння норми прибутку ґрунтується на хибній передпосилці, ніби *норма додаткової вартості і норма прибутку* тотожні, так що падіння норми прибутку виявляється тотожним з падінням норми додаткової вартості, яке, дійсно, можна було б пояснити тільки по-рикардовському. Цим його теорія спростована.

Норма прибутку падає — хоч норма додаткової вартості при цьому лишається та сама або підвищується — з тієї причини, що змінний капітал в міру розвитку продуктивних сил праці зменшується у відношенні до постійного капіталу. Таким чином, норма прибутку падає не тому, що праця стає менш продуктивною, а тому, що вона стає більш продуктивною. Вона падає не тому, що робітника менше експлуатують, а тому, що він більше експлуатується, чи то в результаті того, що зростає абсолютний додатковий час, чи, — коли цьому протидіє держава, — в результаті того, що з самої суті капіталістичного виробництва походить падіння відносної вартості праці і, значить, збільшення відносного додаткового часу.

Отже, теорія Рікардо ґрунтується на двох хибних передпосилках:

- 1) на хибній передпосилці, ніби існування і зростання земельної ренти зумовлені спадною продуктивністю землеробства;
- 2) на хибній передпосилці, ніби норма прибутку, яку Рікардо ототожнює з нормою відносної додаткової вартості, може підвищуватись або падати тільки у зворотному відношенні до підвищення або падіння заробітної плати.

[674] Тепер я передусім зберу в одно ті місця, де Рікардо розвиває тільки що викладений погляд.

[6] АНАЛІЗ ПОЛОЖЕННЯ РІКАРДО ПРО ПОСТУПОВЕ ПОГЛИНЕННЯ ПРИБУТКУ ЗРОСТАЮЧОЮ РЕНТОЮ]

Спочатку зробимо ще деякі зауваження з приводу того, як Рікардо, виходячи з свого погляду на земельну ренту, розвиває думку, що рента поступово поглинає норму прибутку.

Скористаємося для цієї мети таблицями, наведеними на стор. 574 *, але з необхідними змінами.

У цих таблицях припускається, що застосований капітал дорівнює $60 c + 40 v$, норма додаткової вартості дорівнює

* Див. вилейку між сторінками 272—273. *Ред.*

50% і, значить, [індивідуальна] *вартість* продукту, якою б не була продуктивність праці, дорівнює 120 ф. ст. З них 10 ф. ст. становили прибуток, 10 ф. ст. — абсолютну ренту. Припустимо, що 40 ф. ст. змінного капіталу припадає на 20 робітників (за їх працю, наприклад, протягом тижня або, краще, оскільки мова йде про норму прибутку, протягом року; а втім, тут це зовсім не має значення). Згідно з таблицею А, де ринкову вартість визначає земля І, число тонн [вугілля або число кварталів хліба] дорівнює 60; отже, 60 тонн коштують 120 ф. ст., а 1 тонна [або 1 квартал] коштує $120/60$, тобто 2 ф. ст. Заробітна плата становить 40 ф. ст., тобто вона дорівнює 20 тоннам [вугілля] або 20 кварталам хліба. Отже, така є необхідна заробітна плата для тієї кількості робітників, які зайняті капіталом у 100 ф. ст. Коли б тепер стало необхідним перейти до гіршої землі, де знадобився б капітал у 110 ф. ст. (60 ф. ст. постійного капіталу і змінний капітал на 20 робітників, яких він приводить в рух, — тобто 60 ф. ст. постійного капіталу і 50 ф. ст. змінного капіталу), щоб виробити 48 тонн, то в цьому разі додаткова вартість становила б 10 ф. ст., а ціна тонни дорівнювала б $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Коли б ми перейшли до ще гіршої землі, де 120 ф. ст. дають 40 тонн, то ціна тонни дорівнювала б $120/40$, тобто 3 ф. ст. Тут, на найгіршій землі, зникла б будь-яка додаткова вартість. В усіх цих випадках вартість, знову створювана працею 20 робітників, завжди дорівнює 60 ф. ст. (3 ф. ст. = 1 робочому дню якої завгодно величини). Отже, якщо заробітна плата зростає з 40 ф. ст. до 60 ф. ст., то зникає всяка додаткова вартість. При цьому весь час припускається, що 1 квартал хліба становить необхідну заробітну плату одного робітника.

Припустимо, що в обох зазначених вище випадках [переходу до гіршої землі] має бути затрачений капітал тільки у 100 ф. ст. Те саме можна висловити і так: який би капітал в кожному даному випадку не витрачався, яким буде співвідношення для капіталу в 100 ф. ст.? А саме, замість того щоб припускати, що затрачається капітал у 110 ф. ст. або в 120 ф. ст. при тій самій кількості робітників і при тій самій величині постійного капіталу, ми обчислимо, припускаючи ту саму органічну будову (не за вартістю, а за кількістю застосовуваної праці і величиною постійного капіталу), який постійний капітал і яка кількість робітників припадають на капітал у 100 (щоб можливим було порівняння цих 100 одиниць з іншими [вартісними] будовами капіталу).

110 відноситься до 60 як 100 до $54\frac{6}{11}$, і 110 відноситься до 50 як 100 до $45\frac{5}{11}$. 20 чоловік приводять в рух 60 одиниць постійного капіталу; скільки чоловік приведуть в рух $54\frac{6}{11}$ одиниць?

Справа стоїть так. 60 ф. ст. являють собою вартість, створену даною кількістю зайнятих робітників (скажімо, 20 робітниками). При цій даній кількості зайнятих робітників виплачується 20 кварталів або тонн = 40 ф. ст., якщо тонна або квартал = 2 ф. ст. Якщо вартість тонни зростає до 3 ф. ст., то додаткова вартість зникає. Якщо вартість тонни збільшується до $2\frac{1}{2}$ ф. ст., то зникає половина додаткової вартості, яка становила абсолютну ренту.

У першому випадку при затраті капіталу в 120 ф. ст. ($60c + 60v$) продукт = 120 ф. ст. = 40 тоннам (40×3). У другому випадку при затраті капіталу в 110 ф. ст. ($60c + 50v$) продукт = 120 ф. ст. = 48 тоннам ($48 \times 2\frac{1}{2}$).

У першому випадку при затраті капіталу в 100 ф. ст. ($50c + 50v$) продукт = 100 ф. ст. = $33\frac{1}{3}$ тонни ($3 \text{ ф. ст.} \times 33\frac{1}{3} = 100 \text{ ф. ст.}$). При цьому, оскільки тут має місце тільки перехід до гіршої землі, а в капіталі ніяких змін не сталося, постійний капітал в 50 ф. ст. приводиться в рух пропорціонально такою самою кількістю робітників, як раніше капітал у 60 ф. ст. Отже, якщо останній приводився в рух 20 робітниками (які одержували 40 ф. ст., коли вартість тонни дорівнювала 2 ф. ст.), то тепер капітал у 50 ф. ст. приводиться в рух $16\frac{2}{3}$ робітниками, які одержують 50 ф. ст., з того часу як вартість тонни підвищилася до 3 ф. ст. Одна людина одержує, як і раніше, 1 тону або 1 квартал = 3 ф. ст., або $16\frac{2}{3} \times 3 = 50$. Якщо вартість, створена $16\frac{2}{3}$ робітниками, = 50 ф. ст., то вартість, створена 20 робітниками, = 60 ф. ст. Отже, залишається в силі попереднє припущення, що одноденна праця 20 робітників створює вартість у 60 ф. ст.

Візьмемо тепер другий випадок. При затраті капіталу в 100 ф. ст. продукт = $109\frac{1}{11}$ ф. ст. = $43\frac{7}{11}$ тонни ($2\frac{1}{2} \times 43\frac{7}{11} = 109\frac{1}{11}$). Постійний капітал = $54\frac{6}{11}$ ф. ст., а змінний = $45\frac{5}{11}$ ф. ст. Скільки робітників найнято на ці $45\frac{5}{11}$ ф. ст.? $18\frac{2}{11}$ робітників. [675] При цьому, якщо вартість, що створюється одноденною працею 20 робітників, = 60 ф. ст., то вартість, яка створюється одноденною працею $18\frac{2}{11}$ робітників, = $54\frac{6}{11}$ ф. ст., а тому вартість продукту = $109\frac{1}{11}$ ф. ст.

Ми бачимо, таким чином, що в обох випадках той самий капітал [у 100 ф. ст.] приводить в рух меншу, ніж раніше, кількість робітників, які, проте, обходяться тепер дорожче. Вони працюють стільки ж часу, але додатковий час, який вони віддають, став меншим або його зовсім немає, бо вони при тій самій затраті праці виробляють менше продукту (і продукт цей складається із споживаних ними предметів необхідності); отже, хоч вони працюють стільки ж часу, як і раніше, робочий

час, що затрачається ними на вироблення 1 тонни або 1 квартера, збільшився.

Рікардо у своїх викладах завжди припускає, що капіталом приводиться в рух *більше праці* і що тому треба затратити *більше* капіталу, тобто 120 або 110 ф. ст. замість попередніх 100. Це правильно лише остільки, оскільки припускається, що має бути вироблена *та сама кількість* продукту, тобто у наведених вище випадках 60 тонн, а не 40 тонн у I випадку (при затраті 120 ф. ст.) і 48 тонн у II випадку (при затраті 110 ф. ст.). Тому при затраті 100 ф. ст. в першому випадку виробляється $33\frac{1}{3}$ тонни, а в другому — $43\frac{7}{11}$ тонни. Виходячи із цього припущення, Рікардо тим самим відкидає правильну точку зору, яка полягає не в тому, що [при зниженні продуктивності праці] треба застосовувати більше робітників для вироблення тієї самої кількості продукту, а в тому, що дана кількість робітників виробляє менше продукту, з якого, в свою чергу, більша, ніж раніше, частка становить заробітну плату.

Зіставимо тепер обидві таблиці: таблицю А на стор. 574 і нову таблицю, яка впливає із зроблених вище припущень.

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонн ф. ст.	Індивідуальна вартість на тонни ф. ст.	Дифер. вартість тонни ф. ст.	Ціна витрат на тону ф. ст.	Абсолютна рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсолютна рента в тоннах
A										
I	100	60	120	2	2	0	$1\frac{5}{6}$	10	0	5
II	100	65	130	2	$1\frac{11}{13}$	$\frac{2}{13}$	$1\frac{9}{13}$	10	10	5
III	100	75	150	2	$1\frac{3}{5}$	$\frac{2}{5}$	$1\frac{7}{15}$	10	30	5
Разом	300	200	400					30	40	15

	Дифер. рента в тоннах	Загальна сума ренти ф. ст.	Загальна сума ренти в тоннах	Будова капіталу	Норма додаткової вартості	Кількість робітників	Заробітна плата ф. ст.	Заробітна плата в тоннах	Норма прибутку
I	0	10	5	60 c + 40 v	50%	20	40	20	10%
II	5	20	10	60 c + 40 v	50%	20	40	20	10%
III	15	40	20	60 c + 40 v	50%	20	40	20	10%
Разом	20	70	35						

Коли б тепер ця таблиця була представлена у зворотному порядку, по рикардовській низхідній лінії, тобто коли б ми почали з III розряду і разом з тим припустили, що найбільш родюча земля, яка першою почала оброблятися, [поки вона є єдиним розрядом оброблюваної землі] не дає ніякої ренти, то в цьому III розряді ми спочатку мали б капітал у 100 ф. ст., що створює вартість у 120 ф. ст., з яких 60 ф. ст. припадає на постійний капітал і 60 ф. ст. — на знов додану працю. Далі, ідучи за Рікардо, треба було б припустити, що норма прибутку була б вища, ніж вказано у таблиці А, бо при падінні ціни тонни вугілля (або квартера пшениці) має місце ось що: ті 20 робітників, які одержують 20 тонн = 40 ф. ст., коли тонна коштує 2 ф. ст., тепер, коли вона коштує тільки $1\frac{3}{5}$ ф. ст., або 1 ф. ст. 12 шил., одержують всього тільки 32 ф. ст. (= 20 тоннам). Капітал, затрачений при тій же кількості робітників, становив би $60c + 32v = 92$ ф. ст., вартість всього продукту була б 120 ф. ст., бо вартість, створена працею 20 робітників, як і раніше, дорівнює 60 ф. ст. При такому співвідношенні [між c і v] капітал у 100 ф. ст. повинен був би створити вартість у $130\frac{10}{23}$ ф. ст. (бо $92 : 120 = 100 : 130\frac{10}{23}$, або $23 : 30 = 100 : 130\frac{10}{23}$), причому цей капітал у 100 ф. ст. мав би таку будову: $65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$. Отже, капітал дорівнював би $65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$; вартість продукту була б $130\frac{10}{23}$ ф. ст.; кількість робітників була б $21\frac{17}{23}$; норма додаткової вартості становила б $87\frac{1}{2}\%$.

1) Таким чином, ми мали б ось що:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонн ф. ст.	Індивідуальна вартість тонн ф. ст.	Диференц. вартість тонн ф. ст.	Рента	Прибуток ф. ст.	Норма прибутку	Будова капіталу	Норма додаткової вартості	Кількість робітників
III	100	$81\frac{12}{23}$	$130\frac{10}{23}$	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{3}{5}$	0	0	$30\frac{10}{23}$	$30\frac{10}{23}\%$	$65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$	$87\frac{1}{2}\%$	$21\frac{17}{23}$

Виражена в тоннах, заробітна плата дорівнює $21\frac{17}{23}$ тонни, а прибуток становить $19\frac{1}{46}$ тонни.

[676] Припустимо тепер, залишаючись весь час на ґрунті рикардовських передпосилок, що внаслідок зростання населення ринкова ціна піднімається так високо, що доводиться обробляти розряд II, де вартість тонни дорівнює $1\frac{11}{13}$ ф. ст.

З цього зовсім не виходить, як це уявляє собі Рікардо, що $21^{17/23}$ робітників вироблятимуть весь час таку ж вартість, а саме $65^{5/23}$ ф. ст. (рахуючи і заробітну плату і додаткову вартість). Адже [в результаті подорожчання продукту] *кількість робітників*, яких можуть наймати і, таким чином, експлуатувати капіталісти в III розряді, зменшиться відповідно до його ж власної передпосилки, а значить, зменшиться і сукупна сума додаткової вартості.

При цьому [органічна] будова землеробського капіталу лишається весь час та сама. Для того щоб привести в рух 60 с, завжди потрібно 20 робітників (при даному робочому дні), якою б не була заробітна плата.

Оскільки ці 20 робітників одержують 20 тонн, а тонна коштує тепер $1^{11/13}$ ф. ст., то 20 робітників обходяться у $20 \times 1^{11/13}$ ф. ст. = 20 ф. ст. + $16^{12/13}$ ф. ст. = $36^{12/13}$ ф. ст.

Вартість, що виробляється цими 20 робітниками, якою б не була продуктивність їх праці, дорівнює 60 ф. ст. Таким чином, авансований капітал дорівнює $96^{12/13}$ ф. ст., а вартість продукту дорівнює 120 ф. ст.; отже, прибуток становить $23^{1/13}$ ф. ст. Тому прибуток, що його дає капітал у 100, дорівнюватиме, $23^{17/21}$, а будова капіталу буде $61^{19/21} c + 38^{2/21} v$, при $20^{40/65}$ зайнятих робітниках.

Якщо сукупна вартість продукту [при затраті капіталу в 100 ф. ст.] = $123^{17/21}$ ф. ст., а індивідуальна вартість тонни в розряді III = $1^{3/5}$ ф. ст., то скільки тонн становитиме тепер продукт у цьому розряді? — $77^{8/21}$ тонни. *Норма додаткової вартості* буде $62^{1/2} \%$.

Але розряд III продає тонну по $1^{11/13}$ ф. ст. Це дає на тонну диференціальну вартість у $4^{12/13}$ шил., або в $16/65$ ф. ст., а на $77^{8/21}$ тонни це становитиме $77^{8/21} \times 16/65$, тобто $19^{1/21}$ ф. ст.

Замість того щоб продавати продукт за $123^{17/21}$ ф. ст., III продає його за $123^{17/21}$ ф. ст. + $19^{1/21}$ ф. ст. = $142^{6/7}$ ф. ст. Оці $19^{1/21}$ ф. ст. і становлять ренту.

Отже, для III розряду ми мали б тепер ось що:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни ф. ст.	Індивідуальна вартість тонни ф. ст.	Диференціальна вартість тонни ф. ст.
III	100	$77^{8/21}$	$123^{17/21}$	$142^{6/7}$	$1^{11/13}$	$1^{3/5}$	$+16/65$

Продовження:

	Рента ф. ст.	Рента в тоннах	Норма прибутку	Будова капіталу	Норма податкової вартості	Кількість робітників
III	$19^{1/21}$	$10^{20/63}$	$23^{17/21} \%$	$61^{19/21} c + 38^{2/21} v$	$62^{1/2} \%$	$20^{40/63}$

Заробітна плата в тоннах = $20^{40/63}$ тонни, а прибуток = $12^{113/126}$ тонни.

Перейдемо тепер до розряду II. Тут [згідно з передпосилкою Рікардо] ренти зовсім немає. Ринкова вартість й індивідуальна вартість збігаються. Кількість тонн, що виробляється розрядом II, становить $67^{4/63}$ тонн.

Для II розряду ми, таким чином, маємо:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонн ф. ст.	Індивідуальна вартість на тонни ф. ст.	Диференціальна вартість тонн ф. ст.	Рента	Норма прибутку	Будова капіталу	Норма податкової вартості	Кількість робітників
II	100	$67^{4/63}$	$123^{17/21}$	$1^{11/13}$	$1^{11/13}$	0	0	$23^{17/21} \%$	$61^{19/21} c + 38^{2/21} v$	$62^{1/2} \%$	$20^{40/63}$

Заробітна плата в тоннах = $20^{40/63}$ тонни, а прибуток = $12^{113/126}$ тонни

[677] 2) Отже, для другого випадку, коли появляється розряд II і виникає рента, ми маємо таке:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонн ф. ст.	Індивідуальна вартість тонн ф. ст.	Диференціальна вартість тонн ф. ст.	Будова капіталу
III	100	$77^{8/21}$	$123^{17/21}$	$142^{6/7}$	$1^{11/13}$	$1^{3/5}$	$+^{16/65}$	$61^{19/21} c + 38^{2/21} v$
II	100	$67^{4/63}$	$123^{17/21}$	$123^{17/21}$	$1^{11/13}$	$1^{11/13}$	0	$61^{19/21} c + 38^{2/21} v$

	Кількість робітників	Норма податкової вартості	Норма прибутку	Заробітна плата в тоннах	Прибуток в тоннах	Рента ф. ст.	Рента в тоннах
III	$20^{40/63}$	$62^{1/2} \%$	$23^{17/21} \%$	$20^{40/63}$	$12^{113/126}$	$19^{1/21}$	$10^{20/63}$
II	$20^{40/63}$	$62^{1/2} \%$	$23^{17/21} \%$	$20^{40/63}$	$12^{113/126}$	0	0

Перейдемо тепер до третього випадку і припустимо разом з Рікардо, що повинні і можуть вступити в розробку гірші вугільні поклади (розряд I), тому що *ринкова вартість* продукту підвищилася до 2 ф. ст. за тонну. Оскільки при постійному капіталі в 60 ф. ст. потрібно 20 робітників і вони обходяться тепер у 40 ф. ст., то ми маємо таку ж [вартісну] будову капіталу, як у таблиці A на стор. 574, а саме $60c + 40v$. Вартість, що виробляється 20 робітниками, завжди дорівнює 60 ф. ст. Отже, сукупна [індивідуальна, дійсна] вартість продукту, що виробляється капіталом у 100 ф. ст., становитиме 120 ф. ст., якою б не була його продуктивність. Норма прибутку тут = 20%, додаткова вартість = 50%. Прибуток у тоннах = 10 тонн. Тепер нам треба подивитись, які зміни відбуваються в розрядах III і II внаслідок цієї зміни ринкової вартості і появи розряду I, який визначає норму прибутку.

Хоч III обробляє найбільш родючу землю, він може з капіталом у 100 ф. ст. застосовувати тільки 20 робітників, які обходяться йому в 40 ф. ст., бо при постійному капіталі в 60 ф. ст. потрібно 20 робітників. Тому кількість робітників, що застосовується капіталом у 100 ф. ст., падає до 20. А дійсна сукупна вартість його продукту дорівнює тепер 120 ф. ст. Але через те що індивідуальна вартість тонни, що виробляється III розрядом, дорівнює $1\frac{3}{5}$ ф. ст. (або $\frac{8}{5}$ ф. ст.), то скільки тонн він виробляє? 75 тонн, бо коли 120 поділити на $\frac{8}{5}$, буде 75. Кількість тонн, що виробляється III розрядом, зменшується, бо з тим самим капіталом він може застосовувати *менше* праці, а не *більше* (як це завжди помилково зображається у Рікардо, тому що він весь час має на увазі тільки те, скільки праці потрібно, щоб виробити *ту саму* кількість продукту, а не те, *скільки живої праці* може бути застосовано при новій [вартісній] будові капіталу; а тимчасом саме це і є тут єдине важливе питання). Але ці 75 тонн III розряд продає за 150 ф. ст. (замість 120 ф. ст., що становить їх [дійсну] вартість), і таким чином рента у III розряді підвищується до 30 ф. ст.

Щодо II розряду, то [дійсна] вартість продукту тут теж дорівнює 120 ф. ст., і т. д. Та оскільки індивідуальна вартість тонни дорівнює $1\frac{11}{13}$ ф. ст. (або $\frac{24}{13}$ ф. ст.), то цей розряд виробляє 65 тонн (бо коли 120 поділити на $\frac{24}{13}$, буде 65). Одним словом, ми матимемо тут таблицю A, наведену на стор. 574. Та оскільки тут для нашої мети нам потрібні нові рубрики, то ми складемо нову таблицю для цього третього випадку, коли у нас появляється I розряд і ринкова вартість продукту підвищується до 2 ф. ст.

3) Третій випадок:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни ф. ст.	Індивідуальна вартість тонни ф. ст.	Дифер. вартість тонни ф. ст.	Будова капіталу
III	100	75	120	150	2	$1\frac{3}{5}$	$\frac{2}{5}$	$60c + 40v$
II	100	65	120	130	2	$1\frac{11}{13}$	$\frac{2}{13}$	$60c + 40v$
I	100	60	120	120	2	2	0	$60c + 40v$

	Кількість робітників	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Заробітна плата в тоннах	Прибуток в тоннах	Рента ф. ст.	Рента в тоннах
III	20	50%	20%	20	10	30	15
II	20	50%	20%	20	10	10	5
I	20	50%	20%	20	10	0	0
Разом						40	20

[678] Отже, цей третій випадок відповідає таблиці А на стор. 574 (коли не рахувати абсолютної ренти, яка виступає тут як частина прибутку), і тільки відбувається все у зворотному порядку.

Перейдемо тепер до нових припущених нами випадків*.

Візьмемо насамперед такий розряд, який ще дає прибуток; назвемо його Ів. При капіталі в 100 ф. ст. він дає тільки $43\frac{7}{11}$ тонни.

Вартість тонни підвищилася до $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Будова капіталу — $54\frac{6}{11}c + 45\frac{5}{11}v$. Вартість продукту буде $109\frac{1}{11}$ ф. ст. Змінний капітал в $45\frac{5}{11}$ ф. ст. йде на заробітну плату для $18\frac{2}{11}$ робітників. Та оскільки вартість, що створюється одноденною працею 20 робітників, дорівнює 60 ф. ст., то $18\frac{2}{11}$ робітників створюють вартість у $54\frac{6}{11}$ ф. ст. Тому вартість продукту дорівнює $109\frac{1}{11}$ ф. ст. *Норма прибутку* = $9\frac{1}{11}\%$. Прибуток = $3\frac{7}{11}$ тонни. *Норма додаткової вартості* = 20%.

Оскільки органічна будова капіталу в розрядах III, II, I така сама, як і в розряді Ів, і вони повинні платити таку саму заробітну плату, як цей останній, то при капіталі в 100 ф. ст. вони теж можуть застосовувати тільки $18\frac{2}{11}$ робітників, які

* Див. цей том, частина II, стор. 456—458. Ред.

виробляють сукупну вартість в $54^6/_{11}$ ф. ст. і, значить, — як і в розряді Ів, — додаткову вартість в розмірі 20% і норму прибутку в $9^1/_{11}$ %. Сукупна [дійсна] вартість продукту тут, як і в розряді Ів, дорівнює $109^1/_{11}$ ф. ст.

Та оскільки індивідуальна вартість тонни в ІІІ розряді дорівнює $1^3/5$ ф. ст. (або $8/5$ ф. ст.), то розряд цей виробляє $109^1/_{11} : 8/5$, тобто $68^2/_{11}$ тонни (інакше кажучи, тут $109^1/_{11}$ ф. ст. дорівнюють $68^2/_{11}$ тонни). Далі, різниця між ринковою вартістю тонни і її індивідуальною вартістю становить тепер $2^1/2$ ф. ст. мінус $1^3/5$ ф. ст., або 2 ф. ст. 10 шил. мінус 1 ф. ст. 12 шил., тобто 18 шил. А на $68^2/_{11}$ тонни це становить $68^2/_{11} \times 18$ шил. = $1\ 227^3/_{11}$ шил. = $61^4/_{11}$ ф. ст. Замість того щоб продавати свій продукт за $109^1/_{11}$ ф. ст., ІІІ продає його за $170^5/_{11}$ ф. ст. І цей надлишок становить ренту ІІІ розряду. Виражена в тоннах, ця рента = $24^6/_{11}$ тонни.

Оскільки індивідуальна вартість тонни у ІІ розряді дорівнює $1^{11}/_{13}$ ф. ст. (або $2^4/_{13}$ ф. ст.), то він виробляє $109^1/_{11} : 2^4/_{13}$, тобто $59^1/_{11}$ тонни. У ІІ розряді різниця між ринковою вартістю тонни і її [індивідуальною] вартістю становить $2^1/2$ ф. ст. мінус $1^{11}/_{13}$ ф. ст., тобто $1^7/_{26}$ ф. ст. На $59^1/_{11}$ тонни це становить $38^7/_{11}$ ф. ст. Це і є рента. Ринкова вартість сукупного продукту = $147^8/_{11}$ ф. ст. Рента, виражена в тоннах, дорівнює $15^5/_{11}$ тонни.

Нарешті, оскільки в І розряді індивідуальна вартість тонни дорівнює 2 ф. ст., то $109^1/_{11}$ ф. ст. дорівнюють тут $54^6/_{11}$ тонни. Різниця між ринковою вартістю і індивідуальною вартістю дорівнює $2^1/2$ ф. ст. мінус 2 ф. ст., тобто $1/2$ ф. ст. А на $54^6/_{11}$ тонни це становитиме $27^3/_{11}$ ф. ст. Отже, ринкова вартість сукупного продукту = $136^4/_{11}$ ф. ст. А вартість ренти, виражена в тоннах, дорівнює $10^{10}/_{11}$ тонни.

Якщо ми тепер все це зведемо у таблицю для четвертого випадку, то матимемо:

[679] 4) Четвертий випадок:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни ф. ст.	Індивіду- альна вартість тонни ф. ст.	Диферен- ціальна вартість тонни ф. ст.
ІІІ	400	$68^2/_{11}$	$109^1/_{11}$	$170^5/_{11}$	$2^1/2$	$1^3/5$	$9/_{10}$
ІІ	400	$59^1/_{11}$	$109^1/_{11}$	$147^8/_{11}$	$2^1/2$	$1^{11}/_{13}$	$1^7/_{26}$
І	400	$54^6/_{11}$	$109^1/_{11}$	$136^4/_{11}$	$2^1/2$	2	$1/2$
Ів	400	$43^7/_{11}$	$109^1/_{11}$	$109^1/_{11}$	$2^1/2$	$2^1/2$	0

Продовження:

	Будова капіталу	Кількість робітників	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Заробітна плата в тоннах	Прибуток в тоннах	Рента ф. ст.	Рента в тоннах
III	$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^2/_{11}$	20%	$9^1/_{11} \%$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$61^4/_{11}$	$24^6/_{11}$
II	$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^2/_{11}$	20%	$9^1/_{11} \%$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$38^7/_{11}$	$15^5/_{11}$
I	$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^2/_{11}$	20%	$9^1/_{11} \%$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$27^3/_{11}$	$10^{10}/_{11}$
Ib	$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^2/_{11}$	20%	$9^1/_{11} \%$	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	0	0

Розглянемо, нарешті, останній випадок, де, за Рікардо, відпадає *весь прибуток*, де зовсім не лишається додаткової вартості.

Тут вартість продукту підвищується до 3 ф. ст. за тону, так що, коли застосовується 20 робітників, їх заробітна плата дорівнює 60 ф. ст., дорівнює виробленій ними вартості. Будова капіталу буде $50 c + 50 v$. В такому разі застосовується $16^{2/3}$ робітників. Якщо 20 робітників виробляють вартість у 60 ф. ст., то $16^{2/3}$ робітників виробляють вартість у 50 ф. ст. Отже, заробітна плата поглинає всю цю вартість. Один робітник одержує, як і раніше, одну тону. Вартість продукту = 100 ф. ст. Таким чином, кількість вироблених тонн = $33^{1/3}$. З них половина заміщує всього тільки вартість постійного капіталу, а друга половина — всього тільки вартість змінного капіталу.

Коли у III розряді індивідуальна вартість тонни дорівнює $1^{3/5}$ ф. ст. (або $8/5$ ф. ст.), то скільки тонн він виробляє? 100, поділене на $8/5$, тобто $62^{1/2}$ тонни, вартість яких = 100 ф. ст. Різниця між ринковою вартістю тонни і її індивідуальною вартістю дорівнює 3 ф. ст. мінус $1^{3/5}$ ф. ст., тобто $1^{2/5}$ ф. ст. На $62^{1/2}$ тонни це становитиме $87^{1/2}$ ф. ст. Отже, ринкова вартість сукупного продукту дорівнює тут $187^{1/2}$ ф. ст. А рента, виражена в тоннах, дорівнює $29^{1/6}$ тонни.

У II розряді індивідуальна вартість тонни дорівнює $1^{11/13}$ ф. ст. Отже, диференціальна вартість тонни дорівнює 3 ф. ст. мінус $1^{11/13}$ ф. ст., тобто $1^{2/13}$ ф. ст. Оскільки індивідуальна вартість тонни тут дорівнює $1^{11/13}$ ф. ст., або $24/13$ ф. ст., то капітал у 100 ф. ст. виробляє $100 : 24/13$, тобто $54^{1/6}$ тонни. На цю кількість тонн вказана різниця становитиме $62^{1/2}$ ф. ст. Ринкова вартість продукту = $162^{1/2}$ ф. ст. Виражена в тоннах, рента дорівнює $20^{5/6}$ тонни.

В І розряді індивідуальна вартість тонни = 2 ф. ст. Отже, диференціальна вартість тонни дорівнює 3 ф. ст. мінус 2 ф. ст., тобто 1 ф. ст. Оскільки індивідуальна вартість тонни тут = 2 ф. ст., то капітал у 100 ф. ст. виробляє 50 тонн. Це дає різницю [між ринковою і індивідуальною вартістю продукту] в 50 ф. ст. Ринкова вартість продукту = 150 ф. ст., а рента в тоннах = $16\frac{2}{3}$ тонни.

Тепер ми переходимо до розряду Іb, який досі не давав ніякої ренти. Тут індивідуальна вартість тонни = $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Отже, диференціальна вартість тонни дорівнює 3 ф. ст. мінус $2\frac{1}{2}$ ф. ст., тобто $\frac{1}{2}$ ф. ст. Та оскільки індивідуальна вартість тонни тут = $2\frac{1}{2}$ (або $\frac{5}{2}$) ф. ст., то капітал у 100 ф. ст. виробляє 40 тонн. На цю кількість тонн диференціальна вартість становитиме 20 ф. ст., так що ринкова вартість сукупного продукту = 120 ф. ст., а рента в тоннах = $6\frac{2}{3}$ тонни.

Отже, цей *п'ятий випадок*, де прибуток, за Рікардо, зникає, ми подамо тепер у вигляді зведеної таблиці.

[680] 5) П'ятий випадок:

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупного продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни ф. ст.	Індивідуальна вартість тонни ф. ст.	Диференціальна вартість тонни ф. ст.
III	100	$62\frac{1}{2}$	100	$187\frac{1}{2}$	3	$\frac{13}{5}$	$\frac{12}{5}$
II	100	$54\frac{1}{6}$	100	$162\frac{1}{2}$	3	$11\frac{1}{13}$	$\frac{12}{13}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Ia	100	$33\frac{1}{3}$	100	100	3	3	0

	Будова капіталу	Кількість робітників	Норма додаткової вартості	Норма прибутку	Заробітна плата в тоннах	Рента ф. ст.	Рента в тоннах
III	$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$87\frac{1}{2}$	$29\frac{1}{6}$
II	$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{5}{6}$
I	$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	50	$16\frac{2}{3}$
Ib	$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	20	$6\frac{2}{3}$
Ia	$50c+50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	0	0

На наступній сторінці я зіставляю в одній зведеній таблиці всі п'ять випадків *. [680]

* Див. таблицю на стор. 468—469. Ред.

(в) ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧАСТИНИ ПРИБУТКУ І ЧАСТИНИ КАПІТАЛУ
В РЕНТУ. ЗМІНИ ВЕЛИЧИНИ РЕНТИ ЗАЛЕЖНО
ВІД ЗМІН КІЛЬКОСТІ ПРАЦІ, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ
В ЗЕМЛЕРОВСТВІ

[683] Якщо ми з наведених на попередній сторінці таблиць * розглянемо насамперед *таблицю E*, то ми побачимо, що тут в останньому розряді Ia справа дуже ясна. Заробітна плата поглинає тут весь продукт [знов доданої] праці і всю створену нею вартість. Ніякої додаткової вартості немає, а тому немає ні прибутку, ні ренти. Вартість продукту дорівнює вартості авансованого капіталу, так що працівники, які тут володіють своїм власним капіталом, можуть постійно відтворювати свою заробітну плату й умови своєї праці, але не більше. Про цей останній розряд не можна сказати, що в ньому рента поглинає прибуток. Тут немає ні ренти, ні прибутку, тому що немає ніякої додаткової вартості. Заробітна плата поглинає додаткову вартість, а тому і прибуток.

Щодо чотирьох інших розрядів, то справа там *prima facie* ** зовсім не ясна. Коли немає додаткової вартості, то як може бути рента? До того ж продуктивність праці на землях Ib, I, II і III зовсім не змінилася. Отже, *відсутність* додаткової вартості має бути тільки позірною.

Далі перед нами інше, *prima facie* не менш незрозуміле явище. Рента, виражена в тоннах [вугілля] або квартах хліба, становить для III розряду $29^{1/6}$ тонни (або кварта), в той час як в таблиці A, де обробляється тільки земля III, немає ніякої ренти. Крім того, кількість робітників там становила $24^{17/23}$, тоді як тепер, в таблиці E, вона дорівнює тільки $16^{2/3}$; а прибуток (який поглинав там усю додаткову вартість) становив у таблиці A тільки $19^{1/48}$ тонни.

Та сама суперечність має місце у II розряді, де рента в *таблиці E* становить $20^{5/6}$ тонни (або кварта), тимчасом як у таблиці B прибуток, який поглинав усю додаткову вартість (причому кількість робітників становила тоді $20^{40/63}$, в той час як тепер вона дорівнює $16^{2/3}$), становив тільки $12^{113/128}$ тонни (або кварта).

Така сама суперечність є і в I розряді, де рента в *таблиці E* дорівнює $16^{2/3}$ тонни або кварта, тоді як у таблиці C прибуток I розряду, який поглинав усю додаткову вартість, дорівнює тільки 10 тоннам (причому тоді зайнято було 20 робітників, а тепер їх зайнято $16^{2/3}$).

* Див. таблицю на стор. 468—469. *Ред.*

** — на перший погляд. *Ред.*

[681—682] Рух ренти за Рікардо

Розряд	Капітал ф. ст.	Кількість тонн	Дійсна вартість сукупн. продукту ф. ст.	Ринкова вартість сукупн. продукту ф. ст.	Ринкова вартість тонни ф. ст.	Індивіду- альна вартість тонни ф. ст.	Диферен- ціальна вартість тонни ф. ст.
А. (Обробляється тільки найкращий розряд III.) Ренти							
III	100	$81^{12}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$130^{10}/_{23}$	$1^{3}/_{5}$	$1^{3}/_{5}$	0
В. Появляється другий розряд (розряд II).							
III	100	$77^{8}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$142^{8}/_{7}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{3}/_{5}$	$1^{6}/_{65}$
II	100	$67^{4}/_{63}$	$123^{17}/_{21}$	$123^{17}/_{21}$	$1^{11}/_{13}$	$1^{11}/_{13}$	0
Разом	200	$144^{4}/_{9}$	$247^{13}/_{21}$	$266^{2}/_{3}$			
С. Появляється третій розряд (розряд I).							
III	100	75	120	150	2	$1^{3}/_{5}$	$2^{5}/_{5}$
II	100	65	120	130	2	$1^{11}/_{13}$	$2^{2}/_{13}$
I	100	60	120	120	2	2	0
Разом	300	200	360	400			
D. Появляється четвертий розряд (розряд Ib).							
III	100	$68^{2}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$170^{5}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{3}/_{5}$	$9^{9}/_{10}$
II	100	$59^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$147^{8}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{11}/_{13}$	$17^{7}/_{25}$
I	100	$54^{6}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$136^{4}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	2	$1^{1}/_{2}$
Ib	100	$43^{7}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$109^{1}/_{11}$	$2^{1}/_{2}$	$2^{1}/_{2}$	0
Разом	400	$225^{5}/_{11}$	$436^{4}/_{11}$	$563^{7}/_{11}$			
E. Появляється п'ятий розряд (розряд Ia). Зникнення							
III	100	$62^{1}/_{2}$	400	$187^{1}/_{2}$	3	$1^{3}/_{5}$	$1^{2}/_{5}$
II	100	$54^{1}/_{6}$	400	$162^{1}/_{2}$	3	$1^{11}/_{13}$	$1^{2}/_{13}$
I	100	50	400	150	3	2	1
Ib	100	40	400	120	3	$2^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$
Ia	100	$33^{1}/_{3}$	400	100	3	3	0
Разом	500	240	500	720			

(з необхідними поправками)

Будова капіталу [вартісна]	Кількість робітників	Норма до- даткової вартості	Прибуток ф. ст.	Прибу- ток в тоннах	Заро- бітна плата в тон- нах	Рента ф. ст.	Рента в тон- нах
немає. Використовується тільки найродючіша земля або шахта							
$65^5/_{23} c + 34^{18}/_{23} v$	$21^{17}/_{23}$	$87^{1/2}\%$	$30^{10}/_{23}$	$19^{1/46}$	$21^{17}/_{23}$	0	0
Виникнення ренти на землі (шахті) III							
$61^{19}/_{21} c + 38^2/_{21} v$	$20^{40}/_{63}$	$62^{1/2}\%$	$23^{17}/_{21}$	$12^{113}/_{126}$	$20^{40}/_{63}$	$19^1/_{21}$	$10^{20}/_{63}$
$61^{19}/_{21} c + 38^2/_{21} v$	$20^{40}/_{63}$	$62^{1/2}\%$	$23^{17}/_{21}$	$12^{113}/_{126}$	$20^{40}/_{63}$	0	0
	$41^{17}/_{63}$		$47^{13}/_{21}$	$25^{50}/_{63}$	$41^{17}/_{63}$	$19^1/_{21}$	$10^{20}/_{63}$
Виникнення ренти на землі (шахті) II							
$60 c + 40 v$	20	50%	20	10	20	30	15
$60 c + 40 v$	20	50%	20	10	20	10	5
$60 c + 40 v$	20	50%	20	10	20	0	0
	60		60	30	60	40	20
Виникнення ренти на землі (шахті) I							
$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^3/_{11}$	20%	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	$61^4/_{11}$	$24^6/_{11}$
$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^3/_{11}$	20%	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	$38^7/_{11}$	$15^5/_{11}$
$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^3/_{11}$	20%	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	$27^3/_{11}$	$10^{10}/_{11}$
$54^6/_{11} c + 45^5/_{11} v$	$18^3/_{11}$	20%	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	0	0
	$72^8/_{11}$		$36^4/_{11}$	$14^6/_{11}$	$72^8/_{11}$	$127^3/_{11}$	$50^{10}/_{11}$
додаткової вартості і прибутку в усіх розрядах							
$50 c + 50 v$	$16^2/3$	0	0	0	$16^2/3$	$87^{1/2}$	$29^1/6$
$50 c + 50 v$	$16^2/3$	0	0	0	$16^2/3$	$62^{1/2}$	$20^5/6$
$50 c + 50 v$	$16^2/3$	0	0	0	$16^2/3$	50	$16^2/3$
$50 c + 50 v$	$16^2/3$	0	0	0	$16^2/3$	20	$6^2/3$
$50 c + 50 v$	$16^2/3$	0	0	0	$16^2/3$	0	0
	$83^1/3$		0	0	$83^1/3$	220	$73^1/3$

Нарешті, те саме явище має місце в розряді Ib, де рента в таблиці E становить $6\frac{2}{3}$ тонни (або квартера), тоді як прибуток розряду Ib в таблиці D, де прибуток поглинав усю додаткову вартість, дорівнює тільки $3\frac{7}{11}$ тонни або квартера (причому тоді зайнято було $18\frac{2}{11}$ робітників, в той час як тепер їх зайнято $16\frac{2}{3}$).

Проте ясно, що, хоч підвищення ринкової вартості над індивідуальною вартістю продуктів розрядів III, II, I, Ib і може змінити розподіл продукту і викликати перехід його від однієї групи учасників дільби до другої, але це підвищення ринкової вартості зовсім не може збільшити самого продукту, в якому представлена додаткова вартість, що остається по заміщенні заробітної плати. Оскільки продуктивність земель усіх розрядів, що розглядаються, а також і продуктивність капіталу, не змінилися, то яким чином розряди III—Ib можуть стати більш родючими, тобто постачати більше тонн або кварталів, тільки через те, що на ринку появляються продукти менш родючої землі або менш продуктивної шахти Ia?

Загадка розв'язується таким чином.

Якщо одноденна праця 20 робітників дорівнює 60 ф. ст., то $16\frac{2}{3}$ робітників виробляють 50 ф. ст. Та оскільки в розряді III вміщений в $1\frac{3}{5}$ ф. ст. (або у $\frac{8}{5}$ ф. ст.) робочий час виражається в 1 тонні або в 1 кварталі, то 50 ф. ст. виражаються в $31\frac{1}{4}$ тонни або квартера. З цієї кількості $16\frac{2}{3}$ тонни або квартера ідуть на заробітну плату; на *додаткову вартість* залишається, таким чином, $14\frac{7}{12}$ тонни.

Далі, оскільки ринкова вартість тонни підвищилася з $1\frac{3}{5}$ ф. ст. до 3 ф. ст., то з продукту, який становить $62\frac{1}{2}$ тонни або квартера, досить взяти $16\frac{2}{3}$ тонни або квартера для того, щоб замінити вартість постійного капіталу [50 ф. ст.]. Проте, в тих умовах, коли тонна (або квартал), яку виробляє III розряд, сама визначала ринкову вартість і остання внаслідок цього дорівнювала її індивідуальній вартості, для заміщення постійного капіталу в 50 ф. ст. потрібно було $31\frac{1}{4}$ тонни або квартера. З цієї кількості тонн або кварталів, що становила ту частку продукту, яка при вартості тонни в $1\frac{3}{5}$ ф. ст. була потрібна для заміщення [постійного] капіталу, тепер для тієї ж мети потрібно всього тільки $16\frac{2}{3}$ тонни. Тим самим звільняються і припадають на ренту [684] $31\frac{1}{4}$ тонни мінус $16\frac{2}{3}$ тонни, тобто $14\frac{7}{12}$ тонни (або квартера).

Коли додаткову вартість, яка вироблена в III розряді $16\frac{2}{3}$ робітниками при постійному капіталі у 50 ф. ст. і становить $14\frac{7}{12}$ тонни або квартера, ми додамо до тієї частини продукту, яка тепер, замість того щоб замінювати постійний капітал,

виступає у формі додаткового продукту і яка теж дорівнює $147/_{12}$ тонни або квартера, то сукупний додатковий продукт становитиме $28^{14}/_{12} = 29^2/_{12} = 29^1/_{6}$ тонни або квартера. Це і є в точності рента III розряду в таблиці E, виражена в тоннах [вугілля] або квартерах хліба. Цілком так само розв'язується позірна суперечність у величині ренти, вираженої в тоннах [вугілля] або квартерах хліба, в розрядах II, I, Iв таблиці E.

Таким чином, ми бачимо, що *диференціальна рента*, яка виникає на кращих розрядах землі внаслідок різниці між ринковою і індивідуальною вартістю вироблених на них продуктів, у своєму *реальному вигляді*, як *продуктова рента*, *додатковий продукт*, або — у наведеному вище прикладі — як *рента*, *виражена в тоннах [вугілля] або квартерах хліба*, — складається з *двох елементів* і зумовлена двома *перетвореннями*. [По-перше,] додатковий продукт, в якому виражається додаткова праця робітників, додаткова вартість, зазнає перетворення з форми прибутку у форму ренти і тому дістається землевласникові, а не капіталістові. По-друге, дещо з тієї частини продукту, яка раніше, коли продукт кращої землі або кращої шахти продавався по своїй власній вартості, була потрібна для *заміщення вартості постійного капіталу*, тепер, коли будь-яка частка продукту має вищу ринкову вартість, звільняється і теж виступає у формі додаткового продукту, а тому дістається землевласникові, а не капіталістові.

Перетворення додаткового продукту в ренту, замість прибутку, і перетворення деякої *відповідної* частини продукту, яка раніше призначалася для заміщення вартості постійного капіталу, в додатковий продукт, а через це в ренту, — обидва ці процеси конституують *продуктову ренту*, оскільки вона є диференціальною рентою. Остання обставина, — те, що частина продукту, замість того щоб перетворитись у капітал, перетворюється в ренту, — не була помічена Рікардо і всіма наступними економістами. Вони бачать тільки перетворення додаткового продукту в ренту, але не перетворення в додатковий продукт певної кількості тієї частини продукту, яка раніше припадала не на прибуток, а на капітал.

Номінальна вартість утвореного таким шляхом *додаткового продукту*, або *диференціальної ренти*, визначається (відповідно до зробленого припущення) вартістю продукту, виробленого на найгіршій землі або на найгіршій шахті. Але ця ринкова вартість приводить тільки до іншого розподілу цього продукту, а не створює його.

Ці ж самі два елементи мають місце при всякому надприбутку; вони є, наприклад, в тому випадку, коли внаслідок

запровадження нових машин тощо продукт, який виробляється тепер дешевше, продається по ринковій вартості, що перевищує його власну вартість. Частина додаткової праці робітників виступає не як прибуток, а як такий додатковий продукт, який являє собою надприбуток. І частина тієї маси продукту, яка при продажу фабрикату по його власній, нижчій вартості була б потрібна для того, щоб замістити капіталістові вартість його постійного капіталу, — ця частина тепер звільняється, бо їй нічого не треба заміщувати; вона стає додатковим продуктом і тому значно підвищує прибуток. [684]

* * *

[688] {А втім, коли ми говоримо про закон *падіння норми прибутку* в ході розвитку капіталістичного виробництва, то під прибутком ми розуміємо тут всю суму додаткової вартості, якою насамперед заволодіває зайнятий у виробництві капітал, як би йому не доводилося потім ділити її з капіталістом, який позичає йому гроші (з одержувачем позичкового процента), і з землевласником (одержувачем ренти). Отже, тут норма прибутку = $\frac{\text{додаткова вартість}}{\text{авансований капітал}}$. Норма прибутку, в цьому її розумінні, може падати, хоч, наприклад, промисловий прибуток підвищується у відношенні до позичкового процента, або навпаки; цілком так само норма прибутку може падати, хоч рента підвищується у відношенні до промислового прибутку, або навпаки. Якщо прибуток = P , промисловий прибуток = P^1 , позичковий процент = Z і рента = R , то $P = P^1 + Z + R$. І ясно, що, яким би не було P за своєю абсолютною величиною, P^1 , Z і R можуть у відношенні один до одного зростати або падати незалежно від величини P , незалежно від підвищення і падіння P . Збільшення P^1 , Z і R у відношенні одно до одного означає тільки різний розподіл P між різними особами. Дальший розгляд обставин, які приводять до того чи іншого розподілу P між різними особами, — розподілу, який, проте, зовсім не є тотожним з підвищенням або падінням самого P , — відноситься не сюди, а до аналізу конкуренції капіталів. Та коли R може досягти такої величини, якої не мало б само P , коли воно ділилося б тільки на P^1 і Z , то це, як доведено, є *видимістю* і виникає від того, що частина продукту, при зростанні його [ринкової] вартості, — замість того щоб знов перетворюватись у постійний капітал, — звільняється і перетворюється в ренту.} [688]

* * *

[684] В усьому викладеному вище трактуванні проблеми припускається, що продукт, який подорожчав (за ринковою вартістю), не входить *naturaliter* * до складу постійного капіталу, а входить тільки до заробітної плати, тільки до змінного капіталу. Коли б продукт, який подорожчав, входив до постійного капіталу, то, на думку Рікардо, в результаті цього норма прибутку впала б ще більше, а рента підвищилася б ще сильніше. Це треба дослідити.

Досі ми припускали, що вартість постійного капіталу, тобто у наведеному вище випадку 50 ф. ст., повинна бути заміщена *вартістю* продукту. Отже, якщо 1 тонна або 1 квартал коштує 3 ф. ст., то, зрозуміло, для заміщення зазначеної вартості потрібно менше тонн або кварталів, ніж у тому разі, коли тонна або квартал коштує тільки $1\frac{3}{5}$ ф. ст., і т. д. Але припустимо тепер, що вугілля або хліб, чи який-небудь інший продукт землі, — продукт, що виробляється землеробським капіталом, — сам входить *naturaliter* в утворення постійного капіталу, наприклад, наполовину. В цьому разі ясно, що, якою б не була ціна вугілля або хліба, [685] постійний капітал певної величини, тобто той, що приводиться в рух певною кількістю робітників, завжди потребує для свого заміщення певної, взятої *in natura* частки сукупного продукту, тому що будова землеробського капіталу, яка виражається у співвідношенні мас нагромадженої праці і праці живої, згідно з припущенням, *не змінилася*.

Якщо, наприклад, постійний капітал складається наполовину з вугілля або хліба, а наполовину — з інших товарів, то постійний капітал у 50 ф. ст. складається на 25 ф. ст. з інших товарів і на 25 ф. ст. [з вугілля або хліба], тобто з $15\frac{5}{8}$ тонни [вугілля] або квартера [хліба], коли тонна [вугілля] коштує $1\frac{3}{5}$ (або $\frac{8}{5}$) ф. ст. І хоч би як змінювалася ринкова вартість тонни [вугілля] або квартера [хліба], $16\frac{2}{3}$ робітникам завжди потрібний постійний капітал у 25 ф. ст. [в інших товарах] плюс $15\frac{5}{8}$ квартера [хліба] або тонни [вугілля], бо речовий склад постійного капіталу лишається той самий і відповідно лишається незмінною кількістю робітників, потрібних для того, щоб привести цей капітал у рух.

Коли б тепер [ринкова] вартість тонни [вугілля] або квартера [хліба] підвищилась, як у таблиці E, до 3 ф. ст., то для $16\frac{2}{3}$ робітників був би потрібний постійний капітал, що дорів-

* — в натуральному вигляді. *Ред.*

нює $25 \text{ ф. ст.} + 15\frac{5}{8} \times 3 \text{ ф. ст.} = 25 \text{ ф. ст.} + 45 \text{ ф. ст.} + 15\frac{5}{8} \text{ ф. ст.} = 71\frac{7}{8} \text{ ф. ст.}$. Та оскільки $16\frac{2}{3}$ робітників обходяться тут в 50 ф. ст. , то потрібна в даному разі затрата сукупного капіталу становила $6 \text{ ф. ст.} + 71\frac{7}{8} \text{ ф. ст.} + 50 \text{ ф. ст.} = 121\frac{7}{8} \text{ ф. ст.}$

При однаковій органічній будові землеробський капітал змінився б у своїх *вартісних співвідношеннях*.

Ми мали $6 \text{ ф. ст.} + 71\frac{7}{8} \text{ с} + 50 \text{ в}$ (для кількості робітників у $16\frac{2}{3}$). Капітал у 100 ф. ст. мав би будову $58\frac{38}{39} \text{ с} + 41\frac{1}{39} \text{ в}$. Кількість робітників становила б $13\frac{79}{117}$ (на $\frac{1}{117}$ більше від $12\frac{32}{39}$). Оскільки $16\frac{2}{3}$ робітників приводять в рух $15\frac{5}{8}$ квартера або тонни постійного капіталу, то $13\frac{79}{117}$ робітників приводять в рух $12\frac{32}{39}$ тонни або квартера, вартістю в $38\frac{6}{13} \text{ ф. ст.}$. А рента постійного капіталу, що дорівнює $20\frac{20}{39} \text{ ф. ст.}$, складалася б з інших товарів. При всіх обставинах з продукту завжди слід було б віднімати $12\frac{32}{39}$ тонни або квартера, щоб замінити ту частину постійного капіталу, до якої вони входять *in natura*. Оскільки вартість, що виробляється 20 робітниками, дорівнює 60 ф. ст. , то вартість, яка виробляється $13\frac{79}{117}$ робітниками, дорівнювала б $41\frac{1}{39} \text{ ф. ст.}$ Але в таблиці E заробітна плата для $13\frac{79}{117}$ робітників теж становила б $41\frac{1}{39} \text{ ф. ст.}$ Таким чином, ніякої додаткової вартості тут немає.

Сукупна кількість тони становила б [в цьому випадку в розряді III таблиці E $51\frac{11}{39}$ тонни¹¹⁵, з яких] $12\frac{32}{39}$ тонни знову відтворюються [для заміщення тієї частини постійного капіталу, в яку вони входять у натуральній формі], $13\frac{79}{117}$ тонни ідуть на заробітну плату робітників і $6\frac{38}{117}$ тонни припадають на другу частину постійного капіталу (по 3 ф. ст. за тонну). Ці три величини, разом узяті, становлять $33\frac{1}{3}$ тонни. Отже, на ренту залишається $17\frac{37}{39}$ тонни.

Щоб спростити розрахунки, візьмемо найбільш сприятливий для Рікардо крайній випадок, тобто припустимо, що постійний капітал цілком так само, як і змінний, складається з самого тільки землеробського продукту, вартість якого підвищується до 3 ф. ст. за квартал або тонну внаслідок того, що розряд Ia панує на ринку.

Технологічна будова капіталу лишається та сама, тобто не змінюється *співвідношення* між живою працею, яка представлена змінним капіталом, — тобто між кількістю робітників (бо припущено такий самий нормальний робочий день), — і *масою засобів праці*, які потрібні при даній кількості робітників і які тепер, згідно з нашим припущенням, складаються з тонн вугілля або кварталів хліба.

Оскільки при первісній будові капіталу $60 \text{ с} + 40 \text{ в}$, коли ціна тонни дорівнювала 2 ф. ст. , 40 в представляли 20 робіт-

ників або 20 кварталів чи тонн, то 60 с представляли 30 тонн; а через те що ці 20 робітників у III розряді виробляли 75 тонн, то $13\frac{1}{3}$ робітників (40 *v* при ціні тонни в 3 ф. ст. відповідають $13\frac{1}{3}$ тонни або $13\frac{1}{3}$ робітникам) виробляють 50 тонн і приводять в рух постійний капітал [686] в $60\frac{2}{3}$, тобто у 20 тонн або кварталів.

Далі, оскільки 20 робітників виробляють вартість у 60 ф. ст., то $13\frac{1}{3}$ робітників виробляють вартість у 40 ф. ст.

Оскільки капіталіст мусить платити за 20 тонн [постійного капіталу] 60 ф. ст. і за $13\frac{1}{3}$ робітників — 40 ф. ст., а ці робітники виробляють тільки вартість у 40 ф. ст., то вартість продукту = 100 ф. ст.; затрати так само становлять 100 ф. ст. Додаткова вартість і прибуток = 0.

Та оскільки продуктивність III розряду лишилася та сама, то $13\frac{1}{3}$ робітників виробляють, як сказано, 50 тонн або кварталів. Однак натуральна затрата в тоннах або квартерах становить тільки $33\frac{1}{3}$ тонни: 20 тонн на постійний капітал і $13\frac{1}{3}$ тонни на заробітну плату. Отже, вироблені в III розряді 50 тонн містять додатковий продукт у $16\frac{2}{3}$ тонни, який і становить ренту.

Але що являють собою ці $16\frac{2}{3}$ тонни?

Оскільки *вартість* продукту = 100 ф. ст., а самий продукт = 50 тоннам, то вартість виробленої тут тонни в дійсності становила б $100\frac{1}{50}$, тобто 2 ф. ст. І доти, поки продукт *in natura* одержується у більшій кількості, ніж потрібно для заміщення капіталу в натуральній формі, індивідуальна вартість тонни повинна, навіть при такому [зменшеному] масштабі виробництва, бути нижчою від її ринкової вартості.

Орендар мусить затратити 60 ф. ст., щоб замінити 20 тонн [постійного капіталу]. Він рахує кожен з цих 20 тонн по 3 ф. ст., бо така її ринкова вартість і продається тонна по цій ціні. Так само він мусить затратити 40 ф. ст. на оплату $13\frac{1}{3}$ робітників або на оплату тієї кількості тонн або кварталів, яку він видає робітникам. Таким чином, робітники одержують тільки $13\frac{1}{3}$ тонни.

Але в дійсності, коли мати на увазі розряд III, 20 тонн коштують тільки 40 ф. ст., а $13\frac{1}{3}$ тонни — тільки $26\frac{2}{3}$ ф. ст. А тимчасом $13\frac{1}{3}$ робітників виробляють вартість у 40 ф. ст. — отже, створюють додаткову вартість у $13\frac{1}{3}$ ф. ст. Це становить, рахуючи тонну по 2 ф. ст., $6\frac{4}{6}$ (або $6\frac{2}{3}$) тонни.

Оскільки ж у III розряді 20 тонн [постійного капіталу] коштують тільки 40 ф. ст., то утворюється надлишок в 20 ф. ст., який дорівнює 10 тоннам.

Отже, $16\frac{2}{3}$ тонни, які становлять ренту, розпадаються на $6\frac{2}{3}$ тонни додаткової вартості, що перетворилася в ренту, і на

10 тонн капіталу, що перетворився в ренту. Але в результаті того, що ринкова вартість тонни підвищилася до 3 ф. ст., 20 тонн [постійного капіталу] коштують орендареві 60 ф. ст., а $13\frac{1}{3}$ тонни [заробітної плати] коштують 40 ф. ст., тоді як $16\frac{2}{3}$ тонни, що являють собою надлишок ринкової вартості над [індивідуальною] вартістю продукту орендаря, виступають як рента, що дорівнює 50 ф. ст.

Скільки тонн дають $13\frac{1}{3}$ робітників у розряді II? 20 робітників дають тут 65 тонн — значить, $13\frac{1}{3}$ робітників дають $43\frac{1}{3}$ тонни. Вартість продукту, як і вище, дорівнює 100 ф. ст. Але із $43\frac{1}{3}$ тонни для заміщення капіталу потрібно $33\frac{1}{3}$ тонни. Як додатковий продукт, або рента, залишається $43\frac{1}{3} - 33\frac{1}{3} = 10$ тонн.

Ця рента в 10 тонн пояснюється таким чином:

Вартість продукту в II розряді дорівнює 100 ф. ст., продукт становить $43\frac{1}{3}$ тонни, отже вартість тонни $= 2\frac{4}{13}$ ф. ст. Значить, $13\frac{1}{3}$ робітників обходяться в $30\frac{10}{13}$ ф. ст., і [від 40 ф. ст., які оплачують ринкову вартість $13\frac{1}{3}$ тонни] як додаткова вартість лишається $9\frac{3}{13}$ ф. ст. Далі, 20 тонн постійного капіталу обходяться в $46\frac{2}{13}$ ф. ст., і від 60 ф. ст., які оплачують їх [ринкову вартість], лишається $13\frac{11}{13}$ ф. ст. Разом з додатковою вартістю буде $23\frac{1}{13}$ ф. ст., що якраз і відповідає [дійсній] вартості 10 тонн [рахуючи тонну по $2\frac{4}{13}$ ф. ст.].

Тільки в розряді Ia, де для заміщення постійного капіталу і заробітної плати дійсно потрібні *in natura* $33\frac{1}{3}$ тонни або кварта, тобто потрібний весь сукупний продукт, на ділі немає ні додаткової вартості, ні додаткового продукту, ні прибутку, ні ренти. Поки все йде інакше, поки продукту одержується більше, ніж потрібно для заміщення капіталу *in natura*, доти відбувається перетворення прибутку (додаткової вартості) і капіталу в ренту. Це перетворення має тут місце остільки, оскільки деяка частина тієї частини продукту, яка раніше, при нижчій вартості, мала б заміщувати капітал, тепер звільняється або оскільки частина продукту, яка мала б перетворитися в капітал і додаткову вартість, припадає на ренту.

Але разом з тим ми бачимо, що подорожчання постійного капіталу, якщо воно є наслідком подорожчання землеробських продуктів, надзвичайно знижує ренту. Наприклад, рента III і II розрядів падає з 50 тонн [в таблиці E], — що при ринковій вартості тонни в 3 ф. ст. становить 150 ф. ст., — до $26\frac{2}{3}$ тонни, тобто майже наполовину. Таке падіння неминуче, [687] бо тут кількість робітників, яку застосовує той самий капітал у 100 ф. ст., зменшується з двох причин: по-перше, тому, що підвищується заробітна плата, тобто збільшується вартість змін-

ного капіталу; по-друге, тому, що підвищуються у вартості засоби виробництва, постійний капітал. Само по собі підвищення заробітної плати має своїм наслідком те, що на 100 ф. ст. припадає менше праці, а значить (при незмінній вартості товарів, що входять у постійний капітал) відповідно менше і постійного капіталу, так що всіма цими 100 ф. ст. представлено менше нагромадженої і менше живої праці. Але, крім того, підвищення вартості товарів, які входять у постійний капітал, спричиняється до того, що, — оскільки технологічне співвідношення між нагромадженою і живою працею лишається незмінним, — на ті самі гроші тепер може бути застосована менша кількість нагромадженої праці, а внаслідок цього і менша кількість живої праці. Оскільки ж при однаковій продуктивності землі і при даній технологічній будові капіталу кількість сукупного продукту залежить від кількості застосовуваної праці, то в міру зменшення останньої повинна зменшитись і рента.

Це виявляється тільки тоді, коли зникає *прибуток*. Поки він ще існує, рента може збільшуватись, незважаючи на абсолютне зменшення продукту в усіх розрядах, як це показує таблиця на стор. 681 *. Взагалі ясно, що коли є сама тільки рента, то в міру зменшення продукту, а значить і додаткового продукту, повинна зменшуватись і сама рента. Це відбувалося б швидше з самого ж початку, коли б разом із зростанням змінного капіталу зростала і вартість постійного капіталу.

Але і крім цього, таблиця на стор. 681 показує, що зростання диференціальної ренти, при зменшенні продуктивності землеробства, *так само і на кращих розрядах землі* завжди супроводиться зменшенням маси сукупного продукту, що припадає на авансований капітал певної величини, наприклад у 100 ф. ст. Рікардо не має про це ніякого уявлення. Норма прибутку зменшується тому, що той самий капітал, наприклад у 100 ф. ст., приводить в рух все *меншу кількість* праці і оплачує цю працю дорожче, а значить нагромаджує все менший надлишок. Але при даній продуктивності кількість дійсно одержаного продукту залежить, як і додаткова вартість, від кількості робітників, що їх застосовує капітал. Це Рікардо випускає з уваги, так само як він випускає з уваги і те, що рента виникає не тільки шляхом перетворення додаткової вартості в ренту, а й шляхом перетворення капіталу в додаткову вартість. Звичайно, це перетворення капіталу в додаткову вартість — тільки позірне. Коли б ринкова вартість визначалась вартістю продукту в III розряді і т. д., то в кожній частинці додаткового

* Див. цей том, частина II, стор. 468—469. Ред.

продукту була б представлена додаткова вартість, була б представлена додаткова праця. Далі, Рікардо завжди має на увазі тільки те, що для вироблення такої ж кількості продукту треба застосувати більше праці, але він випускає з уваги те, що є вирішальним для визначення як норми прибутку, так і маси виробленого продукту, а саме, що при тому ж капіталі застосовується все менша кількість живої праці, з якої [коли допустити низхідну лінію] все більша частина припадає на необхідну працю і все менша — на додаткову працю.

Все це приводить до висновку, що Рікардо, навіть коли розглядати ренту тільки як диференціальну ренту, не зробив у цьому питанні найменшого кроку вперед порівняно із своїми попередниками. Його значною заслугою в цій галузі є те, на що вказав Де Квінсі, а саме — наукове формулювання питання. Але при розв'язанні питання Рікардо дотримується поглядів своїх попередників. Ось що каже Де Квінсі:

«У вчення про земельну ренту Рікардо вніс те нове, що звів його до питання, чи справді рента скасовує закон вартості» (*Th. De Quincey. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, стор. 158*).

Далі, на стор. 163 того самого твору, Де Квінсі каже:

«Рента — це та частина продукту землі (або якого-небудь іншого фактора виробництва), яка сплачується власникові землі за користування її диференційованими силами, вимірюваними за допомогою порівняння з силами таких же факторів, що виступають на тому ж ринку».

Ще далі, на стор. 176, Де Квінсі пише:

«Проти Рікардо заперечують, що власники землі № 1 не стануть віддавати її даром. Але в той період» (в цей міфологічний період!), «коли обробляється тільки № 1, не міг ще утворитися особливий клас орендариє та наймачів, відмінний від класу власників землі».

[688] Таким чином, за Де Квінсі, цей закон «земельної власності» має силу тільки доти, поки не існує ніякої земельної власності в сучасному розумінні слова.

Перейдемо тепер до цитат з Рікардо.

[г] ІСТОРИЧНА ІЛЮСТРАЦІЯ ПІДВИЩЕННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ ПРИ ОДНОЧАСНОМУ ПІДВИЩЕННІ ЦІН НА ЗЕМЛЕРОВСЬКІ ПРОДУКТИ. МОЖЛИВОСТІ ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ У ЗЕМЛЕРОВСТВІ]

(Насамперед ще таке зауваження про диференціальну ренту: в дійсності висхідна і низхідна лінії змінюють одна одну, перехрещуються і переплітаються одна з одною.

Але це зовсім не означає, що коли в окремі короткі періоди (як, наприклад, з 1797 по 1813 р.) значно переважає рух по низхідній лінії, то *внаслідок цього* мусить падати норма прибутку (саме в тій мірі, в якій норма прибутку визначається нормою додаткової вартості). Навпаки, я думаю, що в період 1797—1813 рр. норма прибутку в Англії надзвичайно підвищилась, незважаючи на велике підвищення цін на пшеницю і взагалі на землеробські продукти. Я не знаю жодного англійського статистика, який не поділяв би думки про те, що за згаданий період норма прибутку підвищилась. Окремі економісти, як, наприклад, Чалмерс, Блейк та ін., посилалися на цей факт для підтвердження своїх власних теорій. Спочатку я мушу ще зауважити, що цілковитим безглуздом є спроба пояснити підвищення цін на пшеницю, яке відбувалося протягом цього періоду, знеціненням грошей. Ніхто з тих, що вивчали історію товарних цін за цей період, не може поділяти такого погляду. Крім того, ціни починають зростати, — і це їх зростання досягає значної висоти, — задовго до того, як настає будь-яке знецінення грошей. З того моменту, як воно настає, слід просто робити відповідне відрахування з цін. Коли ж спитають, чому, незважаючи на підвищення хлібних цін, норма прибутку зросла, то це можна пояснити такими обставинами: подовженням робочого дня, що є безпосереднім наслідком запровадження нових машин; здешевленням фабричних і колоніальних товарів, які входять у споживання робітників; падінням заробітної плати (хоч номінальна заробітна плата і підвищилась) *нижче* її звичайного середнього рівня (цей факт для періоду, що розглядається, є загально визнаним; *П. Дж. Стірлінг* (в «The Philosophy of Trade» etc., Edinburgh, 1846), який в цілому визнає теорію земельної ренти Рікардо, пробує, однак, довести, що *безпосереднім* наслідком постійного (тобто такого, яке не визначається випадковими неврожайами) подорожчання хліба завжди буває зниження середньої заробітної плати ¹¹⁶); нарешті, зростання норми прибутку пояснюється і тим, що внаслідок позик і державних витрат попит на капітали збільшувався ще дужче, ніж їх пропозиція, а це викликало підвищення *номінальної* ціни товарів, завдяки чому фабриканти відбирають назад у загірбачів земельної ренти та в інших осіб, які одержують фіксований дохід, частину тієї частини продукту, яка була сплачена у формі ренти і т. д. Такі операції не стосуються предмета нашого дослідження тут, де ми розглядаємо основні відносини і, значить, маємо перед собою тільки три класи — землевласників, капіталістів і робітників. Проте ці операції — за відповідних умов —

відіграють значну роль на практиці, як це довів Блейк ¹¹⁷.)
[688]

* * *

[689] {Пан Халлетт з Брайтона експонував на виставці 1862 року ¹¹⁸ «високосортну насінну пшеницю». «Пан Халлетт твердить, що колос зернових хлібів, подібно до скакових коней, потребує старанного догляду, тоді як звичайно його вирощують абияк, не беручи до уваги теорію природного добору. Для ілюстрації того, що може зробити — навіть з пшеницею — хороший догляд, наводяться деякі цікаві приклади. У 1857 р. п. Халлетт висіяв один колосок червоної пшениці найкращого сорту, який був у $4\frac{3}{8}$ дюйма завдовжки і мав 47 зерен. З одержаного п. Халлеттом невеликого врожаю він знову відібрав у 1858 р. найкращий колосок у $6\frac{1}{2}$ дюймів завдовжки і з 79 зернами; це було повторено в 1859 р. знов-таки з найкращим колоском, який цим разом був у $7\frac{3}{4}$ дюйма завдовжки і мав 91 зерно. Наступний рік, 1860-ий, був несприятливим для дослідів з агрикультури, і колоски пшениці не ставали ні кращими, ні більшими; але вже через рік, у 1861 р., найкращий колосок мав завдовжки $8\frac{3}{4}$ дюйма, і на одній стеблині було 123 зерна. Таким чином, за п'ять років довжина колоска пшениці подвоїлась, а кількість зерен майже потроїлась. Ці результати були досягнуті завдяки такій системі, яку п. Халлетт називає «природною системою» вирощування пшениці, тобто завдяки тому, що зерна були посіяні на такій відстані одне від одного — коло 9 дюймів в усіх напрямках,— щоб кожне зерно мало досить місця для повного розвитку... Пан Халлетт твердить, що виробництво хліба в Англії могло б бути подвосне, коли б сіяли «високосортну пшеницю» і застосовували «природну систему» вирощування. Він заявляє, що з окремих зерен, висіяних в належний час, по одному тільки зерну на кожний квадратний фут землі, він одержував рослини, що мали в середньому по 23 колоски, приблизно з 36 зернами в кожному колоску. Відповідно до цього продукт одного акра землі, за точним підрахунком, становив 1 001 880 колосків, тоді як акр, засіяний звичайним способом, при затраті у двадцять з лишком разів більшої кількості насіння давав тільки 934 120 колосків пшениці, тобто на 67 760 колосків менше...»}

[д] ТРАКТУВАННЯ ПАДІННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ
У РІКАРДО І ЗВ'ЯЗОК ЦЬОГО ТРАКТУВАННЯ
З ЙОГО ТЕОРІЄЮ РЕНТИ]

[Падіння норми прибутку доводиться у Рікардо так:]

«З прогресом суспільства природна ціна праці завжди має тенденцію підвищуватись, тому що один з головних товарів, які регулюють природну ціну праці, має тенденцію ставати дорожчим внаслідок зростання труднощів його вироблення. Проте, оскільки поліпшення в землеробстві і відкриття нових ринків, звідки можна ввозити продовольство, можуть деякий час протидіяти тенденції до підвищення цін на предмети необхідності і навіть викликати падіння їх природної ціни, то ці самі причини відповідно впливатимуть і на природну ціну праці.

Природна ціна всіх товарів, крім сирових продуктів і праці, має тенденцію падати в міру зростання багатства і населення; бо, хоч, з од-

ного боку, їх дійсна вартість підвищується внаслідок зростання природної ціни тієї сировини, з якої вони зроблені, але це підвищення більш ніж урівноважується поліпшенням машин, кращим поділом і розподілом праці та зростаючим удосконаленням виробників у науках і ремеслах» (цит. твір, стор. 86—87) [Російський переклад, том I, стор. 85—86].

«В міру зростання населення ціни на предмети необхідності весь час підвищуватимуться, бо для їх вироблення потрібно буде більше праці... Тому грошова заробітна плата робітників не падатиме, а підвищуватиметься, але не настільки, щоб робітник мав можливість купувати стільки ж предметів комфорту й необхідності, скільки він купував до підвищення ціни цих товарів... Незважаючи на те, що робітник на ділі оплачувався б гірше, все-таки це підвищення його заробітної плати неодмінно зменшило б прибуток фабриканта, бо він продав би свої товари не по вищій ціні, тоді як витрати їх виробництва зросли б...»

Таким чином, виявляється, що та сама причина, яка підвищує ренту, а саме зростання трудності вироблення додаткової кількості продуктів зарчування за допомогою пропорціонально такої ж кількості праці, підвищує також і заробітну плату. А тому, при незмінній вартості грошей, і рента і заробітна плата матимуть тенденцію підвищуватися в міру зростання багатства і населення.

Але між зростанням ренти і зростанням заробітної плати є істотна різниця. Підвищення грошової ренти супроводиться [690] збільшенням її частки в продукті: збільшується не тільки грошова рента землевласника, а й його рента, виражена в хлібі... Доля робітника буде менш щасливою: правда, він одержуватиме вищу заробітну плату в грошах, але його заробітна плата виражена в хлібі, зменшиться; і він не тільки розпоряджатиметься тепер меншою кількістю хліба, а погіршиться також і його загальне становище, бо йому важче буде підтримувати ринкову норму заробітної плати вище її природної норми» (цит. твір, стор. 96—98) [Російський переклад, том I, стор. 94—92].

«Коли припустити, що хліб і промислові товари продаються завжди по одній і тій самій ціні, то прибуток буде високий чи низький залежно від того, низька чи висока заробітна плата. Але припустимо, що хліб підвищується в ціні, бо потрібна більша кількість праці для його вироблення; ця причина не підвищить ціни промислових товарів, вироблення яких не потребує додаткової кількості праці... Якщо разом з підвищенням ціни хліба підвищиться заробітна плата,— а це безперечно станеться,— то їх [фабрикантів] прибутки неминуче впадуть» (цит. твір, стор. 108) [Російський переклад, том I, стор. 98].

«Але можуть спитати, чи не одержуватиме принаймні фермер стару норму прибутку, хоч він і мусить платити додаткову суму у вигляді заробітної плати. Звичайно, не одержуватиме: адже йому доведеться не тільки платити вищу заробітну плату кожному зайнятому у нього робітникові (як це доводиться робити і фабрикантові), але й платити ренту або ж застосовувати додаткову кількість робітників для одержання тієї самої кількості продукту. А підвищення ціни сирових продуктів тільки відповідатиме цій ренті або цій додатковій кількості робітників, і воно не компенсує фермерові підвищення заробітної плати» (цит. твір, стор. 108) [Російський переклад, том I, стор. 99].

«Ми показали, що на ранніх стадіях суспільного розвитку як частка землевласника, так і частка працівника у вартості продукту землі була невелика і що вона зростає пропорціонально зростанню багатства суспільства і трудності вироблення їжі» (стор. 109) [Російський переклад, том I, стор. 99].

Це — дивна буржуазна фантазія про «ранні стадії суспільного розвитку». На цих ранніх стадіях працівник є або рабом, або селянином, який живе своєю власною працею, тощо. В першому випадку він разом з землею належить землевласникові; у другому — він сам для себе і землевласник. В обох випадках немає капіталіста, який стоїть між землевласником і сільським робітником. Те, що є тільки останнім результатом капіталістичного виробництва — підпорядкування йому землеробства, а звідси перетворення рабів або селян у найманих робітників та вклинення капіталіста між землевласником і робітником, — все це Рікардо уявляє собі як таке явище, що властиве «раннім стадіям суспільного розвитку».

«Таким чином, прибуток має природну тенденцію падати, бо в міру зростання суспільства і багатства доводиться витратити все більше і більше праці на вироблення потрібної додаткової кількості продуктів харчування. На щастя, ця тенденція прибутку, це, так би мовити, його тяжіння, час від часу затримується удосконаленням машин, які застосовуються у виробництві предметів необхідності, а також відкриттями в агрономічній науці, які дають нам можливість обходитися меншою кількістю праці, ніж потрібно було раніше, і таким чином знижувати ціну предметів першої потреби для робітника» (цит. твір, стор. 120—121) [Російський переклад, том I, стор. 106].

Наступна фраза Рікардо прямо говорить про те, що під нормою прибутку він розуміє норму додаткової вартості:

«Хоч виробляється більша вартість, та зате і більша частка того, що лишається від цієї вартості після сплати ренти, споживається виробниками, а це, і тільки це, визначає розміри прибутку» (цит. твір, стор. 127) [Російський переклад, том I, стор. 110].

Це значить: якщо не брати до уваги ренти, норма прибутку дорівнює надлишкові вартості товару над вартістю праці, оплаченої під час вироблення цього товару, або над тією частиною вартості товару, яку споживають виробники. Тут Рікардо називає виробниками тільки робітників¹¹⁹. Він вважає, що вироблену вартість виробили вони. Отже, він визначає тут додаткову вартість як ту частину самими робітниками виробленої вартості, яку вони виробляють для капіталіста*.

Та коли Рікардо ототожнює норму додаткової вартості з нормою прибутку і коли він разом з тим припускає, — а він

* [691] Про походження додаткової вартості Рікардо каже:

«У формі грошей... капітал не виробляє ніякого прибутку; у формі матеріалів, машин і продуктів харчування, на які його можна обміняти, він виробив би дохід» (цит. твір, стор. 267) [Російський переклад, том I, стор. 193—194]. «Капітал власника цінних паперів [692] ніколи не може стати продуктивним — це, на ділі, зовсім не капітал. Якби власник цінних паперів захотів продати їх і вжити одержаний за них капітал продуктивно, він міг би це зробити, тільки відтягуючи капітал покупця його цінних паперів від якого-небудь продуктивного вжитку» (стор. 289, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 207]. [692]

так і робить, — що тривалість робочого дня наперед дана, то тенденцію норми прибутку до падіння можна пояснити тільки тими причинами, які викликають падіння норми додаткової вартості. Падіння норми додаткової вартості — при даній величині робочого дня — можливе тільки при тій умові, що норма заробітної плати весь час підвищується. А це може мати місце тільки в тому разі, коли вартість предметів необхідності весь час підвищується, щб, в свою чергу, можливе тільки при невпинному погіршенні умов виробництва у землеробстві, тобто при допущенні правильності рикардовської теорії земельної ренти. Оскільки Рікардо ототожнює норму додаткової вартості і норму прибутку [691] і оскільки норма додаткової вартості обчислюється тільки у відношенні до змінного капіталу, що затрачається на заробітну плату, то Рікардо, як і А. Сміт, припускає, що *вартість всього продукту* — після відрахування ренти — ділиться між робітником і капіталістом, тобто ділиться на заробітну плату і прибуток. Інакше кажучи, Рікардо робить те хибне припущення, що ніби весь авансований капітал складається тільки із змінного капіталу. Так, наприклад, після цитованого вище місця він продовжує:

«Коли в обробіток вводиться гірша земля або на старій землі затрачається додаткова кількість капіталу і праці з меншим результатом, значені вище наслідки будуть весь час: більш значна частина тієї частини продукту, яка лишається після сплати ренти і підлягає поділові між власниками капіталу і робітниками, діставатиметься останнім» (цит. твір, стор. 127—128) [Російський переклад, том I, стор. 110].

Безпосередньо слідом за цим Рікардо продовжує:

«Кожний робітник, можливо і навіть ймовірно, матиме меншу абсолютну кількість продукту; та оскільки у відношенні до всього продукту, який затримує фермер, буде зайнято більше робітників, то заробітна плата поглинати вартість значнішої частини всього продукту, тобто на оплату прибутку піде вартість менш значної частини продукту» (стор. 128) [Російський переклад, том I, стор. 110].

А трохи вище Рікардо пише:

«Та кількість продукту землі, яка лишається після того, як сплачено землевласникові і робітникові, неодмінно належить фермерові і *становить прибуток на його капітал*» (стор. 110) [Російський переклад, том I, стор. 99—100].

Наприкінці підрозділу «*Про прибуток*» (розділ 6-ий) Рікардо каже, що його аналіз падіння норми прибутку є правильним навіть у тому разі, коли б зроблено було — неправильно — припущення, що *ціни товарів* підвищуються разом з підвищенням грошової заробітної плати робітників:

«В розділі про заробітну плату ми старалися показати, що грошова ціна товарів не підвищується при підвищенні заробітної плати... Та навіть коли б це було інакше навіть коли б висока заробітна плата викликала постійне підвищення товарних цін, то все-таки залишалося б правильним твердження, що висока заробітна плата незмінно відбивається на тих, хто застосовує найману працю, що вона позбавляє їх частини їх дійсного прибутку. Припустимо, що капелюшник, панчішник і швець платять кожний на 10 ф. ст. більше заробітної плати при виробленні певної кількості своїх товарів і що ціна капелюхів, панчіх і черевиків підвищилась на суму, достатню для заміщення кожному з них цих 10 ф. ст. В цьому випадку їх становище було б не кращим, ніж у тому разі, коли б такого підвищення товарних цін не сталося. Якби панчішник продав свої панчохи за 110 ф. ст. замість 100, то його прибуток точно дорівнював би такій же сумі грошей, як і раніше; та оскільки в обмін за цю однакову суму грошей він одержав би на одну десяту менше капелюхів, черевиків та всякого іншого товару і оскільки при старому розмірі своїх заощаджень» (тобто при тому самому капіталі) «він міг би застосовувати менше робітників внаслідок підвищення заробітної плати і купувати менше сирових матеріалів внаслідок підвищення їх цін, то він був би не в кращому становищі, ніж коли б загальна сума його грошового прибутку дійсно зменшилась, а ціни всіх промислових товарів лишилися ті самі» (стор. 129) [Російський переклад, том I, стор. 111].

Рікардо, який в інших місцях завжди підкреслював у своїй аргументації тільки те, що на гіршій землі доводиться для вироблення тієї самої кількості продуктів оплачувати більше робітників, тут, нарешті, заговорив про те, що має вирішальне значення для норми прибутку, а саме, що при тій же сумі капіталу застосовується менше робітників внаслідок підвищення заробітної плати. В усьому іншому він не зовсім правий. Якщо ціна капелюхів тощо підвищується на 10%, то становище капіталіста не міняється, але землевласник був би змушений, купуючи всі ці товари, віддавати більшу суму із своєї ренти. Наприклад, його рента збільшилася з 10 ф. ст. до 20. Але на ці 20 ф. ст. він одержує пропорціонально менше капелюхів тощо, ніж раніше на 10 ф. ст.

Рікардо цілком правильно каже:

«За умов прогресу суспільства чистий продукт землі, у відношенні до її валового продукту, постійно зменшується» (стор. 198) [Російський переклад, том I, стор. 150].

Це положення у Рікардо означає, що за умов прогресу суспільства рента не підвищується. Дійсна причина [зменшення чистого продукту у відношенні до валового продукту] полягає в тому, що за умов прогресу суспільства змінний капітал зменшується у відношенні до постійного капіталу. [691]

[692] Що з прогресом виробництва постійний капітал зростає у відношенні до змінного, це визнає сам Рікардо, але

тільки у формі зростання основного капіталу у відношенні до оборотного:

«У багатих і могутніх країнах, де великі капітали вкладені в машини, раптові зміни в торгівлі і промисловості завдають більше лиха, ніж у країнах бідніших, де є пропорціонально далеко менше основного капіталу і далеко більше оборотного і де, таким чином, *більш значна частина роботи виконується людськими руками*. Оборотний капітал не так важко, як основний капітал вилучити з тієї галузі, в якій він зайнятий. Машини, виготовлені для однієї галузі промисловості, часто зовсім не можуть бути пристосовані до іншої; навпаки, одяг, їжа і житло робітника однієї галузі можуть служити для підтримання життя робітника і в іншій галузі»

(отже, тут під оборотним капіталом мається на увазі тільки змінний капітал, що затрачається на заробітну плату),

«або той самий робітник може одержати ту саму їжу, одяг і житло, хоч би він і змінив своє заняття. Це, однак, таке зло, з яким багата нація повинна миритись; і нарікати на це було б так само нерозумно, як коли б багатий купець став побиватися з приводу того, що його корабель зазнає всіх небезпек на морі, тоді як хатині його бідного сусіда такі небезпеки зовсім не загрожують» (цит. твір, стор. 311) [Російський переклад, том I, стор. 220].

Рікардо сам вказує на таку причину підвищення ренти, яка зовсім не залежить від підвищення цін землеробських продуктів:

«Всякий капітал, закріплений в землі, неодмінно перетворюється по закінченні строку оренди у власність *землевласника*, а не орендаря. Всяка винагорода, яку землевласник може одержати за цей капітал, здаючи знову в оренду свою землю, *прибере форму ренти*; але ніхто не став би платити ренту, коли б за допомогою даного капіталу можна було одержати з-за кордону більшу кількість хліба, ніж та, яку можна виростити на цій землі в самій країні» (цит. твір, стор. 315, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 223].

Про той самий предмет Рікардо каже:

«В одній з попередніх частин цього твору я відмітив різницю між рентою у власному значенні цього слова і тією винагородою, яка під цією назвою сплачується землевласникові за ті чи інші вигоди, що їх він, завдяки затраті свого капіталу, надав орендареві. Але я, може, не досить ясно вказав відмінність, яка виникає від різних способів застосування цього капіталу. Оскільки частина цього капіталу, один раз затрачена на поліщення ферми, нерозривно зростається з землею і призводить до збільшення її продуктивних сил, то *винагорода, що сплачується землевласникові за користування землею, має цілком характер ренти* і підлягає всім законам ренти. Чи робиться це поліщення за рахунок землевласника чи орендаря, його і в тому і в другому випадку не було б у свій час зроблено, коли б не було цілком імовірним, що дохід від поліщеної землі щонайменше дорівнюватиме *прибутковій*, який може бути одержаний, коли в цю інше власти капітал однакової величини. Та коли це поліщення зроблено, то *після цього дохід, одержуваний від поліщеної землі, вже цілком матиме характер ренти* і підлягатиме всім

тим змінам, яких зазнає рента. Однак деякі з цих витрат поліпшують землю тільки на обмежений час і не призводять до тривалого підвищення її продуктивних сил: так, коли вони затратені на будівлі або на інші поліпшення минулого характеру, то їх треба весь час відновлювати, і через це вони не дають землевласникові будь-якої постійної добавки до його дійсної ренти» (стор. 306, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 216—217].

Рікардо каже:

«В усіх країнах і в усі часи *прибуток залежить* від кількості праці, потрібною для забезпечення робітників предметами необхідності, що виробляються на тій землі або з тим капіталом, які не дають ніякої ренти» (стор. 128) [Російський переклад, том I, стор. 110].

Згідно з цим поглядом, прибуток орендаря на тій землі, яка, за Рікардо, не платить ренти, — тобто на найгіршій землі — регулював би загальну норму прибутку. Хід міркування у Рікардо такий: продукт найгіршої землі продається по його *вартості* і не дає ніякої ренти; отже, тут виразно видно, скільки додаткової вартості лишається капіталістові після відрахування тієї частини вартості продукту, що являє собою тільки еквівалент для робітника; і ця додаткова вартість є прибутком. В основі цього міркування лежить передпосилка, що *ціна витрат* і *вартість* тотожні, що, оскільки даний продукт продається по ціні витрат, то він продається по вартості.

Історично і теоретично це неправильно. Я показав *, що там, де існують капіталістичне виробництво і земельна власність, там земля або шахта найгіршого розряду може не давати ренти тільки через те, що в цьому разі її продукт продається *нижче його* [індивідуальної] *вартості*, коли його продають по ринковій вартості (регульованій не ним самим). Бо ринкова вартість продукту покриває тут якраз тільки його *ціну витрат*. Але чим регулюється ця ціна витрат? Нормою прибутку *неземлеробського капіталу*, у визначення якої, природно, входить також і ціна хліба, хоч про останню аж ніяк не можна сказати, що тільки вона одна визначає норму прибутку. Твердження Рікардо було б правильним тільки в тому разі, коли б вартості і ціни витрат були тотожні. [693] Та й історично, — у зв'язку з тим, що капіталістичне виробництво появляється в землеробстві пізніше, ніж у промисловості, — землеробський прибуток визначається промисловим прибутком, а не навпаки. Вірно тільки те, що на найгіршій землі, яка дає прибуток, але не ренту, і продає свій продукт по ціні витрат, *проявляється*, явно виступає середня норма прибутку, але зовсім не вірно, що середній прибуток цим *регулюється*, що означало б щось зовсім інше.

* Див. цей том, частина II, стор. 298—299. *Ред.*

Норма прибутку може падати без підвищення норми процента і норми ренти.

«З нашого аналізу прибутку на капітал ясно, що *ніяке нагромадження капіталу не може весь час знижувати прибуток* *, коли немає якої-небудь постійної причини, що викликає підвищення заробітної плати... Якби кількість предметів необхідності, споживаних робітниками, завжди можна було збільшувати однаково легко, то не було б постійних змін норми прибутку або заробітної плати» (слід було б сказати: норми додаткової вартості і вартості праці), «яких би розмірів не досягало нагромадження капіталу. Адам Сміт, проте, незмінно відносить падіння прибутку за рахунок нагромадження капіталу і конкуренції, що звідси виникає, ніколи не звертаючи при цьому уваги на те, що стає трудніше добувати продукти харчування для додаткової кількості робітників, які застосовуються додатковим капіталом» (цит. твір, стор. 338—339) [Російський переклад, том I, стор. 238].

Все це було б правильно тільки в тому разі, коли б прибуток був тотожний з додатковою вартістю.

Отже, А. Сміт каже, що в міру нагромадження капіталу норма прибутку падає внаслідок зростання конкуренції між капіталістами; а Рікардо каже, що норма прибутку падає внаслідок зростаючого погіршення умов виробництва у землеробстві (подорожчання предметів необхідності). Ми спростували його погляд, який був би правильним тільки в тому разі, коли б норма додаткової вартості і норма прибутку були тотожні, тобто коли б норма прибутку могла падати тільки внаслідок підвищення норми заробітної плати (припускаючи робочий день незмінним). Погляд Сміта ґрунтується на тому, що він (в його неправильному і ним же самим спростованому розумінні вартості) розглядає вартість як результат складання заробітної плати, прибутку і ренти. На його думку, нагромадження капіталів примушує знижувати *довільно встановлені* прибутки, які не мають для себе ніякої іманентної міри, шляхом зниження товарних цін, у відношенні до яких, згідно з цим поглядом, прибутки становлять чисто номінальну надвишку.

Рікардо, звичайно, теоретично правий, висуваючи проти Сміта той довід, що нагромадження капіталів не вносить змін у визначення вартості товарів; але Рікардо глибоко помиляється, намагаючись спростувати Сміта вказівкою на те, що в країні не може бути, мовляв, *надвиробництва*. Рікардо заперечує можливість надмірно великої кількості капіталу, визнання якої в наступний період закріпилося в англійській політичній економії як загальноприйнята аксіома.

* Під *прибутком* Рікардо розуміє тут ту частину додаткової вартості, яку збирає собі капіталіст, але зовсім не додаткову вартість в цілому. Наскільки неправильним є твердження, що додаткова вартість може падати в результаті нагромадження капіталу, настільки ж це правильно щодо [норми] прибутку.

По-перше, Рікардо не бере до уваги, що в реальній дійсності, де одна одній протистоять не дві тільки сторони — капіталіст і робітник, а [промисловий] капіталіст, робітник, землевласник, грошовитий капіталіст, одержувачі фіксованих доходів від держави та ін.,— що в цих умовах падіння товарних цін, яке б'є по обох, і по промислового капіталісту і по робітникові, є вигідним для інших класів.

По-друге, Рікардо випускає з уваги, що капіталістичне виробництво ведеться зовсім не в довільно встановлюваних розмірах, але що чим більше воно розвивається, тим більше воно змушене виробляти в таких розмірах, які зовсім не пов'язані з безпосереднім попитом, а залежать від невпинного розширення світового ринку. Рікардо вдається до безглуздої передпосилки Сея, ніби капіталіст виробляє не заради прибутку, не заради додаткової вартості, а безпосередньо для споживання, заради споживної вартості — заради свого власного споживання. Рікардо випускає з уваги, що товар повинен бути перетворений у гроші. Попит робітників недостатній, бо прибуток якраз через те й існує, що попит, який можуть пред'явити робітники, менший од вартості їх продукту, і він, прибуток, тим більший, чим відносно менший цей попит. Так само недостатнім є і попит капіталістів, який вони пред'являють один одному. Надвиробництво не викликає постійного падіння прибутку, але воно весь час повторюється через певні періоди. За надвиробництвом іде недовиробництво і т. д. Надвиробництво виникає саме від того, що маса населення ніколи не має можливості споживати більше від середньої кількості необхідних життєвих засобів і, таким чином, її споживання не зростає відповідно до збільшення продуктивності праці. А втім, весь цей відділ стосується *конкуренції капіталів*. Все, що говорить про це Рікардо, не варте і ламаного гроша. (Це — розділ 21-ий, який називається «Вплив нагромадження на прибуток і процент».)

«Можливий тільки один випадок,— та і той має тимчасовий характер,— коли нагромадження капіталу при низьких цінах на продовольство супроводиться падінням норми прибутку. І це буває тоді, коли фонд на утримання праці збільшується далеко швидше, ніж населення; в цьому випадку заробітна плата буде висока, а норма прибутку низька» (стор. 343) [Російський переклад, том I, стор. 241].

Заперечуючи Сею, Рікардо [в тому ж розділі «Вплив нагромадження на прибуток і процент»] іронічно зауважує з приводу співвідношення між прибутком і процентом:

«Пан Сей допускає, що норма процента залежить від норми прибутку; але з цього не випливає, що норма прибутку залежить від норми процента. Перша є причиною, друга — наслідком, і ніякі обставини не

можуть змусити їх помінятися місцями» (цит. твір, стор. 353, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 247].

Однак ті самі причини, які призводять до падіння прибутку, можуть викликатися підвищення процента, і навпаки ¹²⁰.

* * *

[В розділі «Про колоніальну торгівлю» Рікардо пише:]

«Пан Сей визнає, що витрати виробництва становлять основу ціни, і все-таки він твердить у різних частинах своєї книги, що ціни регулюються співвідношенням між попитом і пропозицією» (цит. твір, стор. 411) [Російський переклад, том I, стор. 281—282].

Саме Рікардо [який заперечує визначальну роль попиту і пропозиції] повинен був би бачити з цього [поведнання у Сея концепції витрат виробництва з концепцією попиту і пропозиції], що [694] витрати виробництва [в сеївському розумінні] дуже відмінні від кількості праці, витраченої на виробництво товару. Замість цього він продовжує:

«Дійсним і вирішальним регулятором відносної вартості двох яких-небудь товарів є витрати їх виробництва» (там же).

[В тому ж розділі «Про колоніальну торгівлю» Рікардо пише:]

«І хіба Адам Сміт не поділяє цього погляду» {що ціни не регулюються ні заробітною платою, ні прибутком}. «коли він каже, що *ціни* товарів, або *вартість* золота і срібла в порівнянні з товарами, залежать від співвідношення між *кількістю праці*, потрібною для того, щоб на ринок надходила певна кількість золота і срібла, і кількістю праці, потрібною для того, щоб на ринок надходила певна кількість якого-небудь іншого товару»? Ця кількість праці не змінюється залежно від того, чи будуть прибуток або заробітна плата високими, чи низькими. *Як же високі прибутки можуть підвищити ціни товарів?»* (стор. 413—414) [Російський переклад том I, стор. 283].

В наведеному вище місці А. Сміт розуміє під *цінами* не що інше, як грошовий вираз *вартостей* товарів. Той факт, що вартості товарів, а також вартість золота і срібла, на які товари обмінюються, визначаються відносними кількостями праці, потрібними для виробництва цих двох видів товарів {товарів з одного боку, золота і срібла — з другого}, — цей факт ні в якому разі не суперечить тому, що «високі прибутки можуть підвищити» *дійсні* ціни товарів, тобто їх ціни витрат. Правда, не всі відразу, як це думає Сміт. Але високі прибутки дійсно спричиняються до того, що ціни однієї частини товарів підвищуються над вартістю цих товарів вище, ніж це буває при низькому рівні середнього прибутку, тоді як ціни другої частини товарів опускаються нижче їх вартості в меншій мірі, ніж при низьких прибутках ¹²¹.

[РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ]
РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ НАГРОМАДЖЕННЯ.
КРИТИКА ІІ.
ВИВЕДЕННЯ КРИЗ З ОСНОВНОЇ
ФОРМИ КАПІТАЛУ

[1) ПОМИЛКА СМІТА І РІКАРДО, ЯКІ ВИПУСКАЛИ З УВАГИ
 ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ. ВІДТВОРЕННЯ РІЗНИХ
 ЧАСТИН ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ]

Насамперед ми зберемо воедино положення Рікардо, розкидані по всій його книзі.

«...Всі продукти країни споживаються; але величезна різниця, яку тільки можна собі уявити, полягає в тому, чи споживаються вони тими, хто взамін цього виробляє іншу вартість, чи тими, хто такої вартості не виробляє. Коли ми кажемо, що дохід зберігається і долучається до капіталу, ми маємо на увазі, що та частина доходу, про яку говориться, що вона долучається до капіталу, споживається тепер продуктивними працівниками, а не непродуктивними». (Рікардо проводить тут те саме розрізнення, що й А. Сміт.) «Нічого не може бути більш помилкового, ніж припущення, що капітал зростає від неспоживання. Коли б ціна праці піднялася так високо, що, незважаючи на приріст капіталу, не можна було б застосувати більше праці, ніж раніше, то я сказав би, що такий приріст капіталу був би все ще спожитий непродуктивно» (стор. 163, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 129—130].

Отже, тут все зводиться тільки до того, чи споживають продукт робітники, чи не вони. Як в Адама Сміта й в інших. А на ділі мова повинна тут іти разом з тим і про виробниче споживання тих товарів, які становлять постійний капітал і споживаються як знаряддя праці чи матеріал праці або ж споживаються таким чином, що шляхом цього споживання перетворюються у знаряддя праці і матеріал праці. Адже з самого початку хибним, тобто однобічним, є уявлення, ніби нагромадження капіталу — це перетворення доходу в заробітну плату, ніби воно зводиться до нагромадження змінного капіталу. Все питання про нагромадження дістає від цього хибне висвітлення.

Насамперед треба уяснити собі *відтворення постійного капіталу*. Ми розглядаємо тут *річне* відтворення, тобто беремо рік як міру часу для процесу відтворення.

Значна частина постійного капіталу — *основний капітал* — входить у річний процес праці, хоч вона не входить [цілком] у річний процес утворення вартості. Основний капітал [в тій його частині, яка не входить у процес утворення вартості] не споживається. Отже, ця його частина і не повинна відтворюватись. Вона *зберігається*, а разом з її споживною вартістю зберігається і її мінова вартість — завдяки тому, що взагалі входить у процес виробництва і має зв'язок з живою працею. Чим більша в країні у даному році ця частина капіталу, тим відносно більшим є чисто формальне відтворення (збереження) її в наступному році; це саме так, коли припустити, що процес виробництва відновлюється, триває, підтримується в русі хоч би в старому маштабі. Ремонт і все інше, потрібне для збереження основного капіталу, ми додаємо до спочатку зроблених на нього трудових витрат. Із збереженням у вищезазначеному розумінні це не має нічого спільного.

Друга частина постійного капіталу щороку споживається у виробництві товарів і тому має відтворюватись. Сюди належить як уся та частина основного капіталу, яка щороку входить у процес утворення вартості, так і вся частина постійного капіталу, яка складається з оборотного капіталу, — сировина і допоміжні матеріали.

Щодо цієї другої частини постійного капіталу, то в ній слід проводити дальші розрізнення.

[695] Значна частина того, що в одній сфері виробництва *виступає* як постійний капітал — як засоби праці і матеріал праці, — є *водночас* продуктом в якій-небудь паралельній сфері виробництва. Наприклад, пряжа становить частину постійного капіталу ткача; вона — той продукт прядильника, який ще, може, тільки за день до цього перебував у процесі виготовлення. Говорячи тут про *одночасність*, ми маємо на увазі те, що вироблено протягом *того самого* року. Одні й ті самі товари, на різних своїх фазах, проходять протягом одного й того самого року через різні сфери виробництва. З однієї сфери вони виходять як продукт, у другу входять як такий товар, що утворює постійний капітал. І як постійний капітал всі вони споживаються протягом даного року: або таким чином, що в товар входить тільки їх вартість — як це буває з основним капіталом, — або таким чином, що в товар входить також і їх споживна вартість — як це буває з оборотним капіталом. В той час як вироблений в одній сфері виробництва товар вхо-

дить у другу сферу виробництва, щоб бути спожитим тут як постійний капітал, — поряд з цією *послідовністю* сфер виробництва, в які вступає один і той самий товар, різні елементи цього товару, або різні фази його, виробляються *одночасно*, один поряд з одним. На протязі одного й того самого року він невпинно споживається в одній сфері як постійний капітал і невпинно виробляється як товар у другій, паралельній сфері. Ті самі товари, які таким чином споживаються протягом року як постійний капітал, так само невпинно виробляються на протязі того ж року. Машина зношується у сфері А. Одночасно з цим вона виробляється у сфері В. Постійний капітал, що споживається протягом року у тих сферах виробництва, які виробляють життєві засоби, *одночасно* виробляється в інших сферах виробництва, так що *протягом* року або *наприкінці року* він знову заміщений *in natura* *. І те і друге — і життєві засоби і ця частина постійного капіталу — є продукти нової протягом року діючої праці.

Вище я показав **, яким чином *частина вартості* продукту тих сфер виробництва, в яких виробляються життєві засоби, а саме частина вартості, що заміщує постійний капітал цих сфер виробництва, утворює дохід для *виробників* цього постійного капіталу.

Проте існує ще одна частина постійного капіталу, яка *щороку споживається*, не входячи складовою частиною у сфери виробництва, які виробляють життєві засоби (товари, придатні для [індивідуального] споживання). Отже, ця частина не може і заміщуватися з цих сфер. Ми маємо на увазі ту частину постійного капіталу — знарядь праці, сировини, допоміжних матеріалів, — яка виробничо споживається в процесі утворення, вироблення самого постійного капіталу — машин, сировини і допоміжних матеріалів. Ця частина, як ми бачили ***, заміщується *in natura* або безпосередньо з продукту самих цих сфер виробництва (як, наприклад, насіння, худоба, части вугілля), або тим шляхом, що частина продуктів різних сфер виробництва, які утворюють постійний капітал, обмінюється [серед виробників засобів виробництва]. Тут обмінюється капітал на капітал.

Завдяки існуванню і споживанню цієї частини постійного капіталу збільшується не тільки маса продуктів, але й *вартість* річного продукту. Та *частина вартості* річного продукту, яка дорівнює вартості цієї частини спожитого постійного ка-

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 97—111 і 210—219. *Ред.*

*** Там же, стор. 111—124, 161—172 і 219—227. *Ред.*

піталу, знову купує *in natura* або вилучає назад з річного продукту ту його частину, яка повинна замінити *in natura* спожитий постійний капітал. Так, наприклад, та частина вартості посіву, яку становить насіння, визначає ту частину вартості врожаю (і разом з тим кількість зерна), яка у вигляді постійного капіталу має бути повернута землі, виробництву. Без знов доданої протягом року праці ця частина не була б відтворена; але на ділі вона *вироблена* торішньою або [взагалі] минулою працею, і — коли продуктивність праці не змінюється — та *вартість*, яку ця частина долучає до річного продукту, є результатом праці не поточного року, а минулого. Чим більший, *пропорціонально*, постійний капітал, що застосовується у даній країні, тим більша буде і та частина постійного капіталу, яка споживається у виробництві постійного капіталу і яка не тільки виражається в більшій масі продуктів, а й підвищує вартість цієї маси продуктів. Таким чином, ця *вартість* є не тільки результат теперішньої праці, праці поточного року, але так само і результат торішньої, минулої праці, хоч *без* безпосередньої праці даного року вона так само не могла б появилися знову, як не міг би появилися і той продукт, до якого вона входить. Коли ця частина постійного капіталу зростає, то зростає не тільки маса річного продукту, але і його *вартість*, навіть якби кількість річної праці лишалася тією самою. Це зростання є формою *нагромадження капіталу*, зрозуміти яку дуже важливо. І не може бути нічого більш далекого від розуміння цієї сторони справи, ніж положення Рікардо:

«Праця одного мільйона чоловік у промисловості завжди виробить одну й ту саму вартість, але не завжди вона виробить одне й те саме багатство» (цит. твір, стор. 320) [Російський переклад, том I, стор. 226].

Цей мільйон чоловік, припускаючи робочий день даним, не тільки вироблятиме, залежно від продуктивності праці, дуже різну масу товарів, але й вартість цієї маси буде дуже різною, залежно від того, чи вироблена вона з затратою більшого чи меншого постійного капіталу, отже чи додано до неї більшу чи меншу вартість, створену *торішньою, минулою* працею.

[2] ВАРТІСТЬ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ І ВАРТІСТЬ ПРОДУКТУ]

Ми тут скрізь, де мова йде про відтворення постійного капіталу, заради простоти припускаємо спочатку, що продуктивність праці, а значить і спосіб виробництва не змінюються. При

даному масштабі виробництва підлягає заміщенню як постійний капітал певна кількість продукту *in natura*. При незмінній продуктивності залишається тією самою і [696] вартість цієї кількості. Якщо настають зміни у продуктивності праці, завдяки чому та сама кількість продукту може бути знову відтворена дорожче чи дешевше, з більшою чи меншою затратою праці, то настають також зміни у вартості постійного капіталу, які впливають на величину надлишку продукту над постійним капіталом.

Припустимо, наприклад, що для сівби потрібно 20 кварталів [пшениці] по 3 ф. ст. = 60 ф. ст. Якщо на відтворення одного квартера витрачається на одну третину праці менше, то квартал коштує всього тільки 2 ф. ст. З продукту треба, як і раніше, відрахувати, як затрату на сівбу, 20 кварталів, але та частина, яку вони становлять у вартості всього продукту, тепер дорівнює тільки 40 ф. ст. Для заміщення того ж самого постійного капіталу потрібна тоді менша частина вартості сукупного продукту і менша частина його в натурі, хоч як насіння мають бути так само повернуті землі 20 кварталів ¹²².

Коли б споживаний щороку постійний капітал становив в однієї нації 10 мільйонів ф. ст., а в другій тільки 1 мільйон, і знов додана протягом року праця одного мільйона чоловік виражалася б у 100 мільйонах ф. ст., то вартість продукту у першій нації становила б 110, а в другій — тільки 101 мільйон. При цьому не тільки можливо, але й безперечно, що одиниця товару була б у нації I дешевша, ніж у нації II, бо остання при затраті тієї самої кількості [безпосередньої] праці виробляла б значно менше товарів, далеко менше від того, що відповідало б різниці між 10 і 1. Правда, у нації I порівняно з II більш значна частина вартості продукту, отже і більш значна частина сукупного продукту, йде на заміщення капіталу. Але зате і сукупний продукт у нації I далеко більший.

Щодо фабричних товарів відомо, що 1 мільйон чоловік в Англії виробляє не тільки далеко більшу кількість продукту, але й продукт далеко більшої вартості, ніж, наприклад, у Росії, хоч одиниця товару в Англії значно дешевша. Однак, щодо землеробства, то здається, що там не існує такого самого співвідношення між капіталістично розвинутими і порівняно нерозвинутими націями. Продукт відсталішої нації дешевший, ніж продукт капіталістично розвинутої нації. Мова йде про грошову ціну. І все-таки здається, що продукт розвинутої нації є продукт далеко меншої кількості праці (затраченої протягом року), ніж продукт відсталішої нації. В Англії, наприклад, землероб-

ством займається менше третини, а в Росії чотири п'ятих населення — там $\frac{5}{15}$, тут $\frac{12}{15}$. Числа ці не слід розуміти *à la lettre* *. Так, в Англії багато людей в *неземлеробських галузях господарства* — в машинобудуванні, у торгівлі, на транспорті тощо — зайнято виготовленням і постачанням елементів сільськогосподарського виробництва, чого немає в Росії. Таким чином, відносну кількість людей, зайнятих у землеробстві, не можна просто визначати кількістю безпосередньо зайнятих у землеробстві індивідів. В країнах капіталістичного виробництва у цьому сільськогосподарському виробництві *посередньо* бере участь багато таких індивідів, які в менш розвинутих країнах підпорядковані йому безпосередньо. Тому різниця здається більшою, ніж вона є. Але для загального рівня цивілізації країни ця різниця дуже важлива, навіть коли вона полягає тільки в тому, що значна частина причетних до землеробства виробників не бере участі в ньому безпосередньо і, вирвана з ідіотизму сільського життя, належить до промислового населення.

Отже, залишимо осторонь насамперед це. Далі, не братимемо до уваги і те, що більшість землеробських народів змушена продавати свій продукт *нижче* його вартості, тоді як у країнах з розвинутим капіталістичним виробництвом землеробський продукт піднімається в ціні до своєї вартості. В усякому разі, у вартість продукту англійського землероба входить така частина вартості постійного капіталу, яка не входить у вартість продукту російського землероба.

Припустимо, що ця частина вартості дорівнює денній праці 10 чоловік. Припустимо далі, що цей постійний капітал приводиться в рух одним англійським робітником. Я говорю про ту частину постійного капіталу землеробського продукту, заміщення якої — як, наприклад, заміщення землеробських знарядь — відбувається не шляхом затрати нової праці [землеробів]. Коли потрібно 5 російських робітників для вироблення того самого продукту, який виробляє 1 англієць за допомогою постійного капіталу [що дорівнює 10 робочим дням], і коли постійний капітал, що застосовується росіянином, дорівнює 1 робочому дню, то продукт англієця дорівнюватиме $10 + 1 = 11$ робочим дням, а продукт росіянина дорівнюватиме $1 + 5 = 6$. Якщо російська земля настільки родючіша від англійської, що вона без застосування постійного капіталу або з допомогою в 10 разів меншого постійного капіталу виробляє стільки ж хліба, скільки англієць виробляє з капіталом

* — Буквально. Ред.

в 10 разів більшим, то *вартості* однакових кількостей англійського і російського хліба відносяться як 11 : 6. Якби квартал російського хліба продавався по 2 ф. ст., то англійський хліб продавався б по $3\frac{2}{3}$ ф. ст. за квартал, бо $2 : 3\frac{2}{3} = 6 : 11$. Таким чином, грошова ціна і вартість англійського хліба були б далеко вищі, ніж грошова ціна і вартість російського хліба, і все-таки англійський хліб був би вироблений з затратою меншої кількості [безпосередньої] праці, бо для того, щоб *минула* праця знов появилась як у масі продукту, так і в його вартості, не потрібно ніякої додаткової затрати нової праці. Завжди була б вищою ціна і вартість англійського хліба в тому разі, коли б англієць, застосовуючи менше безпосередньої праці, ніж росіянин, в той же час застосовував більший постійний капітал і коли б цей постійний капітал, — який йому [в розумінні затрати нової праці] *нічого* не коштує, хоч він у свій час коштував [певних затрат] і повинен бути оплачений, — підвищував продуктивність праці не настільки, щоб цим була компенсована природна родючість російського ґрунту. Отже, грошові ціни землеробського продукту можуть у країнах капіталістичного виробництва бути вищими, ніж у [697] країнах менш розвинутих, хоч на ділі продукт цей коштує меншої кількості праці. Він містить більше сукувної праці — безпосередня праця плюс минула праця, — але минула праця, що знову являється в цьому продукті, не потребує ніяких [нових] затрат. Продукт був би дешевший, коли б цьому не перешкождала відмінність в природній родючості. Цим можна пояснити так само і більш високі грошові ставки заробітної плати [в розвинутих капіталістичних країнах].

Досі ми говорили тільки про відтворення наявного капіталу. Робітник заміщує свою заробітну плату разом з додатковим продуктом або додатковою вартістю, яка становить прибуток капіталіста (включаючи ренту). Він заміщує ту частину річного продукту, яка для нього знову є заробітною платою. Капіталіст за рік проїв свій прибуток, але робітник виробив таку частину продукту, яку знову можна проїдати як прибуток. Частина постійного капіталу, спожита у виробництві життєвих засобів, заміщується тим постійним капіталом, який протягом року вироблений новою працею. Виробники цієї нової частини постійного капіталу реалізують свій дохід (прибуток і заробітну плату) в тій частині життєвих засобів, вартість якої дорівнює вартості постійного капіталу, спожитого у виробництві цих життєвих засобів. Нарешті, постійний капітал, що споживається у виробництві постійного капіталу, у виробництві машин, сировини і допоміжних матеріалів, за-

міщується — *in natura* або шляхом обміну капіталу на капітал — із сукупного продукту різних сфер виробництва, які виробляють постійний капітал.

[3] НЕОБХІДНІ УМОВИ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ. АМОРТИЗАЦІЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ І ІІ РОЛЬ В ПРОЦЕСІ НАГРОМАДЖЕННЯ]

Як же справа із збільшенням капіталу, з його *нагромадженням*, на відміну од відтворення, з *перетворенням доходу* в капітал?

Для спрощення питання припустимо, що продуктивність праці лишається та сама, що не відбувається ніяких змін у способі виробництва, що, значить, потрібна така сама кількість праці для вироблення тієї самої кількості товарів, отже, що збільшення капіталу коштує такої ж кількості праці, як і торішнє виробництво капіталу того ж розміру.

Частина додаткової вартості має перетворитись у капітал, замість того щоб бути спожитою як доход. Вона має бути перетворена частково у постійний, частково у змінний капітал. А та пропорція, в якій вона поділяється на ці дві різні частини капіталу, залежить від даної органічної будови капіталу, — бо спосіб виробництва і вартісне співвідношення обох частин не змінилися. Чим вище розвинуте виробництво, тим більшою буде та частина додаткової вартості, яка перетворюється в постійний капітал, порівняно з тією частиною її, яка перетворюється у змінний капітал.

Отже, насамперед частина додаткової вартості (і та відповідна їй частина додаткового продукту, що складається з життєвих засобів) має бути перетворена у змінний капітал, тобто на неї має бути куплена нова праця. Це можливо тільки в тому разі, коли зростає кількість робітників або коли подовжується робочий час, протягом якого вони працюють. Останнє відбувається тоді, коли, наприклад, частина робітничого населення була зайнята тільки наполовину або на дві третини або, для більш-менш тривалих періодів, також шляхом абсолютного подовження робочого дня, яке тоді, однак, має бути оплачене. Але це не можна вважати постійним засобом нагромадження. Робітниче населення може збільшитись, якщо непродуктивні раніше працівники стають продуктивними або якщо у процес виробництва втягується і те населення, що раніше не працювало, наприклад, жінки і діти, паупери. Останній пункт ми тут залишаємо осторонь. Нарешті, [кількість робітників, яких

наймають, може збільшитись] в результаті того, що робітниче населення абсолютно зростає разом із збільшенням всього населення. Нагромадження може бути постійним, невпинним процесом тільки при умові цього абсолютного збільшення населення (хоч відносно, в порівнянні з капіталом, що застосовується, населення зменшується). Збільшення населення виступає основою для нагромадження як постійного процесу. Але це передбачає таку середню заробітну плату, яка робить можливим невпинне зростання робітничого населення, а не тільки його відтворення. Для екстрених випадків капіталістичне виробництво забезпечує себе вже тим, що воно частину робітничого населення примушує працювати понад міру, а другу тримає *in petto* *, як резервну армію, в становищі злидарів або напівзлидарів.

Але як же справа з другою частиною додаткової вартості, яка має бути перетворена у постійний капітал? Для простоти ми не беремо до уваги зовнішньої торгівлі і розглядаємо ізольовану націю. Візьмемо приклад. Нехай додаткова вартість, вироблена фабрикантом полотна, дорівнює 10 000 ф. ст., половину яких, тобто 5 000 ф. ст., він хоче обернути в капітал. З цієї суми, відповідно до органічної будови капіталу в механічному ткацькому виробництві, одна п'ята має бути затрачена на заробітну плату. Ми не беремо до уваги тут оборот капіталу, коли фабрикантові, може, досить мати суму, розраховану на п'ять тижнів, по скінченні яких він продає свій продукт і таким чином повертає із сфери обігу капітал для заробітної плати. Ми припускаємо, що він має тримати в резерві у банкіра 1 000 ф. ст. на заробітну плату (для 20 робітників) і поступово затрачати їх, як заробітну плату, протягом року. Потім 4 000 ф. ст. мають бути обернені в постійний капітал. По-перше, фабрикант повинен купити стільки пряжі, скільки можуть переробити на полотно протягом року 20 робітників. (Ми весь час не беремо до уваги обігу оборотної частини капіталу.) Далі, фабрикант повинен збільшити кількість ткацьких верстатів на своїй фабриці, а також, може, додати нову парову машину або збільшити потужність старої машини тощо. Але для того щоб купити все це, він повинен знайти на ринку готову пряжу, ткацькі верстати і т. ін. Він повинен обернути свої 4 000 ф. ст. у пряжу, ткацькі верстати, вугілля та ін., [698] тобто купити всі ці речі. Але для того щоб їх можна було купити, вони повинні бути. Оскільки ми припустили, що від-

* — буквально: «у грудях»; в переносному значенні: «приховано», «в тайнику», «в запасі». Ред.

творення старого капіталу відбувалося за тих самих умов, то прядильник мусив би витратити весь свій капітал, щоб постачати ту кількість пряжі, яка потрібна була для ткачів у минулому році. Як же зможе він задовольнити додатковий попит, для якого потрібна додаткова пропозиція пряжі?

Цілком така сама справа з власником машинобудівного заводу, який постачає ткацькі верстати і т. ін. Він виробив тільки таку кількість нових ткацьких верстатів, якої досить для заміщення середнього зношування верстатів у ткацькій промисловості. Але охоплений жаждою нагромадження власник ткацької фабрики замовляє на 3 000 ф. ст. пряжі і на 1 000 ф. ст. ткацьких верстатів, вугілля (бо з вуглепромисловцем справа цілком така сама) тощо. Або ж він дає власникові прядильної фабрики 3 000 ф. ст., машинобудівникові, вуглепромисловцю та ін. — 1 000 ф. ст., щоб вони обернули для нього ці гроші в пряжу, верстати й вугілля. Отже, йому довелося б почекати закінчення цього процесу, доки він зміг би почати своє нагромадження, своє виробництво нового полотна. Це — перша перерва.

Але власник прядильної фабрики з одержаними 3 000 ф. ст. опиняється, в свою чергу, в такому ж становищі, як і власник ткацької фабрики з 4 000 ф. ст., з тією тільки різницею, що він з одержаних 3 000 ф. ст. зараз же відраховує свій прибуток. Він може знайти додаткову кількість прядильників, але йому потрібні льон, веретена, вугілля тощо. Цілком так само вуглепромисловцеві потрібні, крім нових робітників, нові машини або знаряддя. А власникові машинобудівного заводу, який повинен постачати нові ткацькі верстати, веретена і т. ін., потрібне, крім додаткових робітників, ще залізо і т. ін. Але найгірше справа з виробником льону, який додаткову кількість льону може дати тільки в наступному році, і т. д.

Отже, для того щоб власник ткацької фабрики мав можливість без затримки і перерв щороку обертати частину свого прибутку в постійний капітал — і щоб нагромадження було безперервним процесом, — треба, щоб він міг знайти на ринку додаткову кількість пряжі, ткацьких верстатів і т. ін. Якщо він, а також власник прядильної фабрики, вуглепромисловець та ін. можуть придбати на ринку льон, веретена і машини, то їм треба буде тільки найняти більше робітників.

Та частина постійного капіталу, яка щороку враховується як зношена і входить як зношування у вартість продукту, на ділі не виходить з ужитку. Візьмемо, наприклад, машину, яка працює протягом 12 років і коштує 12 000 ф. ст.; середнє зношування такої машини, яке слід враховувати щороку,

дорівнює 1 000 ф. ст. Тоді на кінець дванадцяти років, оскільки щороку до продукту входить 1 000 ф. ст., буде відтворена вартість у 12 000 ф. ст., і можна буде купити таку саму нову машину за цю ціну. Ремонт і поточне лагодження, потрібні протягом 12 років, ми залічуємо до витрат виробництва машини, і вони не мають ніякого відношення до нашого питання. Але на ділі бувають відхилення від такого середнього розрахунку. Можливо, що в другому році машина працює краще, ніж у першому. І все-таки, коли мине 12 років, нею вже не можна користуватись. Тут відбувається те саме, що і з свійською твариною, середня тривалість життя якої 10 років, але яка однак через це не відмирає щороку на одну десяту, хоч, коли мине десять років, вона має бути замінена іншим екземпляром того ж роду. Звичайно, на протязі *одного й того самого року* певна кількість машин тощо завжди настільки спрацьовується, що їх справді треба замінити новими машинами. Отже, щороку доводиться певну кількість старих машин і т. ін. дійсно, *in natura*, замінити новими. І цьому відповідає середнє щорічне виробництво машин тощо. Вартість для їх оплати береться з виручки за товари відповідно до періоду їх (машин) відтворення. Але залишається в силі той факт, що хоч значна частина вартості річного продукту (тієї вартості, яка щороку сплачується за цей продукт) потрібна для заміни, наприклад через 12 років, старих машин новими, — але вона зовсім не потрібна для того, щоб кожного року була замінена *in natura* дванадцята частина їх, чого на ділі не можна було б навіть зробити. Цей фонд може бути почасти використаний для видачі заробітної плати або для купівлі сировини — до того, як продано або оплачено товар, який весь час викидається в сферу обігу, але не відразу повертається з неї. Однак неможливо, щоб використання цього фонду в кожному окремому випадку тривало безперервно цілий рік, бо товари, які роблять свій оборот протягом року, повинні цілком реалізувати свою вартість, тобто повинні оплатити, реалізувати вміщені в них заробітну плату, сировину, зношування машин і додаткову вартість.

Отже, там, де застосовується багато постійного капіталу, а значить і багато основного капіталу, ця частина вартості продукту, що заміщує зношування основного капіталу, є *фондом нагромадження*, який може бути використаний тим, хто його застосовує, для вкладання в діло нового основного капіталу (або ж оборотного капіталу), причому для цієї частини нагромадження не робиться ніякого відрахування з додаткової вартості. (Дивись *Мак-Куллоха*.)¹²³ Такого фонду нагромадження не існує на тих ступенях виробництва і в тих націй,

де немає великого основного капіталу. Це важливо. Ми маємо тут фонд для постійних затрат на поліпшення, розширення і т. ін.

**[4] ЗВ'ЯЗОК МІЖ ГАЛУЗЯМИ ВИРОБНИЦТВА
В ПРОЦЕСІ НАГРОМАДЖЕННЯ. БЕЗПОСЕРЕДНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ
ЧАСТИНИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПОСТІЙНИЙ КАПІТАЛ
ЯК ОСОБЛИВІСТЬ НАГРОМАДЖЕННЯ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ
І В МАШИНОБУДУВАННІ]**

Однак те питання, яке ми хочемо тут розглянути, полягає ось у чому. Навіть коли б весь вкладений у машинобудування капітал був достатнім тільки для заміщення щорічного зношування машин, то і в цьому випадку він виробляв би далеко більше машин, ніж щороку було б потрібно, бо зношування почасти існує тільки ідеально, а реально мусить бути заміщене *in natura* лише після того як мине чимало років. Отже, застосований цим способом капітал постачає щороку багато машин, які можуть бути використані для нових капіталовкладень і передбачають ці нові капіталовкладення. Наприклад, власник машинобудівного заводу починає своє виробництво в даному році. Нехай він протягом цього року постачає машин на 12 000 ф. ст. В такому разі протягом кожного з наступних одинадцяти років йому треба було б при простому відтворенні машин, які він виробляє, виробляти тільки на 1 000 ф. ст., і навіть ця річна продукція споживалася б не щороку. Ще менша частина його продукції була б спожита в тому разі, коли б він застосовував весь свій капітал. Для того щоб його капітал весь час був у русі і здійснював [699] щороку всього тільки своє просте відтворення, потрібне нове невпинне розширення виробництва в галузях, які потребують цих машин. (Тим більше, коли він сам нагромаджує.)

Отже, *навіть в тому разі, коли в цій сфері виробництва вкладений у неї капітал тільки відтворюється, необхідне постійне нагромадження в інших сферах виробництва.* А з другого боку, завдяки вже самому тільки простому відтворенню в машинобудуванні постійне нагромадження в інших сферах виробництва так само постійно знаходить на ринку в готовому вигляді один із своїх елементів. Тут, в одній із сфер виробництва, є постійний запас товарів для нагромадження, для нового, додаткового виробничого споживання інших сфер, навіть коли в самій цій сфері відбувається тільки просте відтворення наявного капіталу.

Щодо тих 5 000 ф. ст. прибутку або додаткової вартості, які капіталіст, наприклад власник ткацької фабрики, обертає в капітал, можливі два випадки, коли припускати, що він на ринку *знаходить працю*, яку повинен купити на 1 000 ф. ст., взятих з цих 5 000 ф. ст., щоб відповідно до умов своєї сфери виробництва обернути ці 5 000 ф. ст. в капітал. Ця частина [капіталізованої додаткової вартості] перетворюється у змінний капітал і витрачається на заробітну плату. Але щоб застосувати цю працю, фабрикантові потрібні пряжа, додаткові машини і додаткові допоміжні матеріали. {Додаткові машини потрібні тільки в тому разі, коли не подовжується робочий день. А при подовженні робочого дня машини тільки швидше зношуються, час їх відтворення скорочується, але разом з тим виробляється більше додаткової вартості; і хоч вартість машин має бути розподілена між виробленими товарами протягом коротшого часу, але товарів зате виробляється незрівнянно більше; так що, незважаючи на швидке зношування, до вартості або ціни одиниці товару входить менша частина вартості машин. В цьому разі безпосередньо витратити *новий* капітал на самі машини не доводиться. Доводиться тільки трохи швидше заміщувати вартість машин. Але допоміжні матеріали потребують в цьому разі авансування додаткового капіталу.} Власник ткацької фабрики або знаходить на ринку ці умови свого виробництва готовими, — тоді купівля цих товарів відрізняється від купівлі інших товарів тільки тим, що він купує товари для *виробничого споживання*, а не для *індивідуального споживання*. Або він їх не знаходить готовими на ринку, — тоді йому доводиться замовляти їх (як це буває, наприклад, з машинами нової конструкції) цілком так само, як йому доводиться замовляти ті предмети особистого споживання, яких він не знаходить в готовому вигляді на ринку. Коли б сировина (льон) мала бути вироблена тільки на замовлення {приміром, як виробляється індиго, джут і т. ін. індійськими райятами * на замовлення авансуючих їх англійських купців}, то нагромадження власника ткацької фабрики на його власному підприємстві було б у цьому році неможливим. З другого боку, коли припустити, що власник прядильної фабрики капіталізує свої 5 000 ф. ст., а власник ткацької фабрики не нагромаджує, то пряжу неможливо буде продати, — хоч на ринку були всі умови для її виробництва, — і ці 5 000 ф. ст. обернені, правда, у пряжу, а не в капітал.

(*Кредит*, про який нам тут немає потреби багато говорити, робить можливим те, що нагромаджений капітал застосовує-

* — селянами. Ред.

тється не в тій самій сфері, де він вироблений, а там, де він має найбільше шансів збільшити свою вартість. Проте кожний капіталіст вважатиме за краще вкласти свій нагромаджений капітал у своїй власній галузі. Якщо він вкладає свій капітал в інших галузях, то він стає грошовитим капіталістом і замість прибутку одержує тільки процент; або ж йому довелося б пуститись у спекуляцію. Але ми говоримо тут про нагромадження в середньому і тільки як приклад припускаємо, що нагромаджений капітал вкладається в тій чи іншій окремій сфері.)

З другого боку, коли б льонар розширив своє виробництво, тобто коли б він нагромаджував, а власники прядильної і ткацької фабрик, власник машинобудівного заводу та ін. не нагромаджували, — то в нього на складі був би зайвий льон, і наступного року льонар, мабуть, скоротив би своє виробництво.

{Тут ми поки що цілком залишаємо осторонь індивідуальне споживання і розглядаємо тільки зв'язок виробників між собою. Якщо цей зв'язок існує, то виробники, по-перше, утворюють у відношенні один до одного ринок для таких капіталів, які вони повинні один одному замінити; для частини життєвих засобів утворюють ринок новозайняті або краще зайняті робітники; а через те що додаткова вартість в наступному році зростає, то капіталісти можуть споживати зростаючу частину свого доходу і, значить, до певної міри так само утворюють ринок один для одного. І все-таки значна частина продукту даного року може лишитись нереалізованою.}

Питання тепер слід формулювати так: *коли припустити загальне нагромадження*, тобто припустити, що в усіх галузях відбувається більше чи менше нагромадження капіталу, — а це справді є умовою капіталістичного виробництва і до цього капіталіст як капіталіст прагне з такою ж пристрасстю, з якою збирач скарбів прагне до нагромадження грошей (але це й потрібно для того, щоб капіталістичне виробництво рухалося вперед), — то які *умови* цього загального нагромадження, до чого воно зводиться? Або, оскільки власника ткацької фабрики можна розглядати як представника капіталіста взагалі, які *умови* потрібні для того, щоб він міг безперешкодно обертати знов у капітал 5 000 ф. ст. додаткової вартості і рік у рік невпинно продовжувати процес нагромадження? Нагромадити 5 000 ф. ст. означає не що інше, як обернути ці гроші, цю суму вартості, в капітал. *Умови для нагромадження капіталу, таким чином, цілком ті самі, що і взагалі для його первісного виробництва або відтворення.*

Але *умови* ці полягали в тому, що на одну частину грошей купувалася праця, а на другу частину — такі товари (сировина, машини і т. ін.), які могли б бути *виробничо спожити*

цією працею. Деякі товари, як, наприклад, машини, сировина, напівфабрикати тощо, придатні тільки для виробничого споживання. Інші, як, наприклад, будинки, коні, пшениця, жито (з якого робиться горілка або крохмаль тощо) та ін., придатні і для виробничого і для індивідуального споживання. Для того щоб можна було купити ці товари, вони мусять бути на [700] *ринку* як товари — на проміжній стадії між виробництвом, яке закінчилось, і споживанням, яке ще не почалося, в руках продавців, в стадії обігу — або ж повинна існувати можливість того, щоб вони були доставлені на замовлення (вироблені на замовлення, як, наприклад, при будівлянні нових фабрик і т. ін.). Так і стояла справа — це було передумовою при виробництві і відтворенні капіталу — внаслідок здійсненого при капіталістичному виробництві поділу праці в суспільному масштабі (розподіл праці і капіталу між різними галузями), внаслідок *паралельного* виробництва, відтворення, що відбувається *одночасно* на всіх ділянках. Це було умовою *ринку*, виробництва і відтворення капіталу. Чим більший капітал, чим вища продуктивність праці, взагалі чим більший масштаб капіталістичного виробництва, — *тим більша так само і маса тих товарів, які перебувають у стадії переходу з виробництва у споживання* (індивідуальне і виробниче), *в обігу, на ринку*, і тим більша гарантія для кожного окремого капіталу, що він знайде на ринку готові умови свого відтворення. Це тим більш правильно, що, відповідно до самої суті капіталістичного виробництва, кожний окремий капітал, поперше, працює в такому масштабі, який зумовлений не індивідуальним попитом (замовлення тощо, приватні потреби), а прагненням реалізувати якомога більше праці, а тому і додаткової праці, і виробляти при даному капіталі якомога більше товарів; по-друге, кожний окремий капітал намагається зайняти на ринку якомога більше місце і витіснити, усунути своїх конкурентів. *Конкуренція капіталів.*

{Чим більшого розвитку досягають засоби сполучення, тим більше може скорочуватися запас на ринку.

«Де виробництво і споживання відносно великі, там, звичайно, *порівняно великий надлишок* завжди перебуватиме у проміжній стадії, на ринку, на шляху від виробника до споживача, якщо тільки швидкість продажу речі не прискориться настільки, щоб звести тільки швидкість» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, стор. 6—7.)

Отже, нагромадження нового капіталу може відбуватися тільки за тих самих умов, як і відтворення наявного капіталу.

[Ми тут зовсім не спиняємося на тому випадку, коли нагромаджено більше капіталу, ніж можна розмістити у виробництві, коли він, наприклад, у формі грошей лежить без ужитку в банкірів. Звідси позики за кордон і т. ін., словом — спекуляція з інвестуванням капіталу. Ми не розглядаємо ще й того випадку, коли немає змоги продати усі вироблені товари, кризи тощо. Це відноситься до підрозділу про конкуренцію. А тут нам треба дослідити тільки форми капіталу в різних фазах його руху, причому весь час припускається, що товари продаються по їх вартості.]

Власник ткацької фабрики може знову обернути в капітал 5 000 ф. ст. додаткової вартості в тому разі, коли він, крім праці на суму в 1 000 ф. ст., знаходить на ринку готову пряжу і т. ін. або може одержати все це на замовлення, для чого, значить, має бути вироблений *додатковий продукт*, що складається з тих товарів, які входять в його постійний капітал, особливо з таких, для вироблення яких потрібний триваліший час і кількість яких не може бути збільшена швидко або взагалі не може бути збільшена протягом даного року; так стоїть справа з сировиною, наприклад льоном.

{Тут виступає на сцену купецький капітал, який тримає на складах готові запаси товарів для зростаючого споживання, індивідуального чи виробничого; але це *тільки одна з форм опосереднення* і тому відноситься не сюди, а до розгляду конкуренції капіталів.}

Подібно до того як виробництво і відтворення наявного капіталу в одній сфері передбачає *паралельне* виробництво і відтворення в інших сферах, так і нагромадження, або утворення додаткового капіталу, в одній галузі передбачає *одночасне, або паралельне, виробництво* додаткової продукції в інших галузях. Таким чином, водночас має зростати масштаб виробництва в усіх сферах, які постачають постійний капітал (відповідно до тієї визначеної попиту середньої частки в загальному зростанні виробництва, яка припадає на кожну окрему сферу); а постачають постійний капітал всі ті сфери, які не дають готового продукту для індивідуального споживання. Найважливіше при цьому збільшення кількості машин (знарядь), *сировини*, допоміжних матеріалів, бо всі інші галузі виробництва, куди вони входять, — чи дають ці галузі напівфабрикати, чи готові вироби, — мають тільки привести в рух більше праці, коли ці умови наявні.

Отже, для того щоб відбувалося нагромадження, очевидно, в усіх сферах необхідне постійне *додаткове виробництво*.

Це треба вивчити ще трохи докладніше.

Потім друге істотне питання:

Та частина *додаткової вартості*, або, оскільки тут мова йде про прибуток, та частина *прибутку* (включаючи ренту; якщо землевласник хоче нагромаджувати, обертати ренту в капітал, то додаткова вартість потрапляє завжди в руки *капіталіста-підприємця*; це відбувається навіть і тоді, коли робітник обертає частину свого доходу в капітал), яка знову обертається в капітал, складається тільки з *праці, знов доданої* протягом [701] останнього року. Постає питання, чи весь цей новий капітал витрачається на заробітну плату, чи обмінюється він тільки на нову працю?

На користь цього говорить ось що. Всяка вартість виникає з самого початку із праці. Всякий постійний капітал є спочатку так само продукт праці, як і змінний капітал. І тут ми начебто знову є свідками безпосереднього виникнення капіталу з праці.

Проти цього говорить ось що. Хіба утворення додаткового капіталу має відбуватися при гірших умовах виробництва, ніж відтворення старого капіталу? Хіба воно має повернутися до нижчого ступеня способу виробництва? Але саме так стояла б справа, якби нова вартість витрачалася тільки на безпосередню працю, що, значить, і *без основного капіталу* і т. ін. повинна була б сама спершу виробити цей капітал, цілком так само як первісно праці спершу доводиться самій створювати свій постійний капітал. Це чиста нісенітниця. Але така *передпосылка Рікардо й інших*. На цьому слід спинитися докладніше.

Перше питання, яке виникає тут, полягає ось у чому:

Чи може частина додаткової вартості бути перетворена в капітал тим шляхом, що капіталіст, замість *продати* цю частину або, точніше, той додатковий продукт, в якому вона представлена, вживає її, навпаки, *безпосередньо* як капітал? Позитивна відповідь на це питання містила б уже в собі той висновок, що *не* вся сума додаткової вартості, яка підлягає перетворенню в капітал, перетворюється у змінний капітал, або витрачається на заробітну плату.

Щодо тієї частини сільськогосподарських продуктів, яка складається з зерна і худоби, це ясно з самого початку. Частина зерна, що належить до тієї частини врожаю, яка становить для фермера додатковий продукт або додаткову вартість, — а також і частина худоби, — замість того щоб надходити у продаж, може відразу ж знову ставати умовою виробництва як насіння або робоча худоба. Цілком так само стоїть справа з частиною добрив, що виробляються на самій землі, які разом з тим можуть обертатися в торгівлі як товар, тобто можуть про-

даватись. Цю [що не вступає в обіг] частину додаткового продукту, котрий дістається фермерові як додаткова вартість, як прибуток, фермер може зараз же знову обернути в умову виробництва всередині своєї власної сфери виробництва, тобто обернути *безпосередньо* в капітал. Ця частина не витрачається на заробітну плату, не перетворюється у змінний капітал. Вона вилучається з індивідуального споживання і в той же час не споживається *продуктивно* в розумінні Смита і Рікардо. Вона споживається *виробничо*, але споживається як сировина, а не як життєві засоби для продуктивних або непродуктивних працівників. Зерно є не тільки життєвим засобом для продуктивних робітників тощо, а й кормом для худоби, сировиною для виробництва горілки, крохмалю і т. ін. Худоба з свого боку (м'ясна або робоча худоба) не тільки є життєвим засобом, але й дає сировину для багатьох галузей промисловості, а саме: шкури, шкіру, сало, кістки, роги та ін., і рухову силу почасти для самого сільського господарства, почасти для транспортної промисловості.

В усіх тих галузях виробництва, в яких *час відтворення* виходить за межі одного року (як, наприклад, в значній частині скотарства, в лісовому господарстві тощо), але продукти яких разом з тим мають невпинно відтворюватись, тобто безперервно вимагають застосування певної кількості праці, — в цих галузях нагромадження і відтворення збігаються остільки, оскільки *знов* *додана* праця, якою представлено не тільки оплачену, а й неоплачену працю, повинна нагромаджуватись *in natura* доти, поки продукт не буде готовий для продажу.

(Тут мова йде не про нагромадження прибутку, який щороку долучається [до капіталу] відповідно до загальної норми прибутку; це не *дійсне* нагромадження, а тільки спосіб обчислення. Тут йдеться про нагромадження сукупної праці, що повторюється протягом кількох років, про таке нагромадження, при якому, значить, не тільки оплачена, але й неоплачена праця нагромаджується *in natura* і відразу ж знову перетворюється в капітал. Що ж до нагромадження прибутку в таких випадках, то воно, навпаки, не залежить [прямо] від кількості знов доданої праці.)

Цілком так само стоїть справа і з *технічними рослинами* (чи дають вони сировину, чи допоміжні матеріали). Їх насіння, а також та частина цих рослин, яка може бути знов ужита як добриво тощо, представляють частину сукупного продукту. Коли б вони *не могли надходити у продаж*, це нітрохи не змінило б того, що, оскільки вони знову входять у виробництво

як умова виробництва, вони є частиною сукупної вартості [нового продукту] і як така [702] становлять постійний капітал для нового виробництва.

Цим самим уже вияснено одне основне питання — про сировину і життєві засоби (продукти харчування), оскільки вони є власне сільськогосподарським продуктом. Отже, тут нагромадження *прямо* збігається з відтворенням у збільшеному масштабі, так що частина додаткового продукту знову є засобом виробництва безпосередньо у своїй власній сфері виробництва, *не проходячи через обмін на заробітну плату або на інші товари.*

Друге основне питання — це *машини*. Йдеться не про ті машини, які виробляють товари, а про ті, які виробляють машини, про *постійний капітал* машинобудівної промисловості. Якщо ці машини дані, то потрібна тільки праця, що затрачається у добувній промисловості і постачає сировину (залізо і т. ін.) для всіляких посудин і машин. Разом з машинобудівними машинами дані також і машини для обробки самої сировини. Трудність, на яку ми тут натрапляємо, полягає в тому, щоб не попасти в порочне коло передпосилки. А саме, для того щоб виробити більше машин, потрібно більше матеріалу (заліза і т. ін., вугілля і т. ін.), а щоб виробити цей додатковий матеріал, потрібно більше машин. Чи припустимо ми, що промисловці, які виробляють машинобудівні машини, і промисловці, які виробляють машини (створювані за допомогою машинобудівних машин), належать до однієї і тієї самої групи капіталістів, чи не належать, це нітрохи не міняє справи. Ясно одне. Частина додаткового продукту представлена в машинобудівних машинах (принаймні від фабриканта машин залежить те, що додатковому продуктові надається така форма). Ці машинобудівні машини не повинні бути неодмінно продані, вони можуть знову ввійти у нове виробництво *in natura* як постійний капітал. Отже, тут перед нами друга категорія такого додаткового продукту, який безпосередньо (або шляхом обміну в тій самій сфері виробництва) входить у нове виробництво (нагромадження) як постійний капітал, не проходячи через процес попереднього перетворення в змінний капітал.

Питання про те, чи може частина *додаткової вартості* бути безпосередньо перетворена в постійний капітал, зводиться насамперед до питання, чи може частина того *додаткового продукту*, в якому представлена додаткова вартість, безпосередньо знову входити у свою власну сферу виробництва як умова виробництва, не будучи попередю відчужена.

Загальний закон такий:

Там, де частина продукту, а значить і *додаткового продукту* (тобто тієї споживної вартості, в якій представлена додаткова вартість), може прямо, без опосереднення, знову увійти як умова виробництва, як засіб праці або матеріал праці, до тієї сфери виробництва, з якої цей продукт вийшов,— там нагромадження всередині цієї сфери виробництва може і повинно набрати такої форми, що частина додаткового продукту не продається, а замість цього безпосередньо (або шляхом обміну з капіталістами інших галузей в цій же сфері виробництва, які нагромаджують подібним же способом) знову включається в процес виробництва як умова відтворення, так що нагромадження і відтворення у збільшеному масштабі тут *прямо* збігаються. Вони неминуче збігаються скрізь, але не обов'язково так безпосередньо.

Це стосується так само і частини допоміжних матеріалів. Наприклад, вугілля, виробленого за рік. Частина додаткового продукту може бути використана для того, щоб знову виробляти вугілля, отже, може бути прямо, без будь-якого опосереднення, використана вуглепромисловцем як постійний капітал для виробництва у збільшеному масштабі.

У промислових округах зустрічаються такі машинобудівники, які споруджують для фабрикантів цілі фабрики. Нехай $\frac{1}{10}$ [їх продукції] є додатковий продукт, або неоплачена праця. Очевидно, зовсім нічого не змінюється від того, чи представлена ця $\frac{1}{10}$, тобто додатковий продукт, у фабричних будинках, споруджених для третіх осіб і їм проданих, чи у фабричному будинку, спорудженому машинобудівником для самого себе, проданому ним самому собі. Тут справа тільки в *характері тієї споживної вартості*, в якій представлена додаткова праця, тільки в тому, чи може ця споживна вартість як умова виробництва знову увійти у сферу виробництва [703] того капіталіста, якому належить додатковий продукт. Перед нами знову приклад того, яке важливе значення має категорія *споживної вартості для визначення економічних форм*.

Таким чином, тут ми вже маємо значну частину додаткового продукту (отже і додаткової вартості), яка може і повинна бути перетворена безпосередньо в постійний капітал, щоб бути *нагромадженою як капітал*, і без якої взагалі не може мати місця будь-яке нагромадження капіталу.

Ми бачили, *по-друге*, що там, де рівень розвитку капіталістичного виробництва, отже і продуктивності праці, високий, а значить, чималий і постійний капітал, особливо ж та частина його, яка складається з основного капіталу,— що там уже *просто відтворення основного капіталу для всіх сфер*,— а також

і паралельне з ним відтворення того наявного капіталу, який виробляє основний капітал,— утворює фонд нагромадження, тобто постачає машини, постійний капітал для виробництва в розширеному масштабі.

По-третє, лишається таке питання:

Чи може частина *додаткового продукту* бути перетворена знов у капітал (постійний капітал) шляхом (опосередненого) обміну між виробниками, наприклад, машин, робочих інструментів та ін., і виробниками сировини — заліза, вугілля, металів, лісу і т. ін.,— тобто шляхом обміну різних складових частин постійного капіталу? Наприклад, якщо фабрикант заліза, вугілля, лісу і т. ін. купує машини або інструменти у машинобудівника, а машинобудівник купує метал, ліс, вугілля і т. ін. у виробників цієї сировини, то шляхом обміну вони заміщують один одному взаємозв'язані складові частини свого постійного капіталу або утворюють новий постійний капітал. Питання тут в тому, якою мірою це стосується *додаткового продукту*.

[5] ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ, ЩО КАПІТАЛІЗУЄТЬСЯ, В ПОСТІЙНИЙ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ]

Вище * ми бачили, що при простому відтворенні *даного* капіталу частина постійного капіталу, використана при відтворенні *постійного капіталу*, заміщується або безпосередньо *in natura* або шляхом обміну між виробниками постійного капіталу; це — обмін капіталу на капітал, а не обмін доходу на доход або доходу на капітал. Далі, той постійний капітал, який використовується, або виробничо споживається, у виробництві предметів споживання — предметів, що входять в індивідуальне споживання,— заміщується тими новими продуктами, які є результатом *знов доданої* праці і, таким чином, зводяться до доходу (заробітної плати і прибутку). Відповідно до цього у сферах, які виробляють предмети споживання, та частина продукції, вартість якої заміщує постійний капітал, що застосовується у цих сферах, представляє доход виробників постійного капіталу, тоді як, навпаки, та частина продукції у сферах, що виробляють постійний капітал, яка представляє знов додану працю, і тому утворює доход виробників цього постійного капіталу, є для виробників життєвих засо-

* Див. цей том, частина I, стор. 111—124, 161—172 і 219—227. *Ред.*

бів постійним капіталом (що заміщує [спожитий у виробництві життєвих засобів постійний] капітал). Отже, це передбачає, що виробники постійного капіталу обмінюють свій додатковий продукт (тобто в даному разі надлишок їх продукту над тією частиною останнього, яка дорівнює їх постійному капіталові) на життєві засоби, споживають його вартість індивідуально. Тимчасом цей додатковий продукт

1) містить заробітну плату (або відтворений фонд для заробітної плати), і ця частина повинна залишатись як призначена (капіталістом) для витрачання на заробітну плату, тобто для індивідуального споживання (а коли припускається мінімум заробітної плати, то й робітник одержану заробітну плату може реалізувати тільки в життєвих засобах);

2) містить прибуток капіталіста (включаючи ренту). Ця частина, якщо вона досить велика, може бути спожита почасти індивідуально, почасти виробничо. А в цьому останньому випадку відбувається обмін продуктами між виробниками постійного капіталу; однак тут ми маємо перед собою вже не обмін тієї частини продукту, якою представлений їх постійний капітал, що підлягає взаємному заміщенню, а маємо перед собою частину додаткового продукту, доход (знов додану працю), який безпосередньо перетворюється в постійний капітал, завдяки чому збільшується маса постійного капіталу і розширяється масштаб відтворення.

Отже, так само і в цьому випадку частина наявного додаткового продукту, тобто частина знов доданої протягом року праці, безпосередньо перетворюється в постійний капітал, не будучи до цього перетворена у змінний капітал. Таким чином, і тут видно, що виробниче споживання додаткового продукту — або нагромадження — аж ніяк не тотожне з витрачанням всього додаткового продукту на заробітну плату продуктивних робітників.

Можна собі уявити такий випадок: машинобудівник продає свій товар (частину його) виробникові, наприклад, тканин; виробник платить йому гроші; на ці гроші машинобудівник купує залізо, вугілля і т. ін., а не життєві засоби. Проте, коли розглядати весь процес в цілому, то стає ясно, що виробники життєвих засобів не можуть купити для заміщення свого постійного капіталу машини або сировину, якщо виробники елементів, що служать для заміщення постійного капіталу, не куплять у них вироблених ними життєвих засобів, отже, якщо цей процес обігу не є по суті обміном між життєвими засобами і постійним капіталом. Внаслідок відокремлення один від одного актів купівлі і продажу можуть, природно, виникати

дуже істотні порушення й ускладнення в цих процесах сальдування.

[704] Якщо країна не може сама виробити ту кількість машин, мати яку їй дає можливість нагромадження капіталу, то вона купує їх за кордоном. Те саме відбувається, коли вона не може сама виробити потрібної кількості життєвих засобів (для заробітної плати) і сировини. Тут, з появою на сцені міжнародної торгівлі, стає ясно як день, що частина додаткового продукту країни, — оскільки він призначений для нагромадження, — перетворюється не в заробітну плату, а безпосередньо у постійний капітал. Але тоді складається уявлення, ніби там, за кордоном, авансовані з цією метою гроші всі витрачаються на заробітну плату. Ми бачили, що цього немає і не може бути, навіть коли залишаємо осторонь зовнішню торгівлю.

В якій пропорції додатковий продукт поділяється між змінним і постійним капіталом, це залежить від середньої будови капіталу, і чим більш розвинуте капіталістичне виробництво, тим *відносно* меншою буде частина, що безпосередньо затрачається на заробітну плату. Той погляд, що додатковий продукт, оскільки він є продуктом тільки знов доданої протягом року праці, перетворюється [при нагромадженні] так само тільки у змінний капітал, затрачається тільки на заробітну плату, — цей погляд взагалі відповідає тому хибному уявленню, що оскільки продукт є тільки результат або матеріалізація праці, то вартість продукту цілком зводиться до доходів: заробітної плати, прибутку і ренти, — як це помилково думали Сміт і Рікардо.

Значна частина постійного капіталу, а саме основний капітал, може складатися з того, що безпосередньо входить у процес виробництва життєвих засобів, сировини та ін., або ж з того, що служить або для скорочення процесу обігу, як, наприклад, залізниця, шосейні шляхи, судноплавні канали, телеграфні лінії і т. ін., або для збереження товарів і для утворення запасів товару, як, наприклад, пакгаузи, склади і т. ін., або ж, нарешті, з того, що збільшує родючість землі тільки після тривалого періоду відтворення, як, наприклад, роботи для півелювання земельних ділянок, водовідвідні канали та ін. Залежно від того, більш значна чи менш значна частина додаткового продукту затрачається на той чи інший з цих видів основного капіталу, будуть дуже різними безпосередні, найближчі наслідки для відтворення життєвих засобів і т. д.

[6] ПРОБЛЕМА КРИЗ (ВСТУПНІ УВАГИ). РУЙНУВАННЯ КАПІТАЛУ ПІД ЧАС КРИЗ]

Коли як передпосилку дано *додаткове виробництво* постійного капіталу, — тобто більше виробництво, ніж потрібно для заміщення старого капіталу, а значить і для вироблення тієї самої кількості життєвих засобів, — то далі ніяких труднощів не становить додаткове виробництво, або нагромадження, в тих сферах, де машини, сирові матеріали і т. ін. використовуються [для виробництва предметів індивідуального споживання]. Коли є потреба в додатковій праці, то капіталісти згаданих сфер знаходять на ринку всі засоби для нового капіталоутворення, для перетворення в новий капітал тих своїх грошей, в яких представлена додаткова вартість.

Але весь процес нагромадження зводиться передусім до такого *додаткового виробництва*, яке, з одного боку, відповідає природному зростанню населення, а з другого — створює іманентну основу для явищ, що проявляються у *кризах*. Мірою цього додаткового виробництва є самий *капітал*, наявний масштаб умов виробництва і безмежне прагнення капіталістів до збагачення, до збільшення свого капіталу, а зовсім не *споживання*, яке наперед підірване, бо найбільша частина населення, робітниче населення, може розширяти своє споживання тільки в дуже тісних рамках, а з другого боку, в міру розвитку капіталізму, попит на працю *відносно* зменшується, хоч *абсолютно* цей попит і зростає. Сюди долучається ще й те, що всі вирівнювання диспропорцій мають *випадковий* характер і що, хоч ті співвідношення, в яких капітали застосовуються в окремих сферах, і вирівнюються шляхом певного постійного процесу, але сама постійність цього процесу передбачає так само і постійні диспропорції, які йому доводиться весь час, нерідко насильним шляхом, вирівнювати.

Ми повинні тут розглядати тільки ті форми, які капітал проходить на різних стадіях свого дальшого розвитку. Отже, тут не дасться аналізу тих реальних відношень, в рамках яких відбувається дійсний процес виробництва. Весь час припускається, що товар продається по його вартості. Конкуренція капіталів лишається поза розглядом, так само як і кредит. Поза розглядом лишається також і дійсна структура суспільства, яке зовсім не складається тільки з класу робітників і класу промислових капіталістів, отже в якому споживачі і виробники не тотожні: перша категорія, категорія споживачів (чий доходи почасти є не первинними, а вторинними, похідними від прибутку і заробітної плати), значно ширша від другої

[тобто категорії виробників], і тому спосіб, яким вона витрачає свій дохід, і розміри цього доходу викликають дуже великі видозміни в економічному ході справ і особливо в процесі обігу та відтворення капіталу. Проте якщо вже при розгляді грошей¹²⁴ ми побачили, що вони криють в собі можливість криз, як через те що вони взагалі являють собою форму, відмінну від натуральної форми товару, так і в своїй формі засоби платежу, то це ще більше виявляється при розгляді загальної природи капіталу, ще до вяснення дальших реальних відношень, які утворюють всі передумови дійсного процесу виробництва.

[705] Засвоєний Давідом Рікардо (належний, власне кажучи, Джемсу Міллю) погляд вульгаризатора Сея (до чого ми ще повернемося, коли говоритимемо про цього нікчому), ніби неможливе *надвиробництво* або принаймні *загальне переповнення ринку*, — цей погляд ґрунтується на положенні про те, що *продукти обмінюються на продукти*¹²⁵, або, як це уявляв собі Міль, на «метафізичній рівновазі продавців і покупців»¹²⁶, звідки був зроблений наступний висновок, що попит визначається тільки самим виробництвом, або що попит і пропозиція тотожні. Те саме положення зустрічається і в тій формі, яку дуже любляв Рікардо, що будь-яка сума капіталу в усякій країні може бути застосована продуктивно.

«Пан Сей», — каже Рікардо в розділі 21-му («Вплив нагромадження на прибуток і процент»), — «надзвичайно переконливо показав, що немає такої суми капіталу, яка не могла б знайти застосування в країні, бо попит обмежений тільки виробництвом. Кожна людина виробляє тільки з метою споживання або продажу, і вона продає тільки для того, щоб купити який-небудь інший товар, що міг би бути їй безпосередньо корисним або міг би послужити для майбутнього виробництва. Таким чином, виробляючи, ця людина неминуче стає або споживачем своїх власних продуктів, або покупцем і споживачем продуктів якої-небудь іншої особи. Не можна припускати, що вона довгий час буде погано обізнана з тим, які товари з найбільшою вигодою можна виробляти, щоб досягти поставленої мети, а саме — *придбати інші продукти*. І тому мало ймовірно, що вона *постійно*» (тут мова йде взагалі не про вічне життя) «вироблятиме такий товар, на який немає попиту» (стор. 339—340) [Російський переклад, том I, стор. 239].

Рікардо, який всюди хоче бути послідовним, бачить, що його авторитет, Сей, зіграв з ним тут жарт. У примітці до наведеного вище місця він зауважує:

«Чи цілком узгоджується з принципом, викладеним паном Сеєм, таке його твердження: «Чим у більшому достатку є вільні капітали порівняно з можливістю їх застосування, тим більше має впасти норма процента на капітали, які даються в позичку» (Сей [Traité d'économie poli-

tique. Seconde édition. Paris, 1814], том II, стор. 108)? Якщо в даній країні капітал може знаходити для себе застосування в будь-яких розмірах, то як можна говорити, що він є в надмірній кількості порівняно з можливістю його застосування?» (стор. 340, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 239].

Оскільки Рікардо посилається на Сея, то далі ми перейдемо до критики положень Сея, коли справа дійде до аналізу поглядів самого цього дурисвіта.

Тепер зауважимо тут тільки ось що:

При відтворенні, цілком так само як і при нагромадженні капіталу, справа не тільки в тому, щоб замінити *ту саму* масу споживних вартостей, з яких складається капітал, в її попередньому масштабі або в розширеному (при нагромадженні), але і в тому, щоб замінити *вартість* авансованого капіталу із звичайною нормою прибутку (із звичайною додатковою вартістю). Отже, коли внаслідок якоїсь обставини або збігу обставин ринкові ціни товарів (зовсім не має значення, чи всіх, чи більшості) впадуть значно нижче від їх цін витрат, то, з одного боку, відтворення капіталу скоротиться, наскільки це взагалі можливо. Але нагромаджувати стане ще трудніше. Додаткова вартість, нагромаджена у формі грошей (золота або банківських білетів), перетворювалася б у капітал тільки із збитком. Тому вона без діла лежить в банку як скарб або ж як кредитні гроші, що абсолютно нічого не змінює в суті справи. Таке ж утруднення могло б статися і внаслідок протилежних причин, коли б не було *реальних передумов* відтворення (як, наприклад, при подорожчанні хліба або через те, що не нагромаджено достатньої кількості постійного капіталу *in natura*). Настає затримка у відтворенні, а через те і в потоці обігу. Купівля і продаж антагоністично протистоять одне одному, і незайнятий капітал виступає у формі грошей, що лежать без діла. Таке саме явище (і це здебільшого передусє кризам) може мати місце і тоді, коли вироблення додаткового капіталу відбувається дуже швидко і його зворотне перетворення у продуктивний капітал так підвищує попит на всі його елементи, що дійсне виробництво не може встигати за ним, а тому зростають ціни на всі ті товари, які входять в процес утворення капіталу. В цьому разі дуже знижується процентна ставка, хоч би як зріс прибуток, і це зниження процентної ставки веде тоді до найрискованіших спекулятивних операцій. Затримка у відтворенні спричиняється до зменшення змінного капіталу, до падіння заробітної плати і до зменшення маси застосовуваної праці. Це, в свою чергу, знову впливає на ціни і викликає нове їх падіння.

Ніколи не слід забувати, що при капіталістичному виробництві йдеться не безпосередньо про споживну вартість, а про мінову вартість і насамперед про збільшення додаткової вартості. Це рушійний мотив капіталістичного виробництва, і неопогано виглядає та концепція, яка, щоб відмахнутись міркуваннями від суперечностей капіталістичного виробництва, відривається від його основи і змальовує його як виробництво, що має на меті забезпечити безпосереднє споживання виробників.

Далі: оскільки процес обігу капіталу триває не один день, а, навпаки, охоплює більш-менш довгий період, поки капітал не повернеться назад [у сферу виробництва]; оскільки цей період збігається з тим періодом, протягом якого ринкові ціни [706] вирівнюються в ціни витрат; оскільки на протязі цього періоду відбуваються великі перевороти і зміни на *ринку*, відбуваються великі зміни у продуктивності праці, а через те і в *реальній вартості* товарів, — то цілком ясно, що від вихідного пункту — спочатку даного капіталу — до його повернення назад по закінченні одного з таких періодів мають відбуватися великі катастрофи і мають нагромаджуватись і розвиватись елементи кризи, які аж ніяк не усуваються безпорадною фразою, що продукти обмінюються на продукти. *Зрівнювання* вартості товарів в один період з вартістю тих самих товарів у пізніший період, що п. Бейлі вважає схоластичною вигадкою¹²⁷, становить, навпаки, основний принцип процесу обігу капіталу.

Коли мова йде про *руйнування капіталу*, що спричиняється кризами, то слід розрізняти дві речі.

Оскільки виникають труднощі в процесі відтворення і скорочується, а подекуди і зовсім спиняється, процес праці, зазнає знищення *дійсний* капітал. Машини, які не вживаються, — не капітал. Праця, що не експлуатується, — це втрачене виробництво. Сировина, яка лежить невикористаною, — не капітал. Будівлі (а також новоспоруджувані машини), які або не використовуються, або лишаються незакінченими, товари, що гниють на складі, — все це є руйнуванням капіталу. Все це виражає не що інше, як затримку в процесі відтворення, виражає те, що *наявні* умови виробництва фактично не діють як умови виробництва, не вводяться в дію як такі. При цьому їх споживна вартість і їх мінова вартість іде прахом.

А по-друге, *руйнування капіталу*, що спричиняється кризами, означає знецінення *мас вартостей*, яке далі стає перешкодою до того, щоб вони відновили в тому самому масштабі процес свого відтворення як капіталу. Це — руйнівне падіння товарних цін. При цьому споживні вартості не руйнуються. Те, що втрачає один, виграє другий. Діючі в ролі капіталів

маси вартостей не можуть в тих же руках відновлювати себе як *капітал*. Старі капіталісти зазнають банкрутства. Якщо вартість товарів якого-небудь капіталіста, через продаж яких він відтворює свій капітал, дорівнювала 12 000 ф. ст., що з них, скажімо, 2 000 ф. ст. становили прибуток, і якщо ціна цих товарів падає до 6 000 ф. ст., то капіталіст цей не може ні оплатити своїх договірних зобов'язань, ні, навіть коли б у нього й не було боргів, знову почати діло в тому самому масштабі, маючи в руках 6 000 ф. ст., бо ціни товарів знову підвищуються до рівня їх цін витрат. Таким чином, знищено капітал в 6 000 ф. ст., хоч той, хто купив ці товари, оскільки він придбав їх за половину їх ціни витрат, може при новому поживленні справ мати великий успіх і навіть нажитися на цьому. Значна частина номінального капіталу суспільства, тобто *мінової вартості* існуючого капіталу, знищена раз назавжди, хоч якраз це знищення, оскільки воно не зачіпає споживної вартості, може дуже сприяти новому відтворенню. Це разом з тим той період, коли грошовиті люди збагачуються за рахунок промисловців. Що ж до падіння чисто фіктивного капіталу — державних процентних паперів, акцій і т. ін., — в тих випадках, коли воно не веде до банкрутства держави та акціонерних товариств і не гальмує цим взагалі відтворення, підриваючи кредит промислових капіталістів, яким належать такі папери, — то воно є тільки перенесенням багатства з одних рук у другі і в цілому сприятливо впливає на відтворення, бо ті вискочки, в руки яких потрапляють по дешевій ціні ці акції або папери, здебільшого заповзятливіші, ніж попередні їх власники.

[7] БЕЗГЛУЗДІСТЬ ЗАПЕРЕЧЕННЯ НАДВИРОБНИЦТВА ТОВАРІВ ПРИ ОДНОЧАСНОМУ ВИЗНАННІ НАДЛИШКУ КАПІТАЛУ]

* Рікардо завжди послідовний у тих своїх положеннях, які він розробляє самостійно. Тому в нього положення про неможливість *надвиробництва* (товарів) тотожне з положенням про неможливість надмірно великої кількості, або надлишку, капіталу*.

«У країні не може бути нагромаджено такої кількості капіталу, яку не можна було б застосувати продуктивно, коли внаслідок підвищення

* Тут треба розрізняти ось що: коли Сміт пояснює падіння норми прибутку надлишком капіталу, нагромадженням капіталу, то йдеться про *перманентну* дію, і це неправильно; навпаки, минулий надлишок капіталу, надвиробництво, криза — це щось інше. Перманентних криз не буває.

цін на предмети необхідності не буде дуже значного підвищення заробітної плати, в результаті чого для прибутку на капітал залишиться так мало, що зникне стимул до нагромадження» (стор. 340) [Російський переклад, том I, стор. 239].

«З усього сказаного виходить, що немає меж для попиту, немає меж для застосування капіталу, поки він дає який-небудь прибуток, і що, хоч би в якому надмірі був капітал, немає іншої достатньої причини для падіння прибутку, крім підвищення заробітної плати, і до цього можна ще додати, що єдиною достатньою і постійною причиною підвищення заробітної плати є більша трудність добування ґґґ і предметів необхідності [707] для зростаючої кількості робітників» (стор. 347—348) [Російський переклад, том I, стор. 244].

Що сказав би в такому разі Рікардо про тупоумство економістів пізнішого часу, які заперечують надвиробництво в одній формі (у вигляді загального перепоповнення ринку товарами) і в той же час не тільки допускають його в другій формі, як надвиробництво капіталу, надмірно велику кількість капіталу, надлишок капіталу, але й оголошують це істотним пунктом своїх учень?

Жоден розсудливий економіст після рікардовського періоду не заперечує надмірно великої кількості капіталу. Навпаки, надмірно великою кількістю капіталу всі вони і пояснюють кризи (оскільки не виводять їх з явищ кредиту). Таким чином, всі вони визнають надвиробництво в одній формі, але заперечують його в другій. Отже, лишається тільки питання про те, як відносяться одна до одної обидві форми надвиробництва, як відноситься форма, в якій воно заперечується, до форми, в якій воно стверджується?

Сам Рікардо нічого не знав про кризи у власному значенні слова, про загальні кризи світового ринку, що виникають з самого процесу виробництва. Кризи 1800—1815 рр. Рікардо міг пояснювати подорожчанням хліба через неврожаї, знеціненням паперових грошей, знеціненням колоніальних товарів тощо, бо внаслідок континентальної блокади ринок був насильно звужений з політичних, а не з економічних причин. Кризи після 1815 р. він так само міг пояснювати собі почасти неврожайним роком, що викликав недостачу хліба, почасти падінням хлібних цін, бо перестали діяти ті причини, які, згідно з його власною теорією, мали призвести до надзвичайного підвищення хлібних цін під час війни, коли Англія була відрізана від континенту, почасти переходом од війни до миру і «раптовими змінами в торгівлі», які виникли в зв'язку з цим (див. в його «Principles» розділ 19-ий: «Про раптові зміни в торгівлі»).

Пізніші історичні явища, особливо майже правильна періодичність криз світового ринку, вже не дозволяли післярі-

кардовським економістам заперечувати факти або тлумачити їх як випадкові явища. Замість цього вони, — не кажучи вже про тих, хто пояснює все кредитом, щоб слідом за цим оголосити, що й самі вони будуть змушені припустити надлишок капіталу, — вигадали прекрасну різницю між *надмірно великою кількістю капіталу* і *надвиробництвом*. Проти надвиробництва вони висувують збережені ними фрази й доводи Рікардо й Сміта, тоді як з надмірно великої кількості капіталу вони намагаються вивести явища, яких самі інакше не можуть з'ясувати. Так, наприклад, Уїлсон пояснює одні кризи надмірно великою кількістю основного капіталу, а інші — надмірно великою кількістю оборотного капіталу. Сама надмірно велика кількість капіталу визнається кращими економістами (як, наприклад, Фуллартоном) і стала вже настільки загальноприйнятим передсудом, що ця фраза фігурує як щось само собою зрозуміле навіть у компендіумі вченого пана Рошера¹²⁸.

Таким чином, постає питання, що таке надмірно велика кількість капіталу і чим вона відрізняється від надвиробництва?

(А втім, справедливість вимагає зауважити, що інші економісти, як, наприклад, Юр, Корбет та ін., оголошують надвиробництво *нормальним станом великої промисловості*, оскільки мова йде про внутрішній ринок. Отже, виходить, що це надвиробництво веде до криз тільки за певних умов, коли скорочується також і зовнішній ринок.)

Згідно з тими ж економістами, капітал — це гроші або товари. Отже, надвиробництво капіталу є надвиробництвом грошей або товарів. І все-таки обидва ці явища не мають начебто нічого спільного між собою. У цих економістів не може бути мови навіть про надвиробництво грошей, бо гроші розглядаються ними як товар, так що все явище зводиться до надвиробництва товарів, яке вони під однією назвою визнають, а під другою заперечують. Коли далі говориться, що є надвиробництво основного капіталу або оборотного капіталу, то в основі цього твердження лежить те, що товари розглядаються уже не в цьому простому визначенні, а в тому їх визначенні, в якому вони виступають як капітал. Але цим, з другого боку, в свою чергу визнається, що при капіталістичному [708] виробництві і його явищах, — наприклад, при надвиробництві, — мова йде не тільки про те просте відношення, в якому продукт виступає як *товар*, дістає визначення товару, а про ті суспільні визначення його, внаслідок яких він є чимсь *більшим*, ніж товар, і відрізняється від простого товару.

Взагалі, можна до певної міри визнати, що у виразі *«надмірно велика кількість капіталу»*, замість виразу *«надвиробництво товарів»*, міститься не тільки чисто словесний викрут або не тільки безсоромне недоумство, яке одне й те саме явище визнає існуючим і необхідним, коли воно називається *а*, але заперечує його, коли воно іменується *б*, так що сумніви і невпевненість є тут фактично тільки щодо *назви* явища, а не щодо самого явища, — безсоромне недоумство, яке прагне від трудної проблеми пояснення явища ухилитися таким чином, що це явище заперечується в одній формі (під однією назвою), а саме в тій формі, в якій воно суперечить передсудам цих економістів, і визнається тільки в такій формі, що не містить ніякої думки. Коли все це лишити осторонь, то в переході од виразу *«надвиробництво товарів»* до виразу *«надмірно велика кількість капіталу»* справді є такий *крок вперед*. В чому він полягає? У визнанні того, що виробники товарів протистоять один одному не як прості товаровласники, а як капіталісти.

[8] ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО НАДВИРОБНИЦТВА У РІКАРДО. МОЖЛИВІСТЬ КРИЗИ, ЗАКЛАДЕНА У ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЯХ ТОВАРУ І ГРОШЕЙ]

Ось ще кілька положень Рікардо:

«Можна подумати... що Адам Сміт твердить, ніби ми *якимсь чином змушені* (так воно і є на ділі) *«виробляти надлишок хліба, вовняних і металевих виробів і ніби капітал, який виробляє ці товари, не міг би знайти собі іншого застосування. Тимчасом спосіб застосування того чи іншого капіталу є завжди справа вільного вибору, і тому ніколи не може бути надлишку будь-якого товару протягом скільки-небудь тривалого часу; бо, коли б такий надлишок мав місце, ціна товару впала б нижче його природної ціни, і капітал був би переміщений в яке-небудь більш вигідне заняття»* (стор. 341—342, *примітка*) [Російський переклад, том I, стор. 240]

«*Продукти завжди купуються за продукти або за послуги; гроші — тільки посередник, з допомогою якого провадиться обмін»*

(це означає, що гроші є тільки засобом обігу, а сама мінова вартість — тільки минущою формою обміну продукту на продукт, щб неправильно).

«Який-небудь окремий товар може бути вироблений в надмірній кількості, і на ринку може утворитись такий надлишок його, що затрачений на нього капітал не буде заміщений; *але це не може статися з усіма товарами»* (стор. 341—342) [Російський переклад, том I, стор. 240].

«Чи знизиться прибуток внаслідок зростання виробництва і викликаного цим збільшення попиту, чи не знизиться, — це залежить тільки

від підвищення заробітної плати, а підвищення її, за винятком короткочасних підвищень, в свою чергу залежить від легкості вироблення їжі та предметів необхідності для робітників» (стор. 343) [Російський переклад, том I, стор. 241].

«Якщо купці вкладають свої капітали у зовнішню торгівлю або в суднопластво, то вони завжди роблять це по своїй волі, а не під тиском необхідності; вони роблять це тому, що їх прибуток в цих галузях буде трохи вищий, ніж у внутрішній торгівлі» (стор. 344) [Російський переклад, том I, стор. 241].

Щодо криз, то всі автори, які описують дійсний рух цін, або всі практики, що пишуть у певні моменти кризи, справедливо ігнорували мнимо теоретичні теревені і задовольнялися заявою, що вчення про неможливість перепоვნення ринку і т. ін. в абстрактній теорії правильне, але на практиці помилкове. Самим фактом регулярного повторення криз нісенітниця Сея та інших була на ділі зведена до рівня такої фразеології, яка вживається тільки в часи розквіту, а в часи криз викидається за борт.

[709] У кризах світового ринку бурхливо прориваються назовні суперечності й антагонізми буржуазного виробництва. Але, замість того щоб дослідити, в чому полягають ті антагоністичні елементи, які вибухають катастрофою, апологети задовольняються тим, що заперечують саму катастрофу і всупереч її закономірній періодичності уперто твердять, що коли б виробництво спрямовувалось за підручниками, то справа ніколи не доходила б до кризи. Далі, апологетика полягає тут у фальсифікації найпростіших економічних відношень і особливо в тому, що всупереч протилежності фіксується єдність.

Якщо, наприклад, купівля і продаж, або рух метаморфози товару, становлять єдність двох процесів або, точніше, проходження одного процесу через дві протилежні фази, коли цей рух, таким чином, є істотною єдністю обох фаз, то це так само є істотним поділом цих фаз і відособленням їх одна від одної, перетворенням їх у щось самостійне у відношенні одна до одної. Та оскільки вони все-таки внутрішньо пов'язані одна з одною, то відособлення внутрішньо пов'язаних моментів може *проявитися* тільки насильно, як руйнівний процес. Саме у *кризі* виявляється дійова сила їх єдності, єдності різних моментів. Та самостійність у відношенні один до одного, яку набувають взаємно пов'язані і один одного доповнюючі моменти, насильно знищується. Криза виявляє, таким чином, єдність моментів, які стали самостійними у відношенні один до одного. Без цієї внутрішньої єдності моментів, які здаються байдужими у відношенні один до одного, не було б і кризи. Але це не так, каже економіст-апологет. Оскільки має місце

єдність, то кризи *не* може бути. А це, в свою чергу, означає не що інше, як твердити, що єдність протилежних моментів не допускає їх протилежності.

Щоб довести, що капіталістичне виробництво не може призводити до загальних криз, заперечуються всі його умови і всі визначення його суспільної форми, всі його принципи і *differentiae specificae* *, словом, заперечується саме *капіталістичне виробництво*, і по суті доводиться, що коли б капіталістичний спосіб виробництва був не специфічно розвинутою, своєрідною формою суспільного виробництва, а таким способом виробництва, який передувє найбільш раннім зародкам капіталізму, то властиві йому антагонізм, суперечності, а тому і їх бурхливий прояв у кризах не існували б.

«Продукти»,— говорить Рікардо вслід за Сесем,— «завжди купуються за продукти або за послуги; гроші — тільки посередник, з допомогою якого провадиться обмін» [Російський переклад, том I, стор. 240].

Отже, тут, по-перше, *товар*, в якому існує протилежність між міноюю і споживною вартістю, перетворюється просто в продукт (споживну вартість), а обмін товарів перетворюється, таким чином, просто в мінову торгівлю продуктами, лише споживними вартостями. Нас відсувають назад, до того, щоб мало місце не тільки до капіталістичного виробництва, але навіть і до простого товарного виробництва, і від найскладнішого явища капіталістичного виробництва — від кризи світового ринку — відбуваються тим, що просто заперечують першу умову капіталістичного виробництва, а саме, ту умову, що продукт має бути товаром, має через це бути представлений як гроші і проробити процес метаморфози. Замість того щоб говорити про найману працю, говорять про «послуги»,— слово, в якому знов-таки відкинута специфічна визначеність найманої праці і її споживання, а саме, властивість збільшувати вартість тих товарів, на які вони обмінюються, породжувати додаткову вартість,— а разом з тим відкинута і те специфічне відношення, завдяки якому гроші і товар перетворюються в капітал. «*Послуга*» — це праця, взята лише як *споживна вартість* (а це є чимсь другорядним у капіталістичному виробництві), цілком так само, як у слові «продукт» суть *товару* і закладена в ньому суперечність лишаються прихованими. Цілком послідовно, що *гроші* в такому разі розглядаються всього-на-всього як посередник обміну продуктами, а не як істотна і необхідна форма існування товару, що неминуче мусить проявити себе

* — специфічні відмінності. *Ред.*

як мінова вартість, як загальна суспільна праця. Оскільки таким перетворенням товару лише у споживну вартість (у продукт) закреслюється суть [710] мінової вартості, то так само легко стає можливим — або, точніше, необхідним — заперечувати гроші як істотну форму товару, що є в процесі метаморфози *самостійною* у відношенні до первісної форми товару.

Отже, тут від криз відмахуються у своїх міркуваннях тим, що забувають або заперечують вихідні передумови капіталістичного виробництва — наявність продукту як товару, роздвоєння товару на товар і гроші, моменти поділу в товарному обміні, що походять звідси, нарешті, те відношення, в якому гроші або товар перебувають до найманої праці.

А втім, не краще справа і в тих економістів (як, наприклад, у Дж. Ст. Мілля), які хочуть пояснити кризи цими простими, закладеними в метаморфозі товарів *можливостями* кризи — наприклад, розділенням купівлі і продажу. Ці визначення, що пояснюють можливість кризи, далеко ще не пояснюють її суті, не пояснюють того, *чому* фази процесу [відтворення] вступають в такий конфлікт, що тільки через кризу, шляхом насильного процесу може дати відчуття себе їх внутрішня єдність. Це *розділення* купівлі і продажу проявляється у кризі; воно є елементарною формою її. *Пояснювати* кризу цією її елементарною формою — значить пояснювати її існування тим, що виражає її буття в її найбільш абстрактній формі; тобто пояснювати кризу кризою.

«Кожна людина», — каже Рікардо *, — «виробляє тільки з метою споживання *або продажу*, і вона продає тільки для того, щоб *купити* який-небудь інший товар, що міг би бути їй безпосередньо корисним або міг би послужити для *майбутнього виробництва*. Таким чином, виробляючи, ця людина неминуче стає або споживачем своїх власних продуктів (goods), або покупцем і споживачем продуктів якої-небудь іншої особи. Не можна припускати, що вона *довгий час* буде погано обізнана з тим, які товари з найбільшою вигодою можна виробляти, щоб досягти поставленої мети, а саме — *придбати інші продукти*. І тому мало ймовірно, що вона *постійно* (continually) вироблятиме такий товар, на який немає попиту» [Російський переклад, том I, стор. 239].

Ця дитяча балаканина гідна якого-небудь Сея, але не Рікардо. Насамперед, жоден капіталіст не виробляє для того, щоб споживати свій продукт. І коли ми говоримо про капіталістичне виробництво, ми можемо з цілковитою підставою сказати: «жодна людина не виробляє з метою споживання свого продукту», навіть якщо вона якусь частину свого продукту застосовує знову для виробничого споживання. Але у Рікардо

* Див. цей том, частина II, стор. 514. *Ред.*

мова йде про приватне споживання. Раніше Рікардо забув, що продукт є товар. Тепер він забув навіть суспільний поділ праці. В тих суспільних умовах, коли люди виробляють для самих себе, справді не буває криз, але немає також і капіталістичного виробництва. Ми ніколи й не чули, щоб стародавні люди з їх основаним на рабстві виробництвом знали коли-небудь кризи, хоч окремі виробники і в стародавні часи зазнавали банкрутства. Перша частина альтернативи [з метою споживання *або* продажу] — пісенітниця. Безглуздя є і друга частина. Людина, що виробила продукт, не має [в умовах капіталістичного виробництва] вибору: продавати чи не продавати. Вона змушена *продавати*. І от при кризах виникає якраз такий стан речей, що вона не може продати або ж може продати тільки нижче ціни витрат або навіть змушена продати просто із збитком. Яка ж їй користь, а так само й нам, від того, що вона виробила свій продукт для продажу? Справа саме в тому, щоб вияснити, що заважає цьому її доброму намірові здійснитись.

Далі:

«Кожен *продає* тільки для того, щоб *купити* який-небудь інший товар, що міг би бути йому безпосередньо корисним або міг би послужити для майбутнього виробництва» [там же].

Яка ідилічна картина буржуазних відносин! Рікардо забуває навіть про те, що хтось може *продавати*, щоб *платити*, і що ці вимушені продажі відіграють дуже значну роль у кризах. Найближча мета капіталіста при продажу — знову обернути свій товар або, точніше, свій товарний капітал у *грошовий капітал* і таким чином *реалізувати* свій прибуток. Споживання — доход — аж ніяк не є спрямовуючим моментом цього процесу, яким воно насправді є для людини, що *продає товари* тільки для того, щоб обернути їх в життєві засоби. А при капіталістичному виробництві доход [споживання] виступає як результат, а не як визначальна мета. Кожен *продає* насамперед для того, щоб продати, тобто щоб обернути товар у гроші.

[711] Під час кризи людина може бути дуже задоволена, коли вона *продала*, а про купівлю вона може поки що і не думати. Звичайно, для того щоб реалізована вартість могла знову діяти як капітал, вона має проробити процес відтворення, тобто має знову бути обмінена на працю і товари. Але криза якраз і є моментом порушення і перерви процесу відтворення. І це порушення не можна пояснити вказівкою на те, що його не буває в періоди, коли немає кризи. Не підлягає ніякому сумніву, що ніхто не «буде постійно виробляти такий товар, на який немає попиту» (стор. 339—340), але такої безглуздої

гіпотези ніхто і не висловлює. Та вона і взагалі не має ніякого відношення до справи. Мета капіталістичного виробництва — це насамперед не «придбання інших продуктів», а привласнення вартості, грошей, абстрактного багатства.

В основі міркувань Рікардо тут лежить також і розглянуте мною раніш¹²⁹ положення Джемса Мілля про «метафізичну рівновагу купівель і продажів» — положення, яке в процесах купівлі і продажу бачить *тільки* єдність, а не розділення. Звідси і таке твердження Рікардо (слідом за Джемсом Міллем):

«Який-небудь *окремий* товар може бути вироблений в надмірній кількості, і на ринку може утворитись такий надлишок його, що затрачений на нього капітал не буде заміщений; але це не може статися з *усіма* товарами» (стор. 341—342) [Російський переклад, том I, стор. 240].

Гроші не тільки такий «посередник, за допомогою якого провадиться обмін» (стор. 341), а разом з тим і такий посередник, завдяки якому обмін продукту на продукт розпадається на два акти, незалежні один від одного і розділені в часі і просторі. А наведене неправильне розуміння грошей ґрунтується у Рікардо на тому, що він взагалі розглядає лише *кількісне* визначення мінової вартості, а саме те, що вона дорівнює певній кількості робочого часу, і забуває, навпаки, про *якісне* визначення її, а саме про те, що індивідуальна праця виражає себе як *абстрактно загальна, суспільна* праця тільки через своє відчуження (alienation)*.

Положення про те, що не *всі* види товарів, а тільки *окремі* їх види можуть бути в «надмірі на ринку», що тому надвиробництво завжди може бути тільки частковим, є жалюгідний викрут. Насамперед, коли мати на увазі тільки природу товару, ніщо не заважає тому, щоб *усі товари* були на ринку в надмірі і щоб через це всі вони впали нижче своєї ціни¹³⁰. Адже тут мова йде якраз тільки про момент кризи. Саме всі товари, крім *грошей*. Те, що *даний* товар необхідно мусить бути представлений у грошах, означає тільки, що ця необхідність існує для *всіх* товарів. І в тій самій мірі, в якій окремому товарові важко проробити цю метаморфозу, це може бути важким і для всіх товарів. Загальна природа метаморфози товарів, — яка включає відокремлення купівлі і продажу одне від одного,

* [718] (Що Рікардо розглядає гроші тільки як *засіб обігу*, це відповідає тому, що він *мінову вартість* розглядає тільки як скороминущу форму, взагалі як щось тільки формальне для буржуазного, або капіталістичного, виробництва; тому останнє і фігурує у нього не як специфічно визначений спосіб виробництва, а як *єдиний* спосіб виробництва взагалі.) [718]

так само як і їх єдність, — не тільки не виключає *можливості* загального перепоповнення ринку, а, навпаки, якраз і є сама ця можливість загального перепоповнення.

Далі, рикардівські й інші подібні міркування виходять, звичайно, з відношення не тільки між *купівлею і продажем*, а й між *попитом і пропозицією*, щό ми повинні розібрати лише при розгляді конкуренції капіталів. За Міллем, купівля є продаж і т. д., звідси виходить, щό і попит є пропозиція, а пропозиція — попит. Але ж вони так само відокремлюються одне від одного і можуть набути самостійності у відношенні одне до одного. Пропозиція всіх товарів може бути в даний момент більшою від попиту на всі товари завдяки тому, щό попит на *загальний товар*, на гроші, на мінову вартість, більший від попиту на всі окремі товари, інакше кажучи, завдяки тому, щό момент вираження товару в грошах, реалізації його мінової вартості, бере гору над моментом зворотного перетворення товару в споживну вартість.

Якщо відношення між попитом і пропозицією розуміти в ширшому і більш конкретному значенні, то сюди ввійде відношення між *виробництвом і споживанням*. Тут знов-таки слід було б не випускати з уваги *єдність* обох цих моментів, яка існує у прихованому стані і саме у кризі насильно проривається назовні, — єдність в її відношенні до теж існуючого і навіть характерного для буржуазного виробництва *розділення і протилежності* їх.

Щодо протиставлення часткового надвиробництва загальному, оскільки справа зводиться до того, щόб визнати перший вид надвиробництва з метою ухилитися од визнання другого, то про це слід зауважити:

По-перше: кризам найчастіше передує загальне надмірне зростання цін на всі предмети, щό є продуктами капіталістичного виробництва. Тому всі ці товари беруть участь, коли настає крах, і при тих цінах, які були на них до краху, всі вони створюють переважання ринку. По спадних цінах, по цінах, які впали нижче цін витрат, ринок може поглинути таку масу товарів, якої він не міг би поглинути по їх старих ринкових цінах. Надлишок товарів завжди відносний, тобто це надлишок товарів при даних цінах. Ті ціни, по яких в цьому разі поглинаються товари, руйнівні для виробника або купця.

[712] *По-друге:* для того щόб криза (отже і надвиробництво) була загальною, досить, щόб вона охопила головні предмети торгівлі.

9) ХИБНИЙ ПОГЛЯД РІКАРДО НА СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ВИРОБНИЦТВОМ І СПОЖИВАННЯМ ПРИ КАПІТАЛІЗМІ

Розглянемо докладніше, як Рікардо пробує відмахнутись у своїх міркуваннях від загального переповнення ринку:

«Який-небудь окремий товар може бути вироблений в надмірній кількості, і на ринку може утворитись такий надлишок його, що затрачений на нього капітал не буде заміщений; але це не може статися з усіма товарами. Попит на хліб обмежується кількістю ротів, які споживатимуть його, попит на взуття і одяг — кількістю осіб, які їх носатимуть. Та навіть коли суспільство або частина суспільства може мати стільки хліба, капелюхів і взуття, скільки воно може або хоче спожити, то цього не можна сказати про всі продукти, що виробляються природою або промисловістю. Деякі люди споживали б більше вина, коли б мали можливість придбати його. В інших вина досить, але вони хотіли б мати більше меблів або поліпшити їх якість. Треті бажали б прикрасити свої парки або розширити свої будинки. Прагнення зробити все це або що-небудь з цього закладено в грудях кожної людини; для цього треба тільки, щоб були необхідні засоби, і ніщо інше не може надати ці засоби, крім збільшення виробництва» (стор. 341—342) [Російський переклад, том I, стор. 240—241].

Чи можливе більш дитяче міркування? Воно означає ось що. Окремого товару може бути вироблено більше, ніж може бути спожито. Але це не може стосуватись одночасно всіх товарів. Бо потреби, які задовольняються товарами, безмежні, і всі ці потреби не задовольняються водночас. Навпаки. Процес задоволення однієї потреби примушує іншу перейти, так би мовити, у прихований стан. Виходить, що нічого не потрібно, крім засобів для задоволення цих потреб, а ці засоби можуть бути здобуті тільки шляхом збільшення виробництва. Значить, загальне надвиробництво неможливе.

До чого все це? В моменти надвиробництва значна частина нації (особливо робітничий клас) менше, ніж будь-коли в інший час, забезпечена хлібом, взуттям та ін., не кажучи вже про вино і меблі. Коли б надвиробництво могло виникати тільки після того, як усі члени нації задовольнили хоч би найбільш насущні потреби, то в історії буржуазного суспільства до наших днів ні разу не було б не тільки загального, але навіть і часткового надвиробництва. Коли, наприклад, ринок переповнений взуттям або ситцем, вином або колоніальними продуктами, то хіба це значить, що хоч би тільки дві третини нації досхочу задовольнили свою потребу на взуття, ситець і т. ін.? Який взагалі існує зв'язок між надвиробництвом і абсолютними потребами? Надвиробництво пов'язане тільки з платоспроможними потребами. Мова йде не про абсолютне надвиробництво — не про надвиробництво само по собі, взяте

у відношенні до абсолютної потреби або бажання мати товари. В цьому розумінні не існує ні часткового, ні загального надвиробництва, і вони зовсім не протистоять одне одному.

Але, скаже Рікардо, коли є багато людей, яким потрібні взуття і ситець, то чому ж вони не здобувають собі кошти для купівлі їх, чому вони не візьмуться за виробництво чого-небудь такого, на що вони могли б купити взуття і ситець? Чи не буде ще простіше сказати: чому вони не виробляють для себе взуття і ситцю? І що ще більше вражає у надвиробництві — це те, що справжні виробники тих самих товарів, які переповнюють ринок, — робітники — терплять нужду в них. Тут не можна сказати, що вони повинні були б виробити ці речі, щоб одержати їх, бо вони їх виробили і все-таки не мають їх. Не можна також сказати, що певний товар тому переповнює ринок, що немає потреби в цьому товарі. Отже, коли навіть *часткове* надвиробництво не можна пояснити тим, що кількість товарів, які переповнюють ринок, перевищує потребу на них, то від *загального* надвиробництва вже ніяк не вдасться відмахнутись міркуваннями про те, що існує потреба в багатьох з тих товарів, які є на ринку, — потреба, що лишається незадоволеною.

Повернемося до прикладу з фабрикантом ситцю *. Поки відтворення проходило без перебоїв, — а значить без перебоїв проходила і та фаза цього відтворення, в якій ситець, продукт, що існує як товар, як товар для продажу, знову обертався у гроші по своїй вартості, — доти і робітники, які виробляють ситець, теж споживали, нехай, частину цього ситцю, а в міру розширення виробництва, тобто нагромадження, вони споживали його відповідно більше, або ж у виробництві ситцю було зайнято більше робітників, які разом з тим були почасти і його споживачами.

[10] ПЕРЕТВОРЕННЯ МОЖЛИВОСТІ КРИЗИ У ДІЙСНІСТЬ. КРИЗА ЯК ПРОЯВ УСІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ БУРЖУАЗНОЇ ЕКОНОМІКИ]

Перше ніж іти далі, зазначимо таке.

Відокремлення один від одного процесу виробництва (безпосереднього) і процесу обігу являють собою знов-таки — і в більш розвинутому вигляді — *можливість* кризи, що виявилася вже при розгляді *простой метаморфози* товару¹³¹. Як

* Див. цей том, частина II, стор. 498 і далі (там замість «фабриканта ситцю» фігурує «фабрикант полотна», що зовсім не змінює суті). Ред.

тільки ці процеси, замість того щоб плавно переходити один в другий, [713] стають самостійними як відособлені моменти, що протистоять один одному, — криза настає.

При метаморфозі товару можливість кризи виявляється ось у чому:

По-перше, товар, що існує реально як споживна вартість, а ідеально, в ціні, як мінова вартість, мусить бути перетворений у гроші: $T - G$. Якщо ця трудність — продаж — розв'язано, то купівля, $G - T$, вже не становить труднощів, бо гроші мають здатність безпосередньо обмінюватися на все. Неодмінною передумовою є при цьому наявність споживної вартості товару, корисність вміщеної в ньому праці; бо інакше це взагалі не товар. Далі припускається, що індивідуальна вартість товару дорівнює його суспільній вартості, тобто що матеріалізований у ньому робочий час дорівнює робочому часові, суспільно *необхідному* для вироблення цього товару. Через це можливість кризи в тому розумінні, в якому ця можливість виявляється у простій формі метаморфози, виникає тільки від того, що ті відмінності форми — ті фази, через які метаморфоза товару проходить у своєму русі, — по-перше, це форми і фази, що неминуче доповнюють одна одну, а по-друге, незважаючи на цей внутрішній необхідний взаємозв'язок, вони є частинами і формами процесу, які існують байдуже одна до одної, не збігаються в часі і просторі, віддільні і відділені одна від одної і одна від одної незалежні. Отже, можливість кризи полягає тут виключно у відокремленні одне від одного продажу і купівлі. Тільки у формі товару доводиться товарові перемагати трудність, яка стоїть перед ним. Як тільки він прибрав форму грошей, ця трудність уже позаду. Проте далі і це зводиться до відокремлення одне від одного продажу і купівлі. Коли б товар не мав можливості у формі грошей залишати сферу обігу, або, інакше кажучи, відстрочувати своє зворотне перетворення в товар, коли б — як це має місце при безпосередній мінувій торгівлі — купівля і продаж збігались, то при зроблених припущеннях *можливість* кризи відпала б. Бо припущено, що товар є *споживна вартість* для інших товаровласників. У формі безпосередньої мінувій торгівлі товар тільки тоді не може бути обмінений, коли він не є споживною вартістю або ж коли на другій стороні немає інших споживних вартостей, які могли б бути обмінені на нього; отже, тільки при двох умовах: або коли одна сторона виробила щось *некорисне*, або коли у другій стороні немає нічого *корисного*, щб можна було б обмінати, як еквівалент, на споживну вартість, яка є у першій стороні. Але в обох випадках обміну

взагалі не відбулося б. Проте коли б обмін відбувся, то його моменти не були б відокремлені один від одного. Покупець був би продавцем, продавець — покупцем. Таким чином, відпав би критичний момент, який постає з форми обміну, оскільки обмін є обігом, — і коли ми говоримо, що проста форма метаморфози криє в собі можливість кризи, то ми кажемо тільки, що в самій цій формі закладена можливість розриву і відокремлення одного від одного моментів, що істотно доповнюють один одного.

Але це стосується так само і змісту. При безпосередній мінувій торгівлі головна маса продукції у виробника тих чи інших продуктів призначена для задоволення його власної потреби або, при дещо більш розвинутому поділі праці, для задоволення відомих йому потреб його товаришів по виробничій діяльності. Те, що підлягає обміну як товар, це — надлишок, і не має істотного значення, чи буде цей надлишок обмінений, чи не буде. При *товарному виробництві* перетворення продукту в гроші, продаж, являє собою *conditio sine qua non* *. Безпосереднє виробництво для задоволення власних потреб відпадає. Коли товари лишаються непроданими, то криза в наявності. Трудність перетворення *товару* — особливого продукту індивідуальної праці — у гроші, його протилежність, в абстрактно загальну, суспільну працю, полягає в тому, що *гроші* не виступають як особливий продукт індивідуальної праці, що той, хто продав, тобто той, хто тепер має товар у формі грошей, не мусить зараз же купувати знову, знову перетворювати гроші в особливий продукт індивідуальної праці. У мінувій торгівлі цієї протилежності не існує. Тут ніхто не може бути продавцем, не будучи покупцем, і покупцем, не будучи продавцем. Трудність, якої зазнає продавець, — коли припустити, що його товар має споживну вартість, — виникає тільки від того, що покупець легко може відкласти зворотнє перетворення грошей у товар. Ця трудність перетворення товару в гроші, продажу його, виникає тільки від того, що товар мусить бути перетворений у гроші, а гроші аж ніяк не мусять бути негайно перетворені в товар, так що *продаж і купівля* можуть відірватися одне від одного. Ми сказали, що ця *форма* криє в собі *можливість кризи*, тобто можливість того, що моменти, взаємно і нерозривно пов'язані один з одним, відриваються один від одного, внаслідок чого їх з'єднання здійснюється насильно, так що їх взаємний зв'язок пробиває собі дорогу насильством, що вчиняється над тією самостійністю, яку вони дістали один

* — неодмінна, обов'язкова умова. *Ред.*

у відношенні до одного. [714] А криза є не що інше, як насильне здійснення єдності фаз процесу виробництва, які відособились і стали самостійними одна у відношенні до одної.

Загальна, абстрактна можливість кризи означає не що інше, як *найбільш абстрактну форму* кризи, без змісту, без змістовної спонукальної причини кризи. Продаж і купівля можуть відірватись одне від одного. Отже, вони є *криза potentia**, і їх збіг завжди лишається критичним моментом для товару. Але вони можуть і поступово переходити одне в одне. Таким чином, лишається в силі, що *найбільш абстрактною формою кризи* (і тому формальною можливістю кризи) є сама *метаморфоза товару*, в якій, як розгорнутий рух, криється лише закладена в єдності товару суперечність мінової і споживної вартості, далі — грошей і товару. Але те, завдяки чому ця можливість кризи стає кризою, не міститься в самій цій формі; в ній криється тільки те, що *форма* для криз наявна.

От саме це і важливо при розгляді буржуазної економіки. Кризи світового ринку повинні розглядатись як реальне зведення воедино і насильне вирівнювання всіх суперечностей буржуазної економіки. Через це ті окремі моменти, які таким чином зводяться воедино в цих кризах, мають виступати і простежуватись у кожній сфері буржуазної економіки, і в міру того, як ми все далі і далі проникаємо в цю економіку, ми повинні, з одного боку, розкривати все нові й нові визначення цієї суперечності, а з другого боку, показувати, як у більш конкретних формах її повторюються і містяться її більш абстрактні форми.

Таким чином, можна сказати: криза в її першій формі є сама метаморфоза товару, відокремлення одне від одного купівлі і продажу.

Криза в її другій формі пов'язана з функцією грошей як засобу платежу. Тут гроші у два різні, відокремлені один від одного моменти часу фігурують у двох різних функціях.

Обидві ці форми ще цілком абстрактні, хоч друга і конкретніша за першу.

Таким чином, при розгляді *процесу відтворення* капіталу (який є тототжним з його обігом) насамперед слід показати, що згадані вище форми тут просто повторюються, або, точніше, вперше тут дістають зміст, основу, на якій вони можуть прожити себе.

Розглянемо той рух, який проробляє капітал з того моменту, коли він, як товар, залишає процес виробництва, щоб потім

* — в можливості. Ред.

знову вийти з нього у формі товару. Якщо ми не братимемо тут до уваги усіх дальших визначень змісту, то ми матимемо перед собою ось що: сукупний товарний капітал, як і кожний окремих товар, який входить до нього, має проробити процес $T-G-T$, метаморфозу товару. Отже, загальна можливість кризи, що криється у цій формі, — відокремлення одне від одного купівлі і продажу, — є в русі капіталу, оскільки капітал — це *теж* товар і являє собою не що інше, як товар. Крім того, із взаємозв'язаності метаморфоз різних товарів випливає, що один товар перетворюється в гроші тому, що інший товар знову перетворюється з форми грошей у товар. Отже, відокремлення одне від одного купівлі і продажу тут виступає, далі, в такому вигляді, що перетворенню одного капіталу з форми товару у форму грошей повинно відповідати зворотне перетворення іншого капіталу з форми грошей у форму товару, перша метаморфоза одного капіталу має відповідати другій метаморфозі іншого капіталу, залишення процесу виробництва одним капіталом має відповідати поверненню у процес виробництва іншого капіталу. Таке взаємне зрощення і переплетення процесів відтворення або обігу різних капіталів є, з одного боку, необхідним внаслідок поділу праці, а з другого боку — випадковим, і вже через це розширяється визначення змісту кризи.

А по-друге, щодо можливості кризи, яка виникає від форми грошей як *засобу платежу*, то при розгляді капіталу виявляється вже далеко більш реальна основа для перетворення цієї можливості в дійсність. Наприклад, власник ткацької фабрики повинен оплатити весь постійний капітал, елементи якого були надані власником прядильної фабрики, льонарем, власниками машинобудівного та залізничного заводів, лісопромисловцем, вуглепромисловцем та ін. Оскільки останні виробляють такий постійний капітал, який входить тільки у виробництво постійного капіталу, не входячи в кінцевий товар, у тканину, остільки вони шляхом обміну капіталу на капітал заміщують один одному свої умови виробництва. Припустимо [715] тепер, що власник ткацької фабрики продає свою тканину за 1 000 ф. ст. *купцєві*, але під вексель, так що гроші фігурують як *засіб платежу*. Цей вексель власник ткацької фабрики в свою чергу продає *банкірові*, у якого він провадить таким чином сплату, скажімо, якого-небудь боргу або який дисконтує йому цей вексель. Так само під вексель продав льонар власникові прядильної фабрики, а він — власникові ткацької фабрики, так само машинобудівник — власникові ткацької фабрики, металург і лісопромисловець — машинобудівникові, вуглепромисловець —

власникам прядильної і ткацької фабрик, машинобудівникові, металургові та лісопромисловцеві. Крім того, металург, вуглепромисловець, лісопромисловець, льонар сплатили один одному вексялями. І от, коли тепер купець не платить, то власник ткацької фабрики не може оплатити свій вексель банкірові.

Льонар видав вексель на власника прядильної фабрики, машинобудівник — на власників ткацької і прядильної фабрик. Власник прядильної фабрики не може платити, бо не може заплатити власник ткацької фабрики; обидва вони не платять машинобудівникові, а цей останній не платить металургові, лісопромисловцеві, вуглепромисловцеві. І всі вони в свою чергу, не реалізуючи вартості свого товару, не можуть замінити ту частину вартості, яка заміщує постійний капітал. Так виникає загальна криза. Це не що інше, як *можливість кризи*, відмічена при розгляді грошей як засобу платежу, але ми бачимо тут, в капіталістичному виробництві, вже такий зв'язок взаємних боргових вимог і зобов'язань, купівель і продажів, при наявності якого можливість кризи може розвинутися в дійсність.

За всіх обставин ми маємо таке:

Якщо купівля і продаж не застигають в напруженому стані одне проти одного і тому не виникає необхідності в їх насильному вирівнюванні; якщо, з другого боку, гроші як засіб платежу функціонують так, що боргові зобов'язання взаємно погашаються і, значить, не втілюється в дійсність та суперечність, яка потенціально є в грошах як засобі платежу; отже, якщо обидві ці абстрактні форми кризи не проявляються реально як такі, — то кризи немає. Не може бути кризи без того, щоб купівля і продаж не відокремились одне від одного і не зайшли в суперечність, або без того, щоб не проявилися ті суперечності, які містяться в грошах як засобі платежу, отже без того, щоб криза не виступила разом з тим у своїй простій формі — у формі суперечності купівлі і продажу і в формі суперечності грошей як засобу платежу. Але це все-таки лише *форми*, загальні можливості криз, а тому й форми, абстрактні форми дійсної кризи. Існування кризи виступає в них як у своїх найпростіших формах, а також у своєму найпростішому змісті, оскільки сама ця форма є його найпростіший зміст. Але це ще не є *обгрунтований* зміст. Простий грошовий обіг і навіть обіг грошей як засобу платежу, — і те і друге виникає задовго до капіталістичного виробництва, не породжуючи криз, — можливі і дійсні без криз. Отже, самими цими формами не можна пояснити, чому вони повертаються своєю критичною

стороною, чому закладена в них *potentia* * суперечність проявляється *actu* ** як така.

Звідси видно безмірну вульгарність тих економістів, які, будучи вже неспроможними відмахнутись за допомогою мудрувань від явища надвиробництва і криз, заспокоюються на тому, що в зазначених вище формах дана [тільки] можливість настання *криз*, так що *випадковим* є і те, що вони не настають, і так само їх настання здається лише *випадковістю*.

Суперечності, що розвинулися в товарному обігу і далі у грошовому обігу, — а значить, і можливості кризи — самі собою відтворюються в капіталі, бо розвинутий товарний і грошовий обіг в дійсності має місце тільки на основі капіталу.

Але тепер мова йде про те, щоб простежити дальший розвиток потенціальної кризи, — реальну кризу можна вивести тільки з реального руху капіталістичного виробництва, конкуренції і кредиту, — про те, щоб показати дальший розвиток потенціальної кризи, оскільки вона постає з тих визначень форми капіталу, які *властиві* капіталові як капіталові і не криються просто в його існуванні як товару і грошей.

[716] Сам по собі один тільки (безпосередній) *процес виробництва* капіталу не може додати тут нічого нового. Для того щоб процес виробництва капіталу взагалі існував, припускається, що його умови дано. Тому в першому відділі про капітал — у відділі про *безпосередній* процес виробництва — не додається ні одного нового елемента кризи. *Потенціально* елемент кризи тут міститься, бо процес виробництва є привласнення додаткової вартості, а тому і її виробництво. Але в самому процесі виробництва це не може проявитись, бо в ньому ще не йде мова про *реалізацію* не тільки відтвореної вартості, але і додаткової вартості.

Вперше це може виявитися тільки в *процесі обігу*, який сам по собі є водночас і *процесом відтворення*.

Далі тут слід зауважити, що ми повинні показати процес обігу або процес відтворення *до* того, як ми покажемо готовий капітал — *капітал і прибуток*; бо нам треба з'ясувати не тільки те, як капітал виробляє, але й те, як капітал виробляється. А дійсний рух розпочинається з наявного вже капіталу, — мова йде про дійсний рух на основі розвинутого капіталістичного виробництва, яке з самого себе починає, самого себе передбачає. Тому процес відтворення і зародки криз, які дістали в ньому дальший розвиток, можуть бути в самому відділі, який

* — потенціально, в можливості. *Ред.*

** — дійсно, реально, на ділі. *Ред.*

трактує про відтворення, з'ясовані тільки неповно і потребують додаткового розгляду в розділі «*Капітал і прибуток*»¹³².

Сукупний процес обігу або сукупний процес відтворення капіталу є єдність його фази виробництва і його фази обігу, тобто такий процес, який проходить через обидва зазначені процеси як через свої фази. Тут криється можливість кризи, можливість, що дістала дальший розвиток, або її абстрактна форма, що дістала дальший розвиток. Тому економісти, які заперечують кризи, обстоюють тільки єдність обох цих фаз. Коли б ці фази були тільки відокремлені одна від одної, не будучи чимсь єдиним, то було б неможливим насильне відновлення їх єдності, неможливою була б криза. Коли б вони були тільки єдині, не відокремлювані одна від одної, то було б неможливим насильне відокремлення їх, що знов-таки являє собою кризу. Криза є насильне відновлення єдності моментів, що стали самостійними, і насильне перетворення у щось самостійне таких моментів, які по суті становлять щось єдине. [716]

[11) ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ КРИЗИ]

[770a] До стор. 716.

Отже:

1) Загальна *можливість* криз дана в самому процесі *метаморфози капіталу* і до того ж подвійно. Оскільки гроші функціонують як *засіб обігу*, можливість криз криється у відокремленні одне від одного *купівлі* і *продажу*. Оскільки гроші функціонують як *засіб платежу*, де вони діють у два різні моменти часу як *міра вартостей* і як *реалізація вартості*, — можливість криз криється у відокремленні один від одного цих двох моментів. Якщо вартість *за час* між цими двома моментами змінилась і товар в момент його продажу не *коштує* стільки, скільки він *коштував* у той момент, коли гроші функціонували як міра вартостей, а тому і взаємних зобов'язань, то боргове зобов'язання не може бути оплачене з *виручених за товар грошей*, і тому не може бути сальдована вся низка операцій, які, в свою чергу, залежать від цього зобов'язання. Якщо товар не міг бути проданий *за певний час*, — навіть коли не змінилась його вартість, — то цього вже досить для того, щоб *гроші* не могли виконати свою функцію *засобу платежу*, бо вони мусять функціонувати як засіб платежу *у певний, наперед встановлений строк*. Оскільки одна й та сама сума грошей функціонує для ряду взаємних угод і зобов'язань, то *неможливість сплати виникає*

тут не в одному тільки, а в багатьох пунктах, і звідси виникає криза.

Такими є *формальні можливості* кризи. Перша можлива без останньої, тобто кризи можливі без кредиту, без того, щоб гроші функціонували як засіб платежу. Але друга неможлива без першої, тобто без відокремлення купівлі і продажу одне від одного. Проте в останньому випадку криза настає не тільки тому, що товар взагалі не може бути проданий, а й тому, що він не може бути проданий за певний час, і криза виникає й дістає тут свій характер не тільки від того, що товар не може бути проданий, а й від того, що не реалізується цілий ряд платежів, які основані на продажу цього певного товару в цей певний строк. Такою є *форма грошових криз у власному значенні слова*.

Таким чином, якщо криза настає внаслідок відокремлення одне від одного купівлі і продажу, то вона розвивається як *грошова криза*, коли гроші вже функціонують як *засіб платежу*, і ця друга форма криз в такому разі виникає як щось само собою зрозуміле, як тільки настає перша. Отже, при дослідженні того, чому загальна можливість кризи стає дійсністю, при дослідженні умов кризи, цілком зайва річ приділяти особливу увагу формі тих криз, які виникають від розвитку грошей як засобу платежу. Саме через те економісти й люблять посылатись на цю само собою зрозумілу форму як на причину криз. (Оскільки розвиток грошей як засобу платежу пов'язаний з розвитком кредиту і його розбузанням, слід, звичайно, вияснити причини цих явищ, але тут ще не місце для цього.)

2) В тій мірі, в якій кризи викликані змінами і революціями цін, що не збігаються із змінами вартості товарів, вони, природно, не можуть бути розібрані при розгляді капіталу взагалі, де передбачаються ціни, *тотожні з вартостями* товарів.

3) *Загальна можливість* криз є сама формальна *метаморфоза* капіталу, відокремлення одне від одного купівлі і продажу в часі і просторі. Але це ніколи не є причиною кризи. Бо це не що інше, як *найбільш загальна форма кризи*, тобто сама криза в її *найбільш загальному виразі*. Але не можна сказати, що *абстрактна форма кризи є причина кризи*. Коли запитують про її причину, то саме хочуть знати, чому її *абстрактна форма, форма її можливості, перетворюється з можливості в дійсність*.

4) *Загальні умови* криз, оскільки вони не залежать від *коливань цін* (все одно, чи пов'язані ці коливання цін з кредитом, чи не пов'язані), відмінних від коливань вартостей, треба виводити із загальних умов капіталістичного виробництва. [770a]

[716] (*Криза може настати: 1) при зворотному перетворенні грошей у продуктивний капітал — в результаті змін вартості елементів продуктивного капіталу, особливо сировини; наприклад, коли обсяг урожаю бавовни зменшується і її вартість від цього зростає. Ми тут маємо справу ще не з цінами, а з вартостями.*) [716]

[770a] *Перший момент. Зворотне перетворення грошей у капітал.* Припускається певний ступінь виробництва або відтворення. Основний капітал може розглядатися тут як щось дане, незмінне, що не входить до процесу утворення вартості. Оскільки відтворення сировини залежить не лише від затраченої на нього праці, а й від продуктивності цієї праці, пов'язаної з природними умовами, то маса продукту — навіть [XIV—771a] маса продукту, вироблена тією самою кількістю праці, — може зменшитися (при поганих урожаєх). Отже, вартість сировини підвищується, а маса її зменшується. Цим самим порушене те співвідношення, в якому гроші мають знов перетворитися в різні складові частини капіталу для того, щоб виробництво тривало в тому самому масштабі. Більше має бути затрачено на сировину, менше лишається для затрати на працю; тому не може бути поглинена така сама кількість праці, як раніше. По-перше, це неможливо фізично, бо зменшилася кількість сировини; по-друге, це неможливо тому, що на сировину має бути затрачена більша, ніж раніше, частина вартості продукту і, таким чином, у змінний капітал може бути перетворена менш значна частина її. Відтворення не може бути повторене в тому самому масштабі. Частина основного капіталу не діє, частина робітників викидається на вулицю. *Норма прибутку падає, бо вартість постійного капіталу збільшилась порівняно із змінним і застосовується менше змінного капіталу.* Наперед фіксовані відрахування — процент, рента, — встановлені з розрахунком на незмінну норму прибутку й експлуатації праці, лишаються незмінними і частково не можуть бути оплачені. Звідси криза. Криза праці і криза капіталу. Отже, це таке порушення процесу відтворення, яке викликане тим, що підвищилась вартість однієї з частин постійного капіталу, які мають бути замінені з вартості продукту. Далі, незважаючи на зниження норми прибутку, тут має місце подорожчання продукту. Коли цей продукт як засіб виробництва входить до інших сфер виробництва, то його подорожчання викликає в них таке саме порушення відтворення. Коли він входить як життєвий засіб у загальне споживання, то він або входить разом з тим у споживання робітників, або не входить. У першому випадку наслідки будуть ті самі, що й при пору-

шеннях у змінному капіталі, про що мова буде далі. Та коли продукт взагалі входить у загальне споживання, то в результаті його подорожчання (якщо його споживання не скорочується) може зменшитися *попит* на інші продукти, а тому стане *неможливим їх зворотне перетворення* в суму грошей, відповідну їх вартості; таким чином порушується *друга сторона їх відтворення*: не *зворотне перетворення грошей* у продуктивний капітал, а *зворотне перетворення товару* в гроші. В усякому разі, в галузі виробництва, яку ми розглядаємо, зменшується *маса прибутку* і *маса заробітної плати*, а через це зменшується і *частина необхідної виручки* від продажу товарів інших галузей.

Але така *нестача сировини* може виникнути і *незалежно від урожаю*, або від *зумовленої природними факторами продуктивності праці*, яка постачає сировину. А саме, коли в якій-небудь окремій галузі виробництва на машини і т. ін. затрачена *непомірно велика частина додаткової вартості, додаткового капіталу*, то, при *новому масштабі виробництва*, сировини буде не досить, хоч її було б досить при виробництві у *старому масштабі*. Отже, це виникає в результаті *непропорціонального перетворення додаткового капіталу* в його різні елементи. В даному випадку перед нами *надвиробництво основного капіталу*, яке породжує тут цілком такі самі явища, як і ті, що породжуються в першому випадку [тобто при поганому урожаї сировини].

[861a] [.....]

Або ж вони [кризи] ґрунтуються на *надвиробництві основного капіталу* і, значить, на відносному *недовиробництві оборотного капіталу*.

Оскільки *основний капітал*, як і оборотний, складається з товарів, то немає нічого більш сміховинного, ніж позиція тих економістів, які заперечують *надвиробництво товарів*, але в той же час визнають *надвиробництво основного капіталу*.

* В рукописі тут обіраний лівий верхній ріжок сторінки, внаслідок чого від перших дев'яти рядків тексту збереглися тільки праві кінці шести рядків, які не дають можливості цілком відновити весь текст, але дозволяють догадуватись, що Маркс говорить тут про кризи, які виникають «із революції у вартості змінного капіталу». «Подорожчання *необхідних життєвих засобів*», викликане, наприклад, поганим урожаем, призводить до збільшення затрати на робітників, «які приводяться в рух змінним капіталом, і водночас із цим — до зменшення попиту «на всі інші товари, на всі ті товари, які не входять у споживання» робітників. Тому стає неможливим «продаж цих товарів по їх вартості», порушується «перша фаза їх відтворення, перетворення» товарів у гроші. Отже, подорожчання життєвих засобів «веде до настання кризи в інших галузях виробництва».

У двох останніх рядках пошкодженої частини сторінки міститься підсумовуюча все це міркування думка про те, що кризи можуть виникати в результаті подорожчання сировини, «чи входить ця сировина як матеріал у постійний капітал, чи як життєві засоби» у споживання робітників. *Ред.*

5) Кризи, які виникають від порушень першої фази відтворення, тобто від труднощів у перетворенні товарів у гроші, або *труднощів продажу*. При кризах першого виду [що відбуваються в результаті подорожчання сировини] криза виникає від труднощів у *зворотній купівлі* елементів продуктивного капіталу. [XIV — 861a]

[12] СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ВИРОБНИЦТВОМ
І СПОЖИВАННЯМ В УМОВАХ КАПІТАЛІЗМУ.
ПЕРЕТВОРЕННЯ НАДВИРОБНИЦТВА ГОЛОВНИХ ПРЕДМЕТІВ
СПОЖИВАННЯ В ЗАГАЛЬНЕ НАДВИРОБНИЦТВО]

[XIII — 716] Перше ніж перейти до нових форм кризи¹³³, повернемося знову до Рікардо і до наведеного вище прикладу*.

[716] Поки у фабриканта ситцю відбувається відтворення і нагромадження, його робітники теж є покупцями частини належного йому продукту, вони частину своєї заробітної плати витрачають на ситець. Саме тому, що у фабриканта йде виробництво, робітники мають кошти на купівлю деякої частки його продукту, а значить вони частково дають йому можливість продати продукт. Виступати як покупець — як представник попиту — робітник може у відношенні тільки до тих товарів, які входять в індивідуальне споживання, бо він не сам розпоряджається своєю власною працею, а значить і не сам володіє умовами здійснення своєї праці — засобами праці і матеріалом праці. Отже, саме ця обставина вже виключає найбільшу частину виробників (там, де розвинуте капіталістичне виробництво, — самих робітників) з числа споживачів, покупців. Вони не купують сировини і засобів праці, вони купують тільки життєві засоби (товари, що безпосередньо входять в індивідуальне споживання). Тому немає нічого більш сміховинного, ніж розмови про тотожність виробників і споживачів; бо для надзвичайно великої кількості галузей виробництва — для всіх тих галузей, які не виробляють предметів безпосереднього споживання, — основна маса учасників виробництва абсолютно усунута від *купівлі* ними самими вироблених продуктів. Вони ніколи не є *безпосередніми* споживачами або покупцями цієї значної частини своїх власних продуктів, хоч вони оплачують ту частину їх вартості, яка міститься в купованих ними предметах споживання. Тут виявляється також двозначність слова «споживач» і хибність ототожнення його із словом «покупець».

* Див. цей том, частина II, стор. 498 і далі (там замість «фабриканта ситцю» фігурує «фабрикант полотна», що зовсім не змінює суті), а також стор. 528. *Ред.*

В розумінні продуктивного споживання саме робітники споживають машини і сировину, використовують їх у процесі праці. Але робітники використовують їх не для себе і саме через це і не є їх *покупцями*. Для робітників машини і сировина не споживні вартості, не товари, а об'єктивні умови того процесу, суб'єктивними умовами якого є самі робітники.

[717] Але можуть сказати, що підприємець, який наймає робітників, є їх представником при купівлі засобів праці і матеріалу праці. Однак представляє він їх — мова йде про представництво на ринку — за інших умов, ніж ті, при яких вони представляли б себе самі. Він мусить продати кількість товарів, в якій містяться додаткова вартість, неоплачена праця. А робітники мали б продати тільки таку кількість товарів, в якій була б відтворена вартість, авансована у виробництві — у вигляді вартості засобів праці, матеріалу праці і заробітної плати. Отже, капіталістові потрібен ширший ринок, ніж той, який був би потрібний робітникам. Далі, від нього, а не від них залежить, чи вважає він умови ринку досить сприятливими для того, щоб почати відтворення.

Таким чином, робітники є виробниками, не будучи споживачами — навіть коли процес відтворення не порушується — у відношенні до всіх тих предметів, які мають споживатися в розумінні не індивідуального споживання, а виробничого.

Отже, немає більш безглузлого способу заперечувати кризи, ніж твердження, ніби споживачі (покупці) і виробники (продавці) при капіталістичному виробництві тотожні. Вони зовсім не збігаються один з одним. У тих випадках, коли процес відтворення йде своїм ходом, про цю тотожність можна говорити тільки у відношенні до одного з 3 000 виробників, тобто у відношенні до капіталіста. Так само хибним є протилежне твердження, ніби споживачі є виробниками. Землевласник (одержувач земельної ренти) не виробляє, а все-таки він споживає. Цілком так само стоїть справа і з усіма представниками грошового капіталу.

Апологетичні фрази, які пускаються в хід, щоб заперечити кризи, важливі остільки, оскільки вони завжди доводять протилежне тому, що хочуть довести. Щоб заперечити кризи, вони говорять про єдність там, де існують протилежності і суперечності. Отже, вони важливі остільки, оскільки можна сказати: вони доводять, що коли б в дійсності не існувало тих суперечностей, які автори цих фраз усунули в своїй уяві, то не було б і кризи. Але в дійсності криза існує, бо існують ці суперечності. Кожна підстава, яку висувають апологети проти існування кризи, являє собою суперечність, усунуту тільки в їх

уяві, отже реальну суперечність, отже підставу кризи. Прагнення усунути суперечності за допомогою фантазування є разом з тим підтвердження того, що в дійсності є ті суперечності, які, згідно з благочестивим бажанням, *не повинні існувати*.

Те, що робітники по суті виробляють, є додаткова вартість. Поки вони її виробляють, у них є що споживати. Як тільки виробництво додаткової вартості припиняється, припиняється і їх споживання, бо вони перестали виробляти. Але вони можуть споживати зовсім не тому, що виробляють еквівалент для свого споживання. Навпаки, коли вони виробляють тільки такий еквівалент, їх споживання припиняється, вони не мають еквівалента для споживання. Їх праця або припиняється, або скорочується, або, за всіх обставин, їх заробітна плата знижується. В останньому випадку — якщо рівень виробництва лишається той самий — вони не споживають виробленого ними еквівалента. Але тоді їм не вистачає коштів не тому, що вони недостатньо виробляють, а тому, що їм дістається надто мала частка виробленого ними продукту.

Таким чином, коли відносини, які тут розглядаються, зводять просто до відносин між споживачами і виробниками, то забувають, що виробляючий найманий робітник і виробляючий капіталіст — це два зовсім різні виробники, не кажучи вже про таких споживачів, які взагалі не займаються виробничою діяльністю. Тут знов-таки *протилежність* заперечується тим, що не взято до уваги дійсно існуючої у виробництві протилежності. Вже самі відносини найманого робітника і капіталіста містять в собі:

1) те, що найбільша частина виробників (робітники) не є споживачами (покупцями) дуже значної частини свого продукту, а саме засобів праці і матеріалу праці;

2) те, що найбільша частина виробників, робітники, можуть споживати еквівалент свого продукту тільки доти, поки вони виробляють більше, ніж цей еквівалент, тобто додаткову вартість, або додатковий продукт. Вони завжди мусять бути *надвиробниками*, мусять виробляти зверх своїх [платоспроможних] потреб, щоб мати можливість бути споживачами або покупцями в [718] межах цих своїх потреб¹³⁴.

Таким чином, щодо цього класу виробників твердження про єдність між виробництвом і споживанням в усякому разі виступає як *prima facie* * помилкове.

Коли Рікардо каже, що єдина межа *попиту*, це — само виробництво, а воно обмежене тільки капіталом¹³⁵, то, якщо

* — на перший погляд; тут — з першого ж погляду. Ред.

відкинути неправильні передпосилки, це на ділі означає лише те, що капіталістичне виробництво знаходить свою міру тільки в капіталі, причому під капіталом розуміється також і робоча сила, перетворена у складову частину капіталу (куплена ним) як одна з умов його виробництва. Тимчасом якраз і виникає питання, чи є капітал як такий так само межею і для споживання. В усякому разі він є такою межею в негативному розумінні, тобто не може бути спожито більше, ніж вироблено. Але питання полягає в тому, чи є він цією межею в позитивному розумінні, чи може і чи повинно бути спожито — на основі капіталістичного виробництва — стільки ж, скільки виробляється. Коли правильно проаналізувати положення Рікардо, то він твердить якраз протилежне тому, що він хотів цим сказати, — а саме, що виробництво ведеться без урахування існуючих меж споживання і що воно обмежене тільки самим капіталом. І це справді характерно для цього способу виробництва.

Таким чином, згідно з припущенням, ринок переповнений, наприклад, бавовняними тканинами, так що вони або почасті або зовсім не можуть бути продані, або ж можуть бути продані тільки значно нижче своєї ціни. (Скажемо поки що: *вартості*, бо при розгляді процесу обігу або відтворення нам ще доведеться мати справу з вартістю, а не з ціною витрат і тим більше не з ринковою ціною.)

А втім, в усьому цьому аналізі само собою розуміється ось що: не можна заперечувати, що в окремих галузях може бути вироблено надто багато і *тому* в інших галузях — надто мало, що, таким чином, часткові кризи можуть виникати від *диспропорціональності виробництва* (а пропорціональність виробництва є завжди тільки результатом диспропорціональності виробництва на основі конкуренції) і що однією із загальних форм цієї диспропорціональності виробництва може бути надвиробництво основного або, з другого боку, надвиробництво оборотного капіталу *. Подібно до того як умовою продажу товарів по їх вартості є те, щоб у них містився тільки суспільно необхідний робочий час, так і для цілої сфери виробництва капіталу такою умовою є те, щоб на цю окрему сферу була затрачена тільки необхідна частина сукупного робочого часу суспільства, — тільки той робочий час, який потрібен для задоволення суспільної потреби (попиту). Якщо на цю сферу затрачено більше, то, хоч би навіть кожна одиниця товару

* [720] (Коли були винайдені прядильні машини, мало місце надвиробництво пряжі в порівнянні з продуктивністю ткацьких підприємств. Ця диспропорція була усунута, як тільки у ткацтві були запроваджені механічні верстати.) [720]

містила тільки необхідний робочий час, сума цих одиниць містить більше, ніж суспільно необхідний робочий час, і цілком так само: хоч одиниця товару і має споживну вартість, сума цих одиниць, при даних передумовах, частину своєї споживної вартості втрачає.

Проте тут ми говоримо не про кризу в тій мірі, в якій вона ґрунтується на диспропорціональності виробництва, тобто на диспропорції в розподілі суспільної праці між окремими сферами виробництва. Про це мова може йти лише остільки, оскільки йдеться про конкуренцію капіталів. Там було вже сказано*, що підвищення або зниження ринкової вартості внаслідок цієї диспропорції має своїм результатом вилучення капіталу з однієї сфери виробництва і перенесення його в іншу, міграцію капіталу з однієї галузі в іншу. Однак в самому цьому вирівнюванні вже закладено те, що воно передбачає протилежність вирівнювання і, значить, може містити в собі *кризу*; сама криза може бути формою вирівнювання. Але таку кризу визнають Рікардо та інші.

Розглядаючи процес виробництва¹³⁶, ми бачили, що капіталістичне виробництво тільки того й прагне, щоб захопити якнайбільше додаткової праці, тобто щоб за допомогою даного капіталу матеріалізувати якнайбільше безпосереднього робочого часу — чи то шляхом подовження робочого дня, чи шляхом скорочення необхідного робочого часу, шляхом розвитку продуктивних сил праці, застосування кооперації, поділу праці, машин тощо, словом, шляхом виробництва у великому масштабі, тобто масового виробництва. В самій суті капіталістичного виробництва закладене, таким чином, виробництво без урахування меж ринку.

При розгляді відтворення припускається спочатку, що спосіб виробництва не змінюється, і справді при розширенні виробництва він не змінюється деякий час. Маса вироблених товарів тут збільшується тому, що застосовується більше капіталу, а не тому, що капітал застосовується продуктивніше. Але вже саме тільки кількісне збільшення [719] капіталу включає в себе разом з тим і те, що збільшується його продуктивна сила. Якщо кількісне збільшення капіталу є наслідок розвитку продуктивної сили, то і навпаки — розвиток цієї продуктивної сили в свою чергу має своєю передумовою ширшу, розширену капіталістичну основу. Тут має місце взаємодіяння. Тому відтворення на ширшій основі, тобто нагромадження, — хоч спочатку воно є лише кількісним розширенням виробництва,

* Див. цей том, частина II, стор. 208—212. Ред.

пов'язаним з тим, що за тих самих умов виробництва був вкладений більший капітал, — на певній точці завжди дістає також і якісний вираз, виступаючи як більша продуктивність тих умов, при яких відбувається відтворення. Звідси зростання кількості продуктів у більшій пропорції, ніж та, в якій зріс капітал при розширеному відтворенні, тобто при нагромадженні.

Але повернемося знову до нашого прикладу з ситцем.

Застій на ринку, перепоვნеному ситцем, порушує відтворення у власника ткацької фабрики. Це порушення б'є насамперед по його робітниках. Отже, вони тепер в меншій мірі є — або зовсім вже не є — споживачами його товару, ситцю, та інших товарів, що входили в їх споживання. У них є, звичайно, потреба в ситці, але вони не можуть купувати його, бо не мають коштів, а не мають вони коштів через те, що не можуть далі виробляти, а далі виробляти вони не можуть внаслідок того, що вироблено надто багато, що ринок перепоვნений ситцем. Їм не може допомогти ні порада Рікардо «збільшити своє виробництво», ні порада «виробляти що-небудь інше»¹³⁷. Вони тепер є частиною тимчасового перенаселення, надвиробництва робітників, в даному разі — виробників ситцю, бо на ринку має місце надвиробництво ситцю.

Але крім тих робітників, які безпосередньо наймаються капіталом, вкладеним у ситцеткацьке виробництво, цей застій у відтворенні ситцю відіб'ється на масі інших виробників — прядильників, бавовнярів, виробників веретен і ткацьких верстатів, заліза, вугілля та ін. У всіх цих груп теж порушиться їх відтворення, бо відтворення ситцю є умова їх власного відтворення. Це сталося б навіть і в тому разі, коли б в їх власних сферах не було *надвиробництва*, тобто коли б там було вироблено не більше тієї кількості, яка зумовлюється і виправдується безперебійно працюючою ситцеткацькою промисловістю. Всі ці галузі промисловості мають між собою те спільне, що свій доход (заробітну плату і прибуток, оскільки останній споживається як доход, а не нагромаджується) вони споживають не в своєму власному продукті, а в продукті тих сфер, які виробляють предмети споживання, в тому числі й ситець. Таким чином, споживання ситцю і попит на нього падають саме через те, що надто багато ситцю є на ринку. Але падає також попит і на всі інші товари, на які, як на предмети споживання, витрачається доход цих *посередніх* виробників ситцю. У них кошти для купівлі ситцю та інших предметів споживання обмежуються, скорочуються тому, що на ринку є надто багато ситцю. Це стосується також і інших товарів (предметів

споживання). Тепер раптом виявляється *відносно* надвиробництво їх, бо скоротилися кошти для їх купівлі, а від цього скоротився і попит на них. Навіть якщо в цих галузях не було вироблено надто багато, тепер у них — надвиробництво.

Коли має місце надвиробництво не тільки ситцю, а й льняних, шовкових і шерстяних тканин, то не важко зрозуміти, що надвиробництво цих небагатьох, але головних предметів викликає більш-менш загальне (*відносно*) надвиробництво на всьому ринку. На одному боці — надлишок всіх умов відтворення і переповнення ринку непроданими товарами всіх видів. На другому боці — збанкрутовані капіталісти і позбавлені всяких коштів робітничі маси, які терплять жорстоку нужду.

Цей довід є, проте, палицею на два кінці. Коли легко зрозуміти, яким чином надвиробництво деяких головних предметів споживання повинно викликати явище більш-менш загального надвиробництва, то це ще зовсім не робить зрозумілим, як може виникнути надвиробництво зазначених головних предметів. Адже явище загального надвиробництва виводиться із взаємозалежності між працівниками, зайнятими безпосередньо в цих галузях промисловості, і працівниками усіх тих галузей господарства, які виробляють попередні елементи їх продуктів, різні фази постійного капіталу, що застосовується там. Для останніх надвиробництво є результатом. Але звідки виникає воно у перших? Бо останні розширюють виробництво, поки розширюють виробництво перші, а разом з цим розширенням виробництва забезпечується начебто і загальне зростання доходу, а значить і їх власного споживання¹³⁸. [719]

**[13] НЕВІДПОВІДНІСТЬ МІЖ РОЗШИРЕННЯМ ВИРОБНИЦТВА
І РОЗШИРЕННЯМ РИНКУ. РІКАРДОВСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
НЕОБМЕЖЕНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ЗРОСТАННЯ СПОЖИВАННЯ
І РОЗШИРЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ]**

[720] Коли ми скажемо, що виробництво, яке невпинно розширяється (котре щорічно розширяється з двох причин: по-перше, тому, що вкладений у виробництво капітал невпинно зростає, а по-друге, тому, що він застосовується все більш і більш продуктивно; під час відтворення і нагромадження невпинно нагромаджуються дрібні поліпшення, які кінець кінцем зовсім змінюють весь масштаб виробництва; відбувається нагромадження поліпшень, нагромаджуваний розвиток продуктивних сил), — що це виробництво, яке невпинно

розширяється, потребує невпинного розширення ринку і що виробництво розширяється швидше, ніж ринок, то цим буде тільки інакше виражене те явище, яке треба з'ясувати: воно буде виражене не в своїй абстрактній, а в своїй реальній формі. Ринок розширяється повільніше, ніж виробництво; інакше кажучи, в тому циклі, який проходить капітал під час свого відтворення,— а в цьому циклі він відтворюється не просто в тих самих розмірах, а в розширеному масштабі, описує не коло, а спіраль,— настає такий момент, коли ринок уже надто вузький для виробленої продукції. Це має місце в кінці циклу. Але це означає тільки те, що ринок переповнений. Надвиробництво тепер — очевидний факт. Коли б розширення ринку йшло в ногу з розширенням виробництва, то не було б переповнення ринку, не було б надвиробництва.

Проте саме тільки визнання того, що ринок мусить розширятися разом з виробництвом, знов-таки вже означало б, з другого боку, також і визнання можливості надвиробництва, бо ринок має зовнішні географічні межі, внутрішній ринок виступає як обмежений в порівнянні з таким ринком, який є одночасно і внутрішнім і зовнішнім, а зовнішній ринок, в свою чергу, — в порівнянні з світовим ринком, який в кожній даний момент знов-таки обмежений, але потенціально здатний до розширення. Тому, коли визнається, що ринок мусить розширитися для того, щоб не настало надвиробництво, то визнається і те, що надвиробництво може бути, бо тоді можливо,— оскільки ринок і виробництво являють собою два байдужі у відношенні один до одного моменти,— що розширення одного не відповідає розширенню другого, що межі ринку розширяються не досить швидко для виробництва або що нові ринки — нові розширення ринку — можуть бути швидко перевершені виробництвом, так що розширений ринок тепер так само виступає в ролі межі, як раніше в ролі межі виступав вузький ринок.

Тому Рікардо послідовний, коли він відкидає те положення, що разом з розширенням виробництва і зростанням капіталу необхідне і *розширення ринку*. На думку Рікардо, весь капітал, що є в якій-небудь країні, може бути з вигодою застосований в цій же країні. Рікардо тому полемізує з А. Смітом, який, з одного боку, висунув той самий погляд, що й він (Рікардо), а з другого боку, із своїм звичайним розумним чуттям висловився також і проти цього погляду. Сміт ще не знає явища надвиробництва, криз, що походять від надвиробництва. Він знає тільки кредитні і грошові кризи, які появляються самі собою разом з системою кредиту і банків. В нагромадженні

капіталу він справді бачить безумовне збільшення загального народного багатства і добробуту. З другого боку, вже самий тільки розвиток внутрішнього ринку у зовнішній, в колоніальний і світовий ринок, він розглядає як доказ, так би мовити, відносного (потенціального) надвиробництва на внутрішньому ринку.

Варто навести тут полеміку Рікардо, спрямовану проти Сміта:

«Якщо купці вкладають свої капітали у зовнішню торгівлю або в судноплавство, то вони завжди роблять це по своїй волі, а не під тиском необхідності; вони роблять це тому, що їх прибуток в цих галузях буде трохи вищий, ніж у внутрішній торгівлі.

Адам Сміт слушно зауважив, що «прагнення до їжі обмежується у кожної людини невеликою місткістю людського шлунка»

[А. Сміт тут дуже помиляється, бо він не відносить до їжі предмети розкоші, що виробляються в сільському господарстві],

«але прагнення до комфорту і прикрас, прагнення мати гарне житло, одяг, домашні речі й обстановку начебто зовсім не знає меж або якоїсь міри».

Отже *природа*,— каже далі Рікардо,— «безперечно обмежила величину того капіталу, який в усякий даний час може бути з вигодою застосований в сільському господарстві»

[чи вже не тому існують народи, які вивозять сільськогосподарські продукти? Наче не можна було б, всупереч природі, вкласти у сільське господарство весь можливий капітал, щоб в Англії, наприклад, вирощувати дині, інжир, виноград та ін., викохувати квіти тощо, розводити птицю, дичину і т. ін.? (Вкажемо, наприклад, на ті капітали, що їх римляни витрачали на саме тільки штучне розведення риб.) І хіба сировина для промисловості виробляється не сільськогосподарським капіталом?],

«але вона зовсім не обмежила» (наче природа взагалі має яке-небудь відношення до цієї справи!) «розмірів того капіталу, який може бути застосований у виробництві предметів комфорту і прикрашання життя. Діставати собі максимальну кількість цих предметів — от мета, яка маєтись на увазі. І тільки через те, що зовнішня торгівля або судноплавство досягають цього краще, люди воліють вдаватися до них, замість того щоб самим виробляти у своїй країні потрібні товари або ж товари, що можуть їх замінити. Та коли б внаслідок певних обставин ми не могли вкладати капітал у зовнішню торгівлю або в судноплавство, то ми почали б застосовувати його, хоч і з меншою вигодою, всередині країни. Та оскільки немає меж «прагненню до комфорту і прикрас, прагненню мати гарне житло, одяг, домашні речі й [721] обстановку», то і для капі-

талу, що затрачається на їх вироблення, не може бути ніяких інших границь, крім тих, які обмежують наші можливості утримувати робітників, що виготовляють ці предмети.

Адам Сміт говорить, однак, про морську торгівлю так, начебто нею займаються не по своїй волі, а під тиском необхідності; начебто капітал лишився б без застосування, коли б не був вкладений в неї; начебто капітал у внутрішніх промислах може виявитися надлишковим, коли він не обмежений певними розмірами. Сміт говорить: «Коли капітал якої-небудь країни зрід до такої міри, що він уже не може бути весь ужитий на виробництво засобів споживання і на утримання продуктивної праці в даній країні» (ця частина цитати підкреслена самим Рікардо), «то надлишок капіталу, природно, піде в морську торгівлю і буде вжитий на виконання таких же функцій в інших країнах»... Але хіба ця частина продуктивної праці Великобританії не може бути застосована у виробництві інших товарів, на які можна було б купити що-небудь таке, на що в країні є великий попит? А коли б це було неможливо, то хіба ми не могли б ужити цю продуктивну працю, хоч би і з меншою вигодою, на виробництво у своїй країні тих товарів, на які є попит, або приваємні товарів, що можуть їх замінити? Коли нам потрібний оксамит, то хіба ми не могли б спробувати самі виробляти його? А коли б нам це не вдалося, то хіба ми не могли б виробляти більше сукна або якого-небудь іншого потрібного нам предмета?

Ми виробляємо промислові товари і купуємо на них товари за кордоном тому, що саме так ми можемо одержувати *більшу кількість товарів* (якщої відмінності нема!), «ніж коли б ми виробляли їх у своїй країні. Відберіть у нас можливість такої торгівлі, і ми негайно знову почнемо виготовляти ці товари для самих себе. Але наведена думка Адама Сміта суперечить всім його загальним положенням з цього питання. «Коли чужа країна» (цитує Рікардо із Сміта) «може постачати нам який-небудь товар дешевше, ніж ми можемо його виробляти самі, то краще купувати його в цій чужій країні на частину продукту нашої власної праці, застосованої в тій галузі, в якій ми маємо певну перевагу. *Загальна сума праці країни, перебуваючи завжди в пропорції до капіталу, що застосовує працю*» (в дуже різній пропорції!) (виділення в цитаті належить знов-таки самому Рікардо), «від цього нітрохи не зменшиться, і йому тільки треба буде знайти ту галузь, в якій вона може бути застосована якнайвигідніше».

І знову: «Через це ті, хто має в своєму розпорядженні більше продуктів харчування, ніж вони можуть самі спожити, завжди готові обміняти цей надлишок, або, що те саме, ціну його, на інші блага. Все, що лишається після задоволення обмежених потреб, затрачується на задоволення тих потреб, які ніколи не можуть бути задоволені цілком, які, мабуть, не мають ніяких меж. Щоб добути собі шматок хліба, бідняки напружують свої сили, виконуючи примхи багатців, і вони намагаються перевершити один одного щодо дешевини і досконалості своєї роботи, щоб забезпечити собі цей шматок хліба. Кількість робітників зростає разом із збільшенням кількості продуктів харчування, або разом із удосконаленням і розширенням землеробства. Та оскільки природа їх занять допускає дуже далекосяжний поділ праці, то ще далеко в більшій мірі, ніж чисельність робітників, збільшується кількість того матеріалу, який вони можуть обробити. Внаслідок цього виникає попит на всякі матеріали, які людська винахідливість може використати для удосконалення або прикрашання житла, одягу, домашніх речей і обстановки; збільшується попит на мінерали та інші копалини, сховані в надрах землі, на благородні метали і коштовне каміння».

З усього сказаного виходить, що немає меж для попиту, що немає меж для застосування капіталу, поки він дає який-небудь прибуток, і що, хоч би як надмірно багато було капіталу, немає іншої достатньої причини для падіння прибутку, крім підвищення заробітної плати, і до цього можна далі додати, що єдиною достатньою і постійною причиною підвищення заробітної плати є те, що стає все трудніше добувати їжу і предмети необхідності для робітників, кількість яких збільшується» (цит. твір, стор. 344—348) [Російський переклад, том I, стор. 241—244].

**(14) СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ НЕСТРИМНИМ РОЗВИТКОМ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ОБМЕЖЕНІСТЮ
СПОЖИВАННЯ МАС ЯК ОСНОВА НАДВИРОБНИЦТВА.
АПОЛОГЕТИЧНА СУТЬ ТЕОРІЇ ПРО НЕМОЖЛИВІСТЬ
ЗАГАЛЬНОГО НАДВИРОБНИЦТВА]**

Слово *надвиробництво* само по собі вводить в оману. Доти, поки не задоволені найбільш насущні потреби значної частини суспільства або хоча б *тільки* найбільш безпосередні її потреби, певна річ, зовсім не може бути мови про *надвиробництво продуктів* — в тому розумінні, що кількість продуктів перевищувала б потребу на них. Навпаки, слід сказати, що на основі капіталістичного виробництва в цьому розумінні постійно є *недовиробництво*. Межею для виробництва є прибуток капіталістів, а зовсім не потреби виробників. Але надвиробництво продуктів і надвиробництво *товарів* — дві зовсім різні речі. Коли Рікардо вважає, що форма *товару* не має значення для продукту і, далі, що *товарний обіг* тільки формально відрізняється від мінової торгівлі, що мінова вартість є тут тільки скороминущою формою обміну речовин, а гроші тому являють собою тільки формальний засіб обігу, то все це по суті випливає з його передпосилки, що буржуазний спосіб виробництва є абсолютний спосіб виробництва, тобто спосіб виробництва, який не має ще точнішого специфічного визначення, і що всі його визначення являють собою, таким чином, тільки щось формальне. Саме тому Рікардо і не може визнати, що буржуазний спосіб виробництва включає в себе межу для вільного розвитку продуктивних сил, межу, яка виявляється у кризах і — серед усь го іншого — у *надвиробництві*, в цьому основному явищі криз.

[722] Рікардо бачив з цитованих, схвалюваних і тому повторюваних ним положень Сміта, що задоволення безмежного «прагнення» до всіляких споживних вартостей завжди відбувається на основі такого стану суспільства, при якому масі виробників доводиться більш чи менш обмежувати своє задоволення потреби на «їжу і предмети необхідності», тобто вдоволь-

нятися тим, без чого ніяк не можна обійтись. Отже, Рікардо бачив, що ця величезна більшість виробників більше чи менше усунута від участі в споживанні багатства — тією мірою, якою багатство виходить за коло предметів необхідності.

Звичайно, те саме було, та ще й в більшій мірі, також при античному виробництві, що будувалося на рабстві. Але стародавні люди і не думали про те, щоб обертати додатковий продукт у капітал. В усякому разі, коли й робили це, то тільки незначною мірою. (Широко практиковане ними збирання скарбів у власному значенні слова показує, як багато додаткового продукту лежало у них без ніякого вжитку.) Значну частину додаткового продукту вони пускали на непродуктивні затрати — на витвори мистецтва, на релігійні і громадські споруди. Ще в меншій мірі будувалося їх виробництво на розв'язанні і розгортанні матеріальних продуктивних сил — на поділі праці, машинах, застосуванні сил природи і науки у приватному виробництві. Фактично вони загалом і в цілому так і не пішли далі ремісничої праці. Тим-то багатство, яке вони створювали для приватного споживання, було відносно невелике, і здається воно великим тільки через те, що нагромаджувалося в руках небагатьох, які до того ж не знали, що з ним робити. Тому якщо в стародавні часи не було *надвиробництва*, то було *переспоживання* у багатців, яке в останню епоху Риму і Греції виливається в шалене марнотратство. Небагато торгових народів, із стародавніх, жили почасти за рахунок усіх цих по суті бідних націй. Проте, саме нестримний розвиток продуктивних сил і, як наслідок цього, масове виробництво, яке відбувається в тих умовах, що, з одного боку, у маси виробників споживання обмежене колом предметів необхідності, а з другого боку, межею для виробництва є прибуток капіталістів, — ось що становить основу сучасного надвиробництва.

Всі заперечення, які Рікардо й інші висувують проти надвиробництва та ін., ґрунтуються на тому, що вони розглядають буржуазне виробництво або як такий спосіб виробництва, в якому немає різниці між купівлею і продажем, а є безпосередня мінова торгівля, — або як *суспільне* виробництво, при якому суспільство немовби за планом розподіляє свої засоби виробництва і продуктивні сили тією мірою і в тій кількості, як це необхідно для задоволення його різних потреб, так щоб на кожну сферу виробництва припадала така *частка* суспільного капіталу, яка потрібна для задоволення відповідної потреби. Ця фікція походить взагалі від неспроможності зрозуміти специфічну форму буржуазного виробництва, а ця неспроможність, в свою чергу, випливає із заглиблення в буржуазне вироб-

ництво, що уявляється як виробництво взагалі [schlechthin]. Цілком так само людина, що сповідує певну релігію, вбачає в ній релігію взагалі [schlechthin], а поза нею бачить самі тільки *псевдорелігії*.

Тимчасом слід було б, навпаки, спитати: яким чином на основі капіталістичного виробництва, де кожен працює за свій страх і ризик і де окрема праця змушена разом з тим виражати себе як свою протилежність, як абстрактно загальну і в цій формі суспільну працю,— яким чином на цій основі необхідні вирівнювання і взаємозв'язок різних сфер виробництва, встановлення відповідності і пропорції між ними можливі інакше, ніж шляхом невинного знищування постійної дисгармонії? Це ще визнається тоді, коли мова йде про вирівнювання, здійснювані конкуренцією, бо ці вирівнювання завжди передбачають, що щось мусить бути вирівняно, тобто що гармонія завжди є тільки результатом руху, який знищує наявну дисгармонію.

Тому Рікардо і визнає можливість переповнення ринку для окремих товарів. *Неможливе*, на його думку, тільки водночас загальне переповнення ринку. Тому можливість надвиробництва в будь-якій окремій сфері виробництва не заперечується. Неможливість [загального] надвиробництва і загального переповнення ринку, що впливає звідси, полягає, мовляв, в *одночасності* цього явища для *всіх* сфер виробництва. Вислів «загальне переповнення ринку» завжди слід брати *cum grano salis**, тому що в моменти загального надвиробництва надвиробництво в деяких сферах завжди є тільки *результат*, *наслідок* надвиробництва головних предметів торгівлі, завжди будучи тільки *відносним* і являючи собою надвиробництво лише тому, що надвиробництво існує в інших сферах.

Апологетика перевертає це догори дном. Надвиробництво головних предметів торгівлі, у сфері яких тільки і проявляється активне надвиробництво,— а це взагалі такі предмети, які можуть вироблятися тільки в масовому масштабі і фабричним способом (так само і в землеробстві),— є, як твердять ці апологети, надвиробництвом тільки тому, що має місце надвиробництво таких предметів, у сфері яких виявляється відносне, або пасивне, надвиробництво. Надвиробництво, згідно з цією думкою, існує тільки тому, що надвиробництво не універсальне. *Відносність* надвиробництва — той факт, що надвиробництво як таке в одних сферах викликає його в інших,— формулюється так: не буває *універсального* надвиробництва, бо в тому разі, коли б надвиробництво було універсальним,

* — дослівно: «з дрібком солі»; в переносному значенні: «з застереженням», «незовсім буквально». *Ред.*

всі сфери виробництва зберігали б те саме співвідношення між собою; тобто *універсальне надвиробництво* рівнозначне пропорціональному виробництву, що виключає надвиробництво. І це говорить, мовляв, проти універсального надвиробництва. [723] А саме, оскільки *універсальне надвиробництво* в абсолютному значенні було б не надвиробництвом, а тільки більшим, ніж звичайно, розвитком продуктивної сили в усіх сферах виробництва, то *не існує*, мовляв, *надвиробництва як такого*, отже, воно і не є цим неіснуючим, що само себе знищує, надвиробництвом. Проте тільки тому, що воно таким не є, воно й існує.

При більш докладному розгляді цієї нікчемної софістики справа зводиться ось до чого:

Припустимо, що має місце надвиробництво заліза, бавовняних тканин, полотна, шовку, сукна і т. ін.; тоді не можна сказати, що вироблено, наприклад, надто мало вугілля і що саме це і є причиною зазначеного надвиробництва; бо це надвиробництво заліза та ін. так само включає в себе надвиробництво вугілля, як, скажімо, надвиробництво тканини включає в себе надвиробництво пряжі. [Можливим було б надвиробництво пряжі в порівнянні з тканинами, заліза — в порівнянні з машинами тощо. Це завжди було б відносним надвиробництвом постійного капіталу.] Отже, не може бути мови про надвиробництво тих предметів, надвиробництво яких уже мається на увазі, бо вони *входять* складовим елементом — як сировина, допоміжні матеріали або засоби виробництва — у ті предмети, позитивне надвиробництво яких саме і є той факт, який треба пояснити (*входять* в «окремий товар, який вироблено в надмірній кількості і який може бути в такому надлишку на ринку, що затрачений на нього капітал не буде заміщений» *). Отже, мова йде про інші предмети, що безпосередньо належать до таких сфер виробництва, які не відносяться ні до головних предметів торгівлі, де, згідно з припущенням, є надвиробництво, ні до тих сфер, де, оскільки вони являють собою *посереднє виробництво* для головних предметів торгівлі, виробництво повинно досягти щонайменше такого ж масштабу, як і в заключних фазах продукту, — хоч ніщо не заважає тому, щоб виробництво тут пішло ще далі і таким чином виникло б надвиробництво всередині надвиробництва. Так, наприклад, хоч вугілля має бути вироблене в такій кількості, щоб могли працювати всі ті галузі промисловості, в які вугілля входить як необхідна умова виробництва, і, значить, *надвиробництво* вугілля включене в *надвиробництво* заліза, пряжі та ін. (навіть

* Див. цей том, частина II, стор. 520 — 521, 525 і 527, де ця цитата з Рікардо наведена повністю. *Ред.*

при умові, що вугілля вироблене тільки в такій кількості, яка перебуває в пропорції до виробництва заліза і пряджі), все-таки можливо *також*, що вугілля було вироблено ще більше, ніж цього вимагало надвиробництво заліза, пряджі і т. ін. Це не тільки можливо, але й дуже імовірно. Бо *виробництво вугілля і пряджі* і виробництво в усякій іншій сфері, що постає тільки умову або є тільки підготовчою фазою для такого продукту, який має бути завершений в іншій сфері, керується не безпосереднім попитом, не безпосереднім виробництвом або відтворенням, а *ступенем, мірою, відношенням* (пропорцією), в яких вони розширяються. А що при такому розрахунку можна влучити далі мети, це само собою ясно. Отже виходить, що не досить вироблено було [не вказаних вище продуктів, а] інших предметів, наприклад роялів, коштовного каміння та ін., що *недовиробництво* сталося в галузі цих інших предметів. {Бувають, звичайно, і такі випадки надвиробництва, де надвиробництво предметів, що не належать до категорії головних, не є наслідком і де причиною надвиробництва є, навпаки, *недовиробництво*, як, наприклад, при неврожаї хлібів, при неврожаї бавовни та ін.}

Безглуздість цієї фрази [про недовиробництво] виступає дуже яскраво тоді, коли вона застосовується в міжнародному плані, як це робили Сей¹³⁹ та інші економісти слідом за ним. Твердиться, наприклад, що треба говорити не про *надвиробництво* в Англії, а про *недовиробництво* в Італії. Коли б Італія, по-перше, мала досить капіталу для заміщення англійського капіталу, вивезеного в Італію у формі товарів; по-друге, коли б вона застосовувала цей свій капітал таким чином, що він виробляв би ті особливі предмети, яких потребує англійський капітал почасти для заміщення самого себе, почасти для заміщення доходу, який він дає, то не було б ніякого надвиробництва. Отже, справді не було б — у відношенні до *дійсного* виробництва в Італії — *надвиробництва в Англії*, яке фактично є, а тільки мав би місце факт *уявного недовиробництва в Італії*; уявного тому, що воно припускає в Італії такий [724] капітал і такий розвиток продуктивної сили, яких там немає, а по-друге, тому, що тут робиться до того ж таке саме утопічне припущення, що цей *не існуючий* в Італії капітал вживається саме так, як це було б необхідно для того, щоб англійська пропозиція й італійський попит, англійське й італійське виробництво доповнювали одно одне. Інакше кажучи, це означає не що *інше*, як таке: не було б надвиробництва, коли б попит і пропозиція відповідали одне одному, коли б капітал був розподілений між усіма сферами виробництва в такій пропорції,

що виробництво одного предмета включало б споживання другого і, таким чином, своє власне споживання. Не було б надвиробництва, коли б надвиробництва не було. Та оскільки при існуючих в той чи інший момент умовах капіталістичне виробництво може дати собі волю для нестримного розвитку тільки в деяких окремих сферах, то всяке капіталістичне виробництво було б взагалі неможливим, коли б воно мусило розвиватись у всіх сферах *одночасно і рівномірно*. Оскільки в зазначених окремих сферах надвиробництво має місце абсолютно, то відносно воно має місце також і в тих сферах, де [абсолютного] надвиробництва немає.

Отже, таке пояснення надвиробництва на одному боці недовиробництвом на другому означає тільки ось що: коли б виробництво було пропорціональним, надвиробництва не було б. Те ж саме, коли б попит і пропозиція відповідали одне одному. Те ж саме, коли б усі сфери мали однакової можливості капіталістичного виробництва і його розширення — такі, як поділ праці, машини, вивіз на далекі ринки, масове виробництво та ін., — коли б усі країни, які торгують одна з одною, мали однакову здатність виробництва, і до того ж виробництво цих країн було б різним і взаємно доповнюючим. Отже, коли має місце надвиробництво, то через те, що не виконуються всі ці благочестиві бажання. Або ще абстрактніше: не було б надвиробництва в одному місці, коли б скрізь мало місце рівномірне надвиробництво; проте капітал не досить великий для того, щоб надвиробництво мало такий універсальний характер, а тому і відбувається лише часткове надвиробництво.

При ближчому розгляді ця фантазія зводиться ось до чого:

Визнається, що в кожній *окремій галузі виробництва* можливе надвиробництво. Єдине, що могло б перешкодити одночасному надвиробництву в *усіх* галузях, полягає, згідно з таким поясненням, у тому, що товар обмінюється на товар, тобто прихильники цього погляду вдаються до припущення умов мінової торгівлі. Але шлях для цього викруту відрізаний саме тим, що товарний обіг [trade] не є мінова торгівля і тому продавець товару зовсім не є з необхідності в той же час і покупцем якого-небудь іншого товару. Отже, весь цей викрут грунтується на тому, що не беруться до уваги *гроші*, не взято до уваги того, що йдеться не про обмін продуктами, а про товарний обіг, для якого відокремлення одне від одного купівлі і продажу має істотне значення.

{Обіг капіталу криє в собі *можливості* порушень. Так, наприклад, при зворотному перетворенні грошей в умови виробництва капіталу справа не тільки в тому, щоб знову обер-

нути гроші в ті самі (за своїм видом) споживні вартості: для повторення процесу відтворення істотно значення має те, щоб ці споживні вартості можна було знову дістати по їх старій вартості (або по нижчій вартості, що, звичайно, ще краще). Але дуже значна частина цих елементів відтворення, що складається з сировини, може подорожчати з двох причин. *По-перше*, якщо кількість знарядь виробництва збільшується швидше, ніж та кількість сировини, яка може бути вироблена в даний проміжок часу. *По-друге*, через мінливість урожаїв. Тому погода, як слушно зауважив Тук¹⁴⁰, відіграє таку велику роль в сучасній промисловості. (Те саме має силу для продуктів харчування в їх відношенні до заробітної плати.) Таким чином, зворотне перетворення грошей у товар може натрапляти на труднощі і створювати можливості кризи цілком так само, як і перетворення товару в гроші. В тих випадках, коли мова йде про простий обіг, а не про обіг капіталу, цих труднощів не буває.} (Є ще дуже багато моментів, умов, можливостей кризи, які можуть бути розглянуті тільки при аналізі більш конкретних відношень, особливо — конкуренції капіталів і кредиту.)

[725] *Надвиробництво товарів* заперечується, а *надвиробництво капіталу*, навпаки, визнається. Але самий капітал складається з товарів або, оскільки він складається з грошей, він мусить бути знову перетворений у товари того чи іншого виду, щоб він міг функціонувати як капітал. Отже, що таке *надвиробництво капіталу*? Надвиробництво таких має вартості, які мають виробляти додаткову вартість (або, розглядаючи капітал з боку його речового змісту, надвиробництво товарів, які мають своїм призначенням відтворення), — тобто *відтворення в надто великому масштабі*, а це те саме, що й просто надвиробництво.

Кажучи точніше, надвиробництво капіталу означає не що інше, як те, що надто багато виробляється з метою *збагачення*, або що надто велика частка продукту призначена не до того, щоб бути спожитою як доход, а до того, щоб *давати барини*, щоб бути нагромадженою; не до того, щоб задовольняти приватні потреби свого власника, а до того, щоб давати йому абстрактне суспільне багатство, гроші, і більше влади над чужою працею — капіталу, — або щоб цю владу посилювати. Це говорять представники однієї сторони. (Рікардо заперечує це *.) А чим пояснюють надвиробництво товарів представники другої сторони? Тим, що виробництво є не досить різноманіт-

* Див. цей том, частина II, стор. 517—518. *Ред.*

ним, що певних предметів споживання не вироблено в досить великій кількості. Що тут мова не може йти про виробниче споживання, це ясно; бо фабрикант, який виробляє надто багато полотна, неодмінно збільшує цим свій попит на пряжу, машини, працю і т. ін. Мова йде, таким чином, про приватне споживання. Вироблено надто багато полотна, але, може, надто мало апельсинів. Спочатку заперечувалися гроші, щоб показати [як неіснуюче або як неважливе] відокремлення одного від одного купівлі і продажу. Тепер заперечується капітал, щоб показати капіталістів як таких людей, які виконують просту операцію $T - G - T$ і виробляють для індивідуального споживання, не як капіталісти, що мають на меті збагачення, зворотне перетворення частини додаткової вартості в капітал. Але фразу, що в наявності є *надто багато капіталу*, означає ж не що інше, як те, що надто мало продуктів споживається — і за даних умов може споживатись — як *доход*. (Сісмонді¹⁴¹.) Чому ж виробник полотна ставить виробникові хліба вимогу, щоб той споживав більше полотна, або виробник хліба ставить вимогу виробникові полотна, щоб той споживав більше хліба? Чому виробник полотна не реалізує сам більш значну частину свого доходу (додаткової вартості) в полотні, а фермер — у хлібі? Відносно кожного зокрема визнається, що (не кажучи вже про те, що кожна потреба має певну межу) цьому перешкоджає їх потреба в капіталізації. Відносно всіх, разом узятих, це не визнається.

(Ми тут цілком залишаємо осторонь елемент криз, який походить від того, що товари відтворюються дешевше, ніж вони були вироблені. Звідси знецінення товарів, які перебувають на ринку.)

В загальних кризах світового ринку всі суперечності буржуазного виробництва бурхливо прориваються назовні у своїй сукупності, а в часткових кризах (*часткових* за змістом і за охопленням) — тільки розрізнено, ізольовано, однобічно.

Що стосується спеціально *надвиробництва*, то воно має своєю умовою загальний закон виробництва капіталу — виробляти в міру розвитку продуктивних сил (тобто в міру можливості при даній масі капіталу експлуатувати максимальну кількість праці), не рахуючись з існуючими межами ринку або платоспроможних потреб. І відбувається це шляхом постійного розширення відтворення і нагромадження, а тому і постійного зворотного перетворення доходу в капітал, тоді як, [726] з другого боку, у маси виробників попит обмежується і, відповідно до природи капіталістичного виробництва, змушений обмежуватися середнім рівнем потреб.

[15) ПОГЛЯДИ РІКАРДО НА РІЗНІ СПОСОБИ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ І НА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ НАГРОМАДЖЕННЯ]

В розділі 8-му («*Про податки*») Рікардо говорить:

«Коли річний продукт якої-небудь країни з перевищенням заміщує її річне споживання, то кажуть, що її капітал збільшується; коли її річне споживання навіть не покривається її річним виробництвом, то кажуть, що її капітал зменшується. Таким чином, капітал може збільшуватися або внаслідок збільшення виробництва, або внаслідок зменшення непродуктивного споживання» (стор. 162—163) [Російський переклад, том I, стор. 129].

Під «непродуктивним споживанням» Рікардо тут розуміє, як він говорить у примітці до цитованого місця (стор. 163), споживання продуктів непродуктивними працівниками, «які взамін спожитого ними не виробляють ніякої іншої вартості». Отже, під збільшенням річного виробництва розуміється збільшення річного виробничого споживання. Останнє може бути збільшене або шляхом прямого його збільшення при незмінному або навіть зростаючому невиробничому споживанні, або шляхом зменшення невиробничого споживання.

«Коли ми говоримо»,— сказано в тій же примітці,— «що доход зберігається і долучається до капіталу, ми маємо на увазі, що та частина доходу, про яку говориться, що вона долучається до капіталу, споживається тепер продуктивними працівниками, а не непродуктивними».

Я показав *, що перетворення доходу в капітал зовсім не рівнозначне перетворенню доходу в змінний капітал, або витрачання його на заробітну плату. Проте саме так думає Рікардо.

В тій же примітці він каже:

«Коли б ціна праці піднялася так високо, що, незважаючи на приріст капіталу, не можна було б застосувати більше праці, ніж раніше, то я сказав би, що такий приріст капіталу був би все ще спожитий непродуктивно».

Отже, не просто споживання доходу продуктивними робітниками робить це споживання «продуктивним», а споживання його робітниками, які виробляють додаткову вартість. Відповідно до цього погляду, капітал збільшується тільки в тому разі, коли він дістає в своє розпорядження *більше праці* [ніж раніше].

В розділі 7-му («*Про зовнішню торгівлю*») Рікардо пише:

* Див. цей том, частина II, стор. 490—512. Ред.

«Існує два шляхи нагромадження капіталу: він може заощаджуватися або внаслідок збільшення доходу, або внаслідок зменшення споживання. Якщо мій прибуток підвищився з 1 000 ф. ст. до 1 200 ф. ст., а мої витрати лишаються ті самі, то я нагромаджую щороку на 200 ф. ст. більше, ніж раніше. Якщо ж заощаджую 200 ф. ст. на своїх витратах, а прибуток мій лишається той самий, то виходить такий же результат: до мого капіталу щороку додатково добавлятиметься по 200 ф. ст.» (стор. 135) [Російський переклад, том I, стор. 114].

«Якщо внаслідок запровадження машин вартість усіх тих товарів, на які затрачається дохід, впаде на 20%, то я зможу завдяки цьому заощаджувати стільки ж, як коли б мій дохід підвищився на 20%. Але норма прибутку в одному випадку лишається та сама, у другому вона підвищилась на 20%. Якщо ввіз дешевих товарів з-за кордону дає мені можливість заощадити 20% на моїх витратах, то результат буде цілком такий же, як коли б машини знизили витрати виробництва цих товарів, але прибуток не підвищився» (стор. 136). [Російський переклад, том I, стор. 114—115].

(Тобто він не підвищився б, якби дешевші продукти не входили ні у змінний, ні у постійний капітал.)

Отже, при незмінному витрачанні доходу нагромадження стає наслідком підвищення норми прибутку [але нагромадження залежить не тільки від висоти, а й від маси прибутку]; при незмінній нормі прибутку нагромадження є наслідком зменшення видатків, що, як вважає тут Рікардо, має місце в результаті здешевлення «товарів, на які затрачається дохід» (здешевлення це викликається або запровадженням машин, або зовнішньою торгівлею).

В розділі 20-му («Вартість і багатство, відмінність їх властивостей») говориться:

«Багатство» (під багатством Рікардо розуміє споживні вартості) країни може бути збільшене двома способами: по-перше, шляхом еживання більшої частки доходу на утримання продуктивної праці, завдяки чому збільшується не тільки кількість, а й вартість всієї маси товарів; по-друге, воно може бути збільшене і без застосування додаткової кількості праці — завдяки тому, що та сама кількість праці стає більш продуктивною, внаслідок чого збільшується кількість, але не вартість вироблених товарів.

В першому випадку зростає не тільки багатство країни, але й вартість її багатства. Країна стає багатшою завдяки ощадливості, завдяки зменшенню своїх витрат на предмети розкоші та комфорту і вживанню цим способом зроблених заощаджень на відтворення.

[727] У другому випадку не обов'язково має місце зменшення витрат на предмети розкоші та комфорту або збільшення кількості застосованої продуктивної праці; але та сама праця буде тут виробляти більше продуктів: буде зростати багатство, хоч і не вартість. З цих двох способів збільшення багатства перевагу слід віддати останньому, бо він дає той самий результат без ніяких втрат і зменшення комфорту, які неминуче пов'язані з першим способом. Капітал є та частина багатства країни, яка використовується для майбутнього виробництва, і він може бути збільшений тими самими способами, що й багатство. Додатковий капі-

тал буде однаково ефективним при виробництві майбутнього багатства незалежно від того, чи одержаний він шляхом удосконалень в методах праці і в машинах, чи шляхом ежivanja більш значної частини доходу на цілі відтворення. Бо багатство завжди залежить від кількості вироблених товарів безвідносно до легкості, з якою вироблені ті засоби, які були застосовані при виробництві. Певна кількість одягу і продуктів харчування підтримуватиме існування і даватиме заняття для однієї й тієї самої кількості людей і тому забезпечуватиме виконання тієї самої кількості роботи, однаково, чи вироблені ці продукти харчування й одяг працею 100 чи 200 чоловік; але вони матимуть вдвоє більшу вартість, якщо при їх виробленні було зайнято 200 чоловік» (стор. 327—328) [Російський переклад, том I, стор. 230—231].

Спершу постановка питання у Рікардо була такою:

Нагромадження зростає, при незмінних видатках, коли підвищується норма прибутку, або, при незмінній нормі прибутку, коли видатки (за вартістю) зменшуються внаслідок того, що дешевшають товари, на які затрачається доход.

Тепер Рікардо говорить зовсім про інше:

Нагромадження зростає, капітал нагромаджується у своїй масі і вартості, коли більш значна частина доходу вилучається із сфери індивідуального споживання і повертається на виробничі споживання, коли за допомогою заощадженої таким шляхом частини доходу приводиться в рух більше продуктивної праці. В цьому разі нагромадження відбувається завдяки *ощадливості*.

Або ж видатки [на індивідуальне споживання] лишаються ті самі, ніякої додаткової кількості продуктивної праці не застосовується, але та сама праця виробляє більше продуктів, ніж раніше, її продуктивна сила підвищується. Ті елементи, з яких складається продуктивний капітал, — сировина, машини і т. ін. [раніше Рікардо говорив про ті товари, на які затрачається доход, а тепер мова йде про ті товари, які застосовуються як засоби виробництва], — при тій самій затраті праці виробляються в більшій кількості, краще, а тому і дешевше. В цьому разі нагромадження не залежить ні від того, що підвищується норма прибутку, ні від того, що більш значна частина доходу, завдяки *ощадливості*, перетворюється в капітал, ні від того, що — внаслідок здешевлення тих товарів, на які витрачається доход, — на непродуктивні цілі йде менш значна частина доходу. Нагромадження тут залежить від того, що праця стає більш продуктивною у сферах виробництва, які постачають елементи самого капіталу, тобто від того, що здешевлюються ті товари, які входять в процес виробництва як сировина, знаряддя і т. ін.

Якщо продуктивна сила праці збільшилася завдяки тому, що зросло виробництво основного капіталу порівняно із змін-

ним, то зростає не тільки маса, але й *вартість* відтворення, внаслідок того, що частина вартості основного капіталу входить у річне відтворення. Це може відбуватись водночас із зростанням населення і збільшенням кількості застосовуваних робітників, хоч *відносно*, в порівнянні з постійним капіталом, який приводиться ними в рух, кількість застосовуваних робітників весь час зменшується. Таким чином, збільшується не тільки багатство, а й вартість, і в рух приводиться більше живої праці, хоч праця стала більш продуктивною і кількість праці в порівнянні з кількістю вироблених товарів зменшилась. Нарешті, і при незмінній продуктивності праці змінний капітал і постійний капітал можуть в однаковій мірі збільшуватися разом з природним щорічним приростом населення. Так само і в цьому випадку капітал нагромаджується як у своїй кількості, так і в вартості. Всі ці останні пункти Рікардо лишає без уваги.

В тому ж розділі Рікардо каже:

«Праця одного мільйона чоловік у промисловості завжди виробить одну й ту саму вартість, але не завжди вона виробить одне й те саме багатство».

(Це зовсім неправильно. Вартість продукту мільйона чоловік залежить не тільки від їхньої праці, але так само і від вартості капіталу, з допомогою якого вони працюють; отже, вона буде дуже різною в залежності від маси вироблених раніше продуктивних сил, за допомогою яких вони працюють.)

«Винайдення машин, удосконалення в методах праці, кращий поділ праці або відкриття нових ринків, де можливий більш вигідний обмін, — все це дає можливість одному мільйону чоловік виробляти при одному стані суспільства вдвоє або втричі більше багатства, «предметів необхідності, комфорту або розваг», ніж вони могли виробляти при іншому стані суспільства. Але з цієї причини вони не додали б нічого до вартості»

(неодмінно додали б, бо їх минула [728] праця входить до нового відтворення в далеко більшому обсязі),

«тому що вартість кожного предмета підвищується або падає залежно від легкості або трудності його вироблення, або, інакше кажучи, залежно від кількості праці, затраченої на його вироблення».

(Кожна одиниця товару може подешевшати, але вартість зрослої сукувної маси товарів збільшиться.)

«Припустимо, що праця певної кількості людей виробляє з даним капіталом 1 000 пар панчів і що в результаті винайдення машин та сама кількість людей може виробити 2 000 пар або, продовжуючи виробляти

1 000 пар, вони можуть крім того виробити 500 капелюхів. Тоді вартість 2 000 пар панчіх або 1 000 пар панчіх і 500 капелюхів буде не більшою і не меншою, ніж вартість 1 000 пар панчіх до запровадження машин, бо вони будуть продуктом тієї самої кількості праці».

(Нотабене: коли нововведені машини нічого не коштують.)

«Однак *вартість всієї маси товарів все-таки зменшиться*; бо, хоч вартість зросла внаслідок технічних поліпшень кількості продуктів буде цілком такою ж, якою була вартість меншої кількості, що вироблялася до того, як були запроваджені технічні поліпшення, все-таки *ця зміна зробить свій вплив також і на ту частину ще не спожитої маси товарів, яка була виготовлена до технічних поліпшень*. Вартість цих товарів зменшиться, бо вона мусить впасти до рівня вартості товарів, вироблених при всіх перевагах нової техніки, і суспільство, незважаючи на те, що збільшилася маса товарів, що збільшилось багатство, незважаючи на те, що зросла кількість предметів споживання, *матиме меншу суму вартості*. Постійно полегшуючи виробництво, ми весь час зменшуємо вартість деяких раніше вироблених товарів, хоч цим же способом ми збільшуємо не тільки національне багатство, а й можливості для майбутнього виробництва» (стор. 320—322) [Російський переклад, том I, стор. 226—227].

Рікардо говорить тут про те знецінення, якого внаслідок прогресивного розвитку продуктивних сил зазнають товари, вироблені при менш сприятливих умовах, однаково, чи перебувають ці товари ще на ринку, чи діють в процесі виробництва як капітал. Але звідси аж ніяк не випливає, що «вартість всієї маси товарів зменшиться», хоч вартість деякої частини їх і зменшиться. Такий результат настав би тільки, по-перше, в тому разі, коли б вартість знов доданих внаслідок технічного прогресу машин і товарів була менша, ніж знецінення товарів того самого виду, які були вже раніше; по-друге, в тому разі, коли б ми не взяли до уваги, що з розвитком продуктивних сил постійно збільшується і кількість сфер виробництва, тобто що для застосування капіталу відкриваються нові галузі, яких раніше зовсім не було. Виробництво в ході розвитку не тільки здешевлюється, а й стає *більш різноманітним*.

В розділі 9-му («Податки на сирові матеріали») Рікардо пише:

«Щодо третього заперечення проти податків на сирові матеріали, а саме, що ці податки, підвищуючи заробітну плату і зменшуючи прибуток, ослаблюють стимул до нагромадження і діють таким же чином, як і природна бідність ґрунту, то я старався показати у другій частині цього твору, що *заощадження можна робити з таким же успіхом з видатків, як і з виробництва; в результаті зменшення вартості товарів, як і в результаті підвищення норми прибутку*. Коли я збільшую свій прибуток з 1 000 до 1 200 ф. ст., в той час як ціни не змінюються, моя можливість збільшувати свій капітал шляхом заощаджень збільшиться, але вона

збільшиться не настільки, наскільки вона збільшилася б, коли б *мії прибуток лишався той самий*, а ціни товарів знизилися б так сильно, що на 800 ф. ст. я міг би купити стільки ж, скільки раніше на 1 000 ф. ст.» (стор. 183—184) [Російський переклад, том I, стор. 141].

Вся вартість продукту (або, точніше, тієї частини продукту, яка розподіляється між капіталістом і робітником) може зменшитися без того, щоб чистий дохід зменшився в сумі своєї вартості. (У своїй пропорціональній частці він може навіть зрости.) Про це говориться в розділі 32-му («*Погляди пана Мальтуса на ренту*»):

«А втім, вся аргументація пана Мальтуса побудована на хисткій основі: вона припускає, що коли зменшується *валовий дохід* країни, то внаслідок цього мусить в такій же пропорції зменшитися і чистий дохід. Одним із завдань цього твору було показати, що разом з кожним падінням дійсної вартості предметів необхідності падає заробітна плата і підвищується прибуток на капітал,— інакше кажучи, що в цьому випадку з кожної даної річної вартості менш значна частка дістається робітничому класові і більш значна частка тим, чії фонди дають роботу цьому класові, застосовують його. Припустимо, що вартість товарів, які виробляють на якій-небудь фабриці, становить 1 000 ф. ст. і що вона ділиться між хазяїном і його робітниками так, що робітники одержують 800 ф. ст., а хазяїн — 200 ф. ст. [729] Коли б вартість цих товарів впала до 900 ф. ст. і 100 ф. ст. були заощаджені на заробітній платі внаслідок зниження цін на предмети необхідності, то чистий дохід хазяїна нітрохи не зменшився б, і тому хазяїн міг би з такою ж легкістю, як і до зниження ціни, сплачувати ту саму суму податків» (стор. 511—512) [Російський переклад, том I, стор. 345—346].

В розділі 5-му («*Про заробітну плату*») говориться:

«Незважаючи на тенденцію заробітної плати узгоджуватися з її природною нормою, її ринкова норма може за умов прогресу суспільства протягом невизначеного періоду бути весь час вищою її природної норми, тому що той імпульс, який збільшення капіталу дає новому поштові на працю, не встигне ще вичерпати своєї дії, як уже нове збільшення капіталу починає діяти в тому самому напрямі. Таким чином, якщо капітал зростає поступово і постійно, то поштові на працю може давати невпинно діючий стимул до зростання населення» (стор. 88) [Російський переклад, том I, стор. 86].

З капіталістичної точки зору все уявляється навпаки. Маса робітничого населення і ступінь продуктивності праці визначають як відтворення капіталу, так і відтворення населення. А тут виходить навпаки — що населення визначається *капіталом*.

В розділі 9-му («*Податки на сирові матеріали*») Рікардо пише:

«Нагромадження капіталу природно породжує посилену конкуренцію між наймачами праці і внаслідок цього викликає підвищення ціни праці» (стор. 178) [Російський переклад, том I, стор. 138].

Це залежить від того, в якій пропорції при нагромадженні капіталу зростають його різні складові частини. Може відбуватися нагромадження капіталу, а попит на працю може абсолютно або відносно скорочуватись.

Оскільки, згідно з теорією ренти Рікардо, в міру нагромадження капіталу і зростання населення норма прибутку, в результаті підвищення вартості предметів необхідності, або зменшення продуктивності землеробства, має тенденцію до зниження, то виходить, що нагромадження має тенденцію затримувати нагромадження, і закон зменшення норми прибутку, — оскільки в міру розвитку промисловості землеробство стає менш продуктивним, — вітає, наче лиха доля, над буржуазним виробництвом. Навпаки, А. Сміт дивиться на зменшення норми прибутку з задоволенням. Зразковою країною для нього є Голландія. Зменшення норми прибутку, зазначає А. Сміт, змушує більшість капіталістів, за винятком найбагатших, замість того щоб жити на проценти, застосовувати свій капітал у виробництві; воно є, таким чином, стимулом до виробництва. В учнів Рікардо жах перед фатальною тенденцією набирає трагікомічних форм.

Наведемо тут всі ті місця з Рікардо, які відносяться до цього предмета.

В розділі 5-му («Про заробітну плату»):

«На різних стадіях розвитку суспільства нагромадження капіталу, або засобів для застосування праці, відбувається більш чи менш швидко і має в усіх випадках залежати від продуктивних сил праці. Продуктивні сили праці, як загальне правило, найбільші тоді, коли є в достатку родюча земля: в такі періоди нагромадження часто відбувається так швидко, що пропозиція робітників не встигає за темпом зростання капіталу.

Було вираховано, що за сприятливих умов населення може подвоїтись за 25 років; але при таких же сприятливих умовах весь капітал країни може подвоїтись за коротший час. В цьому випадку заробітна плата протягом всього періоду матиме тенденцію підвищуватись, бо попит на працю зростатиме ще швидше, ніж пропозиція її.

В нових колоніях, в яких запроваджуються ремесла і знання, запозичені у країн, що пішли далеко вперед, капітал може мати тенденцію зростати швидше від розмноження людей, і якби нестача робітників не покривалася припливом їх з густіше населених країн, то ця тенденція дуже сильно підвищувала б ціну праці. В міру того як населення нових країн збільшується і в обробіток вводиться земля гіршої якості, зменшується тенденція капіталу до зростання; бо додатковий продукт, що залишається після того як задоволені потреби наявного населення, необхідно мусить бути пропорціональним легкості виробництва, тобто він тим більший, чим менша кількість осіб, зайнятих у виробництві. Тому, хоч і можливо, що при найбільш сприятливих умовах продуктивні сили все ще зростають швидше від населення, але все-таки довго це тривати не буде, бо внаслідок обмеженості кількості землі і неоднаковості її якості всяке збільшення капіталу, що застосовується до неї, супроводитиметься

зниженням норми одержуваної продукції, тоді як *здатність населення до розмноження завжди є однаковою* (стор. 92—93) [Російський переклад, том I, стор. 89].

(Останнє твердження — це попівська вигадка. Здатність населення до розмноження зменшується разом із зменшенням продуктивної сили праці.)

Тут — і це слід зазначити насамперед — Рікардо визнає, що «нагромадження капіталу... мусить в усіх випадках залежати від продуктивних сил праці», так що *grius'om* * є праця, а не капітал.

Далі, згідно з міркуванням Рікардо виходить, що в давно заселених, промислово розвинутих країнах землеробством займається більше людей, ніж у колоніях, тоді як справа стоїть якраз навпаки. Для вироблення тієї самої кількості продукту [730] Англія, наприклад, застосовує менше сільськогосподарських робітників, ніж будь-яка інша країна, нова чи стара. Правда, тут посередньо бере участь в сільськогосподарському виробництві більш значна частина неземлеробського населення. Але навіть і це має місце далеко не в такій пропорції, в якій безпосередньо землеробське населення в менш розвинутих країнах перевищує землеробське населення в країнах більш розвинутих. Припустимо навіть, що в Англії хліб дорожчий, витрати виробництва більші. Застосовується більше капіталу. В сільськогосподарське виробництво входить більше минулої, хоч і менше живої праці. Але відтворення сільськогосподарського капіталу, внаслідок уже наявної виробничої бази, коштує меншої кількості праці, хоч вартість цього капіталу і заміщується в продукті.

Розділ 6-ий («Про прибутки»).

Спочатку ще кілька зауважень. Додаткова вартість, як ми бачили, залежить не тільки від норми додаткової вартості, а й від кількості водночас зайнятих робітників, отже, від величини змінного капіталу.

Нагромадження, з свого боку, визначається — безпосередньо — не *нормою додаткової вартості*, а відношенням додаткової вартості до всієї маси авансованого капіталу, тобто *нормою прибутку*; і ще не стільки *нормою прибутку*, як *загальною масою прибутку*, що, як ми бачили, для сукупного капіталу суспільства тотожна з загальною масою додаткової вартості, а для окремих капіталів, що застосовані в різних галузях, може дуже відрізнятись від виробленої ними маси додаткової вартості. Коли розглядати нагромадження капіталу *en bloc* **,

* — первинним, попереднім. *Ред.*

** — в цілому. *Ред.*

то прибуток дорівнює додатковій вартості, а норма прибутку дорівнює додатковій вартості, поділеній на капітал, або, точніше, додатковій вартості, обчисленій на кожні 100 одиниць капіталу.

Якщо норма прибутку (в процентах) дана, то загальна маса прибутку залежить від величини авансованого капіталу; отже, від цього залежить і нагромадження, оскільки воно визначається прибутком.

Якщо сума капіталу дана, то загальна маса прибутку залежить від висоти норми прибутку.

Тому невеликий капітал при високій нормі прибутку може давати більшу масу прибутку, ніж більший капітал при низькій нормі прибутку.

Візьмемо приклади:

1		
Капітал	Норма прибутку	Маса прибутку
100	10%	10
(100×2), тобто 200	$\frac{10}{2}$, або 5%	10
(100×3), тобто 300	$\frac{10}{2}$, або 5%	15
(100×1 $\frac{1}{2}$), тобто 150	5%	7 $\frac{1}{2}$

2		
Капітал	Норма прибутку	Маса прибутку
100	10%	10
(2×100), тобто 200	$\frac{10}{2\frac{1}{2}} =$ 4%	8
(2 $\frac{1}{2}$ ×100), тобто 250	4%	10
(3×100), тобто 300	4%	12

3		
Капітал	Норма прибутку	Маса прибутку
500	10%	50
5 000	1%	50
3 000	1%	30
10 000	1%	100

Якщо множник капіталу і дільник норми прибутку рівні, тобто коли величина капіталу збільшується в тій же пропорції, в якій норма прибутку падає, то сума маси прибутку не змінюється. 100 при 10% дає 10, і 2 × 100 при 10 $\frac{1}{2}$ %, тобто при 5%, дає так само 10. Інакше кажучи, це означає: коли норма прибутку падає в такій же пропорції, в якій нагромаджується (зростає) капітал, то маса прибутку не змінюється.

Якщо норма прибутку падає швидше, ніж зростає капітал, то маса прибутку в своїй сумі зменшується. 500 при 10% дає масу прибутку в 50. А шестиразова сума 6×500 , або 3000, при $10/10\%$, або 1%, дає тільки 30.

Нарешті, якщо капітал зростає швидше, ніж зменшується норма прибутку, то маса прибутку збільшується, незважаючи на те, що норма прибутку падає. Так, 100 при 10% прибутку дає масу прибутку в 10. А 300 (тобто 3×100) при 4% (отже, коли норма прибутку зменшилась у $2\frac{1}{2}$ рази) дає масу прибутку в 12.

Тепер звернемося до положень Рікардо.

В розділі 6-му («Про прибуток») Рікардо пише:

«Таким чином, прибуток має природну тенденцію падати, бо при зростанні суспільства і багатства доводиться витратити все більше і більше праці на вироблення потрібної додаткової кількості продуктів харчування. На щастя, ця тенденція прибутку, це, так би мовити, його тяжіння, час від часу затримується удосконаленням машин, які застосовуються у виробництві предметів необхідності, а також відкриттями в агрономічній науці, які дають нам можливість обходитися меншою кількістю праці, ніж потрібно було раніше, і [731] таким чином знижувати ціну предметів першої потреби для робітника. Підвищення ціни предметів необхідності і заробітної плати має, однак, свою межу; бо, як тільки заробітна плата дорівнюватиме... 720 ф. ст., тобто всій виручці фермера, нагромадженню мусить прийти кінець, бо тоді ніякий капітал не може давати прибутку і не може бути ніякого попиту на додаткову працю, а значить і зростання населення припиниться. В дійсності, уже задовго до цього моменту дуже низька норма прибутку припинить всяке нагромадження, і мало не весь продукт країни, який лишається після оплати робітників, належатиме власникам землі та одержувачам десятини і податків» (стор. 120—121) [Російський переклад, том I, стор. 106].

Це — буржуазний «присмерк богів» в уявленні Рікардо, день страшного суду.

«Задовго до того, як такий рівень цін стане постійним, зникне всякий стимул до нагромадження, бо ніхто не нагромаджує інакше, як з метою продуктивного застосування нагромадженого капіталу... Через це такого рівня цін ніколи не може бути. Фермер і фабрикант так само не можуть жити без прибутку, як робітник не може жити без заробітної плати. Їх прагнення до нагромадження зменшуватиметься з кожним зменшенням прибутку і зовсім зникне, коли їх прибуток буде такий низький, що не даватиме їм достатньої винагороди за їх зусилля і за той ризик, якого вони неминуче зазнають за продуктивного застосування свого капіталу.

Я повинен ще раз зазначити, що норма прибутку падає дуже далеко швидше...; бо коли вартість продукту буде такою високою, як я вважав за припущених умов, то вартість капіталу фермера значно збільшиться, бо він неодмінно складається з багатьох таких товарів, вартість яких зростає. Перше ніж ціна хліба могла б підвищитися з 4 до 12 ф. ст., мінова вартість капіталу фермера, мабуть, подвоїлася б і дорівнювала б 6 000 ф. ст. замість 3000. Отже, якщо прибуток фермера становив 180 ф. ст.,

або 6% від його первісного капіталу, то тепер дійсна норма його прибутку не перевищуватиме 3%, бо 3% з 6 000 ф. ст. дають 180 ф. ст., і тільки на *цих умовах який-небудь новий фермер, що має в кишені 6 000 ф. ст., міг би стати сільськогосподарським підприємцем*» (стор. 123—124) [Російський переклад, том I, стор. 107—108].

«Ми могли б так само сподіватись, що, хоч норма прибутку на капітал зменшиться *внаслідок нагромадження капіталу в землеробстві і підвищення заробітної плати, все-таки загальна сума прибутку зростатиме*. Так, коли ми припустимо, що при повторних нагромадженнях, кожного разу в розмірі 100 000 ф. ст., норма прибутку падає з 20 до 19, 18, 17%, тобто невинно знижується, то ми могли б сподіватись, що вся сума прибутку, яку одержують всі власники капіталу, що йдуть один за одним, все зростатиме: що вона більша, коли капітал досягає 200 000 ф. ст., ніж коли він становить 100 000 ф. ст., ще більша, коли він зростає до 300 000 ф. ст. і т. д., отже, що *вона збільшується при кожному збільшенні капіталу, хоча б норма прибутку весь час знижувалась*. Однак така *прогресія має силу тільки протягом певного часу*. Так, 19% з 200 000 ф. ст. становлять більше, ніж 20% з 100 000 ф. ст., а 18% з 300 000 ф. ст.—більше, ніж 19% з 200 000 ф. ст., та коли капітал буде нагромаджений в дуже великих розмірах, а норма прибутку впаде, тоді *далше нагромадження зменшуватиме сукупну масу прибутку*. Припустимо, наприклад, що нагромадження досягло 1 000 000 ф. ст., а норма прибутку становить 7%, тоді вся сума прибутку становитиме 70 000 ф. ст. Якщо тепер до мільйона додати ще 100 000 ф. ст. капіталу, а норма прибутку впаде до 6%, то власники капіталу одержать вже тільки 66 000 ф. ст., або на 4 000 ф. ст. менше, хоч загальна сума капіталу зросла з 1 000 000 до 1 100 000 ф. ст.

Проте, поки капітал взагалі дає який-небудь прибуток, не може бути такого нагромадження капіталу, яке не давало б як збільшення продукту, так і збільшення вартості. При затраті додаткового капіталу в 100 000 ф. ст. жодна частина старого капіталу не стає менш продуктивною. Продукт землі і праці країни має збільшитись, а вартість його зросте не тільки на всю величину вартості продуктів, доданих до старої кількості продуктів, а й на величину тієї нової вартості, яка додана до всього продукту землі в результаті того, що стало трудніше виробляти останню його частку. Однак, коли нагромадження капіталу досягає дуже великих розмірів, вартість продукту, незважаючи на її збільшення, розподілятиметься таким чином, що на прибуток припадатиме менша, ніж раніше, частина її, тоді як частина, що припадає на ренту і заробітну плату, збільшуватиметься» (стор. 124—126) [Російський переклад, том I, стор. 108—109].

«Хоч виробляється більша вартість, та зате і більша частка того, що лишається від цієї вартості після сплати ренти, споживається виробниками, а це, і тільки це, визначає розміри прибутку. Поки земля дає багаті урожаї, заробітна плата може тимчасово підвищуватись, і виробники можуть споживати більше, ніж їх звичайну частку; але тим самим дається стимул до збільшення населення, і це *скоро повертає робітників до звичайного рівня їх споживання*. Та коли в обробіток вводиться гірша земля або на старій землі затрачається додаткова кількість капіталу і праці з меншим результатом, згадані вище наслідки матимуть місце постійно» (стор. 127) [Російський переклад, том I, стор. 110].

[732] «Отже, наслідки нагромадження в різних країнах будуть різними в залежності головним чином від родючості ґрунту. Хоч би якою великою була країна, в якій земля неродюча, а ввіз продуктів заборонений, навіть найпомірніше нагромадження капіталу супроводитиметь-

ся значним зменшенням норми прибутку і швидким підвищенням ренти; і навпаки, невелика, але родюча країна, особливо коли вона допускає вільний ввіз продуктів, може нагромаджувати дуже великі капітали, не викликаючи цим значного зменшення норми прибутку або значного збільшення земельної ренти» (стор. 128—129) [Російський переклад, том I, стор. 110—111].

Податки (говориться в розділі 12-му — «Земельний податок») теж можуть призвести до того, що «*додаткового продукту*, який залишився, буде недостатньо для заохочення зусиль тих, хто звичайно своїми заощадженнями збільшує капітал у державі» (стор. 206) [Російський переклад, том I, стор. 155].

«Можливий тільки один випадок» (говориться в розділі 21-му — «Вплив нагромадження на прибуток і процент»), — але й той має тимчасовий характер, — коли нагромадження капіталу при низьких цінах на продукти супроводиться падінням норми прибутку. І це має місце тоді, коли фонд на утримання праці збільшується далеко швидше, ніж населення; в цьому випадку заробітна плата буде висока, а норма прибутку низька. Якби всі люди відмовилися від споживання предметів розкоші і прагнули тільки до нагромадження, то могла б бути вироблена така кількість предметів необхідності, для якої не знайшлося б безпосередніх споживачів. Для цих нечисленних видів товарів, безперечно, могло б утворитись загальне перепоповнення ринку, отже, не було б пошиту на додаткову кількість цих товарів, а застосування додаткового капіталу не давало б прибутку. Коли б люди перестали споживати, вони перестали б виробляти» (стор. 343) [Російський переклад, том I, стор. 241].

Такі думки Рікардо про нагромадження і про закон падіння норми прибутку.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
 РІЗНЕ У РІКАРДО. ДЖОН БАРТОН

[А.] ВАЛОВИЙ І ЧИСТИЙ ДОХОД

Чистий дохід, на протилежність валовому доходіві (який ототожнювався з сукупним продуктом або з вартістю сукупного продукту), є тією формою, в якій фізіократи первісно фіксують додаткову вартість. Земельну ренту вони розглядають як єдину форму додаткової вартості, тому що промисловий прибуток вони розуміють тільки як своєрідну заробітну плату; фізіократам, в їх поглядах на це питання, судилося знайти одноступів в особі тих економістів пізнішого часу, які затушовують прибуток, змішуючи його з заробітною платою за нагляд над працею.

Отже, чистим доходом насправді є надлишок продукту (або його вартості) над тією його частиною, яка заміщує авансований капітал — як постійний, так і змінний. Таким чином, чистий дохід складається просто-на-просто з прибутку і ренти, причому рента сама є, в свою чергу, всього тільки частиною прибутку, що виділяється з прибутку і дістається класові, який відрізняється від класу капіталістів.

Безпосередньою метою капіталістичного виробництва є не виробництво товару, а виробництво додаткової вартості або прибутку (в його розвинутій формі); не продукт, а додатковий продукт. Сама праця з цього погляду є продуктивною лише остільки, оскільки вона створює для капіталу прибуток або додатковий продукт. Якщо робітник цього не створює, праця його непродуктивна. Отже, кількість застосовуваної продуктивної праці являє для капіталу інтерес лише остільки, оскільки завдяки їй — або пропорціонально їй — зростає кількість додаткової праці. Лише остільки стає необхідним те, що ми

назвали необхідним робочим часом. Якщо праця не дає цього результату, вона є зайвою і мусить бути припинена.

Постійна мета капіталістичного виробництва полягає в тому, щоб при мінімумі авансованого капіталу виробляти максимум додаткової вартості або додаткового продукту; і в тій мірі, в якій цей результат досягається не надмірною працею робітників, це являє собою тенденцію капіталу, яка виражається у прагненні виробляти даний продукт з якомога меншими затратами сил і засобів, тобто таку економічну тенденцію капіталу, яка учить людство економно витрачати свої сили і досягати виробничої мети з найменшою затратою засобів.

Самі робітники при такому розумінні уявляються тим, чим вони і є в капіталістичному виробництві, — звичайними засобами виробництва, а не самоціллю і не метою виробництва.

Чистий дохід визначається не вартістю сукупного продукту, а надлишком вартості сукупного продукту над вартістю авансованого капіталу, або величиною додаткового продукту в порівнянні з сукупним продуктом. Якщо цей надлишок зростає, хоч би і при зменшенні вартості [733] продукту або навіть при зменшенні, разом з вартістю, також і сукупної кількості продукту, то мета капіталістичного виробництва досягнута.

Рікардо формулював ці тенденції з усією послідовністю і без усяких прикрас. Звідси стільки лементу проти нього з боку міщанських філантропів.

Розглядаючи чистий дохід, Рікардо знову впадає в ту помилку, що зводить сукупний продукт до доходу — до заробітної плати, прибутку і ренти — і не бере до уваги постійного капіталу, який має бути заміщений. Але на цьому ми тут не будемо спинятись.

В розділі 32-му (*«Погляди пана Мальтуса на ренту»*) Рікардо пише:

«Дуже важливо чітко розрізнити валовий і чистий дохід, тому що всі податки мають сплачуватися з чистого доходу суспільства. Припустимо, що всі товари в країні — весь хліб, сирові продукти, промислові вироби та ін., — які можуть бути доставлені на ринок протягом року, мають вартість у 20 млн., що для одержання цієї вартості потрібна праця певної кількості людей і що на предмети насущної необхідності для цих робітників треба витратити 10 млн. Я сказав би тоді, що валовий дохід такого суспільства становить 20 млн., а чистий дохід — 10 млн. З цього припущення зовсім не випливає, що робітники одержали б за свою працю тільки 10 млн.; вони могли б одержати 12, 14 або 15 млн., і в цьому разі їм припало б з чистого доходу 2, 4 або 5 млн. Остача була б поділена між землевласниками і капіталістами, але весь чистий дохід не перевищував би 10 млн. Припустимо, що таке суспільство платить 2 млн. у вигляді податків; тоді його чистий дохід зменшиться до 8 млн.» (стор. 512—513) [Російський переклад, том I, стор. 346].

[А в 26-му розділі («Про валовий і чистий дохід») ми читаємо:]

«В чому ж полягають вигоди, які виникають для країни із застосування великої кількості продуктивної праці, якщо її чиста рента і прибуток, разом узяті, лишаються без зміни, незалежно від того, чи застосовує країна цю кількість праці, чи меншу? *Весь продукт землі і праці кожної країни ділиться на три частини; з них одна йде на заробітну плату, друга — на прибуток, третя — на ренту.*

{Це неправильно, бо тут забуто ту частину, що йде на розміщення капіталу (виключаючи заробітну плату), застосованого у виробництві.}

«Тільки з двох останніх частин можна робити які-небудь відрахування на податки або на заощадження; перша з них, коли вона є помірною, завжди становить необхідні витрати виробництва».

{Рікардо сам зауважує в примітці до цієї фрази:

«Це сказано, може, надто сильно, бо робітникам під назвою заробітної плати звичайно дістається більше, ніж абсолютно необхідні витрати виробництва. В цьому разі робітник одержує частину чистого продукту країни, і він може її заощадити або витратити; або ж вона може дати йому можливість сприяти захистові країни».

«Людині, що має капітал у 20 000 ф. ст., який дає їй щороку 2 000 ф. ст. прибутку, зовсім однаково, чи дає її капітал роботу для 100 чи для 1 000 чоловік, чи продається вироблений товар за 10 000 чи за 20 000 ф. ст., якщо тільки в усіх цих випадках одержуваний нею прибуток не падає нижче від 2 000 ф. ст. *Чи не таким є і реальний інтерес цілої нації? Якщо тільки її чистий реальний дохід, її рента і прибуток, не змінюється, то не має ніякого значення, чи складається ця нація з 10 чи з 12 мільйонів жителів. Її спроможність утримувати флот і армію і всі види непродуктивної праці мусить бути пропорціональною до її чистого, а не її валового доходу. Якщо 5 мільйонів чоловік можуть виробляти стільки їжі й одягу, скільки потрібно для 10 мільйонів чоловік, то їжа й одяг для 5 мільйонів є чистий дохід. Хіба країна мала б яку-небудь вигоду з того, що для вироблення того самого чистого доходу було б потрібно 7 мільйонів чоловік, або, інакше кажучи, що праця 7 мільйонів чоловік була б застосована для вироблення їжі й одягу в кількості, достатній для 12 мільйонів? Їжа й одяг для 5 мільйонів чоловік, як і раніше, становитимуть чистий дохід. Застосування більшої кількості людей не дало б нам можливості ні збільшити хоч на одного чоловіка нашу армію і наш флот, ні внести хоч одну додаткову гінею у вигляді податку» (стор. 416—417) [Російський переклад, том I, стор. 284—285].*

На додаток до цього, для кращого з'ясування погляду Рікардо, наведемо ще такі місця:

«Відносно низька ціна хліба завжди дає ту вигоду, що при такій ціні розподіл наявного продукту має більше шансів призвести до збільшення фонду на утримання праці, бо більш значна частка, під назвою прибутку, дістанеться продуктивному класові і менш значна, під назвою ренти,—

непродуктивному класові» (стор. 317) [Російський переклад, том I, стор. 224].

Під продуктивним класом тут розуміються тільки капіталісти-підприємці.

«Рента є створення вартості... але не створення багатства. Коли ціна хліба, внаслідок труднощі вироблення якої-небудь частини його, підвищиться з 4 ф. ст. до 5 ф. ст. за квартал, то 1 млн. кварталів матиме вартість у 5 млн. ф. ст. замість 4 млн. ф. ст. ...Сусільство в цілому володітиме більшою вартістю, і в цьому розумінні рента є створення вартості. Але вартість ця є номінальною остільки, оскільки вона нічого не додає до багатства, тобто до суми предметів необхідності, комфорту та розваг, які має сусільство. Ми матимемо точно таку саму, а не більшу кількість товарів і той самий 1 млн. кварталів хліба, що й раніше; але результатом вищої ціни квартала — 5 ф. ст. замість 4 ф. ст. — *буде перенесення частини вартості хліба і товарів від їх попередніх власників до земельних власників. Тому рента є створення вартості, а не створення багатства; вона нічого не додає до ресурсів країни»* (стор. 485—486) [Російський переклад, том I, стор. 329—330].

[734] Припустимо, що завдяки [дуже легкому виробництву або завдяки] імпорту хліба ціна хліба впаде так, що рента зменшиться на 1 мільйон. Рікардо каже, що грошові доходи капіталістів через це зростуть, і потім продовжує:

«Але мені можуть заперечити, що доход капіталіста не збільшиться, що той мільйон, який був відрахований з ренти землевласника, буде сплачений як додаткова заробітна плата робітникам. Нехай так ... Становище сусільства так само і в цьому разі поліпшилося б, і люди могли б нести той самий податковий тягар легше, ніж раніше. Це тільки доводило б, що в результаті нового розподілу головним чинном поліпшилося б — а це є ще більш бажаним — становище іншого класу, *і до того ж найважливішого класу сусільства*. Все те, що цей клас одержав би зверх 9 млн. [заробітної плати, що визначається необхідними засобами існування], *становить частину чистого доходу країни і не може бути витрачене, не збільшуючи в той же час її споживання, добробут або могутність. Тому ви можете розподілити чистий дохід як вам завгодно. Дайте трохи більше одному класові і трохи менше другому — ви тим не зменшуйте суму чистого доходу. Чи матиме місце такий перерозподіл чистого доходу, чи ні, — все одно за допомогою тієї самої кількості праці тепер вироблятиметься більша кількість товарів, хоч величина валової грошової вартості цих товарів зменшиться. Але чистий грошовий дохід країни, той фонд, з якого сплачуються податки і одержуються кошти на предмети розваг, буде далеко більше пристосований, ніж раніше, для утримання існуючого населення, для забезпечення його предметами розкоші та розваг і для сплати податків будь-яких даних розмірів»* (стор. 515—516) [Російський переклад, том I, стор. 348].

[Б.] МАШИНИ [ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ МАШИН
НА СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
У РІКАРДО І В БАРТОНА]

[1] ПОГЛЯДИ РІКАРДО]

[а] ПЕРВІСНИЙ ЗДОГАД РІКАРДО
ПРО ВИТІСНЕННЯ ЧАСТИНИ РОБІТНИКІВ МАШИНАМИ]

В *підрозділі V розділу 1-го («Про вартість»)* Рікардо пише:

«Припустимо.., що перед нами машина, яка може бути застосована в якій-небудь галузі промисловості для виконання роботи ста робітників протягом року, і що вона може продержатись тільки один рік. Припустимо також, що ця машина коштує 5 000 ф. ст. і що заробітна плата, щороку сплачувана ста робітникам, становить 5 000 ф. ст. Очевидно, що в цьому разі для фабриканта однаково, чи купити машину, чи найняти робітників. Але нехай вартість праці підвищиться, і в результаті цього річна заробітна плата ста робітників становитиме 5 500 ф. ст. Очевидно, що тепер фабрикантові нема чого вагатись: в його інтересах купити машину, яка виконає для нього ту саму роботу за 5 000 ф. ст. Але чи не підвищиться так само і ціна машини, чи не коштуватиме і вона теж 5 500 ф. ст. внаслідок підвищення вартості праці? Її ціна підвищилася б у тому разі, коли б при спорудженні її не застосовувалося ніякого капіталу і машинобудівникові не належало ніякого прибутку. Коли б, наприклад, машина була продуктом праці ста робітників, які виготовляють її протягом одного року й одержують заробітну плату в 50 ф. ст. кожний, і ціна її була, значить, 5 000 ф. ст., то, в разі підвищення заробітної плати до 55 ф. ст., її ціна була б 5 500 ф. ст. Але це неможливо. Доводиться припустити, що було зайнято менше ста робітників,— інакше машина не могла б бути продана за 5 000 ф. ст., бо з цих 5 000 ф. ст. має бути сплачений прибуток на капітал, затрачений на робітників. Отже, припустимо, що було зайнято тільки вісімдесят п'ять робітників з затратою в 50 ф. ст. на кожного, або 4 250 ф. ст. за рік, і що ті 750 ф. ст., які при продажу машини були одержані понад заробітну плату, сплачену робітникам, становили прибуток на капітал машинобудівника. При підвищенні заробітної плати на 10% машинобудівник буде змушений застосувати *додатковий капітал* в 425 ф. ст. і тому замість 4 250 ф. ст. затратиме 4 675 ф. ст.— капітал, на який він одержить тільки 325 ф. ст. прибутку, коли, як і раніше, продасть машину за 5 000 ф. ст. Але цілком в такому самому становищі перебувають усі фабриканти і капіталісти: підвищення заробітної плати зачіпає їх усіх. Тому, коли б машинобудівник підвищив ціну машини внаслідок підвищення заробітної плати, то в ту галузь промисловості, яка виробляє такі машини, капітал почав би надходити в таких незвичайних розмірах, що ціни машин незабаром почали б давати машинобудівникові тільки звичайну норму прибутку. Ми бачимо, таким чином, що ціни машин не підвищуються внаслідок підвищення заробітної плати.

Однак той фабрикант, який при загальному підвищенні заробітної плати має машину, що не збільшує витрат виробництва його товару, був би в надзвичайно вигідному становищі, коли б міг продавати свої товари по тій самій ціні; але він, як ми вже бачили, буде змушений знизити ціну своїх товарів, бо інакше в його галузь виробництва припливатиме капітал

доти, поки його прибуток не впаде до загального рівня. Таким чином, у вигравші від запровадження машин буде публіка: ці німі агенти завжди є продуктом далеко меншої кількості праці, ніж та, яку вони витісняють, хоч би вони й мали ту саму грошову вартість» (стор. 38—40) [Російський переклад, том I, стор. 56—57]¹⁴².

Цей пункт підмічений цілком правильно. В той же час це відповідь тим, хто гадає, що робітники, які витісняються машинами, знаходять собі роботу в самому машинобудуванні,— уявлення, властиве, проте, тій добі, коли майстерня, що виготовляла машини, ще цілком базувалася на поділі праці і коли для виробництва машин ще не застосовувалися машини.

Припустимо, що річна заробітна плата одного робітника становить 50 ф. ст., тоді заробітна плата 100 робітників дорівнює 5 000 ф. ст. Коли ці 100 робітників замінюються машиною, яка коштує теж 5 000 ф. ст., то машина ця неодмінно є продуктом праці менш як 100 робітників. Бо вона містить, крім оплаченої праці, так само і неоплачену працю, що якраз утворює прибуток фабриканта машин. Якби машина, що коштує 5 000 ф. ст., була продуктом праці 100 робітників, то вона містила б тільки оплачену працю. З 5 000 ф. ст. — при нормі прибутку в 10% — приблизно 4 545 ф. ст. становили б авансований капітал і приблизно 455 ф. ст. — прибуток. 4 545 ф. ст. — при заробітній платі одного робітника в 50 ф. ст. — представляли б тільки $90\frac{9}{10}$ робітників.

[735] Але капітал в 4 545 ф. ст. — це аж ніяк не самий тільки змінний капітал (капітал, затрачений безпосередньо на заробітну плату). В ньому представлені також зношування основного капіталу, застосованого машинобудівником, і сировина. Таким чином, машина, що коштує 5 000 ф. ст. і заміняє 100 робітників, заробітна плата яких становить 5 000 ф. ст., є продуктом значно меншої кількості робітників, ніж 90. Та й застосовуватися з вигодою машина може тільки в тому разі, коли вона (принаймні та частина її, яка щороку входить разом з процентами у продукт, тобто в його вартість) є продуктом значно меншої кількості зайнятих протягом року робітників, ніж та кількість робітників, яку вона заміняє.

Всяке підвищення заробітної плати збільшує змінний капітал, що має бути авансований, хоч *вартість продукту*, — тією мірою, якою ця вартість дорівнює змінному капіталові плюс додаткова праця, — лишається без зміни (бо не змінюється кількість робітників, яких приводить в рух змінний капітал).

[б] РІКАРДО ПРО ВПЛИВ УДОСКОНАЛЕНЬ
У ВИРОБНИЦТВІ НА ВАРТІСТЬ ТОВАРІВ.
ХИБНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ФОНДУ
ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ДЛЯ УВІЛЬНЕНИХ РОБІТНИКІВ]

В розділі 20-му («Вартість і багатство, відмінності їх властивостей») Рікардо відмічає, що сили природи нічого не додають до вартості товарів, що вони, навпаки, зменшують її. Саме цим вони збільшують додаткову вартість, яка тільки й цікавить капіталіста.

«На протилежність думці Адама Сміта, п. Сей у четвертому розділі говорить про вартість, якої надають товарам сили природи, наприклад сонце, вітер, тиск атмосфери і т. ін., що іноді замінюють працю людини, а іноді допомагають їй у виробництві. Але, хоч ці сили природи значно збільшують споживну вартість, вони ніколи не додають товарів міновій вартості, про яку йде мова у пана Сея. Як тільки з допомогою машин а б о природознавства ми змушуємо сили природи виконувати таку роботу, яку раніше виконувала людина, мінова вартість цієї роботи відповідно падає» (стор. 335—336) [Російський переклад, том I, стор. 235—236].

Машина має вартість. Сили природи, як такі, нічого не коштують. Отже, вони й не можуть додати ніякої вартості до продукту, а, навпаки, зменшують його вартість тією мірою, якою вони замінюють капітал або працю, безпосередню працю або ж нагромаджену. В тій мірі, в якій природознавство учить, як без допомоги машин або ж за допомогою тільки тих машин, що й раніше (можливо, ще дешевше, ніж раніше, як це має місце, наприклад, при використанні парового котла, різних хімічних процесів та ін.), замінити працю людини силами природи, — воно нічого не коштує капіталістові (а так само й суспільству) й абсолютно здешевлює товари.

Після наведеного місця Рікардо продовжує:

«Якщо десять чоловік приводили в рух млин, а потім було б відкрито, що за допомогою вітру або води праця цих десяти чоловік може бути збережена, то борошно, що почасти є продуктом роботи млина, відразу ж упало б у своїй вартості відповідно до кількості збереженої праці; і суспільство стало б багатшим на всю суму тих товарів, які могли б бути вироблені працею десяти чоловік, бо фонд, призначений на їх утримання, ні в якій мірі не зменшився б» (стор. 336) [Російський переклад, том I, стор. 236].

Суспільство стало б багатшим передусім на ту суму, на яку впала ціна борошна. Воно або почало б споживати більше борошна, або витратило б ті гроші, які раніше призначалися на борошно, на який-небудь інший товар, що уже був, або

вперше появився у зв'язку з тим, що звільнився новий фонд споживання.

Про цю частину доходу, яка раніше витрачалась на борошно, а тепер, внаслідок зниження ціни борошна, звільняється для будь-якого іншого застосування, можна сказати, що всією економікою суспільства вона *«призначалась»* для певної речі і що тепер вона звільнена від цього *«призначення»*. Це те саме, як коли б був нагромаджений новий капітал. Таким способом застосування машин і сил природи звільняє капітал і створює можливості для задоволення тих потреб, які раніш перебували в *«прихованому стані»*.

Навпаки, помилкою було б говорити про *«фонд, призначений на утримання»* тих десяти чоловік, які втратили роботу в результаті нового відкриття. Справа в тому, що перший фонд, який зберігається або створюється новим відкриттям, це — та частина доходу, яку суспільство платило раніше за борошно і яку воно тепер заощаджує завдяки зниженню ціни борошна. А другий фонд, який зберігається, це — той, що його мельник раніше сплачував десяти робітникам, нині увільненим. Цей *«фонд»*, дійсно, як зауважує Рікардо, зовсім не зменшився в результаті зробленого відкриття й увільнення десяти робітників. Але фонд цей не має ніякого природного зв'язку із згаданими десятьма робітниками. Вони можуть стати пауперами, вмерти з голоду і т. д. Безперечно тільки те, що десять чоловік нового покоління, які мали б зайняти місце цих десяти робітників, щоб приводити в рух млин, тепер мусять шукати собі застосування в якому-небудь іншому ділі і що таким чином населення відносно [в порівнянні з попитом на працю] збільшилося (незалежно від середнього приросту населення), оскільки млин приводиться тепер в рух [без допомоги людей], а ті десять робітників, які, коли б не було цього відкриття, мали б приводити його в рух, зайняті у виробництві якого-небудь іншого товару. Таким чином, винайдення машин і використання сил природи звільняють капітал і людей (робітників) і створюють разом із звільненим капіталом звільнені руки (*«вільні руки»*, як висловлюється Стюарт¹⁴³), а це призводить до того, [736] що створюються нові сфери виробництва або ж розширяються старі сфери виробництва, збільшується в них масштаб виробництва.

Мельник на свій капітал, що звільнився, будуватиме нові млини або віддасть цей капітал в позику, якщо сам він не зможе витратити його як капітал.

Але при всіх обставинах тут немає ніякого фонду, *«призначеного»* для десяти увільнених робітників. Ми ще поверне-

мось * до тієї безглуздої думки (яка ось тут перед нами), що коли запровадження машин (або використання сил природи) не зменшує кількості життєвих засобів, які можуть бути заробітною платою (як це почасти має місце в сільському господарстві, коли коні витісняють людей або коли скотарство витісняє хліборобство), то звільнений зазначеним вище способом фонд неминуче мусить бути витрачений як змінний капітал (наче неможливий вивіз життєвих засобів за кордон або вони не можуть бути затрачені на непродуктивних працівників, або заробітна плата не може підвищитись у тих чи інших сферах виробництва, тощо) і мусить бути затрачений саме на увільнених робітників. Машини завжди створюють відносно перенаселення, резервну армію робітників, що дуже посилює владу капіталу.

У примітці до стор. 335 [Російський переклад, том I, стор. 235—236] Рікардо робить ще таке зауваження проти Сея:

«Хоч А. Сміт, що визначив багатство як достаток предметів необхідності, комфорту та розваг, споживаних людиною, погодився б, що *машини і сили природи* можуть в дуже значній мірі збільшувати багатство країни, але він не погодився б, що вони додають *що-небудь до вартості цього багатства*».

Сили природи справді нічого не додають до *вартості*, коли немає таких обставин, за яких вони дають можливість створювати *ренду*. Але машини завжди додають до існуючої вартості *свою власну вартість*; і оскільки їх наявність, по-перше, полегшує даліше перетворення [частини] оборотного капіталу в основний капітал і дає змогу здійснювати таке перетворення в усе більшому масштабі, остільки вони збільшують не тільки багатство, а й ту *вартість*, яка до продукту річної праці додається минулою працею; а по-друге, оскільки наявність машин робить можливим абсолютне збільшення населення, а разом з ним і зростання кількості річної праці, то вони і цим другим способом збільшують вартість річного продукту. [736]

[в] НАУКОВА ДОБРОСОВІСНІСТЬ РІКАРДО,
ЯКИЙ ПЕРЕГЛЯНУВ СВОЇ ПОГЛЯДИ В ПИТАННІ ПРО МАШИНИ.
СТАРІ ХИБНІ ПЕРЕДПОСИЛКИ, ЩО ЗБЕРЕГЛИСЬ
У РІКАРДО В ЙОГО НОВІЙ ПОСТАНОВЦІ ПИТАННЯ]

[736] Розділ 31-ий називається «*Про машини*».

Цей розділ, який Рікардо додав у третьому виданні свого твору, свідчить про його *добросовісність*, яка так *істотно* відрізняє його од вульгарних економістів.

* Див. цей том, частина II, стор. 579—587. *Ред.*

«Я тим більше вважаю себе зобов'язаним викласти свої погляди на це питання» {а саме, про «вплив машин на інтереси різних класів суспільства»}, «що в результаті дальших роздумів вони зазнали значних змін. І хоч я не можу пригадати, щоб я коли-небудь публікував з питання про машини що-небудь таке, від чого мені треба було б відмовитись, проте я іншим способом» {як член парламенту?} ¹⁴⁴ «підтримав вчення, які тепер визнаю хибними. Через це я вважаю своїм обов'язком подати на розгляд читача мої теперішні погляди разом з тими доводами, які у мене є для них.

Відколи я вперше звернув свою увагу на питання політичної економії, я додержувався того погляду, що таке застосування машин в будь-якій галузі виробництва, яке мало б своїм наслідком заощадження праці, є благом для всіх і супроводиться тільки тими невігдодами, що здебільшого пов'язані з переміщенням капіталу і праці з одного заняття в інше.

{Ці «невігдоди» досить великі для робітника, коли вони, як це має місце в сучасному виробництві, відбуваються безперестану.}

«Мені здавалось, що землевласники, при умові, що вони одержують ту саму грошову ренту, виграли б від зниження цін деяких з тих товарів, на які вони витрачають цю ренту,— від зниження цін, що є неминучим наслідком застосування машин. Капіталіст, думав я, кінець кінцем виграв би цілком так само. Правда, той, хто винайшов машину або перший застосував її, здобував би додаткову вигоду, бо протягом певного часу одержував би більші прибутки. Але, в міру того як машина входила б в загальний ужиток, ціна товару, що виробляється нею, знизилася б, внаслідок конкуренції, до його витрат виробництва, і тоді капіталіст діставав би такий самий грошовий прибуток, як і раніше, і він тільки брав би участь в загальних вигодах [737] як споживач, бо при тому ж грошовому доході він мав би можливість розпоряджатись додатковою кількістю предметів комфорту і розваг. *Клас робітників*, думав я, *теж в однакою мірі виграв би від запровадження машин*, бо при тій самій грошовій заробітній платі робітники мали б змогу купувати більше товарів. І я гадав, що ніякого скорочення заробітної плати при цьому не станеться, бо капіталіст був би спроможний пред'являти такий самий попит на працю, як і раніше, і застосовувати ту саму кількість праці, хоч, може, йому й довелося б застосовувати її у виробництві якого-небудь нового або, в усякому разі, іншого товару. Коли б в результаті удосконалення машин можна було, застосовуючи ту саму кількість праці, збільшити вчетверо кількість панчів, що виробляються цією працею, а попит на них збільшився б тільки вдвоє, то деяку кількість робітників панчійної промисловості довелося б увільнити; та оскільки капітал, який застосовував їх, і далі існував би і оскільки його власники були б заінтересовані в його продуктивному вживанні, то мені здавалось, що він буде застосований у виробництві яких-небудь інших корисних для суспільства товарів, на які був би твердо забезпечений попит... Оскільки мені, таким чином, здавалось, що попит на працю залишиться тим самим, а заробітна плата не знизиться, то я вважав, що робітничий клас такою ж мірою, як і інші класи, скористається вигодами загального подешевшання товарів, викликаного застосуванням машин.

Такі були мої погляди, і, оскільки мова йде про землевласника і капіталіста, вони не змінилися; але я переконався, що заміна людської

праці машинами часто завдає великої шкоди класові робітників» (стор. 466—468) [Російський переклад, том I, стор. 318—319].

Насамперед слід зазначити, що Рікардо виходить з хибної передпосилки, ніби машини завжди запроваджуються в таких сферах виробництва, де вже існує капіталістичний спосіб виробництва. Тимчасом відомо, що механічний ткацький верстат спочатку заміняє ручного ткача, дженні — ручного прядильника, а косарка, молотарка, сівалка заміняють, може, дрібного самостійного селянина і т. д. Тут не тільки витісняється працівник, але і його знаряддя виробництва перестає бути капіталом (в рікардовському розумінні). Це повне або остаточне знецінення старого капіталу настає і тоді, коли машини революціонізують мануфактуру, яка існувала до самого їх запровадження і ґрунтувалася тільки на поділі праці. Говорити тут, що «старий капітал» і надалі пред'являє такий самий попит на працю, як і раніше, — це безглуздя.

«Капітал», який застосовували ручний ткач, ручний прядильник та ін., вже не «існував би далі».

Але припустимо, заради спрощення дослідження, що машини {ми тут, зрозуміло, не говоримо про застосування машин в *нових* галузях виробництва} запроваджені тільки в тих сферах, де вже панує капіталістичне виробництво (мануфактура), або навіть в майстернях, які базуються уже на машинному виробництві, так що мова йде про те, що підвищується їх автоматичний характер або запроваджуються поліпшені машини, які дають змогу або увільнити частину зайнятих до того часу робітників, або застосовувати *ту саму*, що й раніш, кількість робітників, але так, що продукт, який вони дають, при цьому зростає. Останнє, звичайно, є найбільш сприятливим випадком.

Щоб зменшити плутанину, треба розрізняти дві речі: 1) фонд капіталіста, який застосовує машини й увільняє робітників; 2) фонд суспільства — споживачів товарів цього капіталіста.

До пункту 1-го. Щодо капіталіста, який запроваджує машини, то було б помилкою і безглуздям говорити, ніби він може затрачати на заробітну плату таку саму суму капіталу, що й раніше. (Навіть тоді, коли він вдається до позики, це все одно неправильно, якщо не у відношенні до нього самого, то у відношенні до всього суспільства.) Одну частину свого капіталу він обертає в машини та інший основний капітал, другу частину — в такі допоміжні матеріали, в яких він раніше не мав потреби, і більш значну, ніж раніше, частину

капіталу він обертає в сировину, оскільки ми припускаємо, що з меншою кількістю робітників він виробляє більше товару і, значить, потребує для цього більшої кількості сировини. Відношення змінного капіталу, тобто капіталу, що затрачається на заробітну плату, до постійного капіталу зменшилося в його галузі виробництва. І це зменшене *відношення залишилось в силі* (зменшення змінного капіталу у відношенні до постійного навіть ще *посилиться* внаслідок того, що разом з нагромадженням розвивається продуктивна сила праці) навіть і в тому разі, коли підприємство цього капіталіста так розшириться на новому ступені виробництва, що він зможе знову дати роботу всім увільненим робітникам або навіть ще більшій кількості робітників, ніж раніше. (Попит на працю в його підприємстві зростатиме разом з нагромадженням його капіталу, але в далеко меншій мірі, ніж нагромаджується його капітал, і цей капітал, за своєю абсолютною величиною, ніколи вже не буде таким самим джерелом попиту на працю, як раніше. А це має своїм найближчим результатом те, що частина робітників буде викинута на вулицю.)

Але, скажуть нам, посередньо попит на робітників залишиться тим самим, бо зросте попит на робітників для машинобудування. Однак Рікардо сам уже показав раніше *, що машини ніколи не коштують такої кількості праці, яку вони заміняють. Можливо, що в машинобудівних підприємствах робочий день тимчасово буде подовжений [738] і що в зв'язку з цим на початку не можна буде зайняти в них жодного додаткового робітника. Сировина — наприклад, бавовна — може одержуватися з Америки і Китаю, а для викинутих на вулицю англійських робітників цілком байдуже, чи зростає при цьому попит на американських негрів або китайських кулі. Але припустимо навіть, що сировина виробляється в своїй країні. Тоді в землеробстві буде зайнято більше жінок і дітей, застосовуватиметься більше коней тощо, буде вироблено, може, більше саме цього продукту і менше якого-небудь іншого продукту. Але попиту на увільнених промислових робітників тут не виникне, бо й тут, у землеробстві, відбувається той самий процес, який створює постійне відносне перенаселення.

Prima facie ** уявляється неймовірним, що запровадження машин звільняє капітал у фабриканта при первісному вкладенні ним капіталу в підприємство. Запровадження машин дає його капіталові тільки інше застосування, найближчим резуль-

* Див. цей том, частина II, стор. 573—574. Ред.

** — На перший погляд. Ред.

татом якого, згідно з самою ж цією передпосилкою, є увільнення робітників і перетворення частини змінного капіталу в постійний капітал.

До пункту 2-го. Щодо публіки, то у неї в результаті здешевлення товарів, що виробляються за допомогою машини, звільниться насамперед *доход*; *капітал* звільниться — безпосередньо — тільки в тій мірі, в якій предмет, що виробляється за допомогою машини, входить як елемент виробництва в постійний капітал. {Якщо він входить у звичайне споживання робітників, то, згідно з поглядами самого Рікардо, це мусить спричинитися до зниження *дійсної заробітної плати*¹⁴⁵ також і в інших галузях виробництва.} Одна частина звільненого доходу буде спожита у вигляді того самого предмета або через те, що подешевшання цього предмета зробить його доступним для нових верств споживачів (а втім, в останньому випадку доход, який затрачається на цей предмет, не є доходом, який звільнився), або через те, що ті самі споживачі споживатимуть тепер більшу кількість предмета, який подешевшав, наприклад чотири пари бавовняних панчіх замість однієї пари. Друга частина звільненого цим способом доходу може послужити для розширення тієї галузі виробництва, в якій запроваджені машини, або ж для створення нової галузі, що виробляє інший товар, або, нарешті, для розширення якої-небудь галузі виробництва, що існувала раніше. Як би там не було, звільнений таким чином і перетворений знов у капітал доход навряд чи буде достатнім хоч би для того, щоб поглинути ту частину приросту населення, яке щороку знов припливає в усі галузі виробництва, для якої стара галузь виробництва насамперед тепер закрыта. Але можливо також, що частина звільненого доходу буде обмінена на закордонні продукти або спожита непродуктивними працівниками. В усякому разі, *не існує ніякого необхідного зв'язку між звільненим доходом і звільненими від доходу робітниками.*

По-третє. Те безглузде уявлення, яке лежить в основі аргументації Рікардо, полягає, проте, ось у чому.

{Як ми бачили,} капітал фабриканта, який запроваджує машини, не звільняється. Він тільки дістає *інше* призначення, а саме таке призначення, при якому він не перетворюється, як раніше, в заробітну плату для увільнених тепер робітників. Він частково перетворюється із змінного капіталу в постійний. Навіть коли б частина його звільнилася, то вона була б поглинена тими сферами виробництва, в яких увільнені робітники *працювати* не можуть і які в кращому разі дали б прибуток тільки тим, хто мав би зайняти їх місце.

А звільнений дохід,— якщо його звільнення не паралізується збільшеним споживанням предмета, який подешевшав, або якщо він не обмінюється на одержувані з-за кордону життєві засоби,— тільки відкриває, завдяки розширенню старих або створенню нових галузей виробництва, необхідний клапан (якщо звільнений дохід взагалі відкриває його!) для тієї частини щорічного припливу приросту населення, перед якою насамперед закривається стара галузь виробництва, де були запроваджені машини.

Так от, та пісенітниця, яка в прихованому вигляді становить основу аргументації Рікардо, зводиться не більше і не менше, як ось до чого:

Ті життєві засоби, які раніше споживалися увільненими тепер робітниками, і далі все-таки існують і так само знаходяться на ринку. З другого боку, ці робочі руки теж знаходяться на ринку. Отже, на одному боці є життєві засоби (а значить, і засоби оплати) робітників, що є *diverse** змінним капіталом, а на другому боці — незайняті робітники. Таким чином, є фонд для того, щоб привести цих робітників у рух. І, значить, вони знайдуть собі роботу.

Чи можливо, щоб навіть такий економіст, як Рікардо, базівав отакі дурниці, від яких волосся стає дибом?

Згідно з цією концепцією, в буржуазному суспільстві жодна працездатна і бажаюча працювати людина, не голодувала б, коли на ринку, в суспільстві, є життєві засоби, якими можна оплатити їй за ту чи іншу роботу.

Насамперед треба сказати, що ці життєві засоби аж ніяк не протистоять увільненим робітникам як капітал.

Припустимо, що в результаті запровадження машин було раптом викинуто на вулицю 100 000 робітників. Тоді насамперед не викликає ніякого сумніву, [739] що наявні на ринку землеробські продукти, яких в середньому вистачає на весь рік і які раніше споживалися цими робітниками, залишаться, як і досі, на ринку. Що вийшло б, коли б на них не було попиту і коли б разом з тим їх не можна було вивезти за кордон? Оскільки відносно, в порівнянні з попитом, пропозиція зросла б, то ці продукти впали б у ціні, а внаслідок цього падіння цін підвищилося б їх споживання, хоч би увільнені 100 000 робітників умирили з голоду. Немає навіть потреби в тому, щоб ціна продуктів харчування упала: можливо, що їх буде менше ввезено з-за кордону або більше вивезено за кордон.

Рікардо виходить з фантастичного уявлення, ніби весь механізм буржуазного суспільства такий досконалий, що коли

* — потенціально, в можливості. *Ред.*

увільнено, наприклад, десять робітників, то їх життєві засоби, які стали тепер вільними, неодмінно мусять бути так чи інакше спожиті тими ж самими десятима робітниками, бо в протилежному випадку зовсім не можуть знайти собі збуту, — як коли б на дні цього суспільства не було багато напівзайнятих або цілком незайнятих людей, що борсаються в безнастанному шуканні роботи, і як коли б капітал, що існує у вигляді життєвих засобів, був певною фіксованою величиною.

Якби внаслідок зменшення попиту ринкова ціна хліба впала, то наявний у вигляді хліба капітал (в його грошовому виразі) *зменшився б* і, оскільки його не можна вивести за кордон, був би обмінений на менш значну частину грошового доходу суспільства. І це тим більш справедливо щодо капіталу, який виступає у вигляді продуктів промисловості. За ті роки, коли ткачі, які працювали на ручних верстатах, поступово гинули з голоду, виробництво і експорт англійських бавовняних тканин надзвичайно збільшилися. Водночас із цим (в період 1838—1841 рр.) підвищилися ціни на продукти харчування. І в ткачів не було жодної цілої одежини і не було їжі хоч би для того, щоб душа трималася в тілі. Постійне штучне створення перенаселення, яке поглинається тільки під час гарячкового розквіту, є однією з необхідних умов виробництва для сучасної промисловості. І ніщо не заважає тому, щоб в один і той самий час частина грошового капіталу лежала марно, без ужитку, ціни на життєві засоби, внаслідок відносного надвиробництва їх, падали, а витіснені машинами робітники вмирили з голоду.

Звичайно, кінець кінцем, звільнена праця, разом із звільненою частиною доходу або капіталу, мусить знайти собі те чи інше застосування в якій-небудь новій галузі виробництва або в старих галузях виробництва в разі їх розширення, але це більше йде на користь *тим, хто мав би зайняти місце витіснених робітників*, ніж їм самим. Постійно виникають нові вітки більш чи менш непродуктивних галузей праці, в яких безпосередньо витрачається дохід. До цього долучаються: утворення основного капіталу (залізниця тощо) і можливість роботи по нагляду, яка відкривається цим; виробництво предметів розкоші та ін.; зовнішня торгівля, що вносить все більшу і більшу різноманітність у ті предмети, на які витрачається дохід.

Виходячи із свого безглузлого погляду, Рікардо через це припускає, що запровадження машин тільки тоді шкодить робітникам, коли воно зменшує валовий продукт (а тому й валовий дохід). Такий випадок можливий, звичайно, у великому сільському господарстві, коли там починають застосовувати

коней, які споживають зерновий хліб, що до того споживався робітниками, або коли хлібні поля обертають у пасовища для овець і т. д. Але зовсім абсурдна річ поширювати цей випадок на промисловість у власному значенні слова, у якої ринок для її валового продукту аж ніяк не обмежується рамками внутрішнього ринку. (До того ж, коли одна частина робітників умирає з голоду, то друга частина їх може краще харчуватись, краще одягатись; цілком так само можуть краще харчуватись і одягатись непродуктивні працівники і проміжні верстви, що стоять між робітником і капіталістом.)

Хибною є навіть сама думка, що збільшена кількість (або взагалі кількість) предметів, які входять у доход, сама по собі є фондом для робітників, або становить для них капітал. Частина цих предметів споживається непродуктивними працівниками або людьми, які взагалі не працюють. Друга частина може бути перетворена за допомогою зовнішньої торгівлі з тієї форми, в якій вона є заробітною платою, — із своєї грубої форми, — в таку форму, в якій вона входить у доход багатих або ж є виробничим елементом постійного капіталу. Нарешті, певна частина споживається самими увільненими робітниками в робітному домі, в тюрмі, у вигляді милостині або у вигляді украденого майна, або ж у вигляді плати за проституцію їх дочок.

Далі я коротко зведу воедино ті положення, в яких Рікардо розвиває свою недоладну аргументацію. Поштовх для цієї аргументації, як він сам каже, він дістав з книги *Бартона*, на якій через це треба буде коротко спинитись після наведення згаданих цитат.

[740] Само собою зрозуміло, що для того, щоб кожного року була зайнята певна кількість робітників, треба щороку виробляти певну кількість продуктів харчування та інших предметів необхідності. У великому землеробстві, в скотарстві та ін. можливий той випадок, що чистий доход (прибуток і рента) збільшується, тоді як валовий доход, маса предметів необхідності, призначених для утримання робітників, зменшується. Але питання тут не в цьому. Маса предметів, які входять у споживання, або — користуючись висловом Рікардо — маса предметів, які входять у валовий доход, може бути збільшена без того, щоб завдяки цьому збільшилась та частина цієї маси, яка перетворюється у змінний капітал. Ця частина може навіть зменшитись. Тоді більше споживається як доход капіталістами, землевласниками, їх слугами, непродуктивними класами, державою, проміжними класами (торговцями) та ін.

Прихованою основою міркувань Рікардо (і Бартона) є те, що він виходив спочатку з припущення, ніби всяке нагрома-

дження капіталу являє собою збільшення змінного капіталу і тому попит на працю безпосередньо збільшується в тій самій пропорції, в якій відбувається нагромадження капіталу. Виявилось, що це неправильно, тому що разом з нагромадженням капіталу відбувається зміна в його органічній будові і постійна частина капіталу зростає в більшій прогресії, ніж його змінна частина. Але це не перешкоджає тому, щоб доход весь час зростав у вартості і в кількості. Це зростання доходу не призводить, однак, до того, щоб на заробітну плату витрачалася відповідно збільшена частина сукупного продукту. Ті класи і підкласи, які не живуть безпосередньо своєю працею, зростають в чисельності і живуть краще, ніж раніше, і цілком так само збільшується кількість непродуктивних працівників.

Доход такого капіталіста, який обертає частину свого змінного капіталу в машини (і який через це в усіх тих сферах виробництва, де сировина становить один з елементів вартості продукту, мусить, в порівнянні з кількістю застосовуваної ним праці, більш значну частку капіталу витрачати також і на сировину), — доход цього капіталіста ми залишимо осторонь, бо він не має безпосереднього відношення до питання, яке нас цікавить. Його капітал, який дійсно ввійшов у процес виробництва, а так само і його доход, існує спочатку у формі тих *продуктів* або, точніше, тих *товарів*, які він сам виробляє, наприклад — у вигляді пряжі, якщо він прядильний фабрикант. Деяку частину цих товарів — або тих грошей, за які даний капіталіст їх продає, — він, після запровадження машин, обертає в машини, допоміжні матеріали і сировину, замість того щоб, як раніше, виплачувати цю частину грошей робітникам у формі заробітної плати, тобто посередньо перетворювати її в життєві засоби для робітників. За деякими винятками, що мають місце в землеробстві, капіталіст вироблятиме цих товарів більше, ніж раніше, хоч *увільнені* ним робітники і перестали бути споживачами, — а значить і покупцями його власних виробів, — якими вони були раніше. Тепер на ринку існує більше товарів цього виду, хоч вони і перестали існувати для викинутих на вулицю робітників або перестали існувати для них в такому обсягу, як раніше. Отже, що стосується насамперед продукту, виробленого цим самим капіталістом, то навіть в тому разі, коли продукт цей входить у споживання робітників, збільшенню його кількості нітрохи не суперечить те, що частина його перестала існувати для робітників як капітал. Навпаки, ту частину постійного капіталу, яка зводиться до машин, допоміжних матеріалів і сировини, тепер мусить заміщувати більш значна частина сукупного продукту, тобто

більш значна частина сукупного продукту мусить тепер бути обмінена на більшу, ніж раніше, кількість цих елементів відтворення. Коли б збільшення кількості товарів, що викликається запровадженням машин, суперечило зменшенню раніше існуючого попиту на товари, що виробляються за допомогою цих машин (*a same, пошиту з боку увільнених робітників*), то в більшості випадків запровадження машин було б взагалі неможливим. Таким чином, маса товарів, що виробляються, і та частина цих товарів, яка перетворюється знов у заробітну плату, безпосередньо не мають між собою ніякого певного співвідношення або ніякого необхідного зв'язку, коли розглядати той самий капітал, частина якого тепер знову перетворюється не в найману працю, а в машини.

Що ж до суспільства в цілому, то тут відбувається заміщення або, точніше, розширення меж його доходу, в першу чергу у відношенні до того предмета, який подешевшав завдяки машинам. Цей дохід може бути по-старому затрачений як дохід, а якщо скільки-небудь значна частина його перетворюється в капітал, то завжди є, крім штучно створеного перенаселення, так само і природний приріст населення, здатний поглинути ту частину доходу, яка перетворюється у змінний капітал.

Отже, залишається *prima facie* тільки ось що: виробництво всіх інших предметів, зокрема і в тих сферах, які виробляють предмети, що входять у споживання робітників, відбувається, — незважаючи на увільнення, скажімо, 100 робітників, — в тих самих розмірах, що й раніше; поза всяким сумнівом це має місце в момент їх увільнення. Тому, оскільки увільнені робітники пред'являли попит на згадані предмети, попит цей зменшився, хоч пропозиція лишилася та сама. Отже, якщо це зменшення попиту не буде чим-небудь компенсоване, знизиться ціна відповідного товару (або ж, замість зниження ціни, більша кількість товару може лишитися на ринку як запас на майбутній рік). Якщо відповідний товар разом з тим не є предметом експорту і якщо попит на нього все ще нижчий старого рівня, то відтворення даного предмета зменшиться, але зовсім не обов'язково зменшиться [741] застосований у цій сфері капітал. Може, буде вироблено більше м'яса або більше технічних рослин чи делікатесів і менше пшениці, або більше вівса для коней тощо, або менше бумазейних курток і більше сюртуків для буржуазії і т. ін. Однак коли б через те, що, наприклад, подешевшали бавовняні тканини, зайняті у виробництві робітники могли витратити більше на їжу та ін., то не було б ніякої необхідності в тому, щоб мав місце який-небудь із згаданих наслідків. Може вироблятися та сама, і навіть більша,

кількість товарів, — в тому числі і таких, які входять у споживання робітників, — незважаючи на те, що тепер менше капіталу, менш значна частина сукупного продукту перетворюється у змінний капітал, затрачається на заробітну плату.

Тут немає також і того, щоб для виробників цих товарів звільнялася частина їх капіталу. В гіршому разі попит на їх товари зменшиться, і тому відтворення їх капіталу відбуватиметься з труднощами, при знижених цінах на їх товари. Тому їх власний дохід відразу зменшився б, як це має місце при всякому падінні товарних цін. Але не можна сказати, що яка-небудь частина їх товарів раніше протистояла увільненням робітникам як капітал, а тепер «звільнилася» одночасно з ними. Те, що протистояло робітникам як капітал, це — частина товару, який виробляється тепер за допомогою машин; причому ця частина надходила до них у вигляді грошей і обмінювалася ними на інші товари (життєві засоби), які у відношенні до робітників не виступали як капітал, а протистояли їхнім грошам просто як товари. Отже, це — відношення зовсім іншого характеру. Фермер або який-небудь інший капіталіст, товари якого робітники купували на свою заробітну плату, не протистояв їм як капіталіст і не використовував їх у виробництві як робітників. Тепер вони *тільки перестали бути для нього покупцями*, що, мабуть, коли це не врівноважується іншими обставинами, може викликати тимчасове знецінення його капіталу, але не звільняє ніякого капіталу для найму увільнених робітників. Той капітал, який використовував їх у виробництві, все ще «і далі існує», але вже не в тій формі, в якій він зводиться до заробітної плати (або ж він зводиться до заробітної плати тільки посередньо і в меншій мірі).

Бо інакше всякий, хто мав нещастя яким-небудь чином втратити свої гроші, звільняв би цим самим такий капітал, який йому ж самому давав би роботу.

[Г] ПРАВИЛЬНЕ КОНСТАТУВАННЯ У РІКАРДО ДЕЯКИХ НАСЛІДКІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАШИН ДЛЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ. НАЯВНІСТЬ АПОЛОГЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ В РІКАРДОВСЬКОМУ ТРАКТУВАННІ ПРОБЛЕМИ]

Під *валовим доходом* Рікардо розуміє ту частину продукту, яка заміщує заробітну плату і додаткову вартість (прибуток і ренту); під *чистим доходом* він розуміє додатковий продукт, додаткову вартість. Рікардо тут, як і в усій своїй економічній

теорії, забуває, що частина валового продукту повинна замінювати вартість машин і сировини, одним словом — вартість постійного капіталу.

* * *

Наведені далі міркування Рікардо являють інтерес почасти завдяки деяким побіжним його зауваженням, а почасти тому, що вони, *mutatis mutandis* *, практично важливі для великого сільського господарства, особливо для вівчарства. Тут, таким чином, знову виявляється межа капіталістичного виробництва. Його визначальною метою зовсім не є виробництво для виробників (робітників), більше того: його виключною метою тут визнається *чистий дохід* (прибуток і рента), навіть коли ця мета досягається за рахунок розмірів виробництва — за рахунок кількості тих товарів, які виробляються.

«Моя помилка випливала з припущення, що при всякому зростанні *чистого доходу* суспільства мусить зростати так само і його *валовий дохід*. Але тепер у мене є всі підстави бути переконаним у тому, що *той фонд, з якого одержують свій дохід землевласники і капіталісти, може зростати, в той час як інший фонд — той, від якого головним чином залежить робітничий клас, може зменшуватись*. Звідси виходить, коли я не помиляюсь, що *та сама причина, яка може збільшувати чистий дохід країни, може одночасно з цим створювати надлишкове населення і погіршувати становище робітника*» (стор. 469) [Російський переклад, том I, стор. 319—320].

Тут насамперед треба відмітити ось що: Рікардо визнає тут, що ті причини, які збільшують багатство капіталістів і землевласників, «можуть... *створювати надлишкове населення*», так що надлишкове населення, або перенаселення, змальовується тут як результат самого процесу збагачення і розвитку продуктивної сили, що зумовлює його.

Щодо фонду, з якого одержують свої доходи капіталісти і землевласники, і, з другого боку, фонду, з якого одержують свій дохід робітники, то цим спільним фондом є насамперед сукупний продукт. Значна частина продуктів, які входять у споживання капіталістів і землевласників, не входить у споживання робітників. Але, з другого боку, майже всі продукти, які входять у споживання робітників, — фактично всі ці продукти, але в більшій чи меншій мірі, — входять також і в споживання землевласників і капіталістів, включаючи їх слуг, нахлібників, собак та кішок. Не можна уявляти собі справу так, ніби тут існують відособлено один від одного два різні

* — з відповідними змінами. *Ред.*

по своїй природі фонди, які мають фіксовану величину. Важливо те, які частки одержує з цього спільного фонду кожна із сторін. Мета капіталістичного виробництва полягає в тому, щоб за допомогою даної маси багатства одержувати якомога більше додаткового продукту або додаткової вартості. Ця мета досягається тим, що постійний капітал зростає відносно швидше, ніж змінний, тобто тим, що з якомога меншим змінним капіталом приводиться в рух якомога більший [742] постійний капітал. Таким чином, далеко в більш загальному розумінні, ніж це має тут на увазі Рікардо, правильним є те, що одна й та сама причина, викликаючи збільшення фонду, з якого одержують свої доходи капіталісти і землевласники, породжує цей результат шляхом зменшення того фонду, з якого одержують свій дохід робітники.

Це не означає, що фонд, з якого одержують свій дохід робітники, зменшується *абсолютно*. Він зменшується тільки *відносно*, в порівнянні з сукупним продуктом, який вони виробляють. І це є єдино важливим для визначення тієї частки, яку вони собі привласнюють з багатства, створеного ними ж самими.

«Припустимо, що капіталіст застосовує капітал вартістю у 20 000 ф. ст. і що він одночасно є і фермером і фабрикантом, який виробляє предмети необхідності. Припустимо, далі, що 7 000 ф. ст. з цього капіталу вкладені в основний капітал, тобто в будівлі, знаряддя праці і т. ін., а решта — 13 000 ф. ст. застосовуються як оборотний капітал на утримання праці. Припустимо так само, що прибуток становить 10% і що, таким чином, капітал нашого капіталіста щороку приводиться в стан своєї первісної ефективності і дає прибуток в 2 000 ф. ст.

Щороку капіталіст починає свої операції, маючи продукти харчування й інші предмети необхідності вартістю в 13 000 ф. ст., які він протягом року цілком продає своїм власним робітникам за цю суму грошей; і протягом того ж періоду він сплачує їм таку ж суму грошей у вигляді заробітної плати. *Наприкінці року* вони заміщують капіталістові продукти харчування й інші предмети необхідності вартістю в 15 000 ф. ст., з яких 2 000 ф. ст. він споживає сам або розпоряджається ними відповідно до своїх смаків і бажань».

{Тут *природа додаткової вартості* виражена дуже наочно. Це місце знаходиться на стор. 469—470 книги Рікардо [Російський переклад, том I, стор. 320].}

«Оскільки мова йде про ці продукти, *валовий продукт* даного року становитиме 15 000 ф. ст., а чистий продукт 2 000 ф. ст. Припустимо тепер, що в наступному році капіталіст застосовує половину своїх робітників на спорудження машини, а другу половину — як і раніше — на виробництво продуктів харчування та інших предметів необхідності. Протягом цього року він витратив би на заробітну плату, як звичайно, 13 000 ф. ст. і продав би на таку ж суму продуктів харчування та інших предметів необхідності своїм робітникам. Але яке було б становище в наступному році?

Поки будувалася б машина, одержувалася б тільки половина звичайної кількості продуктів харчування та інших предметів необхідності, і вони становили б тільки половину вартості тієї кількості, яка вироблялась раніше. Машина коштувала б 7 500 ф. ст., а продукти харчування та інші предмети необхідності теж 7 500 ф. ст., так що капітал нашого капіталіста був би такий же, як і раніше; бо, крім цих двох вартостей, він мав би ще основний капітал вартістю в 7 000 ф. ст., що в цілому становило б 20 000 ф. ст. капіталу і 2 000 ф. ст. прибутку. Після відрахування цієї останньої суми, що йде на його особисті витрати, він мав би для ведення дальших операцій оборотний капітал всього тільки в 5 500 ф. ст.; тому його кошти, що йдуть на утримання праці, зменшилися б з 13 000 до 5 500 ф. ст. і, значить, *вся та праця, яка раніше застосовувалася за допомогою 7 500 ф. ст., тепер стала б надлишковою.*

{Але це мало б місце і в тому разі, коли б тепер за допомогою машини вартістю в 7 500 ф. ст. [при змінному капіталі в 5 500 ф. ст.] вироблялась така сама кількість продуктів, яка раніше вироблялась при змінному капіталі в 13 000 ф. ст. Коли припустити, що зношування машини становить за рік одну десяту, тобто 750 ф. ст., то вартість продукту, що становила раніше 15 000 ф. ст., дорівнюватиме тепер 8 250 ф. ст. (залишаючи осторонь зношування первісного основного капіталу в 7 000 ф. ст., про заміщення якого Рікардо взагалі нічого не говорить). З цих 8 250 ф. ст. 2 000 ф. ст. становили б прибуток, подібно до того як раніше 2 000 ф. ст. становили прибуток з 15 000 ф. ст. Фермер виграв би, оскільки він сам споживає, як доход, продукти харчування та інші предмети необхідності. Оскільки він в результаті здешевлення предметів необхідності міг би знизити заробітну плату найманих ним робітників, він знов-таки виграв би, і частина його змінного капіталу звільнилася б. Це і є та частина, яка до певної міри могла б застосувати нову працю, однак тільки тому, що *дійсна заробітна плата* тих робітників, які лишилися неувільненими, впала б. Таким чином, невелика частина увільнених робітників могла б знову дістати роботу — за рахунок тих, хто продовжував би працювати. Але саме те, що кількість продукту залишиться цілком такою ж, як і раніше, нітрохи не піде на користь увільненим робітникам. Коли б заробітна плата лишалася тією самою, то не звільнилося б найменшої частки змінного капіталу. Вартість продукту — 8 250 ф. ст. — не підвищилася б від того, що вона представляє таку саму кількість продуктів харчування та інших предметів необхідності, яка раніше коштувала 15 000 ф. ст. Щоб замінити, з одного боку, зношування машин, а з другого боку, свій змінний капітал, фермер мусив би продати свій продукт за 8 250 ф. ст. Коли б таке здешевлення продуктів харчування та інших предметів необхідності не викликало загального зниження заробітної плати або зниження

ціни складових частин, що входять у відтворення постійного капіталу, то ми мали б тільки збільшення доходу суспільства в тій мірі, в якій він витрачається на продукти харчування та інші предмети необхідності. Частина непродуктивних працівників, продуктивних робітників та ін. стала б жити краще. *Voilà tout* *. (Ця частина населення могла б навіть робити заощадження, але це завжди така справа, яка спрямована в майбутнє.) Увільнені робітники, як і раніше, не мали б шматка хліба, хоч фізична можливість утримувати їх була б цілком така сама, як і раніше. І у відтворенні був би застосований такий самий капітал, як і раніше. Але частина продукту (вартість якого знизилася), що існувала раніше як *капітал*, існує тепер як *доход*.

«Зменшена кількість праці, яку може тепер застосувати капіталіст, повинна, звичайно, за допомогою машини і після відрахування витрат на її ремонт виробити вартість, що дорівнює 7 500 ф. ст., вона повинна замінити оборотний капітал з прибутком у 2 000 ф. ст. на весь капітал. Та коли це зроблено, [743] коли чистий доход не зменшився, то хіба капіталістові не однаково, чи становить валовий доход вартість у 3 000 ф. ст., у 10 000 ф. ст. чи в 15 000 ф. ст.?»

{Це абсолютно правильно. Валовий доход не має ніякого значення для капіталу. Єдине, що його цікавить, це чистий доход.}

«Отже, у випадку, який розглядається нами, хоч вартість чистого продукту не зменшилася б і хоч його кушівельна спроможність у відношенні до товарів могла б значно збільшитись, валовий продукт замість вартості в 15 000 ф. ст. становив би всього тільки вартість у 7 500 ф. ст. Та оскільки здатність утримувати населення і застосовувати працю залежить завжди від валового продукту нації, а не від її чистого продукту»

{звідси пристрасть А. Сміта до валового продукту, проти чого заперечує Рікардо. Див. розділ 26-ий («Про валовий і чистий доход»), який Рікардо починає словами:

«Адам Сміт весь час перебільшує вигоди, які країна дістає від великого валового доходу, в порівнянні з вигодами, що їх дає великий чистий доход» (цит. твір, стор. 415) [Російський переклад, том I, стор. 284],

«то в результаті зменшення валового продукту неминуче зменшиться попит на працю, частина населення стане надлишковим населенням, і становище робітничого класу являтиме картину нужди і бідувань».

{Таким чином, праця стає надлишковою через те, що попит на неї зменшується, а попит зменшується внаслідок розвитку продуктивної сили праці. Це місце знаходиться на стор. 471 книги Рікардо [Російський переклад, том I, стор. 321].}

*— От і все. *Ред.*

«Проте, оскільки здатність заощаджувати частину доходу для перетворення його в капітал неминуче залежить від здатності чистого доходу задовольняти потреби капіталіста, то останній, внаслідок зниження цін товарів, викликаного запровадженням машин, може збільшити,— якщо його потреби залишаться такі ж самі» {але його потреби зростають},— «свої заощадження, і це полегшує перетворення доходу в капітал».

{Згідно з цим міркуванням, частина капіталу — не по його вартості, а за споживними вартостями, в розумінні тих речових елементів, з яких ця частина капіталу складається,— перетворюється спочатку в дохід, щоб згодом частину доходу знову можна було перетворити в капітал. Наприклад, частина продукту на суму 7 500 ф. ст., коли на змінний капітал затрачалося 13 000 ф. ст., входила у споживання робітників, яких наймав фермер, і ця частина продукту становила частину капіталу фермера. В результаті запровадження машин виробляється, за нашим припущенням, стільки ж продукту, як і раніше, але вартість його становить вже тільки 8 250 ф. ст. замість колишніх 15 000. І цей здешевілий продукт входить тепер більш значною своєю частиною як у дохід фермера, так і в дохід покупців продуктів харчування та інших предметів необхідності. Вони споживають тепер як дохід таку частину продукту, яка раніше, правда, теж споживалась як дохід робітниками фермера (з того часу увільненими), але яка їх наймачем споживалась виробничо як капітал. В результаті такого зростання доходу, зумовленого тим, що як дохід тепер споживається частина продукту, що раніше споживалась як капітал, ми маємо утворення нового капіталу і зворотне перетворення доходу в капітал.}

«Але з кожним зростанням капіталу капіталіст застосовуватиме більше робітників»

{в усякому разі не в такій мірі більше, в якій зростає його капітал в цілому. Фермер, можливо, купить більше коней або гуано або нових знарядь},

«а тому частина тих людей, які на початку лишилися без роботи, згодом знайде собі роботу; і якщо збільшення виробництва, викликане застосуванням машин, буде таким значним, що воно дасть, у вигляді чистого продукту, таку ж кількість продуктів харчування та інших предметів необхідності, яка раніше була у формі валового продукту, то буде можливо давати, як і раніше, роботу всьому населенню, а тому не обов'язково» {але можливо і вірогідно!} «мас бути надлишкове населення» (стор. 469—472) [Російський переклад, том I, стор. 320—321].

В останніх рядках Рікардо, таким чином, прямо висловлює те, що я відмітив у нього вище. Для того щоб дохід таким шля-

хом перетворився в капітал, капітал перед тим перетворюється в дохід. Або, як це висловлює Рікардо: спершу чистий продукт збільшують за рахунок валового продукту, щоб потім деяку частину чистого продукту можна було знову перетворити у валовий продукт. Продукт є продукт. Назви «чистий» і «валовий» нічого в цій справі не міняють (хоч їх протиставлення може також означати, що *надлишок над затратами*, тобто чистий продукт, зростає незважаючи на те, що сукупна маса продукту, тобто валовий продукт, зменшується). Продукт стає чистим або валовим залежно від тієї визначеної форми, якої він набирає в процесі виробництва.

«Я хочу довести тільки те, що винайдення і застосування машин може супроводитися зменшенням валового продукту; і щоразу, коли таке зменшення валового продукту має місце, воно завдає шкоди робітничому класові, бо якась кількість робітників втрачає роботу і *частина населення стає надлишковою в порівнянні з фондами для його використання у виробництві*» (стор. 472) [Російський переклад, том I, стор. 321—322].

Але те саме може мати місце — і в більшості випадків [744] матиме місце — навіть і тоді, коли кількість валового продукту лишається незмінною або коли валовий продукт збільшується і різниця полягає тільки в тому, що частина його, яка раніше функціонувала як змінний капітал, тепер споживається як дохід.

На наведеному слідом за цим (на сторінках 472—474) [Російський переклад, том I, стор. 322] безглуздому рікардовському прикладі з фабрикантом сукна, який в результаті запровадження машин скорочує своє виробництво, тут спиняться нема чого.

«Якщо викладені погляди правильні, то з них випливають такі висновки:

1) Винайдення і корисне застосування машин *завжди призводять до збільшення чистого продукту країни*, хоч вони можуть і не збільшувати і, за невеликий період часу, справді не збільшують *вартості цього чистого продукту*».

Вони завжди збільшують вартість чистого продукту, якщо вони зменшують вартість праці.

«2) Збільшення чистого продукту країни сполучне із зменшенням валового продукту. Стимули до застосування машин завжди будуть достатніми для того, щоб забезпечити їх застосування, якщо завдяки запровадженню машин збільшується чистий продукт, хоч при цьому як кількість валового продукту, так і його вартість можуть — а часто й мусять — зменшитися.

3) Думка, якої додержується робітничий клас, що застосування машин часто завдає шкоди інтересам робітників, не ґрунтується на перед-

судах і помилках, а відповідає правильним принципам політичної економії.

4) Якщо удосконалені завдяки запровадженню машин засоби виробництва збільшать чистий продукт країни в такій великій мірі, що валовий продукт (я тут завжди маю на увазі кількість товарів, а не їх вартість) при цьому не зменшиться, то поліпшиться становище всіх класів. Землевласник і капіталіст віграють не внаслідок збільшення ренти і прибутку, а внаслідок вигід, які походять від того, що ту саму ренту і той самий прибуток вони витрачатимуть на товари, вартість яких значно знизилася

{це положення суперечить всьому вченню Рікардо, згідно з яким здешевлення предметів необхідності, а значить і заробітної плати, підвищує прибуток, тоді як машини, що дозволяють з меншою затратою праці одержувати на тій же землі більше продукту, мають, за Рікардо, зменшувати ренту};

«в той же час становище робітничого класу також значно поліпшилося, по-перше, завдяки збільшенню попиту на домашню прислугу»

{справді чудовий результат запровадження машин — перетворення значної частини робітничого класу, жінок і чоловіків, у слуг},

«по-друге, завдяки тому стимулу до заощаджень з доходу, який породжується таким великим чистим продуктом, і, по-третє, завдяки низькій ціні всіх предметів споживання, на які витрачається одержувана робітниками заробітна плата» {ця низька ціна викличе падіння їх заробітної плати} (цит. твір, стор. 474—475) [Російський переклад, том I, стор. 322—323].

Апологетичне буржуазне трактування питання про машини не заперечує взагалі,

1) що машини постійно — то тут, то там — роблять надлишковою частину населення, викидають частину робітників на вулицю. Перенаселення (а звідси і зниження — то тут, то там — заробітної плати в тих чи інших сферах виробництва) створюється не тому, що населення збільшується швидше, ніж життєві засоби, а тому, що швидке зростання кількості життєвих засобів, викликане запровадженням машин, дає можливість запроваджувати ще більше машин і внаслідок цього зменшує безпосередній попит на працю. Таким чином, перенаселення виникає не тому, що зменшується суспільний фонд, а тому, що в результаті зростання цього фонду відносно зменшується та частина його, яка витрачається на заробітну плату.

2) Ще менше ця апологетика заперечує неволю самих робітників машинної праці і злидні витіснених машинами і гинучих робітників ручної праці або ремісників.

Апологетика ця твердить — і почасти слушно — [по-перше], що завдяки машинам (взагалі завдяки розвиткові продуктив-

ної сили праці) чистий дохід (прибуток і рента) так зростає, що в буржуа появляється потреба в більшій кількості *домашньої прислуги*, ніж раніше; якщо раніше йому із свого продукту доводилося більше затратити на продуктивну працю, то тепер він може більше витратити на непродуктивну працю, і в результаті цього кількість слуг та інших працівників, що живуть на кошти непродуктивного класу, збільшується. Що й казати, чудова перспектива — це прогресуюче перетворення частини робітників у слуг. Так само вітнішим для робітників є і те, що в результаті зростання чистого продукту для непродуктивної праці відкривається більше сфер діяльності, представники яких споживають продукт продуктивних робітників і більш чи менш однаково з безпосередньо експлуатуючими класами заінтересовані в експлуатації цих продуктивних робітників.

По-друге, буржуазна апологетика твердить, що в результаті того стимулу до нагромадження, який породжується новими умовами виробництва, що вимагають менше живої праці в порівнянні з минулою працею, у виробництво втягуються також і витіснені, пауперизовані робітники або принаймні та частина приросту населення, [745] яка повинна була б зайняти їх місце; це діється внаслідок розширення виробництва або на самих машинобудівних підприємствах, або в тих пов'язаних з машинобудуванням галузях виробництва, які стали необхідними і виникли завдяки машинобудуванню, або в нових галузях застосування праці, які відкриваються новим капіталом і задовольняють нові потреби. Такою є друга чудова перспектива: робітничий клас змушений терпіти всі «тимчасові невигоди» — безробіття, переміщення праці і капіталу з однієї сфери виробництва в іншу, — *але при всьому тому найманій праці не приходить кінець; навпаки, наймана праця відтворюється в дедалі більших розмірах, абсолютно зростаючи, хоч і зменшуючись відносно, в порівнянні із зростаючим сукупним капіталом, який її застосовує.*

По-третє, буржуазна апологетика твердить, що завдяки машинам споживання стає більш витонченим. Здешевлення предметів, які задовольняють безпосередні життєві потреби, дає можливість розширити коло виробництва предметів розкоші. І таким чином перед робітниками відкривається третя чудова перспектива: для того щоб одержувати необхідні їм життєві засоби, ту саму кількість цих засобів, — та сама кількість робітників мусить створювати можливість для вищих класів розширяти коло своїх розваг, робити ці розваги більш витонченими і більш різноманітними і тим самим поглиблю-

вати економічну, соціальну і політичну прірву, що відділяє робітників від тих, хто стоїть над ними. Такі ті чудові перспективи і дуже спокусливі результати, які обіцяє робітникові розвиток продуктивної сили його праці.

Далі Рікардо показує ще, що інтереси трудящих класів вимагають того,

«щоб якомога більше доходу відтягалось від придбання предметів розкоші і спрямовувалося на утримання домашніх слуг». Бо, чи купую я дорогі меблі, чи утримую домашніх слуг, я тим самим пред'являю попит на певну [за вартістю] кількість товарів і приводжу в рух в одному випадку приблизно стільки ж продуктивної праці, як і в другому; але в останньому випадку я додаю новий попит «до старого попиту на робітників, і таке збільшення попиту сталося б тільки тому, що я обрав цей другий спосіб витрачання мого доходу» (стор. 475—476) [Російський переклад, том I, стор. 323—324].

Те саме виходить і тоді, коли країна утримує великі флоти й армії:

«Чи буде він» (доход) «затрачений одним способом чи іншим, у виробництві буде зайнята однакова кількість праці; бо виробництво їжі й одягу для солдатів і матросів потребуватиме такої ж кількості праці, як і виробництво більш розкішних товарів. Але в разі війни ми мали б додатковий попит на людей для служби солдатами і матросами, отже, така війна, яка ведеться за рахунок доходу, а не за рахунок капіталу країни, сприяє зростанню населення» (стор. 477) (Російський переклад, том I, стор. 324).

[Далі Рікардо пише:]

«Слід відмітити ще й інший випадок, коли можливе збільшення кількості чистого доходу країни і навіть її валового доходу, яке супроводиться зменшенням попиту на працю, а саме той випадок, коли праця людей замінюється працею коней. Коли б я застосовував на своїй фермі сто робітників і коли б я побачив, що продукти харчування, що затрачаються на п'ятдесят з цих людей, могли б піти на утримання коней і дати мені, після сплати процентів на капітал, витрачений на купівлю коней, більшу кількість сирових продуктів, то мені було б вигідно замінити людей кіннями, і я так би й зробив. Але це було б невигідно робітникам, і якщо одержуваний мною дохід не зросте до такої міри, щоб я міг одночасно застосовувати і людей і коней, то частина населення, безперечно, стане надлишковим населенням, і становище робітника загалом погіршає. Ясно, що він ні при яких обставинах не зможе знайти собі роботу в землеробстві» (чому не зможе? А при розширенні площі оброблюваної землі?), «та коли в результаті заміни людей кіннями кількість продукту землі збільшиться, то увільнений робітник зможе знайти собі роботу в промисловості або як домашній слуга» (стор. 477—478) [Російський переклад, том I, стор. 325].

Існують дві тенденції, що постійно перехрещуються: [поперше,] застосовувати якомога менше праці для вироблення

тієї самої або більшої кількості товарів, тієї самої або більшої кількості чистого продукту, додаткової вартості, чистого доходу; по-друге, застосовувати якомога більше робітників (хоч і якомога менше в порівнянні з кількістю товарів, що виробляються ними), бо — на даному ступені розвитку продуктивних сил — в міру збільшення маси застосовуваної праці зростає і маса додаткової вартості й додаткового продукту. Одна тенденція викидає робітників на вулицю і створює надлишкове населення; друга знову поглинає їх і абсолютно розширяє рабство найманої праці. Таким чином, доля робітника кидає його то туди, то сюди, але все-таки від цієї долі він так і не врятовується. Тому робітник розглядає, і цілком правильно, розвиток продуктивних сил своєї власної праці як щось йому вороже; з другого боку, капіталіст поводить з ним як з таким елементом, який постійно слід усувати з виробництва.

Такі ті суперечності, в яких Рікардо борсається в цьому розділі. Щоб він забуває відмітити, [746] то це — постійне збільшення середніх класів, які стоять посередині між робітниками, з одного боку, капіталістами і землевласниками, з другого, — середніх класів, які в усе зростаючому обсягу харчуються здебільшого безпосередньо за рахунок доходу, лягають важким тягарем на робітників, які становлять основу суспільства, і збільшують соціальну стійкість і силу верхніх десяти тисяч.

Увічнення найманого рабства шляхом застосування машин буржуа підносять як «апологію» машин.

«Я, крім того, відмітив вище, що зростання чистого доходу, вираженого в товарах, яке завжди має місце в результаті удосконалення машин, призведе до нових заощаджень і нагромаджень. Слід пам'ятати, що ці заощадження робляться щороку і мають незабаром створити фонд далеко значніший, ніж той валовий дохід, який спочатку був утрачений в результаті винайдення машин. Тоді попит на працю буде таким же великим, як і раніше, і становище народу буде й далі поліпшуватись завдяки збільшенню тих заощаджень, які дасть можливість робити збільшений чистий дохід» (стор. 480) [Російський переклад, том I, стор. 326].

Спочатку втрачають на валовому доході і виграють на чистому доході. Потім частина збільшеного чистого доходу знову перетворюється в капітал, а тому і в валовий дохід. Так робітник змушений постійно збільшувати владу капіталу, щоб після дуже серйозних пертурбацій дістати дозвіл на повторення того самого процесу в ширшому масштабі.

«При всякому зростанні капіталу і населення ціна продуктів харчування буде, як правило, зростати внаслідок збільшення трудності їх вироблення» (стор. 478—479) [Російський переклад, том I, стор. 325].

Безпосередньо після того Рікардо продовжує:

«Підвищення ціни продуктів харчування викличе підвищення заробітної плати, а всяке підвищення заробітної плати матиме тенденцію обертати заощаджений капітал у більшій пропорції, ніж раніше, на застосування машин. Машини і праця перебувають в постійній конкуренції між собою, і перші часто можуть бути застосовані тільки тоді, коли підвищується ціна праці» (стор. 479) [Російський переклад, том I, стор. 325].

Машини є, таким чином, засобом проти підвищення ціни праці.

«Щоб з'ясувати основний принцип, я припустив, що удосконалені машини винаходяться *раптом* і відразу ж дістають велике поширення. Але в дійсності такі винаходи робляться поступово, і їх дія полягає скоріше в тому, що вони визначають *те чи інші застосування заощаджуваного і нагромадженого капіталу, ніж у тому, що вони відтягають капітал від його нинішнього застосування*» (стор. 478) [Російський переклад, том I, стор. 325].

В дійсності справа стоїть так, що не стільки витіснена праця, скільки нова пропозиція праці — та частина збільшеного населення, яка повинна була б зайняти місце витіснених робітників, — дістає для себе, в результаті нових нагромаджень капіталу, доступ у нові сфери застосування праці.

«В Америці та багатьох інших країнах, де їжа для людини добувається легко, немає такої дуже великої спокуси застосовувати машини» (віде, крім Америки, їх не застосовують в такому масовому масштабі і, так би мовити, також і для домашнього вжитку), «як в Англії, де ціна продуктів харчування висока і вироблення їх коштує великої праці».

{Саме Америка, що застосовує відносно значно більше машин, ніж Англія, де постійно є надлишкове населення, показує, як мало застосування машин залежить від ціни продуктів харчування, хоч воно *може* залежати од відносної нестачі робітників, як це має місце в Америці, де відносно небагато населення і воно розкидане на величезних територіях. Так, ми читаємо в газеті «Standard»¹⁴⁶ за 19 вересня 1862 р. в одній статті про виставку¹⁴⁷:

«Людина є тварина, що виробляє машини... Коли розглядати американця як взірця людини, то це визначення... бездоганне. Один з головних пунктів у системі поглядів американця полягає в тому, щоб не робити руками нічого такого, що можна зробити за допомогою машини. Від гоїдання коліски і до виготовлення труни, від доїння корови і до рубання лісу, від пришивання гудзика і до голосування за президента — майже для всього цього у нього є машини. Він винайшов машину, щоб звільнити себе від труда жувати їжу... *Надавши чимна нестача робочої сили і, як наслідок цього, висока вартість праці*» (незважаючи на низьку

вартість продуктів харчування}, «а також і відома природжена кмітливність заохочували його винахідницький дух... Машини, що виробляються в Америці, взагалі кажучи, менш цінні, ніж машини, зроблені в Англії... Вони загалом являють собою скоріше *пристрої для збереження праці*, ніж винаходи, які дають змогу виконувати те, що досі було неможливо». {А пароплави?}... «У відведеному для Сполучених Штатів відділі виставки є *бавовноочисна машина Емері*. Протягом багатьох років після того, як в Америці почали вирощувати бавовник, збір бавовни був дуже незначний, не тільки тому, що попит на неї був невеликий, але й тому, що трудність очистки бавовни вручну робила невігідним вирощування бавовнику. Проте коли Ілай Уїтні винайшов пильний [747] джин для очистки бавовни, *відразу ж збільшилась площа посівів бавовнику*, і це збільшення до нашого часу відбувалося майже в арифметичній прогресії. Дійсно, не буде перебільшенням сказати, що Уїтні створив комерційне бавовництво. З більш чи менш значними і корисними удосконаленнями бавовноочисна машина Уїтні весь час застосовувалась, і до винайдення теперішнього удосконалення й доповнення первісний джин Уїтні був нічим не гірший від більшості тих машин, які претендували на те, щоб його витіснити. Теперішня машина, що має марку панів Емері з Олбані (штат Нью-Йорк), зовсім витіснить, ми в цьому не сумніваємось, машину Уїтні, яка лежить в її основі. Вона така ж проста і більш продуктивна; з неї бавовна виходить не тільки чистішою, а й шарами, як вата, так що пласти бавовни, виходячи з машини, відразу стають придатними для пресування і для складання в паки... В американському відділі виставки крім машин майже нічого немає... *Доїльна машина... Пристрій для переведення паси з одного шків на другий... Машина для чесання і прядіння конопель*, яка одним махом намотує пасма прямо з тюків... *Машина для виготовлення паперових пакетів*, яка вирізує папір з аркуша, склеює, згортає його і виготовляє 300 пакетів за хвилину... Машина Хоуза для *віджимання білизни*, яка віджимає між двома каучуковими валами воду з білизни, так що вона стає майже сухою; машина зберігає час і не завдає тканині ніякої шкоди... *Палітурні машини... Машини для вироблення взуття*. Добре відомо, що в Англії уже давно за допомогою машин роблять переди, але тут демонструються машини для прикріплення підошви, інші машини для вирівнювання підошви і ще машини для обробки підборів... *Камнедробарка великої потужності*, надзвичайно дотепної конструкції; вона, безперечно, знайде собі широке застосування для замощування шляхів щебелем і для роздрібнення руди... *Система морських сигналів* пана У. Г. Уорда з Оберна (штат Нью-Йорк)... *Жниварки і косарки* є американським винаходом; вони все більше і більше знаходять собі визнання в Англії. Машина *Мак-Корміка* — найкраща... *Нагнітальний насос* пана Хансбрау, премійований Каліфорнійською медаллю, щодо простоти і продуктивності найкращий на виставці... Він викачуватиме, при тій же затраті сили, більше води, ніж будь-який насос у світі... *Швейні машини...*»

«Та причина, яка підвищує вартість праці, не підвищує вартості машин, а тому з кожним зростанням капіталу все більша частина його еживається на машини. Попит на працю зростає разом із зростанням капіталу, але не в такій самій пропорції; відношення, в якому зростає попит на працю, неминуче зменшуватиметься» (цит. твір, стор. 479) [Російський переклад, том I, стор. 325—326].

В останній фразі Рікардо формулює правильний закон зростання капіталу, хоч ті міркування, які він наводить для об-

грунтування цього закону, дуже однобічні. До цього місця своєї книги Рікардо робить примітку, яка показує, що тут він іде слідом за *Бартоном*, на творі якого ми через це ще коротко зупинимось.

Спочатку ще одне зауваження. Перед цим, розглядаючи питання про те, чи витрачається дохід на домашніх слуг, чи на предмети розкоші, Рікардо каже:

«В обох випадках чистий дохід, а також валовий, буде той самий, але в кожному з цих випадків *чистий дохід реалізується в різних товарах*» (стор. 476) [Російський переклад, том I, стор. 324].

Таким самим чином і валовий продукт може бути однаковим за вартістю, але «реалізуватися» він може — що дуже відчутно для робітників — «в різних товарах», залежно від того, чи має він заміщувати більше змінного капіталу, чи більше постійного капіталу.

[2] ПОГЛЯДИ БАРТОНА]

[а] ПОЛОЖЕННЯ БАРТОНА

ПРО ВІДНОСНЕ ЗМЕНШЕННЯ ПОПИТУ НА ПРАЦЮ
В ХОДІ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ.
НЕРОЗУМІННЯ БАРТОНОМ І РІКАРДО ВНУТРІШНЬОГО ЗВ'ЯЗКУ
ЦЬОГО ЯВИЩА З ПАНУВАННЯМ КАПІТАЛУ НАД ПРАЦЕЮ]

Твір Бартона називається:

John Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London, 1817.

Наведемо передусім ті нечисленні теоретичні положення, що є у Бартона.

«Попит на працю залежить від збільшення оборотного, а не основного капіталу. Якби було правильно, що відношення між цими двома видами капіталу в усі часи і в усіх країнах одне й те саме, то звідси, дійсно, виходило б, що кількість зайнятих робітників пропорціональна багатству держави. Але таке припущення не має і тієї вірогідності. В міру розвитку техніки і поширення цивілізації основний капітал стає все більшим і більшим у відношенні до оборотного капіталу. Кількість основного капіталу, застосовуваного при виробленні куска англійського мусліну, щонайменше у сто, а може і в тисячу разів більша від основного капіталу, застосовуваного при виробленні такого ж куска індійського мусліну, тоді як [748] частка застосовуваного при цьому оборотного капіталу — у сто або в тисячу разів менша. Легко собі уявити, що при певних обставинах вся сума річних заощаджень якого-небудь промислового народу може бути додана до основного капіталу; в такому разі ці

заощадження не викликали б ніякого збільшення попиту на працю» (Бартон, назв. твір. стор. 16—17).

{З приводу цих слів Бартона Рікардо у примітці на стор. 480 своєї книги [Російський переклад, том I, стор. 326] заявляє:

«На мою думку, важко собі уявити, щоб при будь-яких обставинах збільшення капіталу не супроводилося збільшенням попиту на працю: найбільше, що можна сказати, це те, що *попит на працю зростатиме дедалі в меншій пропорції*. Мені здається, що п. Бартон у згаданому вище творі додержується *правильного погляду* на деякі наслідки збільшення розмірів основного капіталу для становища робітничих класів. В його праці багато цінних відомостей.»}

До наведеного вище положення Бартона слід додати ще таке місце:

«Основний капітал, коли він уже створений, перестає викликати попит на працю» (це неправда, бо потрібне відтворення основного капіталу, хоч воно і відбувається тільки через певні періоди часу і тільки поступово), «але під час його створення він дає роботу такій самій кількості робочих рук, яку займав би таких же розмірів оборотний капітал або дохід» (стор. 56).

І ще це:

«Попит на працю цілком залежить від загальної суми доходу і оборотного капіталу» (стор. 34—35).

Бартону безперечно належить дуже велика заслуга.

А. Сміт вважає, що попит на працю зростає прямо пропорціонально нагромадженню капіталу. Мальтус виводить перенаселення з того, що капітал не нагромаджується (не відтворюється у зростаючому масштабі) так само швидко, як населення. Бартон вперше відмітив, що різні органічні складові частини капіталу не зростають в однаковій мірі разом з нагромадженням і розвитком продуктивних сил; що, навпаки, в процесі зростання продуктивних сил та частина капіталу, яка перетворюється в заробітну плату, відносно зменшується в порівнянні з тією частиною (Бартон називає її основним капіталом), яка в порівнянні з своєю величиною тільки незначно змінює попит на працю. Тому Бартон вперше висуває те важливе положення, що «кількість зайнятих робітників» не «пропорціональна багатству держави», що вона відносно більша у промислово нерозвинутій країні, ніж у промислово розвинутій.

У третьому виданні своїх «Principles», в розділі 31-му («Про машини»), Рікардо, який в попередніх виданнях своєї книги ще цілком додержувався у цьому пункті поглядів Сміта, приймає поправку Бартона, і до того ж в тому *однобічному* формулю-

39 М. і Е., т. 26, ч. II

ванні, яке дає їй Бартон. Єдиний пункт, в якому Рікардо йде далі,— і цей пункт має важливе значення,— полягає в тому, що він не тільки, як Бартон, встановлює положення, що попит на працю *не зростає пропорціонально* розвиткові машин, але й твердить, що сама машина «робить частину населення надлишковим населенням»*, тобто породжує перенаселення. Рікардо тільки помилково обмежує цей результат запровадження машин тим випадком, який зустрічається тільки в землеробстві і який він поширює також і на промисловість, а саме тим випадком, коли чистий продукт збільшується за рахунок валового продукту. Але цим самим *in pace*** спростовано всю нікчемну теорію народонаселення, особливо ж базікання вульгарних економістів про те, що робітники повинні старатися вдержувати своє розмноження на такому рівні, який був би нижчим від рівня нагромадження капіталу. Навпаки, з трактування питання, яке дають Бартон і Рікардо, виходить, що таке обмеження розмноження робітничого населення, яке зменшує пропозицію праці і, значить, підвищує її ціну, тільки *при скорило* б запровадження машин, перетворення оборотного капіталу [що затрачається на заробітну плату] в основний і таким шляхом штучно створило б «надлишкове» населення; бо надлишок населення існує, як правило, не у відношенні до кількості засобів існування, а у відношенні до кількості засобів найму праці, до дійсного попиту на працю.

[749] Помилка або недолік полягає у Бартона в тому, що він органічну диференціацію капіталу, або органічну будову його, бере тільки в тій формі, в якій ця будова виступає в *процесі обігу*,— у вигляді основного й оборотного капіталу,— відмінність, яка була відкрита вже фізіократами, розвинута далі А. Смітом, а після нього стала передсудом економістів, передсудом остільки, оскільки в органічній будові капіталу вони — за традицією — бачать *тільки* цю відмінність. Ця відмінність, що походить від процесу обігу, робить значний вплив на відтворення багатства взагалі, а, значить, так само і на ту його частину, яка становить «робочий фонд». Але тут не це є вирішальним. Як основний капітал, машини, будівлі, племінна худоба тощо відрізняються від оборотного капіталу *безпосередньо* не будь-яким відношенням до заробітної плати, а тільки способом свого обігу і відтворення.

Безпосереднє відношення різних складових частин капіталу до живої праці пов'язане не з явищами процесу обігу, походить

* Див. цей том, частина II, стор. 588, 590, 591, 593 і 597. *Ред.*

** — буквально: «в горісі», тобто в найсприятливішому вигляді, коротко, в зародку. *Ред.*

не від нього, а від *безпосереднього процесу виробництва* і є відношенням *постійного і змінного капіталу*, відмінність між якими ґрунтується *тільки* на їх відношенні до живої праці.

Так, наприклад, Бартон каже: попит на працю залежить не від *основного капіталу*, а тільки від *оборотного капіталу*. Але частина оборотного капіталу — *сировина і допоміжні матеріали* — цілком так само не обмінюється на живу працю, як і машини і т. ін. В усіх тих галузях виробництва, де сировина, як елемент, входить у процес утворення вартості, вона, — оскільки ми при цьому розглядаємо тільки ту частину основного капіталу, яка входить у товар, — становить *найзначнішу* частину тієї частини капіталу, яка не затрачається на заробітну плату. Друга частина [того, що Бартон називає] оборотним капіталом, а саме частина товарного капіталу, складається з таких предметів споживання, які входять в дохід непродуктивного класу (тобто не входять в дохід робітничого класу). Отже, зростання обох цих частин *оборотного капіталу* зачіпає попит на працю нітрохи не більше, ніж зростання основного капіталу. До того ж та частина оборотного капіталу, яка складається з сировини і допоміжних матеріалів, збільшується не в меншій або навіть у ще більшій пропорції, ніж та частина капіталу, що, як основний капітал, вкладається в машини і т. ін.

Рамсей розвинув далі те розрізнення, яке було намічене Бартоном. Він підправляє Бартона, але не виходить за межі його способу уявлення. Фактично він зводить бартонівське розрізнення до розрізнення між постійним і змінним капіталом, але по-старому називає постійний капітал *основним* капіталом, хоч відносить сюди також сировину та ін., а змінний капітал називає оборотним капіталом, хоч виключає з нього весь той оборотний капітал, який не затрачається безпосередньо на заробітну плату. Про це — далі, коли ми дійдемо до Рамсея. Але це доводить необхідність внутрішньо зумовленого дальшого руху вперед.

Досить тільки один раз уяснити собі відмінність між постійним і змінним капіталом, яка походить виключно від безпосереднього процесу виробництва, од відношення різних складових частин капіталу до живої праці, щоб прояснилось також, що сама по собі ця відмінність не має ніякого відношення до абсолютної маси вироблених предметів споживання, хоч вона і має велике відношення до того, в яких саме предметах реалізується дана маса валового доходу. Проте цей спосіб реалізації валового доходу в різних товарах є не *причиною*, як це виходить у Рікардо і мається на увазі у Бартона, а *результатом*

іманентних законів капіталістичного виробництва, які ведуть до того, що дедалі більше зменшується, в порівнянні з усією сумою продукту, та частина його, яка становить фонд для відтворення робітничого класу. Якщо значна частина капіталу складається з машин, сировини, допоміжних матеріалів і т. ін., то з усієї маси робітничого класу тільки незначна частина буде зайнята відтворенням життєвих засобів, [750] що входять у споживання робітників. Але це відносне зменшення відтворення змінного капіталу є не причиною відносного зменшення попиту на працю, а, навпаки, його наслідком. Так само більш значна частина робітників, зайнятих виробництвом предметів споживання, що взагалі входять в дохід, вироблятиме предмети, які входять у споживання — у витрачання доходу — капіталістів, землевласників та їх слуг (держави, церкви і т. ін.), і менш значна частина вироблятиме предмети, призначені для доходу робітників. Але це знов-таки — наслідок, а не причина. Із зміною соціального відношення робітників і капіталістів, з революціонуванням відносин, які панують в капіталістичному виробництві, це негайно змінилося б. Доход, вживаючи вислів Рікардо, «реалізувався б в інших товарах».

У, так би мовити, фізичних умовах виробництва немає нічого такого, що змушувало б до того чи іншого способу реалізації доходу. Коли б робітники панували, коли б вони мали можливість виробляти для самих себе, то вони дуже скоро і без великих зусиль підтягли б капітал (вживаючи вислів вульгарних економістів) до рівня своїх потреб. Величезна різниця полягає в тому, чи протистоять наявні засоби виробництва робітникам як капітал, так що вони *лише* остільки можуть застосовуватися робітниками, оскільки це необхідно в інтересах збільшення додаткової вартості і додаткового продукту для їх наймачів, чи застосовують ці засоби виробництва *їх*, робітників, — чи робітники, як суб'єкти, застосовують засоби виробництва як об'єкт, щоб виробляти багатство для самих себе. Зрозуміло, при цьому припускається, що капіталістичне виробництво уже взагалі розвинуло продуктивні сили праці до тієї необхідної висоти, на якій може настати ця революція.

(Візьмемо для прикладу 1862 рік (цьогорічну осінь). Скрутне становище ланкашірських безробітних. З другого боку, на лондонському грошовому ринку — «трудність знайти застосування для грошей», в результаті чого майже необхідністю стало утворення спекулятивних товариств, бо за гроші, що даються в позику, важко одержати навіть 2%. За теорією Рікардо виходило б, що оскільки, з одного боку, в Лондоні є капітал, а, з другого боку, в Манчестері є незайнята робоча сила, то для

незайнятих робітників «неодмінно відкрився б доступ в яку-небудь іншу галузь застосування праці».)

[6] ПОГЛЯДИ БАРТОНА НА РУХ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ І ЗРОСТАННЯ РОБІТНИЧОГО НАСЕЛЕННЯ]

Бартон далі доводить, що нагромадження капіталу тільки поволі приводить до підвищення попиту на працю, коли тільки *це до того* населення не зросло так сильно, що заробітна плата стоїть на низькому рівні.

«Відношення, в якому заробітна плата перебуває в будь-який даний час до всього продукту праці, визначає, чи проходить асигнування капіталу в одному напрямі» (основний капітал). «чи в другому» (оборотний капітал).

«Якщо заробітна плата падає, тоді як ціна товарів лишається незмінною, або якщо підвищується ціна товарів, тоді як заробітна плата не змінюється, то прибуток підприємця зростає, і це спонукає його наймати більше робочих рук. Якщо, навпаки, заробітна плата підвищується в порівнянні з товарами то фабрикант застосовує якомога менше робочих рук і намагається робити все за допомогою машин» (цит. твір, стор 17—18).

«Ми маємо вірогідні дані, які свідчать про те, що при поступовому підвищенні заробітної плати в першій половині минулого [тобто XVIII] століття населення зросло значно повільніше, ніж у другій половині його, коли реальна ціна праці швидко падала» (стор. 25).

«Отже, само по собі підвищення заробітної плати ніколи не викликає збільшення робітничого населення; падіння заробітної плати може викликати дуже швидке зростання його. Наприклад, коли б потреби англійця знизилися до рівня потреб ірландця, то фабрикант почав би застосовувати більше робітників, відповідно до зменшення витрат на їх утримання» (стор. 26).

«Трудність знайти роботу далеко більше стримує від одруження, ніж низький рівень заробітної плати» (стор. 27)

«Вважається, що всяке збільшення багатства має тенденцію створювати новий попит на працю. Та оскільки праця, в порівнянні з усіма іншими товарами, потребує для свого вироблення найдовшого часу»

{з тієї ж причини величина заробітної плати може довго триматися нижче середнього рівня, бо працю, в порівнянні з усіма іншими товарами, найважче вилучити з ринку, щоб цим способом скоротити її пропозицію до рівня існуючого в даний момент попиту},

«то з усіх товарів праця [751] найбільше підвищується в ціні, коли збільшується попит, та оскільки всяке підвищення заробітної плати викликає в десять разів більше зменшення прибутку, то ясно, що збільшення капіталу може тільки повільно діяти на збільшення дійсного попиту на працю, якщо цьому не передує таке збільшення населення, яке тримає заробітну плату на низькому рівні» (стор. 28).

Бартон висуває тут різні положення.

По-перше: підвищення заробітної плати само по собі не збільшує робітничого населення; та зате падіння заробітної плати може дуже легко і швидко викликати його зростання. Доказ: у першій половині XVIII століття — поступове підвищення заробітної плати і повільний приріст населення; навпаки, у другій половині XVIII століття — велике зниження реальної заробітної плати і швидкий приріст робітничого населення. Причина: одруженню перешкоджає не низький рівень заробітної плати, а те, що трудно знайти роботу.

По-друге: але знайти роботу тим легше, чим нижчий рівень заробітної плати. Бо перетворення капіталу в оборотний або основний, тобто в такий, що застосовує працю, або в такий, який її не застосовує, перебуває у зворотному відношенні до високого або низького рівня заробітної плати. Коли заробітна плата низька, то попит на працю великий, бо тоді для підприємця вигідно застосовувати багато праці і з тим самим оборотним капіталом він може застосовувати *більше* робітників. Якщо заробітна плата висока, то фабрикант застосовує якомога менше робітників і намагається робити все за допомогою машин.

По-третє: нагромадження капіталу само по собі тільки повільно підвищує попит на працю, бо всяке підвищення цього попиту, якщо пропозиція праці менша від попиту на неї, викликає швидке підвищення ціни праці і в десять разів більше падіння прибутку. Нагромадження може швидко відбитися на попиті на працю тільки тоді, коли *нагромадженню передувало значне збільшення робітничого населення*, в результаті чого заробітна плата стоїть на дуже низькому рівні і навіть при підвищенні вона залишається низькою, бо [новий] попит більше поглинає незайняті робочі руки, ніж породжує конкуренцію із-за робітників, зайнятих повністю.

Все це, *sunt grano salis**, правильно для цілком розвинутого капіталістичного виробництва. Але це не пояснює самого процесу його розвитку.

А тому і наведений Бартоном історичний доказ суперечить тому, що він мав би довести.

У першій половині XVIII століття заробітна плата поступово підвищувалась, населення зростало повільно, і не було ніяких машин, а також, порівняно з другою половиною століття, застосовувалося мало іншого основного капіталу.

У другій половині XVIII століття, навпаки, заробітна

* — дослівно: «з дрібком солі»; в переносному значенні: «з застереженням», «не зовсім буйвально». *Ред.*

плата невпинно падає, населення надзвичайно зростає, — і з'являється багато машин. Але якраз машини, з одного боку, зробили найвче населення надлишковим і цим шляхом знизили заробітну плату, а з другого боку, внаслідок швидкого розвитку світового ринку, знову поглинули це населення, потім знову зробили його надлишковим і знову поглинули; водночас із цим вони надзвичайно прискорили нагромадження капіталу і збільшили *масу* змінного капіталу, хоч цей змінний капітал відносно зменшився як в порівнянні з сукупною вартістю продукту, так і у відношенні до маси застосовуваних ним робітників.

Навпаки, у першій половині XVIII століття ще не було великої промисловості, а була *мануфактура*, що ґрунтувалася на поділі праці. Головною складовою частиною капіталу залишався змінний капітал, який затрачався на заробітну плату. Продуктивна сила праці розвивалась повільно в порівнянні з другою половиною XVIII століття. Попит на працю, отже і заробітна плата підвищувались разом з нагромадженням капіталу і майже пропорціонально цьому нагромадженню. Англія була ще по суті землеробською країною, і там ще була дуже поширена (і навіть продовжувала розвиватися) домашня (прядильна і ткацька) промисловість, якою займалося землеробське населення. Пролетаріат у точному значенні цього слова не міг ще виникнути, так само як не було ще і промислових мільйонерів.

У першій половині XVIII століття відносно переважав змінний капітал, у другій половині — основний капітал; але для останнього потрібна більша маса людського матеріалу. Його запровадженню у великих розмірах має передувати зростання населення. Проте весь дійсний хід розвитку суперечить трактуванню його у Бартона, оскільки при цьому виявляється, що тут взагалі сталася зміна в способі виробництва: закони, які відповідають великій промисловості, не тотожні з тими законами, які відповідають [752] мануфактурі. Остання є тільки фазою розвитку на шляху до першої.

Але тут цікаві деякі історичні дані, що їх наводить Бартон як про рух заробітної плати, так і про рух хлібних цін в Англії, оскільки Бартон зіставляє першу половину XVIII століття з другою.

«Наведена нижче таблиця показує» (а «з середини XVII до середини XVIII століття [реальна] заробітна плата підвищувалась, бо ціна хліба впала за цей період не менш як на 35%»), «яким було відношення заробітної плати сільськогосподарських робітників до хлібних цін на протязі останніх 70 років.

Періоди	Тижнева заробітна плата	Ціна квартера пшениці	Заробітна плата в пінтах пшениці
1742—1752	6 ш. 0 п.	30 ш. 0 п.	402
1761—1770	7 » 6 »	42 » 6 »	90
1780—1790	8 » 0 »	51 » 2 »	80
1735—1799	9 » 0 »	70 » 8 »	65
1800—1808	11 » 0 »	86 » 8 »	60 »

(Бартон, цит. твір, стор. 25—26).

«В доповіді [комісії] палати лордів з приводу законів про бідних» (1816 рік?) «наводиться таблиця, яка показує, скільки прийнято біллів про обгороджування землі на кожній із сесій парламенту від часу революції [1688 року]. З цієї таблиці видно, що за 66 років, з 1688 до 1754 р., таких біллів було прийнято 123, тоді як за 69 років *, з 1754 до 1813 р., їх було 3 315. Протягом останнього періоду хліборобство розвивалося приблизно у 25 разів швидше, ніж протягом першого. Але в перші 66 років все більше і більше хліба вироблялося весь час для вивозу за кордон, тоді як протягом більшої частини останніх 69 років споживалося все, що раніше вивозилося, і разом з тим для нашого власного споживання ввозилася все більша, а під кінець — дуже значна кількість хліба... Зростання населення протягом першого періоду порівняно з останнім відбувалося, таким чином, ще повільніше, ніж це, напевно, показує розвиток хліборобства» (там же, стор. 11—12).

«В 1688 р. населення Англії та Уельсу становило 5 500 000 чоловік, за Грегорі Кінгом, який визначив його на підставі кількості будинків. В 1780 р. воно становило, за Мальтусом, 7 700 000 чоловік. Отже, воно збільшилося за 92 роки на 2 200 000 чоловік. За наступні 30 років воно збільшилося на 2 700 000 з лишком чоловік. Але щодо першого зростання населення, то, найпевніше, воно відбулося головним чином за час від 1750 до 1780 р.» (стор. 13).

Бартон обчислює на підставі надійних джерел, що

«в 1750 р. кількість жителів становила 5 946 000, що означає збільшення від часу революції [1688 року] на 446 000 чоловік, або на 7 200 чоловік за рік» (стор. 13—14).

Таким чином виходить, що зростання населення в останні роки відбувалося, навіть за далеко неповним підрахунком, в десять разів швидше, ніж сто років тому. Але наймовірно, щоб нагромадження капіталу стало в десять разів більшим» (стор. 14).

Питання не в тому, яка кількість життєвих засобів виробляється протягом року, а в тому, яка частина живої праці протягом року входить у виробництво основного і оборотного капіталу. Цим визначається величина змінного капіталу порівняно з постійним.

* Так у Бартона. В дійсності, з 1754 до 1813 р. минуло тільки 59 років. *Ред.*

Бартон пояснює собі надзвичайне зростання населення майже по всій Європі за останні 50—60 років тим, що зросла продуктивність американських рудників, оскільки цей надлишок благородних металів підвищив ціни товарів у більшій мірі, ніж заробітну плату, тобто фактично знизив заробітну плату, внаслідок чого підвищилась норма прибутку (стор. 29—35). [XIII — 752]

ДОДАТКИ¹⁴⁸

(1) РАННЕ ФОРМУЛЮВАННЯ ТЕЗИ ПРО ПОСТІЙНУ
ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖ ПРОПОЗИЦІЄЮ
І ПОПИТОМ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ. РОДБЕРТУС
І ЕКОНОМІСТИ-ПРАКТИКИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ]

[XII — 580b] Теорія, яку «мимохідь висуває» Сміт, про те, що хліб створює для себе свій власний попит і т. д. *, — теорія, яка з поважним виглядом була повторена потім *Мальтусом* в його теорії ренти і почасти стала основою його теорії народонаселення, — висловлена [до Сміта] дуже *виразно* в ось якому уривку:

«Хліба буває багато чи мало відповідно до його споживання. Якщо є *більше ротів*, то буде *більше й хліба*, тому що буде *більше рук* для обробітку землі; а якщо є *більше хліба*, то знайдеться й *більше ротів*, бо *достаток збільшує населення*» ([*Arbuthnot, John.*] An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer. London, 1773, стор. 125).

Тому

«в сільському господарстві не може бути надвиробництва» (там же, стор. 62).

Фантазія Родбертуса, ніби *насіння* і т. ін. не входить [у затрати фермера] як стаття капіталу **, [спростовується] сотнями творів, написаних почасти самими фермерами у ХVІІІ столітті (особливо починаючи з 60-х років). Тимчасом було б, навпаки, правильним твердження, що у фермера *рента* входить в його затрати як стаття видатку. Фермер залічує її до *витрат виробництва* (і вона справді відноситься до його витрат виробництва).

* Див. цей том, частина II, стор. 364 і далі. *Ред.*

** Див. цей том, частина II, стор. 35—46. *Ред.*

«Коли...ціна хліба приблизно така, якою вона повинна була б бути, то це може визначатися тільки тим відношенням, в якому *вартість землі* перебуває до *вартості грошей*» (там же, стор. 132).

Наведене далі місце показує, що з того моменту, як капітал оволодіває землеробством, рента в уявленні самого капіталістичного фермера стає всього тільки відрахуванням з прибутку і що вся додаткова вартість починає розглядатися по суті як прибуток:

«*Старий* метод полягав у тому, що *прибуток* фермера [його частка у валовому продукті] обчислювалась *трьома рентами*» (здольщина). «Для *раннього періоду землеробства* це був добросовісний і справедливий поділ власності. В менш освічених країнах цей метод застосовується ще й тепер... Один дає землю і капітал, другий — звання і працю. Але на добре обробленому і родючому ґрунті рента має тепер найменше значення. Процент на свої гроші, або свій дохід, людина повинна обчислювати на ту суму, яку вона може вкласти як капітал і як річну затрату своєї праці» (там же, стор. 34). [XII — 580b].

**[2) НАТАНИЕЛ ФОРСТЕР ПРО ВОРОЖНЕЧУ МІЖ
ЗЕМЛЕВЛАСНИКАМИ І ПРОМИСЛОВЦЯМИ]**

[XIII — 670a] *«Землевласники і промисловці вічно ворогують між собою і заздять вигодам один одного»* ([Forster Nathaniel.] An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions etc. London, 1767, стор. 22, примітка). [XIII — 670a]

[3] ПОГЛЯД ГОПКІНСА НА СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ РЕНТОЮ І ПРИБУТКОМ]

[XIII — 669b] У Гопкінса (подивитися те місце, де про це говориться *) *земельна рента* наївно розглядається як первісна форма додаткової вартості, а прибуток — як щось похідне від неї.

Гопкінс пише:

«Коли... виробники були водночас і землеробами і мануфактуристами, землевласник одержував як *земельну ренту* вартість, що дорівнювала 10 ф. ст. Припустимо, що одна половина цієї ренти сплачувалась сировими продуктами, а друга половина — промисловими виробами. Після *поділу* виробників на два класи (землеробів і мануфактуристів) це могло б так тривати і далі. Однак на практиці для землеробів було б зручнішим *вносити* землевласникам *всю ренту* і нараховувати її на свій продукт при обміні його на продукт праці мануфактуристів з тим, щоб справедливо розподілити цей платіж між обома класами і щоб заробітна плата і прибуток лишалися на одному рівні і там і тут» (*Th. Hopkins. Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit etc. London, 1822, стор. 26.* [XIII — 669b])

* Див. цей том, частина II, стор. 46. *Ред.*

(4) КЕРІ, МАЛЬТУС І ДЖЕМС ДІКОН ЮМ ПРО ПОЛІПШЕННЯ В ЗЕМЛЕРОБСТВІ

[XІ — 490a] «Треба відмітити, що власника землі і фермера ми завжди розглядаємо як одну й ту саму особу... Воно так і є в Сполучених Штатах» (H. C. Carey. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848, стор. 97).

«Людина завжди переходить від бідного ґрунту до кращого, а потім повертається знову до первісного бідного ґрунту і оре мергель або вапно, і такі переходи весь час повторюються... І на кожному етапі цього шляху людина створює все кращу і кращу машину *... Капітал може бути вкладений у землеробство з більшою вигодою, ніж у машини, тому що машини одного й того самого типу мають *всього тільки однакову* ефективність, тоді як продуктивність землі все більше *підвищується*... Виграш від застосування парової машини в тому, що вона зберігає заробітну плату за працю на перетворення, скажімо, вовни в сукно — *мінус* збиток від зношування машини. Тимчасом праця, яка застосовується до обробітку ґрунту, виробляє заробітну плату *плюс* вигоди від поліпшення землі-машини... Тому ділянка землі, яка дає щороку 100 ф. ст. доходу, продається дорожче, ніж парова машина, яка дає такий самий дохід... Покупець земельної ділянки знає, що ця земля оплатить йому заробітну плату і процент *плюс* збільшення вартості цієї ділянки землі в результаті її використання. А покупець парової машини знає, що вона оплатить йому заробітну плату і процент *мінус* зменшення вартості цієї парової машини в результаті її використання. Перший купує таку машину, яка поліпшується в міру користування нею; другий — таку машину, що погіршується в міру користування нею... Земля являє собою таку машину, на яку новий капітал і праця можуть затратитися з дедалі більшою вигодою, тоді як на парову машину такі затрати, що давали б все більший дохід, не можуть бути зроблені» (там же, стор. 129—131).

* Мається на увазі земля, оброблена й піддана меліорації. *Ред.*

* * *

Навіть ті поліпшення в землеробстві, які призводять до зменшення витрат виробництва і в результаті цього до падіння цін, а на початку — поки ціни ще не впали — викликають тимчасове підвищення сільськогосподарського *прибутку*,

«майже завжди *кінець кінцем збільшують ренту*. Той *збільшений капітал*, який вкладається в землеробство в результаті того, що відкрилась можливість одержувати великі тимчасові прибутки, *здебільшого не може бути цілком вилучений з орендованої землі, коли мине строк оренди, а при відновленні орендного договору землевласник дістає від цих капіталовкладень вигоду у вигляді збільшення своєї ренти*» (*Malthus. An Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc. London, 1815 [стор. 25—26]*)

* * *

«Коли до високих цін на хліб, що переважали в останні роки, орна земля, як правило, давала тільки *невелику ренту* головним чином через *загально визнану необхідність частих парів*, то тепер слід знову зменшити розмір ренти, щоб можна було повернутись до тієї ж системи парів» (*J. D. Hume. Thoughts on the Corn-Laws etc. London, 1815, стор. 72*). [XI — 490a]

[5] ГОДСКІН І АНДЕРСОН
ПРО ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ
ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ ПРАЦІ]

[XIII — 670a] «В міру того як населення збільшується, для забезпечення людей продуктами харчування стає достатньо все менше і менше земельної площі» ([*Hodgskin, Thomas.*] *The Natural and Artificial Right of Property Contrasted etc.* London, 1832, стор. 69). (Цей твір Годскіна вийшов анонімно.)

Те саме до Годскіна говорив *Андерсон* *. [XIII — 670a]

* Див. цей том, частина II, стор. 143—144. *Ред.*

[6] ЗМЕНШЕННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ

[XIII — 670a] Прибуток більшого капіталу, який застосовує більший постійний капітал (машини, сировину), — оскільки він [прибуток] розподіляється на такий сукупний капітал, в якому застосована жива праця становить пропорціонально менш значну частину сукупного капіталу, — є [за своєю нормою] меншим, ніж менший [у своїй масі] прибуток, що створюється живою працею, яка становить пропорціонально більш значну частину сукупного капіталу менших розмірів. [Відносно] зменшення змінного капіталу і відносно збільшення постійного капіталу, хоч обидві ці частини капіталу зростають, є тільки іншим *виразом збільшення продуктивності праці*.
[XIII — 670a]

**ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ**

ПРИМІТКИ

¹ Закінчивши великий розділ «Теорії про продуктивну і непродуктивну працю», який входить у відділ про Сміта, і написавши ще три розділи, що мають характер доповнень до відділу про фізіократів (про Неккера, про «Економічну таблицю» Кене і про Ленге), — Маркс, за своїм планом, мав перейти до роботи над відділом про Рікардо. Проте до цієї роботи Маркс перейшов не відразу. Після розділу про Ленге він почав писати розділ про Брея, — очевидно, в зв'язку з тим, що в розділі «Ленге» згадуються «нечисленні соціалістичні автори», про яких Маркс мав намір говорити «далі» (див. цей том, частина I, стор. 325). Відповідно до цього Маркс у змісті-плані X зошита закреслює в заголовку розділу «f» (цей заголовок безпосередньо йде за заголовком розділу «e» Ленге) спочатку написане слово «Рікардо» і пише замість нього — «Брей» (див. там же, стор. 3). Проте розділ про Брея лишився незакінченим. Згодом Маркс вирішив перенести аналіз поглядів Брея в розділ про пролетарських противників політико-економістів (див. третю частину цього тома).

Приступивши до роботи над розділом про Брея, Маркс мав намір почати відділ про Рікардо з наступного розділу — «g». Але і на цей раз ім'я Рікардо у змісті було закреслено, і як розділ «g» появилася «Відступ» під заголовком «Пан Родбертус. Нова теорія земельної ренти».

Над розділом про Родбертуса Маркс працював у червні 1862 р. В листі до Маркса від 9 червня 1862 р. Лассаль просив найближчим часом повернути книгу Родбертуса про земельну ренту, яку він позичив Марксу. Ця обставина, мабуть, була для Маркса зовнішнім приводом до того, щоб негайно взятися за роботу над розділом про Родбертуса. Але були і свої власні серйозні підстави, що викликали необхідність дати насамперед критичний аналіз родбертусівської теорії земельної ренти.

Як видно з листування Маркса, він на той час уже цілком ясно уявляв собі, в чому саме помилковість рікардовської теорії земельної ренти. Маркс вважав однією з корінних хиб теорії ренти Рікардо відсутність в ній поняття абсолютної ренти. Із спробою розвинути це поняття виступив Родбертус у своєму третьому «Соціальному листі» до фон Кірхмана. Перше ніж приступити до спеціального розгляду рікардовської

- теорії ренти, Маркс дав у цьому «Відступі» розгорнутий критичний аналіз цієї спроби Родбергуса. — 1.
- ² Маркс має на увазі свою працю «Злиденність філософії», спрямовану проти Прудона (§ IV другого розділу, озаглавлений «Земельна власність або земельна рента»). Див. це видання, т. 4, стор. 162—172, особливо стор. 166—167 і 171. — 6.
- ³ Мова йде про книгу: J. Wade. «History of the Middle and Working Classes». London, 1833. — 7.
- ⁴ В рукописі тут стоїть слово «Rohmaterial» («сировий матеріал»). В усіх інших випадках Маркс у своєму рукописі 1861—1863 років вживав термін «сировий матеріал» у тому вужчому його значенні, яке сформульоване у 5-му розділі I тома «Капіталу», — в розумінні такого предмета праці, що «уже зазнав певної зміни за допомогою праці» (див. це видання, т. 23, стор. 176). Оскільки в цьому місці, судячи з усього контексту, мова йде про предмет праці в найширшому значенні слова, тобто передусім про такий предмет праці, який не є продуктом праці, а даний природою, то можна припустити, що слово «Rohmaterial» є описка, і замість нього має стояти слово «Arbeitsgegenstand» («предмет праці»). Відповідно до цього і зроблено переклад цієї фрази. — 9.
- ⁵ У IV зошиті свого рукопису 1861—1863 років (стор. 149 і далі) Маркс називав «першим поділом праці» поділ праці в суспільстві між незалежними один від одного товаровиробниками, а «другим поділом праці» — поділ праці на капіталістичному підприємстві, особливо в мануфактурній майстерні. Пор. це видання, т. 23, стор. 337—344. — 11.
- ⁶ Маркс цитує тут книгу: T. C. Banfield. «The Organization of Industry». Second edition, London, 1848, p. 40, 42. — 12.
- ⁷ Під терміном «середня ціна» («Durchschnittspreis») Маркс розуміє тут те саме, що під терміном «ціна виробництва», тобто витрати виробництва ($c + v$) плюс середній прибуток. Самий термін «середня ціна» вказує на те, що тут мається на увазі «середня ринкова ціна за більш-менш тривалий період, або та центральна точка, до якої тяжіє ринкова ціна», як Маркс роз'яснює далі, на стор. 324 другої частини цього тома. Вперше цей термін зустрічається у Маркса на стор. 67 першої частини цього тома. — 13.
- ⁸ Про ту відмінність між часом виробництва і робочим часом, яка має місце, зокрема, в землеробстві, і про пов'язані з цим особливості розвитку капіталізму в землеробстві Маркс писав у своєму рукописі 1857—1858 років (див. K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 560—562). Поняття періоду виробництва (в розумінні періоду, що охоплює, крім робочого часу, також і той час, протягом якого на предмет праці впливають тільки звичайні природні процеси) Маркс докладно розвинув у другому томі «Капіталу», відділ другий, розділ 13. — 16.
- ⁹ Цю характеристику капіталістів як конкурентів-ворогів і разом з тим і «співбратів» Маркс обґрунтував у III томі «Капіталу». Дослідивши процес вирівнювання норми прибутку, при якому «кожний окремих капіталіст так само, як і сукупність усіх капіталістів кожної окремої

сфери виробництва, бере участь в експлуатації всього робітничого класу всім капіталом і зумовлює своєю участю певний ступінь цієї експлуатації» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 201), Маркс пише: «...ми маємо тут математично точне пояснення того, чому капіталісти, виявляючи так мало братерських почуттів при взаємній конкуренції між собою, становлять в той же час справді масонське братство в боротьбі з робітничим класом як цілим» (там же, стор. 202).— 18.

- 10 Під «цією книгою» Маркс розуміє книгу «Про капітал» — першу і найголовнішу з тих шести книг, на які він у 1858—1862 роках мав намір розчленувати всю свою економічну працю (див. це видання, т. 13, стор. 5 і 11).— 19.
- 11 P. J. Stirling. «The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theory of Profits and Prices». Edinburgh, 1846, p. 209—210.— 22.
- 12 Про вульгарну концепцію Кері, який розглядав земельну ренту як процент на вкладений в землеробство капітал, Маркс пише далі (див. цей том, частина II, стор. 138—139, 143 і 163), а також у III томі «Капіталу» (див. це видання, т. 25, ч. II, стор. 157 і 309).— 23.
- 13 Про концепцію монопольної ціни землеробських продуктів у Б'юкенена Маркс говорить далі, на стор. 162, 340 і 400 другої частини цього тома. Погляди Гопкінса на земельну ренту Маркс аналізує на стор. 133—139 другої частини цього тома.— 23.
- 14 Маркс цитує книгу: G. Opdyke. «A Treatise on Political Economy». New York, 1851, p. 60.— 23.
- 15 Йдеться про книгу: F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 155.— 27.
- 16 Далі в рукописі йде начерк, в якому Маркс наводить приклад з бавовнярем, прядильником і ткачем. Від питання про прибуток, що його одержує кожний з них зокрема, Маркс переходить до розгляду питання про розміри прибутку, коли припустити, що ткач є разом з тим і бавовнярем і прядильником. Однак написане не задовольнило Маркса, він припинив розпочатий начерк, перекреслив його і слідом за цим дав наведене в тексті уточнене формулювання своєї думки.— 39.
- 17 Маркс має на увазі великий екскурс про Дж. Ст. Мілля, що є в VII і VIII зошитах (стор. 319—345 рукопису). Відповідно до змісту «Теорій додаткової вартості», складеного Марксом, і до його вказівки в тексті VII зошита рукопису (стор. 319) підрозділ про Дж. Ст. Мілля перенесено в цьому виданні до третьої частини «Теорій», в розділ про розклад рикардіанської школи. У відведеному для Дж. Ст. Мілля 7-му параграфі цього розділу сторінки 332—334 рукопису Маркса присвячені з'ясуванню питання про те, чи впливає на норму прибутку posiadання в руках одного капіталіста виробництва готового продукту з виробництвом постійного капіталу для цього продукту.— 39.
- 18 Маркс має на увазі ту частину свого дослідження, що згодом вийшла в третій том «Капіталу».— 39.
- 19 Маркс посилається на свій XII зошит виписок з політичної економії. На обкладинці зошита рукою Маркса написано: «Лондон, 1851 р.»

- лишень». На стор. 14 цього зошита виписано те місце з книги Гойкінса «*Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money*» (London, 1822), яке має тут на увазі Маркс і яке він далі наводить на обкладинці XIII зошита рукопису «Теорії додаткової вартості» (стор. 669b). В цьому виданні це місце є в «Додатках» до другої частини (див. цей том, частина II, стор. 616).— 46.
- ²⁰ Про те, «як багато важить дешевина або дорожнеча сировини для промисловості, що обробляє цю сировину», Маркс говорить у згаданому в примітці 17 великому екскурсі про Дж. Ст. Мілля (стор. 335—339 рукопису), який, відповідно до вказівок Маркса, перенесено в цьому виданні до третьої частини «Теорії додаткової вартості», у розділ про розклад рикардіанської школи.— 57.
- ²¹ T. R. Malthus. «*Principles of Political Economy*». 2nd edition, London, 1836, p. 268. Це висловлення Мальтуса Маркс наводить й аналізує в розділі «Т. Р. Мальтус» у третій частині «Теорії додаткової вартості» (стор. 765—766 рукопису).— 61.
- ²² Маркс має на увазі приклад, який він навів на сторінках 335—336 свого рукопису, у великому екскурсі про Дж. Ст. Мілля; про цей екскурс говорилось у примітках 17 і 20.— 68.
- ²³ До цієї цитати з Родбертуса Маркс вніс ті «відповідні зміни», які випливають з тієї — не взятої до уваги Родбертусом — обставини, що вартість машин та інших засобів виробництва з такою ж необхідністю входить у продукт землеробства, з якою в продукт промисловості, що обробляє сільськогосподарську сировину, входить вартість цієї сировини. У тому вигляді, в якому це місце дано у Родбертуса, воно наведене Марксом вище (див. цей том, частина II, стор. 49 і 50). Термін «*машинна вартість*» («*Maschinenwert*») не без іронії Маркс утворив за аналогією з родбертусівським терміном «*Materialwert*» («вартість матеріалу»). Усі Марксові слова надруковано в тексті цитати р о з б и в к о ю.— 74.
- ²⁴ В рукописі далі йде коротенька вставка про капітал як «легалізоване відображення чужої праці»; ця вставка взята у Маркса в квадратні дужки і має помітку, що її слід перенести в інше місце, бо вона порушує безпосередній зв'язок викладу. В нашому виданні ця вставка вміщена вище, на стор. 23 другої частини цього тома, як підрядкова виноска.— 90.
- ²⁵ В цьому абзаці, де Маркс ще тільки починає досліджувати питання про залежність суми ренти (абсолютної і диференціальної) від відносної родючості ґрунту, він користується попереднім припущенням, що сума ренти прямо пропорційна родючості ґрунту (в тому розумінні, що коли який-небудь розряд ґрунту на $\frac{1}{3}$ більш родючий, ніж другий, то і сума ренти з цього розряду теж на $\frac{1}{3}$ більша від суми ренти, одержуваної з менш родючого розряду). Далі Маркс уже не користується цим припущенням і дає уточнене формулювання залежності суми ренти від відносної родючості ґрунту.
- Якщо відповідно до цих дальших роз'яснень Маркса підрахувати суму ренти для розрядів II, III і IV, виходячи з кількості кварталів, що їх дають ці розряди і що продаються по одній для всіх розрядів ціні в $\frac{1}{3}$ ф. ст. за квартал, то для II розряду ми матимемо 34 ф. ст., для III— $62\frac{4}{5}$ ф. ст., для IV— $97\frac{9}{25}$ ф. ст. Розрахунок провадиться так:

оскільки II розряд на $\frac{1}{3}$ більш родючий, ніж I, то він дає $360 + 72$, тобто 432 квартаери, що їх продають за $\frac{432}{3}$ ф. ст., тобто за 144 ф. ст.; з них 110 ф. ст. становлять витрати виробництва плюс середній прибуток; на земельну ренту (абсолютну і диференціальну) лишається 34 ф. ст. I так само провадиться розрахунок для розрядів III і IV.

Уточнений метод обчислення суми ренти Маркс широко застосував у розділі XII («Таблиці диференціальної ренти з поясненнями»), але цей метод намітився уже і в цьому, VIII розділі. Так, на стор. 100, де Маркс спочатку повторює наведену на стор. 93 цифру $17\frac{2}{25}$ ф. ст. для суми ренти з розряду IV і дає цифру $7\frac{7}{25}$ ф. ст. для диференціальної ренти з того ж розряду, він потім накреслює і правильний шлях для визначення диференціальної ренти з розряду IV, а саме $-207\frac{9}{25}$ ф. ст. мінус 120 ф. ст., тобто $87\frac{9}{25}$ ф. ст. Коли до цієї величини додати 10 ф. ст. абсолютної ренти, то для сукупної ренти з розряду IV матимемо величину $97\frac{9}{25}$ ф. ст., яка цілком відповідає дальшим висновкам Маркса.— 93.

- ²⁶ На сторінках 78—79 другого тома своєї праці «Cours d'économie politique», St.-Petersbourg, 1815, Шторх пише: «Рента найродючіших земель визначає розмір ренти всіх інших земель, що конкурують з найродючішими землями. Доти, поки продукту найродючіших земель досить для задоволення попиту, менш родючі землі, що конкурують з найродючішими, не можуть оброблятися або принаймні не дають ренти. Але як тільки попит починає перевищувати ту кількість продукту, яку можуть давати родючі землі, ціна продукту підвищується, і тоді є можливість обробляти менш родючі землі й одержувати з них ренту». Про цей погляд Шторха Маркс говорить також у III томі «Капіталу» (в розділах 10 і 39).— 94.
- ²⁷ Про те, що в питанні про ринкову вартість землеробських продуктів був правий і Рікардо і Шторх і що водночас обоє вони були неправі, бо «зовсім випустили з уваги середній випадок», Маркс пише в примітці 30-ій до 10-го розділу III тома «Капіталу».— 97.
- ²⁸ Про два різні розрахунки у цьому прикладі див. примітку 25.— 100.
- ²⁹ Маркс тут залишає осторонь прибуток, що припадає на авансований в розрядах I, II, III і IV землеробський капітал. Якщо в розряді I капітал у 100 ф. ст. виробляє 330 бушелів по 6 шил. 8 пенсів (або по $\frac{1}{3}$ ф. ст.) за бушель, то вартість сукупного продукту цього розряду дорівнює 110 ф. ст., а оскільки з них 10 ф. ст. припадають на ренту, то для прибутку нічого вже не залишається. Цілком так само і для вартості сукупного продукту всіх чотирьох розрядів при затраті в кожному з них 100 ф. ст. матимемо суму в 500 ф. ст., яка складається тільки з заміщення затраченого капіталу (400 ф. ст.) і суми земельних рент у розрядах I, II, III і IV, що становить 100 ф. ст. ($10 + 20 + 30 + 40$).— 104.
- ³⁰ Збільшення висоти (норми) ренти в результаті появи диференціальних рент, сплачуваних капіталами, які застосовуються на більш родючих ґрунтах, є «тільки позірне» в тому розумінні, що воно ґрунтується на «фальшивій соціальній вартості», про яку докладніше Маркс говорить у 39-му розділі III тома «Капіталу» (див. це видання, т. 25, ч. II, стор. 195—196). Як Маркс пояснює далі в тексті, капіталіст, що орен-

дує більш родючу землю, продає свій продукт по ціні продукту менш родючої землі, «як коли б для виробництва тієї самої кількості продукту йому потрібен був той самий капітал», що і на менш родючій землі.— 104.

- 31 Числа 90, 80 і 70 Маркс, очевидно, бере як різниці між капіталами, вкладеними в розрядах II, III і IV, і диференціальними рентами, що їх вони дають (у II розряді капітал у 100 ф. ст. дає 10 ф. ст. диференціальної ренти, в III розряді — 20 ф. ст., у IV розряді — 30 ф. ст.). Якщо зробити точний підрахунок, виходячи з того, що продукт розряду II дорівнює 360 бушелям, продукт розряду III — 390 бушелям і продукт розряду IV — 420 бушелям, то числа будуть такі: $91\frac{2}{3}$ ф. ст., $84\frac{8}{13}$ ф. ст. і $78\frac{4}{7}$ ф. ст.— 104.
- 32 В рукописі цей абзац, взятий Марксом у дужки, знаходиться через два абзаци далі (на тій же 494-ій сторінці), вклинюючись у невеликий історичний екскурс про погляди Петті і Давенанта на зміну величини земельної ренти. За своїм змістом взятий в дужки абзац дуже близький до попередніх міркувань Маркса про співвідношення між продуктивністю землеробства і продуктивністю промисловості.— 108.
- 33 Маркс має на увазі працю Андерсона «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777.— 110.
- 34 Мова йде про твір Адама Сміта «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», London, 1776.— 110.
- 35 *Британський музей* — англійський національний музей (заснований в 1753 р.), знаходиться в Лондоні. Найважливішу частину музею становить бібліотека, що є однією з найбільших у світі. У бібліотеці Британського музею працювали Маркс і Енгельс. У травні — червні 1908 р. в ній працював В. І. Ленін. Репродукцію англійської гравюри, що змальовує читальний зал Британського музею, яким він був у середині XIX ст., див. в цьому томі, частина I, між стор. 360—361.— 110.
- 36 Мова йде про передмову Рікардо до першого видання його книги «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Див. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, р. VI—VII.— 111.
- 37 [Th. R. Malthus.] «An Essay on the Principle of Population». London, 1798.— 111.
- 38 Маркс має на увазі книгу Таунсенда «A Dissertation on the Poor Laws» (London, 1786), яку він цитує в III зошиті свого рукопису 1861—1863 років (стор. 112—113), у відділі «Абсолютна додаткова вартість». Всі три цитати, наведені там Марксом, даються також в 23-му розділі I тома «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 613).— 111.
- 39 Див. примітку 37.— 115.
- 40 Йдеться про брошури Мальтуса «The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn» і «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent».— 115.

- ⁴¹ Мова йде про хлібний закон 1815 року, який забороняв імпортування хліба в Англію доти, поки ціна хліба в самій Англії залишалась нижчою 80 шил. за квартал.— 115.
- ⁴² Натяк на німецького вульгарного економіста Рошера, професора Лейпцигського університету.— 116.
- ⁴³ Ім'ям *Абрагама а Санта Клара* називали австрійського проповідника і літератора Ульріха Мегерле (1644—1709), який ставив собі за мету пропагувати католицизм у дохідливій для широкої публіки формі і виступав з «спасенними» проповідями і моралістичними творами, написаними нібито в народному стилі.— 116.
- ⁴⁴ В рукописі далі йде коротенька вставка, в якій Маркс протиставить погляд Рікардо на рівень заробітної плати поглядові Мальтуса з цього питання. Ця вставка вміщена вище, на стор. 116—117 другої частини цього тома, як підрядкова виноска.— 117.
- ⁴⁵ Маркс має на увазі працю Мак-Куллоха «The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical, and Biographical Notices», London, 1845.— 118.
- ⁴⁶ Маркс називає Рошера ім'ям найвидатнішого старогрецького історика Фукидіда в зв'язку з тим, що «пан професор Рошер скромно оголосив себе Фукидідом політичної економії», як пише Маркс в III частині «Теорії додаткової вартості» (стор. 922 рукопису Маркса). Нескромне посилання Рошера на Фукидіда є в передмові до його «Grundlagen der Nationalökonomie».
- Назва «Фукидід Рошер» має суто іронічний характер: Рошер, як показує Маркс у цьому розділі і в багатьох інших місцях, грубо перекручував як історію економічних відносин, так і історію економічних теорій.— 118.
- ⁴⁷ Йдеться про видані в 1815 році в Лондоні праці Уеста «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any great Restriction of the Importation of Corn» і Рікардо «An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediency of Restrictions on Importation».— 120.
- ⁴⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 191.— 120.
- ⁴⁹ Маркс має на увазі книгу Гонкінса «Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money», London, 1822. Відповідне місце з цієї книги Маркс наводить далі (див. цей том, частина II, стор. 139).— 122.
- ⁵⁰ В тексті «Теорії додаткової вартості» Маркс до аналізу цих поглядів Рошера більше не повернувся. Але в третій частині «Теорії», в розділі «Розклад рікардіанської школи», Маркс дає розгорнуту критику аналогічних вульгарних поглядів Мак-Куллоха, що склалися — так само як і погляди Рошера — під великим впливом тієї апологетичної концепції «продуктивних послуг», яку висунув Ж. Б. Сей і про яку Маркс

- говорить у наступному абзаці. У I томі «Капіталу» Маркс торкається погляду Рошера на природу, як на одно з джерел вартості, у примітці 22-ій до 6-го розділу. Див. також III том «Капіталу», розділ 48 (це видання, т. 25, ч. II, стор. 361).— 129.
- ⁵¹ Про «обгороджування» общинних земель в Англії Маркс говорить більш докладно в 24-му розділі I тома «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 684—687).— 141.
- ⁵² Мова йде про мальтусівську теорію народонаселення.— 143.
- ⁵³ Слова, що тут наводяться, належать італійцеві Камілло Тарелло де Леонато (XVI ст.), до думки якого з цього питання Андерсон цілком приєднується.— 143.
- ⁵⁴ Наведене Марксом місце з Андерсона є частиною цитованого Мак-Куллохом великого уривка з книги Андерсона «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws» (Edinburgh, 1777), де весь цей уривок займає сторінки 45—48.— 144.
- ⁵⁵ Під «родючістю ґрунту» Маркс розуміє тут загальну суму ренти, одержувану з цього ґрунту.— 148.
- ⁵⁶ J. Mill. «Elements of Political Economy». London, 1821, p. 198.— 151.
- ⁵⁷ У I томі «Капіталу», в розділі 24-му, Маркс пише про те, що між 1801 і 1831 рр. у сільського населення Англії були відібрані і «подаровані лендлордам парламентом, що складався з лендлордів», 3 511 770 акрів общинної землі (див. це видання, т. 23, стор. 687). — 156.
- ⁵⁸ Див. це видання, т. 4, стор. 165.— 158.
- ⁵⁹ Там же, стор. 167.— 158.
- ⁶⁰ Там же, стор. 170.— 158.
- ⁶¹ Там же, стор. 165.— 158.
- ⁶² Під «сільськогосподарськими машинами» Родбертус розуміє тут різні за своєю родючістю розряди ґрунту. Порівняння ґрунтів з машинами різної ефективності Родбертус запозичив у Мальтуса.— 158.
- ⁶³ У II частині «Теорій додаткової вартості» термін «ціна витрат» («Kostenpreis» або «Kostpreis», «cost price») Маркс вживає в значенні ціни виробництва, або «середньої ціни» ($c + v +$ середній прибуток). Про термін «середня ціна» див. примітку 7.
- Вперше термін «Kostenpreis» зустрічається в Маркса на стор. 68 першої частини цього тома, але там його вжито у значенні «іманентних витрат виробництва» товару ($c + v + m$), які збігаються з вартістю товару.
- У III частині «Теорій додаткової вартості» термін «Kostenpreis» Маркс вживає то в значенні ціни виробництва (у цих випадках він перекладається словами «ціна витрат»), то у значенні витрат виробництва для капіталіста, тобто в значенні $c + v$ (у цих випадках він перекладається словами «витрати виробництва»).

Вживання терміну «Kostenpreis» в трьох значеннях пояснюється тим, що слово «Kosten» («витрати», «витрати виробництва») в економічній науці вживалося у трьох різних значеннях, як це спеціально відзначає Маркс у III частині «Теорії додаткової вартості» (стор. 788—790 і 928 рукопису 1861—1863 років): 1) в значенні того, що авансовано капіталістом, 2) в значенні ціни авансованого капіталу плюс середній прибуток і 3) в значенні реальних (або іманентних) витрат виробництва для самого товару.

Крім цих трьох значень, що зустрічаються у класиків буржуазної політичної економії, є ще четверте, вульгарне значення терміну «витрати виробництва», в якому його вживає Ж. Б. Сей, визначаючи «витрати виробництва» як «те, що сплачується за продуктивні послуги праці, капіталу і землі» (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Це вульгарне розуміння «витрат виробництва» Маркс рішуче відкидає (див., наприклад, цей том, частина II, стор. 129, 217 і 489).— 161.

- ⁶⁴ Цитату взято з однієї з підрядкових приміток Б'юкенена до його видання «Багатства народів» А. Сміта (Adam Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». In three volumes. With notes, and additional volume, by David Buchanan. Vol. II, Edinburgh, 1814, p. 55). Це міркування Б'юкенена наводиться в 2-му розділі «Principles» Рікардо (у виносі).— 162.
- ⁶⁵ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 1—12.— 164.
- ⁶⁶ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Cinquième édition. Tome I, Paris, 1826, p. LXXXIII—LXXXIV. Або J. B. Say. «Traité d'économie politique». Sixième édition. Paris, 1841, p. 41.— 166.
- ⁶⁷ До розділів, що трактують про податки, крім 12 розділів (VIII—XVIII і XXIX), де мова йде про податки у власному розумінні слова, Маркс у книзі Рікардо відносить ще два розділи — XXII і XXIII («Премії за вивіз і заборона ввозу» і «Премії за виробництво»), в яких також порушуються питання про оподаткування: за теорією Рікардо, премії виплачуються з фонду, що утворюється з тих чи інших податків населення.— 167.
- ⁶⁸ Див. примітку 18.— 169.
- ⁶⁹ Під «життєвими засобами, які входять до споживання взагалі», Маркс має тут на увазі, з одного боку, всі засоби індивідуального споживання, а з другого — ті допоміжні матеріали, що є засобами виробничого споживання для машин (вугілля, мастило і т. ін.).— 174.
- ⁷⁰ Про поняття «час виробництва» і «робочий час» див. примітку 8.— 178.
- ⁷¹ Середній прибуток становитиме $20 \frac{5}{26} \%$ в тому разі, коли затрачені фермером і фабрикантом капітали рівні. А коли врахувати відмінність у величині затрачених капіталів — 800 ф. ст. у фермера і 1 300 ф. ст. у фабриканта (всього 2 100 ф. ст.), — то при сукупному прибутку обох, що дорівнює 400 ф. ст., середній прибуток становитиме $\frac{400 \times 100}{2100} = 19 \frac{1}{21} \%$.— 187.

- ⁷² Про погляди Мальтуса, Торренса, Джемса Мілля і Мак-Куллоха див. відповідні розділи третьої частини цього тома. — 192.
- ⁷³ В англійському *квартері* (міра сипких тіл, що дорівнює 290,9 літра) 8 *бушелів*. — 202.
- ⁷⁴ Під «чисельністю або пропорціональним співвідношенням величин» різних груп підприємців Маркс розуміє тут кількість продукції, яку постачає на ринок кожна з цих груп. — 206.
- ⁷⁵ Маркс має на увазі книгу Корбета «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained» (London, 1841); в ній Корбет твердить, що в промисловості ціна регулюється товарами, які виробляються за найкращих умов, причому, на його думку, саме ці товари і становлять переважну масу всіх товарів даного виду (стор. 42—44). — 206.
- ⁷⁶ Вище, на стор. 118 другої частини цього тома, Маркс навів цитату з книги Рошера «Die Grundlagen der Nationalökonomie», що свідчить про цілковиту плутанину в поглядах Рошера на боротьбу навколо андерсонівської теорії земельної ренти і на «антагонізм між грошовитими людьми і землевласниками». — 212.
- ⁷⁷ Припускається, що 10% — середня норма прибутку в даній місцевості. — 221.
- ⁷⁸ Маркс має на увазі книгу Джемса Стюарта «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy», vol. I, Dublin, 1770, де змальовується процес переходу від натурального, в основному, господарства англійського села до товарного і капіталістичного господарства, що супроводився перетворенням землеробства в одну з галузей капіталістичного виробництва, інтенсифікацією праці в сільському господарстві і експропріацією сільського населення. Вислів Стюарта «люди починають цінувати час» міститься на стор. 171 першого тома цієї книги. Цей вислів, разом з іншими цитатами з Стюарта, Маркс наводить також у своєму економічному рукописі 1857—1858 років (див. К. Марх. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 742). — 234.
- ⁷⁹ Маркс має на увазі книгу Гюльмана «Städtewesen des Mittelalters», Theile 1—4, Bonn, 1826—1829. — 236.
- ⁸⁰ Положення про те, що вся сума ренти (абсолютна рента і диференціальна рента, разом узяті) дорівнює різниці між ринковою вартістю і ціною витрат, Маркс докладніше розглядає далі (див. цей том, частина II, стор. 297—298). — 259.
- ⁸¹ Величина $\frac{16}{65}$ ф. ст. одержується в результаті віднімання індивідуальної вартості тонни вугілля III, яка становить $1\frac{3}{5}$ ф. ст., від нової ринкової вартості тонни вугілля, що дорівнює $1\frac{11}{13}$ ф. ст. — 259.
- ⁸² Попередні приклади Маркса стосувалися не землеробства, а експлуатації вугільних шахт різної продуктивності. Але все сказане про ці шахти можна віднести також і до землеробства на землях різної родючості. — 261.

⁸³ Диференціальною вартістю (Differentialwert) Маркс, як він пояснює це далі (див. цей том, частина II, стор. 270—271), називає різницю між ринковою вартістю і індивідуальною вартістю. Диференціальну вартість Маркс визначає у відношенні до одиниці продукту, диференціальну ренту — у відношенні до всього виробленого в даному розряді продукту. Якщо ринкова вартість одиниці продукту більша, ніж її індивідуальна вартість, то різниця буде додатною величиною; а якщо вона менша, ніж індивідуальна вартість, то ця різниця буде величиною від'ємною. Звідси знаки + і — у зведеній таблиці, яку дає Маркс на стор. 574 рукопису (див. вклейку між сторінками 272—273 другої частини цього тома).

У таблицях *C*, *D* і *E* на стор. 572 рукопису (стор. 263—264 другої частини цього тома) Маркс ставить знаки + і — перед числами, що виражають (у фунтах стерлінгів) величину диференціальної ренти. Наприклад, в таблиці *C*, у графі «Диференціальна рента», стоїть від'ємна величина «— $9^{3/13}$ ф. ст.». Це означає, що в даному разі родючість розряду I така невелика, що землі цього розряду при існуючій ринковій вартості не тільки не дають ніякої диференціальної ренти, але навіть і абсолютна рента падає тут значно нижче від її нормальної величини. У випадку I *C* абсолютна рента дорівнює всього тільки $10^{1/13}$ ф. ст., тобто вона на $9^{3/13}$ ф. ст. нижча від її нормальної величини, яка становить у даному прикладі 10 ф. ст.

У зведеній таблиці на стор. 574 рукопису Маркс це саме явище від'ємної диференціальної ренти виражає за допомогою від'ємної диференціальної вартості, а в графі «Диференціальна рента» ставить у цих випадках просто цифру «0», що означає тут відсутність додатної диференціальної ренти (при наявності в ряді випадків від'ємної диференціальної ренти, яка проявляє себе відповідним зменшенням величини абсолютної ренти, що відбито в графі «Абсолютна рента»). Перенесення від'ємних величин у графу «Диференціальна вартість» усуває ту незручність, що виникла в таблиці *C* на стор. 572 рукопису, коли треба було скласти диференціальні ренти різних розрядів: до суми ввійшли тільки додатні, з знаком +, диференціальні ренти, а від'ємна величина «— $9^{3/13}$ ф. ст.» при підсумовуванні диференціальних рент, щоб уникнути подвійного рахунку, розглядалась просто як нуль. Тому для обчислення від'ємних диференціальних рент Маркс ввів у свою зведену таблицю окрему рубрику: «Диференціальна вартість тонн», до якої входять також і від'ємні диференціальні вартості. — 264.

⁸⁴ Слідом за цими словами Маркс дає на 573-ій сторінці рукопису зіставлення таблиць *A*, *B*, *C* і *D* в їх розгорнутій по всіх тільки що перелічених рубриках формі. На наступній, 574-ій, сторінці рукопису Маркс ще раз перенісє, в більш стрункому вигляді, всі дані таблиць *A*, *B*, *C* і *D* і додає до них відповідні дані таблиці *E*. Виходить єдина зведена таблиця; вона вміщена на вклейці між сторінками 272—273 другої частини цього тома. Накидане Марксом зіставлення тих же даних для таблиць *A*, *B*, *C* і *D* на стор. 573 рукопису цілком увійшло до зведеної таблиці і через це в тексті тома окремо не наводиться. — 264.

⁸⁵ Мова йде про перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 47—48. — 266.

⁸⁶ У прикладі, що його наводить Маркс, до обох складових частин авансованого капіталу пропорціонально в однаковій мірі входить продукт,

вироблення якого залежить від земельної власності. Маркс припускає тут, що, незважаючи на збільшення постійного капіталу (88с замість 80с, внаслідок подорожчання сировини) і змінного капіталу (22v замість 20v, внаслідок подорожчання предметів споживання робітників), ринкова вартість сукупного продукту так само дорівнює 120 (в іншому прикладі, що розглядається на стор. 282—292 другої частини цього тома, Маркс, навпаки, виходить з того, що змінилась ринкова вартість). В результаті цього подорожчання постійного і змінного капіталу при збереженні попередньої ринкової вартості сукупного продукту додаткова вартість, що привласнюється капіталістом, зменшилась з 20 до 10 і відповідно — на 10 одиниць — збільшилась диференціальна рента, яка зростає на продуктивніших ділянках у зв'язку з переходом до експлуатації менш продуктивних ділянок. Отже, знов створена вартість, що дорівнює так само 40 (бо спосіб виробництва лишився той самий), перерозподіляється так: 10 одиниць становлять тепер додаткову вартість, що дістається капіталістові, 20 одиниць ідуть на заміщення змінного капіталу, а 10 одиниць — на збільшення диференціальної ренти, яке сталося внаслідок збільшення вартості постійного капіталу на вісім одиниць і вартості змінного капіталу — на дві одиниці.

Далі, на стор. 684—686 рукопису (стор. 473—476 другої частини цього тома), Маркс розглядає аналогічний випадок на прикладі такого землеробського капіталу, продукт якого в своїй натуральній формі входить до утворення елементів постійної і змінної частини цього капіталу. — 280.

⁸⁷ Складаючи цей розрахунок, що його сам Маркс у наступному абзаці називає «неможливим», Маркс виходив з того, що знов додана в бавовнопрядінні праця дорівнює 40 ф. ст., і обмежився тим, що розбив цю кількість фунтів стерлінгів на необхідну і додаткову працю відповідно до припущення про підвищення необхідної заробітної плати на $\frac{1}{3}$. Розрахунок вийшов неможливим через те, що в цьому випадку — при капіталі в 100 ф. ст. — не можна залишати без зміни попередню кількість робітників (20 чоловік) і попередню суму знов доданої ними праці (40 ф. ст.). Якщо необхідна заробітна плата, за припущенням, підвищилась на $\frac{1}{3}$, капітал у 100 ф. ст. уже не може наймати 20 робітників, а змушений скоротити їх кількість до $18\frac{2}{3}$, як це і допускає Маркс у своєму дальшому викладі. А зміна в кількості робітників спричиняється і до всіх інших змін в розрахунку, що стосується випадку II. Цей розрахунок робиться так. Коли раніш 1 робітник обходився в 1 ф. ст., то тепер він обходиться в $1\frac{1}{3}$ ф. ст., а 20 робітників обходяться тепер у $26\frac{2}{3}$ ф. ст. Отже, щоб і далі виробляти пряжу в тому самому масштабі, потрібен капітал у $106\frac{2}{3}$ ф. ст., що має будову $80с + 26\frac{2}{3}v$. В перерахунку на 100 ф. ст. будова капіталу буде $75с + 25v$. — 289.

⁸⁸ Маркс вживає тут, а іноді й далі, термін «Produktionskosten» в значенні витрат виробництва плюс середній прибуток, тобто в значенні ціни витрат (ціни виробництва). Аналогічне вживання терміну «Produktionskosten» зустрічається і в окремих місцях III тома «Капіталу». Див. К. Marx. «Das Kapital». 3-ter Band, 2-ter Theil, Hamburg, 1894, S. 192, 213, 271—273 (Український переклад — у цьому виданні, т. 25, ч. II, стор. 187, 208, 273—275). — 296.

⁸⁹ Див. примітку 26. — 296.

- ⁶⁰ Про теорію колонізації Уейкфілда див. К. Маркс. «Капітал». Том I, розділ 25.— 305.
- ⁶¹ У попередньому розділі Маркс показав, що I розряд в таблиці D «відіграє зовсім пасивну роль» (стор. 297): «не він визначає ринок, а це роблять, всупереч йому, розряди IV, III, II» (стор. 299), які своїм тисненням на ринок тримають ринкову вартість продукту на рівні індивідуальної ціни витрат продукту I розряду, тобто на рівні значно нижчому, ніж індивідуальна вартість цього продукту.— 325.
- ⁶² Під *ринковою ціною витрат* (the market cost-price) Маркс розуміє загальну ціну витрат, що регулює ринкові ціни товарів у певній сфері виробництва. Пор. цей том, частина II, стор. 122, де ринкова ціна витрат фігурує під назвами «загальна середня ціна», «ринкова середня ціна».— 325.
- ⁶³ В останній рубриці зведеної таблиці, надрукованої на стор. 332—333, а також у тексті на стор. 334—335 під «абсолютною рентою» Маркс має на увазі *норму абсолютної ренти*.— 334.
- ⁶⁴ «The Morning Star» («Ранкова зоря») — англійська щоденна газета, орган фритредерів; виходила в Лондоні з 1856 по 1869 рік.— 335.
- ⁶⁵ Рікардо називає ренту «створенням вартості» («a creation of value») в тому розумінні, що вона дає можливість землевласникам одержувати в своє розпорядження той *приріст вартості* всього суспільного продукту, який, за Рікардо, має місце в результаті зрослої трудності вироблення тієї чи іншої частини хліба і який Рікардо називає «номінальним», оскільки реальне багатство суспільства від цього нітрохи не збільшується. У 32-му розділі своєї книги Рікардо піддає критиці погляд Мальтуса на ренту як на «чистий виграш і нове створення багатства» і висуває положення про те, що рента нічого не додає до багатства суспільства в цілому, а являє собою тільки «перенесення частини вартості хліба і товарів від їх попередніх власників до землевласників».
- Вільш повно це місце з рікардовських «Principles» Маркс цитує далі — на стор. 572 другої частини цього тома. Воно стало вихідним пунктом для вчення Маркса про «фальшиву соціальну вартість» (див. це видання, т. 25, ч. II, стор. 195—196). Пор. також примітку 30.— 349.
- ⁶⁶ Маркс має на увазі родбертусівське положення про те, що у витрати виробництва землеробського продукту не входить вартість сировини. Див. цей том, розділ VIII, § 4.— 351.
- ⁶⁷ Цей рядок був вписаний Марксом уже після того, як він написав уривок, що стосується поглядів Сміта на ренту з будинків (стор. 641 рукопису Маркса).— 376.
- ⁶⁸ Обидві цитати із Сміта, що є в цьому уривку, Маркс наводить не за французьким перекладом Гарньє, за яким Маркс цитує Сміта у другій частині цього тома, а англійською мовою, за книгою Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (видання третє, розділ 14-ий).— 377.

- ⁹⁹ Маркс має на увазі стор. 230 книги Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation», third edition, London, 1821. Російський переклад — том I, стор. 170—171.— 377.
- ¹⁰⁰ Далі в рукописі йде уривок, в якому аналізуються висловлення Рікардо про його власне розуміння ренти. Цей уривок, відділений рискою від попереднього тексту, є додатком до тих розділів, в яких розглядається теорія ренти Рікардо; за своїм змістом він відноситься до розділу тринадцятого, де й вміщений в цьому виданні (див. стор. 322—323).
Після цього уривка в рукописі йде взятий у круглі дужки додаток до того аналізу рікардовської теорії ціни витрат, що його Маркс дає в розділі десятому, в який цей додаток і перенесено в цьому виданні (див. стор. 217—218).— 384.
- ¹⁰¹ Далі в рукописі (стор. 641) є уривок, що стосується поглядів Сміта на ренту з будинків. Цей уривок в нашому виданні перенесено в розділ чотирнадцятий (див. стор. 376—377).— 397.
- ¹⁰² Далі в рукописі (кінець стор. 642 і початок стор. 643) йде уривок, що стосується протилежних одна одній змін у вартості постійного і змінного капіталу. Цей уривок, що є додатком до стор. 640—641 рукопису Маркса, вміщено на стор. 395—397 другої частини цього тома.— 398.
- ¹⁰³ Це визначення монопольної ціни Рікардо дає в 17-му розділі своїх «Principles» (видання третє, стор. 289—290; російський переклад — том I, стор. 207). Аналогічне визначення монопольної ціни, що його дає А. Сміт, Маркс наводить вище, на стор. 359 другої частини цього тома.— 400.
- ¹⁰⁴ Маркс має на увазі підрозділи IV і V першого розділу книги Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (third edition), в яких Рікардо досліджує питання про вплив підвищення або зниження заробітної плати на «відносні вартості» товарів, що виробляються капіталами неоднакової органічної будови. Докладний критичний аналіз цих двох підрозділів Маркс дав на стор. 174—202 другої частини цього тома.— 404.
- ¹⁰⁵ Маркс намічає тут, для прикладу, один із можливих напрямів процесу наближення органічної будови землеробського капіталу до органічної будови промислового капіталу. Вихідним пунктом Маркс бере
 $60c + 40v$ — для землеробського капіталу,
 $80c + 20v$ — для неземлеробського капіталу.
 Маркс припускає, що внаслідок підвищення продуктивності землеробської праці кількість робітників у землеробстві скорочується на одну чверть. Отже, змінюється органічна будова землеробського капіталу: на продукт, який раніше вимагав затрати капіталу в 100 одиниць — $60c + 40v$, — тепер потрібна затрата всього тільки в 90 одиниць капіталу — $60c + 30v$, що при перерахуванні на 100 дає $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$. Таким чином, органічна будова капіталу в землеробстві наблизилася б до органічної будови капіталу в промисловості.
 Маркс робить далі припущення, що водночас із скороченням кількості землеробських робітників відбувається ще й зниження заробітної плати на одну чверть, зумовлене здешевленням хліба. В та-

кому разі треба припустити, що заробітна плата в такій же пропорції знизилася б і в промисловості. Проте на землеробському капіталі, що має нижчу будову, зменшення заробітної плати має відбитися в більшій мірі, ніж на капіталі неземлеробському. Це призвело б до нового зменшення різниці між будовою капіталу в землеробстві і будовою його в промисловості.

Землеробський капітал $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$ при зниженні заробітної плати на $\frac{1}{4}$ перетворюється в капітал $66\frac{2}{3}c + 25v$, що при перерахуванні на 100 дає $72\frac{8}{11}c + 27\frac{3}{11}v$.

Неземлеробський капітал $80c + 20v$ при зниженні заробітної плати на $\frac{1}{4}$ перетворюється в капітал $80c + 15v$, що при перерахуванні на 100 дає $84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v$.

При дальшому скороченні кількості робітників у землеробстві і дальшому зниженні заробітної плати органічна будова землеробського капіталу все більше наближалася б до органічної будови неземлеробського капіталу.

Розглядаючи цей гіпотетичний випадок, Маркс — щоб з'ясувати вплив зростання продуктивності праці в землеробстві на органічну будову землеробського капіталу, — не бере до уваги тут одночасне, нерідко ще швидше зростання продуктивності праці в промисловості, яке виражається в дальшому підвищенні органічної будови промислового капіталу в порівнянні з землеробським. Про співвідношення між органічною будовою капіталу в промисловості і в землеробстві див. вище, стор. 6—10, 86—88, 97—99, 101, 105—108, 245—246. — 405.

¹⁰⁶ В нумерації сторінок рукопису в Маркса пропущена цифра 649. — 408.

¹⁰⁷ На наступній (653-ій) сторінці свого рукопису Маркс повертається до «злорадства» Сея з приводу посилення Рікардо на закон пропозиції і попиту при визначенні «вартості праці» засобами існування, необхідними для утримання робітника. При цьому Маркс посилається на зроблений Констансіо французький переклад книги Рікардо з доданими до нього примітками Сея. У Маркса тут неточність. Сей у своїх примітках до тексту Рікардо висловлює «злорадство» з приводу того, що за допомогою пропозиції і попиту Рікардо визначає вартість грошей. Відповідне місце з приміток Сея Маркс наводить у «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 113). Воно взяте з книги: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II, Paris, 1835, p. 206—207. — 412.

¹⁰⁸ Див. примітку 107. — 414.

¹⁰⁹ Маркс посилається на брошуру Джемса Дікона Юма «Thoughts on the Corn-Laws» (London, 1815). Говорячи про положення Адама Сміта, що «ціна праці визначається ціною хліба», Юм пише: «Коли д-р Сміт говорить про хліб, він має на увазі їжу взагалі... всі сільськогосподарські продукти» (стор. 59). — 416.

¹¹⁰ Маркс має на увазі той розділ свого рукопису, який починається в III зошиті на стор. 95b і має заголовок «2) Абсолютна додаткова вартість». Те місце, на яке посилається Маркс, знаходиться в підрозділі d) цього розділу, що має назву «Одночасні робочі дні» (стор. 102—104 рукопису Маркса). — 424.

¹¹¹ Маркс має на увазі новостворену двадцятьма робітниками вартість: одна робоча година цих двадцятьох робітників створює вартість у

- 2 ф. ст., а робочий день тривалістю 14 годин створює вартість у 28 ф. ст.— 425.
- ¹¹² Вартість сукупного продукту містить перенесену на продукт вартість (c) і новостворену вартість ($v + m$). Оскільки Маркс не бере до уваги в цьому випадку основний капітал, то перенесена вартість зводиться до вартості сировини. В розгляданому прикладі вартість сировини дорівнює $93\frac{1}{3}$ ф. ст. (за одну годину переробляється на пряжу $133\frac{1}{3}$ фунта бавовни, за 14 годин — $1866\frac{2}{3}$ фунта; 1 фунт бавовни коштує 1 шил.). Разом з новоствореною вартістю (28 ф. ст.) це становить $121\frac{1}{3}$ ф. ст.— 425.
- ¹¹³ Див. примітку 20.— 453.
- ¹¹⁴ Маркс має тут на увазі таких критиків Рікардо, як Ж. Б. Сей, який докоряв Рікардо, що він кладе в основу своїх міркувань «абстрактні принципи, яким приписується надто загальне значення», в результаті чого здобуваються, мовляв, висновки, що не відповідають реальній дійсності (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Sixième édition, Paris, 1841, p. 40—41).— 453.
- ¹¹⁵ Цифру $51\frac{11}{39}$ тонни одержано в результаті такого розрахунку: якщо $16\frac{2}{3}$ робітників у розряді III таблиці E виробляють $62\frac{1}{2}$ тонни, то $13\frac{79}{117}$ робітників при тій самій продуктивності праці вироблять $\frac{13\frac{79}{117} \times 62\frac{1}{2}}{16\frac{2}{3}}$, тобто $51\frac{11}{39}$ тонни.— 474.
- ¹¹⁶ Див. примітку 11.— 479.
- ¹¹⁷ Маркс має на увазі книгу: W. Blake. «Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments». London, 1823. Виписки з цієї книги про порушене в тексті питання з зауваженнями Маркса є в його економічному рукописі 1857—1858 років (див. K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 672—673).— 480.
- ¹¹⁸ Мова йде про Всесвітню виставку в Лондоні, що відкрилася 1 травня 1862 р.; на ній демонструвались зразки промислової і сільськогосподарської продукції, твори мистецтва і найновіші досягнення науки.— 480.
- ¹¹⁹ Маркс тут вдруге відзначає те місце в рікардовських «Principles», де слово «виробник» («producer») вжито в розумінні «робітник» (вперше це ототожнення у Рікардо поняття «виробник» і «робітник» Маркс відзначив вище, на стор. 436). В інших місцях своєї книги Рікардо вживає слово «виробник» в значенні «капіталіст-підприємець» (див., наприклад, цитати з книги Рікардо, наведені в тексті на стор. 438, 443 і 571).— 482.
- ¹²⁰ Цитоване тут зауваження Рікардо з приводу поглядів Сея на співвідношення між прибутком і процентом Маркс вдруге наводить на стор. 736 свого рукопису, поставивши його, як таке, що не стосується питання, порушеного на стор. 736, у квадратні дужки і додавши до заключних слів Рікардо («ніякі обставини не можуть змусити їх помінятися місцями») репліку: «Останнє «за певних обставин» є зовсім неправильним».

- У III томі «Капіталу» (розділ 22-ий) Маркс показує можливість протилежних один одному рухів норми прибутку і ставки процента в різних фазах капіталістичного циклу. Маркс пише: «Коли ми розглянемо ті цикли оборотів, в яких рухається сучасна промисловість... то ми побачимо, що низька ставка процента здебільшого відповідає періодам розквіту або надприбутку, підвищення процента — переходові від розквіту до наступної фази циклу, а максимум процента, що досягає найвищих лихварських розмірів, відповідає кризі» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 368).— 489.
- ¹²¹ Тут Маркс повертається до питання, порушеного на стор. 387 і 451—453 другої частини цього тома, — до питання про той вплив, що справляють на середню норму прибутку і відповідно на ціни витрат вищі, ніж у метрополії, прибутки, одержувані від колоніальної і взагалі зовнішньої торгівлі. В цьому питанні, як показує Маркс, Адам Сміт додержувався більш правильних поглядів, ніж Рікардо. Пор. також це видання, т. 25, ч. I, стор. 242—243.— 489.
- ¹²² Цей приклад ґрунтується на припущенні, що при зростанні продуктивності праці за 20 кварталів пшениці, затрачених як насіння, одержують урожай на 50% більший, ніж раніше. Якщо раніше урожай становив, скажімо, 100 кварталів, то тепер, при затраті тієї самої кількості праці, він становить 150 кварталів, але коштують ці 150 кварталів стільки ж, скільки раніше коштували 100 кварталів, тобто 300 ф. ст. Раніше насіння становило 20% урожаю (як за кількістю кварталів, так і за вартістю), тепер воно становить тільки $13\frac{1}{3}\%$.— 494.
- ¹²³ Взяті в дужки слова «Дивись Мак-Куллоха» Маркс вписав пізніше (олівцем). У листі до Енгельса від 24 серпня 1867 р. Маркс, посилаючись на свій лист до нього від 20 серпня 1862 р., в якому він вперше висловив думку про використання *амортизаційного фонду* для нагромадження, пише Енгельсу, що *пізніше* він знайшов деякі натяки щодо цього у Мак-Куллоха. Маркс має на увазі книгу Мак-Куллоха «The Principles of Political Economy», Edinburgh, 1825, р. 181—182. У третій частині «Теорії додаткової вартості» Маркс повертається до цього питання на стор. 777 і 781 свого рукопису.— 500.
- ¹²⁴ Йдеться про перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 74—75, 112 і 116—117.— 514.
- ¹²⁵ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, р. 382: «Продукти купуються тільки на продукти». Ця формула Сей майже дослівно наводиться у Рікардо в цитованому далі (на стор. 520) місці з його «Principles» (third edition. London, 1821, р. 341). Маркс піддає її критиці далі в тексті «Теорії додаткової вартості» (див. цей том, частина II, стор. 520—523, і частина III, розділ «Розклад рікардіанської школи», стор. 811 рукопису Маркса).— 514.
- ¹²⁶ Маркс має на увазі міркування Джемса Мілля про постійну і необхідну рівність між виробництвом і споживанням, між пропозицією і попитом, між сумою купівель і сумою продажів; це знаходиться в 3-му підрозділі 4-го розділу його книги «Elements of Political Economy», London, 1821, р. 186—195. Докладніше цей погляд Джемса Мілля (вперше висловлений ним в його брошурі «Commerce Defended», London, 1808) Маркс аналізує в першому випуску «До критики полі-

- тичної економії», в розділі про метаморфозу товарів (див. це видання, т. 13, стор. 74—75).— 514.
- ¹²⁷ [S. Bailey.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1825, p. 71—93.— 516.
- ¹²⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 368—370.— 519.
- ¹²⁹ Див. примітку 126.— 525.
- ¹³⁰ У першій частині «Теорій додаткової вартості» Маркс так пояснює вислів «нижче своєї ціни»: «нижче своєї ціни,— тобто нижче тієї суми грошей, в якій представлена його [товару] вартість» (див. цей том, частина I, стор. 298).— 525.
- ¹³¹ Маркс має на увазі розділ «Метаморфоза товарів» у першому випуску «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 66—75, особливо стор. 73—75.— 528.
- ¹³² Маркс має на увазі ту частину свого дослідження, яка згодом переросла в третій том «Капіталу».— 535.
- ¹³³ Короткі зауваження про форми кризи Маркс незабаром після цього написав на обкладинках XIII зошита (сторінка 770а рукопису) і XIV зошита (сторінки 771а і 861а). Текст цих сторінок вміщено вище (в параграфі 11-му: «До питання про форми кризи») згідно з поміткою Маркса: «До стор. 716».— 539.
- ¹³⁴ В рукописі далі йде невелика вставка про погляди Рікардо на гроші і мінову вартість. Ця вставка взята у Маркса в дужки і має помітку, що її слід перенести в інше місце, бо вона порушує прямий зв'язок викладу. В цьому виданні ця вставка вміщена вище, на стор. 525, як підрядкова виноска.— 541.
- ¹³⁵ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 339: «...попит обмежений тільки виробництвом» (це місце в ширшому контексті цитується у Маркса вище, на стор. 514), і p. 347: «...немає меж для попиту, немає меж для застосування капіталу...» (це місце в ширшому контексті цитується у Маркса вище, на стор. 518).— 541.
- ¹³⁶ Маркс має на увазі зошити I—V свого рукопису 1861—1863 років, які безпосередньо передують в цьому рукописі «Теоріям додаткової вартості», особливо розділи про виробництво абсолютної додаткової вартості і про виробництво відносної додаткової вартості.— 543.
- ¹³⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 342: «...ніщо інше не може надати ці засоби, крім збільшення виробництва» (це місце в ширшому контексті цитується у Маркса вище, на стор. 527), і p. 339—340: «...малоймовірно, що вона постійно вироблятиме такий товар, на який немає попиту» (це місце в ширшому контексті цитується у Маркса вище, на стор. 514 і 523).— 544.

- ¹³⁸ В рукописі далі йде взята в дужки коротенька вставка, в якій наводиться приклад часткової кризи — надвиробництво пряжі, викликане запровадженням прядильних машин. У цьому виданні ця вставка вміщена вище, на стор. 542, як підрядкова виноска.— 545.
- ¹³⁹ Маркс має на увазі міркування Сея (в його «Lettres à Malthus», Paris, 1820, р. 15) про те, що коли, наприклад, в Італії спостерігається переповнення ринку англійськими товарами, то причиною цього є недостатність виробництва тих італійських товарів, які могли б бути обмінені на англійські товари. Ці міркування Сея цитуються в анонімному трактаті «An Inquiry into those Principles...» (London, 1821, р. 15) і фігурують у зроблених Марксом виписках з «An Inquiry into those Principles...» в його записному зошиті XII, стор. 12. Пор. також тезу Сея про те, що «затримка в збуті деяких продуктів викликається рідкістю деяких інших», яку Маркс аналізує на стор. 244 першої частини цього тома.— 553.
- ¹⁴⁰ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI, London, 1838—1857. Про вплив умов погоди на ціни Тук говорить в ряді місць цієї шеститомної праці, зокрема на початку IV тома, що вийшов у 1848 році.— 555.
- ¹⁴¹ Сісонді пояснював кризи «зростаючою диспропорцією між виробництвом і споживанням» (J. C. L. Simonde de Sismondi. «Nouveaux Principes d'Economie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, р. 371). В «Анти-Дюрінгу» Енгельс відзначив, що «пояснення криз недоспоживанням бере свій початок від Сісонді, у якого воно має ще деякий смисл» (див. це видання, т. 20, стор. 281), а в передмові до II тома «Капіталу» Енгельс навів з «Nouveaux Principes» Сісонді таке місце для ілюстрації точки зору Сісонді: «Отже, внаслідок концентрації багатств у невеликої кількості власників, внутрішній ринок все більше і більше скорочується, і промисловості все більше і більше доводиться шукати збуту на зовнішніх ринках, де їй загрожують великі потрясіння» (див. це видання, т. 24, стор. 20). До питання про погляди Сісонді на кризи Маркс повертається в третій частині «Теорії додаткової вартості», відзначаючи як цінні елементи в концепції Сісонді, так і властиві їй корінні хиби (див. особливо в розділі про Мальтуса стор. 775 рукопису Маркса).— 556.
- ¹⁴² Це місце є вже в першому виданні «Principles» Рікардо, що вийшло в 1817 році.— 574.
- ¹⁴³ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, р. 396. Це місце Маркс наводить в своєму економічному рукописі 1857—1858 років (див. K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 666). Пор. також цей том, частина I, стор. 18, і том 25, частина II, стор. 321.— 576.
- ¹⁴⁴ Мабуть, Рікардо має тут на увазі промову, яку він виголосив в англійській палаті громад 16 грудня 1819 р. з приводу пропозиції Уільяма Де Креспінї створити комісію для вивчення висунутого Робертом Оуеном плану ліквідації безробіття і поліпшення становища робітничих класів.
- У своїй промові Рікардо твердив, що «машини не зменшують попиту на працю» (The Works and Correspondence of David Ricardo. Edited by P. Sraffa. Vol. V, Cambridge, 1952, р. 30).— 578.

- ¹⁴⁵ Про поняття «дійсної заробітної плати» (*real wages*) у Рікардо див. у другій частині цього тома стор. 415, 418, 432, 438—439 і 454.— 581.
- ¹⁴⁶ «*The Standard*» («Прапор») — щоденна англійська консервативна газета, заснована в Лондоні в 1827 році.— 598.
- ¹⁴⁷ Мова йде про статтю «Америка на виставці», надруковану (без зазначення імені автора) на стор. 5—6 номера газети «*Standard*» від 19 вересня 1862 року. Про Всесвітню виставку 1862 року див. примітку 118.— 598.
- ¹⁴⁸ Короткі замітки, що друкуються як додатки до другої частини «Теорій додаткової вартості», Маркс написав на обкладинках зошитів XI, XII і XIII. В них є додатковий матеріал з деяких питань, що розглядаються в основному тексті другої частини «Теорій». — 611.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Абрагам а Санта Клара (Abraham a Santa Clara) (псевдонім Ульріха Мегерле) (1644—1709) — австрійський католицький проповідник і літератор. — 116.

Андерсон (Anderson), Джемс (1739—1808) — англійський буржуазний економіст, що опрацював в основних рисах теорію диференціальної ренти. — 23, 83, 110—113, 117—121, 126, 128, 143—144, 157, 161, 162, 238, 239, 240, 243, 246, 327, 619.

Арбатнот (Arbuthnot), Джон — англійський фермер, економіст-практик XVIII століття. — 613, 614.

Б

Банфілд (Banfield), Томас Чарлз (1795—1880) — англійський буржуазний економіст. — 12.

Бартон (Barton), Джон (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії. — 569, 573, 584, 600—609.

Бастіан (Bastian), Адольф (1826—1905) — німецький буржуазний етнограф. — 120.

Бейлі (Bailey), Самуел (1791—1870) — англійський буржуазний економіст і філософ; з позицій вульгарної політичної економії виступав проти трудової теорії вартості Рікардо; разом з тим правильно підмітив деякі суперечності в економічних поглядах Рікардо. — 120, 164, 170, 172, 412, 414, 415, 516.

Блейк (Blake), Уільям — англійський економіст першої половини XIX ст., автор праць про грошовий обіг. — 479, 480.

Б'юкенен (Buchanan), Давід (1779—1848) — англійський публіцист і буржуазний економіст, послідовник і коментатор А. Сміта. — 23, 161, 162, 400, 405.

Г

Генріх VII (1457—1509) — англійський король (1485—1509). — 239.

Годскін (Hodgskin), Томас (1787—1869) — англійський економіст і публіцист; захищав інтереси пролетаріату і критикував капіталізм з позицій утопічного соціалізму, використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків. — 619.

Гопкінс (Hopkins), Томас — англійський буржуазний економіст першої половини XIX століття.— 23, 46, 122, 133, 134, 136, 137, 139, 616.

Гюльман (Hüllmann), Карл Дітріх (1765—1846) — німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії середніх віків.— 236.

Д

Давенант (Davenant), Чарлз (1656—1714) — англійський економіст і статистик, меркантиліст.— 109, 126.

Дарвін (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — великий англійський природознавець, основоположник наукової еволюційної біології.— 113, 117.

Де Квінсі (De Quincey), Томас (1785—1859) — англійський письменник і економіст, коментатор Рікардо; його праці відбивають занепад і розклад рікардіанської школи.— 439, 440, 478.

Домбаль (Dombasle), Крістоф Жозеф Александр *Матьє де* (1777—1843) — відомий французький агроном.— 13.

Е

Емері (Emery) (XIX ст.) — американський винахідник і підприємець.— 599.

Ербер (Herbert), Клод Жак (1700—1758) — французький економіст, фізіократ, один з попередників Мальтуса в галузі антинаукової теорії народонаселення.— 116.

К

Кене (Quesnay), Франсуа (1694—1774) — визначний французький економіст, засновник школи фізіократів; за професією лікар.— 35.

Кері (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії

класових інтересів у капіталістичному суспільстві.— 23, 156, 166, 318, 617.

Кінг (King), Грегорі (1648—1712) — англійський статистик.— 608.

Кірхман (Kirchmann), Юліус (1802—1884) — німецький юрист і філософ.— 149.

Коббет (Cobbett), Уільям (1762—1835) — англійський політичний діяч і публіцист, визначний представник дрібнобуржуазного радикалізму, виступав за демократизацію англійського політичного ладу.— 116, 119.

Констансіо (Constancio), Франсіско Солано (1772—1846) — португальський лікар, дипломат і письменник; перекладав на французьку мову праці англійських економістів.— 414.

Корбет (Corbet), Томас — англійський буржуазний економіст XIX століття.— 206, 242, 519.

Л

Людвік XIV (1638—1715) — французький король (1643—1715).— 136.

Людвік XV (1710—1774) — французький король (1715—1774).— 136.

Людвік XVI (1754—1793) — французький король (1774—1792), страчений під час французької буржуазної революції кінця XVIII століття.— 136.

М

Мак-Кормік (MacCormick), Сайрес Холл (1809—1884) — американський винахідник.— 599.

Мак-Куллох (MacCulloch), Джон Рамсі (1789—1864) — англійський буржуазний економіст, вульгаризатор економічного вчення Рікардо, завзятий апологет капіталізму.— 110, 118, 120, 144, 192, 193, 500.

Мальтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — англійський священник, економіст, ідеолог обуржуазненої земельласницької ари-

стократії, апологет капіталізму, проповідник людиноненавистничкої теорії народонаселення. — 20, 23, 61, 110—119, 137, 143, 162, 167, 192, 200, 338, 349, 407, 411, 431, 439, 504, 562, 570, 601, 613, 617, 618.

Мільт (Mill), Джемс (1773—1836) — англійський буржуазний економіст і філософ, вульгаризатор теорії Рікардо; разом з тим робив з неї деякі радикальні висновки. — 151, 192, 514, 525.

Мільт (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ-позитивіст, епігон класичної школи політичної економії; син Джемса Мілля. — 39, 119, 523.

Н

Ньюмен (Newman), Френсіс Уільям (1805—1897) — англійський філолог і публіцист, буржуазний радикал, автор ряду праць з релігійних, політичних і економічних питань. — 12, 27, 328.

О

Овідій (Публій Овідій Назон) (43 до н. е.— близько 17 н. е.) — видатний римський поет. — 120.

Ордайн (Ordway), Джордж (1805—1880) — американський підприємець, буржуазний економіст. — 23.

П

Петті (Petty), Уільям (1623—1687) — видатний англійський економіст і статистик, родоначальник класичної буржуазної політичної економії в Англії. — 108, 126.

Прудон (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму. — 6, 158.

Р

Рамсей (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії. — 603.

Рікардо (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, визначний представник класичної буржуазної політичної економії. — 5—8, 16, 20—23, 33, 34, 47, 57, 65, 80, 83, 88, 89, 90, 91, 97, 99, 101, 103, 105, 110, 111, 113—122, 126, 128, 129, 138, 143, 148—149, 151—158, 161—186, 188—205, 207—214, 217—219, 222—223, 229, 237—245, 246—252, 255, 272, 274—277, 303—305, 311—324, 325—330, 335, 336—350, 361, 362, 368, 372, 374, 376, 377, 383, 385—392, 396—400, 403—407, 409—421, 422, 425, 428—455, 458—460, 465, 466, 468, 473, 474, 477—489, 490, 493, 506, 507, 512—515, 517—525, 527, 528, 539, 541, 542, 543, 544, 546—551, 555—564, 566—584, 587—594, 596—598, 599—602, 603.

Родбертус-Ягецов (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875) — німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазненого пруського юнкерства, проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму». — 1, 2, 9, 13, 14, 16, 35, 37, 46—48, 60, 61, 63—68, 71, 73, 74—76, 78—84, 85—88, 91, 95—96, 101—103, 109, 110, 120, 123—125, 148—160, 177, 238, 240, 242, 246, 351, 613.

Рошер (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, професор Лейпцигського університету, засновник так званої історичної школи в політичній економії. — 117—120, 129, 211, 519.

С

Сей (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький буржуазний економіст, представник вуль-

- гарної політичної економії.— 129, 165—166, 217, 389, 412, 414, 453, 488, 489, 514, 515, 521, 522, 523, 553, 575, 577.
- Sismondi* (Sismondi), Жан Шарль Леонар *Сімонд де* (1773—1842)— швейцарський економіст, дрібно-буржуазний критик капіталізму, визначний представник економічного романтизму.— 114, 390, 556.
- Сміт* (Smith), Адам (1723—1790)— англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії.— 16, 89, 102, 121, 148, 149, 153, 161, 164—167, 169, 170, 192, 201, 211, 213, 214, 217—237, 240, 241, 244, 247, 248, 251, 313, 314, 318, 323, 324, 326, 338, 342, 344—385, 387, 400, 409—413, 415—417, 419, 428, 429, 432, 435, 439, 441, 452—454, 483, 487—490, 507, 512, 517, 519, 520, 546—549, 563, 575, 577, 590, 601, 602, 613.
- Стірлінг* (Stirling), Патрік Джем (1809—1891)— англійський вульгарний економіст.— 22, 479.
- Стюарт* (Steuart), Джем (1712—1780)— англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму.— 110—111, 116, 121, 234, 576.

Т

- Тарелло де Леонато* (Tarello de Leonato), Камілло (XVI ст.)— італійський агробіолог.— 143.
- Таунсенд* (Townsend), Джозеф (1739—1816)— англійський священник, геолог і соціолог, пропагував антинаукову теорію народонаселення, запозичену пізніше Мальтусом.— 111, 116.
- Торренс* (Torrens), Роберт (1780—1864)— англійський буржуазний економіст; вульгаризатор економічного вчення Рікардо; заперечував застосовність трудової теорії вартості до умов капіталістичного способу виробництва.— 192.
- Тук* (Тооке), Томас (1774—1858)— англійський буржуазний еконо-

міст, приймав до класичної школи політичної економії, критик теорії грошей Рікардо; автор багатомної праці «Історія цін».— 111, 555.

У

- Уейд* (Wade), Джон (1788—1875)— англійський буржуазний публіцист, економіст і історик.— 7.
- Уейкфілд* (Wakefield), Едуард Гіббон (1796—1862)— англійський державний діяч, економіст, що висунув буржуазну теорію колонізації.— 242, 305, 412.
- Уест* (West), Едуард (1782—1828)— англійський економіст, один з представників класичної буржуазної політичної економії, що опрацьовував питання земельної ренти.— 23, 111, 118, 120, 132, 143, 247.
- Уілсон* (Wilson), Джемс (1805—1860)— англійський буржуазний економіст і політичний діяч, засновник і редактор журналу «Economist»; фритредер, противник кількісної теорії грошей.— 512.
- Уітні* (Whitney), Ілай (1765—1825)— американський винахідник.— 599.
- Уоллес* (Wallace), Роберт (1697—1771)— англійський священник і статистик, пропагував антинаукову теорію народонаселення, запозичену пізніше Мальтусом.— 116, 117.
- Уорд* (Ward), У. Г. (XIX ст.)— американський винахідник.— 599.

Ф

- Форстер* (Forster), Натаніел (близько 1726—1790)— англійський священник, автор ряду економічних праць, виступав на захист інтересів робітників.— 615.
- Фуллертон* (Fullarton), Джон (1780—1849)— англійський буржуазний економіст, автор праць з питань грошового обігу і кредиту, противник кількісної теорії грошей.— 519.

Фур'є (Fourier), Шарль (1772—1837) — великий французький соціаліст-утопіст.— 232.

X

Халлетт (Hallett), Фредерік Френсіс (XIX ст.) — англійський агроном.— 480.

Хансбрау (Hansbrow) (XIX ст.) — американський винахідник.— 599.

Хауз (Hawes) (XIX ст.) — американський винахідник.— 599.

Ч

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — англійський протестантський теолог і буржуазний економіст, послідовник Мальтуса.— 242, 479.

Ш

Шторх (Storch), Андрій (Анрі, Генріх) Карлович (1766—1835) — російський економіст, статистик

та історик, член Петербурзької Академії наук, епігон класичної буржуазної політичної економії.— 94, 97, 296.

Ю

Юм (Hume), Давід (1711—1776) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, агностик, буржуазний історик та економіст, противник меркантилізму, один з ранніх представників кількісної теорії грошей.— 121.

Юм (Hume), Джеймс Дікон (1774—1842) — англійський буржуазний економіст, фритредер.— 416, 617, 618.

Юнг (Young), Артур (1741—1820) — англійський агроном і буржуазний економіст.— 136.

Юр (Ure), Ендр'ю (1778—1857) — англійський хімік, вульгарний буржуазний економіст, автор ряду праць з економіки промисловості.— 519.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

- Anderson, J.* A Calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain. London, 1801 (*Андерсон, Дж.* Безстороннє дослідження обставин, що призвели до теперішньої дорожнечі хліба в Британії. Лондон, 1801).— 118, 143.
- Anderson, J.* Essays relating to agriculture and rural affairs. Volumes I—III. Edinburgh and London, 1775—1796 (*Андерсон, Дж.* Нариси про землеробство і сільськогосподарські справи. Томи I—III. Едінбург і Лондон, 1775—1796).— 110, 146.
- Anderson, J.* An Inquiry into the causes that have hitherto retarded the advancement of agriculture in Europe. Edinburgh, 1779 (*Андерсон, Дж.* Дослідження про причини, що досі затримували прогрес землеробства в Європі. Едінбург, 1779).— 145.
- [*Anderson, J.*] An Inquiry into the nature of the corn laws; with a view to the new corn-bill proposed for Scotland. Edinburgh, 1777 (*Андерсон, Дж.*] Дослідження про природу хлібних законів; з приводу нового хлібного білля, запропонованого для Шотландії. Едінбург, 1777).— 110, 118, 121, 143, 144, 145, 161.
- Anderson, J.* Recreations in agriculture, natural-history, arts, and miscellaneous literature. Volumes I—VI. London, 1799—1802 (*Андерсон, Дж.* Загальноприступні читання з сільського господарства, природознавства, мистецтв і ремесел, а також з різноманітних інших питань. Томи I—VI. Лондон, 1799—1802).— 110, 144.
- [*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. With remarks on population as affected thereby. By a farmer. London, 1773 (*Арбатнот, Дж.*] Дослідження зв'язку між теперішніми цінами на продовольство і розмірами ферм. З увагами про вплив усього цього на населення. Написав фермер. Лондон, 1773).— 613, 614.

* У тих випадках, коли не вдалося точно встановити, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, в цьому покажчику наводиться її перше видання.

У квадратні дужки взято виявлені імена авторів книг, які вийшли анонімно. Зірочкою позначено праці, перекладені на російську мову.

- [*Bailey, S. J.* A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 (*Бейлі, С. J.* Критичне дослідження про природу, міри і причини вартості; головним чином у зв'язку з працями пана Рікардо та його послідовників. Написав автор «Нарисів про формування і опублікування думок». Лондон, 1825).— 172, 414, 415, 516.
- [*Bailey, S. J.* A Letter to a political economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. London, 1826 (*Бейлі, С. J.* Лист до одного політико-економа; за приводу статті в журналі «Вестмінстерський огляд» в питанні про вартість. Лондон, 1826).— 172.
- Banfield, T. C.* The Organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848 (*Банфілд, Т. Ч.* Організація господарства. Курс лекцій, прочитаний в Кембріджському університеті в великодньому семестрі 1844 року. Видання друге. Лондон, 1848). Перше видання вийшло в Лондоні в 1845 році.— 12.
- Barton, J.* Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society. London, 1817 (*Бартон, Дж.* Зауваження про обставини, що впливають на становище робітничих класів суспільства. Лондон, 1817).— 584—585, 600, 601, 605, 606, 607—608, 609.
- Bastian, A.* Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. Bände I—III. Leipzig, 1860 (*Бастіан, А.* Людина в історії. До обґрунтування психологічного світогляду. Томи I—III. Лейпциг, 1860).— 120.
- Blake, W.* Observations on the effects produced by the expenditure of government during the restriction of cash payments. London, 1823 (*Блейк, У.* Зауваження про наслідки урядових видатків у період обмежень, запроваджених для платежів готівкою. Лондон, 1823).— 511.
- Carey, H. Ch.* The Past, the present and the future. Philadelphia, 1848 (*Кері, Г. Ч.* Минуле, сучасне і майбутнє. Філадельфія, 1848).— 166, 617.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Дослідження про причини багатства окремих осіб і способи його набування; або Пояснення принципів торгівлі і спекуляції. Лондон, 1841).— 206.
- **Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. Fifth thousand. London, 1860 (*Дарвін, Ч.* Про походження видів шляхом природного добору, або Збереження більш витривалих порід у боротьбі за життя. П'ять тисяч. Лондон, 1860). Перші чотири тисячі вийшли в Лондоні 1859 року.— 167.
- [*Davenant, Ch.*] Discourses on the publick revenues, and on the trade of England. In two parts. London, 1698 (*Давенант, Ч. J.* Міркування про суспільні доходи і про торгівлю Англії. У двох частинах. Лондон, 1698).— 109.
- [*De Quincey, Th.*] Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo (*Де Квінсі, Т. J.* Діалоги трьох юристів з Темпла про політичну економію, головним чином у зв'язку з «Началами» пана Рікардо). В журналі «The London Magazine», квітень — травень 1824 р.— 439.

- De Quincey, Th.* The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квінсі, Т.* Логіка політичної економії. Единбург і Лондон, 1844).— 440, 478.
- Dombasle, M.* Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбаль, М.* Ровільський сільськогосподарський щорічник, або Різні матеріали про сільське господарство, про його економіку і про законодавство, що стосується сільського господарства. Париж, 1824—1837).— 13.
- An Enquiry into the causes of the present high price of provisions— див. [*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions.
- Essay on the application of capital to land— див. [*West, E.*] Essay on the application of capital to land.
- [*Forster, N.*] An Enquiry into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 ([*Форстер, Н.*] Дослідження причин теперішніх високих цін на продовольство. Лондон, 1767).— 615.
- [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 ([*Годскін, Т.*] Природне і штучне право власності в їх протиставленні одне одному. Лондон, 1832).— 619.
- Hopkins, Th.* Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money. London, 1822 (*Гопкінс, Т.* Економічні дослідження про закони, що регулюють ренту, прибуток, заробітну плату і вартість грошей. Лондон, 1822).— 46, 122, 137, 139, 616.
- Hopkins, Th.* On rent of land, and its influence on subsistence and population. London, 1828 (*Гопкінс, Т.* Про земельну ренту та її вплив на засоби існування і на населення. Лондон, 1828).— 133, 136—137.
- **Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile 1—4. Bonn, 1826—1829 (*Гюльман, К. Д.* Міста середньовіччя. Частина 1—4. Бонн, 1826—1829).— 236.
- Hume, J. D.* Thoughts on the corn-laws, as connected with agriculture, commerce, and finance. London, 1815 (*Юм, Дж. Д.* Думки про хлібні закони і про те, як ці закони пов'язані з землеобробством, торгівлею і фінансами. Лондон, 1815).— 416, 618.
- An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms— див. [*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Дослідження принципів, які недавно обстоювалися п. Мальтусом, щодо природи пошиту і необхідності споживання; з цих принципів робиться висновок, що податки й утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).— 504.
- MacCulloch, J. R.* The Literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Література з політичної економії. Систематичний каталог вибраних друкованих праць з різних галузей цієї науки, з історичними, критичними і біографічними анотаціями. Лондон, 1845).— 118, 144.
- MacCulloch, J. R.* The Principles of political economy. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* На-

- чала політичної економії. Единбург, 1825).— 193, 500.
- *[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 ([*Мальтус, Т. Р.*] Нарис про закон народонаселення. Лондон, 1798).— 111, 115.
- **Malthus, Th. R.* The Grounds of an opinion on the policy of restricting the importation of foreign corn. London, 1815 (*Мальтус, Т. Р.* Підстави для погляду про доцільність обмежити ввіз іноземного хліба. Лондон, 1815).— 115.
- **Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Мальтус, Т. Р.* Дослідження про природу і зростання ренти, а також про принципи, що її регулюють. Лондон, 1815).— 111, 115, 618.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Мальтус, Т. Р.* Начала політичної економії, розглянуті щодо їх практичного застосування. Лондон, 1820).— 115.
- Idem.* 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Те саме.* Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора і з короткою біографією автора. Лондон, 1836).— 61.
- **Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона. Париж — Брюссель, 1847).— 6, 158.
- **Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 266, 514.
- Mill, J.* Commerce defended. An answer to the arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others, have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth. London, 1808 (*Мілл, Дж.* Оборона торгівлі. Відповідь на ті аргументи, за допомогою яких п. Спенс, п. Роббет та інші намагались довести, що торгівля не є джерело національного багатства. Лондон, 1808).— 514.
- Mill, J.* Elements of political economy. London, 1821 (*Мілл, Дж.* Основи політичної економії. Лондон, 1821).— 151, 514.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мілл, Дж. Ст.* Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 119.
- The Natural and artificial right of property contrasted — див. [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted.
- Newman, F. W.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Ньюмен, Ф. У.* Лекції з політичної економії. Лондон, 1851).— 12, 27, 327, 328.
- Ordryke, G. A.* Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ондайк, Дж.* Трактат з політичної економії. Нью-Йорк, 1851).— 23.
- **Petty, W.* Political arithmetick (1676). In: *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Петті, У.* Політична арифметика (1676). У книзі: *Петті, У.* Нариси з галузі політичної арифметики. Лондон, 1699).— 108.
- **Ricardo, D.* An Essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; shewing the inexpediency of restrictions on importation. Second edition. London, 1815 (*Рікардо, Д.* Дослідження про вплив низької ціни хліба на прибуток з капіталу, що показує недоцільність обмежень ввозу. Видання друге. Лондон,

- 1815). Перше видання вийшло в Лондоні цього самого року.— 119, 121.
- **Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рікардо, Д.* Про протегування землеробству. Видання четверте. Лондон, 1822). Перше видання вийшло в Лондоні цього самого року.— 121.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Видання третє. Лондон, 1821). Перше видання вийшло в Лондоні 1817 року.— 111, 122, 153, 164, 167—170, 172, 173, 176—184, 186, 189—191, 192—199, 200, 201, 203—205, 208—215, 217, 218, 246—249, 251, 304, 313, 314, 315—316, 317, 318—321, 322, 323, 324, 326—330, 335, 336—340, 343—347, 348, 349, 350, 376, 377, 385—392, 397—400, 405—407, 408, 409, 410, 411—412, 413—415, 416—417, 428, 431, 432, 434—440, 442—450, 452—453, 454, 480—487, 488—490, 493, 514—515, 517, 518, 520—525, 527, 541—542, 544, 547—549, 557—559, 560—564, 566—568, 570—575, 577—579, 588—594, 595—598, 599—602.
- Ricardo, D.* Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constan- cio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Переклад з англійської Констансіо, з пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сей. Томи I—II. Париж, 1819).— 414.
- Idem.* Seconde édition, revue, corrigée et augmentée d'une notice sur la vie et les écrits de Ricardo. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Те саме.* Видання друге, переглянуте і виправлене, з додатком замітки про життя і твори Рікардо. Томи I—II. Париж, 1835).— 412, 414.
- **Rodbertus, J. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Renten- theorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, П. К.* Соціальні листи до фон Кірхмана. Лист третій: Спростування вчення Рікардо про земельну ренту і обгрунтування нової теорії ренти. Берлін, 1851).— 1, 46, 47, 49—51, 57, 58, 61, 63—68, 71—72, 74, 78, 79, 83, 85—86, 102—103, 148—149, 153—160, 242.
- **Roscher, W.* System der Volkswirthschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система народно- го господарства. Том перший: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858). Перше видання вийшло в Штутгарті і Тюбінгені в 1854 році.— 118—120, 211—212, 519.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris — Londres, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Листи панові Мальтусу з різних питань політичної економії, особливо про причини загального застою в торгівлі. Париж — Лондон, 1820).— 553.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1814 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії, або Просте зображення того, як багатства створюються, розподіляються і споживаються. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1814). Перше видання вийшло в Парижі 1803 року.— 514, 515.
- **Idem.* Cinquième édition. Tomes I—III. Paris, 1826 (*Те саме.* Видання п'яте. Томи I—III. Париж, 1826).— 166.

- **Idem*. Sixième édition. Paris, 1841 (*Te same*. Видання шосте. Париж, 1841).— 166, 453.
- **Sismondi, J. Ch. L. Simonde de*. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Sismondi, Ж. Ш. Л. Симо́нд де*. Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1827). Перше видання вийшло в Парижі 1819 року.— 556.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. У двох томах. Лондон, 1776).— 110, 121, 214.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. У трьох томах. З примітками і додатковим томом Давіда Б'юкенена. Едінбург, 1814).— 162.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. З коментаріями автора книги «Англія й Америка» [Е. Г. Уейкфілда]. Томи I—IV. Лондон, 1835—1839).— 412.
- **Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Новий переклад Жермена Гарньє, з примітками й увагами перекладача. Томи I—IV. Париж, 1802).— 218—220, 221—237, 351—384.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Dublin, 1770 (*Стьюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. У трьох томах. Дублін, 1770). Перше видання вийшло в Лондоні 1767 року.— 234, 576.
- Stirling, P. J.* The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits and prices. Edinburgh, 1846 (*Стірлінг, П. Дж.* Філософія торгівлі, або Нариси теорії прибутку і цін. Едінбург, 1846).— 22, 479.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—VI. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. Томи I—VI. Санкт-Петербург, 1815).— 94, 296.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation. Volumes I—VI. London, 1838—1857 (*Тук, Т.* Історія цін і стан обігу. Томи I—VI. Лондон, 1838—1857).— 555.
- [*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a well-wisher to mankind. London, 1786 ([*Таунсенд, Дж.*] Міркування з приводу законів про бідних. Твір людини, що бажає добра людям. Лондон, 1786) (Марк користувався передруком цього видання, що вийшов у Лондоні 1817 року).— 111.
- Wade, J.* History of the middle and working classes. London, 1833 (*Уейд, Дж.* Історія середнього і робітничого класів. Лондон, 1833).— 7.
- [*Wakefield, E. G.*] A Commentary to Smith's Wealth of nations — див. *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».

- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. London, 1815 (*[West, E.]* Дослідження про застосування капіталу до землі, з зауваженнями, що показують нерозумність усякого значного обмеження ввозу хліба. Лондон, 1815).— 111.
- West, E.* Price of corn and wages of labour. London, 1826 (*West, E.* Ціна хліба і заробітна плата робітників. Лондон, 1826).— 120.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- «*The Morning Star*» («Ранкова зоря»), Лондон, 15 липня 1862 р.— 335.
- «*The Standard*» («Прапор»), Лондон, 19 вересня 1862 р.— 598, 599.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Ovidii.* Метаморфози.— 120.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

- Гюльмани, К. Д.* (в російському виданні: *Хюльман*) *Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков.* Перевод с немецкого. Спб., 1839 (переклад 4-ої частини книги).
- Дарвин, Ч.* *Происхождение видов путем естественного отбора.* Под редакцией А. Д. Некрасова. М.—Л., 1939 (*Дарвин. Сочинения*, том 3).
- Мальтус, Т. Р.* *Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах, ее регулирующих.* Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета», № 2 и 3, Юрьев, 1908).
- Мальтус, Т. Р.* *Опыт о законе народонаселения.* Перевел П. А. Бибииков. Тома I—II. Спб., 1868.
- Мальтус, Т. Р.* *Опыт закона о народонаселении.* Перевод П. А. Вернера. М., 1895 (переклад з скороченнями).
- Мальтус, Т. Р.* *Основания для мнения о целесообразности ограничить ввоз хлеба.* Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета», № 3, Юрьев, 1908).
- * *Петти.* *Политическая арифметика* (1676 г.) (у книзі: *Петти, В.* *Экономические и статистические работы.* Перевод под редакцией М. Смит. М., 1940).
- * *Рикардо, Д.* *Начала политической экономии и налогового обложения.* М., 1955 (*Рикардо, Д.* *Сочинения.* Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).

* До цього покажчика ввійшли тільки останні з наявних російських перекладів цитованих і згадуваних Марксом книг. Проте для праць, які останнього разу були видані в скороченому вигляді, зроблено виняток. В цьому випадку наводиться також і попередній, більш новий переклад.

Зірочкою позначено ті російські видання, на які в тексті тома, у квадратних дужках, є посилання з зазначенням сторінок цих видань. Ці посилання є також і в тих випадках, коли наведений у тексті тома російський переклад цитованих Марксом місць відрізняється від тексту відповідних російських видань.

- * *Рикардо, Д.* О покровительстве земледелию (у книзі: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том III. М., 1955).
- * *Рикардо, Д.* Опыт о влиянии низкой цены хлеба на прибыль с капитала, показывающий нецелесообразность ограничений ввоза (у книзі: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том III. М., 1955).
- Родбертус, И. К.* Третье социальное письмо к фон Кирхману. Опровержение учения Рикардо о поземельной ренте и обоснование новой теории ренты (у книзі: *Родбертус-Ягцов, К.* Сочинения. Выпуск 1: К освещению социального вопроса. Перевод с немецкого М. Н. Соболева. Спб., [1904]).
- * *Родбертус, И. К.* Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (у книзі: *Родбертус, К.* Экономические сочинения. Перевод И. Плотникова. Л., 1936) (переклад з скороченнями).
- Рошер, В.* Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том первый: отделение первое, М., 1860; отделение второе, М., 1862.
- * *Сисмонди, Ж. Симонд де.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.
- Смит, А.* Исследования о природе и причинах богатства народов. С примечаниями Бентама, Бланки, Буханана (в цьому виданні: Б'юкенен), Гарнье, Мак-Куллоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэй, Сисмонди и Тюрго. Перевел П. А. Бибинов. Тома I—III. Спб., 1866 (переклад з французького видання Гарнье 1843 року).
- * *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Тома I—II. М.—Л., 1935.
- Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.
- Сэй, Ж. Б.* (в цьому виданні: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменицкой. М., 1896 (переклад окремих розділів).
- Шторх, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Перевод с французского с биографическим очерком автора, под редакцией и с заметками д-ра И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.

ЗМІСТ

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина друга

[Розділ восьмий] ПАН РОДБЕРТУС. НОВА ТЕОРІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ (ВІДСТУП)	1—109
[1] Надлишок додаткової вартості в землеробстві. Повільніший розвиток землеробства порівняно з промисловістю в умовах капіталізму]	1—9
[2] Норма прибутку в її співвідношенні з нормою додаткової вартості. Вартість сільськогосподарської сировини як елемент постійного капіталу в землеробстві]	9—13
[3] Вартість і середня ціна у землеробстві. Абсолютна рента]	13—34
[а] Вирівнювання норми прибутку в промисловості]	13—19
[б] Формулювання проблеми земельної ренти]	19—26
[в] Приватна власність на землю як необхідна умова існування абсолютної ренти. Поділ додаткової вартості в землеробстві на прибуток і ренту]	26—34
[4] Необґрунтованість положення Родбертуса про відсутність у землеробстві вартості сирового матеріалу]	35—46
[5] Хибні передпосилки теорії земельної ренти Родбертуса]	46—55
[6] Нерозуміння Родбертусом співвідношення між середньою ціною і вартістю в промисловості і в землеробстві. Закон середніх цін]	56—63
[7] Помилки Родбертуса в питанні про фактори, які визначають норму прибутку і норму земельної ренти]	63—85
[а] Перше положення Родбертуса]	64—66
[б] Друге положення Родбертуса]	67—79
[в] Третє положення Родбертуса]	79—85
[8] Справжня суть закону, перевернутого Родбертусом]	85—89
[9] Диференціальна рента і абсолютна рента в їх співвідношенні. Історичний характер земельної ренти. До питання про метод дослідження у Сміта і Рікардо]	89—102

[10] Норма ренти і норма прибутку. Співвідношення між продуктивністю землеробства і продуктивністю промисловості на різних ступенях історичного розвитку].....	102—109
[Розділ дев'ятий] ЗАУВАЖЕННЯ ПРО ІСТОРІЮ ВІДКРИТТЯ ТАК ЗВАНОВОГО РІКАРДОВСЬКОГО ЗАКОНУ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ, [ДОДАТКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ ПРО РОДБЕРТУСА] (ВІДСТУП)	110—160
[1] Відкриття закону диференціальної ренти Андерсоном. Перекручення поглядів Андерсона в інтересах землевласників у його плагіатора — Мальтуса]	110—113
[2] Вимога розвитку продуктивних сил як основний принцип Рікардо в оцінці економічних явищ. Апологетика найбільш реакційних елементів пануючих класів у Мальтуса. Фактичне спростування мальтусівської теорії народонаселення Дарвіном]	113—117
[3] Перекручення історії поглядів на земельну ренту Рошером. Приклади наукової неупередженості Рікардо. Рента при вкладенні капіталу в землю і рента при використанні інших елементів природи. Двоякий вплив конкуренції]	117—123
[4] Помилка Родбертуса в питанні про співвідношення між вартістю і додатковою вартістю в разі подорожчання продукту]	123—125
[5] Заперечення абсолютної ренти у Рікардо як наслідок його помилок в теорії вартості].....	126—129
[6] Положення Рікардо про постійне підвищення цін на хліб. Таблиця середньорічних цін на хліб з 1641 року по 1859 рік]	129—132
[7] Здогад Гопкінса про відмінність між абсолютною і диференціальною рентою; пояснення земельної ренти приватною власністю на землю].....	133—139
[8] Витрати на розчищення під оранку землі, яка ще не оброблялась. Періоди підвищення цін на хліб і періоди їх зниження (1641—1859 рр.)].....	139—142
[9] Андерсон проти Мальтуса. Земельна рента в розумінні Андерсона. Положення Андерсона про зростання продуктивності землеробства і її вплив на диференціальну ренту].....	143—148
[10] Неспроможність родбертусівської критики теорії ренти Рікардо. Нерозуміння Родбертусом особливостей капіталістичного землеробства].....	148—160
[Розділ десятий] ТЕОРІЯ ЦІНИ ВИТРАТ У РІКАРДО І АДАМА СМІТА (СПРОСТУВАННЯ)	161—237
[А. Теорія ціни витрат у Рікардо]	161—173
[4] Крах теорії фізіократів і дальший розвиток поглядів на земельну ренту].....	161—163

[2] Визначення вартості робочим часом, як основне положення теорії Рікардо. Рікардовський метод дослідження, як необхідний ступінь у розвитку економічної науки, і його хибі. Неправильна архітектоніка книги Рікардо]	164—169
[3] Пауганина у Рікардо в питанні про абсолютну і відносну вартість. Нерозуміння ним форми вартості]	170—173
[4] Тракткування прибутку, норми прибутку, середніх цін та ін. у Рікардо]	173—204
[а] Змішання у Рікардо постійного капіталу з основним і змінного капіталу з оборотним. Неправильна постановка питання про зміну «відносних вартостей» і про її фактори]	173—190
[б] Змішання у Рікардо ціни витрат з вартістю і суперечності в його теорії вартості, які звідси постають. Нерозуміння ним процесу вирівнювання норми прибутку і перетворення вартостей в ціни витрат]	190—204
[5] Середні ціни, або ціни витрат, і ринкові ціни	204—218
[а] Вступні уваги: індивідуальна вартість і ринкова вартість; ринкова вартість і ринкова ціна]	204—207
[б] Змішання у Рікардо процесу утворення ринкової вартості всередині однієї і тій самої сфері виробництва і процесу утворення ціни витрат у різних сферах виробництва]	208—212
[в] Два різні визначення «природної ціни» у Рікардо. Зміни цін витрат залежно від змін у продуктивності праці]	213—218
[Б. Теорія ціни витрат у Сміта]	218—237
[1] Хибні передпосилки теорії ціни витрат у Сміта. Непослідовність Рікардо, який зберіг смітівське ототожнення вартості і ціни витрат]	218—223
[2] Теорія Сміта про «природну норму» заробітної плати, прибутку і ренти]	223—237
[Розділ одинадцятий] ТЕОРІЯ РЕНТИ РІКАРДО	238—252
[1] Історичні умови розвитку теорії ренти в Андерсона і Рікардо]	238—242
[2] Зв'язок теорії ренти Рікардо з його трактуванням ціни витрат]	242—246
[3] Незадовільність рікардовського визначення ренти]	247—252
[Розділ дванадцятий] ТАБЛИЦІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ з поясненнями	253—312
[1] Зміни в масі і нормі ренти]	253—255
[2] Різні поєднання диференціальної і абсолютної ренти Таблиці А, В, С, D, E]	255—272
[3] Аналіз таблиць]	272—312
[а] До таблиці А [Співвідношення між індивідуальною вартістю в різних розрядах і ринковою вартістю]	273—275
[б] Зв'язок теорії ренти Рікардо з концепцією спадної продуктивності землеробства. Зміни норми абсолютної ренти в їх співвідношенні із змінами норми прибутку]	275—278

[в) Розгляд впливу зміни вартості життєвих засобів і сировини (отже, й вартості машин) на органічну будову капіталу].....	278—293
[г) Зміни сукупної ренти залежно від змін ринкової вартості].....	293—312

[Розділ тринадцятий] ТЕОРІЯ РЕНТИ РІКАРДО [ЗАКІНЧЕННЯ]... 313—350

[1) Рікардовська передпосилка про відсутність власності на землю. Перехід до нових земельних ділянок залежно від їх місцеположення і родючості]	313—318
[2) Рікардовське положення про неможливість впливу ренти на ціну хліба. Абсолютна рента як причина підвищення ціни землеробського продукту].....	319—323
[3) Концепція «природної ціни» землеробського продукту у Сміта і Рікардо].....	323—326
[4) Погляди Рікардо на поліпшення в землеробстві. Нерозуміння ним економічних наслідків змін в органічній будові землеробського капіталу]	327—338
[5) Рікардовська критика поглядів Сміта на ренту і деяких положень Мальтуса].....	338—350

[Розділ чотирнадцятий] ТЕОРІЯ РЕНТИ А. СМІТА..... 351—384

[1) Суперечності у Сміта в постановці проблеми ренти].....	351—364
[2) Положення Сміта про особливий характер попиту на землеробський продукт. Фізіократичний елемент в теорії ренти Сміта].....	364—369
[3) Смітівське трактування співвідношення між пропозицією і попитом у різних видів продуктів землі. Висновки Сміта для теорії ренти].....	369—377
[4) Смітівський аналіз змін цін на продукти землі]	377—383
[5) Погляд Сміта на рух ренти і його оцінка інтересів різних суспільних класів]	383—384

[Розділ п'ятнадцятий] РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ..... 385—440

[А. Зв'язок уявлень Рікардо про додаткову вартість з його поглядами на прибуток і ренту].....	385—408
---	---------

[1) Змішання законів додаткової вартості з законами прибутку в Рікардо].....	385—391
[2) Різні випадки зміни норми прибутку].....	391—394
[3) Протилежні одна одній зміни у вартості постійного і змінного капіталу і їх вплив на норму прибутку].....	395—397
[4) Змішання ціни витрат з вартістю в рікардовській теорії прибутку].....	397—399

[5] Загальна норма прибутку і норма абсолютної ренти в їх співвідношеннях між собою. Вплив зниження заробітної плати на ціни витрат].....	400—408
[Б. Проблема додаткової вартості у Рікардо]	409—440
1) Кількість праці і вартість праці. [Нерозв'язність проблеми обміну праці на капітал в її рикардовській постановці]	409—413
2) Вартість робочої сили. Вартість праці. [Змішання у Рікардо праці і робочої сили. Концепція «природної ціни праці»]	413—418
3) Додаткова вартість. [Відсутність у Рікардо аналізу походження додаткової вартості. Рикардовський погляд на робочий день як на постійну величину].....	418—432
4) Відносна додаткова вартість. [Аналіз відносної заробітної плати як наукова заслуга Рікардо]	432—440
[Розділ шістнадцятий] РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ ПРИБУТКУ.....	441—489
[1] Окремі випадки розрізнення між прибутком і додатковою вартістю у Рікардо].....	441—447
[2] Утворення загальної норми прибутку («середнього прибутку», або «звичайного прибутку»).....	448—453
[а] Наперед дана середня норма прибутку як вихідний пункт рикардовської теорії прибутку].....	448—451
[б] Помилки Рікардо в питанні про вплив колоніальної і взагалі зовнішньої торгівлі на норму прибутку]	451—453
[3] Закон падіння норми прибутку.....	454—489
[а] Хибні передпосилки рикардовської концепції про падіння норми прибутку].....	454—455
[б] Аналіз положення Рікардо про поступове поглинення прибутку зростаючою рентою]	455—466
[в] Перетворення частини прибутку і частини капіталу в ренту. Зміна величини ренти залежно від змін кількості праці, що застосовується в землеробстві]	467—478
[г] Історична ілюстрація підвищення норми прибутку при одночасному підвищенні цін на землеробські продукти. Можливості зростання продуктивності праці у землеробстві].....	478—480
[д] Трактатування падіння норми прибутку в Рікардо і його зв'язок з теорією ренти Рікардо].....	480—489
[Розділ сімнадцятий] РІКАРДОВСЬКА ТЕОРІЯ НАГРОМАДЖЕННЯ. КРИТИКА ІІ. ВИВЕДЕННЯ КРИЗ З ОСНОВНОЇ ФОРМИ КАПІТАЛУ.....	490—568
[1] Помилка Сміта і Рікардо, які не брали до уваги постійний капітал. Відтворення різних частин постійного капіталу].....	490—493
[2] Вартість постійного капіталу і вартість продукту].....	493—497
[3] Необхідні умови нагромадження капіталу. Амортизація основного капіталу і її роль в процесі нагромадження]	497—501

[4] Зв'язок між галузями виробництва в процесі нагромадження. Безпосереднє перетворення частини додаткової вартості в постійний капітал як особливість нагромадження в землеробстві і в машинобудуванні]	501—510
[5] Перетворення капіталізованої додаткової вартості в постійний і змінний капітал]	510—512
[6] Проблема криз (вступні уваги). Руйнування капіталу під час криз]	513—517
[7] Безглуздість заперечення надвиробництва товарів при одночасному визнанні надлишку капіталу]	517—520
[8] Заперечення загального надвиробництва у Рікардо. Можливість кризи, закладена у внутрішніх суперечностях товару і грошей]	520—526
[9] Хибний погляд Рікардо на співвідношення між виробництвом і споживанням при капіталізмі]	527—528
[10] Перетворення можливості кризи у дійсність. Криза як прояв усіх суперечностей буржуазної економіки]	528—535
[11] До питання про форми кризи]	535—539
[12] Суперечність між виробництвом і споживанням в умовах капіталізму. Перетворення надвиробництва головних предметів споживання в загальне надвиробництво]	539—545
[13] Невідповідність між розширенням виробництва і розширенням ринку. Рікардовська концепція необмежених можливостей зростання споживання і розширення внутрішнього ринку]	545—549
[14] Суперечність між нестримним розвитком продуктивних сил і обмеженістю споживання мас як основа надвиробництва. Апологетична суть теорії про неможливість загального надвиробництва]	549—556
[15] Погляди Рікардо на різні способи нагромадження капіталу і на економічні наслідки нагромадження]	557—568
<i>[Розділ вісімнадцятий]</i> РІЗНЕ У РІКАРДО. ДЖОН БАРТОН	569—609
[А.] Валовий і чистий дохід	569—572
[Б.] Машини [Питання про вплив машин на становище робітничого класу в Рікардо і в Бартона]	573—609
[1] Погляди Рікардо]	573—600
[а] Первісний здогад Рікардо про витіснення частини робітників машинами]	573—574
[б] Рікардо про вплив удосконалень у виробництві на вартість товарів. Хибне положення про звільнення фонду заробітної плати для увільнення робітників]	575—577
[в] Наукова добросовісність Рікардо, який переглянув свої погляди в питанні про машини. Старі хибні передпосилки, що збереглися у Рікардо в його новій постановці питання]	577—587

[г) Правильне констатування у Рікардо деяких наслідків запровадження машин для робітничого класу. Наявність апологетичних уявлень в рікардовському трактуванні проблеми].....	587—600
[2] Погляди Бартона].....	600—609
[а) Положення Бартона про відносне зменшення попиту на працю в ході нагромадження капіталу. Нерозуміння Бартоном і Рікардо внутрішнього зв'язку цього явища з пануванням капіталу над працею].....	600—605
[б) Погляди Бартона на рух заробітної плати і зростання робітничого населення].....	605—609

ДОДАТКИ

[1] Раннє формулювання тези про постійну відповідність між пропозицією і попитом у сільському господарстві. Родбертус і економісти-практики XVIII століття].....	613—614
[2] Натаніел Форстер про ворожнечу між землевласниками і промисловцями].....	615
[3] Погляд Гопкінса на співвідношення між рентою і прибутком].....	616
[4] Кері, Мальтус і Джеймс Дікон Юм про поліпшення в землеробстві].....	617—618
[5] Годскін і Андерсон про зростання продуктивності землеробської праці].....	619
[6] Зменшення норми прибутку.....	620
<i>Примітки</i>	621—642
<i>Показчик імен</i>	643—647
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	648—654
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	655—656

І Л Ю С Т Р А Ц І Я

Перша сторінка другої частини рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» (стор. 445 у X зошиті рукопису 1861—1863 років).....	3
Сторінка рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» з таблицями середньорічних цін на пшеницю за роки 1641—1749.....	135

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 26 (ч. II)

Политиздат Украины
(На украинском языке)

Здано на виробництво 24/VI 1966 р.

Підписано до друку 6/V 1967 р.

Формат 60×92¹/₁₆. Фіз-друк. арк. 42+1 вкл. (3/8 друк. арк.)

Обл. вид. арк. 42,3+1 вкл. Тираж 10 000.

Папір № 1. Зам. 399. Ціна в оправі 1 крб.

Видавництво політичної літератури України

Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Київської фабрики
набору на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
вул. Воровського, 24.

